

ІВАН
ЧЕНДЕЙ

ІВАН ЧЕНДЕЙ

ВИБРАНІ ТВОРИ
В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ
ПЕРШИЙ

ОПОВІДАННЯ

ПТАХИ ПОЛИШАЮТЬ ГНІЗДА...

Роман

Київ
Видавництво художньої літератури «Дніпро»
1982

У2
Ч43

**ВКЛЮЧЕНО
В КАТАЛОГ**

08
22

В первый том избранных произведений украинского советского писателя вошли его лучшие рассказы о жизни закарпатских крестьян в прошлом и в наши дни, о непреходящих духовных ценностях, хранимых народом, и роман «Птицы покидают гнезда...» о строительстве гидростанции в верховинском селе, о тех изменениях, которые происходят во внутреннем мире людей, приобщившихся к созданию нового.

Перомьянское Р.
Бирюков М. П.
Миротворец Д. И.
Город Кривой Рог

06076/9 П
02

**ОТРАСЛЕВАЯ
ЦЕНТРАЛИЗОВАННАЯ
БИБЛИОТЕКА**
РУ им. Дзержинского
г. Кривой Рог

Ч 70303—128
М205(04)—82 128.82. 4702590200

© Издавництво «Дніпро», 1982 р.

ІСТОРІЯ ЙОГО КРАЮ — В ЙОГО ТВОРАХ

«Мій ґрунт — Закарпаття з його порівняно не так і великою околицею села Дубового під полонинами і під чарівницею Ясеновою. Іще вужче — мій ґрунт ледве не та маленька околицька, що Зеленою Колискою вколисувала мене в моєму дитинстві, нині знову і знову наповідається казкою, як тільки я потрапляю в лоно тої Колиски...»¹

Розпочиналося все на порозі батьківської дерев'яної хати з маминої науки письма, з тої фантастичної, але водночас реальної казки, де в літерах відкривався земний овид дивних відкриттів. Від сонячного блиску маминого серпа народжувалась літера «С», батькова коса дивовижно перетворювалася на літеру «Г», мамині граблі схожі були на «Т», «Ш» — подібне до вил-трійчат, а «Ц» — до вил-двійчат... Усе це оживало, закарбовувалось у дитячій пам'яті, захоплювало й чарувало...

А найпершим літературним вчителем була народна творчість — казка, легенда, пісня-коломийка.

Та у лузі воли в плузі
Чотири ходили.
Шкода, любку, тої слави,
Що ми ся любили.

Цілуй, любку, личко моє,
А я буду твоє,
Та будемо ціловані
Обоє, обоє.

Та не жаль ми за волами,
Та й за сивенькими.
Ай жаль ми за літами,
Та й за молодими...

Вже пізніше навчився у кожній з коломийок знаходити образність, бачити красу, що вражала своєю простотою, відчувати чар душевного настрою, оригінальний лад почуттів спраглого по красі безіменного таланту.

Творці коломийок відкривали дорогу до того єдиного слова, яке здатне було прищепити його думки, його образи до могутнього дерева літератури.

Були ще народні казки, які чув від матері, потім вичитував у журналі «Наш рідний край», головним чином в його додатку «Віночок для підкарпатських діточок». Були різдвяні вертепи з колядниками-лицедіями, народні весняні забави, похоронні голосіння, ворожіння і заклинання, верховинські весілля з їх яскравим драматургічним дійством, танцями і співами, народні звичаї проводів на полонину з їх багатотою обрядовістю, — все це збагачувало уяву, захоплювало, вражало...

¹ Тут і далі цитати з листів І. Чендея до автора передмови.

Навчаючись у Хустській гімназії, почав записувати народні коломийки, які двома добірками надрукувала місцева газета. Зачитувався прозою Максима Горького, поезією Сергія Єсеніна і Олександра Олеса. Долинали до гімназистів з минулого століття і початків нового голоси закарпатських письменників — будителів і просвітителів — Олександра Духновича, який усе життя обстоював знедолений горянський люд, його мову, звичаї, культуру («Я русин был, есьм и буду»), Олександра Павловича, Олександра Митрака. Тривожно збурювали сумління слова Івана Франка про те, що система освіти на Карпатській Русі «замість зблизити русинів до живого джерела розвитку народу і його мови, віддалила їх від нього, повела інтелігенцію в обійми німців, поляків, мадяр, а простий люд лишила в темряві»¹.

На час визволення Закарпаття Радянською Армією в 1944 році Іван Чендей був учасником літературного збірника хустських гімназистів під назвою «Будет день», організованого їхнім учителем, етнографом Петром Лінтуром, де й надрукував перші оповідання, писані російською мовою. Головною школою для майбутнього письменника стала праця в обласній партійній газеті «Закарпатська правда», до редакції якої він прийшов у березні 1945 року. У цій газеті він працював з натхненням, з радістю протягом десяти років, тут було надруковано багато його кореспонденцій про вируюче оновлення життя Закарпатського краю, чимало нарисів, публіцистичних статей, оповідань...

У 1946 році Іван Чендей перебував на курсах газетних працівників при республіканській партшколі ЦК Компартії України у Харкові.

З учнівською старанністю і шанобливістю вчитувався в книжки українських і російських радянських письменників, у твори Т. Шевченка й І. Франка, М. Шашкевича, Лесі Українки й М. Коцюбинського, В. Стефаника і О. Кобилянської, Ю. Федьковича і Л. Мартовича.

Досвід набувався і в творчому спілкуванні з сучасними письменниками-земляками — О. Маркушем, Л. Дем'яном, Ф. Потушняком, М. Томчанієм.

Молодий літератор спрагло вдивлявся в обличчя верховинців, які вже освітлювалися променями нового життя, бачив, як чутливо й довірливо сприймалося кожне слово пової — народної, Радянської — влади, вслухався, як радісно творилися нові коломийки про Червону Армію, партизанські рейди Ковпака, про колективну працю на вільній землі... Він уважно спостерігав за тим, як здійснювалися ті кардинальні соціально-економічні і культурні перетворення, які ріднили Закарпаття з великою сім'єю радянських народів.

Іван Чендей закінчує Ужгородський університет, Вищі літературні курси при Літературному інституті ім. О. М. Горького. Поступово формувалися ідейні та естетичні засади письменника, освоювалися основоположні принципи методу соціалістичного реалізму, здобувалася не тільки стилізація, але й ідейно-тематична оригінальність.

Вчився і писав. Писав і вчився. Писав про те, що найбільше хвилювало, турбувало неспокоєм, сповнювало почуттям відповідальності. Про відроджене возз'єднанням з Радянською Україною Закарпаття, про нові соціалістичні принципи життя, нові засади взаємостосунків, моралі, про величчя персонементи, що розкрилися перед віками гноб-

¹ Франко Іван. Твори в двадцяти томах. К., Держлітвидав України, 1950—1956, т. XVI, с. 329.

леним верховинцем. Саме він, що впродовж майже дев'ятисот років немилосердно тяжкої історії виборював свою волю, чи не щоденно пориваючись летіти з чайками на Схід, він, у якого тільки неба над полониною не змогли відібрати, водночас приваблював і тривожив молодого письменника — тривожив своєю правдивою непогамовною жадобою землі, забобонною скупістю і підсвідомою недовірливістю, що їх прищепили віковічні визиск, лихварство і беззахисність. Але передусім приваблював — душевною чулістю, благородством, суворою гідністю, скромністю, працьовитістю, мудрістю і справедливістю, шанобливою повагою до природи...

Газда Юра Шкріба (повість «Чорна сальва») приносить мішок кукурудзяної муки старому Петрові Ковордану — приносить спасіння від голодної смерті, яка чатувала на селян у 30-і роки, в часи панування чеської буржуазії. Не з милосердя газда дарує біднякові зерно в голодну пору, не за простибіг — за дорученням начальника жандармської станції, аби довідатися, коли збираються у хаті старого члени підпільного комітету — організатори селянських демонстрацій.

Та мізерний душею сільський багатій мусить уможовити свою нелегку ношу на плечі і йти з хати діда Ковордана, супроводжуваний дошкульними словами: «Неси гріх з хижі!..» Цей епізод з повісті яскраво виразив високе благородство духу простих селян, нескоримість їхніх чесних натур та моральне зубожіння багатіїв.

У повісті «Чорна сальва» переконливо показано, що саме комуністи гуртували селян у силу, яка нестримним гірським потоком здатна була знести усі перешкоди на шляхах до соціальної рівності та національної незалежності.

У цьому творі впевнено прозвучали мотиви інтернаціоналізму, класового єднання трудящих різних національностей. Біля домовини розстріляного жандармами верховинця депутат-робітник із Праги з рішучою впевненістю сказав: «Коли чеський жандарм стріляє в пролетаря Підкарпаття, стріляє і в чеського пролетаря!.. Пролетарська кров усюди однаково червона...»

У повісті «Чорна сальва» зображено одну з тих трагічних сторінок, на які такою щедрою була історія Закарпаття. Багато з того, що відтворено письменником, пережито ним самим. Народившись 20 травня 1922 року за буржуазної Чехословаччини — республіки панів, крамарів, газд і бідняків — він особисто звідав гіркі негаразди, що їх породжувала соціальна кривда і несправедливість.

«Я пам'ятаю розвал Чехословацької республіки у 1938—1939 році, пам'ятаю опереткову «державку» Волошина, окупацію Закарпаття в березні 1939 року угорськими фашистами, важкі злидні і негаразди між березнем 1939-го і визвольним жовтнем 1944-го. На моїх очах відбувалося становлення нового Закарпаття, відбувалася ломка старого і народження нового на селі, так часто не без болів і складностей... І все це в тій чи іншій мірі не могло не знаходити певне вираження в написаному.»

Новела «Чайки летять на Схід» дала назву першій, у 1955 році виданій книжечці оповідань Івана Чендея. Назва ця сконденсувала

високу символіку віками очікуваного і виборюваного закарпатцями єднання з братами на Сході.

У новелі через трагедійну велич самопожертви батька й сина розкривається висока й сувора правда життя, напруга боротьби трудящих за соціальне й національне визволення, незламність народного духу. Зворушливо й правдиво, духовно сильними і благородними зображує своїх земляків письменник і в інших оповіданнях, нарисах, повістях. Після збірки «Чайки летять на Схід» з'являються нові: «Вітер з полонин» (1958), «Ватри не згасають» (1960), «Чорнокнижник» (1961), «Поєдинок» (1962), «Терен цвіте» (1967), «Коли на ранок благословлялось» (1967), «Зелена Верховина» (1975), «Свалявські зустрічі» (1977), «Теплий дощ» (1979), «Казка білого інею» (1979), «Кринична вода» (1980) та ін. У 1965 р. виходить друком роман «Птахи полишають гнізда...». Іван Чендей писав кіносценарії, перекладав з угорської мови. І заселяв свої твори новими героями, а частіше — начеб обережно переводив їх із уже написаних у нові — і тих, привабливих своєю моральною чистотою, красою й багатством духовного світу, і тих, чію непогамовну зажерливість, скупість і моральну нищість хотів висвітлити правдою нового дня. Історія і сучасність нероз'ємно переплелися в творчості письменника. Адже минуле, яке посіяло в серцях гіркі зерна несправедливості, не забуте, ще живуть люди, які зазнали лиха безхліб'я, безробіття, відчули усю гіркоту безнадії і розпачу, але у тяжкому ярмі плекали, мов виноградну лозу, надію на допомогу братів з Радянської країни.

«Наше небо... земля панська і газдівська. Полонини лихварські. Ліси державні, води державні!.. А ти прострися на землі і помирай. Ніякої ради собі не даш. Добре, що руки тобі служать, то й можеш ними щось замозолити...», — так думає Василь Порадюк, герой повісті «Терен цвіте». В його образі відбиті драматичні переживання десятків тисяч бідаків верховинців, які наївно пов'язували свої надії на краще життя з так званою земельною реформою в часи буржуазної Чехословаччини. Іван Чендей зумів надзвичайно сильно й психологічно тонко передати напружений стан Василя напередодні поділу землі. Огорнуті таємницею панські земельні списки тривожать сумнівами, доводять до безсоння, змушують принижуватися, носити хабарі, догідливо підбожуватись до кожного, хто наділений бодай якоюсь владою або має гроші і може «ошасливити» позикою. Та годі чекати допомоги і широкого співчуття від багатіїв! «Братами во Христі» називає піп злиднених Василя і Маріку Порадюків, завжди готовий молитву від лихої немочі прочитати чи на поміч святого духа покликати, але коли заходить мова про позичку, превелебний радить Порадюкам... продати землю й корівчину. Василь не витримує і «вшановує» отця духівника наріканнями: «О, коби вам, отчику, так прилипало черево до хребта, як прилипає мені! О, коби ваші ребра стирчали так, як стирчать мої! Ви зі мною не говорили би так на збиток, як говорите зараз...». Однією лише фразою змальовано нужденність, злидні і безвихідь селянина: «Адже від сімох деревця, що ростуть в садку за хатою, в сонячну днину і місячну ніч сім тіней лягає на сусідський город...»

Письменник майстерно розкриває потаємну механіку закабалення Василя Порадюка багатим газдою Андрієм Манзюком, до якого врешті-решт і переходить Василева земля. Куркульська зажерливість Манзюка замаскована облесливою грою в співчуття, в бажання начебто допомогти «своєму», а тим часом він розставляє підступні пастки, в які й потрапляє довірливий Василь. Сходження Василя Порадюка та

його голодних, обідраних дітей на гору Ясенову у той день, коли пани зібралися продати за борги їхній вимріяний клаптик землі,— то наче сходження на Голгофу бідняцьких мук і страждань. Доведений до відчаю Пораджок підпалює оборони Манзюка і в розпучі зводить кулаки у помережане блискавицями небо, до грозових хмар... «Чекайте, чекайте, брехачі! Ще буде лютий грім бити у ваші пороги... Ви казали, що земля тільки нам — мізерним, голодним і босим, голим і темним — буде ділитися. А від нас її без часу вовчими кігтями із зубів виривають газди!.. Чекайте, пся ваша крєв... Ми вас наситимо сирію землею, ми вас нею погодуємо!»

Правду життя непросто перетворити на художню істину. Як розкрити віковичне прагнення селянина мати бодай клаптик власної землі, як передати силу всепоглинаючої надії, муку щоденної, щохвилиної турботи про кусень хліба, про жменьку кукурудзяної муки на пісний токан? Важко уявити сьогодні безпросвітну злиденність верховинців у роки панування австро-угорської монархії і буржуазної Чехословаччини. Навіть угорський економіст, урядовий представник міністерства землеробства Австро-Угорщини Едмунд Еган був вражений нужденним життям закарпатських українців: «Нарід, що не має ні землі, ні худоби, якого судьба лежить у руках лихваря; нарід, що зависить від гумору і самоволі сего лихваря; нарід, розпитий нарочно і здеморалізований, якому вже ні священик, ні війт не можуть прийти в поміч, а якого всякий адміністраційний урядник використовує і кривдить; нарід, якому взагалі ніхто в світі не подає помічної руки,— сей нарід буде поступенно упадати матеріально і морально чимраз нижче, поки не загине». Відомий український фольклорист і етнограф Володимир Гнатюк у передмові до книжки Е. Егана «Економічне положення руських селян в Угорщині», що з'явилася друком 1922 р. у Празі, писав: «Угро-руські селяни бідніють безнастанно і виходять зі своєї батьківщини цілими масами, щоби найти собі ліпшу долю за морем, в Америці... Може прийти, отже, до того, що за якийсь час вони винесуться зовсім, а коли яка їх частина й лишиться, то пропаде для нас, бо потоне в мадярським морі, винародиться цілковито. Тоді не тільки ми, але ніхто вже не зможе їм прийти в поміч...»

Скільки, здавалося б, нехитрих, звичайних життєвих історій напливало до письменника жорстоким, а то й трагічним відлунням тих далеких літ! Одні наvertsалися на згадку тому, що переживав їх сам, інші тому, що почув в розповідях близьких і далеких людей і вони вкарбувалися в пам'ять, тривожили і врешті спонукали до написання оповідання чи новели. Так народжувалася сумна історія про безробіття в період буржуазної Чехословаччини («На заробіток»), розповідь про бездушність сина, якого жадова до землі і рабська залежність від неї призвели до наруги над умираючою матір'ю («Тестамент»), про долю хворого Василька, приреченого на смерть, бо лікар з цинічною байдужістю відкладає свій візит до бідняцької родини («Василько»). Та не такий вже темний, забитий і безпорадний закарпатець. Письменник широ, просто, життєво розповідає про те, як поступово розкриваються бідацькі очі на зло і неправду, як наливається рішучістю воля уярмлених людей, як пробуджується класова свідомість. Так, скривдженого і приниженого, оббріханого перед мадярською королівською владою Онуфрія Вакара («Жорно») немилосердно болять вчинена несправедливість. Заради сім'ї він намагається погасити в собі гнів і нестримну жадову помсти, проте синові переконано говорить: «Ні!.. Ні!.. Ні!.. Синку!.. Аби ми були такими

м'якими, то по нас у цих горах уже давно ані сліду не лишилось би!.. А криця не вгинається і твердне від вогню!..» А герой оповідання «Нахмурений вечір» Василь Магура гордо виголошує: «Поріг цієї хати, як і всіх верховинських хат, уже переступав не один зайда... Але правда і воля в наших хатах була одна! Наша правда! Бо наші діди і прадіди не лишень хати ставили вікнами на схід, вони й самі дивилися тільки на схід!..»

І ця свята віра верховинців у прихід братів зі Сходу не була пасивною, засвідчує у своїх творах Іван Чендей, вони утверджували її боротьбою, нескоримістю духу, глибокою переконаністю в тому, що запалені комуністами ватри на полонинах не згасають.

Найважливіші особливості художньої манери Івана Чендея зумовлені суворістю і ніжною, вимогливою і співчутливою, романтично окриленою і реалістично «засемленою» любов'ю до свого народу.

У своїх оповіданнях він досліджує характер верховинця, виписує його рельєфно, масштабно, перевіряє в різних ситуаціях, як правило, складних, драматичних, не оминає тих суворих обставин, у яких гартувалася його воля, міцніла моральна стійкість. Характери героїв розкриваються в неперервному розвитку їхніх людських якостей, у їх поглибленню психологічному вияві. Висока майстерність Чендея-новеліста дозволила зосередити в цих характерах стрімкі течії історичного життя народу, тому й закономірно, що саме характер героя став своєрідним ядром, в якому сконцентрувались етика й поетика його епічної оповіді. До роману «Птахи полишають гнізда...» Іван Чендей прийшов через характер, вірніше, з характером, який виростав, мужнів у його оповіданнях і повістях, який у житті вступав у нову, соціалістичну епоху зі складним комплексом звичок, звичаїв і традицій, набутих в інших соціальних умовах. Письменник прагне показати внутрішній зміст, глибинну суть історичних перетворень на Закарпатті і відтворити дійсність в усій її повноті й суперечливості.

Своєрідність творчої індивідуальності Івана Чендея полягає в максималістській увазі до найвищих категорій людської моральності, що, зрозуміло, передбачає безкомпромісну правдивість художнього відображення життя. Це зумовило ідейно-тематичну і стильову оригінальність Чендея-прозаїка, яку переконливо засвідчив роман «Птахи полишають гнізда...».

На пологому схилі з неширокою долиною серед хащі пращур'ядини Пригар заспував осередок. Випалив ділянку лісу і на цьому згарі збудував хату, хлів... Тому осередок спершу звався Згарицею, а згодом, коли рід Пригар примножився, коли Згариця наповнилася толоками, кісницею, смугами нив, садами, до старої назви прищепилася нова, від родового кореня узята,— Пригариця. От і поглядала на білий світ Згариця-Пригариця віконцями хати газди Михайла Пригари, який і не відав, що змушений буде покинути рідну, обжиту дідами землю і вростати старим корінням у ґрунт нового життя.

Що таке для верховинця земля? Згадаймо, як відчайдушно протестував Василь Порадюк, коли за судовим рішенням продавали його наділ: «А ви, панове, покажіть мені той параграф, що дає вам право забирати землю від бідняка». Втрата землі в умовах буржуазної сваволі означала голод, далеку дорогу за океан або розпач, який гасився паленкою в шинку. Старий Пригара також розгублено апелює до закону, коли голова сільської Ради Дмитро Славинець повідомляє його про будівництво електростанції в долині ріки Бистої, вода якої затопить його саднубу, зате освітить хати по цілій Верховині: «Я би хо-

тів видіти того закона... Того палаграфа я би хотів, хотів видіти...— раптом вибухнув Михайло Пригара в ту мить, коли вже, здавалося, все-все з'ясоване і зрозуміле». На що терпеливий Дмитро Славинець спокійно відповідає: «Той закон, вуйку, життя!»

Отой головний, визначальний закон — закон життя — у романі вдумливо осмислюється як складна моральна проблема. Його треба було багатьом-багатьом не просто прийняти на віру, а вистраждати, переболіти за нього душею. Віками селянська психологія була зосереджена на прагненні своєї землі. Але той же Михайло Пригара, наприклад, не раз вислуховував погрози і образи від панів. У тому ж таки будинку, у якому зараз міститься сільська Рада, від нього добивалися зізнання, що в його хаті перед виборами збиралися комуністи, шили-вишивали прапор узором і написом: «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!», що з його допомогою молодь пробиралася до полонин, щоб через кордон втекти на Схід. І ось тепер, коли своя, така жадана, рідна, справедлива влада задумала рознести-розвіяти новими вітрами його старе гніздо, Михайло Пригара не може зрозуміти, чому саме він має виривати на старості літ своє коріння з такої звичної, обжитої предками, землі.

Старий Пригара не перечить активно новому — він хоче, щоб зрозуміли його болі й сумніви, щоб перейнялися його внутрішньою драмою, бо ж душею приріс до виплеканого, зрошеного сльозами і потом рідного клатка.

Він прийшов до своєї влади («ми люди свої»), з головою сільради говорити йому легко, бо Дмитро Славинець з таких же, як і він, трударів, з широкими, розплесканими тяжкою роботою, мозолястими руками. Славинець добре розуміє душевний стан старого верховинця: «То би і мені було нелегко, то би і моїй жінці було гірко, то би і моїм дітям було не солодко залишати своє тепле обійстя... Там ви народилися, там спливли ваші дитинські літа, там ви посадили деревце та й прищепили його. До того обійстя вам ластівки по веспах прилітали, а восени подавалися од вас у далекий світ... Там ви пустили корінь, бо там наша Василина — честую її голову — до коліски кляла та співала вашим дітям...»

Нова влада не хоче чинити старому верховинцеві «ані на одну крихту-крихточку кривди», але закони суспільного життя не завжди утверджуються в гармонійному ритмі з індивідуальним людським життям, з природою. Та якщо й доводиться розривати окремі ланки кровної причетності людини до вічного, предківського, то це має здійснюватись обережно, непоспішно, з мінімальними душевними травмами.

З великою чулістю, терпеливістю Дмитро Славинець і голова колгоспу Яків Сопілкар вибирають разом із Михайлом Пригарою ту ділянку землі, на якій зів'є нове гніздо старий верховинець. Згодом колгосп вбудує йому нову, з широкими вікнами, з великими сіннями, високу світлицю. Та в думках, тривожними ночами, Михайло буде повертатися в рідну хату, буде чути, як скрипить у ній коліска, буде бачити «стіл у кутку і лавицю, що її з клена витесав прадід...» Вуйко Михайло так міцно приріс до різнобарвного і безконечного у своїй багатолітності світу Згариці-Пригариці, що годі комусь зрозуміти й відчути весь драматизм, весь біль прощання з хатою, садом, смерековою хашею... Деревя, птахи, криниця, коліска, вітер, що пахне гірськими травами, гомін Бистої — усе це для нього одухотворене, обгороджене високими почуттями.

Традиційні уявлення про фаталістичну визначеність долі людини

на землі, про необхідність щоденного, щохвилинного спілкування з природою, про невичерпність гармонійної послідовності й змінності поколінь, пір року, буднів і свят, людських обов'язків, радощів і печалей настільки органічні для Михайла Пригари, що з порушенням цих норм і форм буття починають хитатися і розвалюватися його духовні і моральні основи.

Пригара усвідомлює, що жертвує своїм особистим заради загального добра. Але чому так трагічно руйнуються його життєві принципи, чому так різко поривають з усталеними звичаями, обрядами, незважаючи на батькові перестороги, його діти? Михайло Пригара розпачливо намагається позв'язувати нитки своєї віри в непорушність одвічного селянського кодексу моралі, але свіжі вітри історії невблаганно їх розривають, і годі надіятися, що можна ці вітри зупинити благаннями чи молитвами, зверненими до бога.

Осміював Михайло солодко, виколісував уявою надію, що його менший син Василько вивчиться на попа. Та Василько й не подумав скоритися батьковій волі: «Бийте, карайте, а попом не буду!..» Бо збирався хлопцє мости будувати і майструвати скрипки. Дорікав, погрожував Михайло Василькові й Христинці, щоб молилися зранку та йшли до церкви в неділю, а вони й не зважали на те. Шануючи давні звичаї, сам висватував для свого старшого сина Микулки, що служив у війську, роботящу і вродливу Марічку, та батько дівчини відповів: «Я не перечу, аби ми з вами взялися за руки та й пішли в першій танець з молодими... Але то діло, прошу вас, таке, що до того танцю вони нас самі мають запросити... Бо нині світ уже не наш!.. Нині світ уже молодих...»

Поступово, майже незалежно від його волі та бажання, у свідомості Пригари розвиднюється, обшири навколишнього світу розширюються; правда нового життя витісняє в темні закутки те, чим він раніше жив. Побачив, як розмальовує по трафарету ікони отець Пафнутій, терпляче вислухав пропозицію попа взяти на себе розпродаж цих ремісничко-примітивних творінь жадібного до копійки служителя церкви й жажнувся, коли уявив, що до його загрубілих від роботи, пожовкліх од мозолів рук, які завжди заробляли чесною працею, прилипне дармовє й легко нажитє. Вперше це запитав дітей, чому в церкві не були, коли побачив, як вони разом з іншими прикрашають могили воїнів, полеглих за визволення рідного села, як садять разом із прибулими з далекого краю родичами росіянинові білу берізку, білорусові — зелену сосонку, україночку — дубочка...

Картав важкими словами сина Микулку і його дружину Ларису за те, що не вшанували давніх звичаїв — не попросили благословення у батьків, не повинчалися, не охрестили новонародженого сина, та коли його Василина потай охрестила немовля і застудила його так, що дитя вмерло, замовк і більше вже не осуджував молодих.

Психологічно проникливо, тонко вмотивовуючи реакції старого Пригари на зрушення в житті і побуті селян, змальовує письменник й поступове прозріння старого верховища, і несподівані спалахи у його свідомості. Ось, сидючи в клубі, він на мить, захоплений співами і танцями молоді, забуває «і про повечеріє в церкві, і про великий піст, і про можливе гріхопадіння», з сумом і образою згадує батькову заборону співати в хорі, гірко шкодує, що «пісні так і залишилися ним не доспівані, танки не дотанцьовані», «що й казка його залишилася не доказана...»

І ось уже Михайло Пригара з несподіваною для себе самого сміливістю сміється над «паном межовником» — межовим каменем, що

десятки років відділяв поле Пригар від сусідського, символізуючи непорушність законів приватної власності. Не випадково в романі образ межовика персоніфікується, уподібнюється дивному потаємному чоловічкові, «якому скрізь треба подавати честь». Від нього сивили, на нього дивилися як на бога, його боялися й ненавиділи; почуття власності було могутньою силою, що тримала в покорі цілі покоління: «Ти в покірності тримав людей, був для них батьківським страхом і батьківською силою. Ти був усім! А тепер ти — одне велике ніщо!»

Як виразно відчувається в романі поетичність, музикальність мови і ритму, як психологічно чітко індивідуалізовані образи! Письменник майстерно володіє діалогом, який у нього активно творить характер героїв, завжди доречно, у межах естетичної доцільності, вводить діалектизми. Він наполегливо добивається гармонії між звучанням окремої фрази і внутрішнім ритмом всієї оповіді, між ліричністю інтонації й суворою реалістичністю зображення. Надзвичайно експресивно, з елементами сатири, іронічного гротеску, навіть шаржу, змальовані в романі негативні персонажі — от хоч би Куглицький, ділок і цинік, з його прагматичним, утилітарним, суто споживацьким підходом до всього того, що сповнює життя селян Нижнього Бистрого високим змістом.

Мине понад десять років після написання «Птахів...», і російський прозаїк Валентин Распутін у повісті «Прощання с Матерой» звернеться до цих проблем й виступить проти утилітаризму, ігнорування прадавніх святинь, які духовно еднають людину з її минулим, із землею. В образі старої Дар'ї письменник втілює своє тривожне відчуття необхідності гармонії між життям людини й життям природи, згубності порушення цього органічного зв'язку. Згадаймо, як стара Дар'я з урочистою скорботою, мов покійника, прибирає свою хату перед її спаленням, як вона говорить з нею, з дорогими для неї предметами, вдумаймося в образ Господаря, цього казкового хранителя села й землі, і зразу ж відчуємо глибинний зв'язок між подіями на далекій сибірській річці і тими проблемами, які хвилюють героїв роману Чендея. Бо це явище і процеси ХХ століття, закономірні, неминучі, що несуть у собі серйозну загрозу для рівноваги в природі і в людських душах.

Іван Чендей одним з перших в українській радянській прозі останніх десятиріч так переконливо і художньо зримо розкрив внутрішній, людський зміст відчуття органічного зв'язку життя кожної людини з духовним материком народу, з моральними цінностями, набутими у віках, з тими життєдайними джерелами духовності, з яких ми щедро черпаємо сьогодні і будемо черпати в майбутньому.

«Що може бути прекраснішим за вчення про комунізм, про комуністичне суспільство з його основним принципом «від кожного по здібностям, кожному по потребі»? Що може бути прекраснішим, аніж суспільство без експлуататорів та експлуатованих, з правами на труд, навчання, охорону здоров'я, забезпечення в старості, з принципом «людини людині — друг, товариш і брат»? Але подібне суспільство з неба не впаде. Воно не прийде само по собі. І тут справді є над чим думати, про що дбати і літературі, не тільки економістам, юри-

стам, вченим тощо. Тут праці вистачає всім-всім. Для суспільства доби комунізму ще треба так багато зробити попри зроблене досі. Література повинна готувати людину внутрішньо, духовно до того, аби вона, людина, піднялася до висот, що озорені мрією Комунізму.

У творчості Івана Чендея перехрещуються найважливіші соціальні, духовні й моральні координати історичного життя Закарпаття. Впевнено наближався письменник до народного характеру-типу, ненав'язливо, але послідовно, від твору до твору, проводячи ідею добротворення, високого призначення людського буття на землі, високої гідності людини-трудівника.

Доброї слави по багатьох селах і далеких околицях зажив майстер-тесляр Іван (повість «Іванові журавлі»). Коли поминали його люди, згадували мости, які Іван збудував, хати, які він зводив, дороги, його руками прокладені... Мав чоловік великий хист до праці — про все на світі забував, коли майстрував, у своє діло вкладав душу. Смертельно хворий, знесилений важкими болями, дід Іван стає щасливим у ті хвилини, коли милується майстерною роботою молодого ковала Довбича.

Дякуючи ковалеві за добру роботу, старий майстер зичить йому: «Бодай руки ваші святилися...» Письменник і в цьому творі співає гімн трудящим рукам — «коваль опустил між колін великі, дебелі від заліза та вогню долоні і сам поглядав на куття не без того вдоволення, яке завжди приходить заслужено після чесно звершеного діла».

Згадаймо «широку, розплескану тяжкими роботами» руку голови сільради Дмитра Славинця, «мозолясті руки, якими трудився чесно, без перепочинку і найменших лінощів в усі часи» Михайло Пригара, згадаймо, як хвалить свою доньку Марічку старий Мізун: «Має роботящі руки, бо своїх дітей я не привчав ані лінуватися, ані боятися спеки, ані лякатися холоду. Я за ікону її не клав, як баби кладуть зілья, а вчив робити і на ниві, і коло коси, і коло худоби...» Руки — найцінніший скарб трудящого чоловіка, найяскравіше свідчення його життєвих засад, його моралі, це честь і совість людини. «Все воно тут... в мозолях. І чоловіцька честь, і дбайливість, і сад, і хліб», — мовить трудар Мізун і простягає до Пригари «руки, важкі, задубілі».

А мамині невтомні руки, так піднесено оспівані в повісті «Кринична вода»? А виступ батька на колгоспних зборах (автобіографічна повість «Луна блакитного овиду»)? Перш ніж розпочати своє слово, батько «виставив перед людьми широку і тверду мозолясту долоню — свідка порядності і цноти. Навіть не помічав того, як вона підіймає його — великого трудівника, що так багато краси та сили мав завжди в своїх двох напрацьованих руках». А сказав батько ті слова, які значною мірою визначають властиві творчості Івана Чендея морально-етичні принципи характеротворення: «Чесно робити тяжко, але від чесної роботи легко на душі...»

Нічого не забувати: ні доброго, ні злого, ні перемог, ні поразок, ні цвітіння, ні згасання, спрагло проникати у суть явищ і предметів, наближатися до людини й природи з непогамовним бажанням пізнати істинний смисл усього того, що нас оточує на землі, ставитися з шапоною до всіх тих, хто жив серед нас і пішов назавжди, але залишив виболені, вистраждані заповіді у слові і в мелодії, в танці і в весіль-

ному обряді, в малюнку і в килимі, у викопаній криниці і в посадженому дереві, в меморіалі героям і в новозбудованій школі — ось високе прагнення письменника, його творче кредо.

«Вже минається. Залишається тільки людське добро... От вчинив ти добре чоловіку, залишиться воно, те добре, і довго-довго буде гріти!» — заповідає старий Яків Катрич своєму дорослому синові — інженерові Данилу (оповідання «Син»). Данило приїздить на одну лише ніч провідати самотнього батька, який так пишається своїм ученим сином. У домашньому призабутому затишку син поринає почуттями у хвилюючий плин спогадів дитинства, гостро засуджує власну байдужість до батька («Як мало тепла! як мало тепла я віддав йому!») і в думках повертається до його слів: «В моєму серці нині стільки добра, стільки добра!.. Думаю не раз так: стачило б того добра для всіх людей світу... Та що, коли молодість минула... І понесу я це добро з собою, і болить мене тут!»

Старий Катрич сподівається, ні, він переконаний, що цим добром щедро наділив свого сина, саме з прагненням творити добро Дмитро і вилітав із рідного гнізда у великий світ. Тому Дмитрові так боляче за свою байдужість, за своє спокійне, сите міське життя, за призабуті ним скромні прохання батька — адже ще не пізно зігріти теплом своєї душі самотнє батькове серце...

«Дороги... Дороги починаються, і дороги кінчаються... А потім знову дороги... Коли уже не наші, все одно, дороги на землі...» Так роздумує дід Василь (оповідання «Криниця діда Василя»), втішаючись приїздом синів, а сам лаштується в останню свою дорогу... Здалеку видно могутній горіх, що міцно вкоренився на садибі діда Василя. «І коли сусідські хлопчики по околиці в мандрах губилися, дороги відразу не знаходили, задивлялися в сторону з горіхом й по ньому до рідних домівок добиралися безпохибно». Тільки трое синів діда не можуть повернутися назавжди на рідне обійстя — живуть у далекій стороні, мають хорошу роботу, заслужили честь і повагу людську, — як повернути дороги життя назад?

Символ дороги — життєвої долі — в оповіданні не єдиний. Символічне значення має й криниця, яку на схилі життя старий батько оберігає від замулення. Для кого ж беріг дід Василь стагого горіха, криницю? Адже він знав, передчував, що сини не повернуться, і годі себе втішати марними сподіванками на те, що їхні життєві дороги приведуть їх до рідної хати.

Але дід Василь усе ж надіється, з надією й помирає. По смерті старого Дмитро, Микола, Іван і сестра Василина продали хату, новий господар спляв горіха, а без горіха почала зникати з криниці вода.

Не треба в цьому оповіданні шукати абсолютизації традиційних форм і принципів сільського життя. Письменник не поспішає звинувачувати синів діда Василя у бездушності й черствості, навпаки, він намагається зрозуміти їх, пояснити об'єктивні причини цього «відсторонення» від села. Письменник роздумує, осмислює, запитує... Запитує себе і, зрозуміло, змушує нас замислитись над багатьма проблемами сьогодення, проблемами епохи науково-технічної революції. Чи не втрачає чогось важливого людина, коли вона поринає внутрішні зв'язки з своєю «родовою пам'яттю», чи не надто поспішно подеколи відвертаємося ми від того, що накопичувалося, вивірялося на дорогах життя багатьох-багатьох поколінь і що так органічно може (і повинно!) ввійти в наш соціалістичний побут?

Іван Чендей стверджує: так, діти діда Василя повинні частіше і

бентежніше озиратися в те недалеке минуле, з якого вони ступили на нові свої дороги, повинні берегти від замулення криницю духовності.

У цьому символі чистоти й невичерпності народних джерел честі, совісті, благородства, вірності своїй землі, духовним і моральним заповітам народу зосередилися головні ідейно-сміслові домінанти творчості Івана Чендея. Невипадково й повість «Сестри» одержала нову назву — «Кринична вода».

Останні збірки Івана Чендея — «Теплий дощ», «Казка білого інею», «Кринична вода» — засвідчують зосередженість письменника на дослідженні соціально-психологічної природи людських характерів, закорінених у морально-філософських першоосновах життя. Спробуємо порівняти їх з творами В. Белова, В. Сипутіна, В. Лихоносова, В. Лічутіна — з російською «сільською прозою», і переконаємося, що Іван Чендей, можливо, не з такою публіцистичною гостротою, але з високою громадянською відповідальністю й художньою майстерністю порушує ті ж проблеми духовної і моральної пам'яті, які тривожили й тривожать і його російських колег, і багатьох українських письменників.

Передусім згадуються «Поема про море», «Зачарована Десна» О. Довженка; після «Казки білого інею» хочеться перечитати «Тропку» й «Твою зорю» Олеса Гончара — відчувається не тільки поетична спорідненість творчості Івана Чендея з творчістю цих художників, але й спорідненість проблемна, духовна. Читаємо роман «Птахи полишають гнізда...» — і зринає проблемно-тематичний перегук з романами М. Зарудного «Уран» і «Гілея», О. Сизоненка «Білі хмари», В. Логвиненка «Росава», з повістями М. Чабанівського «Журавлинка», Ю. Мушкетика «Останній острів», Є. Гуцала «Тече ріка»... До неповторної Чендєєвої «Лиски» пам'ять долучає повість-казку «Сіроманець» М. Вінграновського, оповідання «Білий кінь Шептало» В. Дрозда... Захоплюючись багатющим фольклорним світом закарпатського краю, змальованим у творах І. Чендея, згадуємо повість С. Пушника «Перо Золотого птаха» та його роман з народних уст «Страж-гора».

Ясна річ, не всі твори Івана Чендея викликають однозначну оцінку — щодо деяких виникали суперечки, і дуже гострі, хоч, можливо, не завжди і не в усьому закиди критиків були справедливі.

Пізмінно в центрі уваги письменника — віками витворювані народом духовні цінності. Як розуміти духовність? Хто заслуговує на визначення людини високої внутрішньої культури, душевного благородства? Де, коли, в якій ситуації втратив визначальні критерії інтелігентності, елементарну самокритичність письменник Гаман (оповідання «Комаха в бурштині»)? Чому його так навально захопила жадоба наживи, пихата вдовolenість своїми писаннями, віра в свою мистецьку незвичайність? Гаман орієнтується на фальшивий кодекс інтелігента, а, по суті, звичайного міщанина, який збирає старожитності, аби здивувати знайомих та сусідів і постати в їх очах цінителем мистецтва; звозить питво з цілого світу, аби вразити охочих до «пустотливої легкої потіхи біля чарчини»; бореться вперто за свої безталанні книги, хитроумдро здобуваючи позитивні рецензії... Та прийшла старість, огорнула самотність, і тепер Гаман з гіркотою згадує слова покійної дружини: «Ти ціле життя брів на гору, а дійсно всього вибрався на утлі пригірки... Мені часом виділося, що ти на вершину високої гори і не поглядав, вдовольняючись усього утлими пригірками...»

Оповідання «Комаха в бурштині» написано не в традиційній для Івана Чендея манері. Письменник змушує свого героя саморозкриватися шляхом аналізу власних вчинків і помислів. Він надає своєму персонажеві можливість говорити від першої особи, визначаючи свою помилку, вади і водночас намагаючись їх виправдати, пояснити. Але чим детальніше пояснює Гаман доцільність того чи іншого вчинку, тим глибше розкривається його моральна ницість, дріб'язковість, егоцентризм. Засобами іронії, сарказму, впевненими переходами від монологічної розповіді до «відстороненої» констатації подій, вмонтуванням в текст оповідання невеличкої п'єси про «боротьбу» Гамана з видавництвом Іван Чендей досягає значного ефекту в сатиричному розвінчанні новітніх форм суспільної мімікрії.

Оповідання «Комаха в бурштині» за стилем і тематикою дещо віддалене від інших творів письменника, наприклад, повісті «Кринична вода». Та внутрішній зв'язок між ними існує. Насамперед він проглядається в авторській позиції, в ставленні письменника до зображуваних явищ, в безкомпромісному засудженні будь-яких проявів душевної черствості, користолюбства, бюрократизму, лицемірства, задушемілості.

У повісті «Кринична вода» стара мати оповідача годинами просиджує біля дверей лікаря, терпляче очікуючи тієї хвилини, коли він запросить її до кабінету. Врешті-решт, після того, як вона покляла на стіл червону асигнацію, лікар приступив до діла. Оповідаючи згодом про це своїй сестрі, хвора жінка намагається виправдати хабарника («нелегкий і його хлібець»), та її сестра співчутливо підтримує: «Може, сарака, не так і багато заробляє, а може, й елементи якась з нього дере...» Сільські жінки шукають якихось об'єктивних виправдань негідної поведінки лікаря, що порушує принципи та етичні правила соціалістичного способу життя: «— Нині, сестро, за правилами уже такого не мало б бути, аби хворому сарака до кишені задивлявся й щось від нього жадав... То давно без грошей у лікаря не було ані підмоги, ані рятунку...— Тітка, бач, добре знала порядок.

— Що чинити, сестро, коли хтось і нині ще давнім дихає?»

У повісті послідовно проводиться думка: соціалістичне суспільство не може миритися з рецидивами дрібнобуржуазної, мішанської моралі, громадянський обов'язок кожного — безкомпромісно розвінчувати будь-які відхилення від норм комуністичного співжиття. Тому Іван Чендей такий уважний до чистих джерел народної мудрості, етики, колективізму, тому поетично возвеличує благородність сумлінної праці, творить гімн рукам Матері, людській доброті, чесності, порядності, готовності до самопожертви задля інших людей, условлює «причетність до вічного на землі добротворення й животворення».

Висока емоційна напруга творів Івана Чендея досягається образною імпульсивністю, публіцистичною гостротою сповідально-монологічних інвектив, її створює багата символіка деталей, подій і ситуацій. Улюблений жанр Чендея — новела й оповідання. Цей жанр, мабуть, можна вважати чи не найдосконалішим засобом вияву його письменницької індивідуальності. Етапи творчого розвитку письменника визначаються саме новелами та оповіданнями, в яких здобували своє соціальне і морально-психологічне обличчя його герої, формувалися поетика й стильові особливості, визрівала своєрідність творчої манери.

Історія його краю — в його творах.

Історія бентежить уяву письменника картинами нужденної праці верховинця на мізерному клаптику пісної землі, заокеанських поневірянь і страждань у газдівських наймах, зігріває серце палахкотінням партизанських незгасних ватр, хвилює високим змістом новітніх перетворень на землі Закарпаття...

Історія відлунює в пам'яті гомоном далеких блакитних овидів дитинства, світить чарівним світлом народних казок і легенд...

Історія сповнює душу письменника почуттям вічного боргу перед своїм народом.

Хай же не забракне йому творчої снаги, не зрадить мистецьке вміння добирати ті єдині слова, в яких — правда життя.

Микола Жулинський

ОПОВІДАННЯ

ЧАЙКИ ЛЕТЯТЬ НА СХІД

I

— Іди, синку, на Ясенову й віднеси хлопцям оцей клуночок. Знайдеш їх там, де ми овець зимували!..

Хлопець ходив не раз, не двічі. Та одного ранку з-за кущів, немов вовки-сіромахи, з'явилися жандарми з довгими реберчастими багнетами на гвинтівках.

— Стій! — люто скрикнули, коли кинувся втікати.

Розв'язали клунок.

— Сім, десять, п'ятнадцять, двадцять... — лічили набої.

— Гм!.. Як у нашого півника!.. То, мабуть, багато хвостів обсмикали? — тикав хлопчик пальчиком на чорні клобуки, за якими сталевими серпами відблискувало пір'я. — І бабка Грициха скаржилася, що доти ганяли її півника по двору, доки не піймали. А як піймали, то не могли натішитися, вискубуючи по пір'їнці. «Скубіть, скубіть! Щоб вас скубло за кам'яне серце! Прийдуть наші, самі, як пір'я на вихру, розлетитеся!..» Правда, що так говорила Грициха?

— Ц-цить! — крикнув високий чорний жандарм, все одно не розуміючи, що каже хлопчик.

Відвели і кинули в льох лісової дирекції. А вночі штовхнули за дубові двері й батька.

II

— Куди нас ведуть, татку?

— Ми йдемо з панамі до річки!

— А що буде коло річки?

— Пани кинуть до води гранату, виплине рибка, а ми підемо та всю виловимо.

— А чому до схід сонця? В річці вода холодна, ми простудимося.

— Бо пани тільки вранці мають час.

— А в панів є всього досить... І часу...

— Ні, синку мій! Прийшов такий час, що й панам ніколи...

— Мовчіть! — гукнув жандарм.

...Від річки потягло ранковою вогкістю. Їм назустріч вклонялася розхристана верба. Опустивши до самої землі тонкі віти, вона стояла біля річки, вслухаючись у її вічний гомін.

Звернули з доріжки.

Босими ногами батько ступав по росяному полі, залишаючи довгі лапасті сліди. Хоч син ішов по батькових слідах, тіло проймало холодом.

— Мені студено, татку!

Смикнувши рукою, батько урвав торочки, розмотав з шиї шарф і став загортати сина, наче в цю мить готовий був віддати йому все тепло, яке беріг в серці для нього на довгі роки...

III

Зупинились над крутим кам'янистим обривом. Внизу клетотіла й пінилась прудка річка, бо хотіла швидше віднести свої води з вузького міжгір'я.

Чорний жандарм розмотав з шиї хлопчика шарф.

— Чому пан зав'язує мені очі?

— Паши хочуть в жмурки погратися.

...Сполохані пострілами чайки злетіли в небо. Швидше замахавши крилами, тривожно закружляли над ущелиною і попливли на схід.

1953

РУЖАНА

— Знали, коли прийти, щоб богонько дав їм доброго здоров'я! — стоячи на дворі, примовляла Гафія. — Цілу зиму Ілько пролежав, не заробив і гелера. Коли б не ота коровиця, пішла б з торбою по селу. Тільки того й було, що капля молочка, — не дала заціпнути дітвори! — Тут Гафія повела рукою в бік діток, котрі тулилися біля дров'яника, цікаво поглядали на панів, які стояли перед відкритим навстіж хлівом.

Гніда гноївка витікала з-під низького муру, змішавшись з весняною талою водою, пливла струмком перед хатою на сусідський город.

— Му-у-у-у! — замукала Ружана, дивлячись велики-

ми очима на двір, де перед панамі зняв крисаню розгублений Ілько Побиваний.

— Та, прошу вас, Боршанине, не секвестуйте. ¹ Потепліло, на заробіток дамся та поверну вам довг! — просив господар, коли високий ексекутор з товстою шиєю, яка складкою звисала через комірець, блиснув нікельованими замками шкіряної актівки.

— Тих обіцянок я маю досі! — пальцем під горло повів Боршанин, бо зневірився, що Ілько Побиваний може сплатити борг.— Яку я маю користь з ваших обіцянок? Кажіть! — продовжував він, вертячи в білих пальцях золотий ланцюжок на чорній камізельці.

— Від дітей корівку забирати? То треба в грудях не серце, а студений камінь мати! — бідкалася господиня, показуючи на посинілу від холоду малечу, яка цокотіла зубами, але не заходила до хати.

— Тікайте на піч, бо вигинете, як мухи! — гукнув на дівчор Ілько Побиваний.

— Маєте щастя, сусідо, що не забрав восени... Дав визимуватися! — напрошувався на вдячність Боршанин, глядячи довгу руду бороду і поглядаючи на хлів.

— Де би ні! Коли корівку визимували та дочекалися молочка і приплоду, тоді прийшли! — протестувала Гафія.

Та розмова була короткою. Навіщо панам тратити час, коли закон у їх руках. Ексекутор з Боршанином переступили поріг хліва і підійшли до Ружани. Високий пан відклав набік актівку і взяв корову за ніздрі, піднімаючи догори її голову. На Боршанина вишкірилися міцні кістяшки зубів.

— Коли не сплатите боргу до чотирнадцяти днів, поведу! — промовив Боршанин, тикнувши пальцем на папери, списані ексекутором.

Правда, Боршанин був певен, що господар до двох тижнів боргу ніяк не сплатить. Звідки взяти йому тисячу крон? Але до чотирнадцяти днів закон не дозволяв йому забирати корову...

Ілька не тягло до хати. Він сів на порозі хліва й не відривав очей від Боршанина і ексекутора, коли вони йшли стежкою поміж нив. Раз по раз обтрушуючи з важких чобіт ґрунт, Боршанин ступав попереду, вертячи костуром, ручка якого зроблена з оленячого рогу.

¹ Пояснення окремих слів див. у кінці другого тому.

Ілько сидів, тримаючи голову в долонях. Цілу зиму він не мав у руках сокири, і тепер вони стали білі, мов панські. Слабий був, як комар, а при появі Боршанина з ексекутором наче зів'яли ноги, кудись зникла решта сили з рук.

— Кру-у! Кру-у! — почулося згори.

Ілько підвів голову. В небі чорнів довгий ланцюг перелітних птахів.

Повільно і непомітно, але настирливо і невідступно облягали Ілька і несли вдалину думи. Виринала в пам'яті згадка, як на двір Одотя Лісникова привела мале, з білими латочками на шиї телятко. То «за голову». Бо коли клали Одотиного Степана з тесаної яворової лави в деревище, Гафія тримала мерця за голову. За це їй дали телятко. Боже мій, скільки клопоту було, поки з нього виросла корова. Один він та Гафія знають.

Пливли картини спогадів. Ось Ілько побачив Ружану на узбіччях Ясенової, де були широкі кісниці... Ружана привільно ходила по запашній полонинській траві. Квіти — невістуйки, головань, сині свічки, дзвіночки — били її по ратицях, ранками обмивали холодною гірською рососою... Ружана вже сама знала стежку до криниці на Яворину, а коли тут висихала вода, йшла в Затінь, де і в найпосушливішу пору літа било з-під землі джерело. Бувало, цілий день Ружана ходить по узбіччях, ніхто її не доглядає, а підвечір сама повертається до колиби...

Ружана телилася щоліта. Господиня була рада, бо мала в хаті молоко, було за що дістати гроші на сіль, на гас, на сірники. Раділи діти, коли в хліві брикалось і мукало телятко. Потай виносили з хати бичкові окраєць коржа і довго сперечалися, як мають назвати його — Сюркою, Барною чи Даролем? Та короткою була радість дітей, бо все частіше з'являлись на подвір'ї купці Симха і Лахмаер. Заходили до хліва, мацали бичка за хребет, тягли за хвіст. Вони довго торгувалися з Ільком Побиваним і нарешті виводили теля не тільки з хліва, але й з двору. Боляче було дивитися діткам, коли Симха тягнув Сюрку за мотузку, а Лахмаер смикав за хвіст і періщив по лопатках товстим костуром.

В Ільковім серці спалахнула жалість до Сюрки, і він повів очима в куток низької стайні, де стояла Ружана. Він досі не помічав павутиння, яке густо звисало з стелі, як звисає бабине літо на проводах стовпів. Ількові зараз хотілося вивести Ружану на двір, а самому взяти-

ся за мітлу і зробити в стайні порядок. Він, Ілько Побиваний, відчув: коли б сьогодні пани прийшли забирати його до криміналу за ті борги, що він має у Боршанина, — серцю не було б так невимовно боляче, ніж коли вони з'явилися секвестувати корівку од дітей. В темниці відсидів би, та й випустили б на волю, а що вчиниш з діворою без молока?

Небом все вище і вище пливло сонце. По-весняному молоде, усміхнене, воно кидало золотом у баюри, витоптані босими ногами дітлахів Ілька Побиваного. Ілько зором обвів обрій, і його очі зупинилися на горі Ясеновій. Вершиною вона підперла небо, краєм якого пливла біла хмарка. Щось наче стисло Ілька за серце, коли подумав, що влітку Ружана вже не пастиметься на горі, бо її мають повести з двору пани.

Коли з порога гукнула жінка, щоб заходив до хати, піднявся з місця і пішов. Гора Ясенова не зникала з очей. Йому навіть почулося звичне, таке дороге для нього мукання Ружанки...

— Щось треба робити, Ільку! — заговорила першою господиня. — Пани приходили не для жартів. Напасть принесла їх в пору, коли тільки на молочко й надія.

Гафія знала добре: Ілько тут не винен ні в чому, тому всю злість виливала на панів. Боршанина з рудою, як лисячий хвіст, бородою вінчувала, щоб його розметало людське добро, щоб повісився на сухій вільсі, щоб на гладенькій дорозі поломив обидві ноги, щоб позбувся радості від того, що найбільше його тішить.

Стриманий по природі Ілько відмовчувався, а коли побачив, що його Гафія не заспокоюється, коротко, але впевнено мовив:

— Панів лають, пани товстіють!

В той вечір довго не спалося Гафії. Їй здавалося — то вже не їхня Ружанка стоїть у хліві. Раз у раз важко зітхала, потім піднялася з ліжка, коли місяць намалював віконну раму на чорній долівці, заслонила шибки.

Перевертався з боку на бік Ілько. Звечора начебто задрімав, а потім протер очі, і вже ніяк його сон не брав. Тільки діти, мов нічого не трапилося, спали спокійно. Сопіння з печі, на якій гніздилися, ніби пташенята, свідчило, що сон їх солодкий, по-дитячому спокійний і глибокий.

— Чуеш, Гафіє, ти не спиш? Слухай тільки, хтось рипнув дверима хліва! Щоб якась мара корівчину не

вивела!..— збентежено озвався Ілько і звівся на ліктях. Прислухалися, чи справді не забрався на двір злодій.

Гафія зіскочила з дощанки й підбігла до вікна. Відгорнула полу старого сіряка і вдивлялася в освітлене місяцем подвір'я. Не відходила, тулячи вухо до віконної рами.

— Вітер колише дверцятами на дров'янику! А тобі чулося, що хтось двері в хліві відчиняє! — заспокоїла дружина.

Другого дня Ілько Побиваний пішов до сільського вчителя порадитися, що має вдіяти з засеквестованою коровою. В душі він ніяк не міг погодитися, що мусить продати Ружанку і сплатити Боршанинові борг. Бачив, що кращого порятунку нема, як самому повести корівку на ярмарок, потім з виручених грошей не тільки відкупитись від Боршанина, але й купити теличку. Інакше Боршанин забере Ружанку в свій табун, а скільки порухує за неї — його діло. Зробить так, як захоче, не думатиме про збиток Ілька Побиваного.

— Отаке буде доїти! — ткнувши великий палець між вказівним і середнім, махнув одного вечора Ілько кулаком перед очима Гафії.

Сам подався з міхом до клуні, знайшов під тирсою навилок отави — з часу отелення залишилося.

Коли на небі повисли тисячі холодних, байдужих срібних ліхтариків, Ілько Побиваний став на порозі хліва. Гафія щось примовляла, ховаючи під правий ріг хліва свячене пшеничне зерно і ладан.

Ружанка йшла покірно. Мукала, оглядалася. Бо, мабуть, відчула: більше ніколи їй не бути на подвір'ї Ілька Побиваного, більше ніколи не їсти смачні полонинські трави з Ясенової, не пити студеної води з Яворини і Затіні. З ярмарку ляже дорога на чужий двір.

Шум річки полохав бентежні думи, повільні, наче лівна хода Ілька Побиваного, якою він міряв вулицю, тримаючи в руці прив'язану на рогах корови мотузку і спираючись на виломлену з тички палицю. За коровою йшла Гафія. На плечах несла набитий отавою міх. Треба ж буде на ярмарку погодувати Ружанку.

Ілько з Гафією були далеко від села, коли пробудилися діти. Чекали, що мати занесе дійницю з теплим молоком, зварить токану і подасть сніданок. А мати не захо-

дила. Оленка сама побігла до хліва. Тут ні мамки, ні корівки не побачила. Діти зрозуміли, що трапалося. Вони сварили Петра — він був найстаршим, — чому не розбудив їх, коли тато виводив корову, говорили, що вони не дали б погнати її з двору...

Гомін, ярмаркова метушня, повідь всякої всячини не розгубили і не розсіяли думок Ілька Побиваного, бо вони вертілися тільки навколо Ружанки. Однією з них зігривався Ілько. Він плекав надію: з виручених грошей розквитатися з Боршанином, купити теличку.

...Мабуть, в десятій раз до корови підходив купець. Знімав засмальцьовану шапку, плював у порошок, дивився в небо і доводив, на чому тільки стоїть білий світ, що більше за корівку дати не може.

— Давайте ще сотню! То і так тільки вам за ці гроші даємо, бо знаємо — купуєте не на заріз, а на держання! — припрошувала Гафія.

— А про теличку не забудете? — допитувався Ілько, бо договорився, що коли Ружанка приведе теличку, той продасть йому. Ілько не хотів, щоб на його мізерному господарстві перевелася порода, а Ружана мала чомусь тільки бичків. Може, на іншому дворі підуть від неї телички, і не пропаде Ружанчин рід.

Нарешті сотню розділили надвоє. У купця виблискувало чоло, а Ілько стояв і дивився розгублено, як він шурхотить стівками, туго потираючи кожну банківку пальцями.

Гафія підбрала з землі віхоть сіна, подаючи його Ружанці, відв'язала з огорожі мотузку. Мабуть, в цю мить вона одна думала, як прожити без корівки, бо під очима застигли дві краплі... Чорна хустка зсунулася на чоло, і її навмисне не підгортала господиня, наче не хотіла, щоб купець бачив її очі.

Ілько Побиваний з Гафією поверталися додому поїздом. Пішки не наважилися йти. Чорт не спить, все може трапитися в дорозі з чоловіком, який несе з ярмарку гроші.

Стояла серед хати і дивилася, як чоловік укладає речі. Чи, може, отак застигла в забутті і не знає, за що взятися, що робити. Либонь, думає про те, що тільки у її Петра латка на латці рябіє на бесагах. Інші заробітчани поїдуть у далекий світ з новими торбами. Чужі люди ще висміють Петра і скажуть: «Ади, подивися, досі на торбу не заробив».

Про свої думки Юлина не наважилася сказати Петрові. А сам Петро звик до старої торби, бо де тільки не була з ним... І в далеких Шумавських лісах, і в Крконошах, і в Трансільванії... Пробрало її пахощами смерекової кори, протягло димом. Юлина чує запах, властивий заробітчанами, котрі повертаються з смерекового лісу. Запах цей вперто і довго ховається в складках просмаленого одягу, поки не розвіє гірський вітер. Зараз знову по хаті линуць оті пахощі лісу, димної колиби.

Юлині не хотілося відпускати чоловіка у безвість, але що вдіє, коли нестатки женуть? Дивилася, як оті бесаги пожирають і мішечок з кукурудзяною мукою, і зачаділий горщик — у ньому Петро токап варитиме, — і миску, і куплену в пекаря паляницю білого хліба. На неї поглядають дітки — дарма Петро вже одну цілу розділив між ними. Зникла в бесагах і коновка бринзи.

— А як ти повеснуеш?.. На тих паленищах в Ясеновій посади картоплю! Там вродить! А багато не носи вгору, бо надірвешся! — турботливо говорив Петро. Адже він іде з дому саме в пору, коли весняні роботи близько. Не повернеться і в сінокоси. Він знає, всі клопоти на мізерному господарстві тепер впадуть на голову Юлини.

— Не бійся, якоесь посадимо. Тільки щоб ти в миру туди був, щоб добрий заробіток знайшов! — Юлина заспокоює чоловіка.

— А бичка продай, най не ссе молока від корови. Все одно купці більше не дадуть, як того тижня! — радив Петро.

— Бичка продати мушу, бо звідки податок сплачу! — мовила Юлина. Правда, недавно до сварки дійшло. Рада б не продавати телятко, ачеї пізніше купці дали б більше...

— Прийдуть сінокоси, гроші пришлю, щоб не мучила хлопців кісьбою! — потішав Петро, зав'язуючи бесаги,

бо уклав до них все, без чого не може вирушати на заробіток у далекий край.

Петро з Юлиною тамували в серці біль розлуки, і тому їм було важче, аніж коли б дали волю почуттям. Юлина стояла, як зів'ялена, дивилася то на малечу, то потай зупиняла зір на бесагах, на важких Петрових бочкорах, прив'язаних до ніг ремінними обуванками. Нутром своїм Петро і Юлина чули біль, але жодне з них не могло зволожити обличчя сльозою і так дати полегшення серцю... Звичне діло проводити чоловіка на заробіток. Бо тільки того газдівства і має він — дві мозолясті руки.

Петро цілував діток — почав з найстаршого. Наказував, щоб слухали матір, потім обійняв дружину. Поцілунок їх був коротким, бо в ньому вкладені тільки почуття ширих побажань на далеку путь, побажання доброго здоров'я і праці без лихих пригод...

Обличчя Юлини розм'якло, на ньому лягла скорбота, на лиці Петра застигла байдужість і впевненість, що заробіток буде.

— А ви сидіть вдома і слухайте матір, коли не буде мене! А я вам з бутина черевики привезу! — наказував Петро дітям, котрі готувалися з матір'ю проводити батька на майдан до корчми, де збираються заробітчани.

— Ми слухаємо! — озвався найстарший за всіх Микола.

— Знаю, знаю, як ти слухаєш, шибенику! — докоряв батько хлопцеві, бо той був найзбиточнішим між дітьми.

Мала Ольга побігла слідом за батьком і мамою, як тільки вони подались між полями в село.

...Будень, а корчма повна. Петро поклав бесаги під стіною. Біля них залишилася мала Ольга. Петро з Юлиною зайшли, щоб подивитися, хто з бутинярів уже прийшов на місце збору. Гострий дим самосаду-зеленцю змішався з димом цигарок, запахом пива, горілки й вина.

В шинку вертиться послужливий старий корчмар Іцек. Він добре знає, що сьогодні у лісорубів гроші є, дарма цілу зиму пробули дома. Агент, який завербував їх на роботу, дав кожному завдаток... Дочка корчмаря — присадкувата, кругла, як діжечка, дівка, цідить пиво, міряє горілку, наливає вино. Сама і розносить на

столи. Часом лісоруби піднімаються з лавиць, підходять до шинку, потім знову ідуть до столів з повними кухлями, чарками, пляшками.

— Ей, шинкарко, бідульо! Ану принеси щось випити з Петром Савулою! — гукає Василь Печеник, побачивши біля дверей свого кума Петра.

— Та що ви, куме, я не буду пити! — відкараскується Петро і хоче вийти з корчми. Але його вже тримає за руку Василь і тягне до столу.

— Не скупіться випити на здоров'я! Сьогодні такий день, що кожному, хто йде на заробіток, треба випити! — припрошує далі Печеник, коли Петро вже сидить за столом, даючи біля себе місце і дружині.

В білих як папір пальцях шинкарка тримає три чарчини, ставить їх на стіл перед Петром і Василем. Печеник щипле шинкарку за бік, але та на жарти не має часу, лише на ходу кидає:

— Василю! Жінці скажу, будете биті!

— Жінці? Е, що ви! Жінці будете казати?.. Коли я йду геть... Всі йдемо на роботу!

Та шинкарка цього не чує. Вона вже підходить з келихами до того стола, що стоїть під вікном.

— На здоров'я, кумику дорогий! — простягає Василь чарку до Петра і Юлини.

— На ваше здоров'я! За добрий заробіток, щоби-сьмося здорові і дужі вернули та щоби-сьмо за сим столом ще більше випили!

Печеникові, як бач, сподобалися такі примовляння, бо він і собі каже:

— І за ваше п'ю, і за діточок ваших, щоб вирости та щоб розум просвітився!

Петро з Василем перехилиють горілку, морщать обличчя.

Недопиту чарчину Юлина ставить на стіл, відсуває од себе.

— Ану, куме, пригрозить жінці! — протестує Печеник, показуючи на чарку.

— Мені, дорогий та солодкий кумику, в голові закрутиться, бо я на голову слаба! — просить спокою собі Юлина і схоплюється з місця, щоб глянути на вулицю, чи не прибули підводи, які мають відвезти лісорубів на станцію в сусіднє село.

— Сусідку, ти дуже малу корчму збудував! — гукають п'яні парубки.

— Гм, пийте, люди чесні! Веселіться на добре здоров'я. Корчма буде нова, збудую!..

Хтось вдарив кулаком по столу так, що скло задзвеніло. Шинкарка підбігла, бо хоче бачити, чи не вчинили хлопці збитку. Два парубки обійнялися, пересунули крисані — один на ліве вухо, другий на потилицю — і заспівали:

Ой іду я на Мораву,
Та на Моравочку,
Та хто мені на Мораві
Випере сорочку.

Молоді співали, а старі розмовляли, як то буде на тій Мораві, чи добрий заробіток чекає їх. Мацола, що сидів близько біля Петра і Василя, витрусив на тверду долоню тютюн, згорнув до купи і висипав до рота.

— Знаєте,— почав він, вказуючи рукою на Петра і Василя,— робота — то як карти: раз виграв, двічі програв. Наробився я, пек би їм, тим заробіткам!.. Замозолив не одну, не дві крони. Щоб панам на шкірі присохли мої заробітки! Робиш, мучишся, а прийде платити — тобі дали не стільки, як сам собі нарахував. Питаєш, що сталося, а вони тобі такого наговорять, таких церемоній нарозповідають, що думаєш: правду мають пани, заробив менше, ніж думав. Не спиш зі злості, бо щось отут, в грудях, шкребе, чуєш — обікрав тебе лісник, обікрала тебе сама фірма. От хоч до суду подавай. А що суд? Суд тому дає правду, хто має гроші!..

Старий розговорився. Лісоруби поставили Мацолі три чарки горілки, і він став веселим. Радий Мацола, бо заробітчани беруть його з собою. В колибі порядки наведе, квасолю зварить, дров наготує, щоб було чим палити вночі.

Мацола і сам підійшов до шинкаря.

— Іцеку, ану налий ще бляху!

— Платіть, Федоре!

— Як прийду з бутина, то заплачу!

— Платіть тепер!

— Ти мені не віруєш?

— Віра — вірою, гроші — грошима!

Старий сплюнув і відвернувся од корчмаря. А потім знову пішов до Іцека, бо закипіла у нього злість:

— Не бійся, твій няньо міг мені дати і бочку на віру! А ти бляху боїшся! Тьху на твою горілку!

— Не плюйте, Федоре, то люди будуть пити! — спокійно мовив Іцек, чарку наливаючи парубкові, що підійшов до шинку.

— Брела через воду? — парубок ткнув чарчиною під ніс шинкареві, бо піймав його на тому, що надмірно розбавив горілку водою.

— Що ви, сусідку! — пробував виправдовуватися шинкар, але й не схаменувся, як чарчина полетіла біля самого вуха і дзенькнула в пляшках з різнокольоровими етикетками...

Може, парубка повели б жандарми, але їх не було поблизу. А тут чути дзвінки на конях, що стали перед корчмою.

Сільські музики виграють на скрипках. Вони проводжають лісорубів.

Юлина стоїть з донечкою, дивиться, як усідається на возі Петро. Уквітчані паперовими червоними жоржинами коні з вплетеними в гриви червоними стрічками стоять, б'ють копитами, готові помчати шляхом.

— Напиши, Петрику, коли доїдеш, як тобі там буде, на тій Мораві, який буде заробіток...

Коні рвонулись вперед.

Юлина все ще стояла і дивилася вслід. Вона бачила свого Петра серед того гомінливого гурту, який кричав, співав, розмахував кулаками. Чи то радів, що побачить незабаром чужі, невідомі світи, чи тішився з того, що тікає від злиднів. Люди йдуть у безвість. Кожного жене доля лиха, нестатки женуть. А скажіть, хіба йшов би чоловік в невідомі, далекі краї від гаразду? Кожного зігріває надія на добрий заробок, бо кожен несе з собою жилаві, дужі руки.

...Вже на узбіччях і багаття запалили — то пастухи вибралися з худобою на толоки, вже Юлина й забула, коли на паленищах садила картоплю, уже й сінокоси недалеко, а листа од Петра нема й нема.

Аж ось одного ранку листоноша подав конверт, на якому вузлуватими кривульками була виведена адреса Юлини самим Петром.

«Дорога жінко! Першим словом вас усіх поздоровляю і бажаю вам такого здоров'я, як я його маю. В нещасливу годину ми приїхали сюди, бо робота тут ні по чому, а заробітку ніякого. Такий вже час, що бідному не

життя, а мука. Обіцяли багато, коли вербували, а тепер видимо, що не так, як надіялися. Відробили завдаток, а зараз мусимо думати, як далі. Печеник, Барналь, Мізун, Кривулька та ще інші хочуть податися десь далі на заробітки, а може, і за границю... Та хочу тобі написати, люба моя жоно, та й вам, мої діточки, що і я думаю з ними податися в добру путь.

Сіно скосить, як можете, та складіть сухим, щоб не зогнило, як того літа, бо не буде чим корову визимувати. А ви, хлопці, слухайте маму та помагайте їй, бо не привезу вам черевиків, як не будете слухати».

Рябіло в очах Юлини, коли читала. Тепер вона справді дала волю почуттям. І з очей покотилися гарячі перли...

1949

ТЕСТАМЕНТ

У вишій багрянцем широкополій сорочці по узгір'ях ступав жовтень. Зривав листя з дерев і стелив багатобарвну ковдру на стежках і полянах.

Патлата груша-дичка, що росла обіч Семенишиного саду, усипана тисячами мідяків. В гіллі пурхали зграйки перелітних пташок. Вони співали журних пісень — прощалися з садом, полем і лісом, де знаходили привілля ціле літо і куди знову повернуться після снігу й безрезневих морозів.

Дятел заклопотано підстрибував на дуплястому стовбурі яблуні. Підкидаючи голівкою в червоній шапочці, вистукував «тук-тук... тук-тук...».

В теплі осінні дні бабці Семенисі любо лежати в саду. Вранці, як тільки бачила крізь закурені шиби, що зійшло сонечко, просила сина, аби виніс її надвір. Невістка була рада такому бажанню Семенихи. Син Гаврило брав матір на руки і виносив. Під яблунею, що розкинула крону, мов золотом переткане шатро, Гаврило клав матір на постіль-дощанку, на якій лежала суха папороть.

Між гілками яблуні Семениха знаходила клаптик синього неба, і її нехитра уява малювала картину: дерев'яніють руки і ноги, останній раз зітхає і заплю-

ще очі. Душа легко покидає змучене хворобою тіло і поміж гілок у супроводі ангелів піднімається на небо...

«Тук-тук, тук-тук, тук-тук»,— вистукує дятел. Бабка рахувала удари, як колись зозулине «ку-ку». Правда, тоді вона була малою дівчиною і по зозулиному «ку-ку» вгадувала, скільки ще їй років жити.

«Тук!» Дятел пурхнув і полетів.

Біля бабиної голови лежали червонобокi яблука. То внучата принесли їй. Та чим буде вона їсти, коли давно випали зуби?

— Теплою молочка дайте! Принеси, дитинко, молочка! — просила Семениха.

Оленка побігла до хати.

— Солодкої моні дайте бабці!

Мати вдавала, ніби нічого не чує. Коли дочка не відходила, ламала окраєць коржа, що лежав на полиці, і приговорюючи, подавала Оленці:

— Ще, може, калачів чи меду забagnetься старій?

Внучка з окрайцем побігла до бабки. Коли бабка знову просила, щоб Оленка принесла їй молока, невістка тоді казала:

— Скажи, що нема! Най і за хлібець богу дякує!..

Оленка пазбирала в подолок яблук-падалиць і висипала в ліжко.

— Їжте, бабуню, яблука з хлібцем... молока мама не дає...

— А може, випили ви? Га? — Семениха допитувалася.

— Ні, ми не пили.

— Боже! Сило праведна! Чи варто було трудитися для дітей? Недосипали ночей з старим, недоїдали... Аби тільки мало тої землиці купити. Сад насадив Семен, царство йому небесне... А кому? Синові, дітям... А зараз нічим і губи змочити... Виростеш, дитинко, не роби, не трудися... Спи, їж... бо на цьому світі всіх одне чекає: здоровий хворому не вірить, а ситий голодному не брат! Ой, ні, ні, дорога!..

Стара взяла окраєць хліба і почала гризти. Сльози, що винирунули з очей, зблищали двома холодними краплями осіннього дощу.

Оленка побігла до хати.

— Мамко, я голодна!..

— Що будеш їсти? Може, токан з бринзою?

— Ні, мамо! Дайте солодкої моні!

Мати налила кухоль молока. Коли Оленка, п'ючи з кухлика, пішла до дверей, мати зупинила її:

— Сідай за стіл. Не розливай і не розтрушуй божий дар!

Оленка немовби провинилась, глянула на матір і поставила кухлик на стіл. Хліб тримала у руці. Але дівчинці не їлося. Вона думала про бабку, що лежала під яблунею, задивившись на клаптик гірського синього неба. Воно, чим ближче до обіду, піднімалося все вище й вище, мов навмисне віддалялося від хворої бабусі.

— Іж, чого сидиш, як олов'яна? — мовила мати, перебираючи щойно вийняті з печі сухі груші. Незабаром мати вийшла по дрова, щоб розкласти в печі вогонь. Оленка швидко вибігла надвір, обережно тримаючи кухлик.

— А щоб ти виросла велика! А щоб тебе лихо ніколи не знало! Принесла бабці молочка!..— дякувала Семениха, п'ючи з кухлика.

Назбиравши під яблунями жовтих листочків, що їх скинув на землю вітер, Оленка складала один до одного.

— Пий і ти, дитинко! — простягнула стара кухлик внучці.

— Я вам принесла, я не голодна! — відмовлялася дівчинка, беручи від баби кухлик, щоб занести до хати.

— Я буду пити потім! — сказала Семениха. Оленка поставила кухоль на землю, біля ліжка, сама побігла до дітей, що гралися в саду.

Осіннє сонце вкорочувало тіні, які падали від дерев. Бабка часто хапала руками повітря, мов його не вистачало для її кволитих грудей.

— Ан-но-о-о! А-а-п-но-о! Гав-ри-и-ле-е! Синку-у! — кликала стара невістку і сина. Але її ніхто не чув. Невістка поралася в хаті, а син рубав дрова.

А коли діти бігли через сад, вона гукнула Оленку:

— Іди, дитинко, до тітки Параски! Скажи, що бабка кличе!

Рада, що може піти до тітки, яка завжди частує її горіхами, Оленка побігла стежкою в село.

В обідню пору до матері підійшов син. Примостився біля ніг і слухав, як вона дихає.

— Ви би, може, чогось доброго з'їли? — спитав.

— Мені, синку, скоро нічого не треба буде! Хрест та й чотири дошки! — ледве мовила Семениха.

— Воля божа! Все у нього в руках... А може, меду з молоком перекип'ятити? Легше було б в грудях... Дихати легше було б.

— Мені вже один лік pomoже! — стогнала стара.

Неспокійні очі надавали жвавості обличчю Гаврила, на якому вибивалася чорна щетина. Видно, Гаврила бентежила якась думка.

Стара заплющила очі. Гаврилові здалося, що вона хоче спати. Тому й поспішив:

— Мамо!

— А що?

— Ви спите?

— Ні.

— Підемо до нотаря!

— А що?

— Тештамент зробимо!

— Тештамент? — зібравши весь голос, скрикнула перелякана Семениха, ледь-ледь підвівшись на ліжку.

— Тештамент!..— відрубав Гаврило, немов об кам'яну долівку дзенькнув кусень металу.

— Я ще жива! А у мене є й Параска, не лише ти!

— Параска? А що Парасці треба? Земля моя! — Гаврило вдарив кулаком у груди, які задудніли, мов земля під копитом.

— Ні! Доки живу, доти моя! І не гадай, і не думай! Я, я з старим поливала її сльозами і потом, я заробляла на неї очими! — Тут стара простягала до сина руки.

— Мамко, я вас доглядав! Ви мій хліб їли! Мою воду пили, моїм теплом зігрівалися!.. А помрете, такі похорони справлю, що село не виділо таких! Найму, щоб в усі дзвони били! Не бійтеся, нічого не пошкодую. На поминках всю бідноту нагодуємо! Вдів найму, щоб псалтир читали, а на цвинтарі могилку дам обгородити, дубовий хрест поставлю, яблуню посаджу!..

Гаврило розмахував обома руками, не піднімаючись з ліжка. Твердий і холодний голос його виривався з грудей. Син замовк і чекав, що скаже мати. Семениха підвелася на ліжках.

— Перехрестися! Який дух в тобі говорить?.. Одному тобі землю не передам! А на той світ не заберу. Землицю розділіть межі собою. Хижа та й садок будуть твої, а Парасці — Жолоб та Копаниці. А я нікуди не піду, мене вже хіба понесуть... А коли не поділитися мирно, най вас громада ділить!..

— Громада? — скочив Гаврило з ліжка, наче якась сила ним підкинула.

— Добре, добре! Поховають вас, як тітку Настасю, — без попа, без дзвонів, без свічок, без поминок!..

Вхопивши кухлик, Гаврило поспішив до хати.

— Що? Не дає стара відьма? А я знала, що так буде! Донечці Парасочці хоче дати... А може, думає, що в деревище забере?..

— Цить! Не лізь не в своє діло! — тупнув Гаврило ногою.

Рипнули сінешні двері. До хати ввійшла Оленка.

— А ти куди ходила? — крикнула мати.

— У тітки Параски була... Бабка сказала... — винувало відповіла дівчинка, дивлячись на сердиту матір.

— А я що кажу? Ні, не слухаєш дурну жону! «Не лізь не в своє діло», мудрий який! А Параска за двох таких, як ти, має розуму! Знає, що робить! От і увидиш! Помре стара, ще і в цій кучі не всидиш, виженуть! Викине сестричка дорога! — розійшлася дружина Гаврила, розмахуючи руками. — Будеш мати! В жебри підеш, та й ми з тобою.

— Цить, кажу, бо приголосму, як гадину! — визвірився Гаврило, зціпивши кулаки. Ганна ще не бачила, щоб він так люто хмурив брови. У передчутті бурі і замовкла.

Гаврило вийшов з хати.

Сонце спокійно пливло гірським небом, щедро розливаючи на осінню землю тепло. На стежку, що вела від хати в сад, падало пробиваючись крізь крислаті крони яблунь.

Від криниці за хатою, біля джерела, дзюрчав потічок. Він не пересихав навіть в спеку липневих днів, а восени після перших дощів ставав бадьорішим і голоснішим. Його дзюркіт нагадував вічне життя, і чомусь саме зараз його таким помітив Гаврило. Шепіт потічка серед гнітючої тиші заспокоював його душу. Гаврило підійшов до криниці. Постояв хвильку, а потім устами припав до холодної води. Підвівшись, сів на порослу зеленим мохом брилу. Задивився в чисту воду, яка непомітно, але настирливо і постійно виливалася з землі. Зайва текла через вінця і неслась вниз по кам'янистому схилу. «Одна впливає, друга відпливає», — подумав Гаврило, ще мить постоявши над криницею, і попрямував у сад.

Проходячи біля яблуні, Гаврило тривожно глянув на ліжко. Та коли побачив, що очі матері заплющені, ним струсонув жак. Швидко ступив до ліжка. Дихання матері повернуло Гаврилові спокій.

А в вухах застряли дошкульні слова: «В жєбри підеш, та й ми з тобою!» А в додаток, немов ось тут під носом, стирчали кулаки Ганни.

Підходячи до хати, Гаврило почув схлипування. Плач виривався крізь відчинене вікно, бо йому тісно було між вкритими кіптявою чотирма стінами Семенишиної хати, як було тісно думкам, що в цю мить шарпали Гаврилову душу. Гаврило забіг до хати.

— Одягай маму! Підемо до нотаря тештамент робити.

Ганна винесла з комірчини білу сорочку і чорну свитину.

...Спускаючись грунком, Гаврило ніс матір до нотаря. Побічними вуличками і стежинами обігнув головну. До нотарського уряду залишився ще з кілометр, а лице Гаврила вже обмив десятий піт. Вибілений дощами і сонцем бриль зсунувся на потилицю, але Гаврило і гадки не мав його поправити. Взявши матір на плечі, спершу аж здивувався, що вона така легка, а зараз ноги в'янули під ним.

Побачивши незвичайного відвідувача, нотар встав з-за столу. Знімаючи окуляри з носа, пішов до дверей, бо хотів знати, хто зайшов до нього.

— Тештамент хочемо зробити, ласкаво прошу пана!

— Тестаментум? Як? Хто хоче? — удавав пан, що нічого не розуміє.

— Ми хочемо! Я і мама! — сказав Гаврило, ткнувши пальцем лівої руки в груди, а правою вказавши на матір.

— Мамка слабі, а є мало землиці, та й хата, слава богу, є...

— Тут, Гавриле, щось пахне проти закону! — спокійно застеріг нотар.

— Проти якого закону? — дивувався Гаврило.— А Якову Михайлуновому ви не зробили?

— А так, проти державного закону, та й фертіг! — повторив пан.

— Ні, ні, прошу ласкаво, робіть щось! Я знаю, що то коштує дорого, я задарма не хочу,— просив Гаврило, не відстаючи від нотаря, який підходив до столу.

— Кажеш, дорого? Гм,— процідив нотар, міряючи Гаврила з голови до ніг. Очі пана зупинилися на широких босих ступнях, що потріскалися від твердої кісниці, спеки й пороху, неначе на них було написано, скільки то Гаврило може заплатити за тестамент.

— Даш двасто?

— Та! — зніяковіло глянув Гаврило на нотаря. Але думати не було часу.

— Дам! Дам, прошу ласкаво пана! — поспішно казав Гаврило, виймаючи хустку з пазухи, щоб пан якого лиха не передумав і не запросив більше.

Семениху посадили у м'яке крісло. Спершись на спинку, стара сиділа байдуже і нерухомо. Зсушені губи бабки були міцно зціплені, наче вона заприсяглася ні за що в світі не сказати жодного слова. На жовте чоло з-під хустки вибілося пасмо сивого волосся.

Чорною мережкою на білому папері лягли рядки. Витягнувши вперед гладкі пальці, нотар швидко водив ручкою. В кімнаті було чути лише скрип пера і важке дихання матері, яка раз у раз стогнала. Гаврило став біля дверей, щоб хтось не увійшов. Але вартувати не треба було: нотар замкнув двері так, що Гаврило і не помітив.

«Гм! Буде, слава богу святому, тештамент! А тоді най, прошу красно, попробує хтось ступити на мою землю!» — міркував Гаврило.

Думки перебив нотар, відклавши перо.

— «...передаю всю землю синові Гаврилові. У його власність, за моїм останнім бажанням, переходить і садок — двадцять п'ять дерев, і хата, та й інші господарські будівлі, що на обійстю. Передаю йому півгектара кісниці в Жолобі і пиву в Копані...»

Нотар читав, а Гаврило ловив кожне слово.

— Так, так, прошу ласкаво!

— Стара мусить підписати! — сказав пан, виймаючи із стола печатку.

А Семениха сиділа мовчки. Сива голова лежала на спинці крісла, руки повисли, мов не її.

— Підписуй, стара, бо нема часу! — гукнув нотар.

— Що-о? — немов спросоння простогнала мати.

— Мамко, мамко, підпишіть! — просив Гаврило.

Семениха не підвела голови.

— Швидко, швидко! Ніколи торгуватися! — гукнув нотар до Гаврила, наче той мав підписувати тестамент.

Син хутко вхопив матір обома руками за голову, щоб підняти. Але руки відсмикнув, немов торкнувся вкритого памороззю заліза. На чолі Семенихи виступив холодний піт.

Взявши великі пальці старої в свої руки, нотар притис ними до чорнильної подушки, а потім приклав до тестаменту. Під чорними рядками залишилися дві плями, біля них з'явилися три хрестики.

— Завтра зайдете за тестаментумом! Треба, щоб свідки підписали! — наказав нотар, кинувши погляд на двері, мовляв, можна тепер уже йти, і ступив до них, щоб відімкнути.

Гаврило поспішав з ношею на плечах вгору по схилу. З чола капав піт. Часом Гаврилові здавалося, що ось-ось вискочить серце з грудей. Хіба жарти — нести матір на плечах від самого нотарського уряду?

Зібравши останні сили, він обережно і повільно поклав матір на саморобне ліжко під яблунею.

Почувся глухий стук. То обірвалося яблуко і впало на землю.

Немов сто пудів зняв Гаврило з плечей. Випроставши спину, глибоко вдихнув свіже повітря надвечірнього саду. Рукою, на якій набухли темні жилки, повів по спітнілому обличчю.

«Земля! Моя земля! — в думках твердив Гаврило. — Ось вона!» І глянув по схилу вгору.

Засаджена фруктовими деревами, вузька смужка закінчувалася нивкою, з якої вже була викопана картопля. Нивка витяглася між двома межами, та Гаврилові здавалося, що зараз і ці межі розступилися... Помітивши на верхку яблуні суху гіллячку, Гаврило думав: навесні треба буде зрізати...

І, здається, Гаврило вперше в житті відчув глибоку ніжність до своєї старої матері.

— Мамко! Мамко! Може, молочка вип'єте? — промовив ласкаво. — Гей! Ганно! Швидко неси молочка мамі! — не дочекавшись відповіді, гукав Гаврило. Але Ганна, сама побачивши чоловіка в саду, налила кухоль свіжого молока і несла свекрусі.

— Мамко! Мам... — не договоривши, Гаврило припав до Семенихи. Блискавкою майнула в голові страшна думка.

— Мамко! — Тут Гаврило вхопив матір за руку, від

якої пройняло його смертельним холодом. Повисла голова старої, немов Семениха відвернулася від сина.

Знову почувся стук. Яблуко впало на стежечку й покотилося до самої хвіртки, в якій показалася Параска з клунком в руці.

— Мамко! Мамко! — кинулася до матері.

Наче могутньою лавиною з-під землі, на Гаврила ринула хвиля розпуки. Кухлик впав на землю й покотився. Гаврило вп'явся обома руками в розкуйовджене волосся, несамовито заплакав і впав на коліна перед матір'ю.

Віддалік стояла перелякана Ганна.

Ховаючись за гори, сонце швидше котило свій загасаючий диск. На землю від дерев падали тіні, наче хтось розстилав чорні рядна. Вершок високої груші золотили останні промені, і вона сягала своєю тінню аж на сусідське поле.

Гаврило з Параскою все ще стояли біля ліжка, на якому лежала їх мертва мати. Ганна, згадавши, що давно пора виймати з печі хліб, поспішила до хати, піднімаючи на ходу кухоль.

Вечірню тишу зрідка порушував чорний дятел, який раптом звідкись прилетів і знову застрибав по дуплястій яблуні.

«Тук-тук, тук-тук...» — лишили удари, немов хтось забивав віко труни.

1948

ВАСИЛЬКО

Як не боялася, як не відмовляла Марійка Семчукова, а пошесть не минула і її Василька. Лежить хлопець сьомий день, зів'яв, як билинка на холодному вітрі, вічка запали, і губи потріскалися. Сидить мати біля ліжка, а сидіння їй нема, бо робота стоїть. І що вона дала б тепер за здоров'я Василька!

— У кого одна дитина, і ту бог візьме, у мене щестеро, і не прийде смерточка за ними! — бувало, говорила, коли нестатки люто підпирали. А тепер — ні. Серце її крається на шматки, не може без сліз дивитися, як йому важко...

— Добре, коли б смерть прийшла та одразу загасила свічку. Так ні, мучиться небожатко! — говорить сусідка Микитиха. А Марійка лякається таких слів і каже:

— Бийте себе, кумо, по губах! Світ широкий, сонця кожному вистачить...

А Василька люблять всі братики і сестрички, бо він найменший. Він ласкавий такий і привітний. Батько, бува, повертається з поля, а Василько чекає його, шебече до нього, як пташечка. Тато візьме хлопчика на руки, донесе до хати. А Василько обійме його, за шию цупко тримається.

— Вся втома кудись щезає! І як живуть ті, у кого дітей нема? — говорить татко.

Мати варила полонинські свічки, джеряпин, материнку, давала вивар Василькові.

— Пий, дитинко, пий!

— Не хочу! То, мамцю, щипле за язик.

— Пий, бо коли не вип'єш, то барвінчаний вінок сплетуть і на цвинтар віднесуть...

Василько проковтне раз, двічі, а далі нізачо не хоче. Ні пригрозиш, ні припросиш.

— Боже мій, бідко ти моя! Коли б могла, сама взяла б того болю, тільки щоб він так не мучився,— приговорювала.

— А ви, мамо, за лікарем підіть,— радили старші діти.

— А гроші звідки? Докторам грошей би не наставив... Ім би і вода не принесла стільки, щоб досить було...

— Пан доктор і курку візьме, коли нема грошей,— виручали старші матір, коли бідкалася, що нічим заплатити.

Сподівалася, що син видужає від вивару, а бадьорість до Василька так і не поверталася. Він танув на очах.

Нарешті мати піймала курку, перев'язала їй ноги, пішла селом.

Довго сиділа і нудилася в прихожій, поки вийшла служниця і сказала:

— Чекайте, пан доктор відпочивають.

«Відпочивають? Надворі день ясний, сонце ще високо, а пан вилежується,— міркувала про себе.— Та на те вони й пан, щоб добре з'їсти, виспатися, гроші завжди мати»,— думала далі.

— А скільки ще треба чекати? Бодай сюди нікому не доводилося заходити! — зітхнула. Сиділа одна-однісінька з своєю важкою журбою-задумою.

Уже хотіла, було, йти, коли вийшов доктор у довгому білому халаті. В очі їй кинулася сила-силенна якихось щипчиків, пляшечок, коробок з кольоровими етикетками, побачила скляну шафу з різноманітним блискучим інструментом.

— Що вас болить?

— Не мене, прошу пана доктора, синок хворий... — Здивовано пан подивився на неї, а вона, перевівши дух, продовжувала: — Уже варила свічки, материнку — не помагає. То просила би пана... Ми тут, недалеко... — І простягла плату.

— Завтра прийду.

— Може, до завтра не доживе, — благала мати. — Якісь ліки виписали б.

— Я кажу вам, жоно, що хвороба вашого сина на вашому чолі не написана. Як не розумієте?..

Коли хотіла щось промовити ще, зачинив перед носом двері.

Постояла з хвилину одна, потім вийшла на залиту сонцем вулицю.

«Чому-то сонечко таке щедре до людей? Кожного гріє, кожному радість дає... Дивися, показалося з-за гір, хмари розігнало, тепло розсіяло... А люди такі погані бувають. Коли не болить його, то й не знає, що таке біль?» — була зайнята думкою Марійка. А в очах ще все блищали пляшечки, коробки, що їх бачила на столі, в скляній шафі. В тих пакупочках, певно, є таке, що могло б одразу забрати біль від Василька. Тільки треба дорого заплатити пану.

Поспішала додому левадою, на якій зеленіла густа трава. Польові квіти підставляли свої пишні личка до сонця і немов хотіли собі взяти більше повітряного золота. Схилили головки, бо сп'яніли від бджолиного гудіння, яким була сповнена левада. Мати забрела в траву і почала рвати квіти. Білі невістульки клала до синіх дзвіночків, польові гвоздики — до тендітних жовтань. В руках був уже великий букет квітів, і вона рада, що ніхто не скаже злого слова, що одна квітка краща за другу і кожна з них немов говорить: «Бери мене! Неси мене своєму Васильчикові».

Коли Марійка зайшла до хати, на столі лежав Василько. Йому сестричка вже рвала в городці зеленій барвінок.

1946

ЛЬОДОВІ КВІТИ

Сутінки впали на притулене до гір верховинське село. В садах завмерли дерева, під холодною сніжаною ковдрою лежать смуги нив, узбіччя крутогорів, оповилися спанком ліси.

В хатах тут-там блимають сліпі гасниці. Надворі ще біліє сніг, бо його осяває повний місяць. А в халупці Федора Данилюка вже темна ніч лягла на лаву, забралася в закутини, виповзла на піч.

Малій Михайлик сидить собі на печі. Він тулиться до теплого коша. Сьогодні тітка Василина принесла дров, і в їхній хаті було тепло. А назавтра вже нема чим зігріти хату. Михайликові щось спало на думку, й каже до хворої мамі, що лежить на дощаному ліжку:

— Мамко, а Миколи завтра?

— Завтра, сину. А ти ще не спиш?

— Не сплю. Я хотів би, щоб мені приснився татко. А чому його нема дома? Коли йшов на залізницю, казав: «На Миколи буду дома».

— А може, татко вночі приїде! — заспокоїла мати хлопця, глянувши на вікно, до якого звук стукати Федір, повертаючись додому пізно вночі.

Що може відповісти синові, коли нічого про чоловіка не знає? Поїхав у далеку Бельгію, та як камінь у глибокій воді пропав. Чекає додому, а нема і вістки од нього. Де перебуває він цього вечора? Згадує чи не згадує свого хлопця і ті бідні подарунки, що клав йому торік в ніч перед святом Миколи на підвіконня?

Загуділо в комині. Сердився вітер і бив шибками.

— Мамо, то не тато під хатою? — зрадив хлопець й плигнув з печі, бо хотів двері відчинити батькові.

— Не тато, ні! — відповіла мати.

Михась принишк до шибки. Надворі не видко нікого.

В ущелині міжгір'я пролунав свист паровоза.

— Мамо, а коли тато приїде, я побігну його зустрічати.

— Підеш, синку, підеш! — потішила мати сина.

Михась і зараз вибіг би надвір, подався б тою дорогою, якою разом з матір'ю проводжали тата, коли ішов на заробітки.

Вітер знову грюкнув у віконну шибу.

Михасеві стало лячно. Здалося, що з-за рогу хати ось-ось виплигне пугало — стільки всіляких небилиць наслухався від діда Дмитра про упирів, — витріщить люті очі, простягне довгі ручища.

— Іди спати, синку! Татко приїде, не дивися надвір, бо то гріх — виглядати вночі крізь вікно, — мовила мати, бо думала, що хоч так хлопець піде на піч. Адже біля вікна холодно.

Михась і справді змерз. Він хутко побіг од вікна. Та йому не спалося. Думав про батька, про дарунки, що їх дістав торік на день Миколи-чудотворця.

— Мамо, а ви розкажіть про святого отця Миколая, тато так красно про нього мені говорив.

— Я, синку, не знаю. То коли тато приїде, він тобі про все розповість.

А на гадку Михасеві приходила та нехитра, проста батькова казка, яку розповідав про святого Миколу. «Добрим обдаровує, бідним помагає, нещасних рятує, — пригадувалося. — І тобі, коли будеш маму й тата слухати, святий Миколай принесе цукерків. Тільки залиши на вікні шапку, аби чудотворець мав до чого покласти дарунка».

І як в той ранок здивувався було Михась, коли справді знайшов у шапчині цукерки. Батько обіцяв, що Микола принесе йому і постולי, якщо буде послушним.

В уяві Михась малював собі того отця Миколу. Ось він підійшов до вікна, плечі зігнулися під важкою ношею — хіба мало добрих дітей на світі? Микола виймає пакунки з цукерками, а Михасеві зараз хотілось би дістати тільки постולי. Він би обувся й пішов до хащі по дрова. І в хаті було б тепло-тепло.

— Мамо, я покладу шапку на вікно. Святий Микола принесе мені постולי...

А мати вже спала.

Михась знову стрибнув з печі. На краєчку холодної плити знайшов сірники, запалив скіпку. Смушева шапка висіла на клинку біля дверей. Михась підсунув табурета, зняв і поклав на підвіконня.

Полонинські вітри шарпали солом'яну стріху.

Вночі Михайликові приснився сон: додому повернувся тато. Він побачив його, коли батько був ще в кінці садиби, й побіг зустрічати. А в тата багато квітів. Чому це татко з квітами? Таж ніколи додому він їх не приносив. Хотів взяти квіти від батька, побігти до мами, а батько не віддав.

— Я сам хочу дати матері. А тобі інших дарунків є досить.

На порозі хати вже й мама чекає, сяє радісно. Батько подав їй квіти, обійняв, цілує. Зайшли разом до хати. Коли поставили квіти до череп'яного глека, мов небесні зорі розсипалися по хаті, так стало ясно.

Мати порається біля печі. Тато синові гостинці виймає. Та не постолі, а черевики з підківками подає.

На столі лежить велика біла й запашна паляниця.

Ще приснилося Михасеві, що всі гостинці від тата сховав під подушку...

— Мамо, татко був тут! Він мені черевики приніс! — схопився Михась зі спанку, сунув руку під подушку, а звідти обдало пустокою і війнуло холодом, що тягнувся від стін.

— Мамко, де наш татко? — скрикнув хлопець.

— Спи, синку! Тобі щось приснилося!

І заспаний хлопець підібгав під себе ніжки.

...За сині моря, незорі океани ховалася ніч. А в Карпати на чарівному білосніжному коні спускався зимовий світанок. Перед ним стелилася пухнаста ковдра засніжених полів.

Ранок заглянув до хати, в якій жив Михайлик. Крадькома підійшов до печі, торкнувся щік хлопця. Михась пробудився, глянув на вікно і плигнув на землю.

— Мамо! Чому святий Микола нічого мені не приніс?

Мати звелася на ліктях й собі задивилася на вікно.

— Тобі, Михайлику, святий Микола приніс дарунок! Видиш, які він срібні чічки залишив на вікні?

Михайлик знічев'я шкребнув пальчиком по шибі, а на підвіконня посипалися іскристі крижини.

Михайлик все ще стояв. Немов тут, на підвіконні, мали бути тепер сподівані гостинці. Та лишень льодові квіти замерехтіли байдужим холодним сріблом, коли на них впали перші промені сонця.

КНИЖЕЧКА

Надворі сіє осінній густий дощ. Обмиває пожовкле листя старої груші, що простягла гілля до вікна і протисється в хату. Лист за листом падає, мов потертий міляк, на розкислу, сиру землю. Десь здаля чути дзеленьк'т дзвінка. То, мабуть, блукає межами корова, яку ще виганяють на пашу.

Лежу доліниць на печі, обіперши голову на долоні. Читаю книжечку віршів Юрія Федьковича, яку придбав вчора у сусідського хлопця за гудзики.

Читаю про Довбуша, злюся на погану Дзвінку, що запропастила славного опришка, і так забуваюся. Адже раз від разу бентежать думи: «Що буде, коли мама і тато дізнаються про відрізани з сорочок і штанів гудзики?»

Тато латає постолі. Він довго вирізує, приміряє заплати до поношених гумових постолів, сердиться.

— Ви би і чорта подерли! Той ся не вродив, аби вам напратав тої автономії¹,— гугняво проговорив батько, тримаючи губами гвіздка і припасовуючи на постіл заплату. Який раз він латає ці постолі? — Та хоч би довго носили з тими заплатами! Поприбиваю вам на них такі заплатищі, щоб ноги обірвало! Понесе ними дідько на ковзанку, на санки, а заплатки відлетять, а ти знову оббивай руки, прибиваючи їх,— не вгамовувався батько в приговоряннях, наче йому так легше іде робота.— А прокляття би ти! — видавив тато кризь зуби і вхопив палець губами. Як бач, він замахнувся молотком по гвіздкові, притримуючи його двома пальцями, гвіздок виковзнувся, й залізо хряснуло по пальцях.

Хтось з нас, малих, на печі порснув сміхом.

— Проклятники, дияволи, бодай вам ноги повідпадали, як у марті паде зі стріхи лід! — кляне батько, раптом глянувши своїми великими, у глибоких ямах очима, що спалахнули люттю. Забігали м'язи на вилицях, порослих рудою густою щетиною, стислися губи. Батько відклав молоток і задивився на мене.

— А ти що там читаєш?

— Про Довбуша й Дзвінку...

¹ Автономія — так глузливо селяни за чеського буржуазного режиму називали гумові постолі з автопокришок.

— Ага, якись пустиньки? Ану бери Ветхий і Новий завіт та читай голосно, аби і малі слухали!

— Зараз, няньку, зараз! — говорю батькові, щоб його заспокоїти, а сам не відриваюся від цікавої книжечки. Адже все написане у Ветхому і Новому завіті я читав і перечитував не раз, не два рази, багато з того знаю напам'ять, а книжечка Федьковича дісталася до рук вперше.

— Е-е! Закляття би ти, шезни у синю пропасть! Що, вже ачей подерев'яніли, платаючи, та не служать! — кинувши молотком на долівку, батько затрусив пальцями лівої руки, наче вхопився за розпечене залізо.

В хаті — муху чути.

— А, ти так послухав? — схопився батько з стільця і прямо до мене.

Я миттю і не второпав, про що йдеться, тільки побачив у руках батька тоненьку книжечку.

— Ти замість божого слова читаєш пустоту? Що ні тілу, ні душі хосна од неї нема! Так слухаєш, коли кажу брати в руки біблію! — висварився батько.

Застукотіли залізні дверці плити, і книжечка опинилася за ними. Я скочив з печі на долівку й кинувся рятувати книжечку. Але вона вже димилася і чорніла в жорстоких обіймах полум'я.

Моя перша книжечка... Куплена за гудзики у сусідського хлопця... За двадцять і один гудзик.

1948

ЖОРНО

Голі поля та промерзлі березневі ниви в ранній вечір оповивала пелена згусклої небесної синяви. Сутінки сіріли по глибоких яругах та мілких видолинках, немов саме тут знаходили спокій, потім залягали по лісах та рідких узліссях похмурим сумом, аж поки не огорнули землю темною ніччю...

Вигладжене бетонне полотно міжміського шляху вже тут-там западало ямками, і колеса торохтіли.

Тримуючись обочини, вгодований цупкий коник червоної масті легко відцокував копитами рівний біг.

Скупо освітлений електричними вогнями Хуст здавався зовсім близько. Я знав, що треба пробратися брукованими міськими вулицями, проминути майдан з церквою і пам'ятником поету-будителю Духновичу, виїхати на довгу вулицю, а звідти недалеко й домівка. В одну мить уже бачив коника в теплому хліві, біля повних ясел після довгої, сповненої березневого сирого холоду, натрудженої днини, сам відчув затишок і привітність рідної хати і навіть не помітив, як змахнув ремінними віжками над крупом червономастого, вйокнув і хвисьнув батогом, розтинаючи темінь. Заокотіли частіше копита по бетонному тракту. Стрибаючи по вибоїнах, задріботіли колеса.

Між полудрабками на доброму оберемку сіна куняв уже немолодий мій батько Онуфрій. Чіпко загорнувся теплою, у водяних ступах битою сукняною ковдриною. Чи втома за день — намахався молотом-сікачем, рихтуючи велике млинське жорно і втискаючи його до кутого ковалем залізного обода, — чи монотонне цокотіння копит клонили батька на сон і вперто приколисували. От тільки сирий холод дошкуляв йому. Марно силкувався поціпенілі ноги занурити в сіно. Марно цупив на плечі сукно. Млосний запах ковдри тільки п'янив його — в негоду прикривав нею коника, вся вона просякнута трудовим потом...

Замкова гора на обрії чорніла німим велетом. Я вдивлявся в неї. Враз мені помарилося, що гора-велет прибрела до Хуста з давніх-давен, зупинилася на околиці, де Ріка вливається у Тису, зачарована довколишньою красою. Потім неподалік підніжжя гори почали селитися люди.

Минали віки, на самого велета вони одягли кам'яну шапку, щоб дати йому якусь подобу. Вихор віків ту кам'яну шапку порвав, розніс, тепер тільки бовваніли мури на тлі неба, яке тут-там миготить у цей вечір поодинокими зорями. Та гора-велет і з руїнами замку прекрасна. Вона як гордівливий цар у долині Ріки й Тиси!..

Я завжди любив напинати білі вітрила, пливати в химерні світи і поринати в марева. А сидіння на возі, біг коника, який і сам знав своє діло, дрімання батька — з ним годі було перекинутися якимось словом, — нічна довколишня потаємність мимоволі вводили в казку.

Світло ліхтаря проткнуло темряву і раптом засліпило очі. Від несподіванки я заплющив повіки й смикнув

віжками до себе. Дрібно забряжчали ланці посторонок, заскрипіли полудрабки, коник вигнув голову й став.

Хтось сварився словами, що їх я ніяк не розумів.

Високий, дебелий чолов'яга вхопив коня за повід при самих вудилах і міцно стискав. Боявся, либонь, щоб кінь не рвонув з місця. Умить майнуло хльоснути батогом — червоний зірвався б — натуру його знаю. І дебелий незнайомиць опинився б у ярузі. Я стримався. Бо ще ж і світло ліхтаря дошкульно сліпило очі, — звідки було знати, що це з нами приключилося. Скільки не вибирався з дому на возі, ніхто ніколи нас по дорозі не зупиняв.

Між полудрабками завовтузився мій батько. Поволі зіп'явся на промерзлих колінах, з його плечей зсунулася ковдра. Він аж здригнувся. Певно, лютим холодом взяло його зненацька. А може, від несподіванки?..

— Стій, синку, стій!.. — Батько взяв мене за руку і вже сам чи то вмостився на сидінні, чи то з воза злазив.

Невисокий у насунутій на самі очі кепці, в шкіряному пальтечку блиснув ліхтарем убік від вулиці, ніби когось кликав до воза, сердито гергикнув. Я не розумів, що він хоче, а батько взявся за люшню й поволі зліз на землю.

— Злізай, синку, і ти з воза! — мовив мені, коли невисокий у шкірянику знову крикнув.

— Добрий вечір, пане Олодарку! То ви, пане Цимботко?.. — Від здивування батько чи то зрадив, чи то вимовив співуче, бо в тому, котрий був у шкірянці й поблискував ліхтариком, упізнав не когось іншого, а сина сільського нотаря з часів старої Австро-Угорщини. Старий пап Режій Цимботка давно поїхав із села, вік доживав у міській кам'яниці — купив її ще тоді, як правив у Зеленій Долині. Олодарко був на цілих десять літ старшим од мене...

Невисокий у шкірянці знову посварився таким голосом, наче ніколи ніде батька не подибував, а тепер упіймав не просто тих, що їхали мирно від села до села, а страшних нічних розбійників із здобиччю.

— Що ви... пане Олодарку!.. — дивувався батько з сердитого крику, а я тільки тепер спостеріг, що невисокий з насунутою кепкою ще й підперезаний широким воляцьким ременем, а на тому поясі бовтався тяжкий пістолет.

— Документи!.. — ступив крок до батька той у кожушку, підняв козирок з-над очей, немов готувався зра-

зу оглянути писані й штемпельовані посвідчення, що їх нічні подорожні мусили мати при собі.

Батько хвильку не відав, що має казати. З Олодарком Цимботкою він не раз мав діло в Хусті в час великих осінніх і весняних ярмарків, коли той з ташкою через плече продавав блоки на право провести худобу на торговицю. Олодарко, правда, стрічався там з тисячами таких, як тато, але саме його, Онуфрія Вакара, знав добре, бо розпитував про того чи іншого земляка. Адже в Зеленій Долині він народився, там ходив до школи, підростав, поки врешті не переселився з батьками до міста.

Миршавий, посинілий від холоду, Олодарко Цимботка видався мені тепер таким самим, яким він був, коли глипав очима по двох барнастих волах, що їх батько пригнав на ярмарок; лівою рукою стискав ташку, ніби лякався, що з неї вилетить якийсь державний гріш, а праву наставляв, щоб узяти плату за місце.

— Що ви... пане Олодарку!.. Які вам документи?.. Оце я, Онуфрій Вакар, а це мій син Дмитро... Вчиться в гімназії... А це наш кінь Пішта... запряжений до нашого воза... Я не з волами на хустську торговицю!..— Тут уже, певно, батько натяком нагадував озброєному Цимботку — сподівався, що той пригадає не наших барнастих волів, а ретельно складені паперові гроші — сунув їх до власної кишені, а ніякого папірця, бігме, на право займати місце на ярмарку не давав. Хоча крізь браму з волами нас і пропустив...

— А оце нове жорно веземо з самого Вишкова... старе з'їлося, а млина в селі, самі знаєте, людям треба... Як без млина?.. Та й ніч нас у дорозі захопила...— терпеливо й спокійно доводив батько.

— Млин?..— Невисокий у кожушку блимнув ліхтарем між полудрабки по гладкому жорну й рукою підняв сукняну ковдру, ніби саме під нею мав ще когось вислідити.

— Жорно для млина...— пояснював батько.

— Документи, документи!..— Тримаючись рукою за ремінь, дебелий і високий від голови коня задріботів так, наче сам кудись поспішав.

Батько взявся обмацувати кишені, ніби забув, до котрої заховав папір, що мав підтвердити його особу. Панок у шкірянці знову насунув кепку на очі і терпеливо підсвічував ліхтариком. Батько добре до нього приди-

вився і тепер уже до кінця був переконаний, що перепитати нічних проїжджих та прохожих має саме Олодарко Цимботка з пістолетом на поясі. Бач, ураз став паном великим!.. Тут я згадав: батько по дорозі до Вишкова стурбовано бідкався, що в дорогу вибрався без будь-якого урядового паперу в ту пору, коли одні пани від нас повтікали, інші прийшли, а звичаї та порядки їхні нам ще не відомі... Правду казати, взяти в селі документ не було в кого... Той староста, котрий був за республіки та Волошина, виправдувався, ніби його закон і право силу втратили з приходом гонведів¹, а повірений од військової адміністрації ніякого документа видати не хотів. Спершу відбивався тим, що чеська печатка з левом уже не дійсна, а малярської королівської йому ще не видали. Оскільки повірений адміністрації не знав, коли печатку йому видадуть, а село терпіло без млина, батько і вибрався по жорно без посвідчення. До Вишкова ніхто в дорозі нас не зупиняв. Ми, правда, їхали вдень. А тепер, дивись, яка напасть...

— Швидше, швидше!..— Від голови коня поспішав дебелий, все ще тримаючи його за повід, наче боявся, щоб кінь несподівано не зірвався з місця.

— Чого вони, няньку, від нас хочуть?..— Подібного я ніколи не бачив, і це мене дивувало.

— Мовчи, бо дам по зубах!..— блиснув Олодарко ліхтарем мені в очі.

— Нині, синку, час такий, коли всяка погань має силу!..— Батько промовив це заспокійливо, дарма що міг одержати стусана за подібне зухвальство від озброєної нічної варті. Та Олодарка він, як видно, знав, йому, либонь, виділося, що панок з хустської торговниці просто хоче щось добути, аби нагріти отрунок. Дав би йому. Так, як не раз уже давав. Але батько знав добре, що гроші з'їло жорно, все до гелера витрусили ми у вишківського коваля. До того ж червономастий загубив з передньої ноги підкову. Взяти його треба було.

— Скоро, скоро!..— Дебелому не терпілося.

З однієї кишені батько добув цілий жмут поплутаних шворок, кілька погнутих іржавих цвяхів, поміж ними чорними та білими кружальцями тьмяніли гудзики. Я дивився на батька і немов тепер бачив, як знайдене чи то на дворі, чи десь-інде під ногами кладе до кишені

¹ Гонвед — угорський солдат.

з думкою, що знадобитися може все й пропадати йому не слід.

Переклавши з правої жмені до лівої, батько знову до кишені сунув шворки, цвяхи, гудзики й заходився нишпорити в іншій. Озброений Олодарко Цимботка присвітив, коли батько добув лляну шматину і зо два десятки рябих квасолин — либонь, завалялися в кишені ще з осені. Батько гнав корівку з ниви після того, як відкрили царину, надибав кілька стручків і пошкодував залишити їх у полі... І не тому, що наша родина без тих квасолин померла б з голоду.

— Проклятий документ!.. Мабуть, ним сатана вдавився!..— Батько сердиться, а я вже й сам цікавився, який папір він шукає.

З малої кишені лейбика він таки витяг папірець.

— Слава богу!..— зрадів.

Поволі розгорнувши, спершу сам глипнув, ніби хотів переконатися, що саме потрібний знайшов, і подав Олодаркові:

— Еге... іншої правди при собі не маю... Думаю, добра буде...

Цимботка вп'явся очима в написане. То присвічував ліхтариком і відводив погляд, то наставляв папірець ближче, мовби ніяк не міг розібратися в ньому.

Широко розтягнувши рот, Олодарко рогогнув так, що кінь у возі сполошився й затупцював задніми копитами по камінню — дебелий чіпкіше затиснув ремінь.

— Ви, старий, думаете собі, що я дуже хотів би знати, якого року, якого місяця і якого дня ваша корова була коло сільського бугая?..— Олодарко Цимботка ніби з легким доріканням похитав головою і вже склав у глузливій посмішці губи — верхню припухлу й нижню з тонким пружком.

— То ви знаєте, пане Олодарку...— знітився батько.— Всяка правда є правдою... Корова наша, її ми ввели до бика громадського, а на документі написано і село, і число дому, і як мене звати... Еге... ще й табличка є на возі!..— Батько зразу взявся долонею протирати бляху на полудрабку — на ній білою барвою по чорному було виписано село, номер будинку, прізвище власника.

— Заткни рота!..— вмить не лише крикнув Цимботка, а зойкнув з великою силою.

Лівою долонею застїг на пістолеті, наче враз хотів вихопити зброю.

В очах Олодарка мигнув вогонь, він смикнув батька, ніби лише йому хотів щось сказати. З усього розмаху мазнув долонею батька так, що аж виляск покотився.

Від голови коня донісся регіт.

— Так!.. Так його!..— хриплим голосом хвалив напарника дебелей.

— Як ви смієте?.. Хто вам дав таке право?..— прискочив я до Олодарка.

— Не треба, синку!.. Не треба!..— захистив батько Цимботку, відпихаючи мене далі.

— А як він сміє?..

— То нові пани для знайомства з нами... Аби ми, синку, дізналися, які вони і як їм треба кланятися!..— Батько не лише заспокоював мене, але й повчав.

— Тварюко, закрий брудного рота!..— Олодарко крикнув так несамовито, що кінь підскочив і готовий був з місця зірватися — дебелей цупив вудила.

— Пішто!.. Тихо!.. Тихо!.. Стій, небоже!..— враз заблагав батько неспокійну худобину.

— Як, як? — Олодарко приступився і випитував про ймення нашого конька.

— А що сталося?.. Чим я боргую панові Олодарку? Чим я не догодив? — питав батько спокійно, мовби нічого з нами й не сталося.

— Як звати оцю дохлу, дихавичну, сліпу, гнояну і смердючу шкапу?..— витріщився Цимботка, і його малі очі готові були вискочити з орбіт.

— Не шкапу, а коня!.. Не дохлого, а міцного й здорового!.. Не дихавичного, не сліпого і не гнояного!..— говорив батько так, ніби не коня, а його самого хтось образив.

— Я питаю, як його звати! — кричав Олодарко.

— Звати його Піштою! — промовив тато з такою гідністю, наче називав власне ім'я.

— То значить, звати його Іштваном!.. Коли Пішта, значить Іштван?...— хрипотів Олодарко Цимботка, наче скривдили весь його рід аж від діда-прадіда, матері-праматері.

— Коли вам, пане Олодарку, більше любиться, аби мого коня звали Іштваном, зовіть його Іштваном!.. А я сам буду звати Піштою... Не я коневі ім'я давав! З таким купив його на ярмарку в Тячеві... Про це маю й документа чорним по білому!..— Батько вже виправдувався, чуючи щось неладне.

Олодарко Цимботка стояв з пістолетом у руці. Зціпляв зуби, затискав кулак і відводив поза спину — можна було сподіватися, що дасть йому волю.

— Так ти, нікчемна гнила тварюко, величаєш коня іменем фундатора нашої великої держави?.. Отаку має честь у тебе дохла, паскудна шкапа? Отаку нечесть має в тебе наш великий і святий король Іштван?..

— Що ви, пане Олодарку!.. Дайте собі спокій!.. І не йдіть на мене напастю! Кажу вам, не я коневі давав ім'я... Я з таким його купив!.. А коли хочете, можна його назвати Йончієм, Дюлою, Лоцієм... Тільки аби здоровий був і добре тягнув у возі й плузі!.. А класти руку на невинного чоловіка ніякий закон вам не дав!..

— Я знаю сам, який у мене закон! А коня зв'їть Іваном, Петром, Василем! Зв'їть його й Гаврилом!.. Як хочете, тільки не Піштою!.. А тепер для порядку й науки ходіть з нами!

— Куди? — спитав розгублений батько.

Дебелий вихопився на сидіння. На оберемку сіна між полудрабками сиділи ми з татом. У самому кінці воза не то стояв, не то з пістолетом у руці заляк Цимботка.

Почувши віжки в незнайомих грубих руках, кінь затнувся і з місця не рушав. Дебелий бив віжками по крупу, дьїкав і вйюкав, потім сипонув цілою низкою таких проклять, що в мене волосся на голові дибилось. Враз крутнувся на широкий дощці — шукав батіг. «Не дам тобі!» — подумав я і непомітно сунув кербач на днище воза.

— Пожени, синку, пожени!.. Най не мучить худобину!.. Гріх!.. — сказав мені батько.

— Дьї, Пішто!.. Дьї!.. — озвався я. І кінь слухняно зацокотів копитами по бруку.

Дебелий звелів їхати попід Замкову гору.

Праворуч схил піднімався круто й чорнів чагарями, їжачився кострубатим голим верховіттям. Минули ми кілька хатин праворуч вулиці — вікна були заслонені. Я подумав, що в тих хатах сплять батьки і діти спокійно, не знають клопоту і напасті. Позіхнув чи від раптового хвилювання, чи від думки, що в таку пору звичайно в нашій простій селянській хаті теж усе звикло спати... Від цього ще більша туга огорнула мене.

Зупинилися ми перед великою брамою. Цимботка гукнув з воза до когось просто в темінь.

Поволі ворота відчинилися.

Освітлений електричними лампами, білів смерековими зрубамі ряд бараків. Батько бараки знав добре. Бо й самому доводилось возити коником деревину від залізничної станції для їх будівництва. Там військо мало оселитися чи то урядовці. Коли Ужгород, Мукачеве, Берегове одійшли до Мадярщини, в Хусті службовців стало так багато, що їм ніде було жити...

Запахло живицею, як тільки ми стали на маленькому ганку під навісом. Я оглянувся за возом. Брама була зачинена, а наш коник бентежно заіржав, ніби тяжка дума та неспокій упали й на нього.

Останнім до барака ввійшов Олодарко. Тільки тут сунув свій пістолет до шкірянки.

З-за столу піднявся офіцер. Наблизився до батька. Озирнув очима від ніг до голови, потім поволі од голови до ніг, ніби зміряв і перевіряв, доштіливо помовчав, притиснув до нижньої верхню губу з тонкими чорними вусиками.

— А це що за нічні птахи?..— блиснув офіцер золотим зубом і вже очима обмацував мене, ніби я і мав бути отим найбільшим злочинцем, що його могли привести перед очі чергового хустської військової адміністрації.

— То, прошу пана, ми тримаємо варту, ніде живої душі — як і належить відповідно до наказу головної комендатури та вивішених розпоряджень. А вони розгують собі вночі... Для них наказ — пустий папір!..— послужливо виклав Олодарко Цимботка.

— Документи є?

— Ніяких документів у них нема!..— знову Цимботка.

— Звідки самі?..— кинув очима до батька офіцер.

— А чорт їх знає, звідки і хто вони... Всяко можуть брехати!.. Тут народ брехливий!..— залякотів Цимботка, наче гроші заробляв лише словами.

Батько гидливо зирнув на нього і похмурився. Як видно, Олодарко хотів нам тільки біди.

— Дивіться, якими страшними очима стріляє в мене цей бетяр,— показав Цимботка в мій бік.

— То, прошу, не розбійник, а мій син... гімназист... І ми не розбійники, а чесні люди — нікому нічого не винні... А народ тут живе чесний та й правдивий!..— спокійно, ніби часу вистачало і поспішати в цю дивну

ніч не було куди, десь-не-десь затинаючись і добираючи саме потрібне слово, мовив нарешті батько. Довгі літа проминули відтоді, як вчився і говорив він по-мадярськи, чимало з того, що колись знав, забулося...

На мить усе помовкло в здивуванні. Захопленими очима задивився на батька черговий офіцер гонведської адміністрації і вже готовий був про щось нас розпитувати. На мить отетерів Олодарко Цимботка, а тоді метушливо крутнувся, наче кликав когось у свідки. Віддалік стовпом стояв дебелий, опустивши непомірно великі, припухлі в пальцях ручища.

Допит був не таким і довгим.

Офіцер уже знав, що мій батько і я народилися в Зеленій Долині, що їдемо конем з Вишкова, що веземо нове жорно для млина, що ми припізналися і порушили прописаний порядок без будь-якого лихого наміру. Офіцер мадярського королівського війська знав уже й те, що мій батько теж служив у війську за старої Австро-Угорщини, що був поранений у праве плече шрапнеллю на фронті в Галичині, що через рік-два я маю закінчити гімназію, що зараз допомагаю батькові на господарстві — Чехословацька республіка розпалася, а нові урядові школи ще не відкрили...

Пан офіцер дивився на мене з подивом. На моїх погах були поношені, розтоптані черевики, штани рябіли великими латками на колінах, біла сорочка з домашнього полотна була зібрана дрібними складками на шиї і застібнута різнобарвними гудзичками — їх полюбляли парубки Зеленої Долини. Обшитий чорним оксамитом по краях, дивно скроєний, з невеликими мосяжними трьома гудзиками сірячок на плечах лежав оковирно і цупко. Певно, офіцер в одну мить силкувався збагнути, що в мені може бути од гімназиста.

— По-мадярськи говориш?

— Звідки йому, пане, по-мадярськи знати?..— відповів за мене батько.

— А ти, старий, мовчи!.. Пан офіцер питають не тебе!..— сердився Цимботка.

Цимботку ніхто не слухав. Офіцер постояв, спершнись рукою на стіл, і, либонь, розв'язував для себе загадку. Взяв аркуш паперу, олівцем почав писати умову якоїсь задачі з тригонометрії. І вже був готовий простягти ар-

куш мені. В який же спосіб міг перевірити, чи правду каже про мене батько?.. Та, мабуть, офіцер вирішив з'ясувати істину простішим шляхом, бо папір зіжмакав і кинув на долівку до кахляної печі.

— Покажіть мені, старий, де оте жорно?..— першим рушив до дверей.

— Воно тут... на возі...— ткнув батько рукою в бік вікна, на подвір'я.

Виходив офіцер, за ними подалися всі ми.

Заклавши за спину руки, статечно і спокійно, поскрипуючи начищеними до блиску чобітьми, офіцер обійшов довкола воза. Нипнув з цікавістю між полудрабки. Там лежало ретельно відклепане молотком, туго обтягнуте залізом жорно. Офіцер зупинився коло самої голови коника й сягнув погладити його по гриві.

— Дивіться лишень, пане капітане! Старий — комуніст! — Олодарко Цимботка витягнувся перед великою китицею з гарусових питок, що червоніла на упряжі під самим вухом коня.

Офіцер поглянув на нього.

— Дивіться, дивіться лишень!..— Цимботка настирливо, ніби вже не пальцем, а дерев'яним дубцем тикав на дві чорні кіски — у гриві коня були переплетені червоною волічкою.

— То від навроків... та й для краси... Китиці змайстрував я сам, а волічки вплела до гриви донька Анничка...— Батько говорив ніби сам собі...

Цимботка напасливо чогось вичікував. І ніяк не міг зрозуміти, чого затриманих на шляху офіцер не велить ув'язнити за порушення порядку воєнного часу.

— А ви знаєте, пане капітане, як він свого коня назвав?.. То, прошу красно, не що інше, а сама тільки ненависть до нашого милого Мадярського королівства!..— торохтів Цимботка в сподіванні, що таки засадить до тюрми зненавиджених русинів.

— А як?..— Офіцерові враз видалося аж смішним поводження пічного вартового з певної частини населення території, зайнятої гонведами під Карпатами.

— Коня, прошу красно, назвав Іштваном...

— Як, як назвав коня?..— Офіцер не міг уторопати, про що веде Цимботка.

— Кажу, прошу красно, що цей простий, погано вихований сільський русин свою миршаву, задрипану, голодом заморену недорослу й сухоребру шкапу на

звав іменем нашого короля нашої милої і дорогої держави!..

— Яким іменем назвав свого коня? — не витримав офіцер і вже оглянувся на запряженого до воза коника.

— Іменем святого Іштвана!..— підвищив голос Олодарко і витягнувся.

— Неправда! — сердито заперечив батько.

— Як неправда?.. Дивіться, дивіться на нього лишень!.. Виходить, я брешу? Балінт, ти чув? — уже звертався Олодарко до напарника, який на шляху тримав коня за повід.

— Неправда! Коня я назвав Піштою... ніяким не Іштваном!..— заперечив батько.

— А Пішта хіба не Іштван? Ти думаєш, хтось такий дурний, як ти розумний?..

Батько похмурився. Бридким видався йому нікчемний чоловічок. За ціле життя — якими дорогами не ходив, з ким і з чим не стрічався — подібної гидливості не звідував. Він знав, що люди є добрі і лихі, скупі й щедрі, мовчазні й балакучі, хитрі й простодушні — яких на світі нема! — але вперше бачив того, що за всяку ціну ні про що і ні за що оббрікує не лише його, але й коня. Батько розумів, що чоловічок з пістолетом на поясі, в поношеній кожушанці, з козирком над очима говорить зараз зовсім не так, як говорив би лісник, настигши його з сокирою в лісі, з конем і незаконно нарубанними дровами. Звинувачення Олодарка дивні, і кара по них від офіцера мадярського королівського війська мала б бути не звичайною...

Батько дивився на мене. Я знав, що коїться щось неладне, та до кінця збагнути не міг усього паскудства Цимботки, либонь, ще й тому, що мені так хотілося бути вдома, в теплій хаті... І я думав про нашу хату...

— Всяка напасть минуща, як минуща й кожна ніч... довга чи коротка... Мине й ця...— промовив батько, щоб мене бодай чимось втішити і заспокоїти.

Я глянув у небо. По місяцеві, який розсвітився над Хустом, хотів збагнути, чи далеко вже за північ. Ніч-бо справді видалася довгою і зморною...

— Знаєте, пане Олодарку, коли вже говорити, якій земній тварі годилось би дати найкраще ім'я з усіх імен, то найкраще ім'я варто б дати не чоловіку, а коневі!.. Бо кінь чоловіку тільки на гаразд і добро, на труд і на радість... Бо кінь коневі не здатний на таку бридоту

і гидоту, як здатний для чоловіка чоловік...— Мій батько вже розмірковував сам з собою, повчав Олодарка.

Хвильку офіцер дивився на Цимботку, потім зупинив очі на батькові. Притуливши верхню губу до нижньої, чітко стуляв уста.

Стояв офіцер уже не перед бараками під Замковою горою в Хусті. Він хлопчиком сидів на возі і з крилатою дитячою радістю дивився, як його батько впрягає до воза Пішту і Лоція. Коні мудро ставали по своїх місцях, батько застібав пряжки, зотягав на потрібні кільця по-сторонки, накидав коням через голови ошийники. Ще клав між полудрабки великий оберемок сіна і застилав рядном... Офіцерові пахло давніми днями дитинства і далеким задунайським селом... «Пішто! Лоцій!» — кивав батько поводами, і коні рушали з двору. Обабіч шляху стелилася неозора рівнина, горизонт танув і губився в легкій молочній імлі... Хмаркою над ланом знімався, спливав угору білий випар. Він сидів коло батька на возі і дивився, дивився за тою хмарою, аж поки зовсім не губилася й не зникала... А Пішта і Лоцій бігли у возі, вітер розчісував їм чорні гриви, а червоні китиці маяли, як великі квіти, і він в одну мить уже нічого не бачив, бо тільки неозоре поле зеленіло доокіл, тільки біла хмара над ним спливала, чорні гриви коней маяли, червоні китиці квітли...

— Так от, батьку мій!.. За діючим штатаріальним правом я мусив би вас арештувати... Але робити цього не будемо!... Хто ж тоді жорно доставить у Зелену Долину?.. Правда?..— кинув офіцер у бік дебелого, який стояв і чекав розпоряджень.

Батько мовчав.

— А ви, Бейла Балінт, проведіть батька за місто!.. Коли якийсь патруль з цивільних перестріне, скажете, що мій наказ і дозвіл... А там батько до Зеленої Долини вже добереться й сам... Тим часом ми з паном Цимботкою побалакаємо... Розумієте?

— Все розумію! — витягнувся дебелий у готовності.

Затаєно й притишено поле за Хустом дихнуло прохолодою, коли раптом Бейла Балінт велів коня зупинити, а сам зістрибнув з воза. На прощання він ще взяв руку під козирок, та цього вже не бачив ні мій батько, ні я.

Коли я оглянувся, дебелий ще тримав руку біля картуза. Либонь, думав неборак, що тато після нічних при-

год шмагоне коника з усієї сили й оглянеться лишень тоді, як будемо геть-геть далеко...

Батько спокійно тримав у руках віжки, коника не попукав ані словом, ані батогом. Намучений вологою безрезневою ніччю, стовбиченням при перевірці на вулиці міста, потім у дворі перед дерев'яними бараками, на-труджений довгою дорогою від Зеленої Долини до Вишкова, а від Вишкова до Хуста, Пішта тепер дрібним тюпцем у рівномірному бігу немовби поволі плив до оселі. Йому вже вчувалися тепле і затишне стійло, лоскотні пахощі отави — коневі батько ніколи не скупився після довгої дороги чи важкої роботи,— той заслужений відпочинок, що повертає силу.

Насуплений, похмурий батько вдивлявся в сірий простір нічного шляху. В долині обабіч нього лежали широкі толоки, чорніли ниви.

— На чужого пса бери палицю одну, на свого — дві!.. То не дурний казав!..— озвався перегодом батько до мене, а може, просто кинув у п'їтму.

— А хто бандитові дав право піднімати руку на невинного чоловіка?..— Батькова образа діткнула мене кривдою. Я тільки тепер почав зважувати все з нічних пригод.

— Бандит права не просить... Він право сам собі бере... А бувають часи, коли всіляка погань спливає наверх... Чесному чоловіку не далеко й до погибелі може бути... Не один чесний і гине...— Батько говорив так, ніби пройшов уже не одну тяжку і складну школу життя.

— Нікчема!.. Бридота!.. За коня присікався!.. Не раз п'яне під плотом валялося... А тепер — дивись!.. Пістоль в руці!..— Батько сіпнув віжками й погнав коника швидше, неначе сам тікав з ночі.

Ми поїхали вже мовчки.

Відчувши дошкульний і неприємний холод, я всім тілом горнувся до батька і не знати, чого більше хотів: зігріти його своїм теплом чи погрітися біля нього. За життя ніколи не було, щоб при мені батька образив словом чи скривдив яким ділом. Я не уявляв, як таке взагалі могло б статися... А тепер... Мене боліло, до горла підкочувалося щось терпке й ціпило, коли хотів промовити слово, застрявало й губилося. Певно, саме тому я почав тяжко і довго кашляти...

Батько скосив на мене очі. При холодному сяєві місяця його лице мені виділося вже навдивовижу красивим. Таким я не бачив його ніколи...

— Ні... Ні!.. Ні!.. Синку!.. Аби ми були такими м'якими, то по нас у цих горах уже давно ані сліду не лишилось би!..— Батько пригорнув мене до себе і вже тримав руку на моїх плечах.

Віз важко торохкотів задніми колесами по вибоїнах, коли тато зціпив п'ястук.

— То коби я схопив його отсими, то коби я шпурив ним, він виблював би те, що спожив немовлям!..— І замовк ураз.

Ми їхали довго не розмовляючи.

Тато горнув мене до себе, а я чув тепло його великої руки. Десь наче щось зникало, натомість приходило щось нове і зовсім невідоме. За одну, всього за одну ніч мені здавалося, що так багато, так багато часу минуло і безповоротно сплигло... І ми вже були не тими.

— А завтра прийшли б та й усіх до криміналу... і винних, і не винних... Бо закон — регентський!..— Батько вже вибирав слова з тих, що юрмилися.— Але прийде на пса мороз!..— І більше він не казав нічого... Так ми їхали до самої Зеленої Долини.

Дума в моїй голові снувалася довга і тяжка, як ніч.

— А криця не вгинається і твердне від вогню!..— Тато смикнув віжки, помахав головою.

Коник збочував до нашої вулички, обсадженої високими тополями.

Хоч до світанку було ще далеко, в нашій хаті горіла гаснця...

1972

РУКАВИЧКИ

*Світлій пам'яті земляка
Петра Вурсти*

Ні, ні!.. Не рукавицями!.. Назову їх рукавичками! Оцим ласкавим словом їх назову!..

Ця нехитра маленька історійка раз у раз напливає до мене лагідним і тихим відлунням тих давніх літ. А тільки

ки знову навертається, бере якимись чарами, що вже потаємно скімлять і сіють сивіючий неспокій...

Як я радів зимовим різдвяним канікулам!.. Зовсім не тому, що в місті наголодувався та по-собачому намерзся, а вдома ніби чекали мене дивовижні ласощі й привітні теплі хорони. У нашій бідній верховинській хаті ласощів ніколи не бувало, якщо ними не вважати смажені на пісній олії картопляні деруни... Певно, жодна господиня світу не вміла б наготувати таких, які пекла наша мама!.. Либонь, саме тому вони стільки разів видавалися недосяжною мрією!..

А що вже казати про нашу хату?.. Була вона простою — деревина до деревини кладена в зруб, малі вікна; стрімкий чорний дах так рясно рябів ще не почорнілими драницями-латками, як поношена і перепношена, латана і перелатана свитина бідака верховинця. До всього в тій хаті багатодітна наша родина жила в одній лишень кімнаті... Дарма що було їх дві. Одна — чомусь називали її великою — видалася такою холодною, що взимку в ній пес, коли б не зірвався з прив'язі, ошалів би!..

Ні, ні, наша маленька кімната здавалася нам цілком просторою і достатньою, тут ночували мама й тато, вся чисельна дітвора. На печі, на одинокій дощаній постелі, на лавиці, під рядном і без рядна, на подушці і з кулачком під головою спалося так солодко, що нам могли б позаздрити не в одній іменитій і розкішній палаті великої земної кулі. От не знаю тільки, як у ту пору спалося татові й мамі... Особливо мамі... Вічно стурбованій, заклопотаній і зажуреній... Зажура і клопіт, певно, навіть у довгі зимові ночі не зникали з її прекрасного материнського лица!..

Так, так!.. Саме вона, велика в своїй жіночності, чистоті й красі мама, була тією безмежною знадливою силою, що вабила до нашої хати... що гріла в ній щедрим теплом... Бо коли в хаті мами не було, западали хмурість, порожнеча і холод... Тому наша хата і наша мама як небо й сонце, як зелений луг і квіти на ньому, як весна й життя, щастя і радість...

Тих різдвяних зимових канікул я просив маму, щоб вив'язала мені рукавички. Звичайно, не прості, з одним пальцем, а такі, де б кожен палець мав своє тепло. Я знав, що на маминому маленькому господарстві завжди знаходилося стільки ниток, аби їх вистачило па

одну пару вовняних рукавичок. А вже й не сумнівався в тому, що в'язати мама вміє. Бо не було такої хитрої і мудрої ручної праці, якої б наша мама не знала. Мені виділося: вона знає все, що лише знати одній жінці годиться...

За домашньою працею мама не встигла. Я це бачив. Сам читав допізна, допізна, а вона пряла. Шкодувала моїх очей: чистила до блиску лампове скло — цього нікому не довіряла. Скло коштувало дорого, а в мами кожен гріш був на рахунок. Гніт підтягувала, щоб досить було світла... А тільки очі мої злипалися, вона підходила, закривала книгу й непомітно її забирала. Прикручувала гніт, аби гасу згорало менше, й знову сідала до куделі. Якийсь час я ще вслухався в заколисуючий шурхіт веретена і засинав... Сни вночі водили мене то по околиці нашого верховинського села, то по високій Ясеновій над Забережжю — там зеленіли пасовища і кісничі влітку; за день зимовий я не раз поглядав на гору й відпливав уявою в казку дитинства з гойдалкою на буковій гілці, з вечірньою ватрою в колибі, потеленькуванням дзвоників, коли вже худоба стояла на подинках, а нічний місяць кидав від високих дерев на полі й припишканих чагарів химерні чорні тіні... Певно, рукавички, що їх просив у мами, мені не снилися. Бо й воля мати ті рукавички ніяк не була тою, що дошкуляє неспокоєм, нудить і переслідує в снах... Усім життям, порядками в нашій хаті ми були павчені: бажати все в межах можливого. А коли бажати і більшого, не впадати при цьому в розпач... у відчай.

Рукавички в далекі зимові канікули я таки дістав... До того ж не прості! Я сказав би, зовсім незвичайні! Таких більше не мав ніколи, дарма що не одні зносив, а ще більше погубив їх у житейській метушні та невідчепній поспішності — часом справді при ній не знаєш, де що поклав... Марно!.. Всі інші рукавиці позабувалися, мов їх зовсім не було, а ті, перші мої рукавички, зі мною завше. Вони гріють ось уже не одну зиму навдивовижу зачаровуючим сердечним теплом!..

Того зимового вечора Петро Ілліч — так звали його ми — перебирався на нову квартиру. На нову квартиру, дарма що в Забережжі мав і свою хату. Повернувшись до села, в ній не оселився тому, що стояла на околиці руйною...

В малій громадці студентів Забережі був примітним. Ми знали, що мати його померла, коли йому не сповнилося і десяти літ. Після сиротинця навчався в Мукачівській гімназії старанням добрих людей — батько був бідняком з бідняків. Відмінно склавши іспити на атестат зрілості, не один рік вивчав право в Карловому університеті Праги й скоро мав закінчувати студії. Та гірка доля Чехословаччини 1939 року стала й його лихою долею — навчання мусив полишити. Знову опинився дома, на Верховині. Пішов на службу до сільського нотарського уряду, певно, все вважаючи тимчасовим... Хоча ми, молодші за нього, і не стрічалися з ним, саме в його особі виняткового студента і вбачали найбільше й найвище виявлення того, що тільки могло дати наше занедбане, глухе верховинське село. Коли б походив із маєтних, подібного ніхто й не думав би. Заможним дорого прокладали гроші. Бідним шлях у життя робили розум і тяжкі мозолі...

Не пригадаю нині, як це сталося... Чи він сам попросив мене допомогти перебраться з квартири на квартиру, чи я в розмові напросився в помічники. Та як би не було, той вечір перед різдвом ми провели разом.

Прийшовши на колишню квартиру Петра Ілліча, я його не застав. Розгублено стояв перед господинею.

— А ви підіть на його нову квартиру... Поможете розкласти речі...— порадила вона.

«А й справді, чого б не навідатися до нього»,— подумав я.

Скрипучий перемерзлий сніг потріскував під моїм важким взуттям, підбитим цвяхами, а на душі було якось незвичайно холодно... Але ж на його стару квартиру я прийшов вчасно...

— Бачите, а я вже тут!..— зустрів привітно, тільки-но я став на порозі.— Будете гостем!..— запросив.

— Можу вам допомогти чимось?— наче виправдувався я.

— Ну що ви, що ви?.. Встигнете!.. А як моє нове житло?..— Певне, йому хотілося почути слово про те помешкання на другому поверсі найбільшого особняка на головній вулиці в Забережі.

Захоплений краєвидом, що відкривався з великого вікна, я на мить застиг. Вечорові сутіні оповивали діло густіючою чистою синявою, що на горизонті зливалася з небом то рівною смугою, то глибокими западинами.

Околицю Забережі я знав добре в різні пори року й дня, у різну погоду, а тепер, коли на небі вже яскріли вечорові зорі й було холодно, з другого поверху теплої хати все виділося під снігом небуденно урочистим.

Він задивився у вікно й собі...

— Коли нудно стане в цій келії й серце здавить холодом самотина, з цього вікна по околиці гляну... Й опинюся враз на тій засніженій високій горі... Звідти видно далеко, далеко... Видно не тільки наше верховинське село з усіма околицями та селами, але й саму Прагу...— Останні слова мовив з особливою тугою і м'якістю.

Я задивився на нього — в першу мить не міг зрозуміти. А він стояв немовби зачарований уявою, що з нової квартири на головній вулиці гірської Забережі відводила його в нові світи.

— Боже, як я люблю її!..— майже прошептав.

Прага, як видно, жила в його серці. Це було зрозуміло. Адже саме там відкрився для нього осяяний знаннями університету горизонт, звідти дорога в життя мала повести широка. Тут, на Верховині, він особливо відчував трагедію окупації Чехословаччини фашистами і вже не просто вдивлявся з вікна в далечінь. Певно, брів вулицями прадавнього слов'янського міста, де провчився цілі літа, де мав добрих друзів... Тепер, либонь, саме тепер чув крутий злам долі, коли людина є такою слабкою і безсилою супроти потрясінь, що настагають держави, народи.

На електричній плитці — я відразу її не помітив — закипіла вода. Пара з дрібним брязкотом підкидала невелику кришку чайника, коли він схаменувся.

— Відзначимо новосілля! — заходився біля свого хостяцького набутку. Тут справді можна було завважити його каліцтво — ліва рука лише від зап'ястя. Праву порався так спритно, ніби до всього звик давно-давно, й інакше бути не могло.

Чай ми пили мовчки. В грубі потріскували поліна, та в кімнаті було ще холоднувато. Годі їй було нагрітися.

Час від часу господар поглядав на вікно, а за ним густішала нічна темінь. Мені здавалося, Петро Ілліч уявою весь час на високій горі, звідти озирає околицю нашого верховинського села, а далі лине до улюбленої Праги...

— Здається мені, я тільки на день, на два дні розлучився з нею!..— раптом знову промовив.— Та ні!.. Знає-

те, у людини є дивна прикмета... Коли в житті щось діється і коїться, вона розуміє не одразу до кінця, аж до найбільшої і найістотнішої глибини, що саме діється і коїться. В цьому, певно, полягає таємничість захисної реакції... чи реакції на захист... на оборону від струсу... від емоційного згорання...— Петро Ілліч мовби розмірковував сам з собою.

Хвилину помовчав, а потім:

— Та все одно людина «приходить до себе». Спалахує дивний запальник активної реакції... Починається горіння, що вже займається вогнем. Це і є, мабуть, те, що називається сердечним болем, тугою, жалем, журбою, смутком, муками совісті... Як хочете, так його називайте, а воно вас мучить невідступно...

Можливо, в очах моїх він раптом вловив нездатність вести бесіду, перейматися одними з ним думками й почуттями. Тому й замовк... А хіба тоді я міг зрозуміти його? Хіба не одне глибинне почуття приходить до нас з літами і життям дарованим досвідом — зерно для кільчення та проростання завжди має свою пору.

Ми розставляли в його кімнаті карточки в строгих і скромних рамках — добрим майстром зроблені фотографії. Здивований, я несподівано став перед знімками, що враз так зігрівали душу. На них було наше село взимку, коли снігу багато, довкола все небуденно чисте і біле... Село під снігом я бачив не одної зими, але таким незвичайним відкривалося воно для мене вперше.

— Тут...— Він застиг рукою на фотографіях із Забереж'я, немов не знаходив потрібних слів. А може, збирався з думкою, виважував, шукав ті єдині слова. Та всього лишень одну хвилинку, бо зітхнув і промовив: — Тут мама, котру я ледве пам'ятаю... Тут мої перші дитячі уявлення і мої перші радощі... Але тут і мій біль та сльози... Боже, як я не хотів до сиротинця!.. Мені виділося, що з дому йду на віки вічні і більше ніколи не повернуся... Там, у чужому селі, потім в чужому місті я вперше відчув, що то є любити своє село, свою хату... А була вона в нас бідною, бідною... Такою бідною, що, здавалося, її можна тільки ненавидіти... Та я любив її щиро, а бідності просто не помічав... Я просто не уявляв собі тоді, що наша рідна хата може бути іншою... Та вона й не могла бути іншою. Певно, саме через це рідна хата в Забереж'я мені майже кожної ночі снилася...—

Петро Ілліч говорив якимось особливо притишено, значуще і вже задивлявся на види стародавньої Праги, що видавалися тепер такими незвичайними на стінах поряд з карточками верховинського засніженого села. Високі шпилі, могутні кам'яниці, панорама Градчан і Карлового мосту раптом переносили з верховинської дійсності в казку та легенду великого міста, що вже було новим, іншим світом.

— Хлопчиком я був певний, що весь світ — наше село і околиця довкола нього... Там, де гори сходяться з небом, для мене був край світу... В Празі світ відкрився мені великий. І вже обрії, до яких я йшов, мені прояснялися... Та несподівано все затуманилось, затяглося чорними хмарами і урвалося... Яка ганьба!.. Яка ганьба!..— вхопився за голову здоровою рукою, немов його щось заболіло...— Клятий Гітлер у Празі... Арешти... кінець пауці... Рятуйся, хто як може. І розбрелися колишні студенти Праги по всьому світу...

Ми довго мовчали.

Голову підпер долонею здорової руки, а покалічену притулив до лица, і стирчала вона обрубком... І в цьому було щось справді страшно...

В тишу падало раптом булькотливе бряжчання кришки чайника — на електричній плитці знову закипіла вода...

— Та є тільки одна добра сила, яка може скорити силу злу!..— Петро Ілліч уже повернувся лицем у той бік, звідки над селом завжди сходило сонце.

Я все зрозумів. А його сині-сині ласкаві очі засвітилися в щедрий надії...

Було вже геть пізно, коли я зібрався йти від нього.

— Що вам дати на згадку про цей вечір?..— раптом запитав уже не мене, а скоріше себе... І оглянувся по кімнати, ніби щось шукав.

— Що ви, що ви?.. Мені просто на згадку цей вечір залишиться!..— Справді в тому вечорі було щось хвилююче і вражаюче.

— Та ні, ні!..— Він ходив по кімнати, і я вже бачив: шукає для мене щось цікаве, для пам'яті.

Мимоволі я роззирнувся. Очі мої раптом застигли на рукавичках — обидві на ліву руку. Завалилися в нього казна-відколи, добротні, з тонкої, доладно виробленої

м'якої шкіри. Порядкуючи на новій квартирі, він виклав їх, напевне, як речі для нього зайві.

— Коли вже так, візьму собі у вас ці рукавички... Дарма що обидві на одну руку...— промовив я.

— А як ви їх будете носити, коли не парні?..

— А так: одну на ліву руку одягну, другу просто триматиму... Хто подумає, що я не з рукавичками?.. До того ж вони шкіряні!..

Розсміявся і в ширих обіймах притис мене до себе.

— Ми вчинимо не так! То був би справді смішний подарунок для вас, а ви гімназист...— Ступив до шафи й з пальта добув свою праву зимову рукавицю..— Оце діло! Приміряйте! — змахнув обома в повітрі, наче трофеєм.— Правда, майже й не помітно, що права ношена... Я ж їх зовсім недавно розпарував.

— Залишити вас без рукавичок? — знітився я враз.

— А в мене ще одна є! Бачите, її пара тут...— показав тепер уже єдину ліву.— Відмовлятися не думайте!..

Ніч була місячна і зоряна, зоряна...

Я йшов додому на засніжений обрій, що ділив небо й землю. Раптом мені здалося, що на високій горі стоїть Петро Ілліч, дивиться по околиці рідного села, потім плине в свій другий, далекий од Верховини світ...

Під ногами рипів перемерзлий сніг. Руками я бадьоро розмахував у повітрі. Немов хотів переконатися: а в рукавичках рукам тепло?.. І все ж... Правій руці й тут було тепліше...

1973

ВЕСІЛЬНИЙ КУЛОН

I

— Мортху! Мортху! — гукав басовито високий, огрядний нотар, відсуваючи урядові розпорядження на самий край столу й завбачливо прикриваючи їх свіжим номером газети.

З суміжного кабінету ніхто не озвався.

— Додому розбіглися! О, ті не пересиділи б і хвилька по урядових годинах! — муркнув невдоволений панисько й підвівся з-за столу, щоб самому знайти сільського бох-

тера Мортха. Нотар-бо добре знав, що хто-хто, а Мортхо буде десь в нотаріаті — будинку, що здіймається над всіма будівлями головної вулиці села своїм другим поверхом, етернітовим дахом і мурованими з цегли димарями.

— Мортху! — знову гукнув нотар на весь будинок.

Почулося поспішне човгання важких чоботищ, потім хтось зачвалав повільніше, наче не вистачило духу для прудкої ходи.

— Мортху! — втретє заволав нотар, немов йому особливо приємно було виголошувати ім'я свого підлеглого по службі, наче мав йому зараз повісти щось небувало радісне.

— Іду, іду! Пане нотариш! — хриплим голосом протягнув Мортхо, ще поспішніше човгнувши чобітьми.

Коли пан нотар побачив нарешті присадкуватого, з довгою рудою бородою бохтера, він повернувся до своєї канцелярії. За ним послухно плівся Мортхо.

— Сідай, Мортху! — вказав очима на крісло перед столом нотар з ледь-ледь обвислим підборіддям.

Мортхо м'яв шкарубкими пальцями з довгими твердими нігтями широкополого, в масних плямах капелюха, подивлявся захованими під вістряшками брів хитруватими очима на пана, чекав, що скаже.

Нотар підвівся з-за столу, зміряв очима Мортха, наче важив, як має говорити, підійшов до залізного сейфа, клацнув замком, вийняв папери. Поклав ті урядові документи на стіл. Мортхо встиг на одному з них вгледіти корону святого Стефана з похиленим хрестиком.

— Щось пан нотар мають казати? — услужливо питав бохтер, порушуючи недобру тишу, що раптом залягла в канцелярії.

Нотар ще й ще раз перечитував міністерські параграфи, розпорядження, ніби усе хотів зайвий раз уточнити, з'ясувати, а можливо, шукав того параграфа, за який можна рятівливо вчепитися.

Мортхо зважив, що, певно, пан зайнятий чимось важливим, і замовк, навіть відчув деяку незручність. Та нотар сам почав розмову.

— З огляду на те, що є рішення міністерства за номером таким-то, беручи до уваги параграф такий-то, що потребує негайного і беззастережного виконання...— почав сухою мовою пан нотар викладати канцелярське повідомлення, яке «в даному випадку торкалося нікого ін-

шого», як самого Мортха. Мортхо в одну мить немов скоцюрбився, став меншим, ніж був (а був він і так малим), його кволі плечі зібралися дугою. Наїжачилися вістряшкуваті торчки брів, очі Мортха, як дві скляні баньки, забіліли холодними білками, застигли зіницями. Від тих очей віялом розбіглися густі зморшки. Мортхо приклав долоню до лівого вуха — лівим недочував, — наче боявся щось прогавити.

Він і сам добре не розумів, що з ним коїться, та вто-ропав одне: його звільняють зі служби в сільському нота-ріаті, бо прийшло таке розпорядження. По своїй май-же дитячій наївності він було здивувався, як, звідки і від кого там, у самому великому Пешті, папи знають про нього, нічим не примітного службовця, що вислуго-вує у далекій, загубленій в горах малій Забережі? Та коли зважив, про що йдеться, ледь не заплакав.

— Розумієш, старий? — відкладаючи папери до заліз-ного сейфа, питав нотар.

Мортхо кркнув, добуваючи із своїх пониділих грудей хриплуватий голос, ніби слово хотів сказати, та щось миттю вхопило його за горло, міцно зціпило й не дало мовити слова. Бохтер ще хвильку посидів, далі глибоко зітхнув, підвівся і так, наче його добре вибили поза ву-ха, настусали в ребра, почвалав з канцелярії, талапаю-чи чоботищами по дощаній підлозі.

II

Певно, Рифка здаля зачула важку ходу Мортха, тому стала на хвіртці, правду казати — там, де мала бути на порядній садибі хвіртка. Склала руки на животі й чека-ла господаря з тою по-сімейному добродушною посміш-кою, з якою вітала Мортха після роботи рік, два роки, десять, двадцять літ тому. Різниця була хіба в тім, що навіть рік тому на її обличчі менше було тих глибоких карбів, що бігли від перенісся, від очей, від уст. Та Мор-тхо не помічав нічого, що старило тепер Рифку, бо для нього вона була і нині такою, як двадцять років тому. Зараз він силкувався зберегти бадьорість, ту схвильова-ну радість, з якою завжди вітався з Рифкою, відчуваю-чи і тепло домашнього затишку, і щебет турботливої дружини, котра кожного дня розповідала про якусь но-вину в селі, відчуваючи і смачну вечерю, краще пригото-вати якої не зміг би навіть найдосвідченіший кулінар

з трьома атестатами. Та Рифка, допитлива Рифка, що завжди бачила свого Мортха наскрізь, тепер помітила поволоку збентеження на його очах. Про все вона могла подумати — і про те, що на Мортха нагупав пан нотар, і про те, що з нього пускав кпи пан піднотар, — майстер кепкувати з слабких, ніким не захишених людей, — що, зрештою, він сам з кимось посварився, хоч це з ним ніколи не траплялося. Та навіть приснитися Рифці не могло, що її урядника Мортха мають звільнити зі служби.

Рифка до хати увійшла першою, за нею ступив через поріг Мортхо. Коли він знімав із сутулих плечей отого вибілілого, полатаного на рукавах, з заялженим коміром каптана, Рифка, за звичкою, що глибоко пустила корінь і стала невід'ємною рисою характеру, допомогла Мортхові — взяла каптан за комір і повісила на цвях. На другому цвяху вже висів крислатий капелюх, що його ткнув туди Мортхо, тільки увійшовши до хати. Як звичайно, без слова, він сів на табурет, вперся плечима в спинку залізного ліжка, ліву ногу відкинув так, щоб сперти на неї своє тіло, праву підставив Рифці. А вона обережно — так хіба торкаються коштовної речі — взялася за чобіт і ще обережніше почала тягнути за ноги.

— Е-е-е! — крєктав Мортхо і хапався рукою за ногу в тому місці, куди ще за першої світової війни влучила куля, роздробивши кістку й залишивши на пам'ять Мортхові тупий біль, по якому він визначав, коли має вигодинитися, а коли мають падати дощі.

Рифка обережно-обережно знімала чобіт, зиркаючи спідлоба на чоловікове обличчя, яке морщилося від тупого, м'якого болю.

— Е-е! — крєкнув Мортхо і полегшено зітхнув, мить потримав роззуту ногу, мов ляльку, в руці, потім опустив на долівку.

Коли він сів за стіл, його чекав шмат хали і здоровенний кухоль молока. Це Мортхо повинен був з'їсти до вечері. Та він їв неохоче. Довго жував кожен кусень, чавкав щелепами, кілька разів кожен шмат хали запивав молоком, мов нині вона була такою черствою, як трут.

Рифка ножем спритно зрізала кірку з хали, поклавши перед чоловіком пухкий м'якуш. Та Мортхо більше їсти не хотів.

— Ти, може, хворий? — протягнула Рифка.

— Ні! — короткою була відповідь.

— Може, на роботі щось недобре? — допитувалася.

— Ні! — було відповіддю знову.

Якийсь час у хаті, в старій, з похиленими вікнами хаті Мортха Шумільлейба, що губилася між садибами, на яких стояли добротні будинки, засіла гнітюча і дошкульна тиша. На все, що Рифка не питала, Мортхо відповідав «ні». А вона бачила своїми по-жіночому кмітливими, до Мортха завжди лагідними і добрими очима, що скоїлося недобре. Своїми вухами піймала в голосі незвичайні, тривожні звуки, яких не знала досі. Нарешті, відчула серцем, що твориться кривда. Порепаною від домашньої праці рукою — Рифка ніколи не сиділа пусто — торкнулася чола Мортха, чи, бува, не хворий він.

— Постели! — кинув очима на ліжко, що стояло тут, у малій кімнаті, тулячись залізною спинкою до прикуреної — давно б її побілити — стіни. Рифка без слова приготувала постіль. Мортхо потонув у перинах і часто задихав, похитуючи головою, наче думав щось, а може, розв'язував складне завдання й ніяк не знаходив його рішення. Хіба легко догадатися було Рифці, що Мортхо справді розв'язував важку задачу? Він морщив лоба, примружував повіки, немов тими глибоко захованими очима хотів щось пильніше розглянути; наче те, що він мав розглянути, було десь отут, близько, потім раптом віддалялося й тікало. Тоді Мортхо широко розтуляв повіки, наче ловив його. І про що тільки не передумав він того вечора, які тільки плани не будувала його уява? Рифка поралася коло плити, готуючи вечерю, дзенькала посудом, цоркала ложками, виделками, стукотіла тим нехитрим хазяйством, що завжди трималося в бездоганній чистоті.

Раптом Мортхо себе ляснув долонею по чолу, ніби саме в цю мить до голови прийшла та єдина рятівна гадка, що її з такими тугими зусиллями шукав. Він посміхнувся ледь помітно, бо посмішка заховалася в куделі бороди, почав накручувати на вказівний палець не то чорний, не то рудий локон, що вився густими кільцями на голосниці, далі зібрав його у вузлик, ткнув за непомірно велике вухо. Задивився в одну точку на дощаній, почорнілій від кухонних випарів і студеного повітря сте-

лі. Мортхо знайшов, що має чинити, щоб зарадити лиху, а цим знайшов і полегшення для свого розуму, серця і душі, повільно стулив докупи повіки й заснув.

III

Підстерігши і вичекавши, коли нікого не було в нота-ря, Мортхо вхопив з голови капелюха, притис до лоба ярмулку, обережно постукав у двері й увійшов до канцелярії. Його привітно зустрів нотар, окинувши тим співчутливим поглядом, що миттю додав Мортхові і куражу, і бадьорості, відняв од серця той стискаючий біль, що сіяв сумнів та зневіру, навіть якусь байдужість до всього того, що вже трапилося і ще мало скоїтися бідою. Мортхо жваво пішов від дверей до столу, кульгаючи пораненою ногою так, немов зараз саме оцим хотів зайвий раз довести, що він, Мортхо Шумільлейб, з гірського села Забережі, має не тільки інвалідність, але й неабиякі заслуги перед Мадярським королівством — про це свідчать і дві бойові медалі, які телішаються на стрічці, причеплені до грудей так, аби і сліпий їх побачив.

— Ну що, старий фронтгорцош? — дружньо посміхнувся нотар до Мортха, простягаючи свою руку й показуючи на стільця, що стояв перед самим столом. Мортхо опустив своє тіло на той стілець, гречно пригладив рукою бороду й вимушено весело посміхнувся, після цього випнув груди так, щоб на очах нотаря увесь час були ті дві медалі.

— То, старий, з війни?

— З війни-и! — тягнувши останній склад, мовив Мортхо, і в слові чулася радість з того нотаревого запитання.— Першу,— тут Мортхо торкнувся кривим пальцем лівої руки до бронзи, показуючи медаль,— заслужив у Боснії, як ішли на штурм з сербами.

— Ти, Мортху, йшов на штурм? — здивувався нотар, пильніше придивляючись до старого бохтера.

— А що гадають пан нотар? Пан нотар, може, думають, що Мортхо був поганий вояк? Мортхо на фронті самого чорта не боявся! За цісаря, за державу!.. Ой-ой-ой! Ай-вай, коли б пан нотар знали, що таке штурм! То таке страшне, що не дай і не приведи праведний господи!

— Знаю, Мортху, знаю! — молодцювато мовив нотар, протягнувши широку руку, що блиснула коштовним персьнем і заграла точеним самоцвітом, дарма ні фронту, ні штурму сам пан ніколи не бачив.

— Другу медаль, пане нотар, я дістав на Піяві. Ой-ой, коли б пан нотар знали, скільки наш цісар там війська поклав!..— пустився Мортхо в розповідь, та пан знову:

— Знаю, старий, знаю!

Тут нотар вийняв годинника, глянув, потім повів очима в бік вікна, наче і по денному світлу хотів знати, скільки годин. Мортхо подумав, що пан нотар поспішає, тому й сам не барився викладати просьбу, з якою прийшов. Правда, він ладен був пуститися у фронтові спюгади, розповісти про всі свої справжні й удавані заслуги перед цісарем і Мадярським королівством, спершу як ординарець полковника Крігсфельда, потім як справжній гусар, нарешті, як інтендант четвертого полку. Та не для розповіді був час, по всьому бачив Мортхо, тому він примирився з думкою, що про фронтові дороги розповідь іншим разом, й почав викладати покірну просьбу:

— Пан нотар мене можуть вислухати?

— Можу! — мовив нотар з готовністю.

— А коли б пан нотар написали таку просьбу до пресвітлого пана міністра?

— Яку просьбу? — нотар перебив Мортха.

— Таку просьбу, аби в ній написали, що Мортхо Шумільлейб — старий фронтовик, має поранену ногу, дві медалі від цісаря, що Мортхо за цісаря скалічив, що панам служив чесно і хоче служити далі, то, може, панський закон полівив би... — Тут бохтер на мить зупинився, неначе справді мав щось сказати про закон, тільки не наважувався, далі у відчаї мовив: — Який то має бути закон, пане нотар, коли від такого бідного чоловіка вириває кусень хліба з зубів?

Нотар мовчав.

А звідки йому, Мортху Шумільлейбу, знати, що собі думають пани в тому Пешті? Звідки він міг знати про те в цьому глухому селі, що загубилося високо в горах?

— То, Мортху, не допоможе й тоді, коли написати самому регенту Хорті! Розумієш? — мовив нотар твердими, як камінь, словами, і вже не можна було сумніватися в них. — Тут, небоже, помочі нема і від самого папі римського!

А Мортхо стояв у якомусь отупінні, бо вже сидіти більше не сиділося. Стояв, кудись дивився, та нічого не бачив, нічого не розумів. І як йому було розуміти, що то коїться на білому світі, чому його, простого службовця сільського нотаріату, проганяють з роботи? За що? За яку провину? Відповіді не було. Службу цю Мортхо дістав за те, що інвалідом повернувся з війни. І ось уже двадцять років жодного разу до канцелярії не спізнився й на одну-однісіньку хвилику. Не було жодного випадку, щоб з роботи пішов не останнім. Мортхо ніколи не згубив жодного урядового папірця, а переносив тих папірців по селу — ой-ойой скільки! — ешеленом би не перевіз. За двадцять років він не знав, що таке дощ, спека, мороз, вітер, хурделиця, ішов, бо мусив ходити, бо пани не давали спокою простому селянинові. Зрештою, Мортхо перед панами має і деякі заслуги. В селі кожна баба знає, як він власним тілом затулив від удару лопатою розлюченої Рябихи окружного езекутора, що приїжджав забирати корову за податки. За це окружний начальник не тільки похвалив, але й дружньо поплескав долонею по плечу Мортха, коли проїздом зупинився у Забережі. Ніколи ніхто Мортхові не казав злого слова, хоч пережив він сімох старост, трьох нотарів. Бо він ніколи не підставляв мішка туди, де не його молосося. Мортхо знав, що то є служба і порядок навіть тоді, коли в забережанських крамарів, різників, ремісників були наглухо зачинені ковані залізом двері по суботах і релігійних святах. Він покірно чвалав по селу від двора до двора, заносючи до одної хати повістку в суд, до іншої — попередження, що строк сплати податку спливає, до третьої — платіжне повідомлення. Яких тільки паперів бохтер не носив, навіть пригадати важко, в якій тільки хаті він не бував? Треба сказати, що його появі ніхто не радів, та ніхто й злоби не таїв, бо кожен знав, що в нотарському уряді й без такого, як Мортхо, не обійтися.

Поки докучливий рій таких думок снував у голові бохтера, пан нотар відклав папери до сейфа і встиг шось перечитати ще раз — трапив на урядового документа, якого досі чомусь не читав. Далі одягнувся, начепив на голову великого капелюха з широким зеленим ошнурком. Нотар — пан, що не міг скаржитися ні на силу, ні на здоров'я, в Забережі йому жилося краще, як у матері під грудьми, — тепер стояв серед канцелярії і

проникливими очима міряв Мортха від ніг до голови, пробирався в саме нутро його ества, і раптом йому стало шкода цього бідака.

— Ну, що, старий? Підемо додому. Дасть бог новий день, дасть бог і нову журу! — промовив пан нотар і першим взявся за клямку дверей, пропускаючи бохтера вперед.

IV

Після того як Мортхо щиро й відверто розповів Рифці про все, що скоїлося, вони удвох довго думали, говорили. Спершу Мортхо не хотів давати знати Рифці про ті хмари, що зібралися над його бідною, а це значить, і над її головою, та, врешті, поміркував, що дві голови — не одна. Він лякався, що лиха вістка ляже на Рифку великим каменем. Але Рифка була мов те невичерпне джерело, з якого струмили сила до життя, поради, догадки, думки. Та як вони поспіль не радилися, що не думали, нічого не придумали. А може, чимось задобрити панів, добути їх ласку? Та чим задобрити? Знову Мортхові думай над завданням, розв'язати яке було нелегко навіть з допомогою такої мудрої голови, якою була Рифка. Грошима не грошима (звідки тих грошей добути, коли їх ніколи в хаті не вистачало?), гостинцем не гостинцем (якого гостинця панові понести, коли йому ціле село носить?), вони й самі не знали. Та Мортхо і Рифка були твердо переконані, що папа нотаря піддобрити можна, бо піддобрється всякий, всюди, на якому б високому стільці не сидів. І від того, що вони ніяк не знаходили, чим саме могли б здобути ласку нотаря, впадали в розпач, ба навіть у роздратованість, яка шарпала Рифку лютими кігтями. Мортхо, той самий Мортхо, що ніколи не задумувався над тим, який він бідний, вперше в житті відчув свою страшенну убогість, жахливу слабкість і безпорадність в крутій хвилі.

Раптом — чи знічев'я, щоб відвернути увагу хоч на часок від клопоту, чи, може, сподіваючись щось знайти, — Рифка стала нишпорити в давно закинутих мішечках, вузликах, коробках, шухлядах. Коли б хто дивився на неї в цю хвилину, подумав би, що вона шукає якусь коштовність, котра зникла з дому давно-давно, про яку згадала шойно, бо тільки тепер вона знадобилася. Рифка цоркотіла гудзиками, дзвеніла пряжками і застібка-

ми, різними старомодними витребеньками, розглядала пом'яті стрічки — і не знати коли, кому вони б знадобилися. Вона навіть не пробувала розплутати збиті до купи мотки ниток для вишивання, що тепер рябіли в очах різними барвами. Одним словом, того закинутого і забутого краму в Рифки була сила-силенна. Розглядаючи його, вона немов читала сторінки книги життя, ті сторінки переносили її в далеку, давно минулу молодість, що втекла від неї на гривастому шаленому коні. В штопаній, полатаній панчосі знайшла обтягнуту чорним бархатом шкатулочку. Саме в ту мить, коли вона нігтем відмикала бронзового замочка, до Рифки підійшов Мортхо з наміром зібрати нікому не потрібний мотлох, кинути до грубки й підпалити, щоб зотлів на попіл.

Рифка підняла віко шкатулочки. Вогнем радості заіскрилися очі Рифки, і вона глянула на Мортха. Той стояв здивований і чимось несподіваним зворушений; Рифка піймала в його очах радість, побачила, як миттю затремтіли губи, мов хотіли щось промовити, а потім туго стулилися. Мортхо тільки головою схвально похитав, дивлячись на свою Рифку, яка паче розквітла, помолоділа і сили сповнилася. На їх обох дивився великим оком кулон, той самий кулон, що його на золотому ланцюжку повісив сорок літ тому на білу шню дружини сам Мортхо. То було в день їхнього весілля. Тоді Мортхо відчував пальцями своїх рук ледь-ледь вловимий ніжний пушок Рифчиної шиї, бачив отой здоровий — кров з молоком — рум'янець, що пашів вогнем і молодою нерозгубленою дівочою силою. А Рифка вмить відчула дотик золотого ланцюжка, що так легко торкався її білого тіла, відчула вагу кулона, що колихнувся на ланцюжку, почула тепло губ Мортха, який так ніжно поцілував її саме в тому місці, де вгніздився кулон.

Рифка взяла пальцями золотого ланцюжка і підняла кулон у повітрі.

В золотій мережаній оправі кулон загравав оранжевим сяєвом, а те сяєво заіскрилося і полихнуло давнім вогнем, що не загас під попелом часу. Оранжеве сяєво блиснуло на зморшкуватому обличчі Рифки, коли вона підняла кулон вище, до світла гасниці, потім перелилося золотом на рудій бороді Мортха й потонуло в хвилястих волосинах, що світилися і виблискували, мов тільки-но витягнуті мідяні струни. Очі Рифки й очі Мортха зійшлися до купи саме посередині того повітряного простору,

що розділяв їх тепер. Мортхо не припадав до Рифки, вона не тулилася до нього, як було роки й роки тому, коли прикрашувала свою шию кулоном в урочисті дні. Обое стояли в якомусь отупінні, немов їх дивною силою заворожив кулон, про який давно забули, а можливо, тримали його десь в глибинах пам'яті. Та минула хвилька, дві хвильки, Мортхо звів тремтячі руки в повітрі, ступив крок до Рифки, а та подалася до нього, й вони застигли в тільки їм зрозумілих тривожних обіймах. Рифчина права рука повисла на плечі Мортха, а на золотому ланцюжку колихався кулон, торкаючись латаної, заяложеної на комірчику камізелки, і здавався тепер таким безглуздом, таким у цій хаті не потрібним скельцем.

— Віднеси! — вихопилася з обіймів Рифка і простягла кулон Мортхові.

— А тобі? — несміливо видавив Мортхо.

— Мені на пам'ять шкатулка залишиться! — сказала Рифка, вхопила шкатулочку й притиснула до грудей, немов тепер нічого дорожчого на світі не знала.

Мортхо простягнув руку до кулона, й було видно, як та рука тремтить. Поки Рифка вмощувала шкатулочку на видне місце, Мортхо знайшов клапоть паперу, загорнув кулон й заховав до спідньої кишені камізелки.

Цілий вечір уже ні Мортхо, ні Рифка не розмовляли. В їх убогій хатині, що тепер зіщулилася й стала нижчою, тіснішою, залягла така тиша, наче хтось несподівано до цієї хатини ввірвався серед білого дня і когось безжалісно пограбував. Мортхо відчував, що зараз ніби хтось шарпонує кусень кров'ю облитого Рифчиного серця, та зарадити лиху не міг.

V

Вечірнє сонце, прощаючись з землею, цілувало її на-труджене чоло. Воно лягло за високу гору, що велетом здіймалася над Забережжю, де-не-де біліла латками снігу, якого в улоговинах не розтопили ані перші провесняні теплі вітри, ні рясні дощі, які сповнили ручаї та звори, обмили заспану землю в долині міжгір'я. Снігу не розтопило і весняне сонячне тепло.

В цю вечірню пору висока гора темною велетенською громадою гнітила село Забереж.

Нищечком крадучись, Мортхо чкурнув попід вікно канцелярії нотаря. Побачивши пана за столом, зрадів, що нотарева сама дома; подався до хвіртки, далі пішов двором, по викладеній гладкими плитами доріжці попід стіною дому. Він став під дверима глухо зачиненої передньої й відчув, як раптом забилося тривогою серце. Схопивши капелюха з голови, зітхнув так, наче мав стати перед судом і дати відповідь за важкий злочин. Він постукав пальцем у двері. Почувся голос ніби десь всередині будинку, й Мортхо прислухався, чи не йде хтось. Та голос замовк. Тоді він вдруге набрався сміливості й постукав знову. Донеслося ліниве талапання кімнатних тувель, кліпнуло дверне вічко, й двері відчинилися. Перед Мортхом стояла в довгому до підлоги атласному халаті пані нотарева.

— Що, Мортху? — спитала не по-жіночому грубим грудним голосом.

Та Мортхо гав не ловив. Він прослизнув у двері, щоб не говорити з-за порога, сягнув рукою під пахву.

— Що там маєш, старий? — взялася цікавістю пані, коли Мортхо їй простягнув невеличкого вузлика.

— То моя Рифка, ніроки, посилає пані нотаришці! — мовив і зам'явся, наче ловився на чомусь неладному.

Пані розгорнула вузлика й просіяла здивованими очима.

— Кулон! — вирвалося з її уст, наче багато про нього чула досі, та побачила його вперше. Зі звичною жіночою цікавістю поспішила до світлиці й стала перед важким дубовим трюмо. Пані приміряла ланцюжка, й поверх атласного халата сповз кулон, колихнувся, далі став великим оранжевим оком серед пружних, дещо обвислих грудей, що давно відквітли, але ще все пашіли силою тої пори, коли жінка рада будь-якій витребеньці, тільки б прикрасити себе. Мортхо стояв тут, поряд, ніби милувався пані нотаревою, чи справді був радий, що зміг вчинити їй таку приємність. В лівій руці застиг папір, до якого був загорнутий кулон.

В дверях стукіт. Звично, чіткими кроками пройшов у передній до вішалки нотар, скинув капелюха, плаща.

— Мішіке! — глянула пані.

Мортхо підніс руку, схопив нею повітря, щось бажав умити пані сказати — адже йому хотілося віч-на-віч мовити тільки їй, просити її, аби панове серце до нього було м'якшим. Та дарма! Відчинилися двері, на порозі

показалася огрядна постать пана. Мортхо упіймав на обличчі нотаря задоволення, яке відчуває канцелярист, що переступив поріг затишного дому, в котрому хазяйнує розпорядлива господиня. Гість помітив і те, як задоволення пана змінилося на здивування нечеканою присутністю Мортха.

— Мішіке, тобі подобається? — питала пані, притуляючи золотого ланцюжка до шиї.

— Мені? — перепитав нотар, і в голосі його Мортхо відчув: «Що шукає отут цей бохтер?»

— Тобі! — рішуче карбувала пані, зробивши півоборота від трюмо, перед яким шойно хизувалася. Нотар про все догадався:

— Не дуже!

— А мені дуже! Уяви собі, як буде пасувати до того плаття, що Маріка пошила мені на тому тижні. Я тільки такого кулона хотіла мати! Такий мені навіть снився! — защебетала пані так облесливо, що від тої жіночої м'якості й камінь пом'як би.

Пані ступила до нотаря — той і не схамснувся, як впала на шню, почала його тут, при Мортхові, обнімати і цілувати.

Мортхо стояв розгублений. Він ще не міг второпати — коїться щось ладне чи неладне?

— А ми тобі, Гізіке, кулона ще купимо! Та й не такого, а кращого! — лагідно промовив нотар, простягаючи руку за золотим ланцюжком, щоб самому глянути на коштовність.

— «Купимо», «купимо»! Ти мені тільки обіцяєш! — передражнила пані.

— А ти, Мортху, скільки просиш за оцей дурнгріш? — раптом зм'якло серце пана.

— Та хіба я знаю, пане нотар? То моя Рифка, прошу красно, пані передає.

— Як передає? За добре слово, за красиві очі? — забубонів нотар.

— Та я, пане нотар, не знаю. Може, за добре слово, може, так! — поспішив Мортхо знову, наче його Рифка і справді така благодійниця, що більшої не знайти.

— Слухай, старий! — простягаючи кулона, ляснув нотар Мортха по плечу. — Ми з панею ще порадимося, купувати від тебе цю дурничку або не купувати, а поки що ти собі її забереш і понесеш чесно додому!

Пані розгубилася раптовим поворотом дії, Мортхо зняковів. Його губи затремтіли, склалися так, наче ними він мав не то заплакати, не то щось сказати для свого захисту і рятунку.

Та чинити було нічого. Мортхо наставив долоню й обережно затис у ній кулона, мов тепер справді лякався, щоб силою не вирвали його. Він вайлувато крутив нескладною, кволою фігурою, повернувся й пішов до дверей.

За Мортхом вийшла пані, щоб замкнути ключем хвіртку. Вивела його на ганок, тут захопилася за клямку, наче притримувала, щоб не відчинив хтось зсередини, шепнула:

— Дайте, Мортху, поквітаємося потім.

Той хутко сунув рукою до пані. А вона спритно ткнула кулон за пазуху й зникла за дверима.

Старий Шумільлейб ще хотів щось нотаревій сказати, та було пізно: він стояв один.

VI

Як не докоряв жінці нотар, як не сварився, а все ж, коли давати гроші, нехай для «порядку», треба знати за віщо, і коли вже бруднити свої руки в чомусь, то треба знати в чому. Так думав пан нотар по дорозі до Моті Шумільлейба — сільського годинникаря, що знався в ювелірній справі. Нотар ішов, щоб дістати пораду, й перевірити кулон, чи якісний, і встановити бодай приблизну його вартість. Дружина нотаря рвалася іти з ним — боялася, що годинникар розрадить, та чоловік сказав, що їй краще сидіти дома.

Вечірні сутінки оповивали село. З будинків, що шикувалися почорнілими дерев'яними дахами по обох боках сільської вулиці, падало в темінь сяйво гасниць. Світилося і в годинникаря Моті Шумільлейба, коли під його хатою став пан нотар. Правда, сліпі двері з вулиці були глухо зачинені, впоперек них для певності лежала залізна рейка. Прямо над головою пана звисав великим бляшаним диском годинник, на циферблаті якого намальовані стрілки чомусь показували рівно восьми. Нотар приставив руку до чола дашком, став заглядати в будинок. Скоцюрблений і зосереджений годинникар щось ретельно підстругував за столом, на якому лежало

повно найрізноманітнішого інструменту, шкатулок і шкатулочок, годинників, баночок та скляниць.

Нотар цоркнув рукою по шибі. Мотя зняв лупу, що білою костяною трубкою трималася на правому оці, глянув на вікно тими натрудженими і чесними очима, якими дивиться людина, котрій довгого дня не вистачає для праці.

Нотар постукав удруге й озвався:

— Мотю, ану пусти!

Годинникар квапливо відклав інструмент, хутко схопився з-за столу й пішов до дверей. Дзенькнуло залізо на східцях, впавши з дверей, дзвякнув замок, і на порозі став такий же недолугий і кволний, як і бохтер Мортхо,— його рідний брат Мотя Шумільлейб.

— Ой пане нотар, бодай ви здорові були та щасливі! Що вас так пізно до мене привело? — гостинно зустрів годинникар представника державної влади, радіючи, що має у своїй хаті такого високого гостя.

Нотар протиснувся крізь двері й став серед кімнати-майстерні. Мотя заметушився, шукаючи, на що б зручніше примоститися пану. Його очі зупинилися на старовинному, з протертим шкіряним сидінням і високою різьбленою спинкою кріслі. Годинникар хутко витер крісло рукавом піджака й привітно розвів руками:

— Прошу пана ласкаво, най сідають у нашій бідній хаті!

— Дякую, Мотю! — потонувши в пружинах сидіння, мовив нотар, сперся плечима об спинку крісла і зітхнув так, наче в хатині сільського годинникаря було знайдено полегшення і спокій після важкого, пересобтяженого клопотами дня. Обвішані годинниками стіни майстерні говорили потаємною мовою, яку, певно, міг зрозуміти тільки один Мотя. Вкриті білою емаллю, розділені мережкою римських цифр, давні, старомодні циферблати блимотіли великими більмами на нотаря, маятники колихалися мірно і спокійно, наче хтось невидимий, але впевнений у правоті махав пальцем на нічного гостя.

Такими ж різними відтінками звуків «тік-так, тік-так», як різноманітними були майстри, майстерні, заводи, що колись виготовили ці механізми, годинники карбували плин часу, який не зупинявся ні на один-однісінський мент. Ці звуки нагадували панові, що час — не застигла на місці категорія, а поняття вічного і безперервного руху. Схильний до філософських роздумів, пан

тепер навіть думав над тим, чи взагалі правильно вчинила людина, винайшовши годинника, чи годинник, будучи другом людини, не є інколи і його недругом.

— Ви, пане Мотю, не одного годинника воскресили з мертвих! — проїнявся раптом повагою до ремесла годинникаря пан нотар, не зводячи із стін очей.

— Ой, і не кажіть, пане нотар! Стільки тих годинників вилікували оці руки, і сказати не можемо скільки! — жваво й бадьоро заторохтів годинникар. — А знають пан нотариш, яка радість, яка радість: принесли до тебе годинника, ти взяв, приклав до вуха, а він стоїть. Ти крутнув ним у руці, а він стоїть. Ти відчинив віко, торкнувся інструментом — знаєш, де болить. А коліщатка дивляться на тебе так, гейби кожне з них знало говорити, просять: «Поможи!» Ти берешся до діла. Око заливається сльозою, а робиш. Нарешті коліщатка знову вкупі, завів пружину, а вони ворухнулися, пішли...

Нотар слухав розповідь розчуленого Моті Шумільлейба, далі глянув на годинника й каже:

— Знаєш, майстре, чого я прийшов до тебе?

— Коли пан скажуть, буду знати!

— Я прийшов, аби ти мені дав розумну пораду!

— Най пан кажуть яку. Хіба моя голова може служити пану?

Нотар вийняв з кишені кулона, взяв пальцями ланцюжка й поколисав ним у повітрі.

— Ну-ну! — муркнув Мотя, простягаючи руку, щоб зблизька оглянути скарб.

— Що скажеш, старий? — нотар подав кулона Моті.

— Зараз, зараз! — поспішив годинникар до столу. Підтягнув гасницю, що миттю рвонулася вгору довгим сердитим язиком, пахнула чорною сажею, нап'яв косяну трубку й схилився над кулоном. Шумільлейб крутив, вертів оранжевим прозорим кулоном вліво, вправо, дивився на світло, приставляв ближче до ока. Кулон кидав золоті миготливі плями на коліщатка, на інструмент, на стіл, за яким вмовився годинникар.

Нотар стежив за Мотею, мов зараз на його обличчі були виписані і вартість, і якість того кулона.

— Гм! — муркнув Мотя й насмішкувато глянув на нотаря. — То, прошу пана, дешевий кусень скла!

Нотар розчаровано вп'явся очима спершу в кулон, потім в Мотю.

— То пан, може, купили?

— Та ні, майстре! Зайшов порадитися з тобою. Скоро двадцять п'ять років, як ми поженилися, хотів купити в дарунок моїй пані.

— І хто таке видів? Золото як золото, нині має ціну, а кулон, кулон... я би за нього ламаного крейцера не дав... Хочуть пан мати кулон? Хочуть пан нотар красний кулон мати? — Тут уже годинникар говорив, наче справді отой найкращий кулон з усіх існуючих на світі був десь отут, в якійсь із шухляд стародавнього секретера, що тулився в кутку кімнати, ховаючись у сутінках.

— Ану покажи! — зацікавився нотар.

Мотя Шумільлейб зацоркотів в'язкою ключів, відімкнув столину, в столині меншим ключиком — залізу скриньку, що була пригвинчена до дна шухляди, з залізної скриньки добув ключ й подався в куток кімнати, завбачливо зачинивши шухляду й сунувши в'язку ключів до кишені.

— Хочуть пан мати для пані дарунок? Хочуть пан мати кулон? — муркотів Мотя, нишпорячи в глухому і сліпому кутку, дзвякаючи ключами.

Коли Мотя Шумільлейб поспішив до пана з невеличкою шкатулкою, очі нотаря горіли цікавістю. Годинникар обережно — так хіба вершать якийсь надзвичайний обряд — відчинив шкатулку. Перед нотарем глухим, чаруючим світлом засріблилося намисто. Мотя Шумільлейб крутнув шкатулкою перед очима пана, ніби хотів зачарувати його красою із шкатулки, далі взяв намисто пальцями ювеліра й колихнув у повітрі.

— Оце весільний кулон! Оце дарунок! — примовляв Мотя, коли чоло пана зібралось в зморшки: «Звідки в оцього непоказного годинникаря така коштовність в глухому і далекому верховинському селі?»

— Так! Це кулон! — труснув головою нотар, не зводячи очей з дорогої речі.

— Коли б інший хто прийшов, я і не показав би! То тільки для пана нотаря! — мовив годинникар, наче справді не знати з яких часів беріг кулона, щоб ним прикрасила себе пані нотарева.

Нотар ковзнув очима по тому кулону, з яким сюди прийшов, далі спинив зір на коштовному намисті. Що тут було порівнювати?

— Але ти, Мотю, заправиш за того кулона таку ціну, що ціла Забереж стільки не коштує! — дещо розчаровано, дещо з іронією мовив пан.

— Гм? Коли пану нотарю до кулона, не посваримось!
На хвильку в кімнаті залягла тиша. Тільки годинники вели між собою неугавну бесіду, і кожен з них дивився на Мотю Шумільлейба, на нотаря докірливим великим оком.

— А звідки пан нотар дістали цього кулона? — цікавився годинникар.

— Звідки? — посміхнувся пан і заходився вже загортати кулона до шматка паперу, щоб заховати в кишені.

Та Мотя знову простягнув руку, щоб іще раз глянути на нього. Шумільлейб приглядався до ланцюжка, до замочка; побачивши пошкрябину, миттю вхопив косяну трубку й припав до тої пошкрябини.

Він складав закарлючку до пошкрябини — одному йому зрозумілі літери, — в склади, слова. Миттю ковзнула трубка з-під брови, якою трималася, і впала на дощану підлогу. Опустилися руки Моті Шумільлейба, немов кудись із тих рук раптом ділася сила, він сплотнів, потім його взяло жаром, далі на чолі, в складках біля носа рясно набігли краплі холодного поту.

«Так, так, так...» — муркотів Мотя під ніс, про все, про все догадуючись своїм гострішим за бритву розумом, до якого немов тільки тепер сила поверталася. І яким безглуздим, нікчемним в одну мить видався йому цей вечір! Адже Мотя обома вухами чув історію Мортха, і тепер недарма він був таким привітним до папа, знав добре, чому показує йому те намисто, що його колись вперше застебнув на шії своєї давно померлої Рухлі... Та було пізно...

Нотар тямив добре: про що знають двоє, не сміє знати третій. В цьому його застерігав попередник. А то був справді досвідчений нотар. Тому зараз він квапливо ткнув кулона в кишеню й заходився чемно прощатися.

VII

— Мортху! Мортху! — гукав нотар на весь будинок, з якого давно пішли додому і пан піднотар, і всі писарі. Коли не відповідав ніхто, урядник голосніше кликав:

— Мортху, де ти?

Почулося таке знайоме човгання старого бохтера по дощаній підлозі. Те човгання ставало виразнішим, виразнішим, поки Мортхо не постукав у двері.

— Можна?

— Можна! — гукнув нотар, і в дверях знову показала квола, сутула в плечах, з довгою рудою бородою постать Мортха Шумільлейба.

Бохтер звично став у дверях, завагався. Коли нотар дав знак головою, — хутко подався до столу.

Пан зустрів старого стоячи, виструнчився над столом і тепер немов з якоїсь висоти дивився на недолугого бохтера. Йому раптом стало шкода бідного Мортха, і разом з тим було соромно, що він теж спричиняється до тої великої несправедливості, дотримуючись букви закону. Нотар подумав, як би тут зарадити біді, та перед його очима мережкою побігли слова закону, окремого, суто таємного листа, що його отримав з міністерства додатком до закону, і вже тут відчув свою безпорадність, і ще гостріше зрозумів невмолиму слабкість Мортха.

Нотар схаменувся і, немов побоюючись, що хтось розгадає його думки, вихопив з кишені паперового вузлика і подав:

— Бери, неборе Мортху! Ми з панією порадилися, що тепер кулона купувати не будемо.

— Та... та... — розгублено затакав Мортхо. Його руки потяглися до кулона, потім він їх відсмикнув, наче ними мав ось-ось торкнутися розпеченого заліза.

— Бери собі, старий, бери! Що твоє, то не моє! — наказово мовив нотар, поклавши кулона перед самим Мортхом.

Той взяв кулона і спокійно, з гірким розчаруванням і прикрою байдужістю, що охопила враз, сунув згорток до кишені.

Запала хвилина тиші. Важка, як олово, гнітюча, як похмура, захоплена сльотою в горах ніч. Мортхо чув, як стукотить його поранене серце, чув, як жар б'є по вилицях, як щось мов обривається з його нутроців і тягне долу. Йому захотілося вмить сісти, бо відчув, як дубіють ноги, наливаючись холодним важким залізом. Та Мортхо стояв. Стояв отут, перед столом пана нотаря, перед самим паном нотарем, і як йому було сісти? Раптом він у своїй нехитрій уяві побачив, як плететься від хвіртки до хвіртки, від хати до хати старий Фроєм Гедайло. Та в старого Фроєма нікого немає на світі, та старий Фроєм не бився на війні ні за цесаря, ні за Австро-Угорську імперію. Він і медалей не має. І Мортхові Шумільлейбу стало моторошно, стало лячно, його спи-

ною пробігли мурашки, ціле гніздо мурашок розносило якийсь дивний, невідомий, дошкульний холод.

Задеренчав пронизливо телефонний дзвоник. Нотар потягнувся до трубки. Мортхо повернувся від стола до дверей.

VIII

Щоранку він приходив до нотарського уряду, як місяць, рік, два роки, десять літ тому...

Коли вранці в канцеляріях нікого не було, крім жінок, що поралася з шматою, витираючи підвіконня, столи, змахуючи порошок з чорнильниць, Мортхо проходив приміщеннями, звичайно кидав оком на шафу, де лежав шкірою до стелі бубон.

Ремінь того бубна звисав. Мортхо підхоплював, кидав тим ременем нагору. Скільки новин, скільки вістей розніс Мортхо разом з тим бубном по селу! А тепер він, його старий приятель, супутник, покійно лежав отут, на шафі, наче нічого й не трапилося. І Мортха захопили ревності до нового бохтера — Томаша Балабанника. Можливо, він і сьогодні зніме бубна з шафи, піде з ним по селу, торохтячи по шкірі, понесе новину. Так, отой бубон залишився на службі, а Мортхові безжалісно, безсоромно вказали дорогу зі служби. Шафи, столи, стільці, вішалки, масивні секретери і залізні сейфи, що замкнулися мудрими ключами, зачинялися торохкотливими ролетами, нарешті грубки, стіни — все це було близьке, таке дороге для Мортха, наче воно вросло в його мозок, увійшло в його серце невід'ємною часткою, стало часткою самого Мортха. А тої частки відняти від нього не міг міністр, що підписав закона, який позбавляє служби, не міг відняти пан нотар, не міг відняти і сам регент Хорті, що надіслав того закона в Забереж.

Коли сонце геть-геть піднімалося над обрієм і Мортхо міркував, що скоро пани мають приходити на роботу, він чвалав з нотарського уряду. Сад, що простягався від будинку до самої гори, ще не зеленів весняним вбранням, та в ньому вже гомоніла пташня. Була саме та пора перед весняним пробудженням, коли дерева громадили сили, щоб бризнути зеленню листочків, коли облоги тяглися до сонця зеленим оксамитовим паростом. Чисте, обмите першими рясними лагідними дощами, позолочене щедрим сонцем верховинське небо знімалося

глибоким шовковим шатром, бо спиралося на верхи високих гір. Мортхо набирав повні груди того весняного п'яного повітря, що настоялося пуп'янками яблунь, черешень, слив, дихало полем і ліщиною, віддавало квітуцим терном. І, мабуть, вперше в житті до болю виразно Мортхо відчув красу буття!

Мортхо Шумільлейб сідав на місток, перекинутий від вулиці до хвіртки двора нотарського уряду, спирався ногами на зарослий бур'янами укiс яружки й чогось чекав. Чого саме чекав, чого сподівався, чому саме тут сідав, а не десь інде, відповісти на це так само не зміг би, як не зміг би на це відповісти і найбільший мудрець на світі. Поклавши бороду на груди, упершись ліктями на коліна, підібравши під себе каптана, Мортхо поринав у бездонну задуму-журу.

Та коли бачив, що поспішає сільською вулицею бохтер Томаш Балабаник, впливав з тої задуми. Вищий середнього росту, з чорним чубом, чорними підстриженими вусами, Томаш Балабаник ішов у новому одязі — сіряку, що його одягав тільки в неділю та свята, і якихось черевиках (в постолах ходити на державну службу не наважувався: боявся позбутися легкого хліба). Старий відчував гостру неприязнь до Балабаника, та її швидко, мов вітром, розносило, бо Мортхо був не дурний і знав добре: не було б Балабаника, був би хтось інший.

З нижнього кінця вулиці показався пан ексекутор. Довгий, як телефонний стовп, з довгими ручищами — одною махав, мов ціпом молотив, у другій ніс шкіряну активку. Ексекутор тим же повільним кроком тупотнув по містку, удаючи, ніби на ньому нікого не бачить. Це боляче копирснуло Мортха в саме серце. Хіба міг він забути, яким завжди привітним видавався той ексекутор при зустрічі? А не було за, що? Якби не він, не Мортхо Шумільлейб, баба Рябиха б сягнула його лопатою по голові в пилипівку, коли прийшов забирати корову. Старий Шумільлейб гордився цим героїчним вчинком, та зараз він справді пошкодував, що захистив зайду від побоїв.

Мортхо глянув на доріжку, що вела садом попід яблуні. Саме зараз цією доріжкою поспішав, нахиляючи голову, щоб, бува, капелюха гілка не змахнула з голови, писар. У Забереж він приїхав на службу давно, одружився тут з газдівською дівчиною-одиначкою й жив

під пологою, некрутою горою. Шлях собі коротав завжди, бо ішов до уряду навпростець садом. Писар підплигував на східцях, перестрибуючи через один, щоб швидше зайняти місце за писарським столом. Уявою Мортхо бачив, як той вмощується за великим столом, як відчиняє шухляду, виймає ключа, відмикає шафу, бере звідти машинку, вкладає до неї папери, потім чинно, акуратно одягає захисні нарукавники. А ось зараз ще пан писар відчинить вікно, і потім уже заторохтить на машинці. Почнеться трудовий день. І справді, саме в цю мить з вікна полинуло вправне торохтіння — немов коники застрекотали-затріщали на покосі. Мортхо бачить уявою того писаря, коли він відвертає очі від машинки, а друкувати не перестає, бо хизується своєю вправністю.

— Добрий день, Мортху! — привіталася середня на зріст жінка, гарно одягнена, з тим яскраво вираженим рум'янцем на обличчі, що свідчить про здоров'я і силу свіжої, збереженої молодості.

Мортхо схопився з місточка:

— Доброго здоров'я, пані Магдалено!

Пані Магдалена кинула співчутливим, привітним поглядом, посміхнулася товариською ласкою й пішла, бо вже на роботу спізнювалася. О, якою доброю і привітною вона була до Мортха завжди! Ніколи злими очима не глянула на нього, ніколи словом не докорила. Та й за що було Мортха корити?

Старий бохтер пестаріючим серцем завжди чув, як у ньому здригаються невидимі струни, коли заходив до тої канцелярії, за одним зі столів якої сиділа над паперами тендітна пані Магдалена. О, він би день і ніч стояв отут, в дверях, коло самого порога, коли б його не охоплював отой дратуючий страх, як тільки пані зводила голову, як тільки її уста розквітали для одного Мортха відчутною поблажливою посмішкою.

Останніми прийшли на роботу пан піднотар і пан нотар.

Сонце щедро гріло худі плечі Мортха, що виступали двома лопатками на каптані. Будинок нотаріату жив, діяв, вирував, як озерце, скрипів перами, як день-два, як рік тому, і, здається, ніяких змін не сталося. А Мортхо Шумільлейб сидів отут, на містку, такий самотній, такий нікому вже не потрібний...

— Мортху! Мортху! — будила Рифка Мортха, коли ранковий сонячний промінь іскрився в хвилястому рудому волоссі його бороди.

Та Мортхо не ворухнувся.

— Мортху! — скрикнула Рифка, і в тому її голосі змішався невідступний відчай з холодним страхом. Рифка схопила Мортха за праву руку, а та рука була така холодна, така холодна. Ліва рука притиснута до камізьки — чомусь вчора він ліг спати в ній — саме там, де чув, ні, вже не чув вузлика з кулоном. Рифка припала до грудей Мортха, стала слухати, чи б'ється його серце. Та змучене, переболіле гірким болем Мортхове серце більше не билось! Рифка в якомусь тупому, терпкому забутті стала бити Мортха по обличчю, здавалося їй — він ось-ось зітхне, глибоко вдихне повітря і гляне на неї, ледь-ледь добродушно-глузливо посміхнувшись. Рифка відчула, як щось велике обірвалося, полетіло в безодню, з якої вже нема вороття, й по її змученому тілу пішов біль. Миттю вона опустила руки, впала на долівку, наче хтось підотнув її ноги в колінах, й гірко-гірко заридала. А на Мортхових устах справді застигла глузлива посмішка, його мертві примружені очі запитували: яке взагалі може бути питання, коли йдеться про людину з її великим серцем, з її добрими чуттями, з її розумом? І здавалося, що в цю мить Мортхо дошкульно посміхався над паном нотарем, над паном міністром, що написав і підписався під тим безглуздим законом щодо євреїв у Мадярському королівстві, посміхався з самого регента Хорті, нарешті, сміявся з сонця, що світить однаково всім.

Коли сонце опинилося за вікном, промені осявали ліжку Мортха навкіс. На обличчя бохтера падала тінь. Та й вона ніяк не стерла посмішки.

...Згасали останні промені вечірнього сонця, що запало за широку, мов сідло, гору над Забережжю.

В чорних каптанах, широкополих чорних брилях, поспішно відриваючи важкі ноги від землі, сільською вулицею ішли люди. Похмурі, німі. В чорних підстрижених, довгих рудих бородах ховалися їхні обличчя, на яких тепер лежала і тривога, і смуток, і дума бентежна про день завтрашній. Загубленою у високих Карпат-

ських горах сільською вулицею ступало передчуття великої біди і горя.

Два високі, кремезні чоловіки несли труну, вкриту від часу вибілілим чорним сатином.

Коли похід спішно завернув до цвинтаря, що на ньому свічками стирчало в землі тесане каміння, село опсивалося сутінням.

...Проходячи від двора до двора, від хати до хати, одної п'ятниці навідався до Рифки кривий, з сумними завжди очима Фроєм Гедайло. Став на порозі й чекав. Рифка заметушилася, щось шукаючи по кишенях, нарешті в одній з них намацала гріш й подала Фроємові. Фроєм був уже надворі, коли Рифка поспішила з хати, несучи в руці камізельку.

— Фроєм, Фроєм!

Рифка подала Гедайлові камізельку. Той скинув латаного й перелатаного на рукавах, на плечах каптана й одягнув камізельку, вдячно кивнувши головою.

В неділю вранці старий несподівано знову прийшов до Рифки. Став на порозі, й коли Рифка запитливо глянула — адже не чекала його, — Фроєм тремтячою кощавою рукою простягнув їй паперового вузлика. Нічого не розуміючи, вона розгорнула його.

На обличчі Рифки, викарбовуючи густі зморшки, оранжевим сяйвом блиснув кулон. В ньому зламався промінь сонця.

1959

ЯРИНА

Ще сяяли ранкові зорі, коли Ілля Митрич вийшов з хати на подвір'я. Рипнули обвислі на гужівках з ліщини двері дощані, в хліві заіржав кінь.

— Но-но, Цигане, мовчи! — озвався Митрич.

Кінь заіржав голосніше і тупнув передньою ногою. Митрич стояв. Віддалік знімалася кострубата, рамениста, вузлувата, покорюжена роками груша, що тиждень тому бризнула молодим зеленим листом і сама немов повеселіла.

— Гей, гей! Стоїш, і я стою, обоє стоїмо собі! — протягнув старий Митрич співучим, лагідним голосом, яким

би тільки пісень співати, внукам казок повідати.— Ти, небого, вже стара. Обое ми постаріли, бо на землі нічого нема вічного! Ще й камінь не вічний, бо і його вода вимиває, бо і його мороз кришить...

Старий затримав очі на груші, що молодилася весною і терпко пахла солодким білим цвітом.

— Еге, тепер у твоїх дуплах білиці, та роскоріхи, та дятли собі гнізда пороблять... А ти іще жива, бо цвітеш... Бо все під сонцем, під хмарами, на вітрах, на дощах хоче жити...

На груші заспівала пташечка. Ранковим, таким веселим щебетом заллялася, що той спів поплив від хати Іллі Митрича, покотився габою по околиці.

— Співай, співай! Тобі добре, бо жури не маєш. За плугом не йдеш, не сієш, снопів не в'яжеш. Крижі тобі не ломить від ціпа, а поживу всяк день маєш! — Тут уже старий не втерпів, щоб добродушно не докорити отій пташині, що привітала його ранковим співом. Та насправді він радів тому співу по веснах, бо спів піднімав його на ноги, коли тільки збиралося на світанок.

— Синку! Вставай! Вставай! — гукнув Митрич під оборогом, на якому з весни — як тільки цвітом біліли черешні — спав Дмитро.— Синку! Вставай! Йдемо на Лобище, орати йдемо! — кликав батько.

З оборогу ніхто голосу не подавав.

— Шибеннику, вставай! Не бійся, весна на тебе прийшла, не спитьсь тобі вже не лише тому, що в хижі тепло, а ми з матір'ю мусимо прогрівати кості. Не спитьсь вже тобі й на оборозі! Вандруй, вандруй, небоже, вижив собі з молодості! — притакував старий і сам пішов готувати воза, щоб зібратися в поле. «Най поспить, доки зберу плуга, борону, а відтак, коли не встане під кліпом ока, тичкою по хребту попрягну, аби знав, як ночі від дня зичити!» — подумав.

Митрич ступав до навісу. Хазяйновито глянув на дьогтем змащені ще вчора осі, тормоснув полудрабками, мов хотів бачити, чи добре лежать в гніздах, й заходився виштовхувати воза. Спершу повелі, потім хутко торохкотнули колеса по брукованому річковим каменем двору.

Коли віз уже стояв перед клунею, старий пішов за хлів. З двох дерев'яних гаків у стіні зняв борону й, мов дитину на руках, поніс до воза. Згадав, що між полудрабками спершу має вмонтувати плуга, й відклав борону

обіч. Виніс плуга з клуні — дерев'яного, не нового — скільки борозен підняв його лемех! Крекчучи, віддыхаючись, піднімав старий плуга на віз. Незручно виряджатися в поле без сина. Дві руки — не чотири, та вже така вона, батьківська любов.

Піднімав борону, клав на полудрабки. Побачив двох жандармів. А з жандармами сільський бохтер Томаш Балабаник. Мов хтось ножем старого пирнув, так злихотилося ураз. Зціпив руками теліжки, як оберемок сіна — легкий, туго зібраний. Саджав на воза, наче ніхто з непрошених-небажаних гостей до хати не наближався.

— Добрий ранок! — вітався високий, кощавий, чорнявий в лиці, з відпущеними вусами жандарм. Проникливо-запитливими очима дивився на Митрича, бо враз хотів од нього про все довідатися.

Митрич став. Опущені руки — два могутні важелі. Боже, скільки ті руки зробили доброго на землі! Скільки ріллі підняли, скільки зерна висіяли, скільки поклали валків на покосі, скільки оборогів сіна накидали...

Став Митрич — вузлуватий, з наростами, рубцями од громовниць-блискавиць дуб на крутогорі, що вріс корінням глибоко в землю, а стовбуром знявся над нею.

— А що, панове? — господар озвався першим.

— До тебе, Ільку! До тебе! — Томаш Балабаник підморгнув звично стриженням вусом чорним, як би його щось вжалило. Відтоді, як Балабаник став прислужувати при сільському нотарському уряді бохтером — службу цю од панів у тридцять дев'ятім дістав за те, що в першу світову війну був ординарцем мадярського генерала з Великої Угорської рівнини й приберіг від нього іменного кишенькового годинника, — часто стриг вухом і моргав чорним вусом. Селяни піднімали на кпи Томаша Балабаника, діти на вулиці дражнили — шкірили верхньою губою, пани в нотарському уряді дорікали. Та що було чинити? Дехто поговорював, що то нечиста совість крутить Томашем. Пани терпіли цей гандж, бо Томаш служив вірою.

— Де син? — питав жандарм.

— Син? — не розумів Митрич, яка доля привела панів на його мирне подвір'я.

— Ще раз питаю: де син? — Грізно забігали очі жандарма.

— Син?.. Син, прошу панів, спить на оборозі. Еге, як тільки весна настає — ще не всюди черешні цвітуть, а він іде на оборіг спати. Таку звичку змалку має! — пустився старий розповідати.

— Де син? — обірвав жандарм господаря на слові.

— Кажіть, Ільку, бо ці пани не знають жарту! — встрявав бохтер Томаш Балабаник, моргнувши вусом так, що з-під верхньої губи показалися в дешевій оправі під золото два зуби. Їх вставили на фронті замість вибитих копитом генеральського коня.

«Ей, яка шкода, що голову твою не одірвало!» — лукаво глянув Ілько Митрич на Томаша Балабаника з-під насуплених, зайнятих сивиною брів тими очима, що не вмiли ховати ані люті, ані зневаги, бо вони не вмiли ховати і доброї ласки, ніжності, сердечної, часом скупі посмішки в щирій радості...

— Кажу вам! — мовив Митрич жандармам. — Син на оборозі спить. Еге, збираємося на Лобище, поза богом, сіяти ярину... Я будив його, а він — ні... Знаєте, молоде, чей і ви молодими були. Звечора молодий не засне, а рано не встане, доки сонце в очі не блисне! — розговорився старий.

— Ти, діду, не казки балабонь, а кажи, де син? — пригримнув менший на зріст жандарм, що досі стояв мовчки і роздивлявся по садибі, паче звідкілясь сподівався непрошеного гостя.

— Та я зараз, зараз! Мій син дома! А як, маємо з ним сіяти ярину! — Митрич ішов будити сина. Повернувся, бо шукав не драбину, не довгу жердку, якою в бік штовхнув би Микулу, що солодко заснув і не чує, який галас на батьковому дворі.

— Ей, Микулко! Микуло-о! Вставай! Вставай, небоже, бо час коня впрягати! — гукає до оборогу, що нахохлатився, наїжачився поруділими стріхами солом'яної шапки, на вершечку жмутком зібраної до емальованого горшка.

А оборіг мовчав. Височів у ранковому весняному сьєві на садибі Митрича й не давав вісті: є на ньому щось живе чи ні.

Жандарм підійшов до Митрича, сіпнув за рукав: годі сина докликатися, час до хати. В хаті пани матимуть поважну розмову.

— А ти його буди, буди! — нукав Балабаник.

Митрич миттю не розумів — кепкує бохтер чи радить.

— Та чекайте, зараз шибеника розбуджу! — хутко подався Митрич до клуні. Прибіг з жердкою під оборіг і почав штовхати нею в сіно наверху.

— Та я тебе розбуджу! Кажу — не ходи по ночах та не зводи молодиць, спи в хижі, як всі людські діти. А він на оборіг та на оборіг. Каже, там є чим дихати, а в хижі душно! — вже досадливо говорив Митрич і тою жердкою сердито штовхав сіно в оборозі, бо хотів не лише розбудити сина, а й пнути його в бік у злості.

— Ти, старий дурню! Син пішов у партизани! — мовив сердитий жандарм, коли йому здалося, що Митрич все знає, тільки прикидається дурником.

Батько застиг. Задивився на панів очима, в яких запитання: пани жартують чи кажуть правду?

— Ходіть, Ілька, до хати! Марне діло будити сина! — по-діловому говорив Томаш Балабаник, бо вже і він шкодував Ілька Митрича, що так довго орудує жердкою.

— Та не кажіть! Щоби мій син кудись дівся?.. Принесу лазиво, своїми очима подивлюся... А то він, певно, твердо заснув!..

Жандарм, що більше відмовчувався, наставив багнета сторч, махнув ним у повітрі на знак, що треба іти до хати. Круто скригнули гужівки на дверях... Тягло капустою в сінях, пахло задимленим горищем, прокуреними кроквами, що давно блистіли шаром диму, мов були поліровані невидимим майстром, який накладав блиск впевнено і ховав під тим полиском первісний колір деревини.

Жандарм зупинився у сінях.

Мигнув очима на горище.

А там клубочився дим — господиня саме встала і розпалила вогонь. Дим виповзав з просмаленого коша, плетеного з лози, мащеного глиною бозна-ким і коли.

Невисока, зсутулена — скільки ночей недоспала, хатньої роботи винесла на кволіх плечах! — з добрими, занепокоєними очима, господиня вийшла до сіней. Занесла пілку ковдри, простелила на лаву під стіною, що вікно її дивиться в сад, аби пани сідали. Митрич скося глянув на жінку, та промовчав. Сів на табуреті серед хати, чекав, що буде. Хвилина мовчанки вгніздилася, поки жандарми роздивлялися по Ільковій світлиці. Господиня торхтіла дерев'яними мисками, череп'яними тарілками.

Високий чорнолиций жандарм водив очима по стінах. А на чужаків непривітливо дивилася Митричева хата. Холодом — сирим, пронизливим — дихала земляна долівка, скупе ранкове світло кидала віконна перехрещена рама, з-під зачаділої верхівки кліпала лампа-гасниця, що висіла над столом на скрученій спіраллю пружині, білками великих розплющених очей дивилися на панів порцелянові тарілки, розвішані між іконами під стелею. На тарілках троянди, писані дешевим малярем, півонії, пташки не то вибіліли од прадавності, не то вкрилися пилюгою. Все ж в убоге обладнання хати Митричів тарілки вливали дивної, холодної білизни.

Менший на зріст жандарм дивився на дерев'яний, різьблений нехитрим візерунком мисник, що притулювся в кутку біля сінешніх дверей. Потім затримав зір на тому гаку, що був вбитий до сволюка і тримав бляшане відро з водою; потім глянув на сволок, з-за якого стирчали з печеними воронками, обручками з черешневої кори денцівки, фляри обіграні — скільки разів тишив ними душу, скільки разів наливав пекучого жалю до серця Ілько Митрич!

Жандарм ткнув пальцем на фляри.

— Стріляє? — встав з сидіння, мов раптом упав на той слід, що міг видати господаря хати, його сина Микулу.

— Що ви, пане жандарю! Бійтеся праведного бога! То — на радість чоловіку! — здивувався Ілько Митрич тою посмішкою, в якій була селянська простодушність.

Високий на зріст обережно взяв з-за сволюка фляру, придивлявся, потім сягнув рукою за денцівкою. Бохтер Томаш Балабаник щось мовив. Митрич того не почув. Томаш взяв до рук фляру й подув.

— Заграйте панам! — просив.

— Ой Томашу! Дай мені покій! Я вже й забув, як треба в неї дути! — відмовився Митрич, бо не хотілося грати.

Балабаник сказав жандармам, що Ілько в селі колись був першим сопілкарем.

Жандарм простягнув сопілку до господаря.

Що не волів би чинити Митрич, тільки б не грати... Та най бачать, що сопілка — не пістоль. Продув денце, пішов до відра, зачерпнув води, промив у сопілці голос, махнув нею в повітрі, струшуючи краплі. Притулюв сопілку до уст — і з'явилася в ній душа. Переливчасто,

дрібно, добираючи звуки, потім зливаючи їх у мелодію, загравав Митрич. І в хаті війнуло Верховиною, Карпатськими горами. До життя прийшли давні-прадавні роки, що минулися і більше не повернуться. Наче розступилася хата враз, світло в ній стало. Митрич увесь перетворився в інструмент, що наповняв хату гомоном, піснею, бо в його очах світилися вогники.

— Ей, Маріє, ану іди та розбуди того шибеника! — мовив Ілько до жінки й відклав сопілку за сволок.

— А ти не розбудив?.. Та най би ще поснав! — не то з докором, не то з почуттям ласки господиня кинула.

— Та, еге, пани прийшли! Я і сьак, я і так, і тичкою рушав, а він ні та й ні...

Ількові хотілося, щоб стара вийшла з хати, не чула бесіди. Знав Митрич м'яке серце дружини. Досить не панові, а сьакому-такому помітачеві тупнути, гупнути, як вона ходила не своя. А хто знає, з чим оці лобуряки привалили.

Митричка вийшла.

— Кажи, небораче, що привело оцих? — кинув Митрич до Балабаника. Бохтер зітнівся.— Мені от ярину сіяти, а час дорогий... ніколи тут розбалакувати...

Нижчий жандарм вийняв папери і став валити на Ілька громаду запитань. Про що тільки не запитував! І скільки землі було в Ількового діда, батька, скільки в нього, були коні, не було коней, за яку партію Митрич подавав голос при чеських панах на Закарпатті, ще питав про заборонені книжечки, газети, що їх ніби мав читати син Митрича, хотів знати, хто бував у хаті Митричів, про що говорив син, де був Микула такої ночі, а де був он такої... Багато про що розпитував жандарм, бо Ілько вже думав, що кінця тим запитанням не буде. Сонце знялося високо над обрієм, вже Ілько міг би десять раз повернутися на ріллі плугом, а вони все питають та питають.

Негаразд чув Ілько. Бо й Микула до хати не заходив. Певно, спав не на оборозі. Марія-господиня і сама давно в хаті. Сидить собі в кутку...

Коли протокол був списаний, пан сердито бухнув кулаком по столу:

— Ти, старий, кажеш, що не знаєш, куди дівся твій син! А ми тобі скажемо, щоб ти не журився. Твій син цієї ночі втік до більшовиків.

Потім жандарми насміхалися над Ільковим прадідом, дідом, над ним самим, над всіма простими людьми з Карпатських гір. Говорили, що всіх русинів треба давно було переселити дідько знає куди, щоб і духу не чути по русинах.

Образа кров'ю обіллєла серце Ілька. Запекло в грудях, коли блиснула скупа, вогниста сльоза.

Митрич відчув, що в хаті його чужі люди. В одну мить він готовий був зціпити кулаки, взяти за шию одного, другого. Та що міг чинити голіруч з жандармами при багнетах, при законі?..

— А знаєте, що я вам скажу?

— Що?

— Мій син пішов до наших! Туди його дорога! Він ще прийде сюди! Моя голова сива, я, може, і не діжду тої радості...— почав Митрич. Потім схопився, посміхнувся й мовив: — Та ні, чей доживу і я тої світлої днинки...

Томаш Балабанник вилупив здивовані очі на Ілька. «Чого йому забагнулося? Невже темниці?» — думав.

— Говори, най знають! — Митрич гукнув до Балабанника, коли той і справді не знав: казати правду жандармам чи таїти? Ількові було б легше!

Коли Томаш передав жандармам все, часом затипаючись, не знаходячи потрібного слова, жандарми зраділи. Менший нудотно повів очима під стелю. Став приглядатися до ікон. Присиджені мухами, задимлені святі дивилися з рам тими плоскими, до всього байдужими очима, на яких немає і найменшої участі в усьому, що коїться. Схопився жандарм з лави до ікон. Став перед портретом людини з добрим, зажуреним обличчям. Під довгими, спущеними вусами ховалася посмішка. Козацька кучма свідчила, що в тій рамі не ікона, дарма образ в ряді ікон. Жодного з святих в хаті Митричів не огортали чистим вишиваним рушником. А портрет був повитий дбайливо зібраним на верхній рамі вишиваником, до того прикрашений жмутком васильчику. З-за рами ще стирчало кілька гілок лози, зрізаних тієї провесняної пори, коли на деревах ще нема зеленого листу.

— Це хто? — запитав жандарм.

Митрич розсміявся.

— То святий? — знову спитав жандарм.

— Святий! Найбільший із святих великомучеників! То наш святий! Шевченко! — почав Митрич співучим

добрим голосом, в якому була не тільки любов до поета, а й зневага до тих чужих людей, що господарювали в Митричевій закуреній хаті.

— А хто він?

— У нас — Шевченко, у вас — Петефі.

— Петефі? — жандарм здивувався, звідки Митрич знає це ім'я, і враз готовий був проникнутися повагою до старого. Й тут же знову: — А Шевченко хто?

— Ей ти, грабова довбня! Шевченка треба знати! Видиш, я знаю, хто такий Петефі!

Жандарми не вгамовувалися. Питали Митрича, звідки портрет у його хаті, чому він прикрашений вишиваним рушником, чому на верхній рамі жмуток васильчику, чому на іконах немає ні вишиваних рушників, ні зілля?.. А Ілько розповів про все, про все. Про першу світову війну, про друзів на Україні, про те, як зібрався з України в Карпати, про те, як у дарунок дали йому портрет Шевченка.

І став той портрет в хаті Митрича видимою ланкою, що в'язала дім його з великою українською землею... Митрич говорив, що та велика українська земля — і Закарпаття, бо українці — один народ, по яких землях не жили б, якими світами лиха доля їх не ганяла би. Бо є один безсмертний дуб, що має могутній стовбур, широко розкидане гілля, глибоко в землю пущене коріння... Дуб розвивається, зацвітає, шелестить. Були громи, що гуркотіли над ним, були блискавиці, що вогнем палили його, що лезами сікли його; були бурі шалені, що рвали зелений лист і ломили гілля. Та не було того грому, не було тої блискавиці, яка спопелила б його... Бо дуб живий, і жити йому вічно, доки сонце, доки земля, доки небо...

Розвихрений, розбурханий, у той же час величний і прекрасний, Ілько Митрич стояв, бо зіллявся з тою древньою хатиною дідів, прадідів, а та хатина зіллялася воедино з зеленою грушею, з садом, з високими Карпатськими горами, з небом, що в той ранок високо знімалося над землею. Хатина зіллялася з землею, в якій кості прашурів Митрича, на якій жити і помирати всім Митричам карпатської Верховини.

Коли жандарм потягнувся рукою знімати портрет Шевченка з стіни, Митрич схопився:

— Зайдо! Туди нічого ти не клав, звідти нічого не руш! Бо впаде божа кара на тебе!

Жандарм відступив. Та тільки на мить. Бо високий наставив на Ілька рушницю.

— Дай спокій іродам! — встряла, чуючи біду, господиня — на гамір увійшла до хати.

Митрич насупив брови. Міряв очима одного, другого. Потім глузливо посміхнувся.

— Бери, пануй, смішкуйся над нами, гартуй злість у нас, щоб вона потім тебе палила вогнем! Звідти візьмеш, понесеш, а звідси — ніколи! — Ілько вдарив ся в груди.

Високий подав Балабанику портрет Шевченка.

Вітерець розвівав жмутками пір'я за казанками жандармів.

Промені сонця голками виблискували на холодній криці рушниць, коли жандарми проходили доріжкою від хати Ілька Митрича.

Томаш Балабаник цупив портрета.

Жінка вивела Митрича з розпачливого забуття. Старий за клуню подався. Приніс довгу драбину. Прислонив до оборогу. Під ним поскрипували щаблі. Чіпко брався руками, щоб не зірватися. Здавалося, що в цей ранок, ні, вже не ранок, він дряпався вгору нелюдськими зусиллями. А під солом'яним дахом оборогу лишилося вилежане Микулою одне леговище. Зморшками зібралось чоло Митрича, потім затремтіли губи й з таких добрих, лагідних очей покотилися сльози. І він чув, як прилинуло до серця тоскне, гірке, і сам шкодував, чого йому не двадцять, не двадцять п'ять літ... Тоді знайшов би дорогу через ґруні, через перевали і сам на Схід, щоб звідтіля повернутися і відплатити за кривду...

— Моя кров! — Митрич мовив, задивляючись на Схід, наче там, на ґрунях, що сонцем золотилися, бачив сина. — А я знав, що він не всидить у цьому пеклі... До своїх піде. Бо, еге, моложава вся тікає до більшовиків.

Трусячи кошлатою гривною, рвався вперед у плузі кінь.

Митрич наступав босими ногами на борозну. Чомусь кінь сьогодні ішов не так, як іншим разом, борозна до борозни лягала нерівно... Старий думав про оте, що сіється, що проростає на закарпатській Верховині. А сіється ярина, і вже немає вітрів, які прибили б її до землі — такої праведної і такої грішної кривдою простій людині...

Митрич поглядав на Схід, бо тепер бачив дороги, якими пробирався його син.

— І чого вони торік стали на Карпатах? Чого не прийшли до нас?.. А ми їх так чекали... Та вони прийдуть... Я знаю, що прийдуть. І він з ними прийде!

Митрич швидше погнав коня в плузі.

1961

У ВАГОНІ

Петро Космач, літній селянин з сивою щетиною на обличчі, зморшками, що обступили краечки очей, з яких тільки-но потекли сльози, з глибокими і нерівними борознами на чолі, з почуттям гідності ввійшов до вагона приміського поїзда.

Пасажири й не думали потіснитися, щоб дати старому місце. Щоправда, він і сам не приглядався, де можна б усістися. Став біля дверей, приперши до стінки в'язанку тесаних сокирою дубових стовпців.

Від чавуниного гонга, що висів на вмурованій в стіні залізній жердці, долинув дзвін. Поплив будинок вокзалу, побігли складські приміщення, немов кудись поспішала, швидко мигнула у вікні похмура, пузата водокачка, помчали стовпи.

За селищем сталевими балками задвиготів під вагонами довгий залізничний міст. Затріпотіла і заграла сріблом та кришталем річка, яка вирвалася на долину з гір. Як бач, весняні й осінні води розмили річище. А тепер річка текла зеленою смужкою, обминаючи білі зарінки...

Петро Космач не відводив очей од вікна. Наче своїми важкими находженими і натрудженими ступнями приріс до підлоги, немов прилип правим плечем до стіни і не думає його одірвати. Поїзд мчав швидко. Тільки широка, покрайна нивами рівнина стелилася. Залита липневим сонцем, здавалося, часом пливла і собі, залишаючи залізничне полотно... Облямовані жовтими пелюстками-променями широкі кола соняшників поважно і гордо піднімалися над посівами кукурудзи, п'ючи тепло літньої днини. Принишкло до землі яскраво-зелене, закосичене білими бутонами картоплиння. Поїзд ви-

рвався між стерні. Наче невідомі кочовики розбили шатра, рівними рядами вишикувалися копи...

Він, Петро Космач, був один-однісінький з своїм болем, своєю зажурою, своєю тугою. Тягота звалилася на його непокірне, трепетне серце горянина важким каменем. Хто міг в цю мить заглянути в його душу, відгадати його думи, прочитати сторінки його гіркої печалі?.. Петро Космач був самотнім у великому своєму горі...

Відчинилися двері вагона. Ввійшов ревізор поїзда. На рукаві зелена пов'язка, а на пов'язці сріблом вишита святостефанська корона з похиленим хрестиком. З ревізором і контролер. Стихли на перших лавицях балачки. Кожен потягнувся за білетом.

Поки Петро Космач розстібував спідню кишеню на безрукавій блузці, з неї мав добути білет, ревізор брав білети від тих, що їх уже тримали наготові в руках. Червоним олівцем на кожному робив прочерк і віддавав назад.

«Було вас уже немало! Не одного зазнала моя сива голова!» — думав Петро Космач, дивлячись на відзнаку ревізора мадярських королівських залізниць.

Спокійно, наче кожен день зустрічався з ревізором, простягнув руку за білетом, коли ревізор подавав йому назад.

Ревізор ступив крок далі, а контролер показав на в'язку з дубовими стовпцями:

— А на це квитанцію маєте?

Знову стихли балачки серед пасажирів, як би ось-ось мало щось трапитися.

— На се, прошу, пане ревізоре, не маю! — спокійно мовив Петро Космач, кладучи руку на в'язку, мов пани хотіли від нього її забирати.

— По-перше, такі в'язки треба здавати в багажний вагон, по-друге, мусай платити за їх провіз! — став повчати контролер на говірці низинного села. Відчувалося, що він хочє вислужитися перед ревізором.

— Мусай — великий пан! Коли треба, то треба! — погоджувався Космач. Адже він і не думав заперечувати, бо знав, що панські закони на залізниці тверді.

— Що то за багаж? — питав ревізор, звертаючись до контролера і виймаючи з ташки книжку з квитанціями.

Контролер став пильніше приглядатися до в'язки, побачивши на одному з стовпців вирізьблені слова.

— Що тут везете? — звернувся до Космача.

— Хрест! — несподівано для пасажирів відповів Космач.

Монахиня, що сиділа на краєчку лави з затиснутим в білий накрохмалений панцир обличчям, перехрестилася і, певно, шептала слова молитви, бо її складені досі байдуже губи живо заворушилися.

Ревізор спокійно перегортав листок за листком кишенькового довідника залізничних тарифів. Адже мав знайти, до якої категорії віднести цей незвичайний багаж.

— Хрест? — раптом задивилася на в'язанку говірлива і метушлива пані, стиснувши вкриті червоною помадою губи і склавши до молитви білі руки, на яких нігті були схожі на стиглі червоні ягоди. Наче набрала в рот води, замовкла у здивуванні. Йї за життя вперше довелося подорожувати у вагоні з пасажиром, що везе хрест. Кудись ділася балакучість і її подруги, що сиділа поряд й ніяк не могла второпати, про що йдётся. Тільки чоловік з кучерявою рудуватою борідкою і обличчям, крізь щетину якого пробивався рум'янець, з двома покрученими космами, ретельно закинутими за вухо, зберігав кам'яний спокій і холодну байдужість. Як бач, його розум був зайнятий вираховуванням якихось незвичайно складних комбінацій, бо думкою весь був у напрузі і зосередженні.

Ревізор не міг знайти в книжці того, чого шукав.

— Ану підніміть! — вказав на в'язку і глянув на контролера.

— Що за вага? Ачей залізний? — дивувався контролер.

— Важкий наш хрест! — коротко обірвалося з уст Петра Космача, який спокійно стояв далі, обіпершись плечем об стінку. Трохи подумавши, глибоко зітхнув і додав: — То, знаєте, з дубка, що ріс в кінці огороду, на самій межі... Сама челліль... то ніколи не зогние. Буде стояти, доки сього світу! — міркував старий Космач, поглядаючи на в'язанку.

— А куди ви його везете? — поцікавився ревізор, відклавши довідника.

— Ади, вже недалеко, до Хуста.

— До Хуста? — перепитав контролер і з цікавості нахилився до в'язанки, щоб прочитати вирізьблені на стовпці слова.

«Микола Қосмач тут спочиває... року божого 1940, юнія 6...»

— Микола Қосмач? — хтось вигукнув здивовано.— Той Қосмач, що чотирьох жандармів поклав одним махом на землю? — хтось допитувався голосом, в якому було більше страху, аніж цікавості.

— Ав зіс, Микола Қосмачеле, бітангес, лайдакес!¹ — скрикнув рум'яний чоловік з рудою бородою і схопився з місця як ужалений.

Хтось на лаві потиснувся, щоб дати старому місце. Та Қосмач не сів. Пасажир з рум'янцем на щоках потупцяв у протилежний кінець вагона. Звідки було знати пасажирам, що Қосмачів син два місяці тому пустив димом в селі під полониною крамарню з шинком найбагатшого лихваря Тересвянської долини.

— То вашого сина в дворі хустської тюрми... — допитувався контролер.

— Мого Микулу, прощун би! — важко вимовив Петро Қосмач.— Продали газди, бодай божого лица не узріли,— додав, помовчавши хвилину.

Монахиня схопилася з місця, мов жбурнули на неї холодної води.

— Кажуть, що одної ночі він мав усі божі храми спалити... А з нересницької церкви чашу украв... добре, що піймали жандарики! — обурилася святещиця, полотніючи.

— Та де би він хотів палити... Де він міг чашу украсти... то була така дитина, що мурянця шкодувала розтоптати... ніколи нічого поперек мого слова не сказав,— бідкався старий, говорячи ласкаво про сина Микулу.

Ревізор про щось на незрозумілій мові розпитував контролера.

— Пан ревізор питають, за що судили вашого сина? — звернувся контролер до старого.

— «На обручі» ходив!² — відповів старий, мимохідь моргаючи лівим оком, яке сльозилося.— Його б ніколи не піймали, такий був хитрий та прудкий. Але свої пси

¹ Бітангес, лайдакес — жаргонна лайка.

² Ходити «на обручі» — термін, широко поширений в дорядняському Закарпатті. Пішов «на обручі» — втік до Радянського Союзу.

видали його,— додав старий, наче у цих словах мав знайти потіху і розраду в горі.

— Платіть, старий! — звернувся до Космача контролер, подаючи шматок паперу.

Старий крутнув собою, наче десь у когось з сусідів були його гроші.

— Що вертитеся? Платіть! — наполягав контролер, додаючи: — Не видите, що Хуст недалеко.

Старий виглянув у вікно. На тлі осяяного сонцем синього неба окреслювалися руїни Хустського замку.

Кілька селян, що сиділи поблизу і не втручалися в розмову, глянули один на одного, вийняли пенги і подали контролеру.

Здивований ревізор знову про щось розпитував.

Тендітна пані відчинила шкіряну сумку й почала збирати дрібні гроші. Простягаючи їх Космачу, щебетала:

— Який чудовий дідусь... прямо ікона!

Петро Космач удав, що нічого не бачить. Раптом він здригнувся, задивившись на нігті пані. Мабуть, йому здалося, що то на її пальцях застигла кров його сина.

— На свого пса і двох палиць мало!.. — кинув хтось з селян услід контролеру пасажирського поїзда.

— Хоч би в своєму селі лежав! — не почув сказаного й промовив Петро Космач, бо думками був з сином.— А то з ним всього тільки й буде, що сей дубок! — сказав, беручи під пахву в'язку, коли поїзд уповільнив рух.

1956

ВАТРИ НЕ ЗГАСАЮТЬ

I

Ватаг Микула Бучина став перед вогнищем з коновкою, ось-ось мав хлюпнути водою на дотліваючі жарини. Раптом невідома, дивовижна сила чіпко взяла його за руку й зупинила.

Узбіччям, крутогором, над хашами і зворами, над плаєм тужливо полинула пісня трембіти. Старий ватаг

уваюю бачив вівчаря Федора, що стояв коло кошари й тепер прощався з полониною. Бо такий звичай: коли вівці йдуть з полонины, ватаг ватру гасить — її запалили навесні, як тільки вибралися на стаю, й кожен вівчар має грати на трембіті.

А трембіта тужливими звуками стелилася на полонині, сумом стискала серце старого. Він стояв над ватрою, в опущеній руці повисла коновка, й з неї цівочкою текла через вінце вода. Микула очима гірського орла полинув у далекі далечіні.

— Ей-ей! Добре вас полонина виплекала... добре вас вигодувала! — ватаг обводить зором колибу, в якій літували, в якій осінь їх застала.

І старому шкода покинути колибу. Жаль лишати одинокою ту черешеньку зелену коло неї, бо знає: прилетять і візьмуть її в танок шалені вітри, впадуть на неї густі хльосткі дощі, вдарять по ній морози... А потім ще прийде зима і нанесе кучугуру снігу.

— Ади, яка виросла за літо! Варто було поливати жентницею! — мовив старий, милуючись деревцем, що його викопав на своїй садибі, навесні приніс у полонину й посадив на стаї.— Ей, не бійся, знидієш, небого, без мене! — похитав Микула Бучина головою.— Бо вже не винесуть мене сюди ноги...— І ватаг присів перед вогнем, чуючи ломоту в колінах.

А трембіта співала пісню, і в пісні вже не було тої радості, що навесні.

— Ей, вуйку! Гасить швидко ватру та ходить грати своє! — гукнув до ватага Петро Дурундяк. Бо вже всі вівчарі відтрембітали, як звичай велить, й треба спускати з полонины.

А старий вівчар сидить і нічого не чує. Перед ним дотлівають головешки, пускаючи голубі пасма диму. Й ті пасма розчісує, потім пелехатить вітерець, що прилітає з-за ґруня. А жарини вкриваються попелом, поки струміль його не здує і не спалахнуть вони ясніше.

І вмить оповитою смутком радістю засвітилися очі Микули, на лиці розбіглися зморшки й склалися в по-смішку уста.

«Та як гасити його? Гасити не тяжко! Хлюпнув води та й маєш!» — думає старий Бучина.

— Вуйку, чуєте? Вам час трембітати! — знову гукає від кошари з вівцями Петро Дурундяк, бо йому вже не терпиться на полонині.

— Чекай, чекай, ще за нею побануеш! — каже старий і таки тягнеться рукою до коновки, щоб загасити ватру. Бо не лишати ж її на полонині.

— Вуйку, не гасить! — раптом чує ватаг незнайомий голос, і застигає коновка в його руці.

Мов з безодні, перед старим виросло двоє парубків.

Бучині стало лячно, коли побачив у невідомих автомати через плече. «Я нікому кривди не чинив, нікому лихого слова не казав, та чого мені боятися?» — майнуло в голові старого, й чув, як повертається до нього кураж.

— Добрий день, вуйку! — привітався високий, худорлявий, з глибокими ямами під очима чоловік, подаючи дідові руку.

— Доброго здоров'я, чесні людкове! — привітно мовив старий.

— А відки знаєте, чесні ми або лихі? — посміхнувся низенький, повний в плечах, з свіжооголеним обличчям, на якому чорніли жваві, хитрі очі.

Микула Бучиша стушив пазад. Не випускав коновки з руки. Зміряв парубка очима й спинив зір на кашкеті, побачив червону зірку.

— А то маєш, сину, правду! Бувають на полонині й лихі люди. Еге, в петрівку прийшли пір'яники¹ та увесь сир до крихти замели!

— Ми, вуйку, сиру від вас брати не будемо, але просимо, щоб передали вчительці Марії Веселяк! — І худорлявий, високий простягнув невеличкою згортка дідові.

— Та... як маю передати? — зам'явся старий стурбовано, бо такого на полонині з ним ще не траплялося. Дарма ці гори знав уже сорок літ.

— А так... підете в школу прознати за онука Юрка та й передасте. Скажете їй, що *на полонинах ватри не згають*... Більше нічого їй не кажіть! — мовив високий чоловік, поправляючи на голові шапку.

«Еге, мого онука Юрка знає», — подумав старий і пильніше глянув на незнайомого: чи, бува, не впізнає, хто він такий?

— А ти, синку, може, з моїм Михайликом видівся? Еге, вже п'ята осінь мине, як пішов з дому.

¹ Пір'яники — так в час угорської фашистської окупації на Закарпатті звали жандармів.

Незнайомий помовчав, потім каже:

— Синок, вуйку, скоро дома буде... Чуєте? — Й повів рукою в бік ґруня, з-за якого тупим гомоном раз од разу долинали гуркоти гармат...

— То ви, синочки, ачей щось з'їли б? Може, голодні? — кинув старий ватаг незнайомому, побачивши, як той морщиться від раптового болю в крижах, й заходився розв'язувати бесаги.

— Ні, ні, вуйку, не голодний... Проклятий біль доконає... — мовив високий крізь зуби, й Микула побачив піт на його чолі.

Коли ватаг заховав згорток за черес, кинув на вогонь поліна, що їх залишив під колибою на весну.

— Погрій, погрій, небоже, поперек, тоді втихне!.. А я мушу трембітати, бо нам час рушати з полонини.

Старий пішов до кошари, де, приперта на ворині, його чекала трембіта. Вівчарі сідлали копей, клали на них полонинське спорядження.

Ватаг Микула Бучина прощався з полониною.

Ступив трішки вперед. На лівій нозі тримав тіло, що пружинилося й подавалося за трембітою, коли вона нишкла до землі, оповиваючи її барвистим вишиваним килимом журливої пісні і тужної думи, розсіваючи по ній жар серця, ніколи не старіючого, завжди молодого від того поля зеленого, сонця ясного, від того неба бездонного... То дрібна і воркотлива, як весняний журавлиний ключ у небі, трембіта несла Микулу в далекі, далекі роки, яким уже немає більше вороття. І старий чув, як у його грудях виростає бунтівний дух — в цю мить готовий небо розітнути блискавицею.

«Для чого, для кого я прожив вік? Полонина чужа, хаші чужі, вівці чужі... Жаль мені років...» — думав старий, і покотилася з орлиних очей сльоза.

— Вуйку, дайте pokій собі! Годі вам! То ви не дитна вдовиця, не дівка, що дала калинку поламати та загубила барвінчатий вінчик! — розраджував ватага вівчар Федір Стець, який вперше бачив його таким.

Старий відняв од уст трембіту.

Спішно він подався до колиби, бо ще хотів щось спитати тих людей, щось сказати їм, та в колибі тільки вогонь палав.

Довгими стеблами попід плетену з верболозу огорожу тягнулася жалива, в городці під глухо зачиненими вікнами зеленів барвінок, що розрісся під бузковим кущем коло плоту, а там, де були грядки цибулі, часнику, коли ще жила дружина Микули Бучини, зниділо картоплиння. Скрипнувши дверцями хвіртки й залишивши їх одчиненими від вулиці, старий постояв перед хатою. Чомусь саме тепер спав на гадку ранок, коли прийшла з Заділля кума Бодниха й дала знати, що син старого разом з її сином пішов «на обручі». Зараз ватагу здалося, що ось-ось у тій хвіртці має з'явитися він.

За хатою знайшов ключ від саморобного замка — певно, ще його прадід майстрував,— відчинив сінешні двері. Пусткою і самотою потягнуло зсередини.

Коли заносив до хати коновки, чув гамір дівчорі, що вибігла надвір — до школи звідси раз ступити,— й згадав про вчительку.

— Діду, дідику! — зрадів онук Юрчик, побачивши діда на шкільному подвір'ї, й підбіг до нього. Своєю шорсткою долонею старий погладив онука по голові, потім вийняв з великої кишені жменю лісових горішків й висипав Юрчикові в пригорщі, що той наставив човником.

— Ого-го, як ти за літо виріс! Дивись, на ту весну підеш зі мною вівчарити! — хвалив Бучина внука.

— А піду! Навчите мене дути на трембіті! — щебетав Юрчик.— І до нас, дідику, прийдете?

— Прийду, синку, прийду! А тепер іди та поклич вчительку! — знову погладив дід онука по голові, що світилася карими оченятами, коли Юрчик розтикав по кишенях горішки.

Онук побіг до класу, і незабаром у дверях показала висока, білолиця, з чорними смужками брів учителька. В сірому шерстяному одязі з білим комірчиком, що легко лежав на шиї, вона пішла старому назустріч.

— Добрий день, пані вчителько... Та кажіть, як мій Юрчик справується? — відразу розпитував ватаг учительку.

— Юрчик? — перепитала вчителька, не догадуючись, про кого прийшов знати старий.

— Та, прошу вас, доньчин син — Юрко Дзвеняк! — мовив дід, повівши очима в бік дівчорі, що обступила хлопчика, наставляючи долоні на горішки.

— Та то ваш онук? Хлопчик послушний! — посміхнулася вчителька.

— А тепер вам маю сказати, що *на полонинах ватри не згасають...*

Вчителька зашарілася, запитливими очима глянула на діда — чекала, щоб їй сказав іще про щось. Але той мовчав. Миттю він було сягнув рукою за черес, та затримався.

— Я маю до вас дарунок... Та ходім! — глянув дід, куди б піти, щоб їх ніхто з дітей не бачив.

Вчителька першою подалася до скляних дверей, що були затягнуті білою заслінкою. Відімкнула ключем і впустила Микулу до кімнати, в якій жила одна ось уже п'ятий рік.

Старий простягнув невеличкого згортка і повернувся виходити саме в мить, коли на порозі став сільський бохтер Гриць Льомпачок.

Задеренчала шибя. Старий схопився з дощаного ліжка, глянув на вікно, що падало осіннім місячним сяйвом на студену земляну долівку. За вікном чорніли дві чоловічі постаті. Все на них було чорне: капелюхи-казанки на головах, чорні мундири, чорні гвинтівки на плечах, що стирчали вгору багнетами. Микула Бучина став босими ногами на долівку, мов дерев'яний. Чув, як наливається оловом тіло, й не міг ступити з місця. В очах мигнула постать Льомпачка на шкільному подвір'ї.

Шибя задеренчала знову. Знадвору стукотіло сердито. Раптом прилинула сила до старого, він подався до дверей.

— Що вам треба, панове? — сердито спитав Бучина й додав: — Добрі люди приходять вдень до добрих людей.

Жандарми наказали старому хутко збиратися. Микула Бучина було крутнувся розгублено, щоб запалити каганчика, взути постолі, та, видно, пани баритися не могли, бо не дали часу...

Як тільки жандарми опинилися із старим в казармі, його завели в просторе, освітлене гасницею приміщення; Микула глянув на вікна, чи не розвидняється, та вони були затягнуті сірими військовими коцами.

— Сідай, старий! — сердито гукнув жандарм, показуючи місце на долівці в самому кутку. Покірно — старий

знав, що пани одне двічі казати не охочі,— опустився, важко зітхаючи, бо все ще не вірив у напасть.

Крізь затягнуті коцями вікна пробивалося світло.

Увійшов присадкуватий, з підкрученими вусами пан у цивільному одязі. Він зупинився над старим й стусонував черевиком під ребра, велів, щоб хутко встав.

— А за що мені, пане, такий збиток од вас? — стаючи на ноги, спитав Микула Бучина й пана пройняв очима. Та нічого не відповів пан, тільки вказав старому, щоб ступав до столу, за яким уже сиділо двоє.

— Ну, старий! Будеш казати правду — добре тобі буде! Будеш крутити — пошкодуєш! — почав повчати панок, що сидів за столом і зібрався записувати на білому папері.

Микула Бучина глянув на пана. Не сподобалися йому оті рухливі, неспокійні очі, що злом дивилися з-під густих рудуватих брів.

— Я, пане, зроду говорив тільки правду! — відрубав Микула Бучина з почуттям гідності людини, яка завжди зналася тільки з правдою.

— То кажи, старий, куди ділася з села вчителька?

— Вчителька? А я хіба маю знати? Ви ліпше знаєте.

— Кажи, старий, що ти їй приносив, бо сім шкур знімемо!

— Що давали, те й приносив. Кому яке до того діло? Сім шкур здерете? Здирайте, небожата, коли є з кого, поки я тут.

— Ти, старий, не жартуй, а кажи, що то за люди були, що давали вчительці. Кажи, бо ми знаємо, що давали!..

— Люди як люди. І подоба людська, і честь людська у них була!..— Та не встиг старий закінчити, як його штовхнув невисокий чорнявий, що стояв збоку.

— А що, може, не так кажу? — Вп'яв очі старий в панка, що його вдарив.— Ти, небораку, держи руки при собі, бо я не з такими панамі картоплю пік, як ти, та ніхто ще на мене руки не клав... А коли не так кажу, навчіть, як маю говорити! — цідив старий Бучина.

— То, старий, були партизани! — кинув примирливо з-за столу пан, що записував.

— Коли кажете, що партизани, то най буде партизани.

— А ти, старий, чому не прийшов заголосити їх на казарму?

— А чому я мав би їх голосити? То були добрі люди. Прийшли, нічого не взяли. А от були злі люди...— Тут Микула показав рукою на жандарма, що стояв коло дверей з рушницею.

— Що, що каже? — озвався товстий панок з відвислими вилицями, який сидів біля писаря.

— Кажу тобі, що ото люди були злі! — Бучина знову показав на жандарма й пустився в розповідь: — Прийшли на стаю, замели людську мізерію до крихти й пішли без «будьте здорові».

Пани подумали тут, що старий дурником прикидається. Один підійшов ближче до Микули й пригрозив:

— Ти, діду, не жартуй, бо не до сміху буде тобі!

І пан показав дерев'яну дошку над столом. На тій дошці звисали ремені, палиці, коване залізо.

Бучина спокійно глянув на дошку й промовив:

— Та як би я смів з вами жартувати? Я знаю, що нині панам не жарти в голові.

Здавалося Микулі Бучині, що тим запитанням не буде кінця. Бо знову розпитували його про полонину, про те, з ким знався на ній, чому не прийшов на казарму зі згортком. Нарешті казали, що знають все, все про його сина, про вчительку, про нього. Тоді старий ступив кілька кроків назад, глянув на панство й глузливо посміхнувся:

— Коли пани все знають, чому питають?

Тут високий не стерпів зухвалості, прискочив до Микули й замахнувся, щоб його хряснути по обличчю. Та тільки махнув рукою, як опинився в чіпких і дужих обіймах старого. Дід Микула так трусонув паном, що всі кості в того затріщали, миттю зняв у повітря й, наче клунком, кинув через голову.

Підбіг жандарм від дверей, схопилися пани з-за столу й громадою навалилися на старого.

III

Натомлене великим небесним переходом за довгу днину, сонце лягло на спочинок за грядою крутих гір, вкритих смерековими хашами. Оранжевим полум'ям палав край неба, повільно переливаючись в густу бездонну вечірню голубиць. По осяяній останніми променями поло-

нині, розпустивши широкі поли гаптованих білим шовком рукавів, мчав молодець вітер. Несучи пахощі гірського поля, вітер котився в долину, де в ущелині тягнувся шлях, наче розстелений сувій ще не біленого конопляного полотна. Заморений трьома днями й ночами в жандармській казармі, дід Микула саме проходив повз свою хату. Спереду йшов один похмурий жандарм, за ним — чинно двоє, що розтинали повітря багнетами.

Дід зупинився навпроти хати, наче хотів до когось гукнути. Та гукати не було на кого, й зараз відчув прикру, болючу самотину. Ні, не самотину, бо вже уявою бачив сина свого на сірому коні в хвіртці, бачив багатьох, багатьох, що до нього так щиро і привітно посміхаються.

Селянські діти поглядали з-за тинів, воріт, а дехто з відважних висовував голівку з хвіртки.

Раптом на вулиці з'явився Юрчик. Він біг до діда, тримаючи згорток у руці.

— Дідику, дідику! — гукав хлопець, простягаючи згорток Микулі.

Жандарми й не схаменулися, як Юрчик впав дідусеві на шню і став його обнімати, обсипати поцілунками.

— А я увидів, як вас ведуть, вхопив хліба і приніс...

Жандарм, що йшов спереду, рвонув від хлопчика згорток.

— Хліб! — промовив до тих, що йшли позаду.

Жандарм для обачності розломив крайчик і подав Микулі.

Онук ще хотів сказати дідусеві щось, та жандарм штовхнув його.

Жандарми повели Микулу далі.

Юрчик стояв на вулиці.

— Дідику, а навесні візьмете мене вівчарити? — гукнув хлопчик у вечірню глуху тишу...

1959

ТРЕМБІТА

Рано-вранці я почув спів трембіти з обочини, що на ній забіліли вівці квітом тернових чагарів. І відтоді чую голос її весняний.

Не знаю, де, на якій подині-галявині грав вівчар на

трембіті й будив зі спанку село, та ніколи в пам'яті моїй не стихне її чарівний гомін.

Чую весняну трембіту, бо дзвенить мені срібними дзвонами, котиться владною луною в горах й падає в плюскіт Тересви, що прудко мчить, бо тікає з урвищ, облазів, крутогорів на долину, до лона Тиси.

Бачу діда Микулу в колі вівчарів перед вечірнею на церковному дворі перед великоднем.

— Ой чесні людкове! Я нині корову дав би-м, коли би мені хтось подарував зуби та аби я міг затрембітати голий раз!.. Та зазеленіли би хаші далекі, а гори довкола заговорили би до вас усіх! — Микула обводить рукою ліс — не розвився ще, бо весна холодна, — показує на ґруні.

Недаремно колись Микулу слухали полонини. Кажуть люди на Верховині, що одна донька австрійського графа кожного літа приїжджала слухати, як грає ватаг Микула.

...Чую луну трембіти, бо у ній спів Карпат і Верховини, бо в ньому шепіт замріяних смerek і дума велетів буків. Пташиний переспів у ньому зіллявся з переливами солов'я і віщуванням ворожки зозулі. Бо в ньому гомін залицяльника полонинського вітру, курликання відлітаючих і прилітаючих журавлиних ключів, гутірка стурбованого звору і туркіт далекого грому.

Чую спів трембіти, бо в ньому безмежна ніжність душі моїх земляків-селян, бо він є жагою спраглого по красі серця. Бо в ньому мелодія віків.

В тій мелодії чую радість і біль, біль і радість.

Цілим трепетним еством своїм по веснах чую життєдайний спів трембіти...

І він є моєю мрією, моєю думою...

1956

КОСАРІ

Ген-ген до самого обрію скатертю-самобранкою простелився лан. На ньому додолу хилить стиглий колос пшениця, над ним височить безкрає небо. А в височині повільно котиться розпечене коло сонця, щедро жбурляючи на землю племінь. Ні, сонце не пливе в бездонній синяві, воно зупинилося і палить нещадно лан.

Все потомилося. Над полем, над доріжкою, що лягла

між пшеницями, мерехтять повітряні хвилі, стрибають доверху, донизу. Хвилі ці невтомні, безупинні.

А колос нахилився до колоса, обважнілий і рясний, зернистий. Тисяча таких зернин в кожному, як литий із золота дзвін.

Тиша навколо. Колос не шелесне вусом, стеблом вітер не колихне, не проспівает птиця, не шумить гіллям висока липа, що стоїть обіч доріжки. Певно, тут, біля липи, проходила межа. Хто посадив цю липу на радість вітрам-парубкам, який легіник стояв у її тіні з своєю любкою? Чиї пчїлки в пору цвітіння збирали з неї мед, який плугатар знаходив під нею відпочинок?

Ген там, праворуч, біліють солом'яні брилі, похитуючись над ланом. Валкою ступають, втинаючись косами в пшеницю, косарі. В якому танці є подібні рухи до рухів отих косарів — загорілих, закосичених колосом.

«Цвінь-пім, цїп-цвінь», — чути пташенят на лану. Та їх почує один тільки косар — той має добре вухо між змахами коси. Він відкладає косу і бреде, розгортаючи уважно і любовно стебла, щоб не втоптати колос в землю. Десь тут, поблизу, шукає гніздо з пташенятами.

— Ей, тезку, ану їди сюди! Подивися, яка краса завелася на ниві! — кличе другого косаря, махаючи важкою мозолястою рукою.

Другий іде слідом, прокладеним в пшениці, і собі розгортає колоски, нахиляється додолу, щоб не толочити їх ногами.

— Та то жайворончата! Дивися, просять їсти і пити! — говорить косар, показуючи на вкритих пухом пташат, що дзьобики роззявляють широко.

— Ану принеси води, щоби-сьмо їх закапали, бо пташок замучила спека.

Косар виходить на стерню, бере джбан й знову іде до гнізда. А товариш відкусив стебло, тягне ним з джбана воду і по крапельці пускає до дзьобика кожному.

Косарі беруть коси, і на ниву лягає пшениця.

Позаду залишилися дві жмені стебел, серед яких до землі принишкло гніздо з пташенятами.

Важко ступаючи від криниці з двома відрами води, Петро Бережник помітив, що в кінці городу чорніють чоловічі постаті. Щось недобре шпильнуло в серце.

«Най! Доки дійдуть до хліва, увиджу, куди їх несе!» — подумав і уповільнив ходу. Та коли прохожі звернули на доріжку, що вела попід тином до самої хати, Петро пішов швидше. Як-не-як, а не хотів, щоб чекали. Правда, він ще і не був певний, що прохожі мають навідатися саме до нього. Адже через садибу йшла стежка до інших хат, що притулилися до підніжжя обочин, як тулиться почорнілий і ніким не знайдений в гущавині гриб.

Петро окинув очима сад. На голих кронах яблунь, груш, слив розбризкалось вечірнє сонце, а черешня розвісила набубнявілі бруньки.

По тілу пробіг жар. Спершу вдарив у вуха, потім спалахом охопив обличчя, побіг спиною і немов заховався десь там, у важких і поношених — давно б їх викинути на горище — постолах, що рвали Петрові ноги, робили ходу повільною і байдужою. Здається, взуй Бережника в легенькі постольці — він побіжить так, що на вороному коні не здоженеш. А постולי, мов дві великі довбні, прив'язані до ніг, та ще й обліплені в'язкою, холодною землею; Петро ледве ноги волочить стежкою між нив.

Отак ще хвильку Петро постояв, тримаючи відра в довгих руках, потім зайшов до хліва. Одне поставив перед Сивулею, друге — перед дворічною телицею Сарною.

— Добрий вечір, Петре! — першим привітався Ілько Попеляк, голова сільради.

Хотів Петро чи не хотів, мусив виходити надвір. Не стрічати ж йому гостей отут, в хліві.

— Доброго здоров'я! — недовірливо Петро відповів, беручи широкою і твердою долонею простягнуту руку Попеляка.

— Худобицю поїте? — цікавився Попеляк більше для того, щоб зав'язати з Петром розмову, і поглядав до хліва, в якому, булькаючи, тягла з відра воду корова Сивуля — світла, з гладким хребтом, круглими лопатками і довгим, розпушеним китицею хвостом.

— Худобинку! — стримано мовив господар, хоч тут відповідати і не було чого. Кожен міг бачити, чим він зайнятий в передвечірню пору.

— Як ся маєте, Петре? — запитав Федір Кодра, низький, моложавий, з двома чорними бурульками вусів під самим носом голова колгоспу. Очі Кодри хазяйновито обвели хлів, у якому все мало своє місце, як в хаті доброї господині.

— Добре, до ясної днинки! Нічого бога гнівити. Коби не гірше! — відповів охоче Петро, тиснувши руку голові колгоспу.

Петро зайшов до хліва. Гостей залишив на порозі.

Правда, він не радий був, коли до хліва поглядали сторонні люди,— мало які очі бувають, можуть наврочити.

З-за дощаної перегородки Бережник викидав вилами сухе листя. Стелив його спершу під передні ноги корови, від задніх відгорнув гній і теж настелив листя. Могло здатися в цю мить, що і Федір Кодра, і Ілько Попеляк залюбувалися старанною працею дбайливого хазяїна. А він, хоч і мав зіпсований настрій, зате своє просте, господарське діло виконував по-звичайному старанно.

Коли Петро відходив од телиці, ласкаво глядячи її по хребту, Федір Кодра привітно посміхнувся і промовив:

— Скільки б, Петре, запросили? От нам би таку теличку на ферму.

«Від цієї ви молоко не п'єте!» Петро в душі посміхнувся над головою щойно організованого в селі колгоспу. Тільки в душі! Бо своїм селянським розумом він вже приготував відповідь:

— Теличка не на продаж! Вам би треба таке, щоб нині-завтра дало молоко! А ми держимо так, най плететься коло корови. Росте дівча, може, чоловік найдеться, не випускати з двора з нічим...

— А, то ви доньці? Тоді інша бесіда! — відступаючи, лагідно протягнув Ілько Попеляк.

— Заходьте покурити! — просив господар, закриваючи двері хліва.

— Ми, Петре, ненадовго! — вернувся голова сільради, бо, як видно, не хотів баритися в хаті. Щоправда, Петро Бережник не дуже припрошував гостей.

— Ми до тебе, Петре, з такою просьбою. Оце тут весна іде, через день-два треба виходити в поле. Правда, у нас є кілька плугів, але того не досить. Як знаємо, ти маєш плужок залізний. Дуже придатний плужок. Торік видів, як корівки легко дерли ним землю. Чи ти б не позичив нам на кілька днів?

Ілько Попеляк говорив спокійно. В голосі його навіть чулася впевненість, що Петро Бережник не відмовить. Адже плужкові нічого не станеться, дадуть його в добрі руки.

Бережник кивнув головою, потім неохоче промовив:

— Кажете, плужок вам треба! — Наче йому ще все не вірилося, що гості навідалися з ділом.

На плечі Петра Бережника хтось звалив велетенську ношу. Чи, може, здалося, що його давить до землі важка, як олов'яна куля, голова. А в тій голові віхтелицею закрутилися думки — нехитрі, прості. «Корівки легко дерли ним землю», — гримів у вухах обривок фрази. І Петро наче справді побачив Сивульку з сусідською Барнуцою, так наче ось тепер вони йшли свіжою ріллею, піднімаючи борозну залізним новим плужком. О, як легко лягала борозна за борозною, як легко і чинно без торохтіння підстрибували залізні коліщатка ведучої теліжки. Він не міг налюбуватися роботою плуга, тримаючи в руках чепіги... Бо що не кажіть, а залізний плуг таки не дерев'яний.

— Ну, ну, Петре, як надумав? Чи, може, ми з нічим підемо од тебе? — обривав думки Петра Бережника Ілько Попеляк, бо йому вже не подобалося, що Петро відмовчується.

— Треба колгоспові допомогти. Знаєш, коли зберуться молоді, на дворі багато чого немає. Так і в нас. Але ми господарювати будемо, увидиш, все прийде на лад, так, що сусідні села позаздять, — підтримував Ілька Попеляка Федір Кодра.

— То тільки горобці збираються на пустому! — посміхнувся в свій рудуватий вус Петро Бережник.

— А хіба ви нас за горобців маєте? — спокійно промовив Ілько Попеляк, відчувши хитрість Петра Бережника, котрий готовий був тут же посміятися над кількома десятками сімей, що два тижні тому зібралися на організаційні збори і яким агроном з районного земельного відділу відрізав лани за левадою, де колись біднота робила за трете.

На цей раз спокій Ілька Попеляка став драгувати Бережника, бо він відчув у ньому не слабкість тих, що з'явилися у нього на подвір'ї, а силу.

— Та мусай подивитися, де той плужок. З осені десь закидали тирсою так, що не знайдеш тепер! — на слові поступився Петро, хоч саме тепер у ньому накупав опір.

Федір Кодра приглядався до борони, яка шарпала ріллю всього одну весну, бо на зубцях ще вороним нальотом лежав накал ковальського горна. Зараз борона висіла під дахом на двох довгих стержнях, які Петро припас ще тоді, коли на державній роботі тесав і скріпляв докупи балки дерев'яного моста.

«Дивися, і борона їм коле очі,— міркував сердитий Петро Бережник.— Таким все знадобиться. Ану, до чого ще приглянуться?»

Та, потішивши себе тим, що візок розібрав, як тільки перші осінні морози вдарили, Петро заспокоївся. Зараз візок — невеликий, але зручний,— був на горищі.

В цей час, коли між гостями і Петром точилася напружена розмова, з сусідського городу перескакував через перелаз Степан — найстарший син Петра Бережника.

— Та я, добрі людкове, ще раз кажу вам — не знаю, де той плуг валяється. Його тепер і святий не знайде! Уже і сам журюся, як зорати нивчину.— Петро Бережник завів спокійно, байдуже, і сам не вірячи в сказане.

— Святий не знайде, а ми, грішні, пошукаємо! — по-смішкувато мовив Ілько Попеляк, навіть не маючи на гадці підніматися на горище Петрової клуні для того, щоб під тирсою розшукувати плуг.

А в голові Петра Бережника вже снувалися, наче повім'яна нитка на туге веретено, думки і спогади про те, як він наказував синові заховати на горище плуга під сіном, щоб хтось не позаздрив і не витягнув його вночі. Зараз Петро був більше ніж певен, що син послухав й усе зробив так, як він наказував. Тому справді ніхто до плужка не добереться тепер.

Тим часом, поки Петро ніби оглядав дров'яник, наче там мав знайти плуг, до хати підійшов високий і стрункий син з нахмуреними бровами, який здавався злим і неохочим до слова. З-під молодецьки насунутої набакир крисані вигорнувся чорний, як крило крука, кучерявий чуб.

— Добрий день! — Степан весело привітався з гостями, і в голосі його чулася гордість, що йшла від тої гідності, яка вже дає право тиснути руку старшим і бути з ними нарівні.

— Еге, ми до вас прийшли плужка позичити, а батько нам казки розповідає і меле небилиці,— мовив Ілько Попеляк до Степана.

Петро Бережник поспішив його перебити:

— Та я кажу, що плужок десь там, на поді, тирсою прикиданий! Добути його зараз нелегко...

— Якою тирсою? Плуг тут, в сіннику... Як зайти — направо стоїть, в самому кутку, під стіною! — не догадуючись, про що йде бесіда, наївно і добродушно промовив Степан і готовий був уже прямувати до сінника.

Все, що було навколо, забігало, застрибало в очах Петра Бережника. Сінник махнув чорною стріхою, мов велетенська птиця широкими крилами, і потонув у мряці; колихнули голим гіллям дерева в садку і пішли в шалений танок, хвилями розбурханого зеленого моря попливли пагірки і ґрунки кісниць; грюкотом кам'яної гори, узбіччям якої котяться брили, шуміла у вухах Петра річка, що пливла між горами так нестримно, як пливла годину тому, вчора, позавчора... А коли Ілько Попеляк посміхнувся, широко розтягнувши губи, Петрові здалося, що то якесь чудовисько шкїрить на нього зуби.

— Односібник, Петре, в тобі міцно сидить... Односібник! — посміхнувся Ілько Попеляк.

Людський звук, сміх Попеляка вивели Петра Бережника із задуми.

— Односідник... односідник! — повторяв Петро, доходячи своїм розумом до того, що йому було сказано Ільком Попеляком.

— Та то, прошу вас, панове добрі, такий плужок, що хіба для власної потрібки годиться... для отакого невеликого городу... А коли почнете ним орати масив, буде по плужкові! — м'яко, недоречно ласкаво мовив Петро Бережник, вказуючи рукою на свій город, по якому стирчали сухі пеньки обмитого першими весняними дощами кукурудзяного бадилля.

— А ми теж будемо орати на городину. Не бійся, твого плуга не пустимо по рінистих нивах та по таких, де можуть трапитися пні,— промовив Федір Кодра,

який досі уважно слідкував за розмовою і поведінкою Петра Бережника.

— А чому б нам, няню, не позичити плуга людям послужитися? — встряв син, не знаючи, що кипить в серці батька.

— Не розумію, Петре, що то за думки в тобі сидять? Коли б ти був бодай газдою. А то ніколи свого тягла не мав, орав коровками... А тут дрижиш над якимось плугом... Ганьба казати. Ходім, Ілька, обійдемося без Петрового плуга! — Кодра махнув рукою.

— Та ні, почекайте, а може, Петро ще подумає,— не відступав Попеляк, якому справді не хотілося іти до газдів позичити реманенту, щоб було чим розорати усупільнений лан. До того ж Попелякові цікаво було бачити, чим закінчатся сьогоднішні відвідини і переговори в Петра Бережника.— Ану, Степане, хоч покажи нам того плуга. Може, він викуваний з чистого золота, коли вже так твій няньо боїться нам його позичити,— не без іронії звернувся Ілько Попеляк до сина Петра Бережника.

— Та з якого він золота... простий залізний плуг. Правда, не такий, як дерев'яний, а в сто раз краший, але не золотий! — Тут і собі посміхнувся Степан, підгортаючи долонею непокірного чорного чуба, що дуже вибився з-під бриля.

«На чужого пса бери одну палицю, на свого — дві»,— промайнуло в голові Петра Бережника.

— Ходім! Петро ще сам прийде до нас! — на цей раз уже мовив Ілько Попеляк, смикнувши за рукав Федора Кодру. І першим рушив з двору.

— Та я не знаю... беріть, коли тільки послужитися, на тиждень-два,— сам не вірячи своїм словам, нарешті поступився Петро Бережник і пішов до сінника.

— Так би сказали відразу, а то судитесь, думаєте, що з нього кров потече,— посміхнувся Федір Кодра і ступив за Петром, який вже відчиняв сінник, беручи з-під дверей кілок, що служив підпорою.

В кутку тулився залізний плуг. На леміш впало світло, і він весело блиснув усмішкою, немов передчував, що ось-ось знову переверне чорну скибу для того, щоб в лоно землі впало зерно.

Теліжки — залізні, куплені разом з плугом,— були тут, в цьому ж кутку. Передком повернені до дверей, вони, здавалось, готові хоч зараз побігти нивою, підстрибуючи

на купках, що були нагорнуті торік біля кожного кукурудзяного стебла...

— Еге, дивіться, Федоре! Як у доброго газди! Щоб іржа не точила, Петро змазав плужок! — вказав пальцем на вкриті гарматною маззю деталі Ілько Попеляк.

— То, коли каноніри стояли в нашому саду, Степан добув від них мазі! — не то для виправдання, не то для відповіді, на подив Ілька промовив Петро Бережник.

— Нічого казати, добрий плужок! — похвалив Федір Кодра, стоячи обіч і любуючись хазяйновитістю Петра Бережника. Правда, коли б він знав, що в цю мить було в серці Петра, він не прихваляв би того плуга.

— А може, разом відвеземо на базу? — звернувся до Степана Федір, коли той розкидав різне знаряддя, що заважало винести плуг з сінника.

— Та чому би ні? Тут недалеко.

— Відвеземо і самі. Люди зичать нам плуга, та хотіли б, щоб і відвезли на двір! — протестував Ілько Попеляк.

Через хвилину-дві плуг і теліжки покірно лежали на дворі.

Попеляк порався — прив'язував гряділь до теліжок, потім перевернув плуга лемешем набік і готовий був рушити з двора.

— Бувайте здорові, Петре! Раз дякуємо вам за плуг! — простягнув руку Федір Кодра для прощання.

Петро недобророзумно відповів на уклін, ставши як вкопаний посеред двору.

Бадьоро після зимового відпочинку по кам'янистому подвір'ї заторохтіли теліжки, тягнучи за собою плуг, який ласкаво блиснув на прощання Петрові лемешем.

Кодра з Попеляком були геть-геть далеко, а Петро все стояв і дивився їм услід. Коли бачив, як кидає по нерівній стежині теліжками, як підстрибують в повітрі чепіги, мов дві руки чоловіка, котрого насилу кудись тягнуть поволоком, Петра щось чіпкими пальцями міцно стисло за серце. Петрові здалося, що з двора повезли його найближчого товариша, з яким він здружився раптом, в якому плекав надії, знаходив потіху і розраду.

Степан помітив: з батьком діється неладне. Тому поспішив до хати, щоб не бути у нього на очах. Вперше почув себе у чомусь винним.

Петро Бережник все ще стояв на подвір'ї. Він уже більше нічого не бачив, що творилося в цю мить, тільки

перед очима окреслювалися картини за картинами, які зігрівали його хвилинною радістю, потім кидали в холодну байдужість, що переходила в розпуку.

Бережник пригадав храмове свято Петра і Павла в сусідньому селі Красношорах. Пригадав обід у свого кума Гриця Свистаного, де дізнався про те, що один газда має на відпродаж плужок, дуже придатний і легкий, якого можуть тягти в ріллі навіть корівки. О, як він, Петро Бережник, запалився тоді бажанням придбати той плужок для свого невеликого господарства. Не зичити ж йому до смерті плуга у сусідів на відробіток, коли можна мати свій, та ще залізний.

Тоді, у відпустовий день, Петро Бережник сторгувався з красношорським газдою і від нього плуга купив. І так прийшовся до душі йому той плужок, що ні за що у білому світі вже не хотів прийти за ним у будній день. Боявся, що газда передумає або продасть комусь дорожче. На добру річ завжди купець знаходиться. Хіба мало таких, що мали б сяку-таку супрягу, та не мають реманенту,— позичають плуга. А що таке позичати плуг навесні, коли всім потрібен, то вже він добре знає.

Петро пригадав вечір, коли, ховаючись у сутінках, вибирав окольні стежки і чвалав додому. Його до землі гнув-пригшав залізний плужок не так своєю вагою, як реберчастим гряділем, бо до крові в'їдався в плече. Петро зараз чув грюкіт залізних теліжок, що стрибали по баюрах польової дороги, яка тяглася над самою річкою.

Петровою спиною побіг мороз... Згадав-бо хмари, що повисли над горами і просувалися небом, заслоняючи зорі і ховаючи від людей повне, прихмурене обличчя місяця. Пронісся буревій, сповнюючи долину шумом. Петрові чувся вихор, стогін дерева, яке тріснуло і впало на обочині через стежку, як падає чорне тіло підкошеного велета. Вогняною шаблею чорне хмуре небо полоснув грім. Хмари заплакали рясними сльозами. Петро згадав отой місток на високому насипі залізничного полотна, під яким заховався від зливи. Під містком було сухо, але не минуло і години, як під ногами відчув воду. Вхопився за теліжки і плужок, бо налякався, що потік понесе придбане добро. Яких молитов тоді не перешептав Петро! Після того, коли вже не міг пригадати нових,— правда, знав їх небагато,— став повторювати прочитані. А коли дошкулило страхом, сам почав складати слова в молитви, незграбні і недотепні, нехитрі,

такі, які могла в ту страшну ніч витворити скована переляком фантазія і страх за те, що його карає бог, котрого він прогнівив, порушивши святість Петра і Павла...

— Петре, що стоїш як стовп? — гукнула дружина, вглянувши з хати.— Ходи їсти!

Жінка вивела Петра з забуття, і він рушив з місця. Але пішов не до хати. Зупинився в сіннику — з нього тільки-тільки винесли плуг і викотили теліжки. Очима вп'явся в порожній куток. Пустка залягла і в серці Петра, охопивши його незвичайною апатією. Зараз він міг простояти довгі хвилини тут, в сіннику, ще раз пробуджуючи в пам'яті картини того безповоротного минулого, що невидимими нитками було зв'язане з залізним плугом.

— Плужок! Тішився я тобою недовго... Прийшли, забрали тебе!..— примовляв Петро, розпачливо махнувши рукою на знак, що більше йому вже не бачити того плужка у сіннику.

Петро помітив увіткнуте в ошпарину запасне чересло від залізного плуга, підійшов до нього ближче, покрутив ножом у руці і міркував, куди його сховати, бо лякався, що Кодра і Попеляк згадають й повернуться за ним...

І ось в цю мить спалахнула лють в Петровім серці до сина Степана.

— А хіба я не казав йому восени, щоб заховав плужок під тирсу на поді? — буркав Петро сам до себе і рушив до хати.

Дружина подала вечерю. Але Петрові не їлося. Йому здавалося, що він ситий на три дні. Апетит кудись дівся.. а може, і його відвезли на теліжці Попеляк з Кодрою.

— Та що вже тепер буде? Відвезли плуг, не підеш з моста у воду скакати! Треба було восени мати розум у голові! — допікала жінка чоловіка, бо тепер її серце теж боліло за плугом.

— Заховати? Заховати? Антихристи прокляті! Та чому-сьте не заховали? — витріщив Петро Бережник злі очі на дружину і сина.

— Я мала плугом журитися? У мене кужіль та горшки, я маю чим журитися! У мене бабської жури є до ший!.. Ще б чоловіцькими ділами журилася! — досадливо відгризалася жінка.

— Я цьому туманові казав: прикидай тирсою! Витягни на під! Ні, не вчинив! Не слухаєте! Будете песій бубен слухати!

— І вам ніхто не заважав заховати, коли так над ним дрижите! — Степан не втерпів в'їдливої образи.

— А хіба тільки мені треба? Хіба тільки я потребую їсти? — Петро скипів, міняючись в обличчі.

— Не бійтеся, не з'їдять вам того плуга! — втихомирював син батька.

— Не з'їдять? Бодай вас з'їла люта холера! — крутнувся батько по кімнаті, щось шукаючи очима. Раптом з-за селемини вихопив качалку і сягнув нею Степана по плечах. Злість, що накопіла за той час, відколи побували на подвір'ї непрошені гості, була вилита. Петро періщив непослушного Степана по спині, бив по плечах. Коли дружина кинулася виривати качалку з рук озвірілого чоловіка, Петро замахнувся на неї і не пошкодував вдарити так, що в її очах зібралися всі зорі, які миготять в карпатському небі в ясну зимову ніч, а потім розпливлися в одне величезне зелене коло.

Степан, той самий Степан, який справді був непослушним, але ніколи не посмів сперечатися з батьком під час бійки, хитаючись, вийшов з хати, почвалав у садок. Захлинаючись від тяжких ридань, повалився на обліг. Сира весняна земля обдавала холодом побиті руки, ноги, а Степан розпластався на землі, обнімаючи її, таку байдужу до нього.

Долинною, що простяглася між крутими горами, пливли духмяні полонинські вітри. Вони тепер неслись легким льотом, ласкаво колисали оповиті розкішними шатами дерева, наче боялись сполохнути Нову Весну. А Весна, як краля, ішла, бо їй під ноги стелився оксамитом яриши лан, бо їй підносило повний росяний келих широке уквітчане поле, бо їй сплітала вінки чарівна і оновлена карпатська земля...

Одного дня надвечір Петро Бережник помітив у кінці садиби людей. Той, що йшов попереду, гнав конячину, яка тягла щось за собою.

«Плуг», — промайнуло в голові Петра, але поки що не йняв віри. Адже він навіть примирився з тією думкою, що на його подвір'ї вже ніколи не буде плуга.

Своїм очам не повірив Петро, коли парубок розпріг коня і залишив плуг на дворі. Петро не сказав і слова,

тільки стояв і дивився. Чи, може, його зір зупинився на щойно каленому у коваля ножі, який темнів сизим крицевим нальотом.

— Ге-ге, дивися, вони ще й ніж нагострили тобі! — потішала жінка Петра, показуючи пальцем на плужок і порушуючи потік нових дум, які захопили Бережника.

1955

СИН

I

Хмари то громадилися гуртами, мов хотіли перегнати одна одну, то кошлатилися у велетенській гриві невидимого коня, то мчали легкими, перетканими голубінню туманами. А ген у височині, в zenіті, небо блакитніє в просвітах між хмарами, що плвли без упину в далекі, невідомі світи. Чи то їм докучило глядіти на вкриті буковими хащами гори, або ж захотіли пошести у безвість сум смерек, витягнутих стрілчастими кронами до неба.

На крилах хмари несли мрію...

А на обрії в пломеніючому сяєві тонуло сонце. Велетенським колом воно вже сягнуло гряди гір. Спершу щербатилося краєм, далі тонуло глибше, глибше, лягаючи на спочинок. Та над горами не загасав сонячний промінь. Там, за грядою, все зайнялося вогнем, той вогонь маревом обдавав небо. Мареве ген-ген над обрієм ставало слабшим і ніжним, далі сплелось з блакиттю й загубилося зовсім.

А хмари плвли, плвли.

Данило Катрич — високий, стрункий, в застебнутому на два костяні гудзики пальті з мережаним дрібними кучерями коміром — стояв на доріжці, що вела від станції вузькоколійки. Тримав у руці коштовну кучму, з такими ж дрібними чорними кучерями-хвильками. Руку притулив до грудей, наче саме зараз хотів комусь щось розповісти. Чи, може, застиг у забутті, подавшись думами в давнину-давнину. Яку там давнину, спитаєте, коли він ще молодий! Обличчя хоч і черкнулося зморшками — першими зморшками біля віч, на краєчках губ, хоч на чолі і лягли три поперечні борозни, а над самим

носом, між бровами, подовжній карб, треба добре приглянутися, щоб помітити їх — підступних і зрадливих. Хоч на скронях вже й причаїлися в буйній чуприні перші срібні волосини, Данило Катрич виглядає молодо. Чи, може, його молодила свіжість смуглявого обличчя — крізь загар пробивався здоровий рум'янець, — чи йому додавали молодості чинно підстрижені, акуратно зведені ластівчиними крильцями над краєм уст вуса?..

Гудок паровоза пролунав в ущелинах і докотився відлунням до Катрича. Пронизливий, гострий, він умить заповнив міжгір'я, ввірвавшись у шум прудкої річки, що підмивала стрімкий берег урвищ, хлюпала холодними водами на сірі кам'яні пасма, котилася в долину то зеленими, то срібними, чистими, як сльоза, і дзвінкими, як кришталь, студеними завжди водами.

А може, Данило Катрич згадав часи, коли в долині Тересви вперше вузькою колією пройшов поїзд — уквітчаний гірляндами червоних і білих жоржин, польових квітів і ялинових гілок? Може, згадав той день, коли він у гурті сільських хлопчаків — замураних, босих, в довгих, до колін, конопляних сорочечках — розтуляв рота, наче боявся щось найістотнішого прогавити з баченого. Той перший поїзд так бадьоро розтиснав над селом повітря то короткими, то пронизливо довгими гудками, наче віщав, що гудки вже назавжди лишаться прикметою долини Тересви.

Якими тоді наївно зачарованими очима дивився на паровоза, що викидав чорний дим, двигтів, сичав білою парою, мов казкова залізна потвора, досі ніколи не бачена в горах. Якими заздрісними очима дивився на машиніста. А машиніст сперся ліктем на дверці паровоза, поглядав на гурт цікавих селян, так, наче всі вони разом не варті були його одного, копилив губу, простягав руку вбік і брався навмання за якісь важелі, наче всім, що зібралися на станції, хотів показати: «Ади, глядіть! Кожен з безлічі гвинтів і гвинтиків паровоза я краще знаю, аніж простий селянин-хлібороб цвяхи, борони чи лемех плуга». В очах того машиніста малий Данило тоді кмітливо піймав погорду або зверхність до натовпу, що прийшов зустрічати перший поїзд. Данилові навіть здалося, що машиніст інакше й не може дивитися на людей, які не знають паровоза...

А може, Данило Катрич в цю мить бачив того кочегара, що, засмальцьований, вовтузився довкола паровоза,

поки стояв поїзд на станції? Низькорослий, вузлуватий, широкий в плечах, з підкоченими рукавами просмаленої димом, просякнутої мастилами сорочки, кочегар жмутком цурбатов глянсував боки паровоза, заглядав у потаємні отвори, так, наче від цього залежало, — рухатися машині по колії далі, в ущелини гір долини Тересви, чи стати отут, на станції Забереж, холодним нерухомим залізом.

— От машина!

— Залізна!

— Жива!

— Хочу бути машиністом!

— А я буду! — тепер, в цю мить, чулися захоплені вигуки сільських хлопчаків. І Данило Катрич пригадував, якою заздрістю брався навіть уже сам до того замусоленого, простого кочегара...

— Добрий вечір! — привіталася немолода жінка, що несла на плечах бесаги.

— Доброго здоров'я! — відповів, коли перед ним стала Ганна Балабанка з груня. Зрадів. Посміхнувся сам над собою, над своїми згадками-думами про давнє минуле.

— Чого ви так задумалися?.. Іду, дивлюся, а він стоїть. Міркую: хто це може бути? А то ви, Даниле! Ой давно, давно не виділа я вас дома! — зашебетала Ганна до Катрича так, мов дійсно знудьгувалася за ним.

— Ой давно... давно... Знаєте, роботи стільки... Стільки роботи, що вже й себе забуваю... А додому хочеться! — мовив у відповідь охоче, ласкаво, наче готовий з нею простояти, ведучи довгу бесіду, розпитуючи про новини, життя-буття села, з якого давно-давно повела його дорога, але яке назавжди залишиться рідним-прерідним.

— А пам'ятаєте, Ганно, коли ви приходили дівчиною-відданицею до моєї мами, прощена би, щоб вас косичила?

— Ой, як не пам'ятати, Даниле! Та як можна таке забути? Най буде легкою земля над руками вашої мами! Яка добра була жінка. Не жінка, а кусень хліба! — знову щебетала Ганна Балабанка, бо вже і самій приємно було датися згадками в ті ясні сонцем і дівочою молодістю ранки по неділях, по святах, коли приходила разом з сестрою Марійкою до матері Данила Катрича, щоб та навтикала повні вінком заплетені коси, повну

гладко причесану голову квітів. Бо ніхто не вмів так прикрашати дівчат квітами в Забережі, як Данилова мама, ніхто з жінок не був до них такий ласкавий і щедрий.

— А тепер дівчата косичаться? — спитав зацікавлено, бо сам у пору цвітіння літніх квітів давно в селі не був.

— О!.. Тепер усе полишили! Тепер уже ні! Тепер уже і дівчата не такі, як тоді, коли я дівочила... Знаєте, час іде, молоді дивляться на світ, на давні звичаї своїми очима... То ми ще якось пантрували старину... А правда, красно було? — раділа спогадам Ганна Балабанка тим більше, що повернув її згадки в минулі роки Данило Катрич. В Забережі бачила його рідко, бо жив у місті, сама ж вона пам'ятає Данила хлопцем-підлітком з тих часів, коли ще дівувала.

— Шкода, що полишили... А красний був звичай,— головою притакнув Данило Катрич, одягнув кучму й пішов слідом за Ганною Балабанкою.

Мовчали обое.

Він піс в руці невеличкого чемодана. То клонив голову, то зводив очі і поглядав на знайому. «Куди ділася молодість? Де цвіт обличчя, що пашіло здоров'ям горянки, де пишні коси горянки, що росла, мов квітка польова, куди ділися легкі рухи тіла і плавна хода, якою Ганна спускалася влітку кожної неділі з горба, приходила до них, щоб прикраситися квітами з городця. А мамини городець справді багатий-багатий був. Її донечки тільки підросали, отож вона косичила сусідських. Кохалася у квітах і для дівочої краси не шкодувала їх».

— Минули молоді роки, Гапшо! Швидко втекли! — промовив до неї, мов хотів почути, що скаже вона, бо думав над тим, як нестримно пливе час.

— Ой минули, Даниле! Так втекли, як би їх батогом хтось гнав, як би їх прудка вода несла... Тепер і не скажу: були вони або зовсім їх не було? — посміхнулася жінка й тут же звернула на доріжку, що вела до горба, на якому новою покрівлею з драниць біділа її хата.

— А ви у давній хаті живете? — показав рукою на пригорок, на стежину, що то вилася, утоптана ступнями пішоходів, кісницями, то ховалася між деревами, чагарями. Пригорок поглядав у долину шибами вікон розкида-

них хатин, мов великими впадинами проникливих старечих очей.

— В прадавній...— відповіла Ганна.— Тільки дах на хаті новий.

«...Так, хату можна обновити!» — почав міркувати Данило Катрич, як тільки опинився після роздоріжжя один, проводячи очима Ганну Балабанку, поглядаючи на схил, котрим жінка поволі піднімалася. Видно, бесяги були нелегкі, бо йшла повільно, здаля можна думати, що ледве ноги відриває од землі. Невисока на зріст, вона зіщулилася і стала зовсім, зовсім малою.

— Так, хату можна обновити,— промовив голосно, продовжуючи думку, Данило... «Можна зняти солом'яний, почорнілий, трухлявий, порослий зеленим мохом дах, вкрити хату новим, дранковим. У Балабанів дах солом'яний і був... Можна підняти стіни хати, двері, щоб, входячи до неї, не схиляти голови. Можна зробити більшими віконні проруби, вставити великі шибви, щоб до хати йшло більше світла і тепла. Можна витягнути димар, щоб кіптява не розповзалася під стріхою, не встеляла горище. Можна, зрештою, поставити нові підвалини, прибудувати ганок... Хату можна омолодити. Не можна омолодити людину, повернути їй минулі літа! Бо в усьому є певна закономірність плину часу, нестримність плину того часу, котрий не зупиняється й на одну-однісіньку мить. В цьому велика і невимовна справедливість часу, бо час однаково нестримний у плині для всіх. Зате серцем людина в кращому розумінні завжди молода! Ні, серце не просто апарат, ще переганяє кров, розподіляючи по тілу необхідні живильні частини! Серце — сама людина, з світлими помислами, з трепетними чуттями, з добром і ласкою, ніжністю і благородством. Серце — найкраще, що є в людині, що, вкупі з розумом, по суті, відрізняє її од інших живих істот, які, до речі, теж мають серце... Існують поміж людей черствяки, люди з задубілими чуттями, з серцем, що затяглося жиром. Але хіба про них мова?.. Хіба їх серце — людське благородство, людська ніжність, любов і доброта?.. Ні!»

В цю мить він чув, як хвилюється, наближаючись до рідного дому. Дім теж поглядав на нього новим дахом, дивився з-поміж дерев дозрілого саду. Скільки раз Данило Катрич не вертався на рідну садибу, завжди чув, як щемить серце. Поки був молодим юнаком гімназистом, радів, буваючи на канікулах,— завжди на

канікули приїжджав до Забережі. Радів, бо не треба готувати уроків, бо можна бодай кілька днів забути про все на світі. Приїжджав на канікули з Праги, коли вчився в університеті. Тоді радів перебуванню в затишній оселі після гомінливого, такого неспокійного великого міста... Коли в угорській армії був на службі, радів перебуванню дома у відпустці хоч би й тому, що можна забути на час осоружну військову муштру і взагалі службу військову, якої не любив. Але все ж, скільки разів не приїжджав додому, крім відчуття тепла маминих рук, стриманого в ласках батькового погляду, крім затишку і відпочинку, чув серцем рідну хату. Ту саму, в якій прийшов на білий світ, в якій гойдався у колисці,— залізні гаки так і залишилися вбитими у сволок. Відчував щось незвичайне і чув, як усе ество проймається радісним, тужливо-трепетним щемом.

«...Давно не виділа вас дома...» — не стихали слова Ганни Балабанки. Ганна знала, що Данило живе в місті, що його «дома» десь там, далеко од рідної верхвинської оселі. І тепер, чомусь саме тепер, він відчував рідний дім кожною кліткою свого ества, знову й знову проникався рідним попелищем, в ньому виростало велике, радісне, не відоме досі чуття. «Рідний дім — один,— шептали уста.— Двох рідних домів не буває. Як не буває і двох рідних осель, як не буває двох Батьківщин. Думи про рідну хату, про шмат зеленої землі, яким ти пройшов уперше, повітря, яким дихнув уперше, про небо, красу якого відчув уперше, не можуть заглушити ні відстань років, ні час, ні події...»

І він уже готовий був доводити, що любов до всієї Батьківщини, якою великою Батьківщина не була б, куди не сягала б своїми морями та океанами, починається з рідного попелища, з рідної оселі... з перших доріжок, ланів і нив, гір і полонин...

Данило звів очі в небо, подумавши, що воно над Забережжю було завжди блакитним по веснах, світло-голубим влітку, густого синього цвіту пізно восени, коли по вечорах яскрили над обрієм зорі. Білі хмарки, що недавно пливли, наздоганяючи одна одну, кудись ділися, бо небо тяглося туманом сизо-срібного кольору з оранжевим відливом.

Він дивився в небо, бо хотілося бачити лише місяця, миготливі зорі, бо чомусь саме в цю мить думав, що для нього ніде місяць не світив так, зорі не миготіли так, як

над Забережжю, над тою прадавньою Забережжю, що тулилася розкиданими хатками в долині Тересви і вслухалася в гомін річки бозна-скільки років, жила неповторним життям...

Крізь віконні шиби хати Катричів легкими струменями світло падало на розсиріле осіннє подвір'я. Нещедре, скупе, воно розпливалося по землі тонким мережаним сьєвом і застигало привітністю того дому, поріг якого Данило Катрич міг переступати завжди без стуку.

В хаті за столом сидів батько. Знадвору Данило бачив батька в профіль, що окреслився гострими лініями. Неголене обличчя висувалося вперед щетиною на бороді, гострий ніс звисав над зниділою верхньою губою, густо вкритою посивілим вусом, брови стирчали стрішками над захованими очима, відпущене довге волосся спадало на плечі й злегка завивалося хвилею доверху. Акуратно прочесаний проділ лежав рівно витягнутим шнурочком серед самісінької голови.

Старий Катрич вечеряв. Миску з їжею підсунув до самої бороди, в правій руці тримав ложку, коли лівою ніс до уст шматок хліба. Здається, було вчора, як Данило бачив у цій же хаті завжди заклопотану маму, що вміла з малого робити велике і справді тримала три кути в своїх руках — порядкувала, на роботу виряджала, до школи відправляла, мирила посварених, спати лягала завжди останньою, вставала ранками завжди першою. Щось боляче стисло за серце, й він, Данило Катрич, побачив уявою сани надворі, на санях — кілька довгих дощок, на дошках — трупа, в труні — мама... Змарніле в довгій немочі, витягнуте болем і смертю обличчя дивилося двома холодними білими-білими монетами на очах. Між пальцями рук, що, хрестом складені на грудях, тримали довгу воскову свічку, теж були потикані монети — нікелеві, жовті мідяки. На мамі сорочка біла-біла, гаптована на плечах, зібрана складками на грудях і зап'ястях, на голові чорна хустка, стягнута під бородою кінцями, на чорній оксамитовій спідниці шовком блищать ще чорніші квіточки, а на ногах дешеві білі панчохи. Коли Данило побачив ступні зв'язаних шворкою маминих ніг, відчув у повітрі запах ладану й почув цоркотання кадила, що ним вимахував піп над небіжкою при похоронній требі, він стрепенувся і пішов до хати.

На порозі стояв Данило Катрич — викапаний з ока Якова Катрича. В міському дорогомому, охайно прасованому одязі, Данило тримав чемодана в руці, якусь мить дивився на батька, що не то схопився з-за столу назустріч синові, не то заціпенів у раптовій несподіванці. Як-як, а такий гість в хаті давно-давно не бував.

— Синку! Мій синку! — простягнув батько тремтячі долоні й пішов до порога.

Данило хутко відклав чемодана й крилами розвів руки. Вони схрестилися на плечах, і син з батьком застигли в щирому, довгому цілунку. Старий тулився губами до шиї сина, потім уста тремтливо торкалися його обличчя, його чола.

— Будеш дома бодай тиждень який? — питав батько, тамуючи почуття, що хлинули габою.

— Я... На одну ніч... Всього на ніч... Проїздом. Оце маю діла й по дорозі, думаю, заїду, переночую, гляну, як живете, чи здорові, чи дужі?.. Роботи стільки — ніколи піт з чола витерти... — поспішив син, наче вибачався перед батьком, бідкався так, мов саме він був отою віслю, по якій обертається ціла земна куля.

— О, що воно таке на світі коїться?.. Я думав, коли чоловік носить не простий одяг, вже і роботи ніякої не має, вже тільки пальцем показує... — пробував жартувати Яків Катрич, хоча самого душив несказаний докір, чому син так рідко буває дома, а коли і навідується — всього на день, на два дні...

— Ой батьку! І не кажіть нічого!.. За гроші всюди треба добре попоробити...

— Кажеш, треба... — замислено похитав батько головою, потім зціпив губи і його обличчя ураз спохмурніло, наче тепер він второпав, що син його незвичайний чоловік.

— Від роботи, синку, і коні гинуть... Я не кажу, робити треба... У вас там, в місті, не так, як у нас. Тут ледаяк одягнувся, ледаяк з'їв, ніхто тебе не осудить, не огудить, поганой слави не рознесе... Чим би тебе нагодувати? — ураз заметушився батько, глянувши на миску, в якій залишилася приготована ним, та не до кінця спожита страва.

— Я, тату, недавно вечеряв! Не голоден! — заспокоював син старого. Але батько не давав говорити. Він щось

шукав у миснику, потім вийшов до комори, приповідати:

— От, поки дім був на голові старої, царство їй світле небесне, я не мав жури, як бути, що вечеряти, що класти на стіл. А бодай старий чоловік, каліка такий, як я, тільки без жінки не залишався.— Яків Катрич бідкався, все щось примовляючи, моркотячи під ніс. Та в тому примовлянні-моркотінні не було і крихти ремства, нарікань, були тільки жаль і біль, що на старі коліна залишився один-одинокий.

Батько Данила вийшов до сіней поспішно, мов до нього враз молодість поверталася. На порозі став, тримаючи в руці череп'яного глека з незбираним молоком. Поставив глек на стіл, дзенькнув у миснику ложкою й мовив:

— Пий, Данилку! Ти любив молоко... А може, й одвик уже? Воно холодне... Добре молочко. Еге, я віщ, що ти прийдеш,— поставив молочко вчора на припічку, воно імілося, потім виніс, щоб хололо в коморі! — мовив старий, бо радий був, що має чим пригостити сина.

— А корівку тримаєте? — знічев'я син цікавився, хоч знав добре, що корова на садибі є.

— Тримаю... знаєш, як такому хруневі без корови. То би-м цілком заслаб. А так живемо собі якомсь. Корова і я. Самі-сьмо залишилися, та такий не раз на нас туск приходить, що не приведи святий господи. Беру її на мотузку, веду у верболози на пашу. Вона іде — стара вже, ледве ноги тягне, і я іду як не своїми, бо ледве несуть мене... Вона скубе в чагарях пашу, а я сиджу собі на обліжку й думаю... Думаю, як все було, як минулося. Тересва пливе, як десять, як тридцять, як сорок літ тому... Правда, обміліла, зарінки біліють камінням, розтоки вбрід перейдеш, але пливе, пливе. А я думаю: все минається, синку! Все минається. Залишається тільки людське добро... От вчинив ти добре чоловіку, залишиться воно, те добре, і довго-довго буде гріти! — дався старий в роздуми не то сам з собою, не то з сином, бо говорив, не поглядаючи на сина, тільки втупив зір у долівку охайно підметеної хати, наче на долівці тій була розкрита велика книга премудрості життя, наче він тут, при синові, читав рядки тої книги.— Пам'ятай, синку! Подобріти можна! Не можна помолодіти! — мовив через хвилинку Яків Катрич, наче ті слова читав справді з тої невидимої книги, що її бачив він один.

В словах «не можна помолодіти» відчувалися туга і біль за давніми роками, що минули безповоротно й віднесли в небуття його силу і молодість.

— А ти знаєш? — мить помовчавши, сказав батько, наче тільки згадав щось вельми важливе. — В моєму серці нині стільки добра, стільки добра!.. Думаю не раз так: стачило б того добра для всіх людей світу... Та що, коли молодість минула... І понесу я це добро з собою, і болить мене тут! — Приклав батько широку долоню до грудей, і зупинилася вона, потім зібралася в кулак — могутня, натруджена, мозоляста рука старого Якова Катрича.

— Е, батьку, що ви! Вам жити, жити на білому світі! Не думати про старість! — хотів син підбадьорити і заспокоїти батька, який, не знати чому, раптом у цей вечір вдався до роздумів, міркувань.

— Добре казати тобі, молодому! — посміхнувся батько й тут же продовжив: — А маєш і правду! Таким, як я, тільки жити! Бо нинішній світ всім однаково світить... Еге, нема того, коли один одному голову рубав на межі, коли мав честь тільки той, у кого ґрунти, корови, коні, воли. Нема того, коли з бідного сміху не пускав тільки той, хто не хотів... Але що чинити? Старість є старість, вона не знає нічого... Вона приходить, та й усе! Та вона приходить нагло — ескекитор давно так не приходив... Моя радість, кажу тобі на честь, на розум, у таких, як ти! В молодих. Вийду, було, собі на вулицю, дивлюся на моложаву, і серце моє співає, і видиться — сам молодію. До танцю би дався, коли б музики в скрипки потягнули, в бубон вдарили... — Тут Яків Катрич посміхнувся так добродушно, так широко, наче справді виглядав, де ті музики, що мають його веселити. Та миттю серце старого повнилося спохмурнілим болем, задумався Катрич над чимось істотним і додав, заперечливо хитаючи головою: — Ой, що я кажу? Що я скажу старим своїм, уже дитинським розумом?.. Коби музики вдарили?.. Ні, коби не сивий чупер, коби не ревматизм у ногах, коби літа повернулися! — Тут батько гладив сиве волосся на голові, далі долонею правої руки повів од лоба до рамен, лівою взявся за коліна, в яких завжди ломило, коли після сонячних днів мала наставати сльотавата погода або ж коли влітку збиралося на бурю.

Батько сидів на ослоні біля мурованої з каміння плити. Спер голову на руки. Його пальці куйовдили волосся

на голосниці. Данило біля стола наливав молоко з глека в череп'яний кухоль і допивав його. Спідлоба він раз у раз поглядав на батька. Умить йому ставало прикро, боляче. Охоплювали думки, владно брали на крила й несли його в далекі, минулі роки. То він бачив себе хлопчиною на садибі в повній хаті дітей, то пригадував весну, коли вперше вибігав босий на зеленіюче паростом поле, на тому полі вже не мчав, а літав — такий був легкий; то згадував дні канікул, коли був гімназистом, потім в пам'яті поставало перебування дома влітку, в час університетських студій. В згадках зринали серпневі ночі, коли місячне небо в горах було щедро всіяне зорями... Уявою він тепер простоював серед поля, під дубом, лежав горілиць на землі, дивився в небо, мріяв, мчав під рожевими вітрилами в далечині. Раптом Данило відчув пустку в цьому домі. А колись тут було так гамірно, так весело. Й думав Данило Катрич, що діти виростають, розходяться по світу — одні женяться, інші заміж виходять. Думав, що отой гамір у хаті давно стих, та здається, що все-все було тільки вчора, що ніколи-ніколи не забудеться, що саме цим і жива хата Катричів нині, дарма зараз у ній тихо-тихо, дарма Катрич посивілий, самотній, дарма його син, його дочки мають власні хати-гнізда, власних дітей, а ті їхні діти наповняють хати гомоном. Данило думав, що гомін і вир життя в хатах синів, дочок Якова Катрича є тільки відлунням, що котиться хвилею від тої хати Катричів, яка рідна для кожного, хто тут побачив білий світ. І хоч у цій хаті хтось був просто відсутнім, а когось давно не було і в живих, умить Данилові здалося, що ось-ось мають рипнути сінешні двері й до цієї батьківської хати повинні всі-всі зібратися. Його овіяло хвилиною радістю гострого почуття життя, а самому стало сумно-боляче, що в цій хаті за останні роки буває так рідко, так рідко.

«Погана птиця, яка забуває гніздо, що з нього вилетіла», — думав і ледь не голосно вимовив ці слова.

— Ну, що, синку, ляжемо спати? Ти з дороги, а цей наморений! Знаю, робота нелегка в тебе! — Батько заходився лаштувати ліжко, над яким висіла жердка з ковдрами, тканими рушниками, як і десять, двадцять, тридцять літ тому.

Син роздягався. На спинку давнього, майстрованого сільським столяром-самоуком крісла він повільно, чинно

клав піджак, потім зняв пуловер, далі присів на ослінчик й роззувався. Батько застилав лаву — довгу, широку, під вікном. На ній готував ложе для нічного відпочинку собі. Катрич раз від разу поглядавав у бік сина, і губи його щось шептали. То стулялися, то відкривалися уста. Показувався рядок білих зубів, що в літні роки дивували здоров'ям. Поставний, вже розповнілий, обвислий на грудях тілом Данило тишив батька. Старий-бо думав: кожен, хто не тримає в руках сокири, пилки, не йде за плугом, не висіває зерна, не кидає в стоги сіна, саме і має бути отаким круглим, товстим, що взагалі це і є першою ознакою добра і статку. Кволе, охляле його власне тіло вже було неподатливим, незграбним. Старий кректав, голосно примовляв — не то на когось, на щось скаржився, не то сварив свої болячі кості, коли тягнувся руками до ступнів ніг, розв'язував обуванки на постолах шкарубкими пальцями, потім відкладав постолу під лаву. Повільно ступивши босими ногами по долівці, Яків Катрич потягнувся рукою до гасниці, човником стулив над склом долоню й дмухнув. У хаті спершу стемніло так, наче тут зібралися всі ночі, потім повільно-повільно окреслювалися скупим місячним сяйвом стіл в кутку, мисник, довга лава, ікони і тарілки під стелею...

Глибоко зітхнувши, Данило Катрич витягнувся, як сніп. В ліжку пахло вівсяною соломою. Збита, м'яка солома була тим зручним ложем, яке умить пройняло приємним чуттям відпочинку і забуття, того забуття, коли не хочеться думати про суетні дні, про повне турбот, малих і великих клопотів життя. А коли й думається про все, думки пливуть легко-легко, змінюючись одна одною, поки не прийде остання: «Ранок од вечора мудріший», — поки нарешті глибокий сон не зведе повіки й не візьме в ніжні заколисуючі обійми.

Від чистої білої верети йшов особливий конопляний запах, що миттю переніс Данила в давні юнацькі роки. Тоді жила мама, дома були сестри. В хаті завше було чисто-чисто, пахло вівсяною соломою з ліжка, білими домотканими ряднами і сувоями сукна, шерстяними ковдрами домашньої роботи, натиканими за ікони святих васильком і марояном. Данило заморгав очима. Опустив з ліжка пухку, пещену руку, зупинив зір на тому ряді ікон, що під самою стелею. Ікони чорніли правдавніми прокуреними рамами й дивилися на Данила та-

кими байдужими, такими холодними очима угодників божих. П'ять, десять, двадцять, тридцять років тому ікони висіли під стелею так само, як тепер, тільки здається, Адам і Єва, святий Іоанн Хреститель, великомучениця Варвара, архістратиг Михаїл дивилися на нього в давні роки не такими холодними, не такими байдужими очима... «Все залишається... Хата, садиба... дерева в саду залишаються... Поріг в хаті і мурована прадавня піч... Залишається поріг і прокурені сволоки в сінях... Залишається городець під вікнами, в якому колись квітло багато чічок од весни до пізньої осені. Це тоді, коли жила ще мама, підростали і дівували сестри... Все залишається, тільки люди йдуть своїми дорогами в житті».

Вмить Данило Катрич уявою побачив, як вчора увечері зайшов до сіней. З-за сволока на нього поглядав планкач — теслярська сокира з широким лезом. Пригадав, як на тому лезі колись ломилися промені сонця, коли батько змахував сокирою в повітрі, тешучи мостові балки. Почув стукіт сокири, в очах біліли смерекові тріски, падали на землю. Давно, дуже давно то було, коли він, Данило, гордився батьком-мостовиком. Бо такого знаменитого майстра, як він, не було в усій Тересвянській долині. Вчора Данило знову бачив сокиру, рядничу, що нею загорнуте лезо, бачив шворку, що нею ряднина туго прив'язана до леза...

— А ви, няню, пам'ятаєте, якого року була повинь, що понесла дерев'яного моста з нашого села? — спитав він.

Батько звів над столом молитовно складені руки. Данило дивився на постать батька, що тепер скидалася на статую. Сяйво знадвору падало в кімнату зітканими з місячної зоряної блакиті і нічної темряви сутіннями, обводило риси літами зсутуленого, зате величного старця з білим волоссям, в білій сорочці по самі коліна. Данило дивився на батька й чомусь бачив його тепер не зі складеними на грудях руками — молитовного, зіщуленого, в білій сорочці, з спадаючим на плечі білим волоссям. Він бачив його з отим планкачем, що зараз стирчить з-за сволока в сінях, обмотаний прокуреною димом рядниною. Високо над головою батько плавно піднімає сокиру, рвучко опускає її долу, тешучи довгу смерекову деревину. Загорілі плечі, загорілі руки, м'язи рук тугі, пальці туго стискають топорище. Батько мовчазний, зосереджений. Односельчани, що працюють з ним, теж зосереджені. Тільки перестук сокир дзвенить над річкою;

лунає ущелиною. В тому перестуці Данило тепер чітко впізнає дзвін сокири батька. Коли лезо натрапляє на смерековий сук, рудий, твердий, просмолений живицею, видзвонює криця голосно, далі на білому тілі балки хтось не хтось, а Яків Катрич — наче мідяки розклав...

— То було, синку, в двадцять осьмим році! — нарешті відповів Яків Катрич на запитання сина.

— В двадцять осьмим? — повторив син, наче думав-міркував над всім, що діялося після того двадцять восьмого.

— А чому, няню, у вас планкач за сволоком у сінях? — спитав син і тут же сам відчув недоречність сказаного. Бо хіба майстер може миритися з тим, що приходить час, коли для нього з інструменту щось стає зайвим? Нині вже батькові не впоратися з важкою сокирою — тут потрібна сила м'язів, гнучкий хребет, чіткість у руках. А він, Данило, бачив, як батькові руки тремтять. Бо вони своє давно-давно відробили, куди їм нині брати важку сокиру?

— Планкач, синку, від мене їсти не просить... Най там лежить. Мені добре, коли на нього подивлюся. Тоді я молодий, дужий! Такий дужий, що кажу собі: коли б десь дерев'яний міст будували, я брав би того планкача та йшов би тесати колоди. Потім міст клав би, аби люди по ньому ходили та про мене думали, аби копита кіньські по ньому дудоніли, аби колеса по ньому гриміли... Та що тепер казати... Ти мостів дерев'яних не будуєш... Тепер все не те... — батько промовив, наче справді йому стало шкода, що там, де колись в Забережжі на Тересві був прокладений дерев'яний міст, пнулася арками громада з бетону і заліза.

— То, няню, ми будуємо мости на віки! — протягнув син з гордістю за професію інженера-мостовика. — От і завтра оглянемо ущелину, в якій замість дерев'яного побудуємо залізний.

Батько мовчав. Можливо, він думав, що і планкач, і його старечі руки не потрібні, що він вже на зеленій землі свою травицю-росицю збив, столочив, що його зозулі вже відкували, а журавлині ключі одлетіли.

Коли старий Катрич лежав на лаві горілиць, Данило дивився на нього. Він повними грудьми вдихав пахощі вівсяної соломи, було навіть ворухив соломі під подушкою. Данилові здалося, що в тих запахах не тільки пожовкле стебелля вівса, а й поле з квітками, з травами,

сади з плодами, що наливаються соками землі, силою сонця. «Чому батько поклав мене спати в ліжку, чому сам ліг на лаву?» — думав Данило, бо, певно, це тільки тепер спало на розум. Правда, Данило не першу ніч дихав повітрям вівсяної соломи, коли старий лежав на довгій твердій лаві, кинувши під старечі кості всього розгорнутий сувій полотна, прикрившись легкою потертою ковдрою.

— Няню, ходіть спати на ліжку, а я ляжу на лаву! — вирвалося з уст Данила, й він справді готовий був плигнути на долівку, податися до батькового ложа.

— Спи, синку, спи! Я звик до твердого... Мої кості не м'якшила солома. То я би на м'якому й виспатися не міг... Ти молодий, з дороги, натруджений... відпочинь. Мені, старому, добре й тут... — заспокоював батько.

Данило думою полинув до міста, був у тій привітній затишній квартирі, де завжди порядкувала його метушлива дружина Надя. О, як вона старалася догодити чоловікові й охайно прасованою сорочкою, і завжди чистим, скропленим парфумами ліжком, і ретельно сервірованим столом до обіду. Не без вдовolenня і пихи Данило Катрич думав, поскубуючи чорного вуса, про неї, всю для нього.

III

З лави по кімнаті ішло легке і плавне дихання. Старий Катрич заснув.

Син ще розпитував про це, про те, батько відповідав, та не зразу, потім його очі стулялися повіками. Відповіді на запитання сина були уривчастими, нарешті батько відповів кількома складами, й син уже більше ні про що не питав.

Звечора Данилові здалося, що хутко засне, досить буде лягти в ліжку, зігрітися під тою волохатою ковдрою, що з жердки знімалася лише в урочистих випадках, коли додому приїжджав він, інженер Данило Катрич. Та сон кудись подівся.

Спершу, коли міркував над новинами з села, дума доганяла думу. Потім в пам'яті зринали картина за картиною: згадувалася рідна хата, особисте життя на тій стежці, що повела з хати ось уже десять років, вже одна думка обганяла одну, нарешті думи стали юрмитися, кудись понесли його спокій, і вже не спалося.

З-під припічка озвався цвіркун. Подав голос несподівано, бо цвіркнув так, наче когось викликав на розмову, далі його бадьорій, дзвінкий тріск наповнив усю кімнату. Цвіркун немов сердився на когось і встрявав до сварки, комусь погрожував, докоряв. Під тріск цвіркуна батьків сон ставав глибшим, а Данило зовсім заснути не міг. В таку пізню пору дома, в місті, він завжди включав радіо, слухав приємну музику, потягуючись в м'якому, пружинистому ліжку. Під музику переглядав журнали, грався з донечкою й синочком, потім засинав спокійно, мирно. Дружина лагідно тягнулася ніжною білою рукою до вимикача, радіо затихало — й хату сповивав блаженний спокій.

«Добро, вчинене людям, завжди знайдеш... Тебе воно буде зігрівати теплом, і ти будеш щасливий... Подобріти можна, помолодіти — ні... В моєму серці стільки добра... стільки добра...» — чулися слова, сказані батьком. Данило в цю мить став приміряти, ні, не приміряти, міряти своє життя цими словами... Думав над тим, скільки великої мудрості і сердечного добра в словах, сказаних простим, необізнаним в науках і вчитаних з товстих книжок мудрошах батьком. «А що вчинив я для того, аби приносити людям тільки добро?» — постало перед ним запитання, й він відчув, як десь углибині щось заворушилося, зашкребло, потім взяло й зціпило холодним і розсудливим докором. «Я батька забув... Рідного батька... Навідуюся до нього, як простий, звичайний гість... Він приймає мене, як сина, а я чую, що ця хата для мене є хоч рідною, але вже чужою... Скільки душевного тепла, скільки ласки я віддав йому — простому, невибагливому батькові, за все, за все тепло його простого селянського серця, за тепло і ту ласку, що віддав він мені? На останні гроші посилав мене вчитися. Притісняв нуждою інших дітей. Та притісняв і себе, говорив, що хоч одного сина витягне з болота злигоднів, нужденного животіння. Говорив, що хоч одному простелить в життя світлу дорогу. Взамін ніколи нічого не вимагав, не просив, не ставив умов. Ніколи нічого не чекав: ні подяки, ні віддяки, ні похвали, навіть доброго синівського слова не чекав. Мабуть, вважав, що так має бути. Що інакше і не можна». Коли померла мати, зібралися на похорон всі. Приїхав з міста і він. Після поминок гості розійшлися, в хаті повіяло небуттям. Когось дорогого для всіх не стало. Батько сидів за столом,

обійнявши голову долонями, й потонув у гіркій задумі-журі. З життєвої дороги, по якій всі йшли разом з кимось, той хтось — близький, рідний, рідніший за всіх-всіх на білому світі — звернув, щоб уже більше ніколи не зустрітися... Сестри радилися, як бути. Старша говорила, що батькові добре було би покинути на певний час хату, жити у когось з дітей... Заговорили, що взагалі добре б йому поїхати на тижнів два-три з села... Ледь-ледь прямо не пішла мова, чи не взяв би його з собою він, Данило. І який великий вантаж впав з плечей, коли раптом сам батько промовив:

— Ні! Діти мої! Нікуди з цієї хати я не поїду!.. Тут я зажив веселість, радість, тут весною і літом цвіло мое життя, тут спадає жовтіючий осінній лист. Тут я маю перенести і свої печалі. Мої рамена дужі! — схопився він з-за стола, розвів обидві руки, наче розправив могутні крила в політ, трусонув сивіючою вже тоді головою, і так випростав плечі, наче готовий був прийняти на них ще більший тягар.

Тепер, лежачи в ліжку й пускаючи мимо вуха настирливий голос цвіркуна, Данило чув ті батькові слова й думав; він думав, що тоді слова вразили його розум і чуття не глибиною суті, не болем раптом повдовілого батька, а силою батькового голосу, силою глибини батькового переконання. Більше — тоді вони вразили його мистецтвом. Справді ж бо, він, Яків Катрич, мало коли в житті розщедрювався на слово, був скупим до бесіди. Та коли вже говорив, ніколи не кидав слів по вітрах, не говорив пусто. Він ніби важив слова, ніби виливав кожне слово з дзвінкої криці. І його слова дзвеніли гартованим у вогні металом...

Данило Катрич думав, що таке смерть взагалі? «Можна померти, залишившись живим! — шептали гарячково його вуста під мірне, спокійне дихання батька. — Хіба ти не помер для іншої людини, коли перестав жити в її серці?.. Коли ти для тої «іншої» залишився байдужим, холодним, як крига? Така смерть страшна... Ти сам ходиш, як живий мертвець... Поміж живих мерців...»

Данило Катрич відчув, як невмолимо лютим жахом береться ціле його ество. А думки пливли, пливли, розум працював, зрошуючи потом не тільки чоло, але й груди. Пригадав, як торік, під весну, батько просив, щоб в місті він купив йому легкого солом'яного бриля. Батько

скаржився тоді, що капелюх заважкий для старечої голови, що в отакому солом'яному брилі і на сонці не парко, та й говорив, що взагалі ніколи не мав солом'янки, що радий би мати її на голові хоч в оці старі роки.

«О няню, солом'янку я вам куплю!.. Коли хочете, дві куплю — одну на будень, другу — на свято!» — потішав він тоді батька й тепер чув свої власні слова, що звучали настирливо боляче і ранили докором. Чув слова батька: «Ти, синку, купи мені хоч одного бриля!»

Данило пригадав відрядження до Києва, пригадав день, коли мав багато вільного часу й вештався по крамницях, вишукуючи гостинця для дружини. А хотів знайти гостинця неабиякого. Уявою бачив ювелірний магазин на Хрещатику, різними витребеньками заставлену велику вітрину, потім бачив себе в магазині, прилавок, перед яким з одного боку стояв сам, з другого — тендітна, охайно одягнена продавщиця. Бачив вироби з золота — персні, ланцюжки, сережки, брошки... Його зір розбігався, жадібно пожирав отой непотріб, що кокетливо поглядав з-під товстого, певно міцного, скла. Він тицьнув пальцем в колье й попросив, щоб його показали. Дівчина з-за прилавка спокійно, обережно вийняла коштовність й потримала в повітрі. Кольє моргнуло на Данила Катрича своїм примруженим карим оком, потім привітно до нього посміхнулося димчатим камінчиком, обсипало іскрами, що викрешувалися. Данило вже бачив, як те колье лягло в ямці під пухкою шиєю дружини, як звисало на золотому ланцюжку, бачив ледь-ледь помітні пушинки на тій ніжній шиї, що стала враз ще ніжнішою. Було, в крамниці міркував, що гоже б купити і золотого ланцюжка, та знав, що грошей на все одразу не вистачає, примирився з думкою, що ланцюжка купить іншого разу. Взявся рукою за гаманець і пішов до каси...

Під пахвою в кишені відчував невеликий футлярчик, коли проходив біля вітрини, заставленої різноманітними фетровими, велюровими, замшевыми шляпами, кепками. Умить став перед вітриною, бо в очі впали білі солом'яні брилі, що лежали просто на долівці, викладеній з шматочків паркету. Щоправда, тут були капелюхи не лише з соломи. Були й легенькі, кремового, сірого кольору панами, капелюшки для хлопчаків, крилаті, з химерно зав'язаними стрічками брилища для дам, що бояться загару й ховають лице од сонця. Та він, Дани-

ло Катрич, в цю мить бачив тільки солом'яні брилі. Згадав, як обіцяв батькові купити не одну, а цілих дві солом'янки, щоб той мав і на свято, і на будень, постояв, постояв, бо вже прикидав: купувати тепер чи пізніше, перед виїздом додому. А потім... так і не купив.

Данило Катрич повернувся до стіни, настирливо проганяючи думки. Та від них вже нікуди заховатися не міг. Чув, як солодко батько дихає, і позаздрив йому. Певно, вперше в житті він, інженер з освітою, з посадою, що має тепле сімейне кубельце (так-так, саме кубельце), позаздрив тому простому селянину, життя якого, здається, було за плечима, який мав ніч спокійну, якого не шарпали думи, не гризли докір і сумління.

Шуснула солома, скригнуло ліжко. Данило Катрич відчув під босими ногами земляну долівку. Він ступив до батька. Раптом у вічі впав той самий дорожній чемодан, що з ним приїхав до батьківського дому, що його поклав на припічку, увійшовши до хати. По спині немов хтось розсипав мурашки. В уяві, що тепер працювала так чітко, немов все діялось ось-ось на очах, в цю мить побачив метушливу, неспокійну дружину Надю, що з-поміж його поношених сорочок вибирає гостинця для свекра — чоловікового батька. Уявляє сорочки з подвійними манжетами, крохмаленими комірчиками, що пристібуються, пригадує, як думав: «А якими запонками батько застібуватиме сорочки на зап'ястях? В житті такими дрібничками ніколи не користувався. Хто накрохмалить йому комірчики, і взагалі для чого це все?..» Уявою бачить, як дружина вкладає до чемодана поношену, вибілілу кепку. Саме тоді думав: «А навіщо батькові кепка, коли він в житті ніколи такої не носив». Потім пригадує, як майнула думка підступна: «Та хай поносить по старості, не вік йому ходити в отому клиповому верховинському капелюсі...» Уявою ще бачить черевики, що їх поклав до чемодана потай од дружини, — боявся зайвої сварні з нею, згадав фетрові гетри, що їх теж ткнув до чемодана заздалегідь (був завбачливим і гетри заховав до черевиків). Хотів, щоб вони гріли батькові старі кості в щиколотках...

— Як мало тепла! Як мало тепла я віддав йому! — проговорив Данило сам до себе і в розпуці впав на коліна перед довгою лавою, на якій спокійно спав батько. Данило ніжно, обережно цілував мозолясту батьково долоню.

Мов щось далеке, чуже і холодне торкнулося руки, бо старий уві сні заховав руку під ліктем другої.

Данило повільно звівся на ноги й довго-довго стояв над батьком. На обличчя сплячого падало скупе-скупе сріблясто-голубе сяєво ночі. Дихання вмить зупинилося, потім стало ще глибшим, наче старий поринув у солодкий сон.

Данило закляк не так від холоду земляної долівки, як від дум, що роїлися і брали втому, поплівся до ліжка...

IV

Ранкове ледь-ледь помітне марево владно змінювалося спершу холодною, потім яснішою і яснішою загравою. Крізь незаслонені вікна сяєво струмило до затіненої хати, лягаючи легким мереживом на обличчя старого Катрича, стелилося на долівці. Сяєво нової днини не сягало ліжка, на якому спав Данило, бо воно було під самою стіною, ген-ген далеко од вікна.

Ще в півтінях губилося, звисаючи на гаку, відро; мисник, припічок і запічок тонули в темряві; ще великою чорною пасткою прокуреного почелісника зяяла холодна піч. Ранок до хати Катричів увіходив обережно, навшпиньках, коли батько Данила сперся на обидві руки й піднявся горілиць. Посидів хвилю на лаві, потім лівиво протер очі, так же недбало обмахнув себе хрестом і опустил ноги з лави. Старий крекнув зо тричі, наче цим вітав божу днину, що наставала в здоров'ї і щасті. Батько глянув на ліжко, де спав син. Голі руки сина виглядали з-під ковдри літнім загаром (певно, з морських берегів), широкі щетинисті груди то спокійно піднімались, то опускалися, коли син дихав. Батько ступив долівкою. Спершу талапнув широкими і розходженими ступнями (легко сказати! Скільки доріг пройдено, скільки зеленої трави столочено!), потім схаменувся і вже піднімав ноги так обережно, що навіть ходюю синове дихання не заглушував.

Батько стояв над сином. Очі старого мружилися, наче в ранковій полутіні,— так міг краще бачити сплячого чи, може, лякався пильним поглядом розбудити його. Губи батька щось шептали. Потім він обережно-обережно — так хіба мати піднімає шовкове покривало над немовлям — взяв руками ковдру, нагорнув синові на

груди, охайно вкривав оголені руки. Син спросоння ворухнувся, в цю ж мить батько застиг, затамував подих, хвилечку постояв, потім обережно випустив із старечих рук ковдру, що одною полою прикривала тесану сокирою, потемнілу від часу і кімнатного повітря покрайницю.

Син повернувся обличчям до стіни.

«Най спить, небожатко! Ой, бо що то за часи настали! Гіренько тому, хто трудить головою... То би з раз, з двічі поподумати, попоміркувати, поповажити вченим розумом»,— шептали уста батька, який у цю мить проїнявся такою гордістю за сина, наче справді світ не бачив мудрішого за інженера Данила Катрича з верховинського села Забережі.

Ранком син досидав, а батько радий був, готовий був перетворитися в духа і духом витати по кімнаті, щоб тільки не рушити його спокій. Коли розкладав вогонь, боявся найменшого шурхоту трісок, дверці на пічці відчиняв обережно, згаслі жарини розгортав так, немов виконував таємний обряд, коли виходив по воду, хатніми дверима повів так, що ні стуку клямки, ні скрипу петель не було чути. Поріг переступав високо, порожнім відром не дзенькав, а коли вніс повне, поставив його на долівку тихо, беззвучно опустив вороску до вінця.

В пічці весело потріскував вогонь. Цього тріску старий не боявся.

Батько Данила знав, що під тріскотіння дров у вогні син завжди любив заснути увечері. Тому й поліна цього ранку добирав у дров'янику смолянисті, сучкуваті...

Яків Катрич став біля пічки, сперся ліктем об кіш і задумався, чим би то дійсно смачним почастувати на сніданок сина. «Зварити токан... Кілька яєць?.. Зварити токан й зібрати з череп'яників сметану?.. Молоко ще не їмлося... Може, яєчні з'їв би... А... вчора відніс яйця за гас... всього одне біліє за кошем! — тільки тепер схопився старий. Може б, ріденького токанцю з холодним свіжим молочком?» — далі батько перебирав у думках нехитрий, скупий добір страв, що міг приготувати хутко на сніданок сам, без сторонньої допомоги, якої в цей ранок не міг нізвідкіль сподіватися.

Та яка лише страва не спадала на думку, кожна здавалася йому не тою, що прийшла би до смаку синові.

— А... дерунів би! — вигукнув голосно старий, ляснув себе долонею по чолу й тут же сам налякався — глянув

на ліжку, чи, бува, не розбудив сина. Він-бо пригадав, що деруни були завжди справжнім лакітком для Данилка. Кожного разу, коли приїжджав на канікули учнем гімназії, студентом університету, в перший же вечір у домі терли картоплю, на великій сковороді пекли деруни. В хаті шкварчала соняшникова олія, пахло дерунами, над плитою знімався легкий димок від сковороди — син любив, щоб деруни мали рум'яну хрумкасту корочку, — потім перед тарілкою, що невпинно наповнювалася свіжими дерунами, сидів за столом ласун Данилко. Правою підносив до уст на виделці деруна (в хаті була єдина виделка, її припас сам Данило), в лівій тримав великого череп'яного кухля з незбираним холодним молоком. Данилко запивав деруни квашею, похваляв їжу і ремствував на міщан, що такого смачного вони не знають...

При цих думках старий Катрич глянув на шкарубкі пальці, пригинав їх до твердої долоні. Вони, неподатливі, стирчали в суглобах зігнутими цурпалками. Старий знав, що картоплини можна терти, тільки чітко тримаючи їх в руці, туго притискаючи ними до терки. Дарма! Навіть терка давно-давно вкрилася іржею, валялася в миснику непотребом, що в слухну хвилину залишається тільки викинути.

Раптом в кімнаті запахло грибами. Старий глибоко вдихнув повітря, бо ще пригадав: син любить варені й смажені на шматочках сала гриби. Зрадив цій думці й хутко взявся за вузлика, що висів тут же, на вбитому в одвірок цвяшку. Розв'язав вузлика, висипав гриби до великої дерев'яної миски й став вибирати одні білі шапочки. Коли був певен, що досить для сніданку, промив ті шапочки в трьох водах і поставив варити. На пічці в залізнику вже кипіла вода. Хутко по хаті пішли лоскотливі пахощі грибів. Старий подався на горнище й, обережно спускаючись по драбині, зніс кусень пожовтілого запашного сала.

Чи то од пахощів грибів, чи то од запаху старого сала, що смажилося на сковороді, прокинувся Данило Катрич. Батько сидів на ослоні й взувався...

— Вже ранок? — спитав, наче давно просвистів поїзд, яким мав вирушити з станції рідного села.

— Спи, синку, спи! Ще маєш час! — заспокоював батько Данила, дарма не знав ні години, ні хвилини, коли синові треба вирушати в дальню путь.

Данило повернувся на ліжку й простягнув руку до годинника, що лежав на сидінні крісла, яке послужило за нічний столик і вішалку для одягу.

Час дійсно ще був ранній. Після неспокійної, виснажливої ночі Данило був ніби поламаний. Боліло в крижах, а голова налита оловом. Тому витягнувся на весь зріст, глибоко вдихнув пахощі соломи, ліг долілиць, стулив повіки й непомітно-несподівано заснув...

На почорнілій сковороді пражилися шапочки грибів, наповнюючи хату, не тільки хату — ціле обійстя Катричів тим приємним ароматом, що підкочує слину й подразнює голодний шлунок.

Старий ретельно відсунув сковороду на краєчок плити, щоб гриби не пригоріли, взяв з мисника великого череп'яного джбана й подався доріжкою по воду. Ішов до джерела, що струмило під гіллястою велетенською черешнею на ґрунку. Яків Катрич то повільно чвалав, то чимчикував, прискорюючи крок, бо здавалося йому, що, хоч гриби і на краєчку плити, можуть пригоріти. Коли поспішав уверх по схилу — схил той вже не так і крутий, — прихилився до землі, немов ґрунок його складав удвоє, коли виходив на галявину, випростував хребет і здавався високим, ставним. В криниці, мов у дзеркалі, сива голова, глибоко заховані під вістряшкуватими бровами, рясно обведені зморшками очі, загострений горбатий ніс, посивілий вус і кадик на шиї. Та в цю мить старий бачив у криниці не себе, він бачив блакить чистого неба, що застигло між гіллям черешні, бачив обличчя сина, що виглядало з-під ковдри. Черпнув води джбаном, ворухнувши блакиттю неба, розплескавши своє старече богатирське обличчя, й хутко пішов од джерела, яке цюркотіло чистим струмочком й обмивало поруділий лист. В душі батько радів, що син запиватиме сніданок ладною водою, якої немає в цілій околиці, бо така вода була тільки під черешнею в Катричів.

Коли старий проходив біля сушарки — в ній сушив сливи, груші, яблука, — згадав осінь минулого року. Так, так, саме восени минулого року кілька днів гостювала у нього невістка Надя з двома дітками — сином Міцьком і донечкою Мінкою. Старий посміхнувся й мовив голосно:

— І звідки у праведного таких імен вичитали?..

Пригадав, як торік, коли він сушив садовину, Міцько й Міна забавлялися біля сушарки, пригадав, з яким

смаком Мінка їла сушені грушки. При цьому Катричу спало на думку обов'язково щось послати внучатам. Не приїхати ж батькові від дідуся з порожніми руками!

В хаті відклав джбан з водою, взяв решето й зібрався на горище. Довго торохтів лісовими горішками, пригорщами набираючи гостинця для внука, потім наповнив решето сухими сливами, яблуками, грушками для внучки.

В хаті пахло смаженими грибами, токаном і сушеницями, коли син встав з ліжка й одягався...

— Іжте і ви, няню! — припрошав Данило старого, смакуючи гриби. Ні, не смакуючи, цього ранку Данило їв насилу, щоб не скривдити батька.

— Іж, синку! Іж, аби-сь не був голоден по дорогах... Знаєш, яке то по чайних, по закусочних, по їдальнях... Та й там би готовий гріш покласти на стіл!.. А тут домашнє! — промовив батько, наливаючи воду з джбанка до полив'яного, прикрашеного кривулькастими, квітчастими візерунками череп'яника.

— Пий, водичка з-під черешні! — говорив старий, наче поклав на стіл не що інше, як вистоянє в пивницях, далеко під землею, іскристе п'янке вино.

— Іжте, мені з вами буде ліпше смакувати,— не заспокоювався син у припрошаннях до столу.

— Мені, Данилку, перебач, на отрунок гриби не гожі... Я собі вивар з них залишив... А з вивару приготую яку-таку бовтанку. Мною не май жури! Я дома. А ти їж, бо ти в дорозі. А в дорозі — знов як буває: коли поїв, а коли й не поїв,— розщедрювався старий, тут же примовляючи: — Пий воду! Вода з-під черешні... Чиста, як божа росиця!

Можливо, отой поєдинок між сином і батьком за сніданком продовжувався б, та син зрозумів, що воліє замовчати.

V

Мабуть, з того часу, як Данило знявся на свої крила, він вперше так широко і сердечно горнув батька до себе, прощаючись з ним. В одній руці Данило ніс чемодана, в другій торбу з гостинцями, що їх дідусь приготував для внуків. Данило хотів відмовитися від дарунків, та вчасно схопився, що для дідуся більшої образи і не придумати б. Вже було взявся за гаманець, щоб дати бать-

кові який гріш, та знову спало на думку, що це батька могло б скривдити неабияк. Данило ішов хутко, теліпаючи торбою в руці,— не знав, як бути: кинути на плече незручно, як-не-як, не простий селянин. Висипати сушенниці й горішки можна б до чемодана, та після нічних думок навіть лякався заглядати, що в тому чемодані є. Отож ніс тепер торбу і чемодана, що став умиль бридко важким, відчував усе безглуздя свого становища.

— Синку-у-у! — долинув голос, коли Данило Катрич в кінці садиби поклав чемодана на землю, щоб поміняти ношу в руках. Інженер повернувся й глянув на хату. Доріжкою, застібаючи на ходу гудзики сіряка, поспішав батько. Стояв, чекаючи його. Думав: «Ба! Що батько забув мені сказати. Певно, про солом'янку!» Від цього стало враз ще прикріше.

— Чекай, не мордуй себе! Я тобі поможу до станції,— охоче, бадьоро-радісно мовив старий Катрич. Поспішив до сина, тут же простягнув руку за торбою і промовляв: — А я, старий, і не догадався, що тобі негоже на людях з торбою... Як, як не догадався? — бідкався батько. Змахнув легко ношею в повітрі. Торохкотнули врозсіп горішки, сушенниці, й торба зручно вместила-ся за плечем батька.

Батько і син ішли стежкою до залізничної станції. Сонце над обрієм знімалося вище і вище. Зрання воно розігнало туман, від сходу на захід попливли білі хмарки, потім кудись ділися чи, може, розтанули хмарки у височині, й тому небо стало яснішим, глибшим.

Сонце простелило на землю ранкові тіні. Довгими силуетами витягнулися вільхи, тополі, осокори, лягли широкими мережаними плахтами клени, явори, черешні, широко розхристалися кроки яблунь і груш в тих садах, якими стежка вела до станції навпростець.

Пливли тіні батька і сина Катричів. Батькова була недовгою, косою, присадкуватою, з велетенським горбом від торби на плечах, рухалася повільно, плавно, мов у самій була статечність, сила над силою. Друга витягалася поспішливою жердкою, двома тонкими ногами, що міряли землю хутко, немов хотіли зміряти її швидше. З цею тінню повзла чорна пляма, що падала од чемодана на осінню, застелену жовтим листом землю.

— То ви, няню, відпочили б... Встали ачей рано,— починав розмову син, бо хотів рушити гнітючу мовчанку.

— Я, синку, відпочину...— батько заспокоював Данила й тут же мовив далі: — Еге, що в хижі одному чинити?.. Вийшов, став на порозі, дивлюся за тобою, та й гіркий смуток зціпив мене за серце так, що мало не заплакав... Дивлюся, небоже, як цубриш торбу, й думаю собі: чому не допомогти? Чужому поміг би... А ти — своя кров...

Поїзд свистів, розтинаючи чисте осіннє повітря над Забережжю й заглушаючи заклопотану, величну у невсипушому гомінливому неспокої Тересву. Од гір свист котився відлунням, бився об крутосхили, лягав у долині ріки й тонував у ярах та проваллях.

Яків Катрич стояв на залізничній станції, його очі дивилися услід поїзду, немов застигли на рейках, що двома холодними лініями блищали на сонці. Поїзд мчав угору, і вже з-за крутих вигинів не доносився його свист, бо свист падав у глибокі ущелини і нетрі міжгір'я. Яків Катрич стояв і, здається, ще все чув руку сина у своїй твердій, мозолястій долоні, ще тримав його в обіймах, притискаючи плече до своїх грудей, наповнених великим і негаснучим батьківським теплом.

— Вуйку, поїзд уже пішов? — Якова Катрича вивів із забуття голос Ганни Балабанки, що, розгублена й розчарована, стояла перед дідусем.

— Пішов, небого!.. Та й мій Данилко вже далеко, далеко. А ти кудись зібралася? — питав Яків сусідку.

— Та... не зібралася...— знітилася Ганна Балабанка, показуючи клунка, що його тримала в руці.— Еге, я хотіла з вашим Данилком порадитися, бодай його дороги стелилися щастям... Маю сина Василя — знаєте його, виріс, як конопля, вчився добре, другий рік робить на заводі. Дуже хотів би Василько інженером бути... А я рада б поговорити з вашим інженером.

— Шкода, шкода, що ти не встигла... Він би тобі порадив... Така дорога дитина, така добра дитина,— похитував старий головою, бо вже і він шкодував, чому Ганна Балабанка не встигла на пораду до його вченого сина.

— А я хотіла йому і сушених грибів низаночку... Знаю, в місті дороги! — Ткнула клуночок Ганна Балабанка перед старим Катричем, і тут справді на всю станцію запахло сушеними грибами.

— А... грибів він має досить... має досить... І я дав йому кілька ниток! — уже вихвалявся старий і заспокій-

ливо мовив: — Ти, небого Ганно, пантруй, коли він буде вертатися назад. Може, до мене і не зайде вже, бо сама знаєш, як воно... у вчених людей час дорогий... А тут, на станції, ачей яку хвилину урвав би для тебе і без грибів, порадив би... Як своєму чоловіку не порадити! Порадить! Він наш чоловік!

— А коли буде вертатися назад? — допитувалася Ганна, вже маючи добру надію.

— То, небого, я не знаю. Він і сам, може, не знає! — промовив старий і рушив із станції додому. З ним пішла й Ганна Балабанка.

Поїзд повільно і важко дмухав білою парою на підйомах, прудко і легко обертав колесами, вирвавшись на простір, пробирався між гори далі й далі. Вище в горах Тересва була прудкішою, шумливішою у вузькому річищі, що то звисало обмитими скелями, то простиралося кам'янистими сірувато-білими зарінками. Данило Катрич дивився у вікно вагона і бачив високі гори, що застигали ген-ген, тримаючи на раменах бездонне, чисте в осінню ясну пору небо. Бачив полонини, що стелилися тими пасовищами, які вже вхопило першими твердими заморозками; в букових хащах бачив зелені острівці, що стояли купками пишно, не скинувши теплого вбрання; бачив потоки, що текли з гір, розбризкуючи чисті води дзвінким кришталем по велетенських брилах — і звідкіля вони взялися в горах?.. Данило вдивлявся в річище Тересви, згадкою полинув у своє далеке дитинство, й щось знову неприємне ворухнулося в ньому. Він пригадав той день, коли з батьком прийшов до повноводої каламутної Тересви ловити рибу. Батько застерігав бистрини, говорив, щоб Данилко боявся тихих заводей, а він таки булькнув у вируючу крутість разом з черпаком. Ледь-ледь не захлинувся... Щастя, що батько встиг вчасно витягнути з води. Довго відкашлювався тоді Данилко.

Хитав Данило Катрич головою, згадуючи тривожну, таку неспокійну, щойно минулу ніч. Данило чомусь втупив очі в того чемодана, що лежав під стелею у вагоні, і вже ніяк не міг зосередитися на іншому, дарма силоміць проганяв дошкульні думки.

— Солом'янка... солом'яний капелюх... колье... димчатий камінець... солом'яний капелюх... капелюх, ...над-

цять карбованців, кольє — ...сот вісімдесят карбованців... Вартість одного золотого кольє дорівнює вартості шістдесяти п'яти солом'яних брилів...— мурмотів під ніс інженер Данило Катрич й тут же продовжував: — Сума вартості шістдесяти п'яти звичайних солом'яних брилів дорівнює сумі вартості одного золотого кольє з димчати́м камінчиком... Я вам куплю, коли хочете, два солом'яних брилі — один на будень, другий на неділю... купи, синку, хоч одного...

Батько не спитав сина: приніс чи не приніс обіцяного солом'яного капелюха, і це було найгірше. Коли б спитав, Данило щось-таки знайшов би для виправдання. Сказав би — до Києва не їздив, а в місті, де живе, придатних для батька капелюхів не було, сякого-такого купувати не хотів, незабаром таки поїде до Києва й неодмінно привезе капелюха... А він, батько, й словом одним не обмовився. Наче ніколи нічого од сина і не просив...

Думки снувалися тугою і міцною повісм'яною ниткою, крутилися в шворки, потім силувалися в густі тенета, з яких уже не виборсатися, яких не порвати. Тут Данило Катрич починав сердитися на себе, на свій розум, схильний до аналітичних роздумів, міркувань (чи не вперше в житті таку рису відкрив у собі Данило?). Починав думати про ту ущелину, в якій за його проектом мають побудувати міст замість дерев'яного; ущелину в основному він знав, ще раз мав її ретельно оглянути. А очі Данила все тримав на собі отой стоклятий чемо́дан, що спокійно, байдуже лежав на полиці, шкірячи два холодні металічні зуби-замки.

Голосним гудком озвався поїзд. Під колесами задудонів міст. Данило відчинив вікно. Витягнутий на високих опорах, ажурний, весь в повітрі, міст прикрашав гірську ущелину сміливістю і мудрістю людської думки, був наче піснею людським рукам, що його тут звели. Частина моста між першими двома прольотами тягнулася вгору металічними арками — з вікна вагона ділилися на геометричні площі і голубе небо, і хаші на крутосхилах, і провалля ген-ген по течії ріки, і сама річка, яка то зеленіла гірськими чистими водами, то біліла бризками на кам'янистих спадах.

У відчинене вікно вагона освіжаючим струменем вливалось гірське повітря. Настояне на ялиновому гіллі, на опалому листі, на останніх осінніх польових квітах, воно додавало сил, бадьорості, очищало душу.

Поїзд притишував ходу. Ген-ген, по той бік моста, йшли роботи на колії.

Коли вікно вагона повільно пливло тою частиною моста, що по краях була обведена невисокими поручнями, а в провалля звисала велетенськими арками, Данило Катрич потягнувся до чемодана. В повітрі чемодан крутився, потім повернувся сторч і полетів, стаючи все меншим і меншим.

На полиці залишалася торба.

З плечей Данила Катрича не впала тяжка ноша, яку хтось посадовив несподівано, нечекано.

Та все ж! Трошки-трошки стало легше.

1961

ГАВРИЛОВА «ЗОЛОТА ОСІНЬ»

I

На якійсь порі справді багато-багато говорилося в за-тиснутому гірськими ущелинами підполонинському містечку про Гаврилову «Золоту осінь».

«Золота осінь...»

«Золота осінь...»

«А ви чули про Гаврилову «Золоту осінь»?..»

«Я нічого не чувала про Гаврилову «Золоту осінь»...

А ви чули?»

«Не знаю добре, що то має бути за золото, але й кума Тереза, і кума Олена, і сваха Одотя вже хотіли щось від мене дізнатися... Кажуть, що то у якійсь дуже високій ціні...»

Говорилося між людьми звичайними, просто чутливими до всіляких новин і небуденних вісток — котяться спершу хвильками, потім здіймаються хвилями, інколи височать габами.

Говорилося поважно, навіть загадково, інколи з недомовками в невеликих колах інтелігентських, тут, до речі, все огорталося таємничістю аж до того, що комусь в чомусь ще належить розібратися, з'ясувати, встановити...

Осінь та осінь!.. Доки справді обізнаний не вніс толк: Гаврилова «Золота осінь» ніщо інше, як намальована якимось знаменитим художником картина в справді

дивовижних осінніх барвах, з відтворенням чарівливого кутка гірської природи.

Як воно й водиться, говорили, поговорили, наговорилися і... помовкли. Хвильки вгасали швидше, хвили вгамувалися, а високі габи гривастими конями відкотилися й теж стриножилися...

Все озвалося знову якимось несподівано.

В містечко під високими полонинами прикотив на власній машині один досить цікавий суб'єкт. Тут-там про щось розпитував, щось вивідував, дізнавався, коли зненацька знову й сплигло про Гаврилову «Золоту осінь».

В містечку достеменно не відали, а хто на власному лімузині з дружиною побував, як загадкою залишалося, про що так довго в хаті Гаврила Струка невідомими говорилося.

Все ж! І тут набула реальної чинності уже не раз життєвим досвідом перевірена давня приповідка: «Нічого не буває тайного, аби не стало явним».

Цікаві до новин передавали одне одному чутку, що до Гаврила Струка загадковий невідомий навідався по «Золоту осінь». Ніби готовий був заплатити бозна-скільки, щоб тільки полотно всадити до машини й відвезти, а Гаврило Струк таки «Золоту осінь» не віддав. І вже раптом ув очах дивним, для декого зовсім незрозумілим ставав сам Гаврило.

«Дивися лишень! Нагодився купець, хотів за «Золоту осінь» платити великі, золоті гроші, а Гаврило ні на яку ціну не йшов!» — говорили одні.

«Нічого, нічого! Віддасть!.. Той щось накинє, Гаврило зм'якне і вигідно віддасть!» — казав інший.

«Хіба перед грішми хтось міг встояти?..» — кидав ще інший.

І вже тихцем чекалося, що буде далі... Чекалося в силу звичайного правила: коли щось рушилося, повинно рухатися далі, не застрягти йому на місці.

На цьому в містечку сходилися усі. А найперше ті, хто ніяк не міг похитнутися в твердому переконанні: гроші скрізь і завжди можуть усе.

День хилився під захід сонця.

Намугикуючи нехитру пісеньку більше для того, щоб діло не здавалося одноманітним і спорилося, Гаврило Струк від воріт тачкою навезені дрова-рубанці гуртував по довжині й укладав для просихання під самим плотом — огорожа тяглася садибною межею. Тільки було взявся до роботи, як вже сердився і подумки нарікав на шофера, Луку Фригана. Вчора Фриган від лісопильного цеху так звану топнорму завіз самоскидом, обертати кермом й подавати машину у двір лінувався, тому рубанці ледаче згорнув біля самих воріт. От тепер забавляйся ними, Гавриле! Бо робота — не робота, згуба часу!..

Рубанці пахли свіжо пропиляним буком. Цей теплий запах Гаврилові був добре знайомий і чомусь завжди нагадував щойно із печі добуту ячмінну хлібину, а з цим — дитинство, простоквашу з пописаного білими кривульками і блакитними чічками череп'яника-дзбана. Ту саму простоквашу, що не лилася з посуду, а ніби великими білими кавалками відламувалася і кришилася, падала смачно до кухля, коли мати годувала дітвору теплим хлібом і молоком.

Штабель рубанців вилаштувався уже геть-геть поважною громадою, а дров для складання іще залишалося багато. Паливний набуток Гаврило оглядав задоволено й тепер білу зиму уявляв собі не лише з морозами, сніговими заметілями та кучугурними наметами, але й з тим привітним затишком, коли після нічної зміни у меблевому цеху зможе не тільки відпочити, але й у протопленій кімнаті прогріти кості — дарма Гаврило був і не в таких уже похилих літах, а в суглобах ще панські заробітки в лісах у голодні та голі зими озивалися поламуванням.

Гальма скрипнули так вискотливо, що увесь передок легкової машини дрібно заіскрився-заряхтів холодним нікелем, у готовності втупитися до бруку, ніби присів, оперенням же задка хвацько хапонуло й тут же посадовило донизу — хмаркою пилюга знялася з-під коліс.

Тримаючи в руках по рубанцю, Гаврило хвильку забувся більше через той скрип гальм і вже важив, а що це могло б означати: чи шофер незнаючий, чи лихач бравою завпадливістю хоче показати, який він мастак.

Мабуть, ні те, ні інше, бо з машини мовби велетенською куделею збитої вгору пишної зачіски тендітно засвітилася жіноча голова, за цим відчинилися двері лімузина, й уже на вулиці показався дебелий чолов'яга у легенькій в'язаній короткорукавці — згодилася б для сачка тримати у воді виловлену рибу. Поважно хазяїн легкової машину обійшов, праві дверці по ходу відчинив й тут же сягнув помагати жінці вибратися з сидіння, коли вона першою простягала до рамена оголену руку.

— А... Так це той самий... колекціонер-збирач... «Любитель!..» А що тепер надумав-нагадав?..— Гаврило мерщій взявся пильно складати рубанці по довжині, аби не валялися під ногами.

— Хазяїн! Можна до вас? — басовито озвалися з вулиці до Струка.

Гаврило застиг отак з дровами перед собою, наче умить завагався: просити на подвір'я чи виправдатися нагальною роботою. А далі:

— Можна, можна!.. Чого ні?..

Обтрушуючи тирсу з штанин й потираючи руки для чистоти, Гаврило сам готовий був стріти нечеканих гостей.

Від хвіртки гості пішли акуратно залитою бетоном доріжкою, минули дрова, тачку й зупинилися перед Струком. Обпалене сонцем лице дами скидалося на куття з міді, що прихоплене тьмяністю часу. Гаврило більше забувся на збитій вгору куделі волосся й мимо своєї волі готовий був спитати жінку, чи таке жовте до білого волосся у неї від роду, чи, можливо, жінка вживає якихось знадоб для підбарвлювання. Тут же піймав себе на зухвалій неслухності, а через це приємною усмішкою вибачався:

— Прошу!.. Ласкаво прошу! Для добрих людей у нас і хвіртка, і ворота, і двері — навстіж...— Гаврило завжди був привітним, коли хтось завертав з вулиці на подвір'я, озивався для розмови або переступав хатні пороги.

— Паливо? — гість поважно простягнув довгопалу п'ятірню для потиску Гаврилової долоні, поводячи очима то по громаді, то по складеному доладно штабелю.

— Дрова... Зима недалеко, а коли хата з припасом належним, душі — спокій, а тілу — надійний загіток...

— Ох, як люблю село під полонинами взимку!.. Дрова в печі весело потріскують, вітер надворі вие вовком

лютим... Пси гавкають, мороз палить, і містки на потоках кує, а ти собі в затишному і теплому!.. Радіо слухаєш, телевізію дивишся, забавні книги почитуєш...— зашебетала дама в легенькій блузці-безрукавці, тендітно навіть ніжками в джинсах крутнувши,— ніби до танцю когось просила.

— То, любя Таміло Титівно, кому що! Тобі, наприклад, зиму, я дуже люблю квітнучу зелену весну, а Гаврило Федорович ніяк і ні з ким не погодиться, що є на світі миліше і краще за осінь золоту!..— гість мовив загадково, усміхнено, хитро поглядаючи на господаря садиби Струка.

— А що б ви і не казали! Таки осінь в Карпатах — не осінь, а казка! Не одні сюди вже приїжджали з далеких далечин, бозна-звідки приїжджали, аби на осінь в барвах надивитися...— Гаврило мовив звичайно, наче між іншим.

— Страх як любить подорожі! В цю дорогу я хотів податися один — досить їй було і минулого разу,— а вона: ні та й ні! От ми і прибули до вас, дорогий Гавриле Федоровичу, знову удвох! Гадаю, сварити не будете, що відриваємо від такого потрібного і корисного діла! — гість мовив грайливо, легко, наче слова самі злітали з кінчика язика горішками-лушанцями...

— А чого б гніватися я мав?.. Хата, яку обходять, не має чим хвалитися... А коли вже така нетерпелива спішність, хіба ми разом оці рубанчики не поскладали б, гуторячи?..— тут Гаврило усміхнувся.

— Що й казати!.. Ми помогли готові... Правда, Таміло Титівно?..— гість, здається, вже озирався й таки готовий був набирати рубанців для складання в штабель.

— Що ви, що ви! То робота не для гостей... Небагато залишилося, впораюся! — Гаврило з вдячністю мовив, розуміючи, звичайно, жартівливість.— Хіба гостям дрова складати?..

Гаврило гостей вів двором до хати. Це теж було не тільки в натурі Струків, але й звичаєм, гостинністю. Коли вже пройшов хвіртку, коли вже на дворі, то треба двері відчинити, пороги переступити!..

Хвилинку запала спокійна мовчанка для рівноваги. Таміла Титівна поки що до хати не поспішала, бо їй приємно було оглянутися подвір'ям. У Струків усе продумано, доладно, а що вже чисто скрізь. Ніде нічого не

валяється, безладдям в очі не кидається. А квітів! Скільки квітів!

— Оце я розумію!.. Минулого разу, як були ми, здається, нічого і побачити не встигла!.. Звідки стільки любові до квітів?.. Кожна закутинка, кожен маленький клапоть землі засаджений квітами! — ахала і охала Таміла Титівна в зачудуванні. Як це в минулий приїзд не побачила щедрого різнобарв'я?

— Знаєте, шановна і високоважна, цього року літо на квіти вдалося добре... Сонце гріло щедро, дощі падали теплі і рясні, тихі, злих вітрів і студених ночей не було... — Струк добре тямив, скільки напрацювалася його дбаюча, завжди заклопотана дружина, а все одно більше віддавав ранній весні, сонячному літу, довгій і теплій осені без приморозків.

— У вас, бачу, люблять однолітники, що й багатолітники... А як все продумано, організовано, які цікаві композиції!.. А флокси які!.. Скільки флоксів!.. Глянь, Леопольде, декоративний люпин вдруге квітне!.. Це так зване осіннє цвітіння! — Таміла Титівна задивилася на цілу купку різнобарвних люпинів — їх на садибі Гаврила любили за невибагливість, за живучість, за ранній цвіт поспіль зі справжнім багатством відтінків у барвах, за декоративний лист. До всього строкатого килима по грядках затишного подвір'я з жоржинами, вогнистами сальвіями, яскравими циніями, айстрами врівень незайманій чистоті і юній дівочій тендітності на садибі Струків було чимало кущових і штамбових троянд — тут уже порядкував сам господар, добираючи сорти, щеплячи, досаджуючи і підсаджуючи все нових і кращих.

Таміла Титівна, здається, мліла від досить часто подибуваної в гірських місцевостях краси, аж поки зовсім випадково не зірвалося:

— Ще розумію, Гавриле Федоровичу, там, де природа довколишня бідна... Все таке одинакове, якесь невизначене... То люди вже і тягнуться до квітів, до кущиків зелених — садять при хаті для очей... А тут куди не зирни, куди не поглянь — в кожну пору краса й краса... Гори, ліси, полонини, пасовища, річки і потоки... Така різноманітність — оку не намілуватися: дух перехопує...

— Ото воно і є... — вмить Гаврило Струк якось замислився, бач, сказати мав що, а не поспішав. А далі таки мовив — гості чекали, аби казав. — На Україні скрізь квіти в пошані... Яких тільки не подибував я і на Пол-

тавшині, і на Сумщині, на Черкащині, по Чернігівщині, скрізь... Людська доброта квітами прикрашалася у всі часи... А тут, в горах, ще й природа вчила розуміти красу, жадати її!..— Струк говорив спокійно й дивився вже не по грядках біля власної хати, а зір устремляв по справді дивовижному в осінню пору розбарвленому горизонту — проглядався далеко увесь в сонячну суху днину...

Саме тут Леопольд Лонгинович взявся думою-сумнівом. Мабуть, розгорнутий діалог між його дружиною і господарем щось зненацька відкривав, над чимось мовби заслону піднімав. Дарма Леопольд Лонгинович за спалах мізантропії готовий був сварити себе — знав, що подібне ніяк не прикрашає, — проте Гаврило Струк ураз ставав йому справді антипатичним, неприємним... Глянь тільки! Звичайнісінький собі чоловічина, не руки, а ручиська, не ноги, а ножиська, створений, певно, самою природою для того, аби деревиною з місця на місце перекочувати, кругляки в пилораму подавати, рубанці в штабелі для опалення хати взимку складати, а послухай тільки як говорить!

Хіба ні?

Минулого разу Леопольд Лонгинович воском танув, килимком під ноги стелився, ніжним шовком падав, а оцей самий Гаврило був не тільки незговірливим, але й незрозуміло кострубатим. І як могло статися, щоб саме оцей Гаврило Струк казна-коли, при якій ситуації розжився на істинний шедевр живопису знаменитого й уславленого майстра? Колекціонер (назовім його звичайним любителем-збирачем!) і грошей громадку прихопив, і в бесіду пускався то сяк то так, а Струк — ні та й ні!

«Знаєте, товаришу Бричко!..— ураз мовби тільки-но мовилися, зринали слова одне по одному, лаштуючись в ряд.— Може, сам я ще оту «Золоту осінь» вам і відпустив би з хати... Та не раз стається і таке — дивно буде вам почути... Стається таке, що мій кум Гриць, мій побратим по цеху Яків, мій товариш по зеленій полонині Дмитро — всіх не зберу тут — прийдуть собі просто посидіти, поговорити... Упреться кожен в оту «Золоту осінь», дивиться і мовчить — усі мовчимо, — а мені чується, що казка дивна кажеться... Що я скажу їм, коли до мене вони прийдуть?..» — на цьому, здається, минулого разу і закінчився ярмарок.

— Знаєте, шановний Гавриле Федоровичу, скільки я не передумав, не перебрав у голові, а ніяк не можу заспокоїтися... Сиджу — думаю, щось роблю — думаю, ходжу — думаю... Сплю — сниться мені...— Леопольд Бричка брався непомітно збоку, коли малим гуртком проходили таки до хати. Тут гість господаря імив під руку уважно, мило, наче припадав значуще при кожному окремому слові.

— Кажу я Леопольду Лонгиновичу: «Дай собі, чоловіче, спокій!.. Коли Гаврило Федорович не поступився картинкою перший раз, не поступиться й зараз... Імовірно, картинка — не інше, як родинна пам'ятка, щось дуже небуденне, реліквія...» — Таміла Титівна готова була, мабуть, до вивідувань. Справді-бо! Чому Струк так затався в продажі?

Гаврило промовчав.

Дихнуло привітністю й чистотою. З кухонної шафи виглядали червоними крапинами місткі горнятка з полочки одної, менші, певно, для кави — з іншої. На верху шафи хизувалися чистотою і виблискували чепурним візерунком, нікельованими оздобами бляшанки різної місткості для всілякої куховарської провізії, а скоріше для спецій і того, чого насправді припасається не так вже й багато, та потрібне до рук близько.

— А який у вас холодильник! Остання модифікація!..— не втрималася жінка, маючи дивовижну пристрась до холодильників: ледве не раз у два роки мінявся цей побутовий предмет на новий, як по красі, так по доконалості.

— Знаєте, скажу вам так: давно, ще за отих часів, котрі бодай і в снах не привиджались, у нас про холодильник і не чували... Гершко Шумахер і Лейба Мошкович пиво холодили тим льодом, що на Свалявці за якийсь невеликий гріш людьми заготовлявся у великій кількості... Лід складався великими крижинами у буртище, присипався опилками, а потім у спеку брався для діла... А нині — техніка... Нічого на місці не стоїть... Якого дива за останні десять-двадцять літ я не навидівся...— Гаврило Струк мовив тепер так поважно, так задумливо, коли зрозуміти було: справді чоловік і в далеких горах побачив світ, що на місці не стоїть, у всьому розвивається. Хіба й самому Гаврилові — нехай говорить і каже хто що хоче! — міг холодильник колись при-снитися?..

— Маєте істинну правду!..— підхопив Леопольд Лонгинович.— Були такі часи, коли звичайнісінький патефон, звичайнісінька електрична праска ставали мірилом добробуту. А хто вже катався на веломашині — го-го-го! То вже був при механізмі!.. То вже був не пішоходець!..

— Даруйте, гості, я до порядку себе дам!.. Еге, від самого ранку з дровами та з дровами поратися мушу — треба скласти. Ви тим часом в світлиці посидіть та й відпочиньте з дороги...— Гаврило навстіж відчинив двері до великої, злегка заслонами затіненої кімнати з двома просторими вікнами до вулиці, а сам давався скинути буденні лахи, від тирси мити руки.

— Посидимо на кухні... Не турбуйтеся, Гавриле Федоровичу!..— Таміла Титівна захопилася вишиванням по акуратно застеленій канапі — в кутку приміщення це все затишку додавало.

— Та ні-ні... Таки зайдемо до тої самої світлиці, де висить дорогоцінна «Золота осінь»! — Леопольд Лонгинович був практичнішим. Врешті, чого не розглянути, не роздивитися по витвору живопису не в присутності господаря? Перше враження було дуже сильним, від нього Леопольд Бричка ніяк звільнитися не міг. Хотілося перевірити сприйманням другим не тільки сам твір, але й себе.

Таміла Титівна промовчала. Якось мимоволі, не помічаючи порога під ногами, гість таки ввійшов до застеленої ковдринами просторої світлиці.

Жінка мовби ураз потоншала в талії, стала вищою в статурі, пружкою і зібраною. Прихопила тендітною долонькою уста, наче налякалася раптового вигуку. Невже і друга зустріч вражала?

Обіч стояв чоловік. Трошки похмурений, зібраний, щось виглядав, придивлявся, відтак вмить зібрав п'ятірню трубкою, до правого ока трубку приставив, ліве приплющив й дивився у цей спосіб. Тут, мабуть, пейзаж розбивався на окремі частини, частини роздивлялися з особливою прискіпливістю, додавалися одна до одної з вмінням аналітичним і досвідом знавця неабияким.

— Що скажеш, мила?

Таміла Титівна помовчала, сама ще до оцінок не дійшла.

— Здається мені, ти не помилився!.. Рука майстра неабиякого, щедрота в кольорі, зовсім реалістичне письмо,

настрій... Очевидно, небуденний спалах натхнення...— розмірковувала.

— А ти чула?.. Вони удвох, утръох, учотирьох збираються, дивляться, мовчать... Щось видивляються!..— Леопольд Лонгинович запам'ятав сказане Струком — справді помітно його вразило, навіть дивацтвом видалося. Тільки подумати: сидять собі чоловічиська перед картиною майстра, дивляться-вдивляються, ніби кудись мандрують, і всі мовчать.

— Наївність яка!.. І ти враз так повірив... Мені здається, що хитрий власник баки забиває...— Таміла Тівна охолоджувала.

— Що за баки?.. Вона мені сниться кожної ночі... До півночі і після півночі...— гість зітхнув, наче спадала частка тягара з плеча.

Червоним золотом впало сонце до світлиці, коли Леопольд Лонгинович розгорнув заслону — так можна було картину живописця докладніше і краще роздивитися.

Полотно відкрилося неповторністю дива осені так само, як відкривається й сама закарпатська чарівниця осінь в одну щасливу, благодатними силами подаровану мить, аби вже тут завдяки незвичайній волі натхненного живописця з великим талантом і щедрим досвідом професійним дарувати цілому близькому і далекому світу неоціненну і таку ж незбагненну нову красу!..

Полотно не єдино дихало тою порою, коли гори одягають найурочистіший, найвеличніший наряд, аби знову й знову повідати про неповторність природи карпатських гір менших і більших, могутніх замріяних лісів і зовсім ще безжурних молодих лісків з деревами та чагарями, з високим на овиді захмареним небом й прозорою у таємничості чарівливою і манливою долиною. В усьому баченому була таїна стану, коли все уже мовби зупинилося, застигло, відпочиває, в той же час у ньому живе притаєне... Оце притаєне набирається таки сил для нових буйних спалахів і цвітінь, для нового весняного, літнього, а відтак уже й осіннього дива...

Стояли поніміло перед витвором живопису удвох, а хтось щедрий, зовсім-зовсім серед людей незвичайний своєю душевністю і силою, був також тут, поряд, марно нікого стороннього у світлиці Струків не було.

В одну мить Леопольд Лонгинович знітився, спохмурнів, навіть розгубився. Саме тепер він піднімався вище Леопольда Лонгиновича першого, всього лишень заці-

кавленого вигідно купити, з наваром, мабуть, збути, бо вже подумав: коли вламає-таки, схилить зняти полотно зі стіни, повісить це полотно в своїй просторій благоулаштованій квартирі, щоб ніколи з твором уже не розлучатися...

— Ну як?.. Маєш надії?.. Погодиться?..— кидала поспішно запитаннями дружина — твір при другій зустрічі вражав не менше, хоч сама в захопленнях була стриманою. Досить і того, що рівновагу втратив чоловік...

— Думаю, «полотно на полотно» не пройде... Треба буде щось ще... А загалом, побачимо...

— Ти тільки не відразу...— наставляла, ніби мав у довгий і далекий похід взятися.

— Я тут!..— освіжілий, здається, навіть поголений господар у просторій вітальні став коло порога, ніби готовий був про щось важливе складати рапорт.

— О, дивіться на нього — професор! — Таміла Титівна приємно і добродушно усміхнулася в похвалах — справді Гаврило Струк нічим тут не був схожий на попереднього в пилюзі, в поношеному одязі, в щкарбанах для роботи по сякому-такому господарству, а випрасувана сорочка з легеньким вовняним пуловером навіть надавала чепурності й елегантності. Хіба мало таких, що досить йому акуратно одягнутися й підтягнутися, коли вже і не той, зовсім інший!..

— Який там професор?.. Час не той був, коли з-під полонин та з гір високих професорами ставали... Наші гімназії та університети минали в лісі з ручною пилюкою, сокирою і довбнею, по полонинах коло тваринки, по далеких світах за ським-таким заробітком на хліб насущний... Го-го-го, чого ми тут навиділися, доки наші не прийшли з школами та науками... Тепер — святе діло! Аби тільки хотів і не лінувався!..— Гаврило Федорович, бач, добре пам'ятав свої шкільні роки десятки літ тому, як знав немало тих, хто у нову пору з гір пішов по навчальних закладах і в люди вийшов...

— А ми з Тамілою Титівною картинку роздивляємося...— гість, певно, і не помітив розмірковувань Гаврила Струка. Врешті, не за тим прийшов, щоб чинюь в горах біографію вивчати...

— А правда, є на що очима дивитися... А дуб... дуб отой... Скільки дивовижного!..— Гаврило Федорович якось навіть по-хлоп'ячому широко і захоплено мовив.

— Отаке собі постаріле дерево... Взагалі, твір вперше якось мені подобався більше... Чи освітлення не те, чи настрої душі у мене інший... Ні-ні... Щось і те, і не те...— Таміла Титівна хапала і перехапувала, мов пальцями в чомусь перебирала, бо дрібно по невидимих повітряних бубниках правицею наче тріпотіла.

Господар замовк.

Мовчав і гість, собі вдивляючись в полотно,— в надвечірньому сяєві з небесним світилом десь іще над самим горизонтом хата Струків бачилася всередині уся в небуденному піднесенні, з привітністю і гостинним теплом.

Одинокий, буревіями колисаний, теплими дощами поений, узимку пекучими по довгих ночах морозами палений предковічний дуб стояв у тому золотому вбранні, що надавало дереву особливої величі і достиглої сили. А ген-ген віддалік мовби нишк і тулився клен, покришений бурями — зелена гілка одна скидалася на знамено. Клен постарів, знидів, а життя у ньому є, бо ще є сила і чіпкість у самому корінні.

— Знаєте, я б вам сказати мав багато і про отого постарілого дуба! — замислився Гаврило зібрано, якось замріяно, до себе посміхнувся не для потіхи, а з неподільною, мабуть, таїною, а потім таки продовжив: — Гляньте на клена! Дерево, здається, уже тільки на паливо, на дрова годиться. А скільки у ньому сили іще! Отак дивишся, дивишся на сухорляча, а бачиш насправді одну зелену гілку. І вже вона тебе радістю усього наповняє... Еге!.. Один пагін, один усього навесні пророслий зелений пагін — і все іще живе!.. Скеля висить горою, а з-під неї маленьке джерельце срібною ниткою засвічується до неба...— Гаврило ніби мовив не до гостей — хай самі на картину дивляться, беруть з неї собі, що тільки хочуть і можуть!..

III

— Дідусю!.. Бабка просить усіх до вечері!..— до світлиці вбігло кругловиде жовтоволосе дівчатко й застигло біля порога, ткнувши ручки на крижа — бач, мала не сподівалася зустріти тут невідомих, знітилася.

— Як тебе звуть? — Таміла Титівна зраділа дівчинці, тут же приступилася до неї, щоб погладити по жовтих кучериках.

Дівчина схилила голівку, ховаючи вічка.

— Ти вмієш говорити... Ти вже велика в дідуся!..— Струк захоплювався до слова.

— Я Мар'янка...— внучка не зводила голівки.

— А яке в тебе ім'я! А кучерики які! То мамка, певно, тобі кучерики десь купила за великі гроші!..— Таміла Титівна справді не могла натішитися — дівчинка й справді обділена вродою не була.

Таміла Титівна втиснула долоньку до кишені джинсів й добула дві штучки, тут же сягнула ними до Мар'янки:

— Візьми, дитинко!

Дівчинка допитливо глянула, а долоньку не наставила.

— Бери, бери, маленька!.. Бачиш: це «Педро», а це «Дональд»! — спершу Таміла Титівна показала папером обгорнутий кусник один, потім другий.

— Ти їй скажи, що воно за ласощі!.. Певно, маленька не знає...— Леопольд Лонгинович радив.

— Знати знає... Тепер, еге, жують вже тут-там і дорослі...— Струк знав, чим жінка частує внучку.

— А багато у вас Мар'янок в селі?..— Таміла Титівна пригортала малу до себе, коли дівчинка гостинця затискала в руці.

— Є... Тепер багато всіляких нових імен... Колись Марійка та Анна, Оленка, Василина... Траплялося десь і по Гафії, Одоті... Бувало й таке, що як дівчат в родині народжувалося більше, а імен не вистачало, давали одне ім'я і двом сестричкам... Я знав родину, де мали двох Марічок, двох Василин, двох Іванків... Нині вже не так скупко на красні імена, як скупко стало на діток... Є й Оксанки, Наталочки, Тетянки, Ольги...— Гаврило Струк розповідав повільно, докладно, наче й справді зненацька важливішого для бесіди з гостями не було: нехай знають, коли цікавляться...

— Мар'яно!.. Гавриле! — дружина Струка Настя застигла в дверях, схопившись: коли в хаті невідомі гості, дорікати негоже.

— Ідемо, ідемо...— Гаврило привітно і винувато до жінки усміхнувся, знаючи звичай: коли в Струків сідали до столу, все підкорялося велінням господині.

— Просимо, просимо!.. Повечеряємо разом!.. Гадаю, зручно помістимося і в кухні — у нас широка...— Настя мовила рішуче — годі було й думати, аби до столу не сісти.

— Ми зовсім несподівано... Якось незручно — прийшли до хати, а тут і за стіл...— Таміла Титівна виправдувалася.

— У нас такий порядок: прийшов час обіду, вечері, то вже хто тільки близько — за стіл! — господар говорив бадьоро, а з коридорчика так пахло дерунами зі свіжої картоплі, що аж слина мигцем натікала.

— Мій деруни страх як любити!.. Правда, в місті ми їх не часто готуємо...— Таміла Титівна знала слабкість чоловіка, певно, й зраділа: в звичайній робітничій хаті нагода поласувати дерунчиками!

— У нас картопляники люблять... Еге, прийшла донька з чоловіком і Мар'янкою й каже: напечім, мамо, картопляників — картопля така вродила, як ніколи. Ото ми й поралися. А ви куди? — Настя помітила, як гість не до кухні прямував, а готовий був з хати вихопитися, на ходу шепнувши щось дружині.

— Не турбуйтеся, газдинько! Мій відразу й повернеться. Йому тільки до машини...— Таміла Титівна заспокоювала господиню.

Хвилина, й гості розсідалися за столом. Як і належало, Таміла Титівна похвалила молоду маму за чемну Мар'янку, мигнула очима в кут з домашньою піччю і мурованою цегляною плитою. Тут же мовилося жваво про печені в домашніх умовах пухкі запашні паляниці, про пироги, запечені при нагоді ковбаси чи шмат свинини і яловичини до свят. Могло подуматися, що Настя з Тамілою давно знаються, стрічалися за столом не раз в змаганні, котра знає більше і краще.

— Може, щось до картопляників нам подаси? — Гаврило зирнув до жінки, потім очима стрівся з зятем Олексою — раз від разу бувало й таке, що молодий з тестем чарчиною шанувалися.

— Я хіба знаю?.. До гарячих картопляників не звикли... Маю незбиране молоко...— Настя засумнівалася — хіба справді до смаку пити при розпарених картопляниках?..

— Ми прихопили в дорогу!.. Хотілося перехилити з вами, Гавриле Федоровичу, бодай по одній... Минулого разу ми якось забігли, на картинку глянули, в поспішності було не до чарки...

— Можна і без неї... Та коли вам буде приємно, і ми з Олексою за комір не гулькнемо...— за день Гаврило наробився, тепер до вечері йому справді видалося ко-

рисним бодай чарку спожити. Стається інколи, що й зовсім непитуший відчуває потяг пригубити — мабуть, ослабла натура озивається...

Зять Олекса був стриманим, при гостях навіть skutим.

Василинка вже подавала чарчини. Мар'янка сіпала маму за спідницю й потаемці показувала гостинця від Таміли Титівни. Насправді Мар'янка не збиралася жу-вачку розгортати — дівчина часом довго тишилася гостинцем, поки ним ласувала. А тут несподівано таке небуденне!..

Наклейками хизувалася на столі гостем покладена пляшка коньяку.

— Беріть картопляників, доки вони гарячі — з випарком і смак вилітає!.. — махровим білим рушником чавунну містку каструлю Настя всадовила посередині між акуратно для всіх розкладеними тарілками, виделками і молоком наповненими кухлями.

Чоловіки по келишку таки випили. Саме гість першим взявся за пляшку й налив. Жінки пити не бажали, насправді їх ніхто і не вмовляв. Леопольд Лонгинович до всього знав, що комусь треба сідати й за кермо. Ставалося в дорозі не раз, коли після чарки виручала жінка — машину водила не гірше господаря.

Деруни смакували. Таміла Титівна виделкою відщипувала з їжі і так тендітно до рота несла, ніби чомусь боялася картопляником черкнути по губах — уста збиралися воронкою щоразу. Добряче наминав Леопольд Лонгинович. Коньяк, мабуть, додавав до порожнього шлунку з дороги ще більшого апетиту, тому спиртно дерунця складав прямо на тарілці удвоє, далі вже учетверо, натикав громадку виделкою й таким хапунцем втуляв до уст, ніби остерігався, як би хтось не помітив завпадливості.

— Їжте, їжте на здоров'я! Молока вистачає — цілий джбан ще є незбираного... — господиня Настя завжди раділа, як бачила, що комусь за столом у неї смакує.

— Ми їмо, їмо... Не деруни, а чудо... Що ви до них додаєте для смаку?... — нагода була довідатися, як готує картопляники Настя, тому Таміла Титівна й питала.

— А ми їх готуємо дуже просто... Найперше відбираємо великі картоплини. Чистимо, на терці тремо — то ви знаєте... Коли картопля вже потерта, беремо кілька часничин. Не шкодить для смаку потерти й цибулину-дві —

все від того, скільки картоплі... Конче треба ковтнути до тіста бодай пару яечок. Можна і ложку білої муки... Та тільки, щоб муки не передати... Треба не забути про чорний перець і сіль. А пекти найкраще на соняшниковій свіжій олії. Стара олія трохи віддає гіркуватим...— бач, Настя виклала цілу куховарську програму по частині традиційної верховинської страви з картоплі.

Певно, під враженням почутого хвиля апетиту накочувалася знову, бо Таміла Титівна аж тричі штрикала власною виделкою до каструлі, добуваючи дерунів купками. Тут же несла їх до таріля Леопольда Лонгиновича турботливо, з опікою і пам'яттю: чоловік у дорозі, чоловіку треба поїсти, чоловік деруни любить, про чоловіка дбати повинна жінка!..

— Що ти, що ти стараєшся так? — Леопольд Лонгинович схопився аж тоді, коли таріль був наверхшений, сам же непомітно для інших відпуслав пояса аж на дві дірки, спритно орудуючи лівицею.

— Іж!.. Коли я напечу таких?.. Хіба у нас таке молочко?..— для порівняння жінка виклала ще далеко не все.

— Знаєте...— Леопольд Лонгинович зирнув у сторону господині Насті з бажанням, щоб його уважно послушала саме вона.

Господиня збралася увагою.

Гість продовжив:

— Коли б на мені залежало, коли б воно взагалі було можливим, я на ваші деруни клав би знак якості!

— Таке скажеш, Лео!..— дрібно розсміялася Таміла Титівна — жарт видався не цілком дотепним.

— А чого смієшся?.. Нині — у моді...— чоловік говорив й усе брав зовсім серйозно.

Ясність вносив господар:

— Знаєте, а було воно так: імператор Австро-Угорщини Франц-Йосиф у 1910 році мав рівно вісімдесят. Для ювілею придворні кухарі наварили і наготували різних панських страв — гості збиралися не тільки з Європи. Звичайно, для Франца-Йосифа був спечений і величезний торт: розповідають, ніби такого у Відні не пекли ні до десятого, ні по десятім. Гостилися, гостилися, а потім і до торта дійшло. Вкроїли кусень, поставили перед імператором. Поїв стариган, скільки вже влізло, а кулінари хотіли думку знати. Хотіли чути похвалу. То й спитали, чи торт смачний. «Торт смачний... Але од-

ного разу під полонинами в Карпатах я деруни з нової картоплі їв смачніші...»

— Ти, чоловіче, все з якимись казками... Може, гість би ще й випили?..— Настя, мабуть, оцю казочку про імператора і картопляники чула не вперше.

— Що ви, що ви, господинько! Це так потішно! — щбетала Таміла Титівна.

Чоловіки по одній випили.

Поволі і вечерея підходила до кінця.

— Мамко, а тепер я можу з'їсти жуйку?..— Мар'янка тримала на долоньці обидві жувальні гумки, не тільки питаючи дозволу, але й поради, котрою з двох поласувати зараз.

— Можеш, можеш! Тільки не з'їсти, а всього пожувати і потім виплюнути...— молода мати, бач, мала вже й гіркий досвід.

— Чуеш?..— господиня Настя насторожено застигла очима на Мар'янці й тут же пояснила: — Минулого тижня дитина жувала-жувала й так з жуйкою спати лягла. Ранком прокинулася, дивлюся, а в неї жуйка у волоссі: вузликом збилося. Годі було смолу добути. Прийшлося цілого жмутка вистригати...

— Чистить і зміцнює зуби... То вже загальноновизнано і навіть медициною доказано... Вже поволі і в нас беруться випускати... Правда, воно — не булка і не ковбаса...— Таміла Титівна захищала й рятувала честь гостинця...

IV

— Так от, Гавриле Федоровичу, як би нам до діла приступитися. Спасибі, за вечерею засиділися, вже поволі і в дорогу пора...— гість розумів необхідність переходити до справи упритул. До всього Гаврило Федорович ніби несподівано обм'як, випитий коньяк підняв настрій.

Господар мовчав.

Гість вижидав.

— А ти чого відмовчуєшся, коли до тебе озиваються?..— господині справді неприємно було спостерігати господареву неухважність: до нього приїхали зі світу, з ним говорять, а він — як пень.

— Знаєте, шановна господине Насте Миколаївно, ми хотіли б відкупити від вас картинку... Річ уже стара,

барва на ній померкла й геть потьмяніла...— Таміла Титівна озвалася до господині несподівано, коли Гаврило Федорович сидів на канапці в світлиці, опустивши руки на коліна, а Леопольд Лонгинович з крісла приглядався на «Золоту осінь».

— А скільки ви мені могли б дати?..— господар мовив так рішуче, коли вже не могло здатися: не скупися, плати, забирай!

— Коли минулого разу ми з дружиною були у вас, ви нам сказали категорично: «Золота осінь» не продається». Дивуетесь, чому ми знову тут? У місті я маю одного немолодого вже, знаючого майстра. Той коли-не-коли старі картини обновляє — додає їм глянсу, освіжає барву, фіксує і консервує. Придивіться до неї — картинка задимлена, стемніла вся і вже починає лущитися. Я добре до неї приглянувся, коли ви умивалися, а до кімнати крізь освітлене вікно упало трохи сонця...

— Та коли, Леопольде Лонгиновичу, так, шкода вам було сюди і їхати з далекого міста... Коли вже така ота картинка зацедбана, для чого вам її купувати? — розважливо мовив Гаврило.

— Знаєте, Насте Миколаївно, мій чоловік на тих картинах геть помішався,— втрутилася Таміла Титівна...— Коли бачить, як десь щось пропадає, псується, не так, як треба, людьми бережеться — нездужає... Характер... А тут і сліпому бачити: нищиться... Та то й зрозуміло: в кімнаті зимою холодно, температура невідповідна, воєни сирі, влітку заслонено...

— Я вам сказав би...— Гаврило-господар сам до себе усміхнувся й приємно якось колихнув головою. Мабуть, винахідливий розум озивався зсередини. Зітхнув і продовжив: — Знаєте, ще давно-давно — я тоді не робив на лісопилці — у мене був кінь. Від лошатка виплеканий! Гнали долиняни коней на полонину, лоша в дорозі відбилося, я пожалів тваринку й купив недорого. Пару років, і в мене був уже такий кінь, що на льоту в полі вихор його не обігнав би. Під сідлом — англійську принцесу на нього садови, в роботі — характер мій... А може, і від Насті щось взяв собі — роботу любить... Та хотіли ми нову хижу ставити. Уже й поставили. Кінь з нами наробився — усе для хати привезено ним. Не було чим хату допораїти. «Продаймо коня!» — каже Настя...

— Гірко нам тоді велося... Маленькі діти, заробітків нема... Не було на що підпертися, а без коня ми обійтись вже могли...— встряла Настя для роз'яснення.

— «Продаймо, так продаймо!» — подумав я і з жінкою погодився: було під осінь, трави вродили слабі, вівси запекло посухою із самої весни — зерно плохе... Чим корову за довгу зиму вигодувати?.. Сів я на коня після півночі в один ярмарковий день — і гайда в місто, коня продавати!

На коні несуюся, а серце — птах у клітці...

Приглянувся я на ярмарковищу по коровах, по волах, по конях, аби й для себе визначити ціну за Факова.

Прив'язаний на недоуздку стоїть мій Факов коло огорожі з вориння, якось полохливо озирається довкола й не їсть. Кинув я сіна, розв'язав і торбинку з вівсом. А кінь — ні та й ні!..

Одні купці прийшли, про ціну спитали, відійшли, інші приступилися. І ці відійшли. Один між ними був і такий, що давалося говорити з ним — обіцяв не на збит — тваринка дешева, зима з високих полонин на долини і в міжгір'я уже дивиться, а літо було на поживу скупе... Я вже хотів свого Факова відв'язувати од ворини, коли несподівано цілий рій циган коня обсів. Один хапле й дивиться в зуби, інший підхапує копита, ще якийсь за хвіст сіпає.

Я прошу за коня гроші свої, цигани дають свої. Чесно казати, я вже отим купцям і не радий: сам рогатий сатана їх приніс на гризоту. Але як собі здумаю, що корова в хліві, що корму скупо і бідно, вже й з циганами ярмаркую.

Один Факова від ворини відв'язав і птахом на нього вискочив — не встиг кінь копитами в небо змахнути. Вхопився клятий за гриву, штовхонував босими п'ятами під черево, і тільки задріботило до камінню. Ярмарковище таке, як футбольне поле — коня є куди прогнати!..

Факов летить.

Цигани дивляться, щось один одному кажуть.

«Добрий кінь! Не був у війську?» — каже один кучерявий. — «У війську не був... Робив, сарака, а тепер мушу продавати — годувати нема чим... Горище на хліві порожнє...» — «Та кінь на себе заробить, чоловіче!..» — каже інший, — видно, і між циганами трапляється добра душа.

Пригнав циган коня, зісکочив з нього духом і дає півціни з того, що просив я.

— А скільки ви просили? — практична Таміла Титівна хотіла знати ураз, ніби це мало тут якесь значення для неї.

— Я вже казав, що худобина була ніпочім... Аби од ясел відв'язати.

— І продали?..— знову халалася Таміла Титівна.

— Ні, не продав... Якось вимучили за зиму, навесні оборалися, обборонувалися, оборали людей, а потім вигнали коня на полонинську пашу — восени Факов зішов такий, як піч, тучний — ціни йому не було... Роки й роки вірно служив...

Та слухайте, що діялося до кінця з тими чемеряними купцями... Почали цигани коня гудити і неславити. Один каже, що зуби з'їдені, інший знайшов, що кінь дихавичний — пахами носить, ще інший примітив, ніби кінь не так біжить, четвертий, що кінь не по закону ступає, криво дивиться, косо хвостом махає... Ураз до того наговорилися цигани, що кінь і мені самому видиться вже не тим, яким його я знав... І вже конева і ціна зовсім не та, що думалося... Приступається циганище до ворини відв'язувати недоуздка, а я потилицю чухаю. Ей, боже! Факов як прядоне вухами, як вишкірить зуби, як шкварне цигана за рамено — я думав, неборака покладе на каліку. «Та він іще й кусає... Дивіться, люди чеспі!» — скривився і сполотнів циган, як біла стіна. А коли Факов заіржав жалібно, а коли пригадалося, як казав старий циган, що кінь за зиму прогодує себе і сам, уже не було тих купців, не було тих грошей, за які тваринку я продав би...

Здається, було сказано все.

Мовчали гості, мовчала Настя, мовчав і сам Гаврило. Певно, із хати під полонинами він брів з конем до міста, озирався по гомінливому ярмарковому плацу і весь-весь був при тому ділі, без якого продаж-купівля не обходяться... А можливо зовсім, що Гаврило тепер чвалав на коні з ярмарку в місті верхи по обочині тракту, який вів все вище й вище у гори... Мабуть, раз по раз широкою п'ятірнею гладив коня пестливо по пругкій шиї, на зелену обніжку коло річки давав йому скубнути осінньої мізерної паші, поїв джерельною водою досхочу, а загалом звідував несказанну радість поспіль з клопотами і турботами, коли тваринка додому повертається, як на-

вертається добрий вірний побратим,— тільки б нагодувати його, тільки б його у шані стріти...

Таміла Титівна з Леопольдом Лонгиновичем переглянулися.

— Айн момент! — гість схопився й прожогом чкурнув з хати. Хтось міг подумати, чи на вулиці з машиною не пригодилося лихе.

— Він зараз увійде...— заспокоїла Таміла Титівна.

Леопольд Лонгинович справді не забарився. Зачепив чимось громіздким у дверях, пововтузився хвилю: «Зараз, зараз, зараз!..»

Увійшов до кімнати з чимось загорнутим у цупкий папір і обшнурованим ретельно. У цілковитій тиші заходився неспішно розв'язувати шпагата. Лишилося зняти обгортку, та Леопольд Лонгинович спершу поважно огледівся, де поставити б і до чого притулити внесене для кращого огляду.

Під стіною палахнуло барвами.

— «Осінь!» — злетіло з уст Таміли Титівни.

— «Золота осінь!» — Леопольд Лонгинович уточнив.

Копиці з сіном на галявині, прихоплені першим морозом пожовклі чагарі на обочині, зчервонілий черешневий лист — його ще не обніс вітер,— лісок зажурений, одинока птаха в захмареному небі, затуманений горизонт і колиба з вигаслою ватрою. Щось в картині було і від тої самої «Золотої осені», яка в хаті Струків,— обочини, дерева, горизонт, барви, і вже було не те...

— Ну що?.. Так на так... Піде? — Леопольд Лонгинович ще не дав докладно розглянутися, а вже ставив умови обміну.

— Картина зовсім нова! Потім гляньте тільки! — Таміла Титівна приступилася ближче й показувала палаючі вогнем і золотом плями: — Які барви!..

Леопольд Лонгинович вичікував, що скаже господар.

Господар задивився.

— Тут не треба ані глянсу, ані консервацій, ані реставрацій! — Таміла Титівна вигортала аргументи.— А рама! Рама яка! — на раму, бач, теж увагу належало кинути. Рама була широка, цупка, важка, з кривулькастою стрічкою по самому краю ззовні.

— Ну: так на так!.. Картина зовсім-зовсім нова, з цієї барва не буде і через сто, і через двісті літ сипатися... Та й взагалі, хіба тепер така барва, як була давно?.. Йому така барва і не снилася,— Леопольд Лонгинович

приступився до полотна й показував лист на черешні, вогонь на чагарях.

Гаврило мовчав.

На полотні забулася й Настя. Їй, правда, більше подобалася рама. Широка, дебели, з глибоким жолобом досередини, зі стрічкою по зовнішньому краю справді не врівень була скромній рамці на картині Струків — художник, бач, рамі надавав значення не так багато, а можливо, і той, хто колись картину від художника дістав чи придбав, спершу зарамував сяк-так при думці на краще потім.

— Так на так! — Леопольд Лонгинович сягнув рукою до Гаврила в надії, що ярмарок готовий.

— Чекайте, чекайте!.. — Гаврило мовив сухо.

— Ми добра хочемо!.. — Таміла Титівна, здається, готова була й образитися.

— А може, ви хотіли б якоїсь доплати?.. — Леопольд Лонгинович добре бачив, що «так на так» діла з місця не зрушить.

— А якої доплати?.. — Гаврило не розумів.

— Скільки б ви запросили, щоб довго не ярмаркувати?.. — мабуть, Леопольд Лонгинович належав до тих, що їх всіляке ярмаркування прищувало.

— Ми за гроші робимо... — Гаврило рукою змахнув.

— Добре! Коли не грішми, то у нас є щось і для газдиньки!.. — озвалася Таміла Титівна.

Леопольд Лонгинович тут же вихопився мигцем.

В світлиці Струків сиділи мовчки, коли Леопольд Лонгинович знову просувався крізь двері з об'ємним згортком.

— Потерпіть, почекайте, дайте красі показатися на всю ширину і на всю довжину!.. Якщо вже тут не зійдемося, якщо вже тут з нічим розійдемося, для мене буде все дивним і незрозумілим... — гість примовляв, розкубуючи вузлика — затягнувся не на жарт.

Обережно, повільно, мов зі згортка мала вилетіти дивна птаха, Леопольд Лонгинович розстеляв для показу килимка-картину по канапі.

Схопилася з-за стола Таміла Титівна.

Біла Таміли Титівни застигла Настя.

— Більше б простору! Такій красі тут дещо тіснувато... — скрушався гість, озираючись по світлиці.

— Його б на стіну!.. — Таміла Титівна вхопила за один кут, Леопольд Лонгинович за інший. Підняли ки-

димка в повітрі, відкриваючи для Гаврила і Насті не що інше, а сосновий лісок з ранковим сонячним промінням і ведмежатками — звірі справді видавалися потішними, плюшева тканина виблискувала, мінялася в барвах грайливо — ткацьке ремесло фабрикантів-прикладників сягнуло дійсно певних висот при відтворенні картини знаменитого майстра в матеріалі.

— Диво! Медведики як живі!..— Настя вигукнула захоплено, коли саме вперлася очима до неї Таміла Титівна.

— Диво!..— погодилася з Настею Таміла Титівна — тут вистачило для оцінки й одного слова.

— То коштує дорого... Звідки такі гроші у нас?..— господиня журилася, змигнувши очима на чоловіка, коли той стояв спокійно з опущеними руками.

— Коштує не дешево, та, гадаю, якимось на дорогу вийдемо... Що скажете, господарю? — Леопольд Лонгинович заклав вільну руку за пояс, відхиливши рамено трішки дозад.

— Знаєте, господинько, боюся, що без цих ведмедиків не звикну... Висіли у нашій спальні над ліжками. Ранком, бувало, встану, вони тішаться мені, а я тішуся їм — завжди настрої піднімали для цілої днини. Мій знімав їх, а я ледве не плакала...

— Я знав, куди вони ідуть!.. Тішилася ведмедиками ти, а тепер хай буде іншим добрим людям для радості і краси!..— Леопольд Лонгинович застиг у широкій усмішці.

— Думаю, Гавриле Федоровичу, не шкода вам буде щось і накинути...— Таміла Титівна поспішила.

Гаврило похмурився, очима збочив то на притулену до шафи картину, то на розстеленого по каналі килима з ведмежатками.

— Щоб ви знали мою щедроту і доброту: для пам'яті про нас беріть, як є! — Леопольд Лонгинович прихопився до Гаврила Федоровича з простягнутою п'ятірнею.

— Ні!..

Таміла Титівна оторопіла. В повній розгубленості задивилася на господаря. Відтак зирнула на господиню Настю, ніби підтримки просила.

— Ти, чоловіче, якийсь дивний... Я тебе зовсім не розумію!.. Люди з тобою тут не для фіглів, картинку свіжу привезли, до картинки додають, а ти таке, що вже коли не нині, то завтра почне луштитися, почне з нього

сипатися, шкодуеш віддати...— Настя говорила скрушено, навіть у розпачі.

Гості мовчали.

Мовчанка пригнічувала.

Рятувала Настя:

— Знаєте, він такий... Як упреться, як затнеться, годі його з місця рушити... Такий був і свекор, най буде прощун... У нього вдався... Бувало, старий засупротивиться, і так як дубовий пень — нема тої сили, нема того закону, який би рушив... А мине якийсь час, і сам передумає, полівить...

— Не піде!..— якомсь дивно посміхнувся Гаврило.

— Я, чоловіче, не розумію... Не треба нової, бери гроші... Еге, ми думали будувати собі літню кухню... Хіба з тими, що маємо, обійдемося?..— Насті, бач, «Золота осінь» була таки для продажу, раз нагодилися зацікавлені люди.

— Не піде! — якомсь незрозуміло посміхався Гаврило.

Таміла Титівна поспішно згортала килимка.

— Знаєте...— Гаврило мовив здалеку, наче брів до хати з-за голубих, з-за бузкових, маревом перетканих сріблястих горизонтів, з-за повитих легкими сизими мряками і в туманах загублених овидів, бо уява його водила вже далеко-далеко звідсіль.

Таміла Титівна забулася. Несподіване «знаєте» ніби вселяло крихту надії.

— Кажи, кажи, най люди знають...— спонукнула Настя.

— То, прошу, старий Бокшай...— Гаврило Струк вимовив мовби для себе, між іншим, проте зовсім розуміючи вагу сказаного.

— Подумаєш — диво яке!.. Дивіться, що ми вам привезли!..

— Тінь...— ніби цвяхом по чавунному горщику Струк кóвтнув.

Гості задивилися.

— Я був школярем... Я був зовсім іще малим хлопцем. До нашого, тоді ще села, приїхав маляр. З побратимами я виганяв на пашу тваринку. Маляр розкладався на галявинці й брався за роботу. Ми довго придивлялися, як він малює. Хлопчики вже кудись зникали, а я стояв так, як би мене хтось зачарував. Спершу на полотні виникали лінії гір, потім кущики, дерева, потім все одягалось в лист, жовтіло і золотіло... Я дивився, дивив-

ся і нічого не розумів... Я тільки чув, як у мені щось тріпочеться...

Художник на мене дивився, дивився, а потім підійшов і по голові погладив. І спитав: «А ти хотів би малювати?» — «Хотів би!» — сказав я.

Другої днини художник знову прийшов на галявинку. Я знову до нього прибіг. Маляр дав мені малювники різних барв, дав білий лист і каже: «Будемо разом малювати!»

Я весь горів тоді. Я не знаю, що зі мною діялося. Я взяв малювники і тримав їх у руці — ніколи таких не бачив до тої днини. «Малюй, малюй! Дивися на дерево пильно. Спершу стовбур, потім гілки злегка наведи... Не біда, що вони будуть не зовсім такі, як на дереві,— більш покручені або й більш звичайні, прямі... Аби гілки... Аби ти сам їх за гілки визнати хотів... Та й аби ще хтось сказав: дерево намальоване!»

Малювали ми удвох.

Раз по раз художник до мене підходив, радив, показував. А коли я намалював, погладив по голові.

— А що сказав? — не втерпіла Таміла Титівна.

— «Коби ти, синку, міг вчитися, з тебе щось було б... Іскра є... Я ще не видів, аби такий хлопчик отак відразу...» — усе, що він тоді сказав. Малювники я хотів йому віддати, а він їх залишив мені. Ще й кілька аркушів вирвав білих...

Здавалося, Гаврило закінчив. Та ні!

— А потім... Потім моя перша вчителька Йолана виїжджала з нашого села назавжди — мене вчила в першому, в третьому і в четвертому класах. Тоді, як Бокшай до нашого села приїжджав малювати.

Я вже був парубком.

Одної днини запряг коня, щоб допомогти вчительці відвезти набуток для здачі в багажне відділення на вокзалі... — тут ураз Гаврило замовк, бо повиділося йому, що все даліше ні для кого не цікаве. Насправді бачив себе тепер у тій маленькій прихожій на квартирі вчительки, де частина речей була складена до ящиків, відтак проходив до її маленької і скромної світлички. Як він забувся, яким почуттям охопило його, коли стрівся на стіні із чимось знайомим. Полотно він бачив уперше, та рука... Рука художника була та ж...

— Дійсно, не знаю, чи воно так насправді було, чи тільки чулося і виділося: я стою під дубом, дощ паде

рясний, а краплі по листу лопотять... Потім сонце загрило, висвітлилося все довкола... Клен показався мені з тою зеленою гілкою...— слів нема...

«Що ти, Гаврилку, хотів би для пам'яті від мене?.. Від своєї першої вчительки?.. Візьми на прощання!..— мовила вчителька, коли він забувся на картині з дубом і кленом.— Пам'ятаеш осінь,— коли у нас малював Йосип Бокшай?..»

«Пам'ятаю...»

«Художник кілька творів залишив тоді — він був приятелем мого покійного чоловіка».

— Нема тих грошей на світі... Нічого на світі нема...— все-все, що тільки і сказати міг Гаврило.

— Сентименти!.. Яка наївність!..— Таміла Титівна рішуче вгортала килимка під пахву, коли Леопольд Лонгинович гарячково зашурхотів цупким обгортковим папером, втуляючи до нього раму у бронзі...

Тримаючись за кермо, Таміла Титівна завпадливо на-тискала на газ, піддаючи колесам швидкості.

З нічної темряви фари вихапували телеграфні стовпи; тут-там як висвічувалися стороною обіч тракту, так і зникали в сутині дерева.

Леопольд Лонгинович сидів мовчки. Зненацька зі стелі блимнув світлом на задне сидіння, ніби зайвий раз хотів переконатися, а чи ведмедики з плюшевого килимка не подалися до якихось непролазних гущавин? А чи нічого не забуто?

— Картинку до багажника ти акуратно вмістив?

— Акуратно...

Були геть-геть далеко, уже з гір вибиралися на простору долину, коли Таміла Титівна знову:

— І треба було тобі ще й за коньяком бігти?..

Леопольд Лонгинович відмовчався.

1973

КРИНИЦЯ ДІДА ВАСИЛЯ

І що то був за горіх на садибі діда Василя!

Найперше — велет над велетами. Стовбур товстелезний від самої землі, а від стовбура уже й конари на всі чотири сторони світу. Вершинне гілля то купалося в

небесній блакиті, то вітрами вколисувалося, то розчісувало хмари й кострубатило тумани, коли висли вони над горіхом в осінню затяжну сльоту...

У весняну пору, гляди, вже верби зеленіли — лист зачучерявився, розпустився, до білих шовків черешні нарядилися, все-все весною гомоніло, а горіх іще в задумі і величавому спокої, ніби щось вижидавав-виглядав... Аж тоді, як небезпека ярніх приморозків минала, довкола природа теплом наповнялася, горіх собі розвивався.

А зазеленів лист на горісі — був уже не горіх, а ціла зелена гора височіла над зчорнілою під дранковим дахом хатою діда Василя: біла передня стіна вибіленим конопляним рядном напнута, сліпі дощані двері — латка потемніла в рамі цупкій з одвірків, порога та оцєпа, два віконечка — двоє нахмурених очей...

Влітку з-під горіха небесна блакить не прозиралася. Бо лапате листя заслоняло гілля тонке й товще; навіть небо з місяцем та зорями, ба й самим сонцем, не проглядалося. Тільки тоді, як з горіха нападало жовте побуріле плесо, знову блакить мережаними латками очам з-під горіха відкривалася. Заясніло сонце в студену осінь — химерне мереживо тіней сітями в'язалося, цілий сад і землю в дідовім саду брало в тенета...

Під горіхом у спеку — відпочинок. У бурю — затулок був. Бо все довкола обмивалося дощем, а тут тільки крислата, густа-густа крона в зливі купалася — під горіхом іще сухо. Не відразу з листа на лист лопотіли краплі, падаючи в зниділу траву.

Горіха видно було здаля-здаля. І коли сусідські хлопчики по околиці в мандрах губилися, дороги відразу не знаходили, задивлялися в сторону з горіхом й по ньому до рідних домівок добиралися безпохибно.

А скільки дерево-гора родило горіхів щороку! Було з чого і гріш вчинити старому, було достатньо для дітей і добрих людей, що своїх дерев не мали, вистачало для себе на свята... Навіть для вороння і різної земної тварі залишалося — дід тут-там тільки лушпиння купками подибував...

I

Перекручений на рамені жалив'яний мішок двома половинами пригинав старого до землі, коли дід Василь від річки наближався до хати. «Скільки зарікався, що

менше візьму!» — подумки старий себе картає, бо ноги під ним в'януть і підламуються. Ноша кришить крижі, пече лютими жаринами в грудях, перехапує сухим у горлі, а старий все одно понад сили чвалає-колишеться уже стежиною до криниці в саду — ген-ген біліє купка плескатого каміння-залізяччя.

Дід Василь крекне, поволі присідає, підгинаючи ноги в колінах, чує, як ноша за хребтом сягає самої землі, потім обережно опускає і ношу з грудей. Бач, старий добре розуміє: кинь мішка з двома каменями на твердий обліг, мішкови́на — хоч і цупка, жалив'яна — трісне. В чому тоді каміння носити?..

Віддихався старий і вже розв'язував чіпко затягнутого мотузка. Поволі, мов не знати який скарб, виймав камінь по каменю, коли до діда рушило двоє: вилежувалися в тіні горіха, вижидали старого. Знали-бо: хата відчинена, значить, старий кудись ненадовго відлівився.

Дід Василь впізнав з двох одного: Якова Бринькача. Завгоспом служив у лікарні.

— Щось будувати?..— незнайомий маленький чоловічок якось дивно скосив прищуленими вічками по громадці каміння й озирався довкола, ніби десь тут і будувалося.

— Для мура...— старий лагідно й спокійно кивнув очима до криниці, шорсткою долонею витирав спітніле обличчя, чоло — пашів у зморі.

— Коли мокро — повна, в морози — сяк-так, а спека з неї воду геть випиває...— старий говорив повільно, віддихаючись.

Незнайомий прихопився мерщій до криниці — всього кілька плескатих плит було в мілко всадженому не мурі, а підмурку,— прозора блакить застигла дзеркалом й відбила чорну зіжмакану кепку, маленьке обличчя, визираючий з-під кепки чубок.

— Мало... Води зовсім мало...— незнайомиць в оцінках був точний.

— Продовбаю в глибину, чень доберуся вже не до сліз у спеку, а до живої нори; вимурую, і хто з неї буде пити, най п'є на здоров'я...— старий мовив так, неначе йому на землі і було ще викопати й залишити по собі глибшу криницю.

До криниці приступився Яків Бринькач й сунув крисаню на потилицю, як мав зазирнути до джерела.

— А вона все була така скупа?..— Бринькач насправді не пам'ятав криниці.

— Ого-го!.. То була і в спеку така повна криниця, що відрами з неї носити — не переносити... Може, застаріла й заслабланора... Нора — як чоловік...— старий мовби запитував і стверджував.

Незнайомий задивився враз на горіха, нилнув по товстелезному стовбуру від самої землі уверх, потім очима ялозив по конарах — кожна варта окремого дерева! Ніби щось прикидав, обміряв, зважував.

— Продайте, старий, горіха! — стиснув під пахвою потерту дерматинову сумку, наче в ній лежали сотні пачками для розрахунку готівкою.

Дід Василь забувся.

Прогріта сонцем земля ураз наче обпікала босі розходжені підшви, бо старий переступав з правої на ліву, з лівої на праву. Незнайомець тим часом п'ятірнею прихопив кепку на потилиці, щоб не посунулася на хребет, дер очима по кроні, мов хотів і в ній побачити ділову деревину.

Незнайомець пішов до горіха. Знічев'я сягнув долонькою по розтрісканій корі, зором побіг уверх і застиг на могутньому вузлищі — звідси чотири росохатиці розходилися в різні сторони, далі галузилися меншим гіллям, ще далі — перепліталися дрібним тонковіттям.

Скільки не обійшов, скільки не оглянув, такого красеня не видав!

— Товариш скуповує дерева... Горіхи, черешні, груші!.. — Яків Бринькач промовив, певно, для знайомства й собі приглядався до велета, добре розуміючи, як багато корисної цінної деревини на подвір'ї діда Василя можна б заготовити.

— Ну як, батьку? Договоримося?.. Боюся, щоб тільки не був жаравий. Вихор з нього не кришив? Конару якусь пилою не стинали?..— запитував діловито й знову нипав очима.

— Ні буря його не ламала, ні криця не цілувала... Як був посаджений, так ріс, яким я запам'ятав його, таким він є...— старий мовив розважливо, наче оповідав.

— Добрий, добрий горішок!..— Яків Бринькач гнав воду на млин старого.

— А ви що за один?.. Уповноважений?..— старий нахилив голову вперед, аби краще почути.

— То Карло Тимофійович Гургаль... Від Червонодеревмеблепрому... Заготовляє сировину для фанери...— поспішив Бринькач — він був тутешній, знав кожну садибу в селі, йому й належало по договору заготовача супроводити, ба навіть сприяти куплі-продажу. Як-не-як, а свій чоловік у селі завжди краще знає діло, впізнає людей.

— Гургал? — перепитав старий, притиснувши на другому складі, з цікавістю тут же мигнув очима по сумці під пахвою, зміряв незнайомого.

— Гургаль, вуйку! Гургаль! — Бринькач поправляв.

— Горіх, синку, не для продажу...— старий собі зирнув по дереву, витягаючи потонклу жилаву шию, вигострюючи адамове яблуко на ній.

— А ви, діду, подумайте! Вам добре заплатиться. По кубатурі!..— Бринькач умовляв.— Дерево предковічне, лазити по ньому дуже небезпечно... Яка з врожаю користь?.. Коли щось і вродить — ворони поносять, впаде на землю — миші з'їдять і щурі розтягнуть по порох... Знаєте, Васплю, такого дерева я на обійсті і боявся б... Одна велика буря з вітром — дивися, конару вкришило й хату розвалило... Ще і чоловіка забити може...— напосідав Бринькач.

— Я казав, хлопці, що горіх не для продажу...— старий уважно доводи вислухав, а мовив своє.

— Та ви і не знаєте, скільки б ми вам... Не посваримося в ціні...— Карло Гургаль мовив своє.

— Купці на горіха у мене вже були. Що й казати — горіх завжди був у ціні!.. Була криза на роботу, на хліб... На все була криза... Отоді з Чехії наплили купці — купували, де що тільки виділи,— черешні, горіхи, груші... Господи, скільки при республіці люди спродали, аби рятуватися в біду і голод... Я свого не продав...— дід Василь наче згадував колишню мізерію, що так в глухий і сліпий кут вганяла й тисла.

— Знаєте, вуйку, тоді горіх ще був горіх... Ви були молодим, могли по ньому лазити... А тепер що? Воронам? Сорокам? Дерево — на матеріал, постаріло...— Бринькач був не з молодих, добре й сам пам'ятав старі часи зі скрутами, ба навіть з голодними походами відчаєних горян до панських урядів.

— Горіх був, як і тепер... Що для горіха двадцять-тридцять весен і зим?.. То для чоловіка — вік...— дід Василь мудро зорив очима по дереву, наче пестив і по-

думки голубив його. Бач, сказав не все, бо якось знічено посміхнувся, навіть рукою змахнув: — А щоб воно і не приснилося... Зарібків не було ніяких, продати з хліва нічого, податок заплатити мусай, діти в школу ходять — малі... Перебідувалося... Горіха я не продав!.. — старий задоволено мовив, наче й справді у цьому бачив незвичайний поступок.

— От тепер горіх в ціні!.. Можна добре продати! — слово «добре» Бринькач вимовив з особливою ваговитістю. — Що, вуйку, мудрувати?.. Карло Тимофійович акта складуть, чисті гроші вам додому на руки принесуть, та й по журі... Еге, дивіться, на півгорода тінь паде... Ваші легіні десь по світу — їм не треба нічого, а ви гроші відкладете і на здоров'я та користь будете... — Бринькач догадувався, що в старого Василя з грішми не щедро, що старий таки вагається — досить навести, напугити, як і ярмарок готовий.

— Гроші, синку, вітер... Фу-у-у — і нема... А що мені з грошей?.. — справді дивним міг видатися дід Василь.

— Що ви, діду! За гроші ви собі і горіхів купите стільки, скільки захочете... А так — воронам, сорокам, мишам і щурам... — починав сердитися Бринькач.

— Знаєте, старий... Ми горіха самі впораємо... Вам і пальцем не треба дрябнути... Ділову деревину на кавалки по стандарту попиляємо, тонкомір і ріща вам залишимо... Гора дров! Не одну зиму будете отак грітися! — Гургаль черкнув вказівним пальцем правиці під бородою.

Старий тут задумався.

Враз уявилися йому непривітні зимові, насуплені у самоті дні, довгі, як цілий вік, ночі... Він бачив крізь мереживо оголеного іще осінніми вітрами горіхового віття латки синього-синього звздяного неба, чув, як тріщить на річці крига, як від морозу потріскують дерева, як сердиться і шаленіє вітер з полонин, розкручуючи хурделицю для наметів снігових. І вже при цьому дід Василь ніби возлежав на теплій печі. За життя морозами лютими пройняті, вітрами злими наскрізь продуті костюмахи грілися, а тому старий впадав у приємну млюсть, коли сні його вповивали, забуття дарувало відпочинок повний, а тут уже й сили поверталися — хіба раз на віку саме ота звичайна із звичайних домашня піч рятувала його од простуд, при недугах спасала?.. Тепер, в оцю хвилину, бачить старий не просто гірку, а цілу

горищу дров з горіха, громаддя зовсім-зовсім придатного для тепла ріща — січи, пали, грійся, дровами жури не май ніякої! Хіба дрова з горіха врівень отому ломаччю, що його він після повені наносив — сяке-таке паливо прибилося по заводах, стряло по гушавинах у верболозі... Іще старий побачив грайливі ясні-ясні вогники з щілок у дверцях пічки — ось і тепер витанцьовують на долівці для забави і потіхи! Хіба не їм розрадити старого жвавистю, коли в хаті один, коли в кутках сутіні позасинали, коли йому не спиться в зимову довгу ніч... І це усе таким заманливим видалося, що й подумати можна було: дід Василь горіха продати готовий, дід Василь хоче тільки, аби ще з горіха впав урожай — не рубати його в плодах...

— Ну, що, діду? — незнайомий з папкою під пахвою, здається, поспішав до інших садиб.

Умить на дідовому обличчі промінець погас, бо старий уже хмурився, схопив руку й рукою у повітрі застиг. Мав, певно, сказати слово, а воно десь застряло й вирватися на волю не могло. Бо вже старий бачив не зелену гору над хатою, на садибі, а голе небо, порожню просторінь у саду. А ще йому привиділося, як все-все довкола зеленою травкою проростає, листом розвивається, білим квітом пишається, над трав'яним же проростом лишень один широчешний пень стікає чорними сльозами землі — коріння-бо не вмерло, не заниділо, воно-бо тільки не має вже куди видати могутню силу з глибин, а тому й плаче гірко... А плаче гірко й через те, бо над корінням вже немає весняного зеленого буйнування з гомоном, з першими теплими дощами, громовицями і блискавицями в небі. Не буде більше цвіту і рясних врожаїв, не буде осеней з палаючою на всі далекі околиці золотою кроною, навіть сірий птах не поколишеться над прадавньою оселею у вітах...

Старий зблід. Стулив чіпко зниділі губи, мабуть, не вимовив, а витиснув:

— Ні, ні... Якове... Ні, ні, товаришу закупник... Горіх не продається... Знаєте, коли собі подумаю... — старий не доказав, а йому вже співала весняна пташня, а десь на самому вершечку дерева каркала ворона, і ще падав з шурхотом осінній лист...

— Горіха, діду, тільки в діло пустити!.. Яка з горіха полза, коли він постарів?.. Фанери з нього першокласної настружемо... — затнувся купець, ніби вичерпав увесь

запас, а що таки з горіха бути могло б. Тут же схопився мерщій і вже бадьоро додавав, хвацько, навіть задиркувато викладав: — Ви собі, діду, уявити не можете, яких шаф, яких креденців, яких столів для канцелярій, яких сервантів та буфетів для віталень і ідалень, яких спальних гарнітурів, комплектів, зеркал, тумбочок, столиків для телевізорів...— Гургаль вигорвав довжелезний асортимент — насправді знався він вже не так на самому меблевому виробництві, як на заготовці фанерного кряжа благородних порід в тих можливостях, що на Верховині іще тут-там нагоджались.

— Я вам кажу, чесні людкове... Горіха садив не я... Плакав його не я. Він іще може зеленіти й зеленіти... Чого би я від горіха мав життя забирати на свою старість?.. Тут би уже все не тим виділося, що його пам'ятаю від колиски, від перших зозуль, від першої радості зерна з горіха — плоди родить м'які, зерня — небесна манна...

Бринькач озирава на старому поношені штани — коліна протерлися, навіть латка на правому з іншої матерії.

— Ви собі, діду, нові гачі купите, білу сорочку для неділі і свята... Гроші відкладете на потребу. А при всьому було сказано: дрова залишаються вам. Нам — ділове, по стандарту...— односелець виклав старому розгорнуту програму дії в сподіванні, що таки старий схилиться.

— Правду каже Яків Дмитрович... Тут і думати нема чого...— закупник не втрачав надії, тому напосідав: — Давайте складемо акта, товариш Бринькач принесе півлітру — розіп'ємо собі могорич для закріплення...

Старий мовчав.

— Не продає старий!.. Кладіть на горіха паспорт! — Карло Тимофійович тицьнув маленькими очима під стару, у стовбурі похилену яблуню.

Мовчки Бринькач ступив навпрошки до дерева, звідти вернувся з відерцем. Гургаль нипнув до сумки з паперами, щось собі відповідно записав, а потім голосно вигукнув:

— Дев'ятнадцять!

Вмочивши щітку на довгому держаку до масляної барви, Бринькач заходився виводити число.

— Що ви, люди добрі! Для чого?..— дід Василь дивувався.

— То, вуйку, лишень знак... То ще не акт на купівлю-продаж...— Бринькач старого заспокоював і пояснював далі, коли дід Василь навіть до відра зазирнув: — Ми, вуйку, горіха паспортуємо... документуємо, так би казати... Нині ви його не продаєте, а завтра, через рік продати надумаете... Отоді ми й будемо знати: горіх під номером «19» продається. До всього ми на землі не вічні. Не продасте горіха ви, продасть хтось інший. Товариш закупник і мусить мати зазначене: де, на якій садибі, під яким штампелем, якої величини дерево в резервах...

Зі стовбура на діда Василя витрішкувато зорило «19», коли Гургаль і Бринькач в постарілому саду приглядалися до черешні при самій межі, відтак зирнули по груші — років могла мати зо сто, а для фанери була ще непридатна,— звіддалік кинули очима по велету, хвильку постояли й пішли до інших садиб...

II

Кольору розквітлої кульбаби з чорними квадратами по боках і півнячим гребенем з чорними квадратами впоперек на верху кузова «Волга» різко загальмувала, коли дід Василь застиг у несподіванці.

Першим з машини вихопився Дмитро — сидів біля водія. Далі поволі вибралася огрядна чепурна молодиця в легенькій блузці і штанях, за нею молодший син старого Микола, а потім зовсім повільно ще одна жінка, знову ж таки в міському.

Хвильку оторопілий від несподіванки старий справді, не знав, що й чинити: чекати вже синів з невістками за ворітьми, на подвір'ї, чи виходити для зустрічі.

— Як ви мені наснилися, небожатка!.. Як давно ви жидаю і не діждуся! — старий горнув молодшого сина, коли той першим прихопився до батька, припав дивно напахченим обличчям й справді щиро-щиро цілував у лице, в шоку, в шию.

— Приїхали, батьку, приїхали!..— Микола ніби рапортував бадьоро і завзято. Мовляв, якими далекими дорогами і горизонти від рідної оселі не є, а коли-не-коли до батьківської хати приводять!..

Дмитро — високий, червонощокий, загорілий, широкий у плечах — цупив од машини два добре напаковані

чемодани, молоді жінки собі зайняли руки валізами, пузатими сумками з різними барвистими нашивками.

Хвильку молодіці мовби оглядалися, а куди це їх чоловіки завезли, далі Микола метнув очима по багажу — лежав громадкою складений на обліжку — для перевірки, а чи не залишилося щось у машині. Водій саме викручував кермом, щоб натиснути на газ порожняком.

— А як вас маю звати? — старий Василь уже був обцілований і Дмитром, а тут, звісно, і з невістками належало познайомитися — вперше приїхали до родинної хати своїх чоловіків.

— Нонна! — дружина старшого Дмитра поцілувала свекра першою, дещо знічено приступилася жінка Миколи, назвала себе Іриною, тут теж, згідно із звичаєм, дотулилася устами до лица старого.

— Анна? — перепитав дід Василь, спершу задивившись на жінку старшого — стояла пишна, розквітла, розпашіла з дороги. Дорога, бач, видалася довгою навіть в таксі — сини діда Василя ніяк не хотіли тиснутися в рейсовому автобусі від міста з багатьма зупинками, та й валіз було чимало...

— Анна, Анна! — за жінку відповів Дмитро, злегка усміхнувся, підморгуючи, а зніяковілу дружину пестливо взяв під пухку, вище ліктя оголену руку.

Сини змужніли, обидва здорові і дужі — сил нерозгублених гора, гарт — надійний, фамільний корінь — чіпкий... Такими видалися ледве не всі в роду... По синах були й жінки. А тому дід і зирнув тут уже по собі — босоніж стоїть, в штанях для домашньої роботи сякої-такої; на обліжку валяється жалив'яний мішок — старий саме зібрався до річки прищипити бодай два камені-залізняки для тої ж криниці в саду.

— А внуки?.. Внуки, внучатка, внучочки любі мої?.. — старий ураз хотів знати, а як рід, чи не переводиться, хоч про подібне можна було відразу і не запитувати.

— Ого-го, батьку! Буде! Все буде! Гляньте тільки на невісток! — Дмитро лукаво метнув очима до молодниць — стояли і все ще ніяково поглядали то на свекра, то на зовсім маленьку хатину під горіхом у затінку — передня стіна таки біліла, — то по невідомій околиці.

— Та чого ми, діточки мої любі, тут коло воріт?.. Нема хати?.. — старий було перший вхопив пузату валізу цупити.

— Що ви, що ви, батьку!.. Нас тут четверо, у кожного дві руки, не вистачить — від хати повернемося!..— Микола вхопив від батька ношу й так легко ніс, наче силою хизувався — аж підстрибував на radoшах.

Хвилина, і все лежало перед хатою. Чоловіки менші речі всадовили на довгу лаву — товстою пиляною дошкою з твердого дерева лавиця витягалася попід усю передню стіну. Чемодани бовваніли на зеленій галявці зі споришем, подорожником та романцем; нічого не розуміючи, в дивному подиві по них з-під навислих стріх супила похмуреними вікнами давня хата.

— А як би, тату, нам трішки з дороги та й освіжитися — спека, пилюга, наморені всі...— Микола і запитував, і тут же м'яко виправдовувався. При цьому озирався за відром, марно знав, що воно завжди стоїть в невеликих сінях відразу в кутку біля дверей ліворуч на тій же гладкій і добре обтесаній плиті, котру запам'ятав змалку. Ніби стало Миколі й не по собі, бо уже рипнули домашні сліпі двері, і в них показався той же Микола з відром.

— Вийми лишень, Іринко, мило і рушника!..— кинув Микола на ходу, на ходу ж гулькнув і водою до городця — було на дні — й поспішив до криниці.

— Ну, як, батьку, вам тут живеться?.. Один — тихо, ніхто не заважає спокою для душі на старість...— Дмитро лагідно поклав долоню на батькове рамено й задивився на старого, коли Нонна обмахувалася якимсь журнальчиком, наганяючи повітря на розчервоніле обличчя.

— Ліпше, синку, якби заважало... Еге, мати від мене пішла, залишила вдівцем. А ви розійшлися, то я вже й зовсім осиротів... Як Іван? Ви далеко від нього?.. Як він мається, сарака?..— три сини старого подалися спершу на заробітки сезонні, потім постійно осіли далеко від рідного гнізда з маленькою хатою, з горіхом-велетом, давно постарілим садом, з непомітно, здається, постарілим батьком.

— Іванові добре!.. Іваном жури не майте ніякої... А такої роботи, батьку, як, кажімо, маю в Донбасі я — тут ні чувати, ні видати...— Дмитро говорив поважно, з приемним оксамитом в голосі — чимсь той голос нагадував старому Василеві його тестя: давно-давно трава зеленіє над ним, а пам'ятається не тільки завпадливою працьовитістю, любов'ю до землі і тварин, але й глибо-

ким грудним голосом... В сказаному про себе Дмитро сам був таким певним, таким обважнілим, що хтось сторонній міг би й подумати: син старого Василя є тою віссю, довкола якої все обертається, тим маховиком, який усе приводить в рух і невпинну дію. І тесть старого Василя знав собі ціну між господарями в селі...

— Робота, синку, є і тут... Хлопці бригадирами, трактористами, шоферами багато їх... То люди раді були давно і сякій-такій роботі, бо не було ніякої... Нині і робота жадібна людей, і платять добре...— принагідно старий пімнув давнє, хоч було для нього воно і зовсім близьким, вчорашнім наче...

— Дмитре! Ходи лишень сюди! — Микола гукав від криниці так, ніби щось знепацька пригодилося.

— Робота, батьку, є! Але не така, як у мене...— на ходу мовив Дмитро й схопився до брата.

— Ви, невістки, голодні... Всі ви голодні з дороги...— старий говорив так, ніби розмірковував, насправді важив, а чим громадку погодувати.

Нонна мовчки обмахувалася все ще журнальчиком, коли Ірина жваво:

— Доки тут розживемося, ми щось привезли з собою...— кивнула головою до цупко набитої валізи — знала, в котрій з дому були припасені консерви, суха ковбаса, кілька банок розчинної кави, рис, цукор, варення, навіть вермішель і макарони.

— Та і я не бідний... Молоко, правда, від кози... До козячого я звик — молочко пожиточне... Є огірки... Картоплі можна вкопати — вродила...— свекор очима показував на досить чемну латку з буйною вітшиною в рядках: вистачало всього, аби наготувати ситно і смачно...

Ірина поралася біля плити, коли Нонна порядкувала за столом. Справді всім хотілося їсти; здавалось би, в такому разі готується все швидко, без особливих прибаганок та мудрощів — хліб кроїться, сало шматується, картопля вариться, до гарячого, коли є, огірок якийсь чи цибулина подається. Та ні!

Молодиці до старого Василя прибули вперше, валізи були повні, першій спільній трапезі зі свекром разом належало стати коли не пам'ятній, то бодай примітній.

Перекинутий на шлейці поза шию, акуратно підв'язаний на крижах фартушок в квітах додавав чепурності і тої дивної домашності, коли старий тільки задивлявся. Від часу, як в хаті все один та один, відколи тільки по

великих святах навідується з сусіднього села донька Василя не так, аби наготувати та начепурити, як аби викласти з торби смачних наїдків готових, батькові хату прибрати, підбілити, позамазувати, повимітати до цілковитої чистоти, старий, мабуть, зовсім відвик від жіночого привітного духу поспіль з творенням затишку, несподіваних зручностей та небуденностей.

В пічці весело потріскували дрова, на сковороді бадьоро шкварчали кусні сала, на цілу околицю пахло пряженою картоплею, дихало свіжими огірками — дід Василь щороку садив не тільки городчика з часником, цибулею, редькою, рядочком запахушого чабрику для приправи картопляної сьорбанки, але й смужку огірків попри сам картоплинець.

Біля стола орудувала Нонна. Домашня в дві поли з гачкованою стрічкою посередині, з бордовими мережками скатерка була простелена; оскільки звичайних тарілів у старого не вистачало, прадавні з прадавніми малюнками для оздоби по стінах з цвяшків під самою стелею були зняті, акуратно помиті, витерті, на корисну потребу по столу розкладені.

Микола колов дрова. Брати попиляли круглячка-колоду — казна-відколи бовваніла за хатою притулена, мабуть, в надії, що знадобиться для стовпців. Розклавши голярський обладунок на лаві під стіною передньої хати, Дмитро приводив себе до порядку. У дорозі до рідного села самому поголитися не випадало, то й порався.

— Кличте батька їсти! — гукнула Ірина з хати, вихопившись до порога.

— Няню! Ходіть з нами до столу! — озвався Микола — старий був десь в саду, зовсім недалеко, а тому й швидко показався, несучи на руці оберемок зеленого корму для кози Ірми.

— Батьку, нас кличуть щось перекусити!.. — Дмитро мовив, як тільки старий проходив до маленького хлівчика. Колись тут стояла корова, зараз громадкою білили драпці для підлатування покрівлі, сякий-такий наїбок — для вжитку не пригоджався, а спалити його було шкода, — за перегородкою з штахетин стояла коза, а з нею і цапок Стьопка.

Старий вкинув корм до ясел і зацікавлено сів на лаві біля Дмитра. Якийсь час то бочив, то приглядався прямо, навіть нахилив голову до шкіряної складаної шкатулки з різними хитрими предметами для гоління — син

куснем галуну саме яловив по підборіддю, по щоках не так, щоб стягувало шкіру й очищало її, як для безпеки від імовірних заражень.

— Несесер!..— Дмитро вимовив з особливим присвистом, дивно мелючи щелепами, ледве не прикусуючи язика, бо старий таки не зводив зору з шкіряного футляра. Що могло так зацікавити, так захопити батька?

Дід Василь забувся й наставив долоню до вуха праником, аби невідоме слово повторилося для кращого розуміння.

— Несесер!.. То, батьку, зветься по-вченому несесер... То, значить, така шкатулка, в якій для гоління все потрібне е! Еге, дивіться: помазок з борсучої шерсті. М'який, м'який і вдатний дуже!..— син добув з бляшанки — двома частинами в одне гвинтом накручувалося,— помазка справді акуратного, не зовсім і великого, проте спритного і зручного в користуванні, спершу ним тернув по п'ятірні зверху, відтак по свіжо поголеному лицю. — А оце, батьку, шкатулка для мила і мило в ній! — Дмитро відкрив бляшану коробку й ткнув старому під ніс, аби той не тільки побачив, але й запашного нюхав для уяви, а чим у світі голяться.

Незабаром були показані й інші речі. Найретельніше дід Василь таки нипав очима по самій бритві, що нагадувала йому грабельки, або й кочергу розгрібати в печі жарини, добувати з печі паляниці. Маленька крицева пластинка була всаджена між дві щелепки, все було нагвинчено на стерженьок-держак — хоч відразу підставляй лице.

Старий дивився, дивився, потім дивно склав губами й тільки рукою байдуже змахнув.

— Що, батьку? Не подобається? — Дмитро застиг очима на старому й механічно якось втикав окремі предмети до шкірянки.

— То для одного чоловіка або й більше їх має користь?..— ткнув дід Василь від себе правицею до надібку.

— Для одного... То для одного...— Дмитро ствердив.

— Що говорити, синку?.. А на гроші яке воно?..— старий, коли вже докладно оглянув, хотів знати і те, скільки грошей за все було викинуто.

Замість відповіді син з шкатулки добув бляшанку для мила, спершу сам до неї прицілився очима, відтак ткнув

пальцем в зовсім маленькими літерами вкарбований напис:

— Читайте, батьку! — тицьнув бляшанкою, тримаючи пальця на самому написі.

— А що, синку, читати, коли я і так сліпий...

— Маде ін Поланд! — Дмитро прочитав голосно, з розстановкою, додаючи кожному слову неабиякої ваги.

Старий забувся, нічого не розуміючи.

— То, батьку, імпорт!.. Польща!.. Є і німецькі, є і французькі — дістати їх важче... — син, бач, знав усю справу, бо тут же для повноти кинув: — Французькі, німецькі дістати можна скоріше з рук, а польські і болгарські часом бувають вільно...

— У Петра Шкура був інструмент!.. Ото був інструмент!.. — дід Василь мовив захоплено, з похвалою, кивнувши цілою п'ятірнею лівниці в бік Дмитрового несесера.

Дмитро відмовчався.

Помовчав і батько, а потім взявся толком пояснювати:

— Хребтова щіть була з шкіри дикуна паскубана снопиком, дратвою чіпко зв'язана. Зпосу їй не було!.. А бритва! Що казати про бритву, коли ціла околиця нею голилася, а вістря не тупіло... Черкне Петро по опаску десять-двадцять раз, в лівій держить на повітрі бритву, у правій висмикнутого з голови волоса при самому жалі, дихне від себе на волоса, а той — надвоє!.. А голила, що голила бритва! Щіттю Шкурью натре, намилить вилниці, бороду, на бритву хукне теплою парою з грудей — Золінген палить! Таку щетину, як дріт, брала, кажу тобі, добра коса отаву так не брала...

— Ходіть, батьку, ходіть!.. — до чоловіків на лаві під хатою приступився Микола — після дров помив руки, поміг жінкам.

Всі троє ішли до столу...

— Ви, татунцю, отут, а ти, Миколо, від татуня ліворуч, Дмитро — праворуч, а ми вже біля вас... — метка і спиртна Ірина розпоряджалася, взявшись найперше за спинку стільця на чолі стола, показуючи старому, а де належить йому зайняти місце при урочистій гостині на швидку руку.

Старий мовчки сів.

— За зустріч, батьку!.. — Дмитро ніби виправдовувався, беручи до рук пляшку й уже пораючись, аби нали-

ти,— невістки ніяк не сподівалися, що в старого забракне чарок, тому знайшли порятунок в тому складеному дорожньому наборі, де чарка вміщалася до чарки, а все поспіль творило невелику бляшанку з насадженою покривкою.

Найбільша посудинка для діла стояла перед старим, менші — по віку і можливостях — перед Дмитром, перед Нонною, аж до наймолодшої Ірини.

— Пийте, не баріться!..— Ірина тямил, що картопля на краечку самої пічки прогрівається, що чим швидше її покласти на стіл, тим вона й смачнішою для спожиття буде.

— За ваше здоров'я, батьку!.. Аби ви сто год іще зелену топтали, небесному сонечку тішились і нас до себе в гості чекали! — Дмитро говорив бадьоро, повернувшись лицем до батька, відтак зирнувши до всіх присутніх,— на здоров'я старого випити належало.

— Ви мені, синочки, дуже много налили...— старий спохмурнів. Справді, Дмитро не поскупився, гулькнув питла доверху, хоч за життя ледве старого бачив при наїдках з випивкою — подібне по весіллях хіба нагоджалося.

— Не много, батьку, ні!.. Колись нам і випити можна!.. Еге, невістки і в хаті, і за столом перший раз!..— Дмитро, здається, хмелів.

Микола мовчки тягнувся до батька з чаркою, підняла напій Ірина, холодно й стримано стигла зі своїм у повітрі Нонна.

Старий поволі, поволі підносив до уст, здається, вже й перехиляв, коли спідлоба поглядав по всіх за столом, щоб бачити їх за першою чаркою. Склавши уста настовбурченим черпачком-кружалом, гулькнув мигцем Дмитро, боком на нього дивилася дружина Нонна, щілкою складеними губами вхопила вінчик келишка й впустила рідину так, ніби проціджувала її; Микола трішки потримав, відтак діловито й собі перехилив, коли його дружина ковтнула й поставила решту біля мальованого таріля.

— Пийте, батьку, пийте... Воно вам не зашкодить!..— Дмитро подавав старому куражу і бадьорості — дід Василь все ще тримав питло й озирався.

— Не йде... Супротивне... давно-давно ще ялось пило-ся, а тепер... Від Ірми... А як іще добре підкисне — ані такого вина, ані такого пива на світі нема...— старий

прихвалював козу, бо справді поїла його неабияким щодо поживності і смаку молоком — до козячого старий звик уже давно.

— Випийте чарку з нами і їжте! — Дмитро натикав на виделку цілу громадку домашнього сала, що було Нонною накраяне тонюсінькими видовженими стрічками з цілого кусня — старий Василь наче знав, сподівався, гостей чекав, а тому сало й приберіг в комірчині.

Батько питло відклав, по столу оглядався. Здається, приглядався до нарізаних тонкими скибами м'ясив — була тут ковбаса сирого копчення, була й «Докторська», була відварена шинка. Саме шинку привезла з собою Ірина — батьки її жили на Сумщині, раз від разу навідувалися до своєї доньки в Донбас, в останній приїзд і привезли...

— Беріть, татуню, ковбаски... Беріть шинки... Беріть все, що вам тільки смакує, а зараз я подам картопельку!.. — Ірина була привітна, добродушна, хотілося їй, щоб старий поїв з усіма за столом.

Якось незграбно взявши до рук виделку, старий штрикнув нею по кусникові сала, а сало ніяк на виделку не бралось. Бач, старий орудував не зовсім вміло, бо не один кусник, ціла громадка вигорнулася на скатерку. Старий ще спробував упоратися, довбав виделкою по закусі вже на скатертині — мабуть, таки не хотів перед невістками показатися неучем і простаком, та ба! До чого навченим і привченим не був, того й не знав. А тому згорнув шматки їжі пучками пальців, кинув наїдок до таріля, понісши кусник і до широко розтулених уст.

Нонна з притаєною усмішкою на очах націлилася до Ірини, Ірина знічено потупила голову.

Картопля всім смакувала. Смакувала не лише тому, що приправлена була нескупо запахущим салом, припряжена в скоринку оранжеву, але й через те, що рідня проголоднілася в дорозі, та й було ще перехилено.

Старий пішов до комірчини й сам приніс собі майже літрового глечика з молоком. Тільки розбовтав ложкою, як молоко запахло ароматами полів і тих чагарів, де літо все-все наповнило життям і радістю, добрими силами.

— Може, іще хтось з-поміж нас молочка випив би?.. І мені так ліпше в душу піде... — старий питав уважно, повів очима по невістках і синах у готовності віддати наповненого череп'яничка, а собі податися за іншим.

— Ні, ні, татуню!.. Пийте молочко на здоров'я!..— Ірина поспішила за всіх.

І жа смакувала. Трапеза бралася в оте спокійне руслице, коли їлося поважно, без поспіху, хоч, здається, молодих чоловіків горілка і розморила. Один тільки дід Василь поглядав по рідні цікаво, ніби тут мав сказати щось, а мовити чи утримувався, чи й просто не наважувався.

Старий мисчину картоплі з'їв, два кухлі молока випив.

— Час мені з Ірмою іти...— схапався старий — звук не тільки погодувати на яслах тваринку, а й повести її до верболозу біля річки на випас.

— Ану, невісточки! Яких подарунків ви наготували свекрові? Ану, що батькові привезли?..— Дмитро озвався, дожовуючи кусник сала після того, як ще було перекилено келишка, а сало вгорнуте на виделці між два рядки білих-білих зубів само, без хліба.

— Що ви, що ви, діточки!.. Ви, гадаю, не на один день... Не тікаєте...— старому Василю навіть дивно було, що діти з гостинцями, коли радий уже й тому, раз вони тут, раз вони його і давно не стрічалися. Про які дарунки говорити?..

— Ні, ні, батьку! Я хочу, аби вам радість відразу... Коза з голоду не погине, ви козі до ясел поживи кинули!..— бач, Дмитро захмелів і вже готовий був у захваті викладати все, що для старого батька було надбано і в дорогу при нагоді взято.

— Дай батькові, Дмитре, спокій... Є днина завтрашня, є днина і післязавтра... Ми тут побудемо, розкладемо принесене, а тоді вже... порядком і ладком...— Микола, бач, був степеніший, спокійніший, розумів, що, певно, й старому зараз не до гостинців.

— Ні-ні-ні! Ти, Миколо, нічого не розумієш... Коли я був ще зовсім-зовсім малий, приходив до нас вуйко Григир. Я все-все чекав, а що мені вуйко приніс. А коли вуйко Григир відразу сягав до кишені й добував з неї жменьку цукру, подавав дарунка мені, воно було тисячу разів приємніше і миліше, якби того подарунка дав через годину, тоді, як уже брався від нас... Як ти цього, дорогий брате, не розумієш, не знаєш?..— таки в сказаному Дмитром щось було!..

— Я розумію, Дмитре... Але ми пообідали, батько — не хлопчик, не мала дитина...— Микола чув ніяковість

уже перед батьком. Дивися, може, й приємно було б старому при першій зустрічі з невістками, при зустрічі з двома синами відразу й потішитися дарунками. Кожному зрозуміло, що прийшли вони до рідної оселі не голіруч.

— Нонно! Ти найстарша невістка у нашого батька!.. Ану, сюди чемодана! Що в ньому? — Дмитро озирався, а де той самий, що до нього вкладалися гостинці перед дорогою.

Легко, пружко молодиця встала з табурета за столом й на того ж табурета вмостила чемодана — мирно лежав собі в кутку неподалік вхідних дверей.

Клацнули замки.

Старий Василь сидів громадкою якось знічено, був сам не свій — вперше за довге життя аж два сини з двома невістками разом прибули до хати, а тут і дарунків навезли! Збуджений, він ще нічого не бачив, нічого не знав, а вже був обдарованим, обласканим, якось подитячому, зовсім по-дитячому знітився, відчувши, певно, що увага додає сил, піднімає, наповняє серце зовсім-зовсім досі невідомим солодким трупком.

— Знаєте, сини любі і невістки любі... Еге, найстарша моя донька віддалася в чуже село, обсіли її діти, клопоти отак... — старий імнвся розчепіреною п'ятірнею лівіці за шию, наче цим показати мав, що клопоти найстаршу його дочку душать. — А вас трьох я мав, і ви теж далеко-далеко... Хоч би один тут, коло мене... Ото і був би найбільший подарунок... — старий говорив якось, ніби голос тремтів, здригався. А далі: — Еге, якісь приходили горіха купувати на матеріал... Хижу б тут нову збудувати — обійстя яке!.. Сад який!.. Ціни такому нема!.. Жити і жити... — дід Василь, мабуть, сказав усе, бо замовчав, наче відтяло...

— Де Іванко?.. Поселяйся тут, Дмитре, з Анною ти!.. Селися ти, Миколко, з Іриною, коли Дмитро не хоче!.. Бодай один з трьох ходіть сюди!.. — дід Василь говорив з тугою в голосі, мить помовчав, збпраючи на чолі складки, а далі мовив: — Тут місця достатньо всім! Тільки б у миру та спокої!.. — батько готовий був синів голубити, справедливо обійстя між усіма ділити. Справді-бо! Яку частину садиби не візьми, куди від хатини оком не зирни, скрізь можна зводити нове, поселятися; кожному господарству клопоть землі припаде і для пив-

ки на картоплю, для городини, та й садом поділитися можна — була б тільки воля добра.

Що було казати двом синам, коли вони зовсім-зовсім не ділити батькову садибу приїхали, навіть розмови з батьком подібної не сподівалися.

— Знаєте, батьку, для нас усе це якось несподівано... Ми прибули з жінками вас відвідати, з вами побути який тиждень-два, подихати свіжим повітрям в горах, покупатися в нашій річці, походити околицями...— спокійно, розважливо озвався Микола, тут же схопився й продовжив: — Зберемося всі три... Приїде й Іван... Покличемо Василю — вона серед нас найстарша, — будемо щось думати...— сам Микола добре знав-розумів: кажеться подібне, щоб заспокоїти одинокого батька.

— А коли то, синку, буде?.. Як не буде мене?.. Я не вічний, я вже — роса на сонці...— старий махнув рукою у зневірі. Врешті, він подібне чув... І кілька років тому подібне говорилося.

— Всі ми — роса на сонці... Ніхто не знає, коли очі зажмурить... Знає, коли народився...— Микола знову спокійно, якось навіть приглушено.

— Пусте діло...— старий знову рукою змахнув.

— Добувай, добувай, Нонно, що ми там батькові привезли! — Дмитро після батькової бесіди, мабуть, приходив до себе — хміль зникав, а гостинцями сподівався все приглушити і вгамувати.

— Оце вам, дідуню, буде на вихідний! — Нонна добула з чемодана легенького темно-сірого піджака в чорну смужку і такі ж штани, Дмитро гостинця першим вхопив, піджака на плечі батькові накинув, штани в поясі до поясниці старому дотулив, униз очима кинув й промовив:

— Акурат! Батьку, то таке, якби на вас шилося! — Дмитро ступив навіть крок далі, щоб певніше й краще бачити.

— На мене, синку, на мене...— старий притакував головою і боком зиркав по рукаву, що звисав, далі потер пальцями полу, ніби перевіряв матерію.

— То, батьку, Демократична Німеччина! Там шиють акуратно, робота уміла і чиста — задивитися... Я довго приглядався, якого б вам купити костюмчика, доки цього виглядів... Були якісь і світлі, мені вони зовсім не подобалися, та й знаю, що ви б такого не одягнули між

люди... То для молодих...— Дмитро в сподіваннях на батькові захоплення являв деяку балакучість.

— То вже мені, синку...— старий глянув на штани в руках Дмитра — холошами висли — й не доказав, а самі діти не догадалися, що затаїв. Хіба до цього було?

— А це вам, батьку, біла сорочка і светр! Носить на здоров'я! — Ірина не барилася з гостинцем своїм, приступилася до свекра й подавала до рук білосніжну сорочку, охайно вкладену до поліетиленового конверта з картоном, з різним причандаллям для підтримування форми, з численною кількістю булавок — ними сорочка була зішпилена й зібрана.

В дивній розгубленості старий знизав раменами, розвів п'ятірнями, навіть усміхнувся, мабуть, повеселів. Ірина була досить хитра, бо сорочку ткнула свекрові до рук, а той сорочку тримав і не знав, що враз чинити.

— А це, татуню, светр! Светр з рукавами, буде вас добре гріти... Саме такий вам і потрібен, а не якийсь куций безрукавий пуловер...— Ірина дійсно видалася щебетливою на противагу мовчазній, мабуть, дещо гордовитій Нонні.

— Добре, Іринко, добре!..— старий приглядався до темно-синього светра з товстих ниток чистої шерсті — подібний одягни, до грудей ніякий мороз не пробереться.

— А це аби ногам було тепло...— махрові чорні панчохи Нонна добула ніби на додаток до костюма й стягнула ними до Дмитра — стояв і дивився задоволено, що батько ураз обігрівся, відійшов, пожвавівшав.

Поки сини приглядалися й самі до гостинців, Ірина метнулася до невеликої валізки, добула й шкатулку якісного мила. Вже не говорила нічого, тільки непомітний дріб'язок поклала на громадку — тулилася громадка на табуреті біля стіни...

IV

Дід Василь знав про все. Хіба живе слово може рівнятися з сухими і скупими рядочками в таких печастих листах?..

Дід Василь знав, що його старший син Дмитро працює на такій машині, яка нагадує собою цілий пароплав. Тою машиною Дмитро з Дніпра вичерпує пісок, машина сама тримається на воді; аби складного меха-

нізма довірили, потрібно вчитися і вчитися на курсах, складати екзамени, мати на руках відповідне посвідчення. Старому було справді приємно, коли від Ірини чув, що Дмитра в колективі не тільки шанують і люблять за велику працьовитість, за неабияку обізнаність в орудуванні великою землечерпалкою (чомусь так спрощено називала Ірина могутнього агрегата) для подавання піску з річкових глибин на далекій відстані, але й цінують за те, що добре знався Дмитро на всіляких інших машинах для копання і пересування ґрунту, для свердління ям і прокладання каналів. До всього Дмитро ось-ось мав дістати якесь підвищення, призначення начальником цілої ділянки — старий так і збагнути не міг, а яке підвищення і призначення, бо сама Ірина толком довести й роз'яснити не вміла. «То у нашому роду добрі майстри бували!» — старий Василь не без родової пихи при розповіді думав, бо пригадувалася йому купка листів від старшого брата Луки, коли той не просто заробляв таляри по нафтових промислах в Оклахомі і Техасі, але й зажив слави бурильника на цілі Сполучені Штати... Щоправда, старий Василь ураз замовк. Листи од Луки ішли, ішли, й раптом їх не стало, і годі було вістки якої-небудь дочекатися. Свекор Василь тут спохмурнів, бо вже уявою бачив разом з листами — шворкою перев'язані лежали на самому дні саморобної потемнілої скрині — оте іншомовне повідомлення про загибель брата від вибуху на промислах.

Робота Миколи старому Василю видавалася зовсім незрозумілою. Хоч він і знав, що середущий працює майстром зварювання криці під водою, второпати ніяк не міг, яке, взагалі, може бути слово про воду і вогонь водночас. Сам Микола зацікавленому батькові щось пробував пояснити, розповісти, та батькові збагнути годі було.

Розповіли старому і про Івана, про наймолодшого. Цей працював постійно в експедиціях по прокладці електроній високої напруги верхолазом на сталевих опорах десь аж в Середній Азії; заробляв — казали брати — найбільше, вже давно мав заощаджені гроші на власну машину, ніби мав приїхати у відпуск тривалий і пробути в рідному гнізді аж три-чотири місяці. При розповіді братів про наймолодшого старий мимоволі згадував, як син малим хлопчиною лазив по деревах — такого високого не було, аби не забрався, як і такої

далекої гілки не було, щоб з неї горіхи жердиною не позбивав...

Знав дід Василь і про невісток. Знав, що Нонна Трохимівна працювала інженером-економістом в тій же організації, що й чоловік Дмитро; старий Василь зрозумів: дарма Нонна інженер — до сина присваталася, прилипла! Гляди, сокіл який, хоч усього механік, без вищих освіт і великих дипломів — парубок скрізь парубок... А хіба і сам Дмитро не потягнувся до неї?.. Ірина кінчила зубний технікум, працювала в поліклініці. Іванова дружина — старий бачив її всього на картці — була на службі інженером-електриком в тій же експедиції, де верхолазом заробляв Іван...

Про заробітки дітей старий не розпитував — самі трудяться, самі й гроші полічать. Та певен був, що діти живуть не скупо й не бідно. Сказати лишень: у кожного зайняття, трудові дні не марнують, а коли так, всього вистачає. Глянути по чемоданах, по сумках, що їх наведено! І як оце разом з усіма до машини вмістилося?.. Тільки вибиралися увечері до села — старий жив на околиці — посидіти за склянкою вина чи пляшкою пива у «Барвінку», до кінотеатру, не одні невістки чепурилися, вживали всіляких запахущих принад, чіпляли на шню брязкотала, обтягували зап'ястя браслетами, але й чоловіки виглядали так, що подумати можна б: зовсім випадково знайшли великий скарб, частину зі скарбу вигідно збули, а тепер не знають, куди дівати гроші...

— Кажіть лишень, батьку, що то за номер на горісі, і хто його, і для чого намалював? — Дмитро ткнув легким черевиком до стовбура. Число старший син побачив на дереві в той же день, як прибули всі разом у відпустку, відразу не спитав, а тепер дізнатися була нагода — черідкою молоді бралися до річки погрітися на сонці, покупатися в чистих гірських водах, а з ними ішов і старий, тримаючи міха-жалів'яника під пахвою.

— Купували дерево. Дуже прихвально. Казали, що фанера перший клас була б з нього... — батько охочий до бесіди. Гляди, гутірку заведуть, а він все відмовчується та відмовчується, а тут досить слово кинути.

Сини і невістки ішли мовчки. Якийсь шмат дороги мовчав і батько. А далі, певно, для того, аби казалосся, аби й сини мали над чим думати-мислити, батько мовив:

— Я продати хотів... Зозулі на ньому весни відкува-

ли... Горіх предковичний — своє віджив і віродив... По білому світу ви розійшлися, а я постарів. Правду говорив Бринькач, що тільки ворони і сороки, всіляка земна твар на горісі пасеться... Та коли-м подумав собі, що гроші вітром розлетяться, а дерево більше не зазеленіє ніколи, було не до продажу...

— А як платили? — більш практичний Дмитро хотів довідатися, скільки за громадищу ділової деревини готіві були на руку вилічити.

Старий відмовчався. Здається, він сказав усе, що сказати хотів.

Легко одягнені, в таких платтячках, що дихне вітерець з гір — статура вся окреслиться, — в пащамах над вже геть-геть загорілими обличчями, молодиці попередю босоніж — дорогу знають добре, — за ними цуплять авоськи з харчем, з мінеральною водою, з пивом чоловіки Дмитро і Микола, на додаток тулять під пахвами ще й легенькі ковдри, аби на зарінку чи лужку біля річки було на чому й полежати.

Сонце пригріває щедро, раз по раз дихне вітерцем для свіжості, околиці — дивишся, не надивишся, не надивуєшся красі тим більше, коли тут вперше насолоджуєшся волею, зовсім забуваєш про службові і трудові обов'язки. Що за краса! Мабуть, саме тому ідуть мовчки молодиці. Вони таки у захваті — довкола гори високі, контури гір ніжні і м'які; а зелені, скільки зелені у найбагатших відтінках — уміє побачити, уміє відчутти і збагнути чар неповторної краси!..

Несподівано долинуло відчаєне козяче мекання. Ірма, бач, вирвалася з-за огорожі, за нею огорожу перестрибнув цапок Стьопка — гляди, догадлива тваринка добре знала дорогу й щодуху бігла за дідом Василем.

Чоловіки, молодиці в подиві забулися, коли старий на козячий крик зупинився з жалив'яником під пахвою, дочікуючи тварин.

— Ти моя козочко! Стьопа! І ти прибіг, шибенику!.. Не хочете бути одні!.. Не любить живе на землі самотини!.. То тільки чоловік, сарака, притерпиться, звикне... — примовляв старий, коли мудра коза пестливо довгою мордою терлася об штани господаря, а цапок обіч стояв собі задоволено й обхапував довгим язиком губи.

— А кажіть, батьку, цапка держите на заріз? — Дмитро бачив, що цапок незабаром і до кізличок гожий. Задерши хвоста завзятою скруткою, стрибнувши

уверх так, ніби ним підкинула демонська сила, цапок куражився, хвицяв ратичками, бочив глупою короткою голівкою, вимахував куделькою бороди і пружко вигинав м'язистою шиєю, ніби не тільки ясно розумів-тямив, про кого і про що мовиться, але й особисто хотів довести: парубоцька сила уже є, пороху у порохівницях вистачить!..

— Цапка, синку, тримаю для племені... Еге, кіз на околиці розвелося не мало, а цап один у Павукані, другий у мене плекається... Потрібна тваринка.

— А так... На себе заробить, чи, може, дармоїда на обійстю держите? — Дмитро й тут все обертав у живе діло витрат і прибутків.

— Стьопка на себе заробить... — батько говорив з повним розумінням відповідальності за кожне слово.

Річку вже чути голосніше. Виспіває задумливо гірська красуня, бурунчась на перекатах, розчісуючи сріблясту пишну косу на гребенях кряжів — косо бовваніють впоперек руслища, — тихо плине, на сонці лашиться по глибинах і темніючих заводях...

Жінки поспішають.

За жінками швидше бралися чоловіки.

Справді дивовижна чаклунська сила таїться в чистій гірській воді, коли безхмарне високе небо на землю посилає благодать тепла і радості!..

Старий ще помітив, як сини і невістки повернули до ріжкою між верболози — з ними ціла кіска намитого піску, а там уже зовсім близько глибока вода.

Дід Василь розмотав з рогів Ірми кручену мотузку, прив'язав до куца, а сам дався з жалив'яником знайти плескатих залізничків, щоб їх цупити до криниці!..

Звіддалік старий мимоволі дивиться на зарінок. Бачить, як хлопці зникають у чагарях, як незабаром вибираються в самих трусах, як врешті в самих купальниках і невістки спершу стовбичать на краю ріки, потім скрикують, пишуть — котрийсь бризнув зненацька водою по них. Нарешті вдатні плескуваті камінчики для криниці дібрано, тут ношу можна взяти й на рамено. Старий знає, що камінчики не такі вже й важкі видадуться відразу — намуляють плече по дорозі до садиби, важкими стануть, як буде біля криниці. А тому дід Василь ношу не хапає відразу — треба силу розподілити хазяйновито. Через це дід Василь звично приклякає на коліно, мовби вповзає під ношу цілком непомітно, силкується, хоч йому і не важко, крекче, встає!..

Коли старий уже геть-геть на втоптаній стежині по намулистій землі від річки, знову чує бадьорий лемент молодих, що тішаються щедрому літу з річкою і бистринами... Іще старий чує, як жалібно мекає Ірма, як озивається цапок Стьопка...

V

Здається, всього вчора прибули, як і в дорогу знову...

«Певно, то вже світ настав такий, коли дороги й дороги... З одної приїхав, у другу вибираєшся... Світ у дорогах!» — старий Василь сидить на лаві під хатою і думає, думає. Він не просто раптом вдихає запах свіжості і чистоти, а цілим еством своїм чує обнову в хаті. Ірина видалася неабиякою господинею — працювала з працюючих. Все повиносила з хати, повимітала, повимивала, припораїла, обіпрала. Не єдино підмазані, підштукатурені і побілені стіни гонорилися, а мовби побільшала ціла хатина, і сам світ побільшав для неї, дарма що горіх зеленою громадищею нависає і хату конарами затуляє.

«От би таку невісточку!.. Все ожило б... І я ще пожив би...» — думає старий, і вже слова зриваються: «Не буде... Нічого не буде... У Миколи нове гніздо!.. Світлиці аж на восьмому поверсі! Господи, до неба рукою сягнути!.. Світлиці... Якоюсь банькою, теплою водою, газом хвалилися... Казали, що зовсім палити не треба, а зима не страшна... А що банька?.. Що тепла вода?.. Нагрів води до цеберка, вліз ногами і викупався... А до того — нивка, садок, земля під ногами всяк час, а не одні дахи та дахи, кам'яниці та кам'яниці видно...» — старий Василь про все, про все довідався, коли говірлива і привітна Ірина розповідала зовсім простодушно і щиро.

«А як жити? Все в магазин та в магазин, з торбинкою... А тут — еге!» — махнув старий по нивці перед хатою, де росла картопля, стирчали тички з квасолею, наливалися буряки, було достатньо огірків, іншої корисної рослинності.

«Козу? Ірму? Стьопку мені б на обійстю? Такого страху тут не знали зроду-віку!» — старий скрушно навіть сплюнув від себе, бо справді колись на садибі були і три корови, а коза нікому й не снилася.

«А що було?.. Що було!..» — старий ураз похитує головою, поколисує на лаві під хатою тулубом. Тут він

бачить Ірину в той момент, коли молодиця стрілася з колискою. З тою самою колискою, у якій вигойдалися усі діти. Колиска лежала спокійно на горищі, сюди свекор з невісткою вибрався, аби знайти щітку для побілки, невістка й спитала, а що це за дивне коритце — не коритце.

Денця до половини, в денцях по дві дірки вивірчені, замість сліпих дощок дощечки обіручним ножем тесані, між дощечками — щілки.

«В тій колісці твій Микола виколисався... Усі мої діти виколисалися!» — сказав, а вона довго-довго дивилася на колиску, потім вдихнула повітря, припала до свекра й обцілувала його щиро. Певно, тільки тоді, коли побачила звичайну, зовсім-зовсім звичайну верховинську колиску, Ірина збагнула до кінця і той рід звичайний, у якому народився, з якого у світ пішов і її у світі знайшов Микола.

«І в нашому селі така... І в нас була така...» — промовила навіть захоплено, а потім додала: «На Сумщині...» — «Якщо така, то й прапрарід наш один... Усі ми одні!» — мовив старий Василь і вже брав її за руку, щоб кудись вести.

Спустилися з горища, а він руки не відпускав.

Опинилися за хатою.

Від землі під стріху були вбиті сторч два кілки, щоб між кілками і стіною зручно все лежало й не розсипалося. На самому дні всілякої дров'яної всячини лежали стовпці для огорожі акуратно тесані, висохлі, в потовщених кінцях — в землю вбиваються — на вогні припадені для тривкості у довгій службі. Над стовпцями лежали плашки — теж тесані, — з таких настиляється у хліві стійло. Різне ломаччя — навіть не збагнув би для чого може знадобитися — було прикидане коликами і тичками, наверху подовж цілої стіни біліло кілька широких ялинових дощок. Їх старий давно-давно припас, спершу добре просушив на горищі хати, а тепер тримав за хатою для нагоди. На дошках бовваніло догори днищем не корито, а коритище. Руку невістки старий відпустив, ткнув п'ятірнею в бік корита й спитав: «Видиш?» — «Бачу!» — відповіла невістка. «Для чого воно знадобляється?» — спитав знову. Мовчала в догадках. А він терпеливо чекав-дочікувався. Ураз ледве-ледве не зірвалося з її уст: «У вас аж таких великих кабанів коло-

ли?» — думала, що у видовбаному з цілої вербової колони кориті ошпарюють забитого кабана, аби легко зняти-вичухрати шерсть, а потім уже й обсмалити для повної чистоти.

«То, невістко, для останнього купелю на землі!.. То для людей!.. На початку дороги купають нас в отакому,— батько розвів руками не широко,— а перед останньою дорогою в отому!» — показав їй.

Саме тут вона стояла потетеріла, мимоволі імілася рукою за підборіддя й не зводила очей з корита, коли свекор непомітно взяв її під руку, й, здається, непомітно зовсім опинилися вони на цій же лаві під хатою.

Гуторили довго. А насправді говорив він, бо сама невістка слухала.

Добре тямив, що їм, молодим, іще рано про останню купіль і останню дорогу, якщо колиска на горищі, шашелем не поточена, не з'їдена, якщо від тої колиски дорога хоч і відійшла, та кінець дороги до останнього купелю і до останніх чотирьох дощок далекий...

Навіть сам не знає, чого так хотілося йому виговоритися, і саме перед нею. Поговорив би і з Миколою — скоріше як з Дмитром,— але ж Микола все при роботі та при роботі — дров батькові наготував, отаву покосив, на горищі хлівчика склав, мостини під козою Ірмою та цапком Стьопкою настелив нові, навіть перегородку влаштував для Стьопки в іншому кутку хлівчика — найчоловічий рід з жіночим під одною покрівлею мають бодай окремі стійла. Чимало привелось Миколі поморочитися й підлатуванням покрівлі над хатою і хлівчиком — гаразд, драниці припасені були, а тепер старий матиме в сльоту спокій...

Та, мабуть, й з сином Миколою дід Василь не дійшов би тої спільності і внутрішнього розуміння, що з невісткою Іриною... Дарма побачив невістку вперше, старому здавалося, що цілий вік знає її. І не випадково! Невістка старого облатала, обіпрала, поскладала все в хаті, знайшовши всьому лад і місце. З невісткою старий якось ходив навіть збирати лікувальне зілля — снопиками в'яло, просихало в тіні під стріхою, наповняючи пахощами цілу садибу...

«Дороги... Дороги починаються, і дороги кінчаються... А потім знову дороги... Коли уже не наші, все бднє, дороги на землі... Ось і вони уже в дорогу не нині-завтра беруться... І знову я залишуся в очікуванні...»

Аж поки їхня дорога знову не заверне...» — старий, здається, примирився, а тому й присмирнів, нікого з дітей до себе не кликав, не просив, про сина Івана чомусь не згадував. Можливо, дід Василь сподівався з сином Іваном переговорити про все, обміркувати все, як приїде в тривалу відпустку...

І треба ж було й такому нагодитися! Тут уже цілком Ірина припала старому до серця...

Одної днини молоді видалися походити по віддалених околицях, по лісових гущавинах. Не сидіти їм було весь час на річці та на річці, коли можна відпочити і в мандрівці.

Надвечір повернулися натомлені, проте задоволені, а Нонна прищупила їжачка в авосьці — авоську взяли в надії, що десь і гриб трапиться. Старий здивувався, що це невістка задумала, а вона сказала, ніби їжачка повеже гостинцем для племінника Матвійка в далеке місто. Їжачок був уміщений до ящика, до ящика йому вкидалася і сяка-така пожива-падалиця, кусень хліба, картоплина. Якийсь час їжак не приймав поживи, а далі великий пан голод його змусив. Отоді й прийшло на думку Ірині тваринку на волю випустити. Нонна з Дмитром на річці, Микола набивав зубці до грабель на місце тих, що повиламувалися, Ірина готувала обід і замість того, щоб їжачкові вкннути свіжого, до ящика приступилася, перевернула на бік. Їжак людську доброту зрозумів — умовляти його, щоб ногам давав до знання, не потрібно було. Старий дивився, дивився мовчки, а коли невістка приклала пальця до стулених уст, все зрозумів і тільки посміхнувся. «Як це я відразу не додумалася?» — посміхнулася невістка Ірина й собі...

І все-все тепер отут, на лаві під хатою, старий Василь бачить, переживає знову...

Ватра потріскує. Раз по раз в надвечірне повітря злітають жарини з сухого ріща, іскри висипаються.

Микола хмиз ламає. Дрібний — руками, більший — на коліні, ще більший — сокирою.

— Твоє діло, брате, вогонь! Все інше — за мною! — Дмитро мовить басовито, з тим наповненням в голосі, коли подумати можна б: Микола здатний всього розпалювати вогонь, готувати хмиз і дрова підкидати, щоб горіло.

Поки Микола пораяється з вогнем, Дмитро обдирає з дубців кору, тонший кінець гострить в шпичак, щоб ви-

тримані в спеціях і білому вині кусники м'яса зручно настрикувати і нанизувати — цієї роботи при зустрічі братів Дмитро нікому не передовіряв, як м'ясних заготовок і закладок в маринад нікому не передовіряла і знаюча Нонна.

Невістки розстелили на прогрітій сонцем упродовж спекотної днини землі скатерку і пораються ладком. Прощальна вечеря ось-ось буде приготовлена. Дні відпустки збігли-злетіли непомітно, були вони справді прекрасними, в злагоді і тому забутті, коли, певно, молодих вколисувала своїми чарами не тільки давня батьківська садиба, але й прекрасна зелена околиця, чиста розспівана річка, сонце, запахує сіно — Дмитро з дружиною ложе влаштували на невисокому оборіжку, Микола для ночі знайшов притулок на хлівчику — тут колись любили спати в літню пору усі брати...

Старий Василь лежить на прикритому рядниною доброду навилку сухої отави. Ноги в колінах нють, руки в ліктях поламує. Старий розуміє, що то від роботи з вогкою землею, з намулом, — хіба мало привелося викинути, прокопуючи, продовбуючи криницю до більших глибин. Трохи батькові помагав Микола, та коли старий дізнався, що сини мають рівно через день виїжджати, що за ними прибути має той же таксомотор, який привіз синів з невістками в село — гроші таксист дістав авансом, — відправив Миколу на річку до Дмитра з Нонною та Іриною. Врешті, що було морочитися-хлопотатися в криниці двом, коли місця в ній вистачало скупо для одного.

Сьогодні старий батько мав справді радісний день. В криниці таки вода осіла, вичистилася, прибула — бач, знайшлася пірка живіша, повноводніша. Мурок був поставлений доладно — тисячу літ стояти йому без сповзання. Була б тільки вода, не пробрався б тільки несподівано звідкілясь намул!

Мимоволі якимось дід Василь дивиться в сторону дров'яника, що притулений до хатини. Ураз приплющує очі. Бачить-бо на жердині розстелену шкіру — білу, білу, як застигла в повітрі вимита гуска. Баранчика Дмитро впорав позавчора. Жінки наварили борщу, смачного, справді, гуляшу, та найкраще м'ясо відбиралося для шашликів.

В приїзд та перебування синів з невістками на садибі дід Василь, нарешті, вперше й довідався про шашлики.

Якось уже привелося їх пробувати, та більше випадало, що сини шашлики смажили над жаринами по середях і п'ятницях, старий в ці дні до рта не брав навіть молочного, тому толком увійти в смак, до кінця збагнути незвичайність над жаринами печеного м'ясива і не вдалося. Тепер спробує...

«Міг жити баранчик!..» — дивиться старий на шкуру, що біліє з жердини перекинута, міркує. На серці у старого дивно, незвичайно, він вже думає, що таки баранчик міг жити, разом зі Стьопкою по садку бігати, у верболозі випасатися і тучніти. Та ба! Дмитро баранця купив для смачної поживи, Дмитрові баранчиком і розпоряджатися... Коли хоче, най бере і шкуру з баранчика — могла б і для чогось знадобитися...

Поволі-поволі сутеніє.

Червоний блиск вихапує обличчя старого з сутінок, гострить видовженого носа, огортає чаром не тільки дивної задуми, але й, здається, зажури. В одну хвилину старий ще задивляється на синів біля ватри, на пругких і дужих невісток — жінки полягали боком собі віддалік вогнища; розслаблені, розімлілі, відпочивають, насолоджуються привіллям і простором, пащать здоров'ям і ще в літах не розтраченими силами... «Ого помічники були б на ниві, на полі, в хаті!.. Господи! Отаким граблі до рук, вила до рук — сіно в оборіг не клалось би, а стелилось би, само злітало б!» — старий добре знає, що сіно до копиць, до оборогів на полях в гарячу пору сінокошу клали дівчата і молодіці тільки там, де з якоїсь причини не траплявся чоловік...

Вгортається старий до навилка отави глибше, шукає тепло. Чується старому, що холодить в крижах. Скоріше, мабуть, тому, що перетруджений. Ураз дід Василь повертається так, щоб вогонь до очей полум'ям не бив, склепляє повіки й хоче забутися. Він ще бачить червоний вогонь мигаючими спалахами, бризками жарин та іскор, далі наче в безодню увесь провалюється. Бо старий лежить уже не в навилку м'якої запахущої отави неподалік хати, а спирається тулубом на лікті лівої руки, лівою ж притримує на бабці косу, клепачем витягує з'їдене вістря. Старому мариться, ніби він на широкому полі під самими полонинами в сінокіс, що валків уже накошено й накошено, в'янучі трави пахнуть п'янко, легенький вітрик прохолодою дихає і сили повертає, благодатне сонечко на землю посилає радість і щастя! Так-

так, саме радість і щастя, бо косар Василь пам'ятає і такі літа, коли сльота й сльота лиховісно над горами нависла, скошені трави вже не мокли, а від землі підгнивали, буріли й чорніли — годі було дати сякої-такої ради...

Старий крізь сон посміхається. А чому ні? Адже він уже косу виклепав, камінцем з брусника нагострив, не просто у валку свіжому іде, а в тучних травах з Дмитром та Миколою змагається — хлопці підросли, самі косять!.. «Тікай, тікай, бо швакну по щиколотках!» — задиристо скрикує крізь сон, розтуляє в остраху очі й бачить перед собою тарільця з м'ясивом.

— Батьку, батьку! Кого це ви по щиколотках швакнути хочете? — Микола прикляк на колінах перед старим, підносячи йому підрум'янений запашний шашлик з чарчиною горілки на тому ж тарільці.

— А, най воно, синку, западеться!.. Приснилося — ми трое косимо... Я виклепав косу, наточив і взяв валок за вами... Ви, казати правду, в косінні ще не дуже, то я вас легко і догнав... Дмитро іде першим, ти — другим, а я вже твоїх п'ят сягаю!.. — батько навіть сам розсміявся — потішним видався для нього й самого отой сн.

— Ви, батьку, і в снах коли не сокирою, пилкою або мотикою, то косою... — Микола мовив докірливо, наче старий ураз провинився.

— Що вже, синку, чинити... За життя будня не пам'ятаю відпускнуго... — старий виправдовувався, тут же мовив: — Коби здоров'я...

— Спробуйте, батьку, шашлика!.. Свіжу баранинку маринувала Нонна — вона великий майстер... — Микола тицяв тарілочкою ближче, повертаючи так, щоб пайперше чарчина взялася.

— Іжте, батьку, доки гарячий!.. Він тоді смачний... — радив від вогню Дмитро, рвучко помахуючи зеленим снопиком гілля — жарини бралися попелом, а на окремих патиках кусні баранини здавалися ще сирувати-ми...

— Випийте, випийте, батьку, для смаку крапельину! — Микола відхапував тарільця до себе й тут же повертав до старого чарчиною, коли дід Василь сягав пальцями за кусником.

— Е, синку!.. Я своє уже випив... — батько рукою змахнув, а син тарільця поклав біля нього, щоб піти й за салатом.

— Погостіться, батьку, з нами... Завтра ми у дорогу...— Ірина піднесла таріль з накрайним овечим сиром до свекра, тут же схопилася, лагідно взяла його під руку: — Ходіть, татуню, до нас... Щоб усі гурточком!..— шашлик допікався, наповнюючи околицю знадливими ароматами; батькові таки належало встати зі свого навилка втоптаного лежанням отави й доповнити родинний гурток.

Дихав легенький вітрик. З-під сірого попелу виблискували раз по раз не згаслі жарини — Микола постався, хмизу і дров спалив чимало, жарин громада нагоріла.

Повноліцій місяць начищеним диском непомітно відпливав зоряним небом...

Кольору розквітлої кульбаби з чорними квадратиками по боках і півнячим гребенем з тими ж чорними квадратиками впоперек на верху кузова «Волга» різко загальмувала, коли Дмитро вибіг з хати — чемодани й пласкі валізки лежали на лаві під хатою наготові — бери й неси до воріт.

— Миколо!.. Нонно! Машина тут! — гукнув Дмитро й мерщій вхопив ношу, поспіхом беручись від родинної оселі.

Першою з хати вихопилася Нонна. Висока, струнка, дужа, вона мовби сповнилася більших сил, більшої жвавості — загоріла, збуджено весела молодиця розсміялася так, мовби незвичайно смішне хтось сказав чи смішне побачила сама.

За Нонною вийшов Микола. Хвильку в хаті ще затрималися дід Василь і невістка Ірина. Та й вони показалися, коли чоловіки решту валіз несли до воріт, а Нонна стояла біля машини — водій вкладав речі до багажника.

— Квитки, Нонно, на поїзд ти перевірила?..— турбувався з доріжки Дмитро, а тому й гукав.

— Все як належить...— Нонна впевнено кинула, не заглядаючи ані до сумок, ані до легенького ридикюля, що бовтався на руці нижче ліктя.

Ірина старого вела під руку й щось жваво говорила йому, ледве не дотуляючись устами розкуйовдженої давно посивілої голови.

Все було вложено, належало до машини всідатися, а перед дорогою, звісно, з батьком прощатися, коли ста-

рий ураз схопився й без слова дітям до хати побіг — ніхто нічого не зрозумів.

Стояли й чекали на воротах.

— Ану біжи!.. Що сталося?..— Дмитро був нетерпеливим.

Микола відмовчався. Повертатися уже з дороги було якось негоже навіть у разі, коли шофер мотора не включив, в саму дорогу від хати ніхто не вирушив.

— Батько уже іде! — Ірина заспокоїла усіх зраділо.

— Ба що несе? — Микола приглядався від воріт.

— Якісь мішечки наповнені!..— Дмитро мав добрі очі.

— Синочки любі, невісточки дорогі!.. Як ото я забув нарихтоване дати вам вчора іще?..— старий забідкався, простягаючи одного мішка до Нонни, іншого подаючи Ірині.

— Що ви, батьку, що ви?..— Микола відчув, як щось підкочується до серця.

— То би за нього викинути у місті гріш, а тут вродило...— старий Василь кивнув головою в сторону горіхавелета.

Нарешті попрощалися.

Нонна чимось перебирала в роззявленому ридикюлі на передньому сидінні. Певно, зайвий раз глянути хотіла на квитки для дороги поїздом. Дмитро тупив очима в спину жінки і був якийсь не свій, зовсім-зовсім дешевий, навіть розгублений — його батько тримав широко і довго в своїх обіймах. Микола батькові рукою махнув з-над кузова і, всідаючись, силувано посміхнувся, коли тяглася до дверцят зі спущеним склом Ірина й так жваво махала білою хусткою свекрові на воротах, що можна було подумати: крильцями тріпоче голубок, а злетіти несила...

VI

Минуло цілих п'ять літ.

Як прудко, як непомітно летить час!

Похмурого ранку в сльотаву пізню осінь до діда Василя на садибу прийшло двоє ще молодих з оголеними головами — на Верховині прадавня ознака того випадку, коли з життя пішов хтось близький, рідний. Син Федір і зять Петро навіки спочилого Данила Трикура стукали-стукали в двері, а з хати не озивався ніхто.

Чоловіки зазирали у віконце, їм повиділося, що на печі хтось лежить під ковдриною.

— Спить старий Василь...— кинув зять Петро синові померлого Данила й спробував до вікна постукати.

Знову ніхто не озивався.

— Тобі тільки повиділося!.. Старий не дома... Кудись пішов!..— мовив Федір до Петра.

— Може бути й таке... Старий один... Все мусить сам і вижурити, і принести...

— Так воно є!..— погодився Петро, тим більше, що саме оте бокове вікно, з якого могло падати на піч світло, заслонене чорною поношеною фуфайкою — на цвяшках віконних стовпців розіпнута.

— Що лускати до вікон і дверей, що старого Василя дочікуватися!.. Берім, і готово!.. Корито для такої потреби дають без слова...— радив син покійного Федір.

— Берім!..— зять Петро хоч у літах і молодшим був, та тямив добре давній звичай: для обмивання мерця корито можна і не просити. Тільки відразу, як остання купіль з нього буде вилита, корито негайно належить і віднести...

Надібок як для потреби з-під стріхи взяли й понесли, так його й принесли. Федір і Петро всадовили на місце, де бовваніюче відлежувався од принагідної служби до служби нової; і конче хотіли чоловіки бодай словом озватися до господаря Василя, тим більше, що покійний Данило Трикур на пару з Василем одне літо волав рив — на полонині Красній випасали людських волів.

— Дивися лишень, Петре!.. Щось таке, якби ноги стирчали!..— Федір нипав очима по шибі, прикладаючи долоню дашком, тут же відступився, даючи місце Федору.

— Ноги, Петре!.. То ноги!.. Ясно можна видіти і сліпому, що ноги! — Федір уже не сумнівався.

— Старий так довго спить? — Петро мимоволі постукав до віконної шиби, озиваючись до діда Василя.

— Дивися, як спить!..— дивувався Федір і знову припадав до вікна, вдивляючись.— Ноги вижу добре — стирчать, а голови зовсім не вижу... Голова за кошом...— син Данила Трикура був певен.

— А може, й старому треба корито...— Петро мимоволі наполохано сахнувся з-під хати, коли Федір і собі

в недобрих догадках позадкував — якими слабими люди бувають перед лицем всіляких, а тим більше лихих, несподіванок!..

На жаль, істина була незаперечна.

Уже ніхто не докликався, ані грюкотом, ані словом діда Василя зі спанку глибокого не збудив...

Повитий білим-білим простирадлом, у чому прийшов на світ, дід Василь лежав на складених докупі столах.

Викупаний, обтертий, був незвичайно видовжений і сам білий-білий.

Дочка Василина — дали їй знати до сусіднього села — несподіваною і безглуздою раптовістю була розтривожена, здається, все ще не могла до тямки прийти.

— А хлопцям — Дмитрикові, Миколці, Іванкові, невісточкам — дали знати? — питала кума Оdotя Синичка Василину, певно, більше, щоб її розрадити, — на перших дітях покумалися і відтоді вірно товаришували. Вкінць, при всякому ділі знайдеться охочий про все довідатися, дати бодай сяку-таку пораду.

— Дали... «Блискавицями» дали... Мій Петрик, сарак, на пошту побіг.

— А до чого вуйка-неборака вкладуть?.. Якась чиста одежинка є?.. — Оdotя хотіла знати порядок — її чоловік з сусідом ось-ось мав прийти одягнути Василя в далеку дорогу, а відтак і деревище змайструвати.

— Еге!.. — Василина всього очима кинула на лавиці під вікнами до сходу сонця — тут напogотові лежало вгорнуте у чисту скатертину добро таким, яким і знайшлося в лавиці-ладі.

Оdotя цікаво зиркнула, а Василина підбадьорила:

— Подивіться, кумичко дорога та люба, в якому порядку нарихтоване дочекалося!.. — Василина промовила з відчуттям вдоволення — як-не-як, а тепер клопоту нема, в що одягнути покійника.

— Дивіться лишень! — Оdotя відгорнула полу скатертини, дивуючись добротності і акуратності цілком нового темно-сірого костюма в чорну смужку.

— Дивіться далі, кумичко люба!.. Я сама вже все обдивилася... Таке, якби на нього шите...

— Добрі гроші мусів заплатити... Ба де такого акуратного купив? — кумі Оdotі справді припасений одяг сподобався, бо навіть рукою матерії доторкалася, оглядала роботу.

— То йому Микола з Дмитром привезли тоді, коли з невісточками нам усім показалися — на зарінку вигрівалися, по гриби ходили, на ватерці в садку м'ясива різні випікали... Іринка, люба кумочко, така вдатна та роботяща була, що няню про неї та про неї довго забути не міг — геть усе повимивала, підмазала і побілила, старому позашивала.

— А до хлопців, кумичко, ваш нянько, най буде прощений, не збирався? Вони його до себе не кликали?.. Та й у вас міг би був знайти собі ліпший притулок і загіток, як сам та сам...— кума Одотя оглядала уважно одяг і зсередини.

— Нікуди не хотів... Я його не раз кликала — хижка у нас не тісна... Не хотів за милу душу... Знаєте, тут чувся, як птах у своєму гнізді...— Василина забулася й відходила — що вже було чинити, як не втішити себе тим, коли батька належить у дорогу без вороття вирядити достойно, і скільки в тому таки зовсім зручного гаразду, раз старий Василь і сам у дорогу без вороття готувався.

До клунка приступилися й інші вдовиці — Анна і Циля Сикилини, Марійка Павуканя, Бердарчина Василина — в молодості ходили пустими і грішними дорогами-путівцями, а тепер в надії на спасіння душі каралися й добровільно покутували вистовбичуванням і якою-такою підмогою домашнім при мерцях...

— Сорочка!.. Яка біла-біла і справна сорочка!..— захоплено потримала Одотя поліетиленового конверта з акуратно складеною і булавками зішпиленою сорочкою, тут же бралася захоплено оглядати махрові, ниткою схоплені шкарпетки з круглою наклейкою — були, бач, цілком-цілком нові.

— У цих йому буде тепло...— Циля Сикилина скрушно щебетнула й стулила пружком губи, взявшись руками на грудях.

— І м'яко буде йому іти, як в судний день архангели подують в труби, а він воскресне...— додала мудро і вчепно знаюча сестра Цилі Анна.

— Еге, кумо люба та дорога!..— Василина сягнула до спідньої кишені в недорогому пальтечку вище колін й добула хустку. Розв'язала чинно вузлика й показала аж дві цілі сотні:

— Треба їх буде розміняти... На похорон, сарака, ще й рушника мав відкладеного... А мило яке запахуше!..

Коли жив, таким дорогим не вмивався... Не любив, аби хтось мав клопоту і видаток...— здається, все-все уже й сказане було, коли до хати ввійшов Яків Белей з жердиною брати мірку для труни, ще двоє чоловіків одягати діда Василя...

З хати виходила Василина. За нею переступали порогі літні вдовиці.

VII

Знову у повітрі дихнуло весною.

З гір після одного потепління понесло кригою, сніготал налив потічки, заяснів і висвітлився овид, а потім знову потисло морозами, і горизонт став ще ширшим, ще дальшим.

Як не тиснув мороз по ночах з ясним місяцем і рясно розсіяними зірками по небу густої синяви, а все-все наповнялося весною, марно травка піде не проростала, не зеленів лист. На березах звисали продовгасті сережки, сережки помітно оздобляли й ліщинник, тут-там вже птаха озивалася перелітна — голосу її не було чути за зиму...

Одної днини до села явився Дмитро. Наступного дня прибули Микола та Іван.

Брати з сестрою Василиною і її чоловіком довкола хати походили, на все роздивилися, перекинули гоже і негоже, а десь коло полудня Василинин дівер підігнав самоскида. На машину все-все й було навантажено, що на господарстві могло знадобитися. Коли на громаді ломаччя зачовганим тулубом німіло гніде корито для купелі перед дорогою лежма горілиць,— надібок не залишала Василина,— прадавня колиска всього тулилася на лавиці до стіни: кимось з горища недбало скинута, закурилася-задиміла шашельною пилюгою...

Купець на хату уже був. Вірніше — купець на обійстя. Садиба справді видалася на життя — недалекий сусід взимку оженив сина, втулити хату для молодих у себе на ділянці не міг, а гроші зароблені лежали...

Ярмаркувалося недовго, бо перемови велися і в листах між братами та Василиною. Документи куплі-продажу в сільраді були підписані, гроші чесно виплачені...

В сільському ресторані «Барвінок» увечері гостилися брати. Наливали, хто входив і випити міг. Оскільки до «Барвінку» входив тільки той, хто міг випити, наливали кожному...

Дмитро та Іван захмеліли і заспівали. У співі підсоби́ти було кому, бо питущі не тільки відробляли налите, але й веселилися в сподіванні, що наллють іще... Один Микола ніяк не хмелів, хоч пив чесно стільки, як і старший та молодший брати. Сидів середущий похмурено, якось відчужено озирався і часто струшував головою, п'ятірнями кострубатив чуприну й заплющував очі...

Новий господар предковічну хату розкинув.

Місце, де стояла оселя, трапило в кам'яне мурище — зведене було з брил. Такий камінь заготовляють у верхів'ях Тересви. Тут річка невелика, хоч і прудка, а каміння вистачає.

Горіха спершу обкарнали. Конари над новим будівництвом були зрубані — заважали.

Агент по заготівлях деревини благородних порід Гургаль з новим господарем згоди дійшов швидко. Для нової хати на верх потрібна була ділова деревина, меблевому цеху потрібен був горіх. Домовилися так на так...

Чомусь після продажу горіха на садибі діда Василя — інакше її не називали — заниділа вода. Спершу зникала вона повільно, ніби втавала до землі, аж поки не темніла мілкою зовсім баюркою. В чому було відсвічувати мерехтливим зорям, до чого було задивлятися місяцю, коли ледве помітна шірка сльозила?..

1971

КОМАХА В БУРШТИНІ

Від правнука знаменитого петербурзького антиквара принагідно куплений канделябр кидав світло по книжковій шафі, по заваленому всячиною столику, вихапував із сутінок болванку чорнильниці на письмовому столі, коли знудьгований Гамап схопився з пролежаного дивана й талашнув до вікна по затоптаному килиму.

Відгорнув важку плюшеву заслону й задивився в сутінь.

На покритій бетоном сірій доріжці до воріт холов місяць. Нипаючи пильно очима, Гамап мовби когось ви-

глядав. З тиждень тому від онука Фронтасія дістав телеграму і вже тішився, що бодай кілька днів буде не один-однісінький в хаті. Щоправда, внук не повідомив день, поїзд, годину прибуття, а Гаман вже наповнився новим спогадом ущерть.

Старий чинно одягав пальто з облізлими каракулевими коміром — що тут залишилося від колишньої пихи? — брав купленого в Середній Азії цупкого костюра, акуратно замикав квартиру й поважно брів до зупинки тролейбуса. У тролейбусі йому конче хтось звільняв місце, він садовився без одного слова, кречучи і навіть не поглядаючи в бік уважного доброзичливця. До залізничного вокзалу поцокував палицею, важким теплим взуттям човгав по перону і вже в надії зосереджено стояв. Стояв поніміло, задивлявся в напрямок прибуття, навіть міг здатися статуєю. Поїзд плавно уповільнював біг, поволі зупинявся, коли Гаман марно блукав очима по вікнах вагонів. З вагонів уже вигортали прибулі, Гаман сподівався конче внука Фронтасія побачити, тому витягав шию, спираючись на палицю, ставав ураз мовби вищим, а внука так і не бачив. Перон прудко пустів, бо вже тільки тут-там хтось іще проходив, а Гаман все одно виглядав, повертаючи туди-сюди заховану до вушанки голову...

Тільки тоді, коли останній пасажир зникав за поворотом, коли поїзд відправлявся в тупик, Гаман уже зовсім поволі, нахиляючись так, мов на рамена ураз ліг іще більший вантаж, рушав додому. На стіні будинку вокзалу з вулиці довго, мовби чомусь недовіряв, вдивлявся в таблицю прибуття і відправки поїздів, а тепер уже поцокував палицею від вокзалу до тролейбусної зупинки. Стояв на зупинці знічено, озирався все ще в бік залізничного вокзалу, аж доки не підкочував тролейбус й не поглинав його ковтаючим зівом дверцят.

Гість вперто барився, а телеграми нової, для роз'яснення затримки, не надходило ані від онука Фронтасія, ані від самого сина Прокеса — Гамани завжди кохалися в незвичайних йменнях. О, скільки нервів збережено було б, наскільки легше в світі білому жити було б, якби діти могли проникатися батьківськими хвилюваннями, тривожними несподіванками догадок і сумнівів тоді, коли батьки вичікують і виглядають!..

Припавши чолом до віконного скла, Гаман чує живлющу свіжість холоду, коли голі ступні, литки і коліна

відчутно гріють батареї з-під вікна,— опалювальний сезон не закінчився, а змінний черговий у котельні, певно, надомужує згаяне в роботі при злих морозах.

Ніч пішла всього з півночі. І Гаман знає, що йому б спати. Не спиться! Тому й стоїть, стоїть, аж поки вмить не привиджається, не мариться чорна постать: застигла ген-ген, проти самого вікна, ховається. Мав би від сполоху відійти, затягнути заслону, рятуватися, а дивна сила не відпускає. Тому пильно вдивився й зрозумів, що то зовсім не чорна постать, а всього тінь від стовпа на місяці. Той самий стовп тримає кінець жердини, на якій жильці будинку по суботах витрушують доріжки, ковдри, килимки.

Колихнулася заслона складками, ховаючи господаря в затіненій просторій кімнаті.

Гаман опинився раптом перед високим до самої стелі дзеркалом стародавньої докладної роботи. У золоченій рамі з різьбленими лотосами і химерним плетивом стебелля дзеркало відсвітило статуру Гамана, коли той оглядав себе. По прямокутно обвислих вилицях збігали зморшки, під очима синіли нездорові дуги, окреслюючи мішкуватість припухлих очей. Лискуча до середини маківки пліш бачилася блідою, віхтики безладно скуйовдженої свинини стирчали чубками, ховаючи плескаті млинички вух.

Гаман чомусь витягнув і роззявив потонклі губи. Виділося, що ніяких губ насправді у нього тепер і не було. Всього широка щілка, неприродність білих зубів з кількома золотими бляшками, мабуть, для тої ж неприродної різноманітності.

Важко уявити, на які вихиляси і чудасії здатна людина при дошкульній нудотності самотини, тому що й дивуватися, коли Гаман ураз підмахнув полами халата на голому тілі до самої бороди, озираючи перед дзеркалом свою подобу і статуру.

Довбешкуваті ступні і вузлуваті щиколотки, мовби перехоплені під колінами потонклі ноги, а взагалі не ноги, а ніби вверчені ціпки до діжки, химерні обвисаючі складки в поясній частині — все-все не так смішило, як навівало безповоротний сум, гнітило і без того пригнічений настрій...

— З ярмарку, товаришу Гаман!.. З ярмарку чвалаємо підтюпцем! А колись і ми були рисаками!.. На який глум не виставлять літа людину!..— Гаман мимрив гуг

няво й тут же озирався, неначе шукав винного чи вину хотів скласти на когось.— Рятувальний пояс!..— хитнув обвислими складками, теліпнув грудьми задиркувато, покривив ногами в колінах, ніби вдавався до модного трясучого танцю.

І вже з хати брів геть. Бо в уяві стояв не перед дзеркалом, оглядаючи від безділля поспіль з поїдаючою нудьгою себе, а ніби стояв під струменем тої гірської річки, що в серпневу розпечену днину водами повинна була збити бодай дещицю зайвини — так його мучила і лихо принижувала!

Тут же йому звабливо пахла ватра на лоні природи, дрібними бульками шкварчали і підрум'янювалися на жердинках акуратно нанизані приперчені шашлики. І вже як не затинався, як не гнав геть від себе злу спокусу смачно поїсти, втриматися не було ніяких сил. Спершу давав слово собі, що тільки один кусник, що тільки спробує, а яке воно вдалося на смак, що всього лишень маленьку чарчинку хильне, коли та ж клята чарчина розпалювала у ньому такий шалений апетит, таку жадобу — цілим на рожні печеним бараном не вгасив би! Марно Рита поглядала докірливо, марно свідомий був — об'їдатися шкідливо, від вогнища не ішов, поки тут чимось пахло.

— От тобі і «голодний день»! От тобі і полегшення утробі!.. Іще голубців ми могли б впорати незліченну кількість!.. Одного вечора сорок сім штук впорали!..— Гаман гладив себе по череву, пригадуючи наодинці тепер вилазки в природу, ситі вечори зі смачними наїдками — даремно він не терпить скрути, проте подібне вже і не сниться... У всього свій сезон!..

Поли теплого нічного халата пленталися, коли знову ступив до вікна. Холодне світло місяця від стояка з жердиною впоперек кидало смугу, а Гаман бачив дружину Риту. Так-так, саме заклопотану дружину з довгим кийком в момент, як вибивала-витрушувала доріжки, менші і більші килимки.

Його охопив раптовий внутрішній докір; пригадав, як не раз Рита просила його витрушене внести до хати, а він завжди знаходив причину не виходити на подвір'я.

— О, коли б вона тепер покликала мене допомогти! Я б схопився, біг прожогом, стрімголов, щоб тільки пташечці підсобити... Як пізно до нас приходить розум! Як цінуємо тоді, коли вже нема що цінувати!..— вхопився за

скроні обіруч й так поколисував головою, неначе тільки тепер збагнув глибину суті.— Я — клятий вахлак, ледацюра з ледацюр — тільки од вікна милувався її завпадливістю в роботі, коли вона турбувалася затишком і привітністю кожного кутка в хаті!.. Накидала, сарака, кожуха, в лютий мороз виходила на подвір'я, тут трусила, теліпала, освіжала, а я сам тільки задивлявся! — Гаман шепотів.— Що я! Що я! — сахнувся од вікна, мов йому щось насправді привиділося незвичайне.

Всього хвилику постояв в збудженні й тут же чолом припав до студеного скла, мовлячи:

— Привидом, тінню, манною ти б мені примарилася, привиділася бодай ураз! Я таким щасливим був би від зустрічі з тобою!..— благав і просив, розуміючи добре усе безглуздя балачок та жадань.

Все-таки у подібні хвилини до болю гостро відчував безпорадність стану, в якому опинився після Рити, після того, коли син остаточно осів у великому місті, одні давні добрі друзі відійшли з миром у небуття, а хто подався за дітьми на старість...

З літами в місті, куди прибув ще зовсім-зовсім молодим, юнаком, знайомих ставало менше й менше, тут-там, як правило, по веснах, восени іще по комусь дули в мідні труби і когось проводжали, від цього ставало то байдуже, то нестерпно сумно і зажурено, а як виходив до міста у зовсім буденних справах, усе бачив обличчя нові і зовсім незнайомі, і тягар самотності іще більше пригинав.

Знав, що все має на землі початок і кінець. Тому з цим і мирився. Та лишень по одноманітній гладіні самотності пливли кола навіть маленької небуденності — вривалася, наприклад, вістка від сина Прокеса, давав знати про щось внук Фронтасій,— все-все мінялося й оживало...

— А чим тепер потішу внучка? Що тепер понесе для пам'яті від свого дідуся-мацапура? А чим дідусь втішить поганця? — озираючись по затіненій кімнаті, Гаман виуджував предмета для подарунка внукові Фронтасію — уже так повелося: коли внук не прибував до хати, завжди звідси щось вартісне з собою ніс.

Вмить так і не подибував саме того предмета, з яким у цей Фронтасійів приїзд міг би розлучитися і який би для внука видався дарунком справжнім.

Очі застигли на торшері-канделябрі.

Бронзова статуетка-дівчина дивилася на Гамана так же умироутворююче, як двадцять літ тому. Граціозний поворот ramen зі здвигненою кокетливою голівкою, тендітні оголені плечі з лагідно і м'яко спадаючою складками матерією, янгольське у невинній свіжості обличчя — треба ж було скульптору так потрапити! — злегка піднята оголена ліва нога і високо підхоплена правиця зі світильником — все-все тут не просто озивалося, а готове було повідати, розсувати межі і кордони, беручись до далеких звідсіль і давніх від сьогодення овидів.

— З родового маєтку іменитого і многославного Сергія Семеновича Уварова! — вигукнув ураз Гаман так, неначе представляв рідкісний витвір для продажу у великому залі багатолюдного шумливого аукціону.

Озираючись довкола Гаман, немов з полутінків мав хтось озватися, потягнутися вгору піднятою рукою.

Нікого не було.

— Ха-ха-ха! А я — бовдур, телепень, непотріб — повірив: фея з канделябром у піднятій рупі — витвір знаменитого середньовічного майстра, з апартаментів графа Уварова! — раптом розсміявся Гаман, уже судив і карав себе, лихо кепкував над собою. Бач, справді марно спливли роки, багато років від пам'ятного дня, коли в час одної подорожі до Ленінграда випадково стрівся з літнім чоловіком і так безглуздо піймався на гачок, бо все пам'ятається, припоминається, бачиться, постає. І знаменита чайна на Невському, і акуратно, хоч дещо й старомодно одягнений дідуган з метеликом на шиї замість звичайного галстука, і мила гутірка для першого знайомства, і саме знайомство.

— Господи! Чого тільки не було в клятого шахрая і пройдисвіта! — лівою долонею Гаман вхопився за голову, наче в цю мить оглядав житло антиквара в Ленінграді. Прихоплену пляшечку білої для почастунку було викладено на стіл — антиквар переконував, що за ним сидів і чаював сам Іван Андрійович Крилов. На цей же знаменитий стіл була вигорнута і закусь!.. Гаман бачив тут півбуханця сірого хліба, бляшанку бичків у томатному соусі, пакуночка з ковбасою, сиром, холодного копчення рибину — залите належало чимось і заїсти.

— Я вже знав, що Акиндин Олефірович Трампауркін є не ким-будь, а нащадком знаменитого петербурзького антиквара Євдокима Трампауркіна... — пригадуючи, повертаючись до закладеного всілякою всячиною

житла, Гаман сам собі оповідав, уже в цьому знаходячи й забаву, навіть потішне заняття. А чим було іще самотньому прогнати й розвіяти похмуру нудьгу в ніч, коли не спалося, розум же від торшера-канделябра з бронзовою статуеткою вів у таку близьку, здається, минувшину?

— Чого там тільки не було! Дамський капелюшок з великим страусовим пером колись належав самій Любові Дмитрівні Менделєєвій. Бісерний ридикюльчик тонкої роботи зі срібними медальйончиками належав Вірі Комісаржевській; ебенова палиця з набалдашником слонової кості належала професору Петербурзького університету, цензору Олександрю Васильовичу Никитенкові; автором якогось етюдика в покритій чорним лаком дебелий рамі був фон Моллер. Скільки і чого я там не надивився! Від предмета до предмета я проходив, чуючи в голові хміль уже не тільки від білої, але й від побаченого. Коли раптом прямо до мене сягнула рукою ота сама бронзова фея: «Порятуй! Забери мене звідси! Ти навіть не знаєш, як давно я пилюгою тут припадаю замість того, щоб хизуватися красою і служити людям!» -- бронзовий витвір волав, просив мене, коли я задивився захоплено.

Ні-ні! Я вже не уявляв собі, як можу з Ленінграда поїхати у свою периферію без того світильника. Мені здавалося, що для натхнення, для доброї роботи, для глибокої мислі, для радості в роботі, для заохочення в писанні не вистачає тільки оцієї красуні у бронзі. Я вже добре знав, що наш брат активно захоплюється старожитностями, тут-там придбає майже за безцінь унікальні речі при нагоді. Я розумів, що Трампауркін не з тих, аби щось збувати дешево. Та чим більше я вдивлявся, тим дужче витвір з бронзи мене вабив. «Продайте!» — гукнув я з такою рішучістю в голосі, що сам господар здригнувся з переляку.

«З родових маєтків графа Сергія Семеновича Уварова!» — промовив Акиндин Олефірович так, наче витвір належав Ватікану чи й самому Лувру, якимсь дивом химерної долі потрапив до захаращеного житла похилого віком колекціонера.

Я розумів, що господар набиває ціну. Кожна річ, і найскромніша в своїх достоїнствах, набуває у вартості враз, як тільки побувала в апартаментах якоїсь знаменитості!.. Так би мовити, біографія, незвичайність! — п'ятірню лівіці Гаман звів угору.— А все ж! Скільки

заломите? — наче тепер ярмаркував Гаман, задивляючись на канделябр.

В уяві отам, в далекий від теперішньої ночі день, підходив до старовинного предмета, неначе готовий був його з-поміж всілякого мотлоху добути, визволити. З простягненими руками уже тягнувся до статуетки, коли Трампапуркін:

«Не піднімете, батеньку!..» — кволий у статурі, не обліслий, а геть облізлий, Трампапуркін співчутливо мовив не без певного лукавства. Тут же дрібними пальчиками шкребонув по обрідлому сивому волоссі, обсіваючи комірць заношеного чорного піджака лускою.

— «Як не підніму? Сила ще є! Порох у порохівницях ще є!» — бадьорився я, не розуміючи, а що має на увазі власник канделябра. «Не піднімете, бо унікал незвичайно тяжкий!..» — була в цьому справжня загадковість.

А після сказаного повелася уже справжня історія. Витвір на світ явився з-під рук знаменитого майстра італійського чінквеченто, витвором був помилуваний і обласканий Сергій Семенович Уваров у 1818 році при нагоді зайняття високого поста президента Академії наук Російської імперії, до антикварні Трампапуркіна-прадіда потрапив при зовсім загадкових обставинах.

Цвірінчливий термін «чінквеченто» видався мені тоді із фантастичної казки. Але ж я неглупо помовчав, щоб не виказати необізнаності. Приступився я до світильника, щоб підняти статуетку й довести свою тоді ще молоду силу. Трампапуркін дивився на мене усміхнено, торкнув п'ятірнею правої м'яза вище ліктя на лівиці й промовив: «Тут осилите, піднімете!.. Важко вам буде отут!» — черпачком зібрав долоньку правої й сягнув до мене так, наче я мав гроші викладати для лічби.

Дурень! Йолоп! Бовванюра! — Гаман вигортав кепкуюче на власну голову, глумився над самим собою.

Зібрав сорочку на колінах, на долоні спер чоло, заплющив повіки. Тут вже озирався по ленинградській пошті, радісно повідомляв Риту, що котикові шуби в продажі є. Потім бачив себе на цій же головній пошті тоді, як дружина телеграфом гроші переказала. Далі вже крок за кроком перед ним марширував канделябр з квартири Акиндина Олефіровича Трампапуркіна до багажної кладової на залізничному вокзалі — куплене тут мали вкласти до ящика зі стружкою і прийняти для

відправки. Всією операцією керував сам колишній господар витвору періоду італійського чінквеченто, новий хазяїн уявляв собі квартиру з цінним придбанням — буде чим похизуватися перед різними збирачами і цінителями старожитностей!

— Аж заплакав паскудний дурисвіт!.. Ніби картав і сварив себе, що продешевив! А ошукав, ошукав, ошукав і обшахраїв!..— Гаман тепер уже ніяк не злився, не нарікав на Трампауркіна, а скоріше кепкував над собою. І передражнявав Акиндина Олефіровича: «То тільки вам, старина, за безцінь, бо сам бачу у вашій особі не просто отакий собі буденний талантик! Ви — талантище! Кому, як не вам, і тішитися витвором італійського чінквеченто? Гляньте, яка осанка! Гляньте, який поворот голови! Гляньте на оту тендітну дівочу руку! А нога!..» — Гаман задивився знову на світильник, хоч десятки літ він хату прикрашав, все ж у ньому знаходилося завжди варте замилювання.

Замовк.

Замовк, бо ураз все-все відводило його до ближчих околиць. І вже все бачив з відстані близької. І себе також тут іншим бачив.

Для інспекції периферійного художнього музею прибуле центральне світило про унікального канделябра начулося — хіба могли музейні працівники не нахвалитися тим, що вже зажило немалої слави і стало пихою не одної квартири Гаманів?

Прибулий спец зацікавився витвором чінквеченто й будь-що хотів його побачити. Коли ціла депутація місцевого музею з'явилася до Гаманів, повідомила, про що слово, господар завагався. Насправді йому не дуже хотілося, щоб предмет привертав чиюсь увагу до себе — гляди, отак і питання стане про доцільність передачі світильника для експозиції. Та досить було довідатися господині Риті — жінки з периферійного музею діяли скоріше через неї, — як сумнівів уже не могло бути ніяких. Витвір належало показати. Коли Рита посилала телеграфом гроші на котикову шубу, а чоловік з Ленінграда привіз світильника, то вже треба знати бодай, а що бронза варта.

Спец явився в супроводі гомінливого почту, в прихожій його зустріла Рита. Гаман мерщій нахопив на плечі кімнатного теплого халата й собі чекав. Заклавши долоньки до кишень, він стояв серед кімнати, коли світило

озирало приміщення, наче в ньому повинна була міститися ціла галерея.

Прибулий спец спершу морщив лоба, шулив ліве око, відступився за три кроки — так, мовляв, міг краще роздивитися. Далі насадив окуляри й обнипував бронзу з відстані зовсім близької. Бач, світило було з докладних, не поспішало відразу виносити ані захоплені похвали, ані розпачливі вироки.

Рита поніміло стежила за кожним порухом, за кожним кроком світила — скільки наповідався їй чоловік про небуденність, про унікальність, про всезростаючу вартість придбання! А тут нагода довідатися про все компетентно, знаюче, безпохибно. Чесно казати, вона вже й сама звикла до коштовності, до принагідних захоплень світильником — хіба було мало тих, що приходили оглядати?

— Цей опус, шановний товаришу, чінквеченто і не снів! — спец італійське слово вимовив на якийсь особливий манір, тут зирнув на господаря, наче хотів іще по його обличчю довідатися щось істотне, для доповнення.

— Такого бути не може! — Рита ближче приступила до світильника — певже саме їй належало внести ясність?

— Не може такого бути, щоб якась там фальшивка... Придбання зроблене в самому Ленінграді. І не в когонебудь, а в нащадка славнозвісного пітерського антиквара Євдокима Трампауркіна — торговця старожитностями знали добре і в Амстердамі та Брюсселі... — Гаман домислював і додавав, наче подібне здатне змінити висновок спеца.

— Трампауркіна знати могли не тільки в Брюсселі та Амстердамі, але і в Лондоні та Вашингтоні, ба навіть в Південній Африці... Від цього справа не міняється... А те, що статуетка нічого спільного не має ані з ренсансом, ані з Італією — факт.

Гаман дивився на канделябр так, наче засумнівався, чи статуетку хтось не підмінив.

— Що ж... — спец сягав до кишені за окулярами.

— Предмет старожитності чи то пак світильник зі статуеткою в бронзі був особистою власністю самого Сергія Семеновича Уварова... — згадав важливе Гаман і тут же доповняв: — У 1818 році цим предметом графа Уварова обдарував сам імператор...

Поки спец ніпав світильником і сяк, і так, повертав ним вліво, вправо, Гаман міркував: спец хитрує. Хитрує, щоб світильника видурити собі. А для цього, звичайно, треба зруйнувати значимість походження предмета, розвіяти історію, що з ним пов'язана. На що тільки не здатний спритний і знаючий купець-ловчак.

— А може, ви хотіли б купити для музею?..— хитро питав Гаман, хоч подібним себе насправді видавав.

— Ну що ви, що ви?..— спец ловив наївного Гамана й мимоволі посміхався в собі. Справді, невже кращого Гаман і придумати не міг?

— А чого б і не купити?.. Твір мистецтва міг би стати окрасою не одного великого музею... А так у нас тут хто його бачить... Правда, господар до нього зник, тут-там хтось з гостей помилується...— Рита, здається, й собі закидала сіті.

— За багато літ роботи, тривалих командировок по музеях вітчизняних і зарубіжних, відповідальних експертних доручень та інспекцій, я, здається, всього двічі не потрапив... А тут... Справа не така вже і загадкова... Ми конче до чогось доберемося...— спец все ще обнипував канделябра, при всій своїй неабиякій компетентності та обізнаності загальній, звичайно, трохи й додав, домислював в ім'я небуденної ваговитості суджень.

Гаман і Рита стояли неподалік й стежили за оглядом.

— А з вашого ласкавого дозволу статуетку нахилити можна б?.. Та й не зовсім тут зручно її ретельно оглянути...— спец конче шукав можливість зирнути на предмет суперечки і сумнівів знизу.

— А що його перекидати? Чого доброго, ковтнути ним, покалічити...— Гаман готовий був уникнути докладного огляду, висновків.

— Щось на самому дні мусить знайтися... Звичайно, ймення, рік створення ставлять збоку... Але ж я знаю і таких диваків, що тільки на дні пишуть...— спец уже ніяк не міг миритися: таки належало десь бути істини!

— Давайте, давайте, товаришу інспектор! Ми того світильника можемо звідти поставити на середину кімнати й тут його вже з усіх сторін...— Риту взяла звичайна жіноча цікавість. Врешті, коли нагодиться знову побувати в квартирі знаючій людині?..

Мерщій захопилася за спинку крісла, від стола його цупила по підлозі, звільняючи місце, щоб вже не тільки

знавець мав більше приступку, але й щоб світильника виставити для огляду.

— Знаться, Сидоров! Так, так! Був дилетант-самоук з великими претензіями на професійність! Сидір Сидорович Сидоров! Працював у Пітері і захоплювався антикою! — несподівано зрадів гість, тицьнувши по самому вінчику днища статуї, мов справді зненацька відкрив уже не для себе одного, але й для всього зацікавленого світу Праксітеля чи Фідія.

Аппо dei millesimo octigentesimo octogesimo ¹, — знову гість тицьнув пальцем у бронзу, коли напис про рік виготовлення був по оригіналу і прочитаний.

Гаман і Рита стояли, слухаючи дивні слова і звуки так, як слухають зовсім незрозумілу, проте ошлешуючу ухвалу. Знавець схопив з очей окуляри, дивно прихопив нижню губу верхньою.

— Що там пише? Що там каже? Як його треба розуміти? — нетерпелива Рита вигортала запитання.

— А пише ліпше, як чорним по білому... Пише глибоко втиснутими у бронзу літерами зовсім ясно і недвозначно... Пише про те, що світильничок з миловидною дівчинкою відлитий в 1880 році. Коли взяти до уваги, що Сергій Семенович Уваров в бозі упокоївся в 1855, то до народження витвору не дожив ні менше, ні більше, а рівно двадцять п'ять літ... Значить, ніякий августейший многославного графа Уварова світильничком не милував, і ні в яких графських апартаментах світильник не бував!.. Ошуканство тут очевидне, сперечатися нема на чому, як і немудро було б в байки для маленьких діток вірити! — знавець говорив впевнено і переконливо.

Врешті, про що тут можна було говорити?

— Якщо він підчепив гачком мене, не минула покара і його! Я доплатив на довірливість, на свою душевну широту і щедроту, а Трампауркін отримав по заслугах за шахрайство! — Гаман заходив по нічній кімнаті в сутінях — що тепер уже викритим, розкритим, оголеним світильник не був, а світлом розсівав, як і колись.

З калатаючим серцем ураз на тій же площадці старовинного небагатоквартирного будинку, де й проживав нащадок знаменитого антиквара, бачив себе. Трапився

¹ Року божого тисяча вісімсот вісімдесятого (лат.).

вдруге у Ленінграді, хильнув для сміливості і куражу, бо хотів плюнути в обличчя шахраю. Натискав на дзвоника, вистовбичував, а дверей ніхто не відчиняв. Уже хотів іти, коли раптом східцями піднімалася жовтоволоса молодиця. Простодушню поцікавилася, до кого він, а як дізналася, що радий був би навідатися до Трампапуркіна, всього скрушно хитнула головою і промовила: «Вам справді треба в далеку дорогу вибратися, щоб з ним побачитися. Пійманий на шахрайстві, Акиндин Олефірович засуджений. Відбуває строк».

Оце було і все.

В те ж перебування в Ленінграді Гаман довідався від тої ж молодиці й деякі подробиці. Чимало з коштовностей до квартири Трампапуркін стягнув у важкі місяці блокади. Це підсилювало провину. Ніяких пом'якшуючих обставин, ніякого милосердя, звісно, у даному випадку бути не могло.

Отак безславно закінчив свою кар'єру Акиндин Трампапуркін, звичайно, повною вигадкою видавався вже і міф про те, що він нібито якийсь там нащадок знаменитого знавця і торговця старожитностями давнього Петербурга.

Натомлений безсонням, у м'якому глибокому кріслі потонув.

Млів у дивовижній незвичайності, слабість змагала, й могло здатися, що сон його повалить. Засне, відпочине, а з відпочинком прийдуть нові настрої.

В одну мить ніби й заснув. Склепив повіки, розм'як увесь, коли раптом ніби вистрілило. В переляку схопився й уже всю млюсть наче прудким свіжим вітром здуло і віднесло.

Очима застиг на портреті Рити у різьбленій рамі. Світло на стіну від канделябра падало скупю, мовби нищечком, знизу, тому портрет і сам ховався в тіні.

— Чому ти залишила мене? — такий відчаєний вигук із грудей вирвався враз, наче Гаман питав ридма. Вхопився руками за боки крісла, тулубом відхилився дозад і так дивився на зображення в рамі.

Розповніла, з обличчям, що втратило колишню молодість і знадливість, проте берегло дорогі риси, Рита на нього дивилася, мов хотіла про щось питати. Саме в погляді і була вся сутність особи, яку вміло, проникливо вловив і передав на полотні портретист. Взагалі історія

портрета була дещо химерною, тепер своїм порядком наганяла гнітючого настрою.

— О, які ми буваємо нерозумні, неуважні, грубі... І все тоді, коли сил і здоров'я багато, коли дорога вперед бачиться довгою-довгою, волосся на скронях не сріблить паморозь, обличчя не береться зморшками! Все нам бачиться тоді нескінченним, невичерпним, незнищеним!.. Яким дорогим буває розрахунок!..— пригадувалися просьби, ба навіть настирливі умовляння Рити замовити будь-кому з місцевих портретистів-живописців зображення. Йй так хотілося, щоб хтось з неї малював портрета. А він все відкладав на потім, а літа збігали непомітно. Аж поки вона вже була такою, що й перед живописцем сидіти не хотілося.

А все-таки сиділа. Син спонукнув. Більше, Прокес художника привів до хати, коли батько знаходився у Будинку творчості десь на берегах Криму. В місті випадковими підробітками живився художник-невдаха, Прокес про нього зачув, й одного понеділка Рита всадовилася до крісла в готовності терпеливо позувати. Робота портретиста в'язалася не зовсім складно, він малював довго, окремі частини обличчя перемальовував, а таки вираз очей вдався дивовижно. Врешті вся таїна портрета і була в очах. В очах з таким жадібним сподіванням, з таким очікуванням чогось незвичайного, доброго і радісного, оповитого мрією цілого життя, коли сам портрет не просто оживав, а жив — треба ж статися, аби зовсім непомітний, нікому не відомий, здається, навіть загублений художник так через очі знайшов вираз самої душі!..

— Я знаю, що тобі зі мною було добре... Нам велося зовсім безбідно, сито, навіть дуже сито і в житті зручностями наповнено... Проте як часто в очах твоїх я ловив невдоволення душі. Не раз питав, а ти відповіді унікала. Коли я настирливим був і допитувався, ти сумно усміхалася і говорила: «Потім... колись... А може, тобі само собою скажеться...» Таємничий, загадковий для мене сум з твоїх очей не зникав і нічим не змінився, коли ти занедужала... Ти була спокійна перед лицем холодної смерті і неспокійна тільки в давньому смутку. Отому, що про нього сказати не хотіла... Ти, певно, все тримала в надії... І сказала аж тоді, коли ми обоє розуміли неминучість... Що ти сказала тоді?..— спогадом брів до хворої дружини Рити в лікарні, шукаючи

розгадку в її сумних очах. І впівголоса шептав нею сказане: «Нехай сповняться твої дні без мене щедрою радістю!.. Ти ціле життя брів на гору, а дійсно всього вибирався на утлі пригірки... Мені часом виділося, що ти на вершину високої гори і не поглядав, вдовольняючись усього утлими пригірками... Я хотіла б повірити, що мені це тільки здавалося... Врешті, хіба не хотілося тобі вершини?..» — обхопив голову долонями цупко й поколисував собою в тому розпачі, коли вже все було ніби і розгаданом, і зрозумілим.

— Гм! — мугикнув, знову задивившись на жінчиного портрета в різьбленій рамі.— Якою жорстокою у своїй правоті була ти! «...Ціле життя брів на гору, а вибирався на утлі пригірки...» Жорстокіше ти сказати і не могла!.. Чим себе втішити? — вигукнув розпачливо й оглядався по кімнаті, наче тут повинен був стрітися хтось інший для поради і порятунку.

Сидів отак застигло, поніміло, здається, уже довго-довго, а ніхто для поради і розради не приходив, не являвся, й чув ураз Гаман свою неприкаянну сіру одинокість. Куди поділися, де оті довгі вечори, коли при ньому вовтузилися, метушилися охочі до пустотливої легкої потіхи біля келиха чи то привезеного звідкілясь доброго вина, чи біля чарчини химерного у своїх смаках невідомого міцнішого напою? Де оті веселі часи, коли чулася повнота життя, коли дорога сама здавалася далекою і довгою на гору?..

— О, якими самотніми залишаємося в старості, коли й самі чуємо себе порожніми!..— схопився Гаман за голову, ніби тепер до нього приходило дивне просвітління з тверезою оцінкою пройденого, зажитого, а більше того, що має залишитися для життя уже по ньому...

— Ні! Ні! Ні! — занікав Гаман завпадливо й сердито, схопився з м'якого сидіння й грозився так, наче з кимось невідомим досі вступав у лютий спір.

Заходив по кімнаті, теліпаючи полами халата.

— Що ти від мене хочеш, коли таким було моє амплуа?! Що ти від мене хочеш, коли зовсім маленькою була моя так звана амплітуда коливання «від і до»? Але ж я робив своє діло! Тьху на того, хто більше від мене жадав!..— розлючено тьхукнув Гаман в повітря нічної кімнати — аж гомін покотився в тиші.

Знову ввалився до крісла, чуючи, як слабне в злості.

Вступився очима в дверці старомодного кресенця — бовванів під стіною коло ліжка.

— О, це тобі, люба пташечко, до такої вподоби і до такого смаку приходилася оця гідка посудина! — зирнув од кресенця до портрета покійниці, бо раптом в пам'яті поновлялося, ніби вчора було, як два дебелі чоловіки не вносили, а силоміць вштовхували купленого Ритюю кресенця. Сам він тоді заклав руки на виступаючому животику й легкою поблажливою усмішкою вітав небажаного у хаті гостя.

— «Безсоромнику! Хоч би трішки підсобив людям — бачиш, як мучаться в поті чола!» — так сказала ти мені, зирнувши спідлоба мимохідь, аж чоловіки уже впоралися й таки витирали рясний піт з чола цупкими долонями. На додаток, сарака, налила їм до отакених — по вертикалі розчепірів великий і вказівний палець лівої, показуючи висоту склянки, хилитав у повітрі кулачком з прихопленими до пласкої долоні трьома пальцями, — ніби хотів до найменшої дрібниці поновити все-все у пам'яті з тої давньої днини, як хазяйновитою і дбайливою Ритюю ставився чоловікам могорич.

— «Коли тобі, пташку, можна було замість котикової шуби для мене купити якесь бовваніюче одоробло з апартаментів графа Сергія Семеновича Уварова, чого не можна б придбати мені для нас оцього дорідного, надійного, міцно склепаного та склеєного майстрами кресенця? Га? Скільки я туди всілякої всячини поховаю од людських задрісних очей!» — так, саме так говорила мені ти, коли я по відході чоловіг з комісійного брався оглядати меблевий виріб — не таким вже поганим та незграбним при всій невишуканості в формах здавався.

А кресенець і справді служив у хаті чесно.

Рита ще якийсь гріш потратила, аби його першокласний майстер протер політурою, виглянсував до найменшої грані та заглибини з яружками, освіжив усередині, знову-таки не шкодуючи ані рук, ані поту й часу.

Кресенець скидався на зовсім новий.

«А чого й ні?» — гукнув Гаман тоді завзято, бо ураз свіжості і принади предмету в хаті додавав ним самим до того не бачений столовий і чайний посуд.

— «Перламутра та перламутра! Кому тільки доступна по кишені, всі перламутру та перламутру! А чого нам без перламутри? Ми гірші за інших? Або у нас люди не бувають?.. Що покладу на стіл, як не буде перламутри,

а гості нагодяться?..» — наче тепер уже не просто спогадував, а зло передражнявав дружину Риту, коли між ними судилося-раділося, купувати чи не купувати дорогий імпортований посуд з химерними різноколірними переливами та відблесками — до міста в торгівлю був завезений в кількості немалій, проте сервізи танули швидко.

— А таки перламутра вдалася! Купили ми тоді не тільки обідній багатющий-пребагатющий — сто тридцять шість предметів, — але й для чаю, ба навіть подачі кофію! До того ж купили не просто на шість персон, а на дванадцять! — бач, сам Гаман тепер втішився колишнім придбанням в найбільшому магазині міста, ніби зараз оглядав його. Рита спершу на креденці тримала дороге начиння, а потім, як уже досить скарбом натішилася, достатньо на нього надивилася, втулила до вітрини — півстіни було зайнято.

— Мала щастя невістка! Фроптасій забрав відразу після одруження! — мовби розпрощався тут не тільки з посудом, але й зі згадками Гаман, пам'ятаючи добре і той день, як сервіз вгортався до читаних і нечитаних старих газет, ретельно укладався до дерев'яних ящиків...

— А для чого він мені?.. Отой сервіз... Кому потрібен, для вжитку нехай його і має! — Гаман змахнув у повітрі рукою над самим креденцем, ніби змітав непотріб. — Інше діло, що тепер у креденці! — слово «тепер» вигукнув, нипнувши очима по дверцях. — Отут ми себе втішимо! — лапнув рукою по кишені халата й поспішив до стола. З шухляди добув ключика, мерщій дався до креденця в кутку.

Клацнув замок. Дверці відчинилися, перед ним витабунився цілий загін пляшок. Обліплені наклейками та етикетками неабияких майстрів і вправних складних друкувань, питва відпочивали в мирі і затишку не один рік. Іще жила Рита, коли до креденця завжди коштовне і вишукане ховалося. Ховалося, звичайно, не від горла та спраги, не від того, аби ним не втішитися при слушній нагоді, а просто од витрішкуватого в цікавості ока — хіба мало заздрісних?.. Не одну пляшку сам привіз із далеких-далеких доріг в надії, що питво розп'ється з добрими друзями — нехай знають, чим частується, що п'ється в тих краях, де побував... Можна б, звісно, й книжечку якусь, журнальчика, громадку листівок... Та що з них?.. Скільки радості... Тільки подратуеш уяву...

Не одна пляшка таки розпивалася, а не одна відклада-лася. Отак воно й згромадилося, з'юрмилося цілою ота-рищею. До всього на якійсь порі, при вже чималій ко-лекції значення питву таки надавав, через що шереди пляшок помітно згромаджувалися — тільки нагоджала-ся алкогольна новинка, тільки подибував незвичайну бутафорську оправу, як плящина-дві до кременця і вмоцналися. Про запас. Звичайно, подібне — не полиці з книжками або якісь там старожитності на доказ, що ідеш в ногу з життям, а тому й хизуватися навіть щедро декорованим питвом індивідууму ніяк не годиться... По-дібне ще так-сяк людині паскрізь діловій і практичній, а нам — ні-ні!..

Застиг перед полицями навпочіпки.

Чого тут не було?

Були в кременці легкі і до міри градусом обтяжені наливки та настоянки на фруктах і зелах, про які в наших краях ніколи не було чувано і писано. Були міц-ніші, на корінні та прямих приправах, для бадьорості духу поспіль з новим відчуттям вгасаючої чоловічої сили і завзятості. Були витримані впродовж багатьох літ у підземеллях коньяки — єдиний напій, що коли-не-коли ним втішитися могла і Рита — горілки зовсім не спожи-вала. Був у кременці папій просто загадковий і як по написах, так і по формі пляшок і кольору. На багатьох віньетки з гербами та далекими роками виникнення фірм і підприємств, що ними гордилися на славу, з та-кими головками і шийками, що скидалися на голови ко-ронованих королів і вельможних принцес — світилися й блищали то металевими ковпаками, то оздобами на по-добу намист з медалей чи навіть орденів.

Гаман сягнув за пузатою пляшкою — вся була обліп-лена золотом і химерними різноколірними наклейками, навіть на шовковому шнурочку з шийки звисав фаянсо-вий медальйон.

— Міш-шшура! — Гаман бовтнув рідиною і прикляк, виглядаючи щось більш надійне.

Пузату пляшку втулив на її місце, а сам добув обліп-лену медальками вітчизняну білу на експорт — якомсь купив на аеровокзалі, привіз до хати, а вона, бач, свого й дочекалася.

— Нема над нашу! П'еш з повнотою довіри, без най-менших сумнівів, що тобі чогось підозрілого, незрозумі-лого, з домішком фальші і брехні підсунули... Любить

клята буржуазія познущатися над питушим — їй аби форма, аби пляшка чудернацька, аби етикетка з різними химеріями та побрехеньками, а про вміст — ніякої турботи!.. — судив і картав питва в закордонних пляшках Гаман не для жарту.

Білою повертів у руці ласо, очі його засвітилися жадібністю — на перший погляд подумати можна б, що справді немає днини, аби Гаман до чарки не припадав.

— На цей раз таки спробуємо із закордонів!.. Покарала ти мене, голубонько, своїми побажаннями-докорами, то й душу необхідно примирити, серце — втішити...

Рідина булькнула сторч, і Гаман приглядався до самого днища пляшки. За усталеною звичкою після кожної подорожі з трофеєм дома на дно пляшки приклеював білого квадратика з написом: звідки питво, коли до рідної оселі внесене.

— Ага! Монреаль! — у лівій тримав, а праву підхопив угору — все-все тут згадалося.

Настрій піднявся враз, тому Гаман мерщій поспішив до шафки з келишками.

Зі столика під світильником навалену всіляку всячину ліктем згорнув умить на підлогу — тільки пилюга закурилася, — й поклав пляшку. Келишок стирчав сиротливо, коли Гаман схопився на ноги й побіг до шафки знову.

— Як міг?.. Як міг я забути про тебе, моя голубко!.. — примовляв, наливаючи собі тоді, коли перший келишок уже оранжево відсвічував напоєм, — світло падало від канделябра вниз.

— На помин твоєї благородної зичливої душі! — кивнув келишком до наповненого й зирнув у сторону, де на стіні висів портрет покійної. Тепер її не бачив, бо приплющив повіки, зосереджуючись й добуваючи смак, оцінюючи проникливо закордонний напій.

— А й справді, щось у ньому таки своє! Ніякої нудотності, відрази, неприємних емоцій... Ну... гірчить і щипає... Без цього, мабуть, не можна... То вже характерна ознака всіх міцних напоїв планети!.. — оцінював, судив. — Ти не сердься на мене і тому, що твій келишок залишається повним, нікому до нього рукою сягнути... — мовив так зажурено, з такою тугою, коли здатися могло: до сліз справді усього мить... — Не карай, коли я вип'ю ще одного, відтак ще одного... — просив її, поводя-

чи головою в сторону стіни з портретом, хоч насправді портрета не бачив.

Рідина полилася іскристим струмком до гранованого келишка, коли поволі, чинно нахилив й пильнував, щоб не перелити. Саме тут носом вловив знадливий запах рідини — трійло справді враз озивалося тими далекими околицями, де народилося, до пляшок розлилося, звідки було і привезене.

— А тепер вип'ємо за добродія! За отого самого добродія, з яким жили ми душа в душу... Як багато поміг він тоді, коли я не в малому був од нього залежний! Рівно таку пляшечку з подорожі йому я відпрезентував у той же день, коли наш літак сів у нашому місті. Хіба міг він чекати, якщо був таким щедрим?.. Правда, свою пляшку він давно випив, а моя дочікувалася нагоди...— Гаман повертався в давнє літо з далекою мандрівкою, з горизонтами, що так захоплювали незвичайністю, з побратимством вже неабияким, коли від того побратимства-товаришування й мандрівки залежали...

Тримаючи келишка двома пальцями, якусь мить він ніби ласо цідив дух алкоголю, мовби зосереджено на-строювався на особливий лад — хапав розширеними ніздрями повітря, тупив очима по мерехтливій гладіні, чув терпкий смак і такі ж терпкі струмені в отрунку, по цілому тілу.

Годі!

Келишка іще нюхнув — звідки звичка оця? — а тут уже поморщеною і пожмаканою воронкою жадібно склав губи.

— От-так її, матінку! — глибоко носом вдихнув, устами з присвистом, вихукнув повітря.

— Іще одну... Бо кажуть, що коли тільки одну — чорт силу відбере вмить! — не барився налити з ретельністю знову ж таки, аби не перецідити коштовність понад вінчик.

Випив мерщій, то потонкими пальцями дрібочучи, то цілою долонькою лівої поляскуючи себе по устах, неначе притримував легкого духа, щоб не покинув його з випарком.

— Де дві, там най буде і третя! Це уже, мовити б, громадка! — поспішив налити знову.

Келишка в руці тримав, та поки що не пив.

— А воно й справді має нескáзанну міць! Дивися, мене поволі неволила і долала млюсть, а тут сила прихо-

дять! — бадьорість від другого, третього келишка звідав уже не раз...

Охлялість кудись таки зникла, томливість від безсоння та гутірок розсіялася, натомість його взяло першою іще легкою бадьорістю тією, коли хміль тільки-тільки чується. Настрій піднявся вище — мов ураз гнітючість відносило вітрами, розвівало. Натомість не одні сили його уже піднімали, але й кураж додавав легкої, зовсім легкої сміливості з самовпевненістю.

Відчув голод. Саме тут збагнув, що напередодні була вхожа для порядків і куховарення бабуся — жила одна неподалік, з покійною Ритою підтримувала постійну дружбу, тепер заглядає для підмоги повдовілому й одинокому.

— Здається, у нас є відварена курочка! Щось таке ніби говорила стара, відходячи...— мовив і подався на кухню.

Добув містку білу каструлю, зняв покривку. Тушка наставила цурпалки м'язистих ніжок, бульйон взявся білою плівкою жиру.

Смачно ковтнув слищу, від чого їсти захотілося дужче.

— Що ми чинили б, якби у нас не було тітки Маргіти? — вже цупив цілу каструлю до того столика, за яким були спожиті перші чарчини без закусування.

Вдоволення пливло хвилию.

Закордонна пляшка питва, наповнена і невипита чарка колишньої господині, пузата каструля — все-все творило холодний і похмурий лад самотини з самотністю, готове було вкинути у відчай.

— Ні! Ми не з ярмарку їдемо!.. У нас ще є порох!..— вигукнув Гаман й сягнув рукою за келишком. Потримав його недовірливо у руці, приставив ближче до світла з канделябра й огудливо скривив губами.— Наперсточок! Хіба з такого втішишся? Хіба твоя бездонна утроба з подібного може вдовольнитися, прогрітись?..— встав знайти поважніше.

Хвилька, й уже полою халата витирав звичайну дешеву склянку зсередини. До склянки набульбулькав і канадського питва.

В лівій тримав відскубнутий шмат відвареної курки за цурпалок кістки, в правій — склянку.

Прихопив обвислою верхньою губою нижню, наче збирався виголосити не тоста, а цілу довгу тираду-про-

мову. Думки накочувалися хвилюю, а він все повертався до колишнього доброзичливця й добродія.

— П'ю на твоє здоров'я! Я не знаю, що тепер чиниш ти. За правилами здорового побуту ти повинен би спати. Гадаю, тебе щастя не обійшло стороною, не мучить знемога безсонних нудних і навісних ночей в очікуваннях онуків!.. Бажаю тобі глибоких і солодких снів — о, я знаю, я добре знаю ціну снам без жури і смутку!..— Гаман припав до вінця склянки й не схаменувся, коли випив, не віднімаючи питво від складених воронкою потонклих губ.

Диво! Хміль ломив, а до сну не хилив. Впоравши відразу одне, потім друге куряче стегно, вичвіркував, виколупував спершу нігтем, потім шпичкою рештки м'ясива з-поміж зубів, а воно, кляте, застряло в прорідлих і постарілих пеньках, зло дратувало делікатну, ніжну Гаманову натуру.

Він мав уже не одну можливість переконатися в дивовижній силі хмелю, що чудодійно легко не єдино знімав усі клопоти і вседенні менші, більші турботи, а й підносив до тих висот, коли нижче все-все бачилося пікчемно дрібним, марним. І вже на висоті чувся незрівнянним як у вузькому розумінні власної особи, так і в шонайширшому понятті власної особистості. Стан захміління — міг випити Гаман чимало, та не було випадку в житті, щоб напився до нетямки, до чортиків — додавав снаги, якісно зовсім міняв його на Гамана бунтуючого, войовничого, злісного. Мовби спадала прихована машкара, бо тихий, здається, непомітний, ставав шумливим, балакучим, навіть просторікуючим. Від явних скандалів колись його рятувала Рита, вдівцем — рятував скоріше інстинкт самозбереження, самоти. До лютих загострень вдаватися уникав, ще тихою сапою тут-там копирснути наважувався. Наодинці відводив хмелем душу...

Крекчучи, голосно сахтячи, поплівся до шафи з книгами. Долонями облапав халата замість рушника чи серветки. Здавалося, шукає предмет для забави, для зайняття — хіба в захмеленому неспокої збуджена істота може обійтися пустокою, безділлям?

Хвильку стояв, задивившись, далі сахнувся назад. Усмішка видовжила його уста, коли нипав очима, відтак погляд застиг на тій самій полиці, де шикувалися одна до одної книги — авторські екземпляри.

Оправи рябіли то зовсім дешево й сіро — на порі випуску цих книжок видавці ще не сушили голови оформленнями,— інші були більш вишукані і старанні, з тою мислю художника, яка повинна книгу підняти, додатн змісту, що його побачила уявою, відчула натура графіка-живописця. Ще інші — їх була неабияка черідка — хизувалися пузатістю і поважністю обсягів. Саме ці були особливою пихою і не тільки набутком, що під ним вгиналася поличка, але й примітним досягненням численних звітів, ваговитим доказом для вражаючого унаочнення і засвідчення приналежності. Хіба не ці книги Гаман впахав до місткої сумки-портфеля тоді, коли чимчикував на зустрічі з читачами, просто для виступів в так звані «переднівки» — зданий рукопис десь блукав по рецензентах, робота над новим ще відкладалася, а, значить, можна було і для пропаганди художнього слова викроїти тиждень-два.

— О любі мої! О рідні мої потерчата! О байстрятка мої! Скільки вас! — долонею правої сягнув до полички, лівою ж ткнув набік, наче так легше міг все докладно оглянути. Голос його зм'як, злагіднів, сам він замилувано дивився на свої книжки й, здається, тепер знову й знову відчув таїну дива, розкритого чуда того завжди неповторного, завжди первозданного моменту найпершого побачення, найпершої зустрічі з новою власною книгою.

В кімнаті тиша озивалася затемненими кутками, коли він стояв і наче когось у свідки кликав собі:

— Ні, ні! Ви мої і не сердіться на мене за спалах глузливої огуди! Якими ви не були, а я вас, тільки вас люблю і перед вами готовий упасти на коліна! Кому, кому, якщо не вам, дякувати, коли не перед вами схилитися за все, за все, чим було наповнене мое життя? Так... Так... Вам я віддав незчисленно пізніх вечорів, довгих ночей, сиднем насиджених днів за столом в оцій оселі, по Будинках творчості... Куди тільки не водило і не носило мною в надії коли не на верховину, не на високу гору піднятися, то бодай приступом взяти гірку маленьку, проте насправжню!..— Гаман озирнув простору кімнату, мов тепер збиралися перед ним усі-усі потрачені вечори і загублені ночі над папером... Потім спохмурнів, борозенки лягли на чолі аж три, задивився. Вже з хати брів до тих благодатних околиць, де в затишних кутках живописно тулилися далеко відомі і

менш відомі Будинки для творчості в тій самотині, коли буйна фантазія злітає на крила й сама вперто водить рукою...

— О, яким великим боржником я стою перед вами! — вигукнув Гаман і задивився на черідку книжок... — Перед вами? — перепитав себе в сумнівах. — За що перед вами? А за те, що прикростей багато причинив вам. За те, що вас повергав у невідомість і прирікав на погибель тоді, як євіту білому не встигли показатися й у небуття відходили... — Гаман мовив скрушно, справді тепер чуючи уже не перед чимось, а перед кимось власну велику провину. Та тільки хвилька одна минула, як поталапав від шафи з книгами до маленького столика з відвареною куркою і недопитою пляшкою — хміль мовби проходив, а тому відчув потребу перехилити.

До питва припав чинно, тамуючи подих. Натура зовсім не опиралася, не звідав ніякої відрази. Більше, мав задоволення.

— О ні, ні! Як жадав я для вас життя, як потай жадав визнання вам, як надіявся і чекав... І яким щасливим для мене був день, коли і нас згадали! Згадали наче між іншим, мимохідь, для годиться, а нам здавалося, що прописали у вічність!.. Яка безжально жадібна спрага визнання!..

Згадали і забули!..

Забули і знову згадали...

Один відомий науковець у літературі отак, мовби крізь зуби, — не інакше говорить скупий і лінивий — пропустив ув одній своїй праці ймення і наше. І знову спалахнула надія на визнання... Але ж надія у нас розбурхала, розтривожила цілу хвилю радості! Я пам'ятаю, як ходив з отою тонюсінькою літературознавчою працею по кабінетах видавничих, якими привітними і водночас добрими очима з непритаєним співчуттям дивився на нас головний, плановик, скільки захоплення було у коректорській, яким вдоволеним був мій редактор!.. Здавалося, що я ось-ось піднімуся, коли ще не піднявся, на першу гірку... А з неї — і до вершин дорога... Хіба сходження на високі шпилі не починаються з опанування менших висот?..

На тому все і застрявало!..

А ми були впертими. Не піддавалися. Бо відступати уже не мали куди. Тільки вперед. Завжди вперед! Як добре, що працювала фантазія, насправді вона і

рятувала нас...— Гаман зирнув по закладеній книгами полиці — дійсно, фантазії тут і завдячувалося поспіль з нестримною, непогамованою писучістю...

— «Достемненість! От чого, старина, вам не вистачає! Ще добірності, культури письма... Вміння одсівати громади половини від жменьок зернин... А вірніше — висівати зерна з-поміж громадищ легкої половини. Правда, що тоді залишиться?..» — якось сказав мені один безцеремонний досвідчений добродій — з ним їздили ми в далеку подорож, я захопив з собою іще друкарнею пахнучий екземпляр нової книги й дав прочитати для обміну.

Довго тоді сидів і думав я.

Я думав, а він, певно, хотів бодай чимось втішити мене й поблажливо мовив: «Набутий досвід скорописця відчувається... Але він оманливий, отой досвід... Інтрижка легенька, закручений сюжетик, вміння тут-там підпустити так званої «любові», а скоріше — хтивості, захоплююче дешевеньке пригодицтво на потребу споживача... Подібним грішнить не один нині... Та й хіба тільки нині?.. Іще так... За белетристику з натяжкою може зійти... І то для певнабагливого... Ширвжиток... Для благобуту — надійне, для мистецтва слова — пакладні витрати... Думайте!.. Ставте перед собою вищі вимоги... Правда, коли дитина не привчиться мити руки змалку, потім пізно і важко її вчити...» Визнаний мовив простодушно, загадково ніби, а я все-все пропускав мимо. Хіба хотілося мені псувати дорого оплачену, далеку, приємну мандрівку аналітичними роздумами про те, що було сказано суб'єктивно?..

А пам'ятається нині, якби вчора мовилося і чулося... Цеглини!..— разом з кріслом повернувся до полиці.— Глянь, шановний товаришу Гаман, на свої цеглини!.. З ними ти підеш у вічність чи в забуття!.. Невже в забуття?..— питав стурбовано, збуджений.

Книги німо дивилися на нього й тепер не викликали жодних захоплень, емоцій, тих почуттів, які б озивалися щемом в глибинах й тріпотіли радістю в серці.

Було холодно, тому поли халата цупко стягнув до купи.

Хміль, здається, його долав. Бо злість знову проривалася хвилею, він хапав повітря жменькою правої і вже сварився:

— Що мені вічність? Що мені вічність, коли на грішній землі все-все відносно... Відносно, окрім...— ска-

завши «окрім», високо звів торчкуваті брови, наче тільки тут вперше дійшов беззаперечних висновків про істотне й істотності позбавлене зовсім, минуще і неминуще... Здається, з кимось тепер готовий сперечатися про основне і зовсім другорядне, не просто дивуючи власним розумінням, але й кепкуючи над поглядами отого іншого, який з ним не хотів би згодитися. Задержуватість у сукупності з визивним зухвальством підхопили його з крісла, і він звів догори руки. Розведеними п'ятірними взявся за геть-геть розповнілий живіт.

— Отут наша вічність?

Мов на дивному барабані тримав розчепірені долоньки, дріботячи пальцями, щось подумки шукаючи.

— Отам наша вічність! — схопив долонею в бік креденця з різними припасами і коштовностями за глухими дверцями так, ніби готовий був все-все викладати для оцінок нових, звісно, вищих, докладніших — коштовності завжди таять в собі велику силу не мізерніти, не бідніти, а набувати більшої ваги!..

Застиг очима зпову на полиці з книгами — визирали зухвалими тисненнями оті, що їх лагодили для нього поліграфісти на окреме авторське замовлення: завжди міг собі дозволити якийсь десяток нового видання оправити в коштовний ледерин, подбати про літери в золоті на корінці.

— Цеглини? Так-так, братику, ти їх назвав не інакше, а всього цеглинами! Ти отак вшанував мене тоді, коли належало принаймні помовчати, не ранили мою і без того зранену душу! Ти був безжальним, не щадив ані мого хворобливого самолюбства, ані мого все-таки гонору!.. Ти думав, що я дерев'яний, що я всього пишуча машинка... Як ти не знав моїх найзаповітніших, найпотаємніших жадань зійти бодай на маленьку справжню гірку, коли не на високу гору?.. Невже ти думав, що Гаманові досить усього заробітку?.. — сварився, запитував, витверджував ураз, відчуваючи, як паморочиться в голові.

Задивився потупіло в шафу, наче мав покаламутнілими очима просвердлити її. Ввійшов би хтось непомітно, сахнувся б від подиву.

З грудей вирвався сміх.

Спершу сміх виривався ніби з далеких глибин стриманими ковтками стогону, потім видавався дрібними вибухами, що струшували грудьми й перехапували в горлі,

далі був схожий на бухикання при кашлі, аж поки не прорвалося, не покотилося, не понесло. Він сміявся несамовито й задоволено, ніби його взяло справжнім божевіллям.

В цю мить він перекинувся у давно сплинулі часи з досить-таки зухвалою і непривабливою історійкою, коли в одному приміщенні отримував гонорар за видання він, й тут же прийшов за якоюсь мізерією той літератор, котрий писав мало, та написати трапляв якось так, що хвалили, інколи навіть захоплювалися.

— Юзеф Юзефович — поганець бухгалтер — поступливо дивився на мого так званого колегу і побратима, коли той втикав свої купюрки до гаманця, а я вже стояв зі всунутими до спідніх кишень стосами банківок високого достоїнства. «Бачите, товаришу, нам приємно, коли люди заробляють... Он, наприклад, товариш Гаман: і сам задоволений, і жінка задоволена, і благодут забезпечений, і в звітах є що показати... І вам би напнути посторонки!» — мудрий був Юзеф Юзефович в делікатному підколюванні-повчанні мого побратима.

Побратим зирнув по мені боком й усього зронив: «Цеглини!»

«Бачите, добродію! Маестро Гаман дбає про злободенність, взагалі не лінується... От звідси і результати», — споминалося слово до слова при тій ситуації з бухгалтером, касиром, принагідною зустріччю.

— От тобі й класика! Повна кишенья! Це теж щось означало, коли ми сподівалися досягнень також, а поки втішались стосиками... Хіба ми не ховали погамну, заповітну мрію зібратися й на свою істинну гірку? Хіба не дбали ми про сходження, весь час думаючи про забезпечення?..— Гаман сміявся над побратимом, що вирватися не міг з виснажливого кола в роботі,— природа побратимові дала всього жменьку, в роботі ж він сподівався надбати пригорщу, а тому й мучився, безліч разів переписував уже написане, інколи до того себе знесилював, що від кращого ішов не до іще кращого, а задкував до гіршого...— Що не кажи, паном тоді був я, а не ти, мій побратиме! Тої пам'ятної днини знаменитим вірменським коньяком частував тебе я... Може, цього й не пам'ятаєш, бо на ремствах і скаргах, що платять за кількість, поступаючись якістю, ти випив тоді до тлуму в голову. Ти казав, ніби вперше хміль за життя чуєш, ніби випив ти перший раз до сп'яніння взагалі. «Що

безкрилим, коли п'ють крилаті!» — як радів я, коли зміг до сп'яніння тебе, добродію, начастувати. Що не казати, в чому розради не шукати, чим себе не втішати, а переваг наді мною ти мав чимало у загадковому словесному ремеслі!.. — Гаман нині, здається, чув більше від захмеленого товариша, аніж у той давній-давній вечір, дарма готовий був напоїти товариша до отупіння. — О, коли я зміг би!.. У трійлі я тебе втопив би! Бодай одним умільцем менше було б... Отоді, мабуть, і для нас простір поширшав би!.. — мрійливо шептав.

Гаман натомився.

Ураз такою досадою, таким гнітючим відчаєм взяло, коли й до розпуки близько. Наче хтось перенішив дорогу, не пускав далі, смикав за полу, Гаман хапався, випинав наперед груди й бадьорився, вимахував у повітрі кулачком перед власним носом, аж доки не застиг очима на п'ясті. Заблимав на стуленій п'ятірні, мов угледів, збагнув незвичайне.

— Мій дід був землеробом. По веснах він нагинався над плугом і чіпко тримав у руках чепіги. Косив, в'язав снопи, гамселив ціпом, вибиваючи зерно з колосся. Мав великі цупкі кулачеська — батько розповідав, що дід плиту одним змахом розтрощити міг... Батькові руки поміншали. Плуга, косу, ціпа він поміняв на нікчемну швайку. Зате майстрував знаменито. бо до нього передалася дбайливість і докладність від попередніх в роду. Розуміючи і грошовиті взували тільки те, що він кроїв і шив, натягав на копил. Бо майстрував з першорядного матеріалу!.. Поганого не визнавав, пікчемним гидував. Для якого-такого мозолястих рук шкодував...

Я не раз милувався і захоплювався руками батька, коли вони всього длякороткого перепочинку мирно лежали на засмальцьованих колінах. Думалося, що батькові руки не такі вже й великі — не тримав чепіг плуга по веснах, не махав косою і ціпком, не працював у лісі... Все одно батькові руки таїли в собі доладну красу і міць!..

Скільки я пробував батьковим рукам проспівати осанну в слові! Не виходило!.. Не руки писалися мною, а бездумне і бездушне знаряддя. Поки насправді я писав, бачилося гаразд. А тільки читав написане, як від кожного речення, від кожного слова дихало холодом, і вже нічого не чіпало моєї душі... Тут я ловив себе на тому, що в баченні, в осмисленні не вистачало одухотворення,

відчування. Як страшно стало мені, коли під пером того ж сп'янілого добродія якась непомітна дрібничка оживала й, здається, рухалася, дихала, промовляла... Іскорка світилася, жаринка спалахувала... Все-все у когось напружувалося, жило, коли я скнів і мучився... Мені не раз здавалося, що я іскри гасив, жарини спостереженого, почутого обертав у попіл... Я нидів і потерпав не стільки від невдоволення, але і від заздрощів до отих самих, що з нічого здатні були творити щось...

Мій зір був запнутий заслонами, мої крила були не для надхмарних отих висот, звідки сонце видно завжди... Через це доводилося шукати свій стиль, свій почерк, свої інтонації... Я вже не дбав про жодні глибини проникань — будь вони стокляті і розпрокляті! Я не дбав про неозорі овиди... Я обрав собі плитку мілину навченої спритності й орієнтації на читача-невибагливця, на терпеливого редактора-роботягу, на стиліста-правщика з готовністю подробити, на рецензента-добряка, поблажливця... На отого самого, котрий і сам звідував доброї ласки поблажливості...

Якими несподівано радісними були мої відкриття! Я побачив, що все-все у нас в наявності! Рецензент поступиться, редактор жаданий дотягне, читач довірливий проковтне. Я вже був певен: у великій читаючій армادі завжди й для мене знайдеться читач... Треба тільки вміти й збагнути, виудити!...

Моїй душі стало мирно, супокійно, коли програма була засвоєна з оцінкою «відмінно». У цьому й була наша сила, гарантія!.. Хіба дано кожному набивати золоті підківки на копитця мадам блосі?..

Ми обрали собі свій, зовсім зручний і зовсім надійний рівень! Хтось про нас казав би: з отих вони, хто не мав ніколи не тільки повноцінного тягла, але й задрипаної конячини... Хтось більше сказав би: у них навіть дерев'яного плужка не було власного... Чужим, все чужим користувалися!..

Нехай!.. На ниві нашій жили й мізерніші... Жили й такі, що навіть нікчемної власної сапки не мали...

На подібні умовисновки я мав право не тільки в результаті докладного аналітичного озирання довкола себе й певного життєвого досвіду, але й тому, що одного разу доброзичливий і прихильний критик мені за столом порадив: «Ти, старина, не розмінюй себе на детальках

та на дрібничках, а крупним мазком бери! Бери хвацько, настирливо, безоглядно! Кожному — своє»

Подібне додавало сміливості і бадьорості. Додавало і впертості. Тому я вже й не думав про якісь там химерні глибини, а скоріше опановував ширину. Небагато збігло часу, коли я у правоті переконався. Бо добре бачив: наше підприємство не тільки живе, діє, але й процвітає! З нашим підприємством до нас прийшла повнота благополуччя! — Гаман замовк, наче сказано було все.

Стояв з похиленою головою й очима застиг на власних руках. Думав, що його руки ніяк не могли розвинутися до тих, які були в діда, в батька. Бо руки його не від плуга, не від сокири. Навіть не від мізерної швайки...

Гаман уже не чув себе ніяким боржником, бо до нього приходило вдоволення, умиротворення, навіть втіха приходила. І тут знову ступав до столика з пляшкою.

Ходив по кімнаті, морщив чоло, стуляв губи, заклав руки на крижах.

Здавалося, що прийшло до нього полегшення, що вантаж скинуто, що ось-ось і можна забутися в приймній дрімоті, в солодкому спанку.

Звалився на ліжко.

Всього лишень задрімав. Бо схопився, коли крізь тремтливий сон побачив, як хтось підбирається до креденця з коштовностями. З отими самими, що таїли й берегли у собі все-все набуте і нажите Гаманом поспіль.

— Е, ні-ні! Скарбами себе втішимо! Не може такого бути, не може такого пригодитися, аби вража сила запанувала ними! Скарби належать нам по праву власності! — зирнув по вікнах, а чи заслонені надійно.

І вже добув з-за кількох дверець, з-під кількох замків мішечка з цупкої матерії. Трусонув у повітрі, чуючи приглушений брязкіт металу.

Червінці вигорнув на долоню. Пестливо металом колихнув, наче прикидав вагу. Золото випромінило жовту тьмяність без того полиску, що притаманний виробам ювелірним. Але ж він знав, добре знав: ціна золота висока, бо й проба висока.

Відчув раптовий приплив сили, особистої гідності і певності. Тому ніби когось кликав у свідки:

— Тепер озовися, скажи своє, мій побратиме! Скажи слово отой, що словеса гранував, до характерів прони-

кав, у душі заглиблювався! Скажи, отой, що тут-там почитував захоплені статейки снобів, тішився даниною похвал і визнання! Покажи, коли я добре знаю, що в тебе за душею нічого нема!..— Гаман готовий був квітатися, не тільки вимагати рахунок, але виставляти звіт для порівняння.— Ага! Мовчиш!.. Мовчиш, бо нічого тобі сказати: частував тебе я! — задоволено Гаман оглядав монетку. Довго нипав по ній очима, потім взяв іншу. Припадав пильно зором, ніби голим оком належало до найменшої рисочки все-все побачити, самому впевнитися і найнепомітніший виступ помітити.

— Тютюлька, тютюлька ти моя ненаглядна! Господи, що за чаклунську силу ти дав йому! — Гаман не просто балагурич, не гуторич з собою, а ніби тут перед ним стояв повноцінний співбесідник зі здатністю говорити по-людському, дихати, сперечатися, доводити своє.

Добував із шкатулки ретельно білою фланеллю повитого згортка. Тут же розгорнув шматок блакитного шовку, й ураз перед ним хизувався складаний з частинок срібний пояс.

— А це що? Болванка?.. Скажеш, добродію, що й це не інше, як груба, плебейська цеглина! — важив на долоні кілограмів з півтора чистого срібла.— О, хіба ти, добродію, знаєш отакому ціну? Хіба ти щось чув про знаменитого вірменського ювеліра Шмавона Мамбреевича Мнацаканяна? Хіба ти знаєш, що Шмавон Мамбреевич був пащадком знаменитого на весь ближчий і зовсім віддалений Схід Артура Вазгеновича Мнацаканяна? Хіба ти знаєш, що витвори саме цих майстрів з чистого золота і срібла цінувалися найвище? — Гаман приглядався до предмета ретельно, нипав по дивовижній красі пожадливо, задоволено, уста складалися в мимовільну посмішку.

— Це, браток, не болванка! Це витвір людського духу з чистого срібла, хоч насправді й куплений за частку мною сотвореної болванки! — Гаман переможно тикав срібним складаним поясом — пластина до пластини була прикріплена такою ж хитромудрою петелькою, як і хитромудрим замочком — не було двох петельок однакових, як і кожна пластина мала свою неповторність в окремій красі,— хто міг би втриматися від захоплень, від зачудувань, оглядаючи подібне диво?..

— Нас, братику, тільки раз підсікли на стоклятому чінквеченто! — головою кивнув у бік торшера й спохмурнів від звіданої болючої кривди — минула давно, та пам'яталася. — Кривду, братику, причинили нам, сказати б, унаслідок зовсім-зовсім зеленої молодості! Ми тоді були жовтодзьобими, непомірковано завпадливими, нам нікчемне скельце в руках досвідченого брехуна і шахрая теж могло видатися діамантом чистої води... За науку, звісно, платять! Заплатив і я!.. — Гаман бачив у кімнаті знову того мудрого й обізнаного спеца, котрий після огляду канделябра й пустив димом ілюзії про знамениту скульптуру з тої доби високого Відродження в Італії, що була позначена духом Леонардо да Вінчі, Рафаеля Санті, Мікеланджело Буонарроті і ще багатьох-багатьох незбагнених чародіїв невмирущої, вічної краси. Що не казати, а Гаман виштудіював значення того щебетливого слова, яке навіть перед лицем приснопам'ятного Трампауркіна повергало його ницьма до провінційної мізерії.

— Тарган! Вишкварок! Щур! — Гаман ураз сварив Акиндина Олефіровича — літа від зустрічі минули, а лише ошуканство пам'яталася постійно.

— «Купіть іконку! Я вам Рубльова! Я вам Діонісія!» — Гаман передражнявав нащадка антиквара так, наче той тримав тепер облущену й століттями витерту іконку святителя перед ним й готовий був вигідно збути. «Купіть іконку?» А так, так! Ти мені, добродію з широким шахрайських доріг, хотів утелющити якогось Феофана з Греції! Але для науки вистачило й канделябра! А може, ти хотів, аби мене звинуватили в захопленні архаїкою, в ідеалізації? — посварив пальцем Гаман так, наче набутий за літа досвід тепер дав можливість не тільки власну проникливість при ярмаркуванні оцінити, але й збагнути чигаючу небезпеку при черговій зустрічі з Трампауркіним.

— Оце чінквеченто! Оце, братику, належить усім високим і невисоким епохам по далеких і близьких материках! — сунув повільно, насолоджуючись, персня на середній палець лівої руки Гаман.

Розсудлива, поважна платина забіліла, іскрами лукаво сипонув грайливий діамант, бо Гаман виписував навпроти світла з торшера менші й більші кола в повітрі, вимахував хвилі, викрешуючи пригорщі, снопики і цілі спалахи іскор.

Засліплений видом, забувся, мов той маленький хлопчик, що з далекої німої глушини вперше потрапив до химерними неонами освітленого міста увечері.

Наче усі-всі недобрі сумніви — таки налягали впродовж багатьох літ щедро, — а з ними нашаровані неспокої спадали, відкриваючи дивовижну свіжість з молодістю і силою — таким видівся ураз усміхнений Гаман!

— Наш — трійний! Ти розумієш, добродію, наш — трійний! Наш — давнього англійського гранування! З п'ятдесятьма вісьмома гранями! Тобто: з табличкою, з колеткою, з тридцятьма двома фасетками на коронці і двадцятьма чотирма на кюласі! — Гаман вичитував характерні ознаки брильянта, наче перед ним зібралося ціле аукціонне ярмарковище, а сам він складав техмінімум по грануванню або повторяв правила для захисту себе від прорахунку чи гендльової випадковості.

— Маленька велика штука! Це ми добре засвоїли!.. — мовив поважно, витягаючи кожне слово довгим шпуром, потім заходився виписувати нові кружала й сміявся втішено. — Звичайно, й без тебе можна б!.. Живуть такі, що навіть уявлення не мають про тебе! — руку віддалив на всю довжину й тулубом нахилився вперед. А потім тою ж рукою смикнув до грудей: — Ні-ні! З тобою певніше! З тобою все одно, що з побратимом!

І затнувся. Усіченого лоба до маківки поморщив. Бо вже співвідносив побратимство з деякими колегами по перу до надійного товаришування з вічно живими у силі — золотом, платиною, діамантами, перлами...

— Ні-ні! Цей останній мовчить і водночас промовляє!.. Може бути зовсім-зовсім тихим, а потім озватися голосно, переконливо, вирішально! Все — від потреби й часу! Цей, останній, тобі не позаздрить, не зашкодить, а порятувати — порятує! Підставить надійно рамена під усі твої знегоди, злигодні й порятує! — тримав перся, розсипаючи знову й знову іскристим сяйвом.

— Той самий, що ходить в штанях, як і ти, носить капелюха, як і ти, пов'язує краватку, як і ти, рахується з тобою в одному колективі, колега тобто, може тобою нізачо-ніпочім на такому рожнищі змахнути, що костей ворон не визбирає! — у прикрі спогади, бач, вдавався Гаман. — «Тисяча п'ятсот сірих сторінок», «Кому потрібен такий амулет?..» Господи, в яких статейках різні писаки не вправлялися наді мною! Яких знущань і кеп-

кувань не привелося знести! — Гаман кресонув перснем, витрушуючи мережива іскристих променів.

Хвильку постояв, вдивляючись у персня, злегка вертаючи ним на світлі торшера, а для гутірки з самим собою, для втіхи спливало інше. Бо вже когось передражнював:

— «Ну, старина, підікли, рубонули по тобі!» — злорадним був мій колишній побратим по газеті, де починалася наша спільна трудова діяльність і творча кар'єра. Той самий, що вище нарисочків, зарисовочок і нікчемних фейлетончиків не піднявся, звісно, не міг зберігати благородну байдужість і врівноваженість, бачачи мої книжки. Я вислухав, вислухав його захоплення писаниною на моє чергове видання, а потім кинув: «Звісно, підкусили... Але пам'ятай, добродію, що не лежачих б'ють... Кінь на чотирьох спотикається... Вважаю іще гіршим той варіант, коли навіть не критикують...» — сказав я злорадному.

Пом'як журналіст, посміхнувся привітно, взяв мене під руку й уже зовсім-зовсім спокійно, мирно: «То від заздросців... Від чорних заздросців... Не бери близько до серця!..» — вже не тільки розраджував, але й наставляв.

Я далі відмовчався.

Ми довго брели набережною з дивовижними липами. Кожен з нас думав, певно, своє. Я розмірковував про химерну долю, готовий був за щось-таки вхопитися для бодай маленької втіхи, виправдання сякого-такого, — дошкульною видалася статейка «Дробарки, товкалки, моталки і сяка-така химерія» озлобленого писакки, що топтався по мені не рік, не два, а мій товариш по газеті морщив чоло, хмикав, далі поцікавився, чи встиг я отримати розрахунок: думав, неборак, що після критичної статейки з нас знімають якийсь процент в оплаті.

Здається, йому навіть приємно було дізнатися, що я в повному розрахунку з видавцями, бо мило посміхнувся, простягнув на привітання руку й вигукнув: «Коли так — з тебе, старик, належить!» Аж луна покоотилася.

«Належить, так належить!» — промовив я, і вдвох ми зайшли до випадкової харчевеньки: тут порякувала червоношока й кругла Роза з постійним припасом міцного.

Випили по одній, випили по другій. Побратим якось підозріло шамкотить губами й оглядається, аби налили ще. Я попросив: собі п'ятдесят, йому — сто.

Вибралися ми на вулицю, я вже приглядаюся, а на якій зупинці тролейбуса сісти б для дороги додому, коли побратим озирається, а де б іще додати. Звичайно, мені не випивання — дома робота лежить на столі. То й кажу, що на сьогодні ліміт вичерпаний. На побратима ніби жарин кинули в злості. Бо саме тоді насправді язик його і розв'язався: «А х-х-хочеш, аби я т-тобі у-усю п-правду с-сказав?» — спитав задиркувато, визивно. «Хочу!» — відрубав я. Треба ж було довідатися про побратимову щедрю вдячність!

«Т-тебе к-критикували зовсім п-правильно... Т-ти н-написав щеще...»

Нетерпеливо заходив по кімнаті, наче розігнати враз хотів нависні думки — в пам'яті виринали, поновлялися у словах. Побратим по колишній роботі разом наче знаходився тут, близько, розмова з ним велася тільки-но.

На душі стало непривітно, холодно. І Гаман шепотів: — Потемніло в очах. Віднявся язик. Подубіли мої ноги. Почуте вразило отруєним списом в саме серце. Щастя моє було, що я вхопився за поручень набережної огорожі й зупинився. Довго, здається, я тоді стояв поніміло, потетеріло. Опам'ятався, озирнувся, а доброзичливця вже не було. Я хотів тоді второпати одне: який сатана, який біс познущався з мене, вжив моєї щедроти?

Додому я тоді приїхав на випадковому таксомоторі...

Охляв. В'ялість насіла, заплющив повіки. А думка все одно працювала. І вже спокою не було йому, бо наче шикувалися в один ряд всі-всі, з ким йому стрітисся було завжди непременно.

— За що нас тільки не прописували! — слова вирвалися сухі, невдоволення нуртувало й кипіло уже тим гнівом, від якого сну годі було й чекати. Але ж він змахнув кулачком у повітрі високо, ніби тут мав по комусь лихо сягнути. — Хтось думав: нам кінець! Але ми були вже не з тих! Зроблене і видане нам уже давало велику силу і спроможність відстоювати себе. Досить було нас прописати, досить було накликати огуду видавців, як ми завзято і вперто знову й знову сідали за стіл. — Але давайте, шановний товаришу Гаман, тут по-

тішимся маленькою піскою! Влаштуємо собі маленьке театральне дійство: хіба я не зможу виконати успішно роль як свою, так видавця.

Отже, починаємо!

ЯВА I

Г а м а н. От вам, шановний, моя нова заявка, а з нею заодно й анотація...

В и д а в е ц ь (*морщиться і хмуриться*). Гарзд. Ознайомимося й будемо вирішувати...

ЯВА II

Г а м а н. З моменту подання заявки мінув місяць... Гадаю, ви встигли ознайомитися й вирішити.

В и д а в е ц ь (*спокійно*). В принципі і в заявці, і в анотації мова про справи зовсім актуальні, злободенні... Але ж, розумієте, що заявка і анотація — не твір... Потрібен рукопис... Отоді мова буде більш конкретна...

Г а м а н (*чинно добуває з портфеля папку-рукопис*). Коли підняту мною у творі проблему вважаєте актуальною, навіть злободенною, наважуюся покласти на ваш стіл і рукопис!

В и д а в е ц ь (*хмуриться і морщиться дужче, як перший раз*). Здається, за останнє видання у нас ви були піддані критиці... Певно, дещо врахували зі слухних зауважень в роботі над рукописом новим... (*Видавець байдуже якось гортає сторінки, не зупиняючись увагою на жодній*).

Г а м а н. Звичайно, всього не врахуєш, бо не все уваги й варте — критик бачить по-одному, прозаїк — по-іншому, але доки живемо і працюємо, доти і вчимося... Як казав великий Іван Якович: *semper tūo*.

В и д а в е ц ь. Ну, гарзд! (*Пологшено*). Ознайомимося з рукописом, а тоді вже й вирішимо остаточно...

ЯВА III

В и д а в е ц ь. З редакційним висновком ви ознайомилися?

Г а м а н. Редакційний висновок — не рецензія!.. Як я можу погодитися, коли з легковажної руки перекреслено одним помахом усю мою роботу?..

Видавець. Очевидно, твір вам не вдався... Потрібна робота й робота...

Гаман. Я і не кажу, що робота не потрібна. Але прошу кваліфіковану, аргументаціями насичену, авторитетну, без упереджень та дрібних причіпок рецензію!..

Видавець. Рецензію так рецензію... Взагалі ми гадали, що й по редакційному висновку працювати вам було б над чим. Редактор — знаючий і досвідчений...

Гаман. Заперечувати не стану: знаючий і досвідчений. Та коли вже сідати за доопрацювання, краще врахувати як зауваження та побажання рецензента, так і думки з редвисновку...

Видавець. Прорецензуємо!..

ЯВА IV

Видавець (*не зводячи голови від ділових паперів, простягнутою правицею відповідає на привітання й спідлоба поглядає*). Я слухаю вас!

Гаман. Спокійно почитайте. Я посиджу...

Видавець. Я вас слухаю!.. (*Окуляри кладе на ділові папери*).

Гаман. Прошу повторну рецензію!

Видавець. З надісланою ви уже ознайомилися?..

Гаман. Для того, аби написати подібне, рецензенту не обов'язково було тримати рукопис у себе цілих дев'ять місяців! І що це взагалі за рецензія: кілька сумнівних висновків, поверховий підхід до основних дійових осіб, нехтування актуальністю і злободенністю, купка анемічних причіпок й дописка: «Зауваження більш детальні на полях рукопису!»

Видавець. Форми рецензій бувають різні. Один розжовує і готовим вкладає в уста — бери, ковтай; інший обходить міркуваннями загальними, певними висновками — не обов'язково, аби під кожною думкою рецензента був п'єдестальний залізобетонний фундамент. А ще хтось обходить викладом зовсім коротким, зовсім діловим, залишаючи помітки на полях при читанні рукопису — хіба не в них найперші, найбезпосередніші, найсвіжіші враження? Думаю, подібним автор рукопису повинен дорожити...

Гаман. Чим дорожити? Отими карлючками та кривульками, гачечками і пташечками, малозрозумілими вигуками та знаками запитань і лежма понаписуваними

олівцем словами?.. Хіба подібне засвідчує не інше, як наганяючі туман і дим рецензентські амбіції?..

Видавець (*довго сидить мовчки, потираючи долонею лоба, хмурячи брови, нарешті важко зітхає*). Пошлемо на повторну!..

ЯВА V

Г а м а н (*приємно збуджений*). До вас можна?

Видавець (*стримано, привітно*). Будь ласка!

Г а м а н (*з почуттям особистої гідності*). Бачите, якою буває фортуна! Перший рецензент нам шпиць понатикав, різних знаків на полях понаставляв, гачечками нас щедро оздобив, а оцей наперекір в принципі оцінив зовсім позитивно! До того ж хіба по авторитету, по загально відомому визнанню перший може іти в якісь порівняння з другим?..

Видавець (*замислено мовчить*). Розумієте, коли взяти першого рецензента, до нього б таки належало й вам уважно прислухатися... Людина він в літературі, в літературній критиці зокрема, хоч і відома не вельми — товариш усього зробив перші помітні кроки,— проте цілком чесна, зі сприйняттям зовсім свіжим, без найменших компромісів та поступок... Його неабияку вимогливість належало б вітати в інтересах мистецтва слова, загального піднесення... Звісно, тут-там прориваються й загострення, можливо, безоглядність... Але ж хіба не подібне характеризує незайманість, щедроту і щирість молодості?.. На мою думку — риса дорогоцінна... Імовірно, мине якийсь час, гостроти стане менше, на місце безпосередності прийде обачність, вміння вуалювати не тільки думки, але й почуття... Наступлять втрати...

Г а м а н (*категорично*). Не розумію, для чого все оце мовиться? Виходить, видавництво зовсім влаштовує рецензія з табунцями причіпок на полях, а не влаштовує рецензія конструктивна, додаюча автору снаги, обнадіююча... Та сама, після якої автор готовий хоч і відразу сідати за доробку?..

А яке в принципі має значення? Вас другий рецензент не влаштовує категорично?.. Перший влаштовував, другий не влаштовує!.. Арифметика досить підозріла!..

Видавець (*морщиться, немов здійсмає щось важке, стенає раменами*). Практика і тривалий досвід

переконають, що більш докладні, аргументовані, проникливі рецензії пишуться знавцями... літературними критиками... Рецензія другорядного прозаїка... хоч і з тих досить відомих... Розумієте... Щось не теє...

Г а м а н (*бадьоро*). На місці повноважних я взагалі прозу давав би рецензувати тільки прозаїкам! Поезію давав би рецензувати тільки поетам! Драматургію — тільки драматургам!..

В и д а в е ц ь (*зривається*). А ви часом не помиляєтеся? Ви до кінця зважили свою позицію?..

Г а м а н (*бадьорише*). Я зважив і на цьому стою! Що тямить в поезії той, хто зроду-віку поетичного рядка не написав? Хіба не прозаїк може дати найкращі поради прозаїку?.. Тим більше, коли над рукописом ще роботи й роботи!..

В и д а в е ц ь. Це ваша позиція... Це ваше розуміння...

Г а м а н. Я нікому їх не нав'язую... Коли ваша ласка й видавничих коштів не шкода, посилайте на третю!.. Не зупинятися нам серед води!..

В и д а в е ц ь (*рішуче*). Гарзд!.. Порадимося...

Г а м а н (*спокійно*). Коли навідатися?

В и д а в е ц ь. Ми вам дамо знати.

Світ не без добрих людей! Ми довідалися про все. Ми вже знали, що таки послано і на третю — бач, недостатньо було двох: терези схилилися в нашу сторону!.. Настав час і тут діяти! Допоміг кум!.. Котрий раз кум назустріч виходив! Дай йому, ласкава фортуно, здоров'я і віку довгого!

Ми терпеливо чекали дзвінка.

Нам подзвонили.

ЯВА VI

В и д а в е ц ь (*привітно*). Будь ласка, заходьте, заходьте!.. (*Добуває із стола папку, щось в ній шукає*). На приемне здивування, цього разу привелося чекати і не так довго. Для того аби остаточно переконатися і таки загальному ділу допомогти — справді, не зупинятися було нам посеред води, — ми послали й на третю: одна голова — добре, дві — краще, три — іще краще!.. Думки третього рецензента скоріше збігаються з думками другого... Правда, не обійшлося і тут без ділових

зауважень. Але ж ви й самі розумієте — не новачок! Головне, рецензент знайшов, що роботу з автором належить продовжити... Відзначає вміння в'язати сюжетне плетиво, інтригувати читача якимись несподіваними поворотами, ходами, хоч, правда, звинувачує й у розтягнутості, ставить вимоги попрацювати ще над мовою. Радить доручити редагування людині з неабияким досвідом... Такі редактори у нас, звісно, є... Гадаю, домовимося так: рукопис візьміть, після уважного прочитання рецензій усіх трьох добренько ним трусоніть, щось витрусіть, щоб для підсилення!.. Гляньте критично на мову... Розумієте, коли вже нехай і в перспективі бесіду вести про видання, зусиль не пошкодуйте!.. Головне, що рецензія зичлива зовсім — автор її, між іншим, добре знає і відмічає увесь ваш дотенерішній доробок... Ми навіть не гадали, що стільки набралось... З трьох рецензій щось черпнути можна...

Г а м а н (*стримано, діловито*). А відносно договору?..

В и д а в е ц ь (*дещо роздратовано*). Не все відразу! Ви, певно, ще й самі не знаєте, скільки для доробки часу знадобиться... Договір — не вовк, у ліс не втече!.. Та й все одно проавансувати відразу не зможемо...

Г а м а н (*поступливо*). Змилюйтеся! Про який аванс? Аванс — теж не вовк... Головне, що справа ладиться...

В и д а в е ц ь. Але ж зрозумійте... Згідно існуючого нині положення, порядок такий: підписав договір — плати аванс!.. Все-все продумано в інтересах живого і постійного творчого процесу!..

Г а м а н (*знічено*). Досить шкода... Ну, що ж?.. Спасибі і на цьому!..

— Таки наша взяла! Ми його «осіддали» надійно, перспектива у нас була! — Гаман затанцював по кімнаті так, наче тільки-но вийшов від авторитетної повноважної особи з перемогою, окрилений: все зав'язано, на «колеса» поставлено! Ніяких сумнівів! Книга буде. Коли конкретно?.. Яке вже це має значення? Головне, аби «в принципі»!..

Радість була, та прийшли і випробування! Гаман похмурився, бо вже новою хвилею спогади накочувалися, обертаючись кривою.

— Твір білий світ побачив. Ледве тираж нового роману пішов до широких читацьких мас, ледве нами складено було програму популяризації через місцеву організа-

цію любителів книги, ледве з'явилася поширена анотація під рубрикою «Нові книги», коли мене дошкульно знову шпигонули аж із самого центру.

Наївних і дурних не було! Щоб завпадливих випередити, ми викликали медичну допомогу й спокійно лягли в стаціонар. Належало підкріпити нервову систему, просто забутися — як часто на підмозі тут зміна оточення!..

Авторитетні консилиуми збиралися, консультанти до нас приходили, проводилися і повторні аналізи... Скажіть, будь ласка, хто, де, коли, за яких обставин при бажанні не міг би причинити цілу громадищу неспокоїв досвідченим лікарям? Хто при бажанні не змусив би їх, добрих і гуманних, клопотатися? Тим більше, коли вже сягне за піввіку й поволі поведе «з ярмарку»?.. До всього в науці стільки хвороб поіменовано, описано, утверджено химерними назвами: зумій тільки для себе відповідну дібрати не без розуму!.. Хіба один бюлетень Літфондом був повністю сплачений тоді, коли наш брат всього тільки прохолоджувався, байдики бив чи й хмільного перебрав?.. Комусь за хміль у голові проробка, огуда, покарання прогресивкою чи зняттям певної суми з премії, а нашому брату бюлетень з оплатою! Бо ти — творець, служитель муз!..

Час не тільки поволі минав. Час притупляв гостроту пристрастей: так мої небораки-колеги жадали «розібратися в моїх прорахунках», «помогти зрозуміти недоліки» в новому творі!..

Обійшлося і без підмоги!

Нехай краще дбають про себе!

Мудро сказав один: «Кожен пише, як може!»

Гаман холів очима на шкатулці з коштовностями. Саме тут і належало для бадьорості добути найдорожчого, найнезвичайнішого витвора.

Вийняв обтягнутого бордовим оксамитом продовгастого футлярика. Приглянувся до замочка, завагався умить, метнувши очима по заслоненому вікну. Розв'язав стрічечку й нерозкритого футлярика притулив до серця.

— Усе!.. Забирайте все! А це залишіть мені!..— гукнув збуджено. Натиснув легенько на заціпку.

Крученими кільцями стікав у повітрі, теплим злотов прівітно засвітився ланцюжок. Незвичайність металу, величина колье, небуденність оправу і вмісту в ній —

все-все ураз дивовижно скорочувало відстані, повертало до тої самої днини, коли незвичайний скарб і було куплено після книги, що аж тричі для неї рукопис посилався для рецензування.

Був пізній вечір, коли на порозі житла Гаманів став давній родинний друг, знавець і потайний перекупник старожитностей, кульгавий Меркурій Сигізмундович. Озирнувся по кімнаті, ніби приглядався, чи нема тут сторонніх, далі на стіл по-змовницьки поклав футляра, мовивши одне-однісіньке слівце: «Є!»

«Є» озвалося по квартирі так, мов на коліна була беззастережно поставлена велика ворожа армія, а гордий полководець до полону потрапив живим.

Рита збуджено схопилася з крісла і вся зосередилася в цікавості, до кінця не розуміючи, що означає оте маюсіньке слівце «є».

«Є!» — знову промовив Меркурій Сигізмундович поважно й зосереджено, спокійно й повільно сягнув до кишені в камізельці. Пенсне в тонюсінькій золотій оправі всадовив вище горбинки ребристого носа й уже добував коштовність. Ланцюжок вмить зібрався кубельцем на відполірованій долоні шляхетної лівиці Меркурія Сигізмундовича, на кубельці зручно вместилися велика бурштинова крапля золотої прозорості молодого липового меду, випромінюючи нескінченне тепло.

Бурштин ховав манливу загадку тайни.

Очі вбрав метал — з нього змайстровано дивовижного ланцюжка, — захоплювала повітряна рамка-кружальце на петельках — акуратно обіймала бурштин для захисту по колу зі справжньою чепурністю.

«Вона?» — Меркурій Сигізмундович перехопив пальцями ланцюжка й підняв — в золотій рамці вправлений бурштин знадливо поколисувався, аж поки не застиг й не випромінив тепло.

Рита зачудовано поніміла, коли негаданим і несказаним дивом явилася їй ота сама істотка, що про неї так багато начулася й сама прагнула бодай один раз побачити на власні очі.

Важко було вгадати, хто на що готовий. Меркурій Сигізмундович приємно, допитливо-вивчаюче, з певною підступністю посміхався й стояв у позі тріумфатора, Рита застигла в той момент, коли сам вигук десь застряв і ніяк вирватися не міг з напіврозтулених уст. Один

тільки Гаман зберігав спокій — на все дивився наче зі сторони.

«Комашка!» — Рита звільнилася від отупіння, вхопила повітря глибоким подихом й стулила кулачки.

«Комаха в бурштині!» — Меркурій Сигізмундович діловито й переконливо уточнив.

Почали ураз комашку оглядати з тою пильністю і ретельністю, ніби на цілому великому світі нічого цікавішого й примітнішого бути не могло.

З невеликого столика під торшером-канделябром господар все умить змахнув, Меркурій Сигізмундович білого листа паперу простелив і на ньому вже уместив тендітно бурштин в оправі, прихопивши долонею самого ланцюжка, — аби увага не розсівалася по золоту.

Комаха прозиралася зовсім-зовсім виразно — навіть тонюсінькі ніжки на подобу ніжних павутинок, навіть крильця було видно!

«Бідна мушка! Господи, як жаль створіннячка!» — Рита похитувала головою, мов комашка саме отут, на людських очах, зненацька по необачності влипла у смолу й знайшла собі несподівану погибель, — хто міг зарадити в трагедії?

«У розквіті сил загинула!» — мудро, ваговито, мабуть, співчутливо кинув сам Гаман.

«У розквіті сил!..» — погодилася Рита.

«У розквіті молодих сил, аби через мільйони літ до нас прийти точнісінько такою, якою на той час створила її щедра матінка природа!» — ще ваговитіше, іще мудріше мовив тут господар.

«Палеоцен!» — Меркурій Сигізмундович трошки посунув далі витвір природи і ювелірів, наче його належало оглядати й оглядати перед тим, як вести бесіду про ціну.

«А точніше — олігоцен! Зовсім можливо, що пізня крейда або й неоген!» — мудро, з несподіваною обізнаністю уточняла Рита — недаремно проштудіювала все-все, що тільки надібати могла в науковій літературі про різні коштовні мінерали і янтар.

«Хто знає?..» — здригнув раменами Гаман, та розітися й запанувати сумнівам не дала дружина:

«Який же ти, чоловічку, неук! Скільки раз я говорила, просила: бери книжку до рук, вивчай літературу, підковуйся! А ти наді мною похікіував... Думаєш, що на

світі все клином зійшлося на отому клятому чінквеченто!..»

«А правда, потішна штучка! — Меркурій Сигізмундович гасив хитро мінічвару з непотрібними доріканнями й сам додавав: — Отак злегка мигцем пустити, товаришу прозаїк, фантазію на крила й самому помандрувати у той далекий-далекий від нас період розвитку на планеті! Багато могла б розповісти про нього і ця сердешна комашка! Га?..»

«Багато! Фантазія творця здатна творити чудеса!..» — погодився Гаман.

«А ще така буйна, розкішна, як у вас, товаришу маестро!» — Меркурій Сигізмундович радий був сказати приємне господарю.

«Я вдячний вам за комплімента... Наша професія без фантазії неможлива!.. Але ви мені скажіть, скільки оцей дохленький комарик буде коштувати?» — господар справді замилувався ювелірним витвором, рідкісним куснем бурштину — подібне нагоджається не так вже й часто.

Ярмарок був коротким. Та й що було довго ярмаркувати, коли Меркурій Сигізмундович так довго не міг надбати омріяну оздобу для хати Гаманів, а нарешті знайшов витвір зовсім небуденний!..

Від пов'язаної з купівлею янтарного виробу в золотій оправі далекої пори Гаман раптом відходив, наче пробирався зі сну, й бачив окрасу на шні Рити.

У цій оселі минали спільно прожиті літа. А все вишикало, спливало з днини мовби вчорашньої. Тільки порядки в оселі вже стали зовсім-зовсім іншими. Якщо Рита до хвороби миритися не могла навіть з малим безладдям, він пустив затишок по схилу. Певно, саме тому ще згадалася йому невеличка вітринка в спальні. Вітринку на Ритине замовлення хитро вирізьбив один місцевий умілець-прикладник з мореного дуба, він же надійно примоцовані скоби в задній стінці вітринки впустив на цементному розчині до стіни, дверці забезпечив унікальним замочком. Повернувшись з чергового перебування в Будинку творчості десь аж в Коктебелі, Гаман жахнувся: всі коштовності, всі яскраві ювелірні надбання у вітринці були виставлені для огляду. Дружина сподівалася, що такий вернісаж господарю сподо-

бається. А він звелів мерщій все-все поховати. Для чого ризикувати? Хіба варто навіть випадкового дражнити? Хіба родинні коштовності для постійного огляду?..

Все-все до нього наверталось тепер приемними віддаленими прикростями...

— Люба моя жіночко! Не сердься! Не сердься і милуй! — голос тремтів, хоч стрівся з нею тільки в уяві, як стрічався інколи в снах.— Хіба я міг бути завжди тільки ласкавим і ніжним до тебе, коли так часто потуги і зусилля кривдою оберталися? — вигукнув досадливо, бо вже немовби стояв не у власній оселі зі звичним обладнанням, давніми предметами, заповітним канделябром, а знаходився на залізничній станції Жмеринці в один зі справді пам'ятних днів.— Гадюка з отруйним жалом!.. Поїзд стояв цілих двадцять хвилин. Я дався закупити газет і журнальчиків для зайняття в дорозі. Іду собі розвальцем у смугастій піжамі по перону, розгорнув найпершою рідну і заповітну з нашого літературного цеху. Бачу підозрілий заголовок про якусь книгу. Зирнув: про наш роман! Про отой самий, що аж на три рецензії рукопис послався. «Прочитаємо в купе спокійно!» — вирішив я і поспішив. В купе нікого не було. Я один. Читаю. Не читаю, а пробігаю галопом по абзацах. Аж ссь: «Класичний зразок бідності художнього мислення, трафаретного показу героїв, обмеженості зображальних засобів. Вади роману — факт симптоматичний. Породжені вони концептуальною бідністю, безкрила ілюстративність ніколи не сягне висоти художніх відкриттів і узагальнень...» Сило праведна! Що зі мною тоді творилося! Потемніло в очах, ходором забігло кляте купе, слова розсипалися в літери величезні, а літери химерами заворушилися, пішли витанцьовувати, несамовито вистрибувати, наче готові були мене захопити в шалений танок...

На голову я нагорнув вузлувату ватяну подушку й млів у розпуці. «Відпочину, засну!..» — вирішив я не показувати голови, якщо хтось ввійде. Дверці грюкнули, хтось зирнув і подався далі. Тут я помітив газети на столику. «Давай віднесу і викину до ящика в тамбурі — ще хтось занадиться й прочитає!» — схопився я і позадував з газетою.

Де не може чорт, туди бабу пошле! Ввалилася до купе немолода, огрядна жінка. «Вчителька!» — подумав я і тут же бачу: цілий жмут газет кладе на столика.

«Читайте!» — мовить. «Дякую! Я вже прочитав!» — кажу спокійно.

«Гм!.. Дивіться лишень!.. Якогось писаку відглянсували!» — огрядна захоплено так вчиталася, що могло здатися: очима до газети прилипла.

Лежу і виглядом не показую, що мене цікавить. «Читай собі на здоров'я!» — думаю.

«Ще такої доскіпливої, такої дошкульної не приходилося читати!..» — здається, захоплювалася гостротою пера критикана.

«Справді щось цікаве?» — запитую між іншим, а вже добре знаю, чим жінка втішилася в дорозі на дозвіллі.

«Може, хочете проглянути?» — кивнула рукою на столика під вікном у готовності подати газети.

«Тільки про футбол інколи читаю... Та ще про хоккей...» — мовив я спокійно, навіть байдуже, а сам чую, як усього млостю бере в досадливості.

«Ні, це не футбол... Це про літературу... Якась нова книжка вийшла, бач, зовсім невдала... Ох і дали за неї!» — так мовила, наче на її лотерейний квиток випав величезний виграш.

«А вам що?.. Хіба приємно, коли когось критикують?» — поцікавився я.

«А що тут може бути приємного? Чому тут радіти? Хіба не шкода, коли не тільки чийсь час марнується?..» — промовила так, ніби до маленьких тонкощів у всьому розумілася, зналася. А потім додала рішуче: «Але ж гаразд, коли їх тут-там глянсують!»

«А ви на літературі хіба добре-добре знаєтеся?» — поцікавився я.

«Викладаю в школі... Багато пишеться, за всім не встигаєш, а за пресою доводиться для загальної уяви та орієнтації... Прочитаєш таку статтю і вже знаєш: варто брати до рук новинку чи обминути її. А ви, коли не секрет, по якій спеціальності?» — була допитливою.

«Я по комерції», — що було казати?..

— Здається, на самому дні у нас іще залишилася крапля!.. — Гаман сягнув за пляшкою за Канади й перехилив до склянки, виціджуючи рештки.

Небагато налилося.

Відсунув склянку далі й задивився на комашку в бурштині.

— А що ти скажеш нам? Га?.. Маленьке створіння з далеких, фантастично далеких віків! Скажи щось! Не

мовчи!..— колихнув комахинкою в янтарі навпроти світла грайливо, мов хотів ураз оздобитися нею.

Головою повів до портрета дружини. Глянути на нього тепер не міг, але уявою бачив добре.

— Отак, моя люба! Отак, мої любі!.. Ми з вами разом набулися, достатньо нагуторилися-набалакалися у ніч безсонну!.. Певно, й світанок на порі, а тут і внучок до нас приїде... Повинен приїхати! — потягнувся до склянки з рідиною, у висках чуючи лому з пострілюванням.

Ураз випив.

І відчув, як до шаленої німоти його бере кривда отої пустки і знівеченості, де уже справді не можна зарадити нічим на світі білому, бо марноту марнот годі підрятувати і заповнити ділом.

Стрепенувся тут, бо дивовижна тверезість охопила й охолодила. Коли вже не подибував нічого пристойного про себе в пресі, втішатися мусив, що колись таки оцінять, визнають, поки вдовольнявся на подобу заячого хвоста кучим згадуванням власного ймення, а більше між отими «та інші», для повноти брів по різних менших і більших залах, де мовилося про поточний літературний процес, про характерні його ознаки і тенденції розвитку окремих талантів. «Як не пишуть, то бодай скажуть!» — леліяв думку.

Тут пригадався зібраний двома комісіями СП — прози і літературної критики — широкий семінар з питань майстерності для авторів перших публікацій в одному з Будинків творчості Прибалтики.

Різні лектори премудрості на всілякі теми викладали, новобранці музи розуму для користі діла набиралися, ба навіть тут-там щось собі нотували.

Здається, все-все ішло гаразд, гладко-гладенько навіть тоді, як досвідчені практики наводили приклади незугарності, ба й словесного браку, цитували. Його ж ніхто не чіпав, з випущеного ним у світ латок для власних текстів не викроював, а він тут уже таїв і надію: беручкість помітять! На сміливість увагу звернуть!..

Помітили!

На трибуну поволі вибрався плішивий низькорослий спец, весь у зморшках, лукаво по присутніх очима попас, папери на трибуні розклав, окуляри хусткою протер, а потім поніс, поніс. Щоправда, окуляри всього три-

мав у лівій руці — ліктем злегка здригалася на краєчку трибуни, — а сам дивився зовсім не до зали, не на присутніх новобранців пера, а наче озиравав віддалені горизонти з дивним зачарованим захопленням.

Спец з цілковитою переконаністю говорив, що для справжнього майстра слова немає заборонених сфер і тайників людської душі, як немає і тих царин, на яких не міг би він прокласти власну борозну чи посадити власне деревце для цвітіння і плодів.

Ніби на трибуні був уже не всього плішивий старець з потанцювуваними в руці скельцями окулярів, а всевладний і всемогутній чаклун, так заслухалися усі, коли спец вникав, входив, владарював у невмирущій «Дамі з собачкою» великого Антона Павловича. І про що старий говорив, що найбільший, тремтливий подив викликало в старого?

Тут він поспішно й чинно всадив окуляри на носа, тернув долонею по лисині вперше і вперше вихапував не цілі уривки чи абзаци, а всього, здається, обривки речень, слова:

«Він... раптом обійняв її й поцілував у губи, і його обдало пахощами і вологою квітів, і зараз же він ляжливо оглянувся: чи не бачив хто?

— Ходімо до вас... — вимовив він тихо.

І обое пішли швидко.

У неї в номері було душно, пахло духами, які вона купила в японському магазині. Гуров, дивлячись на неї тепер, думав: «Яких тільки не буває в житті зустрічей!»...

Анна Сергіївна, ця «дама з собачкою», до того, що трапилося, поставилася якось особливо, дуже серйозно, наче до свого падіння... В неї опали, зав'яли риси і по боках обличчя сумно висіло довге волосся...

— Недобре, — сказала вона. — Ви ж перший мене не поважаєте тепер.

На столі в номері був кавун. Гуров відрізав собі скибку і став їсти повільно. Минуло принаймні півгодини в мовчанні...

— Чому б я міг перестати поважати тебе?..

...Очі в неї наповнилися сльозми.

— ...Я не чоловіка обманула, а саму себе».

Тут спец повільно зняв окуляри з носа, знову, спершись ліктем об трибуну, зосереджено, ба навіть якось задоволено глянув по залу.

— Що сталося, всі знаємо і розуміємо. Але як це відтворено! Скільки елегантності! Скільки тут іще не сказаного, скільки тут іще айсберга під водою! — старий вигукував, навіть радів диву.

Якийсь час старий мовчав, ніби давав кожному збагнути, осмислити, зрозуміти чар, схопити й собі — дорога ж довга, на тій дорозі пригодиться все.

А відтак старий спец погортав, погортав якимись листочками паперу, підніс окуляри до очей й тут же прочитав:

«...Узяв ззаду за плечі:

— Я не до вподоби?

Відступила до стінки. Вузлик покотився. Стогін виривався з грудей, коли, мов лещатами, стискав її.

— Най і я тебе попробую.

Вузлик опинився під спиною».

Якусь мить спец застиглими очима свердлов понімілий зал.

Хтось важко зітхнув.

«Свідощтво бідності!» — змахнув старий листком паперу в повітрі так, ніби комусь одному, а можливо, й не тільки одному хотів отого листка подати для звірки і вже постійного неспокою.

Старий, здається, іще говорив про велику таїну життя у слові, про достеменність і вірогідність всього-всього, що словом зображається і відтворюється, чому у слові і жити належить — найпершу і найстаршу, найголовнішу із усіх засад!..

Але ж він, Гаман, з потупленим обличчям, нічого не чув, бо здавалося: усі, усі дивляться у його бік, саме ж у його бік, певно, і листком змахувалося!..

Для самого кінця старий мудрець таки побажав кожному із присутніх на семінарі своєї дороги, своєї долі і справді своєї, бодай малої, та висоти... Не закінчувати ж було «за упокій», коли вже й без того таким твердим, таким суворим видалося його слово. У тій тягучій елейності все-таки довіра була, а тому і він, Гаман, сподівався, чекав, коли покажеться і йому бодай сякий-такий груночок...

Дарма...

Здається, «груночок» увесь і ховався отам... в кутку... За сліпими дверцями креденця...

— Де?.. Де?.. Де і моя, бодай невисока, бодай зовсім мала, а таки насправжня висота?.. І мені б облеліану,

небіжкою омріяну і заповідану висоту!.. Де мої сходження?..

Посоловілими очима застиг на просторій полиці з власними книгами. В добротно злагоджених оправах опасисті томи холодно випулялися, ніби чогось у черзі терпеливо єдино тут вистовбичували, а при них зовсім непомітно тулилися книжечки тонші, тоненькі, зовсім скромні, оті найперші, що з них усе на шляху й починалося.

— Байстряга! Потерчата! Збіглята мої окаянні і неприкаяні! Чого ви з таким лютим докором задивилися? Чого вам треба від мене?.. А-а-а. Смієтесь?.. А над ким і над чим смієтесь? З кого сміх пускаєте, пезаконнороджені без племені і роду! — судорожно стулив у долоні коштовність з комашинкою, відтак п'ятірпо розтуляв вельми повільно, неначе лякався, аби комашинка мигцем не знялася на крильця.

Сягнув долонею до полиці з книгами й жадібно про-
рік:

— Слави!.. І нам би, любі мої потерчата, слави! — спершу Гаман озивався тихо, коштовність підносив до очей ближче й жадібно вдивлявся до комашинки.— Бодай з маленьку комашиночку оцю, а таки справжньої честі і слави! — голос тут рвався надривно, з розко-
тистим хрипотом.— Змахни крильцями, створіннячко миле! Покажи, що ми живемо, живемо, живемо!..— Гаман обернувся, пезграбно закружляв і затанцював, відкинувши правицю з коштовністю і теліпаючи в повітрі ланцюжком.

— Живемо! — затиснув цупко комашинку в п'ясті й охляло опустився до глибокого крісла для короткого перепочинку.

Здається, віддихався.

Подзенькуючи горловинкою пляшки об вінце келишка, вицідив решту напою, не барячись, перехилив.

— Живемо!.. Живемо!.. Живемо?..— принишк очима до комашки, а химерна й справді нечекано-несподівано спершу повільно, повільно, мовби вагаючись і лінуючись, таки розвела крильця, змахнула ними й поволі злетіла. Зачудований Гаман трусонув головою, недовіливо знову припав очима до бурштину, коли й справді цілий рій комах з коштовності виривався й злітав. Гаман відхилився на спинку крісла, очима по кімнаті метнув, комашва спершу креслила в повітрі всього ліниві

лінійки, політувала, щодалі мошви більшало, аж поки не сповігала роєм. Мимоволі Гаман почав обмахуватися, для певності чіпко затискав золотого ланцюжка в жмені...

— О не треба, не треба!.. Що діється? — Гаман рукою замахав, коли книги з полиці почали валитися. Судорожно здригнувся, обвисло хляб й осідав...

Фронтасій прибув ранковим поїздом.

Онук не здивувався, що дідуся на пероні нема. Після телеграми відразу виїхати не зміг, барився, а нової вістки ані він сам, ані батько не давали.

Скільки онук не стукав, не догрюкувався, дверей ніхто не відчиняв.

Догадався нарешті зирнути в замкову щілку — ключ зсередини був у дверях. Із затіненого приміщення падало гаснуче електричне світло.

У квартирі хтось мусить бути!

Пойняло морозом.

Зібралися сусіди.

Ніхто нічого придумати не міг, як тільки вламуватися. Догадливий радив вибити шибу й так забратися до квартири. Але ж не було того, хто б це вчинив. Одні мовили, що взагалі до житла без прокуратури і міліції пробиратися не можна, когось брало острахом, хтось піднявся б і по драбині, та вік уже не дозволяв.

Несподівано нагодився циганчук. Як потім з'ясувалося, сподівався на гостинця — восени в цій хаті його обдарували поношеним светром і зовсім ще новим шарфом за художній свист і танець без музичного супроводу. Сам циганчук і витанцьовував, і собі в такт приспівував перед Гаманом...

Тільки парубчак почув, про що мовиться, тільки прибулий розгублений внук для захоочення схвально кивнув головою, коли вже й дерся по драбині з каменем у руці. Хтось настирливо гукав, що належить повідомити відповідні органи, коли дзенькотом посипалося скло, а прочовгані сидальниці блиснули за вікном.

Натовп чекав поніміло.

— Люди добрі!.. Та вони уже сконали!.. — вихопився циганчук ошпарено під брязкіт замка зсередини.

Внук увесь тремтів.

З натовпу повалили до житла.

Відкинуті на килимі руки Гамана готові були брати в широкі обійми.

— Лікаря! Швидко давайте негайно!.. Пульс іще живий!..— хтось гукав у юрмище, коли згас канделябр.

Гаман марив комашкою.

В лікарні збагнути ніяк не могли, чим обумовлено подібне, як і не знали, а про яку саме комашку йдеться, чого саме нікчемне створіння турбує недужого (лукава санітарка Василина про комашку стільки начулася, що й хворого назвала «комариком»).

Черговий консиліум мав зібратися з участю досвідченого психіатра.

1973

ЦИМБАЛАНЯ

I

Поріднені свати відданиці та жениха, кумове, ба й сусідове не висунули проводирем жодного з відчаєних гуляк, котрі завжди високо підносять бадьоре знамено гомону і гамору, хвилею котять весільну пісенну завязатість, звідки луною рвуться жарти, повинню розливається сміх, вихровою заметіллю обертаються танці.

Не піддавали зелено-молодої шумливості весільній гостині й дружбове з дружками. Можливо, тому, бо хлопці й особливо дівчата були наряджені в одягах, де кожна складка мала визначене місце, а більш імовірно через те, що і дружки, і дружби до весілля були мало знайомі, поки перекидалися більше скупим словом й обходилися стриманою легкою усмішкою.

Теплий серпневий вечір увійшов у ніч непомітно. Непомітно ще й тому, бо під цупко напнутим просторим брезентовим шатром електричні лампи світили уже й тоді, коли кризь віття густо нагородженої для краси та заслону ялинової, березової, тополиної зелені струмками пробивалося хоч досить ясне, проте вгасаюче і тануче світло днини.

Творити весільний настрій, здавалося, міг би й господар у хаті та на садибі, глава сім'ї і батько відданиці — немолодий, невисокий на зріст, весь посивілий електрик

лісокомбінату. Що не казати, а він дочекався тої сподіваної днини, коли перша дитина здіймалася на крила й відлітала до власного гнізда. Подібна трепетна радість невідома хіба тому, хто не женив, не віддавав, ба в силу неспроможності розуміти чуже щастя залишався байдужим та холодним.

Господар, певно, поки ніякого досвіду забавляти й веселити гостей не мав. А тому якимось старався бути непомітним, зніяковіло приймав поздоровлення при нагоді родинного свята від усе ще на гостину прибуваючих, більше дбав, аби на столах у повній щедроті були напій і всіляке їдло для потреби тілу, настроям — на потіху та радість.

Не більше талантів мала й господиня. Заклопотано ходила від стола до стола, від купки до купки весільних — порозсідалися, аби їм зручно не лишень за багатим столом пошануватися, але й приємно поготорити, ба навіть разом побути. Молодцювато зав'язана квітчаста хустка на потилиці в господині, підхоплені до самих ліктів рукави білосніжної легкої блузки, постійна усмішка й світло в очах спонукали не лише скинути з десяток літ, але виказували неприховану радість.

Сватів по женихові господиня люб'язно припрошала споживати, свашкам дякувала за честь та ласкаві віншування для молодих, сама бажала для них, аби щасливо дожили власних доньок повидавати, синів поженити, не тільки в здоров'ї дочекатися онуків, але й правнуків.

Музики-джаз, або джаз-музики, неначе добре тямили і з тим рахувалися, що й серпнева ніч при роботі довга, що згідно домовленості веселити їм належить не тільки до самої білої днини, але аж доти, поки останній гість залишатиметься у дворі. Тому були помірковані та економні на впадання, якщо при появі окремих гостей для вітання і проривалися бадьорим тушем, мелодії витягали мляво й коротко, більше відпочивали, аніж грали. І в усьому тут було ніби від розгону чи спокою для зосередження перед початком довгої дороги.

Єдиним, хто по обов'язку й звичаю тримався на поверхні, був весільний староста. Високий і поставний, в міру повний, з тим літнім загаром, що природжену смуглявість підкреслює, раз від разу весільний отаман зблискував білими точеними зубами з єдиним золотим, коли схапувався з-за стола й виголошував чергового

утертого жарта, тут же сміявся найперше сам, за всіх.

Наряд старости справді видавався химерним. По широкополому, десь на випадок роздобутому сомбреро з широким паском під бородою, картатій сорочці й розстебнутому комірчику, туго обтискаючих поясницю й цупко облягаючих стегна джинсах, по ременю з цифрованою мосяжною пряжкою можна було скоріше вгадати посланця з далеких і теплих рівнин та околиць заоканських, аніж вбачити у ньому представника села з-під високих карпатських полонин.

Від традиційного мудрого старости в отамані справді залишалося мало. Проте святе місце пустувати не може, тому саме староста й очолив похід молодих, віком середніх і старших до сільради, коли волю жениха та відданиці побратися в родину належало ствердити власноручними підписами при свідках.

Отаман у сомбреро й тісних джинсах міряв асфальтний настил тракту чинно, обвантажений обов'язком під поглядами прохожих і тих, що на весільний похід вибралися глянути з привуличних хат. Отаман кумедно тримав у руці довжелезного цибуха люльки з кукурудзяної гички — люлька була в оздобах з різноколірних китичок і стрічок, яечних шкарлупинах. До люльки, либонь, вкладався окремий смисл, бо староста з особливим достоїнством ніс її як до місця урочистої реєстрації шлюбу, так від сільради до хати, а під брезентовим шатром почепив на зелену гілляку вище власної голови.

Живий струмінь весілля потроху-потроху набирав сили.

У повітрі густо підкочувалися і пливли запахи тих обов'язкових страв, без яких жодне весілля на Верховині не могло б навіть уявитися. Усе тут дихало наваристими бульйонами і щедро до смаку приправленими підливами на різних запахуючих коренях і чистій, без найменшої фальші сметані, такими їдлами смачними, яких більше ніде в світі не варять, окрім нашої Верховини, а значить, ніде вас подібними і не причастують. До всього у повітрі гойдалися й струменіли аромати наповненої рисом і м'ясом капусти то під шкварками, то під тою ж сметаною — подавалося це на догоду вибагливого за столом гостя, ситого залежно від уподобання. На додаток, як скрізь водиться, цілими горами по великих мисках мліло одне м'ясиво дроблене і в котлети

сформоване, інше з телячих та свинячих м'якотей відбите і яечнею обмундироване. З-поміж їдла виглядало питво то цілком невинне і мирне зі скромними наклейками мінеральних вод, а також вод шипучих і підсоджених, то гонористе з претензіями на визнання сили й авторитету неабиякої хмільної дії з впливом на розум і настрої. Тут уже були наклейки зовсім інші — одні хизувалися поважними зображеннями в різних барвах, навіть зі злотом, інші зірками гонорилися, мов генерали, адмірала і маршали в активі. Армада ця, щоправда, стовбичила більше на столах ближче до молодих — саме тут і повсідалися найбільш поважні гості.

І так мирним плином, без особливого шуму та гомону гостина підходила вже до півночі, коли ураз поволі з-за стола встав той же весільний отаман, заклично піднімаючи в руці гранчасту недорогу склянку. Зирнув по гостях, ніби закликав до уваги, потім на ціле могутне горло затагнув скоромовкою:

Ой біла білявино,
Що тото таке —
Черевина відростає,
В цицьках молоко е!

Жінки й особливо свашки за столами вдали, мов ніякої коломийки з лукавством та хмільним бешкетством не почули — хай староста собі тішиться й жартує — на те весілля. Проте молодші, і вже в ріднішому житті дещо практичні старші, й повні ще нерозгублених сил чоловіцького ряду й обов'язку посміхнулися, дружбове і дружки були зайняті собою.

Староста для підтвердження та закріплення скромного успіху в сольному співі виголосив ще одну під слабо зібраній акомпанемент, бо музики не встигли підхопити супровід, коли соліст, немов тягара збувся, полегшено сів. Якусь хвилюк чувся ніяково, ба й незручно. Не інак, а через це ткнув виделкою в шмат праженини, зубами відхопив, тут же виделку відклав й помагав собі вже п'ятірнею. Й усе, здається, не од жадання їсти, а від бажання зайняти себе чимось, забутися.

— Цимбаланя!.. Цимбаланя! — почулося повідомляюче й цікаве, мов у весільній громаді явилось ураз найбільш бажане та всіма очікуване.

У поношеній простій свитині, у вибіленій не тільки сонцем, але й дощами легенькій блузці, в темному піджаку з широкого чоловіцького плеча й такій же темній

хустці — дивно посунулася на середину голови й відкривала волосся в нескупій сивині — під шатром з-за стола на самому виході (тут завжди всідалися гості самодіяльні, некликані) звелася довголиця смугла жінка. Якось незвично скосила очима вбік, де сидів староста під люлькою з оздобами і своїм сомбреро на зеленій стіні й після сольного проспіву, окрім кусня м'яса, вже нічого не знав. Зморшками врозбіг від очей позначене обличчя жінки похмурилося, на ньому холола нежіноча суворість.

«Вже встигла!» — почулося. «П'яна!» — кинув інший, і тут мимоволі довелось похвилюватися, чи жінка в поношеній одежі кепкування не почула.

Жінка в темному чоловічому піджаку ішла до музик. І все було, як належало по весільному порядку й ладу, бо помовкло, терпеливо чекало. Напруженість охопила всіх: молоду і молодого, дружок, сватів, просто гостей.

Потихли музики джаз-оркестру. Припадаючи до інструмента, підсліпуватий баяніст хвильку ще косив оком й дрібно добирав звуки, поки ліктем не торкнувся його плеча довгов'язий бубнар. Баяніст замовк.

Цимбаланя приступилася до музик й щось шепнула баяністу на вухо. Той здивовано задивився — певно, не розумів, що жінка хоче. Цимбаланя сягнула за баяном. Легко вхопила інструмента, навдивовижу спритно пробігла по перламутрових кнопках клавіатури. Баяніст кивнув головою й ледь усміхнувся, подаючи знак побратимам, аби помовчали.

Прокашлялася перед співом, піби щось стискало горло.

На неї раптом напав такий затяжний важкий кашель, коли виділося: кигиканню не буде кінця. Хтось мерщій налив до склянки води й приступився, подаючи, аби напилася. Цимбаланя долонею від себе подала знак, що пити не буде, тут поклала руку на груди, мов тисла біль.

Як раптово кашель напав, так ураз відступив. Коли вже здавалося, що так і сяде за стіл, звідки всталі, Цимбаланя ковтнула зі склянки. Всі потихли, як окинула весільних гостей поглядом.

Ой на горі сніг біленький...—

попливла така лагідна мелодія, коли вже все німо-глухо потухло й було чути одну тільки Цимбаланю — задиви-

лася кудись далеко-далеко й бачилося, ніби вмить готова злетіти.

Приснився мні мій миленький,
Що на білому копі
Махать рученьков мені
В гаю, гаю зелененькім...—

на цих словах Цимбаланя задумливо приплющила повіки, мов була вся не тут, під брезентовим шатром між людьми на весіллі, бо нічого не воліла бачити, окрім того, що в уяві ураз виникало й малювалося їй. Суворе обличчя жінки вмить такою ласкою, повнотою щедроти світилося, коли й сама вона мінялася до краси — ветхий, не для весіль і свят одяг ставав якимсь уже й непомітним. І тут залишався тільки одним піднімаючий та облагоджуєчий спів.

Дав коневі воду пити,
А мені став говорити:
Ружа цвіте навесні,
Дайте рученьку мені
В гаю, гаю зелененькім...

На перших словах Цимбаланя наче показувала, а де потік чи криниця, звідки напився кінь, рука стигла раптом у повітрі, коли пісня далі пливла:

Пішов милий та й до хати,
А пазустріч батько й мати.
Батько й мати веселі —
Буде свадьба на селі
В гаю, гаю зелененькім...

Цимбаланя останнє слово звела повільно до тихого, сама ж дивилася в бік, де стояла господиня з господарем. Певно, були і вони захоплені, бо мати молодої хусткою знімала сльозу радості.

Хвильку все мовчало. Мов розгубилося й не могло ураз опам'ятатися. Та тільки хтось вдарив у долоні, коли Цимбалані для подяки заплодували всі. Могло здатися, жінка іще проспівала — стояла, а музики мовчали собі й ураз не знали, що їм чинити. І так було, аж поки до Цимбалані не підійшов Каптюжений Юра — все обличчя мав покроплене і подзьобане дрібними чорняво-зеленуватими краплинами.

Каптюжений тримав у долонях цупко по склянці. Рідина вигулькувала й обливала вузлуваті пальці, коли Юра йшов, а самі склянки у великих руках бачилися іграшковими.

— Пий! Заробила! — Юра з такою зухвалою наказовістю тикав горілкою до розгубленої Цимбалані, що жінка мимоволі відступала.

Каптюжений не барився, бо тільки жінка озирнулася за допомогою, коли своє випив мигцем.

— Випийте!.. Ви так красно для нас проспівали... Хто іще так зміг би?..— господиня приступилася й защебетала, тримаючи куцого наперсточка зовсім для себе незвично.

Ледве жінки сягнули питвом для поклону, коли Юра наперстка від господині вихопив і ткнув натомість грановану склянку:

— З таких пили тільки пани! Буржуї! — миттю краплями вибризнув під ноги.

— Що ви! Що ви! Та я зовсім вцапіла б, коли б отакими...— здивована й збуджена мати молодої не знала: на завпадливого добродія злитися чи ні.

Тримала свою склянку розгублено й Цимбаланя.

— Пийте!.. Най сила не видихається...— Каптюжений понукав, аж борлак затанцював, то вистрибуючи, то ховаючись.

— Мені треба, аби порядок... Аби кожен погостився і був пошанований...— господиня таки налила до наперстка й сама спішила віддати честь Цимбалані — пісня таки ураз зігріла її тим чаром, коли все у пій жило поновому й собі співало.

Господиня своє перехилила непомітно легко — так беруть перестрибом вузеньку неглибоку яружку чи перестрибують потічок з рівного на рівне. Інак було Цимбалані. Перед тим як піднести склянку до зниділих губ, так глибоко вдихнула повітря, мов належало іти надовго під воду. Озирнулася по склянці, ніби і по кількості горілки мала пересвідчитися: вистачить чи не вистачить вдихнутого про запас. Заплющила повіки. Піднесена до уст склянка з обережною та зосередженою уважністю затремтіла в долоні, коли Цимбаланя так повільно-солодко з неї смоктанула, паче в цьому і був великий смак і такий же великий смисл випивання.

Вона, їй-богу, не пила! Вона отой напій поволі-поволі пропускала тоненькою цівочкою крізь зуби, вбираючи жахливу радість.

Відвернути очі! Либонь, ані до неї, певно, і окрім ніхто саме так не споживав стокляте зілля.

Випулсним оком весь усміхнений, щасливий Каптюжений дивився на Цимбаланю, притакуючи для похвали видовженою головою.

Допивши, Цимбаланя денцем склянки перевернула догори, цим показуючи: не залишилося крапельки!

Каптюжений ляснув долонею Цимбаланю по рамену й вигукнув:

— Стопроцентова! Стопроцентова!

II

«Стопроцентова» плакала.

Упавши головою на тверді долоні, запустивши довгі пальці в посивіле волосся — хустка посунулася на потилицю,— Цимбаланя не стримувала сліз, не соромилася плачу, а тому не просто сльози виливалися давніми кривдами, жалями та болями непримиренними, але й обікали душу.

Коли Каптюжений наповнив тесаника для себе, Цимбалані такого налив усього пів, вона скривджено вхопила пляшку й долила по вінчик і собі завпадливо. Юра лапнувся за жінчине плече, ніби тут належало важке-важке підняти, а вона мала помогти.

— Стопроцентова! Стопроцентова! — сягав долонею Цимбаланю в тому захопленні, де була не одна похвала, але вдячність за нагоду перехилити: в селі тільки десь пилося і розливалось, Каптюженого кликали чи не кликали, сам являвся. По власному встановленому правилу спершу стовбичив, приглядався, куди закинути якір, потім таки надійно сідав за той стіл, що давнім верховинським звичаєм готовий був прийняти так непростених, як і прощених. На перших разях Каптюжений чув скутість, зиркав непевно по сторонах, а тільки до чарки наливали йому, як вельми діловито і без зволікань випивав. Пригощання бралось кругом другим, хтось тягнувся наливати нову, коли Каптюжений мало-містку стопчинку для сліз відсував рішуче з гонором і підставляв могутнього в силі тесаника отого, що ставився для води. Хтось тут на Каптюженого косився і морщився, хтось його мав не вартим ламаного шеляга, та були, що знали: краще ані ділити, ані множити. Минали година, друга, а Юра чувся вареником у сметані...

Другу склянку Цимбаланя махнула коротким ковтком. Не зводила повік, не ховалася, а пила просто на людях так, ніби миттю одною і хотіла впоратися. Правда, з добродушною осудливістю очима повела до старости в картатій сорочці, либонь, вдоволена, що був непомітним після своєї розстебненої коломнйки. А тільки очі зупинилися на відданиці в білому з повітряно легким вбранням, коли молода до неї усміхнулася. Хто, а вона збагнула пісню. Цимбаланя справді так проникливо ще не співала.

Цимбаланя ішла з-за стола, а музики схаменулися, належить знати честь і нескупий гріш відробляти.

Хапаючись за рамена одних, Цимбаланя добрела до мощеного дошками кутка з оркестрантами.

Хлопці грали. Вона стояла й чекала. Зміряла очима червонополицього скрипаля з обскубаним рудим вусиком. Середніх літ чоловік грав, наче милувався собою, скрипкою, легко вистрибуючим смичком на струнах, сам несамовито схапувався й вилицею до скрипки припадав. У селі знали, що скрипаль Газуда кривдою обкрутив збіднілу вдовницю після смерті старого вчителя співів аж на десятому селі й ніби за безцінь в'ярмаркував коштовного інструмента. Колишній власник скрипку беріг не через те, що сам на ній грав, а тому, бо на скрипці добував собі велику славу в капелі ще вчителів предок при цісарському дворі у Відні. Знали і те, що Йоаким Газуда не може скрипкою нахвалитися, не довіряє кому-будь торкнутися до неї. Цимбаланя через ці вісті й бажала довідатися, скільки тут правди. Хміль і закипіла бадьорість не завадили терпеливо чекати кінця мелодії.

Стала дивно по-чоловіцьки на обидві розставлені ноги й сягнула раптом правою по Йоакимову скрипку. Хвильку отупілими очима Газуда дивився на Цимбаланю. Даремно знав добре, що вона грає на всіх в оркестрі існуючих інструментах, від Цимбалані незграбно відвернувся, а скрипку для безпеки сунув до футляра й клацнув замками.

На зниковілий подив своїх побратимів Газуда сіпнув вусиками, прискочив до столика для пригощання музик при відпочинку й налив склянку білої.

— Прошу, пані! — ластовиння зарябіло на руці, коли сунув питво до Цимбалані.

Стояла німо, озираючись по Йоакиму з голови. Сполотніла й оковитою гулькнула Газуді під ноги.

Йоаким затупцював клишаво розплесканими ступнями від несподіванки.

Сміх упав Газуді на голову.

Скосивши очима на кривдника, Цимбаланя мовчки відступилася і важко сіла за стіл. Зібралася похмуреною громадкою, опустивши голову.

Каптюжений якомсь непомітно підсів, гладив, гладив долонею її плечі, примовляючи:

— Стопроцентова... Стопроцентова...

При втішаннях крізь щербини у верхньому ряді зубів спереду в Каптюженого шелестів цвіркотливий свист, а рамена Цимбалані боляче здригалися.

III

— Дивіться, свашко любя! Як урвав честь Йоаким Цимбалані,— співчутливо повела очима від останнього стола жінка, що пильно дивилася на музик — їй справді зручно було все бачити.

— А то є, свашко, так: добрий музика свого струмента з рук не віддасть, бо знає, що той струмент до нього повернеться вже не тим... Ще й долото, або свердло, або сокиру майстер іншому не позичить, коли хоче, аби все у нього було в порядку...— зашсбетала маленька жіночка, приглядаючись до всіляких тістечок на великому тарілі й добираючи, а яким би найкраще полакомитися.

— Знайшли, кумо, що до чого прикласти! Скрипка — не долото! Але коли від майстра просить майстер, треба знати честь і не боятися, що відкусять або струмента з'їдять...

— Всяке буває... Еге, мій купив собі діаманта скло різати. Не міг натішитися, як той діамант скло брав — тільки хрупостіло і по лінійці, як струною натягнутий сивий волосок, ламалося. Прийшов до мого син свата Федора. «Дайте та дайте скло зарубати!» — просив. А мій дурний дав. Приніс той діаманта, повернув. Взявся мій знову за роботу. А діамант уже не ріже... Отаке може статися і з Йоакимовою скрипкою...— маленька свашка стояла на своєму й не відводила очей від Цимбалані.

— Плаче, небога, дощем падолистовим... Треба вчинити, аби хтось плакав на весіллі!..

— Коли хтось на весіллі плаче, у молодих будуть плаксиві діти!..— мала горішаного рогалика ткнула до уст й відхопила з нього шмат.

Всього ласувала тістечком хвильку. Бо тільки ковтнула солодке, як інше їй не давало спокою.

— Най за чужим не дивиться...— говорила лукаво й уже не зводила погляду з жінки, що мала великі сині очі.

Синьоока мовчала.

— Для чого їй були цимбали? Кажіть! — мала зі ступеного кулачка для лічби підхопила великого пальця вгору.

Синьоока мовчала.

— Для чого баян? Кажіть! — мала випростала вказівного.

Синьоока мовчала.

— Не могла обійтися без бубна? Для чого їй трембіта? Кажіть! — у повітрі стирчала розчепірена п'ятірня, мов загадки всі були розгадані.

Синьоока і тут мовчала.

— Для Цимбалані скрипка? — зичила пальця з правої.

Синьоока мовчала.

— Знаєте, свахо, іще розумію, коли якась дівчина собі купить дримбу і на ній для потіхи навчиться грати... І я була молода й дурна: на дрибмі-м грала біля корів. Але аби я бралася за скрипку, за цимбали?..

— Знаєте, свашко люба, який у кого талант!..— синьоока шукала бодай крихту милостивої ласки.

— У жінки талант до чоловіка та дітей. А ще до кужеля та кросен, до мотики і грабель!.. Бо це суджено їй самим небом на землі!.. А Цимбаланя своє пробаянила та процимбалала... Кому її треба таку?

Синьоока мовчала. Вона знала сваху з її завпадливостю. Недалеко нової хати на садибі зведено гніздо для ще одної родини, в кінці городу закладено фундамент для третьої, а припорошеною плівкою був повитий на подвір'ї великий штабелище деревин пиляних для перекриття і всілякої столярки.

Мала з мужем здалася на руку. Дбала дома тоді, коли чоловік цілими місяцями бригадирив на сезонних роботах далеко від Карпат. Як осінь входила в сльоту, ба й заносило снігом, чоловік малої повертався ледве не з вагоном кукурудзи в качанах, центнерами пшениці та

соняшнику, всілякого насіння трав. А було — з вагоном лісу.

Коли мала обвантажувала добрячі кишені рогаликами та іншими тістечками — збиралася, бач, додому й дбала про дітей, — синьоока вдала, що нічого не бачить. Вона-бо ніяк не могла позбутися думок про Цимбаланю з її непривітною віночною долею і причиненою безглуздою кривдою на весіллі.

— А, свахо!.. — синьоока задумливо звела чоло зморшками. — Коли казати чесно, в Цимбалані також є серце. Не з'їла б Йоакимову скрипку, якби дав їй пограти для душі і серця. Після цього Йоаким для мене честі не має, бо він — останній лайдак! — непримиренна сваха не могла вгамувати невдоволення, бо ставало ураз образою і для неї все, що скоїлося в одну хвилину з Цимбалансю на очах весільних гостей.

— Не кажіть нічого! — мала затараторила дрібно. — А де скрипка самої? Коли її кортить пілікати по струнах, свою принести було — серед музик місце б знайшлося. Та вона свого струмента занастила... Бо цигана захотілося!.. А циганище — бодай не снівся — з нею женихався, доки скрипку не потягнув... А для чого циганище порядній жінці? Хіба для ганьби?.. Та ще аби вулиці мали про що говорити, аби мали чим дурні тішитися... — мала люто карала Цимбаланю.

— І в цигана, свахо, душа... Цигана теж ніхто з огорожі не виломив так, як виламують кілка чи штахетину... — при злій заповзятості малої синьооку розбирало й виводило, хоч сама була сердита й собі на кучерявого приبلуду Арпі Понго — десь зо п'ять літ тому з далеких і невідомих світів приبلудився, з тиждень пожив у Цимбалані, потім зник і на дорогу добру скрипку від жінки прихопив собі, либонь, замість платні за послуги вдень і вночі...

— Що не кажіть, а циган — то останне, що тільки бути може... Пожити й обікрасти?.. — мала ніби шкодувала Цимбаланю-невдачницю.

— Скрипку шкода і жаль... Так красно грала по весіллях, і сама Цимбаланя з нею виділася, як гусар на коні... А тепер... — скрушно мовила синьоока, а далі легко усміхнулася й продовжила: — Дівочого вінка, гадаю, від неї не поніс... Тільки за життя радості було... — синьоока, здається, сказала вже все для виправдання Цимбалані.

— Могла покластися з ліпшим... Еге, Панфилович був недобрий, а який чоловік!..— мала, бач, не могла зупинитися.

Синьоока байдуже помовчала, а потім таки не втрималась, аби не мовити й свого:

— Хіба там було з ким жити? Панфилович примандрував за Цимбаланею тоді, коли небога за сезон намозолила... Доки зароблене гріло, їв, пив, а до роботи сам не ставав, бо до неї був, як олов'яний птах до літання! Не було з ким жити, бо і до голови, сволоч, брався — в синяках ходила, сарака...— Цимбаланю синьоока і тут виправдала повністю, а мала уже дивилася за той стіл, де Юра Каптюжений впадав для потіхи й розради до жінки з насунутою хусткою серед завчасу поспівлої голови.

IV

Не лишень її серце плакало.

Плакала душа.

Тільки очі не плакали...

Очі німо гляділи в далеку далину звідсіль. Од музик і скрипаля з обскубаним рудим вусиком... Від того самого, що не дав їй скрипки, аби пограла сама собі.

Дарма Каптюжений потішав... Бо ніщо не могло розрадити її...

Тільки на осонні зеленіла молода травка пророслими чубчиками, як дівчина Цпля вишукувала зелений стрільчастий трав'яний листик і вже вклала його пищиком між два великі пальці жменьками зібраних долоньок. До оцього дивного барабанника припадала устами, дула між щілку з трав'яним листком-пищиком й добувала тонкі й довгі звуки нехитрої, проте чутливої мелодії...

Ген-ген на високих полонинах іще білів сніг, птахи співали в одних тільки долинах, природа сповнялася радістю. І вже, здається, не один тільки сонячний промінь голубив пробуджену зі сну верховинську землю. Бо співало й дівчатко. Вона сиділа збіраною громадкою, підбгавши взуті в постоялята ніжки під себе й виставивши смагляве личко до сонця, а до уст притуливши зібрані купкою жменьки з трав'яним зеленим листком. Той листок їй корився, коли непомітно вдихала повітря і вдува-

ла його знаюче між долоні. Листик тут по-весняному співав весело радісною птахою, отою самою, що пару собі уже знайшла, в парі буде нову домівку, то у пищиківі знов був манливий спів птиці отієї, котра у співі уже й змудилася, а пари поки що не знайшла.

Справді, хто подумав би, що пастушка була великим майстром пташиного співу? Бо ніхто не знав про оцю її здатність для дивотворення зі стуленими долоньками на устах...

Другим інструментом для неї була дримба. Отакий собі простенький з простих прилад: нехитра основа-рамка до підківки зведена, а на рамці примайстрований пищик під прямим кутом із закинutoї пружини годинника. Дримбу дівчина сама купила собі на ярмарку від мандрівного цигана-коваля, що дійсно майстром був неабияким: все-все співало, до чого тільки доторкалися його вмілі руки, а найперше — криця, мідь, олово, ба навіть звичайне залізо.

Коли напасені ягнятка влягалися в холодку під деревами, сідала на галявинні для відпочинку й собі. З пазухи добувала біленьку хусточку, а з неї — дримбу. Іще не дотуляла видовжених кінців підківки до уст, іще не показувала білих зубів, іще пластинки в оправі пальцем не доторкалася, не вдихала й не видихала співаюче повітря, а вся вже ставала отим інструментом, що озивався співом, гомонів луною зелених схилів, узлісь та гушавин. І їй самій нічого більше не треба було, окрім співу з неугавною луною й нестримним рокотанням гомону...

Не знала, що з нею творилося тоді, коли дримба ураз озивалася маминою колісковою піснею з добрими сподіваннями та казковими замріями на дороги близькі й далекі, на білий цвіт дівочої чистоти і краси, на цвіт червоний любові щирої і вірності надійної... Не відала, що кличе і манить її ген-ген за овиди блакитні з тою ж піснею знову — без пісні не життя і не радість їй...

Тільки танули сніги і дихало теплим вітриком для проростання і цвіту, коли виганяла на випас овець. З кормом для тваринки приходилося скупко, тому цілими днями пастушила. Дні, правда, з тваринкою на полі видавалися не такими й довгими ще й тому, бо не одна тут була. Випасав овець на пару з нею і Боднів Петрик.

Петро був собі легінчук, а просив її, аби грала вона йому на дримбі всіляких мелодій та пісень. І вона гра-

ла, грала аж доти, поки не повідалося в тих мелодіях уже й те, чого словами ні за що в світі не виказати... Бо вже була не дівчатком, а дівчиною — хіба не сплинули літа з веснами од трав'яного півкала? А що легінчук Петро? Він таки і їй виказував свої мелодії з піснями так, як, певно, нікому ще до неї...

Якось попросила Циля одної осінньої, ще теплом прогрітої днини, аби їй Петро дав сопілку до рук — таки хотіла спробувати, як той інструмент промовляє...

Скоїлося диво. Досить було дівчині прикласти пальці до воронки й дихнути, коли сопілка до неї озвалася, промовила незвіданими досі чарівливими голосами.

Петро збагнути не міг, звідки оце вміння у дівчини, якщо ніколи ще пальцями по воронках не перебирала. А можливо, що то лишень здалося так Петрові...

Було це, коли вівці бралися на полонину.

Боднів Петро вівчарив разом зі своїм вуйком-ватагом. Господарі зібралися, аби не тільки дізнатися, скільки молочного скарбу від овечок за літо їм належить, але й тваринку отарою проводити на полонину. Коли вівці кожного газди були подоєні, молоко — заміряно, почалося взаємочастування та пригощання тим, хто на що багатим і щедрим був. А вкінці дійшло до розвітання з пасовищем над селом — дарувало тваринці привілля, — з посиленням благословення зеленій полонині, що має прийняти тваринку в свої обійми запахущі на трави шовкові, в просторі неосижній для цілого теплого літа...

Господарі посідали колом і самі заграли на припасених денцівках. Були в мелодіях тої гри їхні дороги молодості давньої, сходження на полонини власні, туга за сплинулими літами осіннім листом по нестримних бистринах... Були тут, врешті, передзвони молочних отар з саморобними дзвониками та колокольцями — в цих дзвониках не лише чаклунська вмільсть циган дзвінкотворців, але й спопеляючий шал гарячої душі...

Дійшло до вівчарських трембіт. Першим грати мав наймолодший з вівчарів, останнім — ватаг. А коли хтось у трембіту подути хотів би з присутніх на мірі — будь ласка!

І саме по трембіті впізнавалося отого не лишень найбільш вмілого в'язати вузлами повітря на видиханні і

вдиханні, далі грайливими перекатами випускати мелодію на дрібні хвилі, в широкий розліт обіймати гори далекі й близькі...

З давнин Верховина не пам'ятала жінки, якій би скорилася трембіта. Тому весь чесний люд на мірі застиг, як знак від надоеного молока заховала до білої хустки, а далі вузлика сунула до вишиваної пазухи й сама поспішила взяти трембіту.

Приклала дульце до уст. Хвилиною ніяковістю прижмурені очі розтулила й ними застигла на горизонті, мов п'яніла від глибокої і такої ж далекої густої-густої синяви. Повиділося їй не інше, а ширяння орлиці в повітрі високо-високо над тими пасовищами, що за літо мали обрости тучними травами і до себе позвати косарів... А далі височіла в піднебессі й казкову землю озирала з тої ж висоти лету орлиці, бо трембіта піднімала не одну її, а всіх, хто тут знаходився.

Боднів Петро до трембіти не підходив. Тільки потім посилав луною Цилі свої думи, а чого зелена полонина їх розлучила...

V

— Що вам казати, свахо!..— синьоока підняла з-під стола округлину білого хліба, що з необачності від когось на землю впала та так і валяється.

Дбайливий староста проходив з білою мискою скибин весільного короваю молоді — за береженням звичаєм належало кожному гостеві з короваю для пожитку взяти, натомість поклавши по волі і можливості грошей «для коліски».

Синьоока з почуттям жіночої достоїнності спокійно притулила на край миски чверть сотні бузкового кольору й скибинку тримала в руці, коли балакуча сваха мигцем між купку банківок сунула пом'яту зеленаву троячку.

— На скибинку я трапила чемну... Най діточки полакують...— мала вгорнула кусень короваю.— Принесеш — діти раді... Кожне вкусить і здається йому — сама відданиця дала...— мала ніяк не могла стримати захоплення від справді запахуючого весільного хліба молоді...

Тільки староста з примовками, що гроші молоді потратять розумно, бо найперше дадуть змайструвати ко-

лиску, накупують все для немовлятка, аж потім уже й для себе щось більше для пам'яті придбають, аніж для одної тільки голої потреби...

— Ви щось, свашко, хотіли сказати?..— мала метушливою мишкою обернулася до синьоокої.

— Цимбаланя не виходить з голови... Щастя її минулося того літа, коли Боднів Петро на стаї овець залишив, а сам через ґруні до наших дався. Добре, що з ватагом був підпасок...

— Петро до наших через ґруні пішов, а скрипку таки Цилі залишив. Тільки всього й пам'яті було по ньому, що та скрипка. Сарака не повернувся... упав...— сваха говорила якось прудко, а потім ще додала:— А вона візьми і віддай скрипку циганиськові. Де тут розум?

...Бувало, як піднімался з-за столів для прощального танцю з молодю, коли весільний гомін глух, збиралися всі увагою, бо хотіли не тільки само прощання бачити, але в танці обернутися для радості з тугою — востаннє танцює одружена дівчиною... Скрипачка Циля мовби ураз зливалася зі своєю скрипкою всіма радостями і всіма жалями, через це скрипка її і сама розливала радості та жалі. Тут все корилося волі скрипачки. Панувала над всіма, хто з молодю обертася то лагідно, мов плив на легких крилах, озираючи землю, красу на ній, а далі то спалахував шалом, так прудко обертася, що за ним не встигла б і вітрогонія. Бо хто здатний був би помітити, а де ті ноги в танці — землі торкаються чи землі не торкаються зовсім — замість ніг одне тільки кружало...

Знали в селі, знали в ближніх і дальніх селах несамовитість Цилі, коли на скрипці грала для прощання молоді з оселею, з подругами, з дівочю порою. А тому й ті, що дивитися іще могли, а своє відтанцювали, поринали в свої потаємні душевні замрії. І вже на скрипці снувалося їхнє спогадання про далеку-далеку власну весільну ніч з гуртом гостей, музиками, неугавним гомоном, танцями з коломийковим бешкетством. А від пам'ятної ночі лягали дороги довгі зі всім, що давало життя з радостями скупими, трудами важкими. Була тут і непривітна чужина по заробітках, змарнована молодість, розбиті мрії. Цилина скрипка ж наперекір усьому кожному дарувала радість, через що гру її слухати вік цілий — наслухавшись такої, помирати не жаль...

— Господи!..— замріяно ураз синьоока усміхнулася.— Ніхто на світкові білому танець молодої не грав, як грала його Цимбаланя!— мовила, вслухаючись у квиління Йоакимової скрипки і цимбальні передзвони, забулася при цьому на саму Цимбаланю.

— Бо ще була в ній душа...— безжально кинула мала жінка.

Синьоока тут мовби розгубилася, не знала, а чим на подібне відповісти й чи варто відповідати взагалі. Мала завзято ласувала рогаликом, що його начинили маком, припудрили на ванілі витриманою цукровою пудрою. Хотілося синьоокій теж спробувати, що за диво оті запаху рогалики, та лиш на свашку глянула, як бажання з'їсти тістечко вітром гайнуло.

Здається, не було про що говорити.

— А скажіть, чому прозвали її Цимбаланею? — мала питала з якимсь справді дивним лукавством.

Синьоока вдала, мовби не чує. Знала, що скрипальку прозвали Цимбаланею через те, бо грала і на цимбалах. От тільки міркувала тепер сама, а чого саме Цимбаланею, не інак. Могли бо і скрипалькою, і бубнаркою, і баяністкою, і кларнетисткою — на кожному з інструментів грала з однаковим завзяттям, бо ставалося, що самій в купці музик приводилося брати інструмента отого, якого не вистачало для повноти.

— А чому її Цимбаланею?.. Еге, як димить!.. Дивіться лишень... не кожен заклятий куряк диму до грудей вбере і крізь ніздрі випустить комином...— мала протикала очима Цимбаланю, в якій кінчик цигарки позлому світився жариною.

— Коли, свашко, ми були іще зовсім молоді, а до Ужгорода нас повезли на лямпаду показати, як у нашому селі женяться, Циля грала на цимбалах. Я була дружкою, дружбив Іван Лісників. Під вінком — Писарева Анна, женихом — Федір Данилівський. Та сказати вам хочу не про це. Нам в Ужгороді за музику, співи і танці таку честь віддавали, як заслуженим. Цього було не досить, бо нас повезли на показ до Києва і Москви. Знаю лишень, що з Москви Циля повернулася уже Цимбаланею.

Та може, на тім би й обійшлося. Поговорили б, поговорили б для забави і сміху, а далі й забули б. Та ні. Десь через місяць після доріг покликали нас до Тячева. Тут за нашу забаву давали нам подарунки і грамоти.

Той, що кожному тис руку й до всіх привітно усміхався, білу долоню поклав на плече дівчини й питав, де вона грати на цимбалах навчилася. «Сама я навчилася цимбалити!..» — відповіла Циля. Той погладив її по косах й очима засвітив: «О, коли б ви ще і до школи походили!.. Отоді з вас була б цимбаланя!..» — сказав, а наші всі при цьому розсміялися.

Іхали ми з Тячева після гостини в ресторані, яку нам на прощання дали, й просили, аби Циля поцимбалила.

— Потішила? — мала питала відразу нетерпеливо, коли синьоока замовкла.

— Забавляла, сарака... Відтоді Цимбаланею і лишилася. Правда, на цимбалах грати більше не хотіла. Думала, що прозивка з цим відсохне й відпаде. А прозивка як прилипла, то й приліпилася... — синьоока розповідала спокійно і так докладно, мов до завзятої співбесідниці-свахи уже не мала ані крихти.

Цимбаланя саме тепер припалювала цигарку від племінця — тремтів племінчик між двома пальцями в правіці Юри Каптюженого.

— А знаєте, свахо, поговоріть про отого циганина — людська злість! Нічого з тим циганом у неї бути не могло! — хоч синьоока готова була Цимбаланю і виправдувати за легковірність насправді, тут обмивала і білила її.

— Поговоріть собі... В селі й воробці відцвірінькали про її женихання з Понго...

— Воробці не воробці... Все — одна брехня!.. — синьоока зітхнула й забулася вбік, де Цимбаланя тонула в цигарковій хмарці.

— Най буде по-вашому... — мала задирикувато кинула, аби далі в розмовах не йти...

VI

Світ був великий.

Великий був світ навіть у далекому верховинському селі.

Даремно ще в квітні білили снігом обочини на полонинах, що тримали край неба.

Даремно хтось міг подумати, що все тут від великого світу заховане і горами затулене, світ великий був і в далекому верховинському селі...

З гір хтось уже спустився й оселився при опустілій за війну головній вулиці — зайти позникали, — народна влада виділила землю без одної копійки...

Хтось по вечорах ходив до вечірньої школи, щоб навчитися читати й писати, — подібне раніше багатьом і на розум не спадало.

Скрізь були свої люди — зрозумілі й близькі... І це було найбільш істотно, важливо...

Світ побільшав і поширшав...

Світ великим став ще й тому, бо скрізь потрібні руки... Нехай і маловмілі, а руки.

Цилине серце повнилося радістю, а поки збагнути не могла, чому саме той лист був написаний до неї — сталося це після поїздки в Ужгород, до Києва і Москви. А писали їй в тому листі, щоб їхала до школи, — приймають по одних цимбалах, без екзаменів. Сам вчитель з міста приходив разом з головою сільради. Умовляли її. Слухала, слухала, а як бути — не знала. Потім таки погодилася їхати. Саме тут і для неї світ більшав...

А як прийшлося їхати, старий батько її, Тоній, зажурився — на очах сльози світилися. Не змогла покинути одного в хаті на околиці села — була наймолодшою дитиною...

На цьому великий світ помалів...

Й було далі, як рік, п'ять літ перед цим. Маленькі на засувках вікна, обкурена паша печі в хаті, відкрите в сінях, задимлене до полиску на кроквах горіще, гострий овид від хати зі сходом сонця по ранках...

А потім світ ще поменшав...

У сльотаву осінню днину провели Тонія в ялиновій білій домовині на цвинтар. Сусідове ще зібралися пімнути старого, була в хатині родина близька і дальша, просто люди зішлись до оселі... А далі вже настала сіра самота...

І світ став малим зовсім-зовсім... А в світі вона одна зі скрипкою від Петра...

Тільки глухла і німіла вечорова тиша, тільки сутінки бралися в ніч, як у руках скрипка опинялася. Смиком нервово і швидко водила по каніфолі. Виділося, що враз від хати пливе ген-ген, піднімається понад село високо, що звіттіля видно уже все й далеко. Через це не чула самотності. Намандрувавшись, знесилена уявою поверталася до хатини. На пахучих вівсяних снопах відпочивалося солодко ще й тому, бо натомлена денною

працею. Сон приходив глибокий, вранці лихе забувалося.

Бувало, смутки на неї падали вранці. І тоді скрипкою рятувалася. Тепер мало грала — день-бо для роботи прийшов...

Косила. Не кожен добрий косар міг би з нею позмагатися. Хто полем не проходив, де вона стинала й стелила трави, ставав і заглядався.

Ішла взимку перед санками з сіном сама. Сніги біли, в очах сліпило, а вона при спуску в батькових ватяних ногавицях і фуфайці, в батьковій кролячій вушанці була схожа на доброго парубка, що перед санками з сіном вистрибує схилом.

Святами для неї були весілля.

М'ясниці для неї були порою, що збігала непомітно. Сусідка Настя в пору хвилі весіль опікалася її корівкою, бо сама Циля пропадала від Жолобка (так звалася околиця з хатою) далеко інколи продовж цілого тижня.

Славною була скрипалькою! Не одне весілля відкладалося з-за того, бо замовлена була. Її дочікувалися.

Забавляла щедро. Особливо тоді, коли брало її легким хмелем. Тоді витворяла різні обертоси і перевертоси скрипкою — то ставила інструмента на маківку голови й пілікала тут, ставала на одну ногу й грала на коліні ноги піднятої, клала скрипку на крижа і грала з таким ошалілим зухвальством, що усіх брало несамовитістю танцю. І все було б для дива гарно, коли б скрипалька по весіллях не призвичаїлася до оковитої з пристрастю. Якщо спершу брала зайве аж тоді, коли весілля наближалося до кінця, потім її хмільні радості наставляли раніше.

На весіллі, звичайно, завжди знаходилася «добра» душа, що поспішала до неї з чаркою. Скрипалька мигцем хмільне ковтала й тішила далі. А хтось знову пригощав її, коли скрипка шаліла. І все тут шаліло з її завзятої волі в танцюючому щедрому немилосерді — під її скрипку не танці, а згуба...

Дуже витривалий, чутливий сердечно і на крила вихору піднятий люд у заметілі обертався тоді, коли музика спритно і знову мигцем хапала нову чарчину. І вже тут під сатаніючу скрипку все живе танцювало не просто до солоного поту, а потів сімох на сім помножених...

Негараздом вінчалоя, як хтось Цимбаланю підводив у перепочинок між танцями до стола й вдячно частував. Трійло зайве непомітно випивала, а тут губився взятий на себе обов'язок веселити люд, аж поки останній гість не покине садибу... На кількох весіллях, де бубон гупав, баян сахтів, цимбали сердилися, ще скрипка Цимбалані відлежувалася... Бо й Цимбаланя відлежувалася...

Так було по всьому.

В одні м'ясниці зовсім непитущий сухар Йоаким Га-зуда зібрав джазик, утвердив свої мелодії під модерн і вже розносив славу про власну скрипку з незвичайною дещо історією...

Легендою стала Цимбаланя...

VII

Окрушина домашнього пшеничного хліба валялася на землі між рядами столів, коли Цимбаланя проходила.

Даремно в очах її тьмарилося й мішалоя, столи бігали, а шатро переверталоя й падало, округина хліба повернула Цимбалані тверезість і притомність. Тому зупинилася покам'яніло. Очі замигали налякано, затремтіла уся й нахилилася до округини.

Довгий відгодований Федько Чубир на харчах батька-заготовача, блідий і собі жердиною витягнутий Данило Камінець зупинилися — попри нахилену годі було пройти. Тільки округини мала торкнутися Цимбаланя, коли бешкетний Чубир ткнув її коліном — не вхопилася би руками за землю, впала б.

Схопилася мигцем.

— А ти що, шмаркачу! — ткнула розлючено хлібом під ніс Федькові.

— Та я... та я пожартував...— затакав Федько насто-рожено — могла вліпити ляпаса.

— Ти був голоден? — ткнула хлібом до Федька зно-ву — стояв якось безглуздо і глупо.

— Я... я...— розрум'янився й протискався мимо Чу-бир, уникаючи більшої напасті.

— Ситий!.. А я горошаники тепер чую піском на зу-бах... Ними Закарпаття годував регент...— мовила слі-дом за Чубирем.

Сунула кусень до пазухи.

Федь з Данилом вмостилися поблизу музик — брали-ся вже й самі грати.

Газуда до хлопців підморгнув, ткнувши очима в бо-
катога тесаника. Хлопці не знали, що скрипаль за-
думує.

Газуда Камінцеві дав знак, аби той підійшов бли-
жче.

Данило послушно схопився.

Газуда хлопцеві щось шепнув.

Камінець послужливо набульбулькав із пляшки й по-
служливо приступився до Цимбалані.

— На здоров'я! — поклав склянку перед нею.

Очима покосила зневажливо.

— То не я!..— виправдовувався Камінець.

— Погуляймо! — Каптюжений присів до неї і сам
брався за склянку.

Цимбаланею колихнуло ураз, та міць у ногах чула.
Важка голова опущена, округина хліба шкребсе по ху-
дих ребрах, уява про хруст піску горошаних млинчиків
у голодне літо за регента, весілля з достатком, Газуда
і Чубир — все-все тепер напинало в ній кожен живий
нерв до того, що здавалося: урветься, вибухне...

Несподівано вхопила Каптюженого за руку й волокла
до танцю під музику.

Розштовхуючи пари, що побралися громадками в кру-
ги й тут видихали молоді сили, Цимбаланя з Каптюже-
ним вмішалася у вируючу гушавину. Хтось відтискав,
хтось підставляв для спотикання ногу, а вона лилком
підстрибувала і змушувала підстрибувати Юру — хотів
не хотів. Каптюжений і собі розійшовся й не просто за
«стопроцентовою» гнався, а хотів обігнати її. Бо голо-
вою похитував так, що на маківці ледве трималася його
клипава крисаня, скрикував строго заборонених між
дітьми і порядними людьми взагалі коломийок «Дідо
бабу продає», «Тютюн баба садила», «На високій поло-
нині два дуби лежали» та іншої вільної всячини.

Саме коли Газуда випілікував не для радості, а ви-
чавлював останні сили, Цимбаланя не крутнула, а ввій-
нула Каптюженим в повітрі легко, неначе снопом. Той
миттю припав подзьобаним лицем до обвислих грудей,
а вона підхопила його вище, вище, аж поки не писав
у повітрі розтоптаними черевиками колесо. Раптом з лі-
вої ноги Каптюженого черевик злетів й опинився в кар-
топлі — нивка зеленіла обіч хати рівними, доглянутими
старанною господинею рядками.

Для танцюючих, здається, цього лишень не вистачало: сміх покотився габою.

Каптюжений хвильку стояв, поки не захитався й не впав. «Стопроцентова... стопроцентова...» — повторяв...

VIII

Цимбаланя гуляла.

Каптюжений на витоптаному обліжку відлежувався — прохолола вночі земля приємно освіжала розпалене горілкою і музиками тіло, мабуть, повертала сили. Насправді вставати і не думав.

Музики собі відпочивали. Ніхто тут не витирав з чола піт, не палав зморою. Чинно і спокійно наливали по келишку з припасеної пляшки і так же чинно закусували підігрітим їдлом...

Невгамовна, танцем підбадьорена й розігріта Цимбаланя готова була йти до музик по інструмента, коли враз заспівала сама для себе, приплюсуючи повіки:

Цілуй, любку, личко мое,
А я буду твоє,
Та будемо ціловані
Обоє, обоє...—

Цимбаланя співала протяжно, з просьбами, що задоволені тут, певно, бути ніяк не могли... Відціловане лице її давно змарніло, уста — понідли... Якось непомітно сплигло все для людей, бо рідко бачили її. Якщо і являлася коли чи з купкою яець, сушених грибів і фруктів, жмутками лікарських трав чи ягід, купкою цибулі або часнику для продажу, знову непомітно зникала на довгий час на своїй околиці села...

Коломійку по коломійці нанизувала намистинами в мережку-в'язанку своїх жалів та смутків, й не було того, хто розрадив би її. Певно, весілля з музиками і гоном підняло хвилю, що так тепер боліла.

Не жаль мені за волами
Та й за сивенькими,
Бо жаль мені за літами
Та й за молодими.

Не треба ми, любий любку,
Воли та корови,
Лиш треба ми, любий любку,
Милої розмови...—

вона співала, а Йоаким Газуда до забуття грав тепер уже либонь, тільки для неї...

Пілікнув смик так, мов струна урвалася, й замовкла скрипка.

Замовкла Цимбаланя...

— Дивися! Співає собі! — мала біля синьоокої ніяк не могла заспокоїтися.

— Весілля на те і є, аби люди співали. Тут у всіх одинакове право... — синьоока відмахнулася.

— Одне діло — парубки, інше — баба, — мала виписувала губами дивні фігури.

— І я би співала, коли б такий голос у мене був, — синьоока по-доброму заздрила.

— Її спів тепер уже — день у ніч... — мала зловтішалася.

— Якщо співає її серце, пехай співає і вона... — синьоока, здається, раділа.

— А що зі співу?

— Співала б вона, сарака, не так, коби їй нині вісімнадцять... Не тоді народилася...

— Гм!.. — мала мугикнула — здається, пампухом давилася й не могла сказати ураз того, що хотіла.

Горизонт іще густів темінню — в небо тяглася від по-чорнілих серпневою зеленню ялинових лісів, — коли висота над селом пробиралася поволі передсвітанковою яснотою днини.

Цілуй, любку, личко моє!.. —

з пригорка долинали журливе, і чимось воно схоже було на звуки ширяючої над землею чорної кані, що в затижну спеку просила дощу.

1974

ЛИСКА

Над циганським висілком місяць плив з півночі. З палі під халабудою старий Андерс взявся відв'язувати Лиску. Кобила ліниво трусонула столоченою кострубатою гривною, проганяючи сон. Вона почула, як білий кряжистий кінь, котрого вчора привели на її місце до ясел, хрумав шойно підкинута сіно. Дразливий запах

лоскотнув по ніздрях, Лиска потяглася до великих чеператих ручищ. Коли на тверді пригорщі впало лагідне благальне тепло, Андерс тільки долонею відвів голову, щоб дарма не просила. Кінь на яслах бадьоро заіржав, ніби Лиску припрошав до поживи.

Циган відійшов убік, ковзнув очима по кобилі й пальцями лівої звично куйовдив вихор густої чорної бороди, бо саме тепер спала на розум гадка, до якої не прийшов учора. Далі приступився до Лиски, сягнув рукою, й на сяйві місяця холодом блиснула сходжена, але ще ціла підкова задньої правої ноги. На лівому копиті залізо мигнуло тільки серпком — половину підкови Лиска вже давно загубила. Андерс знав, що передні босі, тому й не дивився на копита. Тут же добув з-під повітки кліщі. Лиска слухняно піддала ногу, циган зціпив зуби, прикушуючи кінці пригнутих стоптаних вухналів. У нічну тишу падало клацання кліщів, чулося хрумкотіння білого коня й тихе посапування до всього збайдужілої тепер Лиски.

Здаля, певно, з вищнього кінця найближчого села, гавкнув собака. Та й він швидко замовк. Лиска думала, що хазяїн тут же одягне їй вороновані вогнем горна нові підкови, уже чула лункий цокіт обнови по бруку нерівної од села до міста вулиці, розмірене цокотіння на гранітній шашці поміж високими будинками до самого шлагбаума, уявою вже збочувала від колії праворуч, далі тягла віз на закиданий іржавим бруктом пристанційний просторий майданчик.

Підкова озвалася невдоволеним приглушеним дзенькотом, упавши на громаду покорюженого залізаччя під стіною,— чого тільки тут не було і для якої потрібки могло знадобитися, певно, і сам старий Андерс не знав.

Лиска ще стояла, ніби чогось вичікувала, примирливо й довірливо похнюпивши кошлату голову. Хазяїн тут приступився до хвоста й уже вимацував чіпкими пальцями в довгій куделі відросток, щоб, бува, не рубонутися ножицями і по ньому. Хвіст циганові тепер видався наддивовижу цупким, рівним, дарма, що був пелехатий, залежаний, збитий тою неохайністю, в якій зовсім не була грішна сама Лиска, в якій прецінь винні були умови життя — при них малі і вже немалі циганчата цібали кобилу досхочу для сміху за хвіст, для мужності — за гриву. На негаразд до того хвоста цілими вузлищами-

клубочищами набивалося і набиралося реп'яхів по вигонах занедбаної та недоглянутої околиці.

Андерс проти місяця прищури́в ліве око, правим з-під великої брови окинув сніп хвоста, притис його до коліна й спритно, наче перевеслом, перехопив цупку щіть шворкою. При думці, що сліпий Рувим — немічний, старий побратим — з того хвоста бодай тепер намайструє щіток, задоволено посміхнувся. Як-не-як, поки Лиска була у нього, на циганській садибці без огорожі й кола, він жодного разу не спокушався на ту бляху горілки, що її Рувим за хвоста не тільки обіцяв, але й був готовий налити в першій закусочній. Ганьба ж навіть циганові у возі ганяти обчикрижену безхвосту кобилу. А тепер уже собі обидва з Рувимом в червонощокій буфетниці Катьки таки вип'ють: Андерс за кобилячий хвіст, Рувим за те, що роздобув матеріал для щіток...

I

Неквапливо перебираючи закляклыми і подубілими на стійлі ногами, чалапаючи розходженими босими копитами, Лиска чвалала сільською вулицею. За нею ступав старий Андерс, недбало перекинувши через плече подарований вчителем картатий, на ліктях давно протертий піджак і спираючись на ціпок — прихоплений з двору на всяк випадок для оборони од лютих псів. Чень зачули талапання вночі, прокинулися й кукурікнули без часу півні. Спершу один озвався задрімаю й певнено, інший йому у відповідь — протяжно й голосисто, третій так, наче уже передражнявав нічних колег, бо у його кукуріканні була хрипливість першого і задирливість другого. Через хвилину півні зняли такий рейвах, ніби впало на село ціле нашестя диких голодних лисиць. Андерс збагнув негаразд: дивися, на передчасний півнячий лемент вибігне стривожена господиня, побачить на вулиці цигана з конем й зарепетує:

— Люди! Циган курей краде! Люди, циган міхом на коні курей несе! Рятуйте, люди!..

При такій думці, щоб уникнути можливої напасті, Андерс кинув піджачину на Лиску, вхопився за гриву й миттю був на коні — певно, тут пригадалася давня молодість, коли крадених коней переправляв на південні схили Карпат із самої Польщі, через Тису брався з ними плавом з Румунії.

— Вйо! Вйо! — по-гусарськи штрикнув кобилі потоптаними закаблуками кирзових чоботищ так, що тільки халяви залопотіли.

Лиска всього відмахувалася цурпалком хвоста, доперше тепер відчувши, що вже у неї нема довжелезної патлатої куделі,— дрімала, небога, коли її споряджав докладний Андерс.

— Вйо, стара!.. Вйо! — Андерс сягнув Лиску палицею по лопатці так, немов погоню за собою почув чи мерщій поспішав до герцю гарячого датися зі списом люто.

II

— Лиска! Лиска! — скрикнув здивований господар і випустив з рук сокиру на колоду перед дров'яником, як лишень край вулиці побачив червоної масті кобилу, що жадібно припала до зеленого свіжого моріжка. Андерс саме брався за хвіртку — ішов до колодязя води напитися. Циган став каменем і не знав, що то воно коїться.

— Лиска! Лисочка!.. Ходи лишень, газдине! Тут наша кобила! Тут Лиска! — гукав хазяїн господиню так, немов чудо яке раптом нечекано-несподівано явилось.

Циган стояв на хвіртці і вже не знав, що має чинити — задкувати чи іти до того колодязя, який пнувсь в небо замшілим дубовим журавлем з припнутим до потовщеного кінця над землею старим кам'яним точилом, різним залізччям для полегшення добувати воду з глибини відром.

— Ходіть, ходіть! Чого ви? — підбадьорив господар цигана, а сам хутко подався на вулицю. Щойно господиня показалася на порозі ганку попід усю дерев'яну хату з підопнутою полою спідниці — як бач, поралася в кімнаті й таки почувла свого старого.

— Лиска! — тихо промовила літня жінка, і на її лиці — обпаленому гірським сонцем і полонинськими лагідними вітрами, ще молодому,— засвітилася та сама посмішка нечеканості і несподіваності, котрою завше з приємністю стрічають давніх добрих друзів і бажаних знайомих.

Хазяїн — високий, ставний, трохи пригорблений в раменах, з відпущеним до самих плечей посивілим волоссям — поспішив на вулицю, минувши на хвіртці Андерса, бо для нього тепер тут нікого з чужих не було.

Лиска високо звела голову, вхопила повітря ніздрями, від чого ті сторожко роздулися, трусонула гривкою, ширше відкриваючи сніжно-білу продовгасту латку на витягнутому широкому чолі, й ніжно-вітально заіржала так, неначе до неї повернулися давно загублені радість і надія.

Тим часом, поки господиня вийшла на вулицю, господар уже ляснув Лиску по худій шиї, гладив по зниділих лопатках, торкався білої латки на чолі — по ній саме тепер хотів ще й ще раз переконатися: вона чи не вона? Вона! Так, це саме і є вона, та кобила Лиска, з котрою не одну зиму заробляв у бутині, котра на його двір привела цілий табун цупких лошат, від котрої пішла не одна пара завзятих в упряжі, роботящих коней.

— Так, так, так! Давно се було, коли ти, небого, ходила мені у возі та саях з чорним Чаклуном, що був молодший од тебе на рік і три місяці! Давно то було, коли ми з тобою ходили у плузі й тишилися зеленим веснам!.. Давно було, коли ми з тобою звозили картопельку з пісних груників восени, сіно по снігу зимою, та й не один гріш заробили у кльцоах в тріскучу морозяну зиму — і тобі гріх було стояти на яслах без діла, і мені гріх було марнувати час пусто та на печі вилежуватися... — притакував і долонею пестливо приплескував кобилу Лиску на диво старому цигану Андерсу господар, а вона тримала розвихреною гривною зачудовану голову у нього на плечі, мов після довгих доріг, переходів і бродів нарешті могла вже не тільки відпочити, але й мала повне право полащитися при заслужених пестошах, звісно, заслуженому й доброму слові хвали...

Неподалік стояла господиня й дивилася на Лиску, котра не знати якими дорогами пришкандибала знову до тої садиби при вулиці, звідки дорога веде ущелиною попри обмілілий ручай на саму полонину.

— Лиска!.. Лисочка!.. Лисуня!.. — простягнула жінка долоню, мов на ній тепер тримала окраець хліба чи який інший лакіток, аби ним пригостити кобилу.

— Куди ви її ведете, чоловіче добрий? — спитала цигана, а той стояв тепер і все ще збагнути не міг, що воно коїться.

— Та, еге, купіть, пане газдо, бо виджу, що кобилка, нівроку, еге, хоче вам бути! — ураз понукнув Андерс господареві Лиску на продаж, забувши весь обов'язок.

Хвиля ніжності і несподіваної стрічі після довгої розлуки поволі відкочувалася, господар уже стояв від кобили ген-ген і дивився, як жадібно тварина скубе моріг. Він тепер бачив не тільки ту саму білу як сніг латку на чолі, він бачив глибокі ями-западини над очима — по них теж міг надійно довідатися про поважну старість Лиски; він готовий був ураз розчісувати покострубачену гриву, відмивати лепкачі-лежняки, що так хвацько поналіпали на лопатках задніх ніг і свідчили — Лиска тут-там вже не просто вистоює, але й лежить на циганському стійлі.

— Еге-гей! А куди, шкаредний цигане, ти дів кобилинного хвоста? — ураз господар розгнівався, бо такого сміху, такої наруги над чесною тваринкою при її великій статечності в роботі не сподівався — саме Лиска сердито хвостом махнула, наче скаржилася і показувала свідоцтво злого кепкування над собою давньому господареві — хто краще міг зрозуміти її і поспівчувати їй?..

— Та хвіст кобилі виросте! Хвостом, чесний газдо, не майте журі! — Андерс заспокоював господаря, бо десь майнула гадка, що тут справді можна не на дрібний жарт поярмаркувати.

— Ой, виросте! Тоді виросте, коли мені обернеться на літа дівочі з барвінковим зеленим вінком і позліткою... — ремствуюче зітхнула господиня, поправляючи на голові хустку й задивляючись, як завпадливо Лиска хапле зелену пашу.

— Боже!.. До чого, сарака, невинна худобинка може дожитися і дослужитися на світі білому!.. Так, певно, і чоловік-неборак!.. — хазяїн не доказав, що мав тепер повісти, бо вже знову наближався до кобили. Лиска привітно, наче до неї давня бадьорість повернулася, зіржала й великими очима задивилася на господаря. А той на мить застиг, остовпів, бо на очах Лиски тепер виловив тьмяну каламутну байдужість до всього — здається, тільки зелений лужок-моріжок її вабив ще і тішив.

— Чого ти, паскудний цигане, так виморив сараку худобинку голодом і роботою-кервавицею?.. Божого лица не увидиш! Знаєш, якою була кобилка в мене? Знаєш, яку честь мала на яслах, честь в упряжі? — газда проникався болем за давнього безвідмовного роботягу.

— Не увижу божого лица я, не увидить бог і мое лице!.. — циган вишкіряв прокурені зуби.

— Дивися — ледве шкіра кості тримає!.. Пекельний гріх маєш, у чорній смолі кипіти будеш!..— господар тикав пальцем в боки худючої кобили — вітер на ребрах міг грати, як на цимбалах.

— А за мене хто буде в чорній смолі варитися і страждати? Еге — шкіра та кості! — циган раптом сунув вище ліктя розстібнутого на зап'ясті рукава казнаколи праної сорочки, показуючи свою чорнющу кощаву і жилаву руку.

— За кобилчину муку сам люципер буде під тобою в пеклі ватру розпалювати! — господар ніяк не міг вгамуватися.

— Луципер мене призначить своїм старшим помічником! — Андерс знову показав прокурені цурпалки й чесонув патлатого чуба з-під насадженої набакір замусоленої кепки. Та його чула вже хіба одна господиня, бо сам господар брався заглядати Лисці в зуби.

Покірно і слухняно, підставляючи обидві щелепи, Лиска тримала голову. Господар чітко вхопив кобилу за піздрі, і йому показалися приїдені пеньки колишніх передніх зубів. Та він хотів глянути і на задні, тому вище здіймав Лисчину голову й так дивився на них.

— Ого-го, небого Лиско! Куди ділися твої білі зуби?.. Тут, неборе цигане, уже нема і сліду по зубах! — скрушався господар, відпускаючи Лиску і невдоволено похитуючи головою.

— Мала біда!.. Шкапі можна покласти зуби золоті! — кепкуюче, знущально посміхнувся Андерс, чухаючи те місце, де зросталися його криві ноги, бо чув, як ние, горить тіло од саден, що їх надбав по дорозі (хребет Лиски на ребро дошки-цалівки скидався), бо не зарадив собі ніяк тою картою піджачиною, що її підстелив замість сідла, ба й замість цупкої ковдрини під сідальниці власні.

— Купуєте — платіть! Ставте могорич — конячина чемна і надійна! Не купуєте — їдемо далі! — чи то зневіряючись і питаючи серйозно, чи то жартуючи і вибираючись в дорогу, питав циган, блимаючи білками і втупляючи два згаслі вуглі очей на господаря.

А той дивився тепер на Лиску і вже бачив далекі весни, коли кобила бігла у возі; бачив лошаток, що здоганяли віз, — отакі спритні й прудкі були, що між лошатами по цілій околиці пари не мали! Дивився газда в ще більшу давнину і вже бачив, сливе перед ним був

той ранок, як вперше брався запрягати Лиску до саней. Відгодована, плекана і пестована кобилка вилискувала червоною шерстю й хизувалася чорним пружком од самої гриви до хвоста по гладкому хребту, немов короною, гонорилася сніжно-білою латкою на чолі, змахувала не просто гривою, а цілою чорною хмарою на туго зіпнутій шиї, сторожко пряла гострими вухами і форкала надутими ніздрями.

Він, господар, бачив, що матиме з Лискою немалий клопіт, поки привчить до упряжі. Вже тоді сварив себе, а чого пошкодував запрягати її, коли була іще лошицею, бо кобилка норовисто затанцювала, як тільки почувла на собі реміняччя. А як вивів зазубелану, віжками цупко приструнену на заметений білим снігом двір, лишень порошею понесло з-під задніх копит, дарма що не була підкована.

Господар тут почув у собі і власний гонор, взявся навіть благородною гордістю — хіба жарту виплекати красуню таку? — тому настійно і, певно, твердою рукою підводив кобилку до саней для першого виїзду з двору.

Як тільки дзенькнули кільцями посторонки, як тільки брякнув важок по голоблі, як тільки господар натужив ремінні поводи, щоб їх відпустити і дати Лисці волю, вона збочила сердито головою, брикнула задніми копитами по перекладні так, що аж луна покотилася.

— Бий-бий! — промовив господар. — Скоро тобі дяка відпаде брикати!.. Я і сам знаю, що погроза та упряжка з мулками ременями та крицевими посторонками — недобрі! Але що чинити, коли ми всі якесь ярмо в житті нести мусимо!..

Кобилка вже копитами не біла — певно, не до смаку прийшовся біль, а може, і второпала сказане господарем, мудро все поважила-обміркувала. Тільки луком пругким шию напинала, хапала студене повітря ніздрями й завзято похитувала головою. Бо тепер їй усе на заваді було — ошийник з припоном на голоблі, упряж, що якось дивно і приємно пахла прошмарованим ремінням, віжки, що їх чіпко тримав господар у руці. Язика неприємно холодило залізо, Лиска готова була звільнитися як-будь од нього, гризла і в гарячці не чула на молодих ще зубах болю від осоружних зубел...

В одну мить Лисці неначе спало на розум: з ремінної навісної неволі вирватися і врятуватися можна втечею. Тому гайнула з двору, що було тільки моці. Вона вже

чула широку свободу. Бо тут ніхто не тримав її. Мчала широким полем так, ніби сама вмить стала вихром, забула про залізо між двома щелепами, нашорошено стовбурчила гострі вуха. Хмарою маяла грива, а над білим плесом промерзлого поля рівно летіла білою грудкою снігу латка на чолі Лиски. Їй здавалося, ніби звільнилася од вантажу, який непокоїв одразу надворі, коли рвалася за ворота, та ураз щось прудко смикнуло дозаду, й вона почула такий пронизливий біль на вилицях од заліза, що аж у вухах закололо проймаюче наскрізь палючим вогнем. Біль не вгасав, бо ремені од зубел натужувалися, рвали щелепи й тоді, коли широко роззявилася, відпускаючи нижню щелепу й хапаючи рятивного повітря.

Бігла, мчала, летіла знову широким полем що було моці, бо здавалося їй, ніби вже немає тої сили на цілому білому світі, яка тільки змогла б зупинити її політ. У несамовитості сама не опам'яталася, на якому вигоні, за якою толокою-пасовищем і межею охляла так, що ледве не повалилася на білий порхкий сніг. Та тільки обернула голову дозаду, коли до неї наблизився той же високий кряжистий господар, що пестив, ласкав, вичісував граблицею і щіткою, заплітав гриву кісками, до кісок же вплітав червоні гарусові волочки, щоб бува Лиску злі очі не наврочили. Господар погладив кобилу по крупу, привітно лягнув по передній лопатці й твердою долонею м'яко та лагідно повів по все ще натуженій шиї. А Лиска шию іще доладішою дугою вигнула, невдоволено форкнула віхтями гарячої пари, заклацала зубами, щоб звільнитися від заліза, а господар привітно й похвально промовив:

— Не біда, не біда, небого Лиско! Побрикаємо копитами, пофиркаємо ніздрями, попрядемо вухами, а потім звикнемо і втягнемося! В упряжці зі всяким таке буває...

До стійла Лиску вже треба було поганяти.

— Кажу вам, пане газдо, купуєте чи не купуєте?.. Кобилка, нівроку, еге, хоче вам бути! Шкода таку принцесу з двора випустити!..— знову циган озвався, виводячи з глухого забуття господаря, що стояв потетерілий і потерплий від несподіванок явних й уявних.

— Та що тут купувати?..— хазяїн задивився на Лиску, котра зяяла глибоко запалими голодниками, каламутними очима жадібно нипала по травці, ребрами

нагадувала не живу істоту, а скоріше дерев'яні полу-драбки. Лиску обсідала докучлива мошва, а вона хвостом навіть не махала.

— Ого! Солодке життя у тебе, небого, коли вже тобі й мухи не заважають! — господар взявся обмахувати широкою жменею кобилку від докучливих і дошкульних.

— То, чесний газдо, кобилка крові панської... Таку мухи люблять! — циган недоречно брався жартувати, бо йому й подобалося, що господар рятує кобилку.

— Та кому така заморена кобила на хосен? Такій би їсти дати, води принести, а роботи з неї ніякої!.. — ніби вже й сумніви брали господаря, а чи взагалі варто було й починати ярмарок.

— Та й ми коней уже давно не держимо... До коней треба здоров'я моцне, легінське, а не силу хрунвяву... — не то відкараскувалася, виправдовувалася господиня, напоумляла чоловіка й сама — побачила, як щось вхопило його за шню, зціпило, не відпускає...

— Та її, неборе цигане, куди?.. Чень вовкам на внаду?.. — зі страхом в голосі запитував господар так, якби щось лячне тільки тут і збагнув.

— Коли, пане газдо, за худобинку заплатите добрі гроші, не бійтеся! Вовкам на внаду я її не пожену... Вовкове кобилку не з'їдять. А коли пан газда поскупиться заплатити, з неї будуть брати рахунок не лишень вовки з вовчицями, але й ведмеді!.. — циган заспокоював і погрожував, далі приступався до господаря, бо чекав, що той простягне руку вдарити по долонях на початок діловитого ярмаркування.

Чоло господаря зібралося широкими борознами й глибокими карбами. Між очима заліг упертий ведмідь, брови насупились, а уста стулилися впертим пружком, ніби ще все тримали те слово, яким мав озватися до цигана. Господиня стояла мов не при собі. Вона добре знала: коли її чоловік в щось упреться, буде тільки так, як він захоче.

— Може, купимо? — питав господар, якимось невпевнено глянувши в сторону жінки.

— Чоловіче! То вже кобила, сарака, вислужена, вироблена... Про що говорити? Шкіра ледве кості держить... Вітер дихне — каліка впаде і не встане! — якій огуді не готова була піддати Лиску колишня її господиня, аби тільки чоловіка віднадити.

— То-то воно, що вислужена і вироблена, сарака!.. Та аби вона, бідна і нещасна, тепер за свої труди, та за свій піт, та за свою чесну службу вовкам у зуби дивилася?..— голос господаря помітно тремтів, м'як і зовсім лагіднів.

— А ти що її тепер?... За ікону святої великомучениці Варвари покладеш?.. А ти що її?.. Тепер на пенсію візьмеш?..— господиня замахала руками і мершій пішла від цигана та чоловіка, аби нічого більше не чути, не видіти.

— Та коли пан газда з пані газдинею мають на худобинці, нівроку, сважатися, ліпше пай мою кобилку сірі вовки з'їдять! Вовкам-неборакам теж треба жити!..— встряв гонористо, умиротворяюче циган і вже готовий був рушати од двору далі в дорогу.

— Чекай, чекай, цигане!..— господар замахав рукою так, неначе вже боявся, що циган стрибне на кобилу й галопом помчить од його хати.

— Та нема що чекати, панє газдо! Що тут чекати, коли кобилку чекають до сповіді і причастя дикі звірі?..— циган уже хапався далі в дорогу.

— Та я... Та аби... Та я за отих лошаток, що мені на газдівство приводила... Та я би їй за підняті плугом ораниці не те що пенсію дав, не те, що за ікону великомучениці Варвари поклав... Я би її...— тут господар сіпнув цигана за рукав, затнувся, бо неспокійно заграло його адамове яблуко на шиї від тих слів, що не казалися, бо вже десь застрявали й губилися. Розкуйовджений, потривожений згадками давно уплннутих літ, що нагорталися нагально і навально, він стояв тепер перед циганиськом і безрозсудно ладен був бити долонею на першу суму, яку тільки той готовий був би назвати.

— Що ти, чоловіче, вцапів?.. Дурману наївся? Здурів?.. При божій ласці і допоміч веде собі чоловік кобилку дорогою, куди йому треба, кобилка у нього зовсім не для продажу — тягло чоловіку потрібне,— а ти імився, як сліпий до плота!.. Та він кобилку не продає, а з тобою тільки фіглює!.. Пан циган на державній службі, йому коник для діла потрібен!..

— Як фіглює, коли продає? — господар сердився, бо й сподіватися подібного було годі.

Циган мовчав.

— Та коли отак придивитися, то зовсім коник і не подібний до нашої Лиски... Хіба у нас була така?..

У нас такої зроду-віку бути не могло!..—напосідала жінка для тверезості чоловіка.

— А як не наша, коли мене впізнала?.. Лиско!.. Ли... Еге, вона і дивиться так, що я впізнаю! — господар протестував й простягав спершу ліву, відтак і праву руку до кобили, наче кликав її до себе.

Лиска зі зведеною головою стояла, озвалася тут легким невпевненим іржанням, мотнула кошлатою гривкою так, ніби обганялася від мошви, далі застигла потьмянілими великими очима на колишньому газді.

— А так, не наша, і готово! Бо у нашої сніжна латка на чолі була більша і чистіша!..—зненацька господиня запнулася, бо ураз не знала, що має казати. Та хутко з тупика вибралася, приступилася до кобили й почала більш ретельно приглядатися до неї.

— Ого-го! Що не кажеш! Колись і в тебе, жоно, волосся на голові було чорніше! — господар стримано посміхнувся і на додаток, щоб, бува, жінка не звідала образи честі і гонору, прорік: — Колись і мій чупер на голові був не такий сивий, як тепер!..

Господиня останнього вже не чула, бо зарепетувала на цілу підполонинську околицю:

— Люди добрі! Мій чоловік мене вже до кобили прикладає! Чуєте, людкове добрі та чесні! Мій чоловік здурів!.. Купуй, купуй, якщо добра дяка! Купуй, аби було чому на дворі погібати! Та тільки пам'ятай добре, що й корові нема чого до ясел кинути, а не ще й замореній циганській шкапі дати! Затям собі добре: ти шкапу здохлу до хліва, а я галасвіта піду на віки вічні!.. — жінка уже не просто лементувала, сварилася — геть розібрало її, але й давалася до погроз та рятівного плачу, знаючи м'яку і податливу натуру чоловіка. Раптом ні з цього, ні з того вихопила з огорожі добрячу жердину, замахнулася не тільки на кобилку, але й на цигана.

— Як ти, проклятий, паскудний чорний цигане, оцю безхвосту здохлу напасть до нашого двору пригнав для злості і ненависті, отак чеснодухом жени її, бо коли ні — тобі кінець, а мені темниця!

Чоловік стояв потетерілий.

Лиска на мить знову підняла голову од зеленого облогу й примирливо заіржала. Вона повела очима по садибі, по ветхих воротах з ялинових рейок — звідси не раз виходила на шлях, то возом торохкотячи, то чуючи за собою легкі ковзкі санки.

Циган кинув на плечі піджачину, що валялася над придорожньою канавкою, вийняв з кишені понівечену табакерку-бляшанку зі зображенням на ній трьох богатирів билинних на конях, спритно вхопив широкими губами білу цигарку. Тепер він так смачно дихнув запахом тютюну, як казна-коли, по кишенях лапнув недоношені міліцейські бриджі з червоним кантом в рубчику — бриджі вигідно купив у Мукачеві на барахолці, — шукаючи сірники. Та сірників не було. Забув вогонь вночі, як вибирався в дорогу. З собою не мав ламаного гроша, тому й купити не міг шкатулку. Господар зрозумів, чого тут не вистачає, приступився, припалив і якось дивно непомітно сірники сунув цигану до кишені тих же міліцейських гонористих і поважних бриджів.

Циган привітно усміхнувся і вже готовий був у дорогу далі.

— Так, так, він хотів би з тебе вчинити дурня, а ти йому не знати за яку честь іще й припалюй! — справді розмінювалася на дріб'язку непогамовна господиня, коли циган рушав у дорогу.

Господар довго стояв перед воротами зовсім поніміло...

III

Вітер налітав і гудів у стрілчастих зелених кронах, коли вибралися плаєм до широких полонинських плес.

Андерс важко віддихався.

Дорога на гору видалася надзвичайно важкою, хоча сам чув — тут для грудей повітря більше, дихається тисячкрат легше, ніж на тому циганському висілку край села, де одні зачаділі глиняні халабуди і безліч смітників, де тягне гидкою тванню й кишить хмарами комарів од порослих густим очеретом позеленілих боліт.

На роздоллі ураз циган хотів затягнути широкої пісні, та метикнув, що в пізню осінню пору на людський голос неважко і вовкам занадитися. Тому волів помовчати. Лиска на диво легко долала відстань од хати в долині, звідти дорога вела ущелиною в глушину. Андерс іще чув, як господар за ним гукав: «Чоловіче, добрий чоловіче! А скажіть мені лишень, коли і від кого ви купили мою кобилку?..» Та він не озивався, не оглядався, а ішов сам усе далі, далі, бо уже не просто гнав кобилку, а скоріше Лиска вела його. Може, до небоги

повернулася снага разом з молодими літами після того, коли напилася з полонинського ручая чистої води, чи, може, якась невидима сила — нікому невідома і ніким не розгадана — додавала їй моці, аби знову вибратися на ті верхи і пасовиська, де колись оживала після довгої роботи зимою у бутині на вивезенні деревин-велетів поволоком. Полонина під копитами здавалася їй пухнастим барвистим килимом, а сонце, місяць і зорі були так невисоко посаджені, що їх можна з неба позмітати ураз на галопі розвихреною чорною гривою...

Пробрівши спершу густі зарості жерепу — серед них Андерс пригамував голод трьома жменьками стиглих чорних ягід, що дивно пахли живицею, — подавшись уперек до захищеної од вітрів улоговини доріжкою поміж поодинокі приземисті кущі, циган помітив кошару з вориння, при ній колбу й рішнь, що саме тут і є те місце, де за домовленістю з мисливцями на вовків і має він залишити Лиску.

— Вйо, мала, вйо! — понукнув і сам налякався голосу свого. Бо в осінній полонинській одинокості на чистому студеному повітрі передзим'я луна прокотилася так, ніби десь зовсім недалеко був іще хтось один, уже незвичайний чародій, людоїд, володар таємничих нетрів і бездонних провалин...

Андерс знав, що лячні думки скоріше від знемоги і голоду, від темніючого надвечір'я далеко ген-ген од циганського галасливого висілку, проте йому було справді якось дивно ніяково і страшно.

Біля самої колиби Андерс хутко зняв з голови Лиски й вібгав до кишені повісмяний мотузяний недоуздок. Тільки-но рушив облогом, залишаючи кобилу саму, як Лиска повернула голову за ним. Вона ступила крок чи два навіть услід. Циган на хвильку зупинився й ще повернувся до Лиски. Тільки тепер помітив, як справді обсмівив Лиску, відрубавши хвоста за якусь чарку паленки, що її налити має сліпий щіткар Рувим. Почув, як щось шкрябнуло в горлі, й закашляв. Лиска дивилася на нього тепер незвичайними очима, в тому погляді він вперше побачив щось дивно людське — чи то благальне, чи докірливо жагуче. Певно, тому, що далі не міг витримати, перевів очі на гребінь гори, яка спершу полого, далі стрімко здіймалася помарнілою муравою — тільки на однім місці ще дивом ряснів голубими келишками-дзвіночками запізнілий в цвітінні свічурник.

Нижнім краєм полонинське сонце саме дотулялося пруга овиду — тепер був зовсім близько — й на тлі роззолоченої густої блакиті в цю мить скидалося на велетенську монету, тільки-но відкарбовану старанно з чистого червоного золота.

Чорнобородий розгублений Андерс мерщій приступився до Лиски, у своїй зненацька наплинулій ніжності грубо вхопив морду кобили й незугарно-кипуче припав до неї устами...

В долину од кобили Андерс побіг. Він лише тоді почув утому в ногах, коли сіпнув собою, стримуючись, аби не впасти. Та раптовий страх не давав йому ані зупинитися, присісти для відпочинку, ані вповільнити біг. Коли впристрижку мчав між густими, до землі понижшлими заростями жерепу, до нього донеслося таке жалісне іржання Лиски, що вже подумав: «Певно, ціла громада вовків її дере!» Сам не міг збагнути, яка сила змусила його зупинитися, тому став і оглянувся.

На тлі щербатого золотого диска чіткими контурами малювалася Лиска червоною мастю і кошлатою чорною гривою. Високо піднявши голову, дивилася йому услід, а з місця не рушала. Зачарований видивом, циган стояв і не міг звести очей з овиду, коли сонце западало за його чару. І вже тут Лиска виростала з сонця — спершу сторожко нагостреними вухами, потім краєм маківки, далі вже чорною-чорною гривою.

Зібравши усі рештки моці, Андерс рвонув з місця. Незабаром він уже біг між високими струнками смереками в долину, звідти приглушено шумів водопад на тім самім полонинськім ручаї, біля якого розмита весняними повенями дорога вела до вулиці... Для бадьорості циган гукнув що було сили, ліс до нього озвався луною. Та тільки прийшло на думку, що голосом таки може занадити вовків, розбудити ведмедя, коли побіг з більшою силою...

IV

Лиска стояла й прислухалася. Ураз вчинилося їй дивно не по собі, бо не чула ані дзвінків овечих отар, ані далекої полонинської трембіти, ані вівчарської флюяри. Вона думала, що раптом долинуть ще голоси колокольців телиць чи биків, бекання, мекання або мукання. Та

все — дарма! Тільки високих смерек далекий шум доносився притишено-приглушено, бо ним одним тепер полонина дихала.

Лиска далася до колиби, щоб глянути, чи є хтось у ній. Та живої душі тут не побачила. Всього пошерхла і поруділа підстилка з чатини обсипалася, й лежало дрібне ріща. Ватровище чорніло давно погаслими головешками — вітер навіть сірий попеляний наліт з них облизав. Сизий попіл рябів рясними горошистими краплинами — чи дощем занесло, чи градом сипонуло. Обіч колиби лежала громада дров, із землі стирчав смерековий страпак — на ньому сушили бідони, гелети, путини, тримали різний сякий-такий обладунок, без котрого влітку на стаї не обійтись. Неподалік воринням чорніла порожня кошара з чотирма струнками — як бач, на стаї чотири вівчарі ціле літо доїли овець.

Довкола було привільно, широко-широко. Над полониною спиналося блакитне густе небо, ген-ген над іншими верхами, над темно-зеленими смерековими хашами і жовтіючими буковими пралісами позастигали хмари, злегка курилася-диміла глибока чорна ущелина білим рідким туманом-випарком...

Подув вечірній холодний вітер.

Лиска почула, як морозом на лопатках збирає шкіру. «Не біда! На привіллi відпасемося, подужаємо, зміцніємо і тоді знову у бутині! Ми ще покажемо себе на будь-якій роботі!» — Лиска подумала й на радощах рвонула обліг копитами на бігу. З-під дорогою збитих і зчовганих копит фиркнула перележала, відпочила земля, кобила, важко віддихаючись, іще брикнула задніми ножиськами так, як колись замолоду. Та на полонині давно їй дихалося вільно, пожиськами брикалося так легко, ніби вони самі злітали в голубе небо до самих зір і задивленого місяця. А тепер ножища були такі важенні, мов не копита всього на них, а дві велетенські чавунні довбні.

Повеселившись, потішившись волі і зеленому соковитому облогу довкола колиби на широкій рівній галявині, Лиска далася до паші. А пастися було добре, бо не дошкуляли ані мухи, ані інша дрібна крилата гидь. Нарешті й води захотілося. Лиска нюхнула повітря, високо підняла голову, мов задивлялася, чи побачить десь табун, а то бодай табунець. Дарма! Побігла одна схилом до водопою, талапаючи розтоптаними і потрісканими від

переходу копитами. Та вже тепер бігла зовсім недовго, бо голодними стало так підхитувати, як двома несамовитими ковальськими міхами. Засахтілася, зморилася й повагом почвாலала доріжкою до краю узлісся в провалині — тут знала про воду. Колись на цілій полонині могла і вдень, і вночі надибати кожну доріжку, кожне джерельце.

Чиста-чиста була в криниці вода. У її дзеркалі побачила свою широку, видовжену костисту голову, що навіть настовбурченими ушиськами скидалася на велетенську сулію. За ті вуха Лисці стало ніяково, тому прихопила їх мерщій і прядонула ними так, наче когось мала небезпечно хапнути зубами. Блиснула пеньками передніх на блакитній гладіні й почула, як вода леденить її всю. Та вона знала, що од полонинської криничної води на паші до неї сила завжди поверталася, саме од цього джерела так тучніла упродовж літа, що господар під осінь впізнавав її по білій лисці на чолі, а вірніше — вона першою впізнавала його, бо досить було газді на полонину вибратись, як зводила голову, дивилася й мерщій до нього підбігала. А тому не було жодного випадку, щоб не тримав газда у кишені коли вже не шмат, то бодай кусник кукурудзяника для гостинця й почастунку на знак вдячності за гречну кобилячу порядність і статечність.

Лиска пила, пила жадібно і завзято.

Коли відчула себе поповнілою, обважнілою, ніби на знак подяки джерелу чистому глибоко зітхнула, хвилюк постояла коло криниці, далі спокійно й поважно пішла доріжкою до колиби на зеленій галявині. Саме тут, коло полонинського житла, чулася безпечніше, дарма що нікого більше поблизу не було видати.

З ґруня ураз подуло палючою пронизливою студінню.

Вона знала, що на полонині студеніє раптом, з північним вітром, тому трималася затінку колиби, куди не сягав вітер. Та не минуло багато часу, як холод прошивав її усю. Погорбилася, наїжачила гриву, враз уся скорчилася, згорбатіла, опустилася на передні коліна й лягла.

Зібралася громадкою. Необавки їй здалося, що лежати дійсно тепліше, аніж скубти пашу на ногах, хоч справді була голодна. За цілий божий день тільки всього й поживилася там, на лужку біля підніжжя полонини, перед обійстям колишнього газди. Інакше Андерс гнав її хутко, а якого корму з собою не прихопив. Земля

знизу хоч і холодила, та минув час, і під нею поле мовби прогрілося.

Лисці хотілося відпочити по-справжньому після того осоружного циганського табору на вигоні, після важеної теліги на залізних осях, що торохтіла громовицями і лякала дівчурі не на жарт, коли циган віз довгою брукованою вулицею брухт і різний мотлох до майданчика залізничної станції. Кобила не раз зневірялася й гадала, що ніколи більше не трапить на солодку полонинську пашу — так довго її не виводили в гори, — а тут раптом щастя само прийшло!..

Оглянулася довкола й побачила небо, перші зорі на небі, а тому, що недалекокий обрій навпроти приходився нижче, аніж Лиска тепер лежала, то й самі зорі диво-вижно підморгували їй з глибини.

Лисці стало ураз приємно і легко-легко. Вона чула, як незвичайна млюсть цілим тілом розпливається, як настирно повіки наливаються оловом і хлянуть силоміць. Ще з усіх зібраних сил трусонула головою, ще вихором кострубатила гриву, метнула очима по недалекому плесу жерепу з чорними хвильками, підхопленими вгору — від чагарів струменіли пахощі знадливі, — сама підкори-лася тут мимо всілякої уже волі чарівним сном.

Сон зеленої весни

Звечора господар за полудрабки над яслами щедро наклав пахучої і м'якої отави з присадибного, окультуреного сіяними травами лужка. Цілу ніч ласувала і чула бадьорість в ногах. А коли на ранок благословлялося, господар зайшов до хліва. Погладив долонею по крупу, задиркувато куйовднув гриву, пестливо ляснув по тугій шиї. Вона зрозуміла, що нині належить добре попоробити. А чого би й ні?.. Він набирає пригорщами з мішка вівса. Вона це чує також. Стриже вухами, смачно форкає ніздрями. Нетерпляче іржання виривається з хліва.

— Но-но, мала! — мов уві сні, озивається до неї тепер знову той пестливий, той лагідний голос.

Заходить до хліва. Висипає оброк до ящика, й вона уже ласує вівсом. Тим часом господар виштовхує із возарні воза, виводить його надвір, кладе на дно плуга, на полудрабки садовить акуратно борону, поверх борони — ведучу теліжку на коліщатах. Ще готує для кобили кор-

му — зав'язує до широкого простирадла тої ж пахучої отави, до мішка-торби з цупкого брезенту насипає нескупо вівса. Господар собі наспіває, й вона по цьому теж знає, що сьогодні неабияке свято. Переступає порога до хліва, бере з полиці жорстку щітку й чистить її. Вже боки виблискують червоною мастю, довга грива уже розчесана і влад розкладена, вже нова червона гарусова волочка до кіски од навроків вплетена, а він все іще порається. Нарешті бренькнули, забренькотіли, забреньчали, дзеленькнули й задзеленчали дзвіночки рясно і дрібно разом з бубонцями-горішками, довжаннями і поважним круглим бронзовиком-дзвоником посередині на широкій ремінній шлеї-ошийнику зі сукняною підшивкою — підкладкою. Господар урочисто-чинно надів їй дивну музику різноголосу на шню, вивів з хліва, і вона вже тепер сама відчуває і чує себе не ким-небудь, а достославною принцесою, ба навіть можновладною королевою! Іще б пак, при такому оркестрі!..

Нарешті Лиска вже у возі. Господар все ще має роботу. Сипко зашустіло у новому міху насіння, він обережно його поклав на віз, сам вмістився на дошці і з люшні розмотав віжки. Господиня стала на порозі. Проводжає їх. А Лиска тільки почула волю господаря, як понеслася з двору.

Весна! О, що то була за благословенна для неї пора! Сама ніколи не виділа господаря таким щасливим, як у весняну пору! Він молодіє, коли тримає чепіги плуга в руках і ступає ріллею. Вона чує, як рівно лемех піднімає борозну й кладе її вже до борозни піднятої, як плавно і легко підстрибують перед плугом ведучі коліщатка. Легенький вітрик з гір злегка тріпоче гривною, пестливо торкається грудниці і лопаток, ласкаво освіжає прохолодою і вже цим не просто бадьорості придає, але й сил додає в роботі.

Господар її в плузі не поганяє. Роботою надміру не силує, бо вона і сама знає добре: на ниві вродить пашениця. А як тільки підуть студені осінні дощі, як вдарить морозами й усе довкола западе глибокими снігами, стійло у неї буде м'яке, тепле і ситне...

Лиска радіє, коли господар упряж знімає з неї, кладе плуг обіч ниви, бере з воза і їй дає оброк. Сам же заходиться висівати зерно в ріллею. Ось і тепер він побожно обмахнувся хрестом. Щось шепочуть губи, увесь він заклопотаний і стурбований, коїть праведне священне

таїнство для кільчення і проростання, для того, щоб нива вруном зеленіла, відтак стебелля стрілками вгору бралось й колосилося, а колос наливався і тужавів... Лиска вдає, ніби не бачить нічого, тільки порається при поживі. Та бачить вона справді все, бо в її великих очах увесь весняний зелений світ...

Господар пішов ріллею так м'яко і легко, ніби кожен його крок не просто розважений і розмірний, а дивно пружинить, ба навіть широкими підшвами гладить пухку скибу ріллі. З-поміж пальців великої жмені бризкає зерно, в повітрі кожна золота насіннина креслить дугу й лягає так, наче місце їй у ріллі давно-давно визначене й прописане — одна до одної на певній відстані в ширину і довжину — як рік, як десять літ, як вік тому, по-господарськи, на врожай, на щедрий достаток...

...Ниву засіяно, забороповано. Господар знову надів їй на шию дзвінки — Лиска і досі не може збагнути, чого в поле з хліва ішла з дзвінками, а нива оралася і боронувалася без них... Усе вже на возі, і вони повертаються додому. Вранці господар її понукнув до бігу, як тільки опинилася на вулиці, й вона бігла, тепер же сама поривається заторохкотіти колесами, а він уважливо й дружньо стримує, аби ішла повагом, не надривалася... Як-не-як Лиска паробилася...

Після весняної дини у плузі вже стоїть на яслах, чує приємну втому в ногах, в грудниці, за цілий день падибалася широкого, до життя пробудженого поля, наслухалася пташиного по чагарях та недалеких вибалках гомону, у вухах все ще дзвін дивного намиста з дзвінків різних форм і різних майстрів з таким щедрим многоголоссям, що слухаєш не наслухаєшся... Знає Лиска, що таких днів іще буде чимало, тому завпадливо поїдає до зернятка насипаний до скриньки овес, щоб сила не минала, а поновлялася й прибувала. Уже бачить не одну зорану, засіяну, забороновану ниву. Бачить широкий лан в щедро налитому колосі, чує, як шелестять-перешіптуються рясні жовтіючі вівси, бачить, як гонористо настовбурчують молодецький вус іще не налиті тужавістю зелені ячмені, і вже сама зводить голову вище. Тепер-бо чує іржання коней в табуні — табун береться не кудись, а дорогою по схилу на високу зелену полонину для випасу-відпочинку впродовж цілого літа...

Ураз Лиска струснула головою, бо їй уже снівся сон літньої ночі.

Ген-ген у колибі неподалік дотлівають жарини. Тільки тоді, коли вітриком дихне, з ватри понесе попелом, червоні вогні блимнуть. Та лишень вітер вщухне, знову сизий попіл усе покриє, й уже не чути потріскування вогню.

Молодий табунщик звечора подався до села, старий заснув і спить — лише похрапування солодке і смачне з колиби по околиці котиться.

Коні згромадилися дрібними табунцями, деякі стоять собі на видолинку, деякі пасуться. Видолинок з одної сторони захищений од вітру гребенем гори, з другої — невеликим густим ліском, що потягнувся неширокою смугою аж до глибокого урвища. Місяць світить так, що на облозі видно кожне стебелечко, кожну чічку; зоряно-зоряно так, наче широченний лан голубого неба хтось нескупий саме над полониною і всіяв зорями...

Лиска собі пашу поскубує, коло неї гнідий первісток — тримісячний огирок — теж бавиться зеленим запахущим обліжком. Ураз Лиска чує, як сторожко форкнули коні, налякано дудонули копитами. Вона ще нічого не бачить, тільки пасе собі. Тривожне іржання умить налякало. Схопилася й побачила, як коні танцюють, табуняються до круга. Все головами-головами до середини. Заіржала сама на небезпеку, даючи знак, ткнула первістка мордою. А він, хитрий, не просто побіг, стрибнув між дорослих коней. Ще хвилька, ще дві хвилини, й усе недосвідчене молоде потомство уже з'юрмилося купкою, а довкола голови дорослих кобил і коней майже впритул вінком — місця лише стільки, аби раз од разу глипнути позад себе...

Бачить Лиска, як нападуть на табун горнеться: зеленими холодними ліхтариками очей проймає увесь простір нічної полонинської галявини стара вовчиця. Не просто іде, а, клята, повзе, коло неї повзком при самій землі волочать хвостами три вовчуки-підлітки. Певно, стара веде їх на перше велике полювання з чигаючою небезпекою, бо вовчата тримаються позаду, лякливо тут-там озираються, висуваючи вперед вигострені націлені ікла.

Коні іржуть, лошата мечуться, та найбільше збуджені матері. Саме тому вони до краю зосереджені, напружено вогнисті, коли озираються. Задні ноги коней наляглися крицею смертельно, твердо повростали в землю всього настільки, аби в кожну першу мить стрілою зірватися й напасника шибонуть підковою. Не знати чого

саме, та вовчиця вп'ялася очима в гнідого Лисчиного огирка. Либонь тому, що був тучніший за інших лошуків, а може, по масті виділявся й цим падав на вовчий зуб. Розбійниця клацнула довгими іклиськами, сипонула з очей зеленим вогнем, гребенем наїжачила шерсть по довгому хребту, пригнула до землі хвоста й зібралася пружкою пружиною. Здається, ще одна мить — стрибне в середину табуна, вихопить і понесе гнідого лошука. Лиска чує, як мережитья й складками збирається її шкіра, як тріпотить судорожно на її лопатках. Лиска не зводить збочених очей з вовчиці.

Вовчиця зазивно скавульнула — подала знак, що баталію треба починати мерщій. Для скоку-нападу зібралися вовчуки, передніми ножиськими чіпко припали до землі, вишкірили жадібні зуби, сипонули жаринами з ліхтарків-очей. Стара стрибнула що було моці, й саме у ту мить кобила од себе хряснула двома копитами навідмаш. Лиска почула, як правою ногою цупко і влучно садонула по чомусь м'якому, а в болючому скавулінні вовчиці збагнула: удар впав надійно. Та тільки мізерна хвилька минула, як вовчиця у напад кинулася знову — плем'я своє учила настирності і невідступності в боротьбі за життя. Так само припала на передні лаписька, так само бризнула зеленими іскрами з лютих очей, так само за нею слідом кидалися вовчуки. Удар Лиски і цього разу припав дошкульно болючим, бо вовчиця безпорадно заскавуліла, відчаєно клацнула зубами — нею геть-геть далеко в повітрі кинуло й віднесло. Один з вовчуків лежав плазом — наситився лошатини довіку, бо по його молодій і ще дурній голові шипом трапив коренастий кінь-гуцулик, що обороняв лошуків і лошиць з Лискою поруч.

Третій стрибок вовчиці уже приходився в тій гарячці, коли всяке розсудство і чуття самозахисту втрачене, бо Лиска почула, як підковою сваху-вовчицю вцілила по самих зубах. Тут напасниця вже не просто заскавуліла й завила, а пронизливо застогнала. Коли збуджена і до самого краю зосереджена Лиска зирнула, щоб приготуватися до нового захисту, двоє вовчуків нікчемно пленталися за вихилясом чвалаючою матір'ю. Вовчиця несамовито смикала головою вбік, ніби щось в зубах безнадійно застряло й чогось хотіла силоміць знебутися. Тут-там від метляння головою змигували шалено зелені

вогники, потім уже ті вогники мерехтіли, грали й витанцювували, здригалися й гасли... Миттю зелений вогник сапнув знову.

На дивний зелений вогник Лиска неначе прокидалася. Вона враз трусонувала гривою й тут же цабонувала копитами передніх по нічному облогу, щоб схопитися. Звідки сила бралася в її старих, заслаблх, заморених вчорашньою довгою дорогою кістках? Невже стрибнула й стояла на всіх чотирьох, коли не просто зелений вогник, а цілі два зелені ліхтарі обережно, зате невідступно цілилися в неї? Ба ні! То був просто сон осінньої сльоти.

Перед Лискою стоїть вовчиця. Кострубата, з жадібно витягнутою пикою, втуленим до ніг обсміканим хвостом. Шкірить передні зуби зажерливо, грізно клацає іклами... Ні, вже не іклами, а всього лишень мізерними цурпалками тих іклиськ, що колись лякали моторошно невідступною смертю. Тепер Лиска нікого і нічого на світі білому не боїться, не жахається, бо собі думає: «Бездомний не страхається вогню, голий не лякається розбою!»

Та го-го-го! Дивися, сіра вовчиця чогось од неї задкує! Невже впізнала копито, те метке давнє копито, що залишило на боках печаті, а на зубах вогненний поцілунок? «О, коли б небога знала, що старий Андерс зідрав мою останню підкову! Ти б з мене взяла старий рахунок! Тут я тобі чесно сплатила б давні борги!» — зажурилася ураз Лиска й уже міркує, що мусить боронити життя лівою ногою всього з нікчемним серпком підкови. Як-не-як вовк лишається вовком і тоді, коли у нього ікла вибито!

На диво стара вовчиця не збирається ані до стрибка на круп, ані до раптового нападу з голови. Вона просто сперлася на передні ноги й по-кумівськи мирно висолопила язика між двома нікчемними пеньками. «Еге! Дивися! Коли повибивати вовчі ікла, блаженний мир може бути і на грішній землі!» — Лиска думає, та голосно цього не каже, аби голодну не дратувати.

Слово по слову, й зав'язалася жвава гутірка. Лиска рада розповісти все як на сповіді. Щоправда, розповідь воліє повести не з весни зеленої, не з тої ночі літньої, коли «одній вовчиці» вибила зуби на полонині, боронячи гнідого первістка. Найпершим ділом повідає про ту

гірку образу, що ніяк не може забути її. Бо та образа пече лютим вогнем саме серце, шаленими і гіркими сльозами очі виїдає...

І розважлива, спокійна розповідь Лиски повелася:

Обтяжена багатим врожаєм, ланами величаво ішла щедра осінь. Коли починали збирати кукурудзу, погода ще була сонячна, а тільки взялися викопувати картоплю, засльотилося.

Одного дня господар привів на стійло тучного сірого коня й поставив до ясел. Я нагостила вуха, сумирно притулилася до стіни, а кінь взявся мене безцеремонно й ганебно обнюхувати. Таке поводження з першого разу не могло сподобатися мені. Тому я ні два, ні три, а показала застережливо зуби. Господар приступився до мене, погладив і промовив:

— Но-но, Лиско! Це кінь Орлик! Твій товариш! Віднині разом будеш ходити у возі з ним!

«Разом, то разом! А все одно обнюхувати себе не дам!» — подумала я. Та кінь знову потягнувся до мене. Я стерпіти подібного зухвальства не могла, тому вхопила його за шию. Орлик відскочив, а господар мене впершив батожищем. За що? За яку провину? Отоді я вперше дізналася, що кара може падати і за чужий гріх! Та це була би ще не вся біда! Впрягли нас до воза. Подалися ми в поле, саме на ниві викопували картоплю. В порожньому возі Орлик так і рветься, так і рветься до бігу. Певно, хотів господареві показатися. Ну-ну, побачимо, як ти в повному будеш старатися! В порожньому всіляка шкапина зможе!..

Дощ падав дрібний, сіявся густо, колеса врізалися в розкислу землю — в'язку і важку. Копита вривали глибокий слід. Господар сидить собі на возі, помахує кербачем над нашими хребтами і все мене — чирк, чирк! «Ну,— думаю собі,— і це ще не велика біда! Не нині б'ють того, хто тягне, а лінюхові краще ведеться, його не бачать!.. Але ти, чесний газдо, мусиш сам придивитися, хто з нас в упряжці чесніший. Сам мусиш зрозуміти, кого треба кербачем досягати для заохочення!» Та ні!.. Коли ми ішли у возі вже з поля, Орлик так і хитрив, так і хитрив. Я беру щомоці з усієї сили, а він на мене та на мене вичікує.

Ми були саме під бережком, коли славний господар хресь, хресь кербачищем по моему хребту. «Та ти бий

сірого! Сірого бий!» — думаю і рвуся вперед з усієї сили. Та де там! Б'ють знову того, хто тягне! Коли вже так, і я маю серце, а не камінь! Стала я, затялася й стою плитою. Тепер уже хоч забий на смерть, хоч проси, хоч грози, хоч моли! Далі не тягнемо! Боже праведний! Скільки тоді рубців повискакувало на моїм тілі! Коли славний господар не лише кербач порвав, а й поломив на мені батожище, висмикнув з плота колика і ним давай по ребрах шпаряти! «Ну,— думаю собі,— нехай погибаю, краще мені буде, аніж ходити приниженої та скривдженої!» І хоч би мене боліло! Ні, бив, бив, небо-рак, а я кам'яна, залізна... Дивлюся, газда, сарака, вже й піт витирає — так наморився. А Орлик стоїть собі хоч би що. Раз лишень я дивлюся, мій господар взявся мого славного побратима з воза випрягати. «Випрягнув його, випрягне й мене!» — думаю і дивлюся. Орлик уже травку поскубує, а я у возі стою. Господар зник у чагарях. «Іди, іди! Мало для чого треба чоловіку ховатися в гушавині, аби його люди не виділи на ділі!» Та не довго там пробув. Повертається з оберемком ріща. Взявся ріща ламати на дрібні кусники й сам під моїм черевом хворост на купку складає. Тут я мала на розумі так сягнути його копитом, щоб він блиснув ногами, злетів у сине небо і впав за десятим готаром. «Та ні! — міркую собі.— Кінь — не звір! Подивлюся, що ти будеш далі чинити!»

Я знала, що один чоловік здатний на всіляке останнє паскудство, але такого шаленства я не сподівалася. Ткнув газда під хворост жмуток сухих билинок, чиркнув сірником і підпалив. Спершу димок потягнувся вгору, відтак злегка затріщало, далі почало мене гріти дужче й дужче. Ураз тріпонулося, забилося в мені маленьке — тоді я вперше почула ворону, на полонині украдену дочку. «Тепер уже згорю не лишень я, а й воно, небо-жатко! Та коли мені за якийсь гріх покара така і поку-та, може, й належить, чого погібати їй? Адже вона ще і не знає, яке життя на білому світі!» При цій думці я сіпнула возом так, що той не просто рушив, а з місяця зірвався й полетів. За мною хапався господар, але дар-ма! Тільки в землю носом клюнув, на ліктях схопився, а не встиг! Я думала, що віз рознесу на кавалки дрібні, що сама впаду від загибелі. Не впала я! Як видно, кі-нця нема, краю нема тому, що один кінь, сарака, може перетерпіти і знести!..

Надворі я стала перед самим хлівом. Необавки на сірому коні приплівся господар. Відтоді я його зненавиділа, бо цілу божу ніч я вже не просто на яслах стояла, а гірко-прегірко плакала. Певно, тому легко, дуже легко було мені іти з двору на торговицю для обзору.

Часи лихі були — наближалася війна. Мобілізували не тільки людей. Мобілізували і коней — що люди без нас?

На торговиці довкола мене танцювали пани у військових мундирах, заглядали в зуби, відступалися, знову приступалися. Потім один — певно, найстарший, в чинах та бляшках — в людей це називається нагородами та відзнаками, — гонористий і надутий як півень, ляснув мене по шиї, стулив губи, привітно усміхнувся й похвально колихнув головою. Тут прихопилося до мене аж двоє з розпеченими кліщами, мерщій випекли на лопатці тризначний номер, на додаток ще й букву дивну. Це означало, що і мене взяли до війська...

Служити доводилося в невеличкому місті на угорській просторій низовині. Наш мінометний полк знаходився на околиці міста, що скидалося скоріше на велике село, тут стояли і ми. Корм був непоганий, ситний, тільки спершу виділося малувато... Мусай було звикати до пайки вівса, до пайки сіна, до солони. До чого тільки шеборак кінь не звикне! А як уже, сказати, гладили нас, вичісували нас куди ретельніше і дбайливіше, ніж у газди на стійлі, — і спитися подібне мені не могло!..

Не знаю, як у війську випадає людям, а мені було не лихо. Саме тут я і помітила, що коней в армії цінують вище за всілякого вояка. Одного разу невисокий, чорнявий, з вусиками-пушком воячина-мінометник готував мене на екзецир — для показу на перевірці перед самим генералом. Чого він вже не виробляв та не витворяв зі мною! Тер масть і скрученим жмутком соломи, чесав щіткою і глянував сукняною рядниною до того, що я вже сама себе не впізнавала — сіла б муха на мене — поковзнула б! Тій перевірці я і рада не була! Та коли взявся вояк мити і протирати копита, я в ніяковості переступала з ноги на ногу. Не знаю, з якої причини, але вояк схопився й коліном стусонув мене в живіт піддавком. Серединою стайні саме проходив на моє щастя і на воякове нещастя пан офіцер. Боже, що він чинив з нещасним! Бив палицею — блохою в його шкірі я не хотіла б бути! — примушував стрибати цапки од

дверей до дверей, поставив на додаток неборака воячину переді мною струнко, змусив віддати мені честь і просити вибачення так, аби всі коні і вояки чули. Не все було зрозуміле з наговореного офіцером воякові — надто ще короткий час минув від моєї мобілізації до війська з Верховини, аби я все збагнула й розуміти могла. Та цілком ясно було одне: в мадярському королівському війську збиткувати коня — все одно, що підривати могутність держави, коїти супроти народу карний злочин! Це мені подобалося, бо я сама у всьому любила також порядок і справжню честь.

Час був воєнний. Наш мінометний полк вибирався на фронт. Тут і я зазнала гіркого лиха...

Стояла осінь.

Воювали ми в самих Карпатах. Міномети повнісоєли ми в гори, та й самі залишилися в хащах. Спершу було ще як було — що нам з поживи не додали, те ми знайшли й самі для себе. Та тільки вдарили перші приморозки, як прийшла біда. Поживи довозять раз у два-три дні. Гриземо кору з дерев. Немало нас там по-геройськи склало голови і витягнуло копита. Тоді я й зрозуміла, чому офіцер таку високу ціну давав нам, коли при відступі не було кого запрягати до возів — геть-геть багато нас залишилося в таборищі на галявині серед ліска...

В одному з боїв я трапила під самий вогонь і була легко поранена. Фронт відступав, а мене залишили. Тільки тоді, коли вояки гнали зібраних коней за фронтом, я знову трапила з гір на долину. В низинному селі недалеко річки Латориці і почалося моє нове життя. Коли ми проходили трактом, я шкутильгала, підбита, передньою правою й обмахувалася від мух — осоружні і бридкі навідали по моїй рані, що ніяк не гоїлася в дорозі та перегонах.

— Солдат! А солдат! Продай кобилку! — озвався один чоловік, що на містку при обочині тракту стояв і, мабуть, пошкодував мене, сердешну і нещасну.

— Дай півлітру, бери! — чвиркнув солдат сдиною на дорогу.

Чоловік кинувся до хати й тут же вибіг з пляшкою. Погонич з пляшки для проби ковтнув, чоловік схопив мене за гриву й поволік мигцем у двір. Ліпшого справді мені і не треба було бажати!

В хліві я стояла разом з корівкою. Не дуже мені це любилося, та моїм забаганкам давно край настав.

У першого газди я була в невеличкому хлівчику одна, потім з Орликом. Тут було затишно і чисто, ніхто не мукав, не бекав і не хрюкав. Таких світлиць, як на службі у війську, бачити мені вже ніде не приводилося. На великі гаразди я взагалі не була вчена, тому легко звикала до всякого. То тільки чоловік швидко гріється добрим, а далі противиться гіршому і ремствує при лихому. Кінь, сарака, невибагливий, до всього звикне і притерпиться, бо він простий з простих, трудяга! Але ж порядок, чистоту любить!..

У нового хазяїна лиха випало нескупо. Тої першої весни, що прийшла по війні, мій господар дістав земельний наділ. І я вже тут побачила: ні, не знає мій газда, що то є кінь, як з ним поводитися. Колишній припасав для оранки отаву, тримав мішок вівса, беріг ліпше сіно, а цей неборак хотів, аби я орала на одній пісній соломі. Така то була й оранка! Не приведи господи! Іду я у плузі поволі, ледве ногами перебираю і мету. Добре, що яюсь тримаюся на давніх силах. Правда, гріх було б казати, цей мені кербача ніколи і не показав, не те, аби нам вдарити.

Ще все було б, коли б мій господар обходився тим, що я роблю на нього, на його дітей. Та куди! Обсіявся бідак на отриманій земельці і давай мене для роботи кожному до себе схожому. Тут я пересвідчилася: що не чоловік, окремий світ. Один хоче, аби ти робила безперестанку від ночі до ночі, не досить, що для обіду кине всього якихось огризів від корови, а ще й од зубел не звільнить тебе — що за безбожне і злочинне недбальство. В іншого тягнеш плуга по кам'янистому суходолу, надриваєшся до німоти в ногах, а він нічого не чинить, як тільки жердиною по хребту пере й пере. «Дивний народець біднота!» — спостерегла я. Навіть батога в жодного нема! А ще є і такий, що віддасть тебе на роботі дітям. А з дітьми, звісно, яка робота! Там мілко взяв, там краю не дібрав, в кінці ниви швидше плуга з борозни вихопив, тут-там плуг вистрибнув — і сміх, і гріх, і на совісті в тебе, бо знаєш, що оранка — і твоя робота!..

Так наоралася я за ту першу весну по війні, що на ребрах моїх вже вітер гуде, як на цимбалах. Дивлюся по собі і себе не впізнаю: чи то каламутна запона яка впала на мої очі, чи сама я вже не така? Бо масть моя побрудніла і вицвіла, до всього на лопатках — на тих

моїх колишніх гладких і круглих лопатках — лепкачі гною почали наростати, а тавро армійське залишилося вже не просто знаком колишньої моєї пихи і слави, а всього насмішкою по тому, що було... Певно, і в людей так буває під тягарем часу і подій...

Щастя моє, що по оранці газда дійшов з кормами, — до ясел пісної соломи не мав кинути. Отут я й трапила на толоку чи пасовище. Толока, звісно, не полонина. Хто знав полонину, той розуміє, що то є толока на рівнині з оводами та комарами, силою-силенною мух, бідною пашею, а яке то щастя полонина високо в горах зі запахущою пашеницею, з співучими вітрами і чистим-чистим повітрям! Та яка вже не була нікчемна паша на толоці, ліпше за порожні бідняцькі ясла...

Скубу травку день і ніч. Гедзі, мошва, осоружні комарі так дотинають, що кінець мені видіється близький. Та вже по гіді і хвостом не махаю — пийте мою кров, наситіться! Не доконала оранка мене, доконуйте ви! Коли мені приписано погібати, най погибаю! Та куди там! Минув тиждень, минули два тижні, а я вже починаю від комарів одмахуватися. Як-не-як, а кінь, сарака, і на мізерній низовині паші наскубеться, щось собі знайде.

«Живемо! — кажу собі сама.— Діло пішло до ліпшого! Лихо добре для кожного на землі, тільки щоб воно довго не тривало!..»

Паслася я ціле літо, аж поки люди не почали забиратися з поля. Отут я знову закусила гіркого негаразду. Кому тільки не довелося привезти й перевезти врожай! Ну, чисто, як було навесні... Всякий бідняк хотів би, щоб ти на нього намозолила та наробила своїм солоним потом... Гіршого і бути не могло!..

Так минуло кілька моїх літ. Не всі весни і не всі осені були однакові. Траплялися гірші, а були й ліпші. Та коли знову мені повелося непогано, сталася в моєму житті переміна. Одного весняного ранку господар на диво мене вичесав, пригладив, погодував смачно, а потім вивів з хліва і впряг до воза. Між полудрабки обережно вмотив іржавого плуга і розтрясені теліжки — борона була тільки в сусіда. Подумала я, що беремося орати. А він зі мною не в поле дався, а на великий двір. Потім я довідалася, що на цьому дворі якийсь граф чи поміщик гараздував та розширявся, — на людських титулах і чинах не розуміюся й знати їх зовсім не хочу...

Коли на великому дворі явилися ми, були вже зовсім не першими тут. Більше подібних до нас знаходилося. Кажу «подібних», бо лише в одній упряжці я примітила пару коней, а на возі — сани, плуг, борона. В інших возах — по конячині, по задрипаній кобильчині, де якийсь дерев'яний плужок, де розтрушена борона, а де й нічого. Поставили нас в ряд, стоїмо і чекаємо. «Оце, думаю,— буде екзецир, так не бачений ще досі у світі екзецир! Оце буде обзір і парада!» А тим часом, поки я собі отак міркую-мудрую, до мене підходить мій газда-неборак, гладить і поляскує по шиї, чеше гриву, щось примовляє під ніс — піддобрється. Всього і не вирозумієш, не збагнеш!.. «Не гладив і не розчісував ти мене дотепер, можеш не піддобрятися і зараз!» — кажу собі сама.

Раз лишень прийшло до нас з газдою аж троє їх. Один зазирнув у зуби, інший діловито і вчено записує до великої книги, третій тицяє дубцем в ребра — мабуть, полічити хоче, чи не хибить яке,— щиглем сягає по голоднинах запалих і хіхікає — бодай пішов сміх з його безчесної гупої голови!.. Яке велике щастя мають люди, що над ними не можуть сміятися коні!..

Оглянули мене, пописали, посміялися, а далі — віз в один бік, мене — в бік інший, плуга — під якийсь навіс.

«Ого-го-го! — кажу собі, коли поставили мене на стійло у великому хліві.— Отут як би нам уже не велося, а табунцем ліпше буде. Що таке табун, я знаю пайперше по зеленій полонині!» Коли б не табун, не було б в живих ні сінка гнідого, не жила б і я сама. Правда є правдою і діти її нема куди: щоб відчула я на тому графському маєтку якесь полегшення, цього не сталося. Оранки припало немало, всі ми були слабі, оброк — мізерія. Єдине, що веселіше,— ходимо вже в упряжці по двоє і сподіваємося, що гаразд колись і до нас прийде, що буде свято і на вулиці нашій!.. Не може бути, аби в гурті одна тільки робота і негаразди одні були, а багато їх дали загинути одному!

Саме тоді, коли довкола нашої бази вже стояли і стоги сіна, козли соломи, коли нам зрідка почали давати й сякий-такий перепочинок, коли й хліві полатали, щоб не пробирало нас вітрами, не капало в гриву, все мое коняче побратимство повиводили на обзір. «Ну,— думаю,— знову габору! Знову війна! Знову пани щось не поділили між собою, чорти на цьому потішаться і поже-

няться, люди будуть накладати головами, а коні витягати копита...» Та від серця одлягло, бо ніде не бачу навіть задрипаного мундира — всі тут свої, знайомі. Знову заглядають до зубів. Приступився до мене наш ветфершал в білому халаті, а може, й сам ветмаршал — один-однісінський раз я ніби й бачила його на якійсь okazії в селі. Навіть до зубів моїх не зазирнув, всього скрушно головою крутнув і рукою на «все пропало» махнув. Я зрозуміла: діла наші не зовсім добрі, а певно, й погані... Що вже чинити, коли коняча доля так часто не від коня залежить!.. Побачимо, якою буде людська воля. Чень цілим трудовим і чесним життям лиха я собі не заслужила... Чим іще я могла втішити себе?..

Та коби воно так.

Що впала на мене гірка біда, зрозуміла я тільки тоді, як трапила до циганського висілку на околиці села. Отут я вже справді привиділа такого, що й примаритися мені не могло ніколи. Господи праведний, сили небесні і земні! За що ви мене так безжально і люто скарали? Чим я завинила перед вами, чим провинилася перед цілим світом? Чим я прогнівила вас?.. Яких мук не наслали мені було в отому циганському таборі!.. Мало того, що роблю, як за життя ніколи не робила, мало того, що вівса ніколи не бачу, завжди голодна та голодна, але й тіло мое пописане, помережане товстим батожником, — щоб зле прокляття впало на мого мучителя!.. Холодні дощі мене обмивають, студені вітри прошивають, морози люті печуть, спека смажить, лоп їсть... Та ще й цього не досить! Ще й клятих циганчат — звідки тої мулявиці безсердечної набралася силою-силенною? — на мене, господи, ти наслав та напустив. Бо ні голод, ні холод, ні батого, ні всіляка бридка мошва, що мою кров спила, мене зневолила, не дошкулили так, як циганські дитлашища!.. По п'ятеро їх виповзе, вицабається на хребта, до того ж з палицею, з дубцем кожне; завзяте, напасне і капосне, по-чортячому чіпке і зле. Ті, що наверху, гупають собою і танцюють, а ті, що на землі, квилять, смикають, скубуть по-сатанинськи — вуха прошпилює списками. Не життя, а содом і гоморра!..

За свій довгий вік на власному досвіді я переконалася: ані довгого такого гаразду, ані такої довгої біди нема, аби їм не прийшов край. На циганському висілку моїм негараздам прийшов кінець тоді, коли на двір мого клишоногого хазяїна Андерса привели білого коня, а

мене повели на полонину. Не біда! На білого коня злого серця я не маю, бо за моїми гараздами шкодувати нема чого,— і він з них ще вкусить, спробує!.. Хай тільки мине час його служби!..

По дорозі на полонину я ще стрілася зі своїм першим господарем. З тим самим, що вогонь під мною палив, аби згубити мою ворону донечку й цим скарати за непослух. Він, може, цього вже й не пам'ятає, а я забути ніяк не можу. Як годі забути й днів отих, коли газда розлучав мене з моїми дітьми. Тільки небожатка підросла, тільки в упряжці здатні були підсобити мені, як відводили їх купці з двору. Після цього не одну нічку я потерпала від сліз. Та мій господар ніколи цього не бачив, про це й не догадувався...

Поволі все забулося... Бо все забувається, як і все минає... Але нині у житті вже нічого страшного для мене бути не може. Як є, так і добре. На волі відпасемося, відмолоднемо, і сила до нас прийде. А тоді знову до плуга! А тоді знову у весну зелену!..

На радісах Лиска заіржала й високо зіпнула кудлату голову перед заслуханою зачудованою вовчицею...

Лиска побачила пригасаючий світанковий диск місяця, що застиг на самому краєчку полонини і тепер вінчав її.

Вовчиця кволо поплелася вгору. Саме тоді, коли через ґрунь перевалювала й окреслилася чорним контуром на тлі холодного сріблито-блакитного місяця, Лиска припала скубти зелену травку...

1967

ПТАХИ ПОЛИШАЮТЬ ГНІЗДА...

РОМАН

В затінях високих полонин ще латками біліють снігові намети, по ночах прибережні заводи і болітця ще одягаються кригою, а з-під пошерхлого на дошах і віграх торішнього листу під ліщиною та вільшиною вже проростає травка.

На осонні парост із землі потягнувся зухвало й кванно; розчесані зимовими вітрами, пешені провесняним щедрим променем і теплим леготом верболози бубнявляють пухкими сріблестими котиками.

Зазеленіла де-не-де і Згариця-Пригариця — осередок у вишньому кінці Нижнього Бистрого, праворуч шляху на Міжгір'я. Де восени в кошарах ночували вівці, обліг простелвся то гривастими буйними купками, то гладким і рівним моріжком.

З осередку хата Пригар поглядає на білий світ задувано, насупивши прибиту снігами і гірськими зливами, покуйовджену вихорами солом'яну кучму. Шибамі передньої стіни зорить на ріку Бистру, що посивілим зарінком сягає схилу, на битий шлях по той бік ріки, на стрімчасту Ясенову. Гора від шляху піднімається то полого, то круто, а самою маківкою тримає небо. Коли в сльоту на групі застрягає й кошлатиться громаддя хмар, Ясенова кострубатиться хмурим казковим велетом.

Світлиця гнізда Пригар вп'ялася вікном у клуню: оглядає кинутий під дах дрібний господарський реманент, супиться на хлів, що невисоким гнідим зрубом причаївся під дранковим дахом. Над хлівом турботливо простягла гілля прадавня черешня — на осередку вже й не пригадують, хто і коли її посадив.

До тесаної задньої стіни хліва горнеться рублена з кругляка причінка, а ген далі стоять ще два оборони. Зчорніла від негод шапка-дашок одного занедбано лежить на самій землі, а від неї в небо стирчать порослі

мохом дубові оборожини. В другому сіна — рослому чоловіку рукою легко дістати верха.

Колотим із бука погорбленим воринням овеча кошара сіріє впритул до толоки, що тягнеться уверх від обійстя схилом до кісниці, а в долину збігає до самого верболозу й ховається в густих чагарях.

Сінешне вікно хати Пригар дивиться на польову стежину до криниці під горіхом, на возову дорогу від садиби до броду. Дорога всіяна голим лобастим камінням, вибитим із землі колесами возів, ратицями корів і телиць, копитами коней. Війне вітер — шелесне бадилля сухих бур'янів, бо возівка поволі вже заростає жаливою, щавієм і блекотою.

Під ветхим дахом домашньою лляною пілкою заслонене вікно малої кімнати тупиться помутнілим більмом. Полід усю передню стіну оселі тулиться ганок. На вверчених ясенових чопах як літо, так зиму висять туго зв'язані шворками жмутки різного зілля на всяк випадок від усякого болю. Кінець літа на ганку пахне моченими в тихій заводі горстками конопель і льону, що виставлені рядком для сушіння, восени тут п'янисть яблуками і медом.

Прорубане віконечко на задній сліпій стіні не так давне, як хата. З нього видно сад, що чіпким коренем повростав у землю давніми яблунями, вузлуватими грушами, сливами і горіхами й застиг на узбіччі ген-ген аж до самого ясного овиду. Віконце щільно прикрите дощаним вічком-дверцями в зимову і весняну пору, коли на деревах не вистигає садовина. Влітку та восени з віконця на піч лягає то щедрий і грайливо бадьорий, то скупий і лінивий сонячний полиск.

На Згариці-Пригариці давно забулося, котра з господинь — може, баба, може, прабаба — звеліла прорубати деревину в стіні, щоб зручно було з печі вартувати врожай. Та знають достеменно: віконце — ровесник тих дуплавих яблунь і порослих мохом зеленим груш у саду, що прибиралися вже не в одиі весняний цвіт, скинули не один шовком і злотом гаптований-вишиваний наряд.

З печі ще видно сушарню. Мурована з плескатих плит, зовні машена жовтою в'язкою глиною з кізяком і біловусом, сушарня зяє голодною пашею згаслого вогнища. Зморшкувата, потріскана передня стіна од почелісника геть-чисто пропалена ватрами, місцями тут гли-

на вже обсипалася, тому пліші біліють голим каменем.

По той бік Бистої під похиленою вербою — либонь, їй стільки років, як і самій Згариці-Пригариці,— човен. Видовбаний із здоровенної смерекової колоди од гузиря, проконопачений і промащений кип'ячими смолами, він поважно поколисується на неспокійних хвильках, коли вода в Бистрій піднімається.

Перекинута через річище крицева линва серединою обвисає в повітрі, в кінцях тримається на козлах. Глибоко вкопані вербові деревини вже вкоренилися в намулі, бо густо обросли від самої землі гошами-багатолітками. На правому березі линва вросла, врізалася до стовбура росохатого в'яза, на лівому — її кінець занушений в землю глибоко і примцований до великого каменища.

Линва, блок на ній, ланцюг од блока до носа човна не так і давні. Їх примудрували, прихитрили вже молоді Пригари, бо ні дід, ні прадід цієї техніки не відали,— вони обходилися жилавим грабовим дрюком-польовиком. Ним виштовхували човна з мілини на глибінь, ним правили, коли човен вайлуватого погойдувався і плив до того берега Бистої, яким шлях біжить з древнього Хуста до зеленого Міжгір'я.

Хто не задивлявся на Згарицю-Пригарицю? Нею милувався простуючий пішки, забувався вершник, долоню дашком до очей прикладав і зачудовано дивувався той, під ким возові колеса торохкотіли бруком, розбризкуючи каламуть на баюристих вибоїнах.

Від півночі повитий лісом, в підніжжі облямований річкою, на межах від толоки і кісниць закосичений терном, червоною калиною і глудом, осередок по веснах хизувався садом, врунився пивкою озимого жита, влітку білів смугами картоплі в цвіту і котив пахучу габу по кошарах густої гречки,— гречку Пригари сіяли для меду, дарма що довкола розливалися цілі плеса польового цвіту, а по схилах зрубів буйно рожевів іван-чай.

Коли на Згариці-Пригариці квітував льон, здавалося, з верховинського неба на осередок падала ніжна блакить. Коли розвивалися маки і повівав вітер, здаля ввижалося, що тут мигтять вогники. Коли на грядках розпукувалися соняхи, на осередку немов світили маленькі сонця.

І це все вітало, вклонялося до перехожого, лишень опинявся він навпроти осередку, ласкаво проводжало,

коли повертав голову, аби глянути з-поміж кущів і дерев обіч шляху на Згарицю-Пригарицю.

В Нижньому Бистрому, в довколишніх селах добре знали осередок за річкою, та тільки по скупих переказах відали, як давно виселок зеленіє. Старі діди часом розповідали, ніби ще прапредок Пригар прибрів на пологий схил з неширокою долиною серед хащі. Дерев повирубубав, повипалював й отаборився там. Спершу виселок звався Згарицею. Таку назву буцім вигадав ще перший господар, бо хата, хлів були збудовані на згарі. А коли від газди до газди на осередку пішли тільки Пригари, коли і сам виселок потіснив хащу, зазеленів толокою, кісницею, ліг смугами нив, зацвів садом і плеснув по хвилях човном, одна Згариця поволі забулася. Та від родового кореня газд прийнялося й прижилося в пам'яті горян подвійне — Згариця-Пригариця.

II

Рясний дощ влочі обмив околицю.

З Соколового груня на Згарицю-Пригарицю спускався світанок.

Густа імла ліниво димилася й так же ліниво спливала у височину на овиді, відкриваючи прозору голубінь тут-там притуленого до гір захмареного неба.

Грунь блиснув провесняним сонцем й вітально кинув снопом променів на протилежну гору. Сонце ще не розсіялося по долині міжгір'я, бузково-білий туман котився вверх по річці, сіра мряка клубочилася, звивалася понад буковими хащами, доки не впала на гострі шпилі смерек й не зникла в глухих і німих нетрях.

Ступивши ногою через високий поріг, повільно нахилляв голову, щоб не вдаритися в очеп, повертався боком, аби не зачепити плечем одвірка, з хати виходив хазяїн осередку Михайло Пригара.

Постояв на ганку, а далі подався на подвір'я.

— Хто бог велій, яко бог наш, ти еси бог творяй чудеса!..— раптом пробасив бадьористо, протяжно, мов саме цим співом вітав на вигоні заранок, вклонявся високому сонцю.

Пригара все ще тягнув повільну ноту, а густі косми спадали до самих пліч й завивалися лагідною хвилею. На Пригарин голос сполохано зірвалася з черешневої гілки синиця, тріпотнула крильцями; над нею задеріку-

вато забилася інша пташка. Тепер уже двійко черкнули блакить неба над подвір'ям й загубилися в кроні розлогої груші.

Пригара звів голову. Обведені карбом, глибоко посажені очі застигли й хитро примружилися:

— Співай, співай! Твій світ широкий, а жури тобі, як роси на сонці. Бо, еге, не сієш, не жнеш, а поживу всяк день маєш...— муркотнув під довгий торчкуватий вус.

Михайло стоїть лицем до Бистої. Бентежна на крутій облучині, що вигинається скелею облизаного сивого горба, ріка клекоче, кипить, піниться, б'є хвилию об вибілілий на вітрах та на морозах зарінок.

Блиснуло і впало на подвір'я сонце, кидаючи од Пригари велику продовгасту тінь. Умить і сам Пригара став більшим, дебелишим в білих домашніх портках, холоші яких щільно трималися ноги.

В розстебнутій на грудях сорочці з білого лляного полотна, в черевиках на босу ногу, в накинутому на плечі лайбику — вихопився з хати всього на хвилину! — Пригара заспішив до стріхи, під якою увидів саморобне рибальське спорядження. Смикнув із чопа великою прутяною вершею й хвацько шпурнув нею на землю. Верша хруснула пересохлим вербовим плетивом й збила з дровітні сокиру. Сягнув за довгою жердкою понід стріху бічної стіни й заходився відв'язувати обвислого черпака, що його казна-коли сплітав довгими зимовими вечорами, вправно кладучи вічко до вічка, аби було чим в час повеней ловити рибу.

Сітку черпака Пригара скрутив у тугий згорток й сунув за крокву. Ідучи, застебнув одягненого поверх сорочки, обшитого по краях оксамитом сивого лайбика й добродушно посміхнувся:

— З мого черпачка тобі рибка стане в горлі поперек!.. Най його дрібна міль поточить, най його сірі миші посічуть, а ним ловити рибу не будеш! Ним тішитися не будеш! — Михайло Пригара кепкує над головою сільради, бо той вчора дав знати по цілому селу: «Кожен, хто має який-небудь недозволений реманент для лову риби, для полювання на звірину, повинен принести й здати комісії по охороні природи під двадцять чотири години!»

Пригара згадує, що десь на горищі хати валяється ще й прокурене димами остя — давно змайстрував його, та давно не бив ним рибу. Десь на поді хліва лежить прикиданий тирсою од злого ока важкий ковальський

капка з якорем на лацюгу для лову великого звіра. Пригара вже й забув, якої зими востаннє його наставляв. Сніги тоді були глибокі, морози люті, й до капкана впав ведмідь-вандрівник. Певно, допанував йому голод і холод, бо поласився на приманку.

Заховавши браконьєрське знаряддя, щоб, бува, не трапити до свари з сільською Радою, Михайло вийняв із кишені на полі камізельки годинника. Завбачливо причеплений на добрячому сиром'ятному ремінці одним кінцем до гудзика, годинник блиснув великим старомодним футляром. Михайло підозріло приставив годинника до вуха, — побратим, видно, звук поставкувати тоді, коли днина не зупинялася ні на один-однісінький мент. Задоволений голосним тіткаканням, Михайло крутнув ключем пружини й тут же придивлявся до розхмареного високого неба, мов і сонцем перевіряв час. У важкій твердій долоні тримав годинника, поки не задивився на схил Сокологового ґруня. Тут скарб заховав у глибокій кишені, все ще тримаючи на ньому руку.

Спершу каламутно-молочний, небавом густо-сизий дим звився над присадкуватим бараком ген-ген, де кісниця краєм із півночі сягає хаші, краєм зі сходу кучерявиться густим чагарем. Пригара довго дивиться на барак. Раптом рушає з місця так швидко, мов його погнало невидимою силою. Шмат дороги попід дерева в саду уже не йде, а наче біжить. Вкорочує стежку навпростець, перетинаючи поле від саду до кісници і толоки. Тільки мигтять білі портки, коли стрибає через вориння в горожі між толокою і кісницею. Вибрався косогором на нешироку подину, побачив барак знову. Звідси не впізнати йому, що за чоловік вийшов із барака, несучи перед собою геть-геть великий оберемок.

Аж це Михайла пройняв неприємний, дошкульний щем. Хтось нагло ввірвався в його давню-прадавню тишу, в тишу його дідів, його прадідів на осередку. І він ще швидше долає відстань до барака, не чує, коли доноситься Василюшин голос:

— Михайле, Михайле, обернися!..

— Го-го-гов, тезку! А я думав, то якийсь злодій державне майно підпалив! А то ви, еге, тут газдуєте!.. — захеканий Михайло Пригара зустрів на порозі барака свого давнього товариша Михайла Смеречину — першого майстра-пічника і штукатура в селі.

Михайло Смеречина саме повиносив із приміщення кинутий восени барачний мотлох — відро з прив'язаною дротом в одному кінці дужкою, дощану лаву попід стіну, довгі дошки, з яких був змайстрований настил дешевого і твердого ліжка для цілої громади чоловіків. Перед барачком грілися на сонці табурети і нехитра, збита просто цвяхами полиця-етажерка.

Довкола пахло димом і перепаленою пічною глиною, бо Смеречина саме розібрав як-будь, наспіх складену пічку для загального користування з великим сліпим листом заліза замість плити. На підлозі валялися покришені цеглини, приперті до стіни дверці, — Смеречина, видно, заходився ремонтувати оселю, до якої ось-ось мали знову зібратися робітники.

— Та, брате Михайле, раз мусай зробити порядок і в цьому бурдеї! — Смеречина тернув запорошену долоню об сіру смугасту штанину й привітно простягнув руку гостеві.

Пригара ще обіймав очима барачну пустку, яка вселяється завжди після тих, котрі в один день покидають поспішно зведену і так же поспішно обладнану домівку. Він не затримався на саморобному вішаку коло вогнища, зате побачив, що в дощі бракує кількох чопів, вилловив білизну алюмінієвого дроту, яким була підв'язана до пода жердка — на ній сушили одяг. В кутку побачив купочку сухих дров і скіпок, — залишилися з тої розпалки і палива, що було наготоване жителями барака ще торік, пізньої осені.

Крізь відкриті вікна вливалось провесняне повітря, яке пахло першим проростанням і пробудженням в природі, проганяло сопух на зиму глухо зачищеного приміщення.

Серед кімнати стояв і собі дивився довкола Смеречина, мов раптом розгубився й не знав, чого має взятися. В лівій руці тримав мулярського молотка, яким рушав із місця цеглини, оббивав пропечену ватрою зчорнілу глину. З кирзових, припудрених попелом і дрібною тирсою чобіт висунулися холоші й лягли над халявами великою складкою, до них пасував гнідо-зеленого кольору прошитий ватою піджак. З-під кепки в Смеречини вибився взятий густою сивиною чуб. Сивина пробилася і в рівно стрижених вусиках Смеречини, що зухвало їжачилися під носом. Над худорлявим, присмаглим на сонці

видовженим лицем стрішкою нависав козинок молодцювато одягненої поношеної кепки.

Пригара не зводив очей із голови давнього побратима. Бо в одну мить пригадав його хлопчаком — русоволосим, рум'яним, чіпким і спритним чи то коло худобинки, чи то на косі, на роботі в лісі.

— Ей, Михайле! Дивлюся, еге, і вас морозом прихопило! — добродушно посміхнувся Пригара.

— Не морозом, тезку, вхопило, а інеєм обсипало! — Смеречина поправив Пригару й сам додав: — Осінь, брате Михайле, осінь іде!..

— Не іде, прийшла вже... Та ходіть на сонце! Чень іній розтопиться, та й обидва собі помолодіємо! — Пригара вдався до жарту.

Смеречина відклав молотка, рукою сягнув за дужкою відра й перестунив поріг слідом за Пригарою.

Сонце підбилося геть-геть високо, нескупо пригріваючи на схилі.

Тезки без слова присіли на посічену дровітню.

— Куріть, Михайле! — Смеречина вийняв дешеvu, нікелем покриту табакерку.

— Не курю, — Пригара непоштиво махнув рукою, кинувши оком на табакерку, яка все ще лежала відкритою на знак готовності до пригосання.

— А ви, тезку, щось і не пам'ятаю, аби колись курили!.. — мовив Смеречина й сам сягнув пучками пальців за цигаркою.

— Кури! Раз у житті накурився так, що досить мені до самої смерті! — заходився розповідати Пригара, коли Смеречина сипонув іскрами саморобної запальнички.

Полихнув ледь помітний на сонці синюватий вогник, закрутився кучерявий димок. Смеречина зі смаком затягнувся і пустив два струмені голубуватого диму.

— Кажете, накурилися раз, та й досить вам до гробової дошки...

— Доста!.. То було, тезку, коли-м скотарив. Не знаю і сам, скільки тоді я мав років — сім чи вісім. Украв я в мого діда, прощун би, зеленцю, зробив із кукурудзяної гички і горіхового дубця піпу та й коло телят на толоці дав-ем собі широку волю... Спершу мені курилося ніби й солодко. Правда, чубук був короткий, пік язика...

— Не забудьте собі бесіду, тезку, цибуха треба було зробити довгого! — встряв Смеречина: добре знався змалку на курінні.

— Треба було, тезку, але я не мав прахтики... Та, кажу, що спершу мені курилося солодко. А раз лишень телята мені привиділися якимись чудними — зеленими, черленими, жовтими. Потім вони почали плавати в небі, а земля підо мною так обернулася, так побігла, якби хтось цілий світ на колеса поклав і оцим крутим грунем пустив до Бистрої... А голова необавки така вчинилася велика і важка, як бочка. Та й що було далі, не кажу вам, бо ганьба й казати... Ще й мамина цицька пішла мені ротом... От було куриво, бодай нікому таке і не снилося...

— А я, тезку, взявся курити, як на жарт. Коли-м по широкому світу плавав. А тепер уже цей брідоти за милого бога не можу збутися! — Смеречина чвиркнув далеко від колоди слиною, змахнув із цигарки попіл і затягнувся знову.

— Гм... — посміхнувся Пригара. — То неправда! Не сердіться, але я вам святу істину скажу! То мусить бути не чоловік, а баба, не баба, а ніщо, над ким має силу оте чортове зілля! — раптом Михайло Пригара підвищив голос, мов тут, коло них, трапився ще й третій, з ким він ступав до свари.

— Та, може, маєте і правду! — згодився у всьому поступливий, примирливий Смеречина, бо йому вмить здалося, що цигарка приходитьс я вже не до смаку. Тримав її між пальцями, поглядав на Згарицю-Пригарицю. Осередок юрмився хатою, хлівом, садом на пологому груні, вгору стелився смугою толоки, що з одного краю була відгороджена ворішням, з другого — зникала в куцах й межувала тут-там з самою кісницею.

Осередок поблискував хвильками Бистрої: ріка сріблилася на сонці, обіймала його в самому підніжжі Соколового верху. Злегка гомонів машинами, що з Міжгір'я на Хуст повільно бігли під вантажем букових кругляків, з Хуста на Міжгір'я мчали швидко, минаючи природо́жні галявини, мигаючи між деревами і кущами.

Тезки мовчать.

Михайло Пригара веде очима по доріжці до росохатого ясена. Обгорнувши криницю покрученими корягами коріння, ясен вічно п'є воду з джерела. З криниці і сам Михайло гасив спрагу в пору сінокосу. З неї не раз і не двічі носив воду косарям, як був малим хлопцем. З тої криниці пили його дід, прадід. Діда на кісниці пам'ятає, наче все було вчора. В широкополому, промащеному

овечим лоем брилі, дід помахував косою, хоча йому і було вже цілих вісімдесят. В білих широких портах, в білій широкополій сорочці, з довгим до самих пліч волоссям білим, дід ішов грунем, мов польовик-хашовик...

Смеречина збив з цигарки попіл, дихнув димом, а Михайло Пригара зненацька осміхнувся.

— А чого, тезку, смієтеся? Не тому, що і мене з-за цього дідькового насіння бабою можна рахувати? — Смеречина ткнув цигаркою і табакеркою з зображенням трьох билинних богатирів.

— Сміюся, бо прийшло на гадку, як мій дід давався навперекоси з легінями... Легіні перед дідом у валку, а він за ними. Вони махають косами прудко, а він майже, майже по п'ятах сягає. Та все примовляє: «Хлопче, бери ноги на плечі! Хлопче, бери ноги на плечі!» Врубали легіні валок, врубали два та й посідали курити. А дід траву кладе та кладе...

— То не дід був міцний, то легіні були слабушкувати! — сміявся Смеречина.

— Сміх сміхом, а інші таких дідів уже нема!

— А чому?

— А тому, бо мій дід не знав тої жури, яка нас гризе. Не відав думи, яка нас поїдом їсть. Знав собі одне: аби коровки були ситі, воли погодовані, аби кісниці були покошені, а швки поорані! А від чого всякому чоловіку найбільше горе? Від думки! Кажу вам святу правдицю: ніяка в світі роботиця чоловіка так не змозолить та не зневолить, як гірка думка...

Смеречина знову вийняв із табакерки цигарку. Припалив і, повільно затягуючись, повільно ж випускав дим химерним струмком. Снувалася дума, довга і тиха. Смеречина-бо знав, що Пригара вибрався на грунь не просто глянути на барак. Та Пригара сидів, ніби витесаний з німої брили. Уже не видів ані Бистої, ані осередку з хатою і хлівом, з оборогами і кошарами, бо його очі зупинилися на протилежному ґруні, де сіріла хата-змарка під трьома ялинами — верхів'ям чорніли після холодної зими. Він думав, що відірвав Смеречину од роботи. Той, певно, не сидів би отак, покурюючи, коли б ніхто не вибрався до нього на схил. Тому раптом:

— А тепер, тезку, скажу, що мене сюди привело! Я прийшов, аби ви мені сказали: довго чи не довго будуть довбати Соколів грунь? Коли перестануть пускати по обоччі каміння? Еге, літом якийсь шибеник такого

каменища пустив, як моя голова! — Михайло розвів розтулені долоні з пригнутими пальцями, трусонув ними в повітрі, показуючи, яким був камінь. — Той камище прилетів до плота, зломив ворину та й чемхнув кору яблінки в саду...

Запитання Пригари видалося цілою розповіддю, і її готовий був слухати Смеречина. Та Михайло ураз замовк.

— Гору будуть довбати доти, доки не проб'ють...

— Наскрізь? — Михайло схопився з колоди.

— Наскрізь! Соколів грунь тунелем проб'ють до Вільшан! — Смеречина пальцем показав на перевал, з-за якого вставало сонце на осередку, за яким так, як і Бистра, в долину Тиси поспішала Теробля, як і Шпжій Бистрий, тулилося до гір розкидане по схилах ущелини верховинське село Вільшани.

— У Вільшанах збудують загату, воду пустять тунелем із Тероблі в Бистру. А там, — Смеречина рукою кивнув на підніжжя груня, — поставлять турбіни, і буде світло на цілу нашу Верховину!..

— Камінням із гори завалять осередок? — нічого ще не добираючи, донитувався Пригара.

— А чого? Сад завалювати камнем ніхто не збирається!..

Мовчали. А вітерець знімав куряву над вогнищем, обдував попіл з головешок. Головні червоїли жаринами, спалахували й ханалися вгору жвавим пломенем.

— Е, тезку! Говориш ти у широкий і далекий світ! Гору прокопають тоді, коли отут волосся виросте! — підбадьорився Пригара й тут же почав з тою силою переконання, якої, здається, вже ніщо не могло похитнути: — А чого не продовжали гору за Масарика, за Бенеша? Чого не пробрили за Гортія?¹ Може, тоді руки не такі були у людей?

— Бо гора не давалася! — багатозначно, простягаючи на кожному складі, відповідав Смеречина.

Пригара зирнув на тезка, чи той часом не жартує. Зрозумів, що майстер сказав не все.

— Бо серце панам не боліло за нашу зелену Верховину! — Смеречина лагідно поклав руку Пригарі на коліно й задумано похитував головою.

¹ Хорті.

Тільки Пригара готовий був почати своєї, коли Смеречина його ласкаво взяв за руку й змусив потерпіти хвилю, ще послухати:

— Пани любили наші смереки і буки... А нас мали за ведмедів. Бо пани нам, а ми панам були чужі. Хіба панові дим очі виїдав? Хіба пан сліпав при скіпці, як твоя або моя мама?..

— Я пам'ятаю, тезку, і пани щось хотіли будувати! — поспішив Пригара. — Ти, може, і не знаєш, а я тут звікував та й усе-м добре запам'ятав! — Смеречина покірно мовчав, а Михайло дався у розповідь: — То було ще за Масарика, коли вдарила по нас на Верховині голодна криза. Від біди люди, сарака, не знали, куди дітися. Ще тільки сніги розтанули, ще весна лишень показувалася, а худобинка з хлівів така мізерна та заморожена виходила, що на толоці її треба було підпирати, аби від вітру не падала. Раз лишень на саме благовіщення з самої Праги явилися пани. Не встигли в Нижнім Бистрім зогрітися, як пішла по світу новина: Соколів грунь будуть копати... всі білого хліба будуть ситі, а пиво попивати...

Пригара замовк. Злегка поморщив чоло, наче збирав нові думки. Мовчав і Смеречина. Та коли майстер звів голову й показав рукою на схід, де восени робітники копали землю, Пригара його перебив:

— Ой ситі ми були того хліба! Бо пани покопали, покопали, та й полишили. Може, хтось тоді й погрів руки на тих ямах, що їх Бенеш давав копати. А для тих десятюх, що дістали роботу в долині Бистрої з чоканами та лопатами, а для тих двадцятьох, що дістали заробок з чоканами та лопатами в долині Теремлі, Канада швидко минулася. А як правду казати, і до того мізерного заробітку тоді бідняк не добувся правдою. Бо з панамі приплив якийсь майстерок — не чоловік, а жменя душі! — Пригара нишк рукою до землі, показуючи, яким-то малим і ніяким міг бути прийшлий майстерчужак. — А що воно виробляло? На роботу приймало кого за купу горіхів, кого за баранчика, а Яків Григоряк цілим телятком панка задобряв. А воно людей по ямах морило від ночі до ночі — бога не боялося! — само ловило рибку та сметанку поїдало — на людських мозолях гараздувало!.. От який був заробок...

— То було при панах... — пояснював Смеречина.

— Що правда, то правда. То було при панах, коли криза нас мозолила. А тепер — нічого казати — роботи скрізь, якої тільки забагнеш.

Смеречина всміхнувся. Та Пригара цього не помітив, бо вже вів далі:

— Та ще і лист на деревах тоді не починав палитися, як фабриці прийшов кінець. Пани шатра розібрали і гайда туди, звідки прибули. Громади бляшанок залишилися по верболозах до першої повені... А люди як сліпали гасницями та вощанками доти, так сліпали і потім... Ями на ґруні залишилися теж, аби мали куди лисиці ховатися. А потім і ями позаростали ліщиною, терниною. Таке пам'ятаю, про таке й кажу...

— В будову треба було добрі гроші вкласти, а пан тільки з Верховини тягнув...— кинув Смеречина.

— Чекайте, чекайте, тезку, то-м вам розповідав про Бенеша, а тепер послухайте і про Гортія! — схопився Пригара.— Було це в сороковім році. Якісь окуляроші міряли ґрунки. Знову пішла чутка, що скоро баби лампи та свічки будуть на під викидати. Одного разу я уже й сам говорив з паном. «Будувати будемо!» — сказав він. Ще й страху нагнав, що Вільшани на тому боці затоплять... а мене з осередку переселять...

— Пани будували лінію Арпада, аби до нас перегоридити дорогу братам! — Смеречина уже показав на схил, бо Пригара замовк й готовий був чути, що скаже тезко.— А ви дивіться!

Пригара встав із колоди.

Закладений дошками вхід до гори піднімався над чарником, що вже набухав пуп'янками. Густо обсіпана ряскою ліщина нишкла до землі, тягнулася вгору, в'язалася в плетиво на тлі легкої блакиті неба.

— Там тунель вийде з гори. А вода трубою впаде на турбіни...

— Увидимо, що то буде за труба! — знову повний недовіри Пригара повертав до свого.

— Буде!.. Буде і загата у Вільшанах, і тунель в горі, і трубопровід на обочині. Буде електростанція!.. Бо наш час слів на вітер не пускає...

Смеречина думав, що вже про все сказано. Про все Пригарі доведено. Йому не хотілося тепер палити ватру. Тільки на дотліваючі головешки поглядав і міркував собі, що таки добре було б на рожні кусень сала за смажити й пізній сніданок запити студеною водою з

криниці під ясеном. А потім уже можна б взятися і за ладнання вогнища в бараці, за ремонт нехитрого інвентаря, за латання стіни по місцях, де обсипалася штукатурка.

— То вам, тезку, і вік зійшовся тут, на осередку! — схопився Смеречина з колоди й сунув до кишені дешеvu бляшанку для цигарок.

— Вік!.. Вік, брате Михайле! Еге, дивлюся на Ясенову, виджу на ній зимівку під трьома смереками... І видиться мені все таким, якби вчора було. Пригадую зиму, коли-м залицявся до своєї Василини,— коло овець ночувала. Вітер дорогу занесе снігом так, що не прив'яжи до постолів плетених із гужовок лапок — стрянеш і на віки вічні пропадеш без сліду. А я іду, іду, і якась сила мене так несе, що піг під собою не чую. Ні вітру на мене, ні снігу на мене, ні морозу лютого на мене, ні завірюхи нема!.. Бо-м був молодий!.. А тепер еге...— тут Пригара зняв із голови крисаню та й показав своє сиве волосся, хоч його сивину і так можна було видіти, бо падала космами до рамен.— Літа минули... Як лист по воді, сплили. То-м звук до всього тут — і до Бистрої, і до поля, і до саду. Ще-м звук до неба, до вітру, до сонця тут...

Пригара втупив очі в барак, що зяв відчинсними дверима, й зібрався іти.

На хвилину Пригара зупинився коло хліва. Тільки тепер відчув легку дрож і слабість у ногах. Спускався від барака хутко, ступав прямо по камінню потічка, що струменів з гори яругою,— ним дорога видавалася коротшою. Ідучи, раз од разу ковзався, двічі падав.

Лівою ногою сперся на ворину в кошарі обіч причинки й мимоволі глянув очима по вулиці до Нижнього Бистрого. Йому здалося, що ураз із-за вигину має з'явитися ціла валка нових потужних машин. Вони вже не минуть Згариці-Пригариці. Завернуть возовою дорогою до Бистрої й повільно, блискаючи фарами, покотяться одна за одною бродом на невелику рівнину в підніжжі Соколового ґруня. А там вже смуга озимого жита, що погожої осені проросло, взялося кущниками, перезимувало. На перших теплих променях озимина прогрілася, обмила дощем і весело зазеленіла. Михайло бачить жито, що витягнулося молодим стеблом і покивує на вітрах ніжним листом. І вже ледве вловимі запахи пори поло-

віння лоскотно радують і тут же бентежать. Бо Михайло видить машини коло самої ниви. Мотори ревуть шалено, готові зухвало стелити під колеса дорідний посів...

Хмуриться, проганяє уяву, і його очі світліють, коли ними веде до шляху. Не раз, не двічі возив волами камінь для нього од річки Бистої.

Чує приглушений, розмірений гомін молотків, бачить тих людей, що б'ють щєбінь для дороги. На худих загорілих лицах пилюга, на руках присохла зчорніла кров... А позаминулої осені для шляху камінь возили вже машинами-самоскидами. Не волами, не кіньми. Не товк уже ніхто того каменю молотками, бо зі скреготом його кришили-дробили привезені з самого Хуста дробарки...

Немов когось чекав — дивився, виглядав, й не було сили рушити з місця. Тільки як згадав, що давно пора годувати овечок, дався до оборога. Щоб сіно не розтрусилось, туго згорнув оберемок й поіс до кошари. Овечки забekali влад, голосно, одна перед одною побігли до плетених з жердин дверець. Михайла обдало пахощами сіна, овечої вовни, коли проходив втоптаню кошарою до вузьких і довгих переносних ясел під дашком в одну дранку. Розкидав корм худобі.

Вівці помовкли. Чулося тільки завзяте хрумкотіння.

Велика, біла, з крученими довгими рогами, метушилася, бо ніяк не могла сунути під дашок голову,— дарма для неї Михайло відпустив більшу воронку.

— Брись, дурна! — Михайло вхопив її за ріг і повів до ясел.

Пещена сива вівця висмикнула цілий жмут й розумно повела головою, коли Михайло виходив із кошари.

— Дурнешо! Не трусн та не топчи сіна! Бо воно гірко, небого, коситься, гірко сушиться по цих пісних грунтах...— повернувся, до стеблинки визбирав й хазяїновито кинув до ясел для спожитку...

III

Повільно ступаючи, вніс до хати наведений кошар кукурудзяної гички. Поклав біля печі, недалеко од порога, оглянувся, шукаючи ковбана. На ньому трошив-дробив гичку для запарки корові. Дарма що в хліві не порожньо, дарма що скоро худібка вийде на пашу, та Пригара запарює гичку кип'ятком, притрушує висівками, солить і так дає корові. Який корм не мізерний, а сіно таки приберігається! Все ще в таку передвесняну

пору може статися. Дивися, подують студені вітри, облоги візьме приморозками, й до паші буде далеко. Хто знає, як довго худобі на яслах жититися?..

Зібрана вся, завита до чорної хустки з шовковою ляміркою й короткими торочками, в білій сорочці з небагатим вишиванням на плечі, під шиєю та на грудях, в теплій спідниці, Васирина босоніж порядкує біля плити — сніданок готує. Вона і собі поглядає, де та довбешка, на якій Михайло звик порядкувати.

— Та вчора хто бив гича? Ти сам! Покладеш ковбанця, а потім сам знайти не можеш! — докоряє вона, бо Михайло не просто шукає, а ще й буркотить без упину.

— А пропади у сині скали! Чень сам нечистий понісся на ковбані! — спльовує газда й пальцями чуває потилицю.

— А бодай нечистий до нашого обійстя не мав моці, як жаба хвоста! Який легкий чорт на твоїм язичі! Його, його клич на поміч, відразу знайдеш!

— Ану відступися! Може, під лавицю хтось засунув! — Михайло до Василька, котрий саме вибирав книжки із сумки.

— Тут нема! — мовив хлопець, далі порпаючись між зошитами.

— А де?

— Самі покладете, а потім шукаєте, та й ще хтось винен!.. — Василько невдоволено заходився шукати вже не книги і зошити, а батькового ковбанця.

— А ти чого смієшся? Замість того щоб зігнув хребта та й сам знайшов, коли видиш, що старшина ради собі не може дати?

— А хіба я сміявся? — Василько ображено, бо дійсно йому й на гадку не спадало кепкувати над неспокойним, засуеченим батьком.

Вмить хлопець намацав букового чурбака аж в темному кутку під лавою, тут же викотив знаряддя на середину хати.

— Я вас посміюся! Добре сміятися, доки старшина на вас б'є своїми мозолями... — Михайло вже й сам збагнув, що сваритися далі годі, бо пригадав, як вчора заховав-таки ковбанця в дальній кут.

— Еге, ніяка біда ним не вдавилася! А ти імівся до дівка! Йому би до школи збиратися, мати розум при собі, аби щось не забути, а тобі ковбанища шукай! — Васирина далася на захист сина.

— Ой-бо ви й боїтеся! Ой-бо вас настрашиш! — на цім слові Пригара вмощався, пристилаючи коновку поношеним сірячком, щоб ліпше сиділося. Як-не-як, а гичку йому товкти не хвилину, не дві хвилини...

В хаті запахло смаженим. Нарізана рівними кружальцями картопля рум'янилась, шкварчала на сковороді. Вогонь потріскував у пічці, блимотно посміхався трьома щілками в дверцях, на втоптану долівку падав грайливими смужками.

Василина перевертала картоплю кінцем ножа, дрібно сіллю притрушувала, протираючи пучками пальців, потім нишпорила за побіленим глинкою кошем — там був її сховок. Забіліло в руці яйце. Пригариха зосереджено ковтнула ним по краю сковороди, сало в цю мить зашкварчало, бризнуло на плиту. З яечних половинчок Василина вигорнула рештки білка пальцем, й тут уже сніданок для школяра був готовий.

Васильчикові не їлося. Він довго ялозив по дніщу сковороди куснем хліба й ліниво ніс до рота.

Василина косо зиркала на сина:

— Іж, не бався, як мала дитина!..

— А ви, мамко, їли? — Василько турботливо до мами й воднораз глянув на батька, чи той, бува, не придивляється.

— Мною не маї жури, я дома... Може, кислого молочка? Є свіжа самокиша...

Василько помовчав. Мати знову:

— А може, огірка?

— Прибагай, прибагай, увиджу, в якій колісці вони тебе колисати будуть! — не стерпів-таки хазяїн, озвався.

Василько дав знак очима, щоб мати більше не припрошувала.

— Чужому дітвакові би-м прибагла! А свому ні?.. А коли мене до коліски не покладуть мої, то чужим і на думку не прийде! — спокійно, немовби міркуючи-важачи, Василина промовила собі.

— А щезни, рогатий!.. — раптом зойкнув Михайло не своїм голосом, гепнув молотком по долівці й цупко вхопився губами за великий палець лівої руки.

За столом застиг настрашений Василько.

Василина стала каменем — на її занімільних устах заохололо слово. Михайла ураз замлоїло, потім закололо під серцем — біль шпигонув аж в п'ятах. Пригара поколисував, стискав пальця в долоні.

— Що вже не служити!.. Що вже подерев'яніли! — тулив скалічену руку до грудей, як малу ляльку.

Господиня метнулася, аби чимось зарадити чоловіку. Кинулася до полиці, вихопила кусень сала. З мисника добула ножі й приступилася до чоловіка. Михайло розтулив долоню, придивляючись сам і показуючи, яким прийшовся удар. Зчорнілий від садна ніготь тепер здавався вдвічі більшим, ніж був.

— Диявола рогатого, бодай шез у сині скали, май на язиці, тоді все буде гаразд! Той тобі допоможе!.. — нарікала Василина й уже прикладала до Михайлового пальця листком втнутого білого шматка сала. Лій ковзав слизьком — палець, бач, горів жаром.

Михайло сало притримав. Господиня тут же впорала довгу смужку з поношеної спідниці й турботливо нею обвивала пошкодженого пальця. Пригара зціпляв зуби, кректів тепер уже більше від досади, ніж од болю.

Поки Василина поралася з Михайлом, Василько з'їв сніданок й схапався до школи. Старі не помітили, як вискочив із хати хлопець і бігом дався до переправи.

На воді сонно погойдувався човен. Хвилька за хвилькою напливали й ласкаво-лагідно плюскали по обшито-му, пожовтілому, з темними патьоками од конопачення боці. До Бистрої нахилилися верби, чорніли вихрястим покуйовдженим гіллям кропи вільх, біляво-сріблистою зеленню до сонця лашчилися кучеряві ласуні тополі.

З берега Василько легко плигнув до човна.

Човен гойднувся, кинув на сонці бризками: сонце вже купалося в Бистрій. Хлопець мерщій вхопився рукою за линву і поплив до правого берега. Кружало блока спокійно котилося. Туго наструнювався ланцюг.

Течія билася об човен, а той плив все швидше, швидше, поки біля правого берега не сповільнив стриножений біг. Тут юнак перекинув стриноженого ланцюга на другий бік човна, ступив ногою на камінь, що лобастою лисиною виглядав з води, й човен поплив назад, до пологого підніжжя Соколового ґруня: звідси бралася до осередку Пригар вгору некрута стежина.

Василько вихопився по стрімкій обочині навпростець від ріки до шляху й уже побіг до школи. Очима ще мигнув по схилу над осередком й задивився на закладений восени дошками отвір в гору. Де той інженер, котрий про все йому розповідав, коли він до нього приходив? Одної неділі навіть їздили разом на Синевирське

озеро. Довго просив батька, щоб дозволив датися в дорогу. Іхали машиною через перевал із Міжгір'я. На самому ґруні зупинилися, вийшли з кабіни. Інженер п'янів від гірського повітря, що пахло кісницею і відквітаючими травами. Мовчав. Василько розповідав йому легенду про озеро під полонинами, про вівчарів і весняний вигін худоби в гори на пашу, про те, що в ущелинах збереглися бетонні споруди де-не-де з лінії Арпада: нею окупанти хотіли перепинити шлях братам до братів у другу світову війну.

Інженер тоді зрозумів: Василько гордиться своїм краєм, як може пишатися рідною землею той, котрий не уявляє собі краси більшої в цілому широкому світі за красу Верховини.

— Добре, добре!..— погладив тоді інженер хлопця по голові на перевалі.— Кожна птиця мусить любити своє гніздо!..

З-за вигину виринула важка, одутлувата вежа церкви. Вона серед самого села. Там і школа. Василько вже набавляє знову в ході. Ранком йому легше йти, як після школи. Додому часто повертається змучений, в думках нарікає, а чого це осередок так далеко від школи, од села. Хотів було до гуртожитку перебратися, та батько не дозволив. Розмова про гуртожиток при школі велася довго, нелегко. Її теж добре запам'ятав хлопець. І тепер чує непоступливий, грізний батьків голос: «Від гуртожитку до школи тобі, може, буде і ближче, а до бога — далі!» І на цьому тоді весь суд-пересуд закінчився.

Василько давно вийшов з дому, а Михайло Пригара все коло вікна стоїть. Він бачив, як син від хати біг схилом до переправи, поправляв кашкета, як зник за берегом, вплигнувши до човна. Бачив і стояв, стояв. Знав, що син з'явиться знову на вулиці до села, а йому хотілося Василька вже видіти на ній...

Пригара задивляється на покреслений лінійками лист паперу, що на стіні прибитий чотирма цвяшками. Він часто Василька бачить перед тим листом, та вдає, що не помічає. Михайло читає написане, коли хлопець вже в дорозі. Саме тоді довідується, яких наук сьогодні син вчитиме у школі. Й що то за сила така тягне його завжди до того паперу?..

— Гм... Гм...— похитує головою Пригара, повільно читаючи слова: — Три-го-но-метрія... Диво якесь, а не

просто наука!.. Три-гонометрія, російська лі-тера-тура... іс-торія... фі-зи-ка... українська лі-тература... фіз-куль-тура... Скільки наук! От і голову треба мати!..

Василина відмовчується. Вона чистить цибулину ножем-бляшаником. Кілька разів вістрям кремснула по горшку, щоб витягнути лезо,— ніж тупим видався їй. Потім покришила цибулину.

Олія кипіла шумом, шкварчала, від плити тягло лоскотними пахощами.

Коло сінешніх дверей на долівці біліє кошар із трощеною гичкою. На ковбані валяється молоток, а Пригара все ще стоїть перед синовим розкладом уроків. Хвилину читає, бо хоче знати, які науки чекають хлопця завтрашньої днини, потім очима застигає на пожовклій давній іконі з зображенням святого Юрія Победоносця. Юрій на білому коні, тримає в руці довгого списа, вістрям цілиться в триголового змія, пащі якого палахають червоним полум'ям.

— Гм!..— знову Михайло.— Победоносці!..

— Сушать дівторі голови в школі пустичиною...— тут озвалася Василина, бо сама хотіла зав'язати бесіду з Михайлом — знала звичку чоловіка. Як візьметься за якогось святого, то вже все про нього і від нього почне.

— Ой сушать!.. Усе є: і література, і фізкультура, і скакання, і свистання, і квиління, тільки закону божого не видно... А ми за старого часу вчилися підписатися, читати та лічтити, аби тебе зайда в крамарні не обікрав... І то не кожен тої премудрості набирався, бо котре з барапчиками та ягничками від весни до осені, котре в бутин на заробок... Тому і світ стільки баламути не знав, як знає нині...— невдоволено примовляв Михайло, бо здається, знайшов той кінець клубка, звідки мала снуватися довга нитка.

— Що ти, чоловіче, хотів би? Еге, й Бистра давно так не міліла в сінокоси, як міліє нині... Еге, не повенилася так по веснах, як повениться зараз!..— багатозначно перебила Михайла Василина й собі приступилася ближче до Василькового розкладу уроків.

— Та нічого такого я не хотів би-м... От я хотів би, щоб їх вчили, по якому такому подобію і образу створений чоловік. Має він душу чи душі не має? Хто засвітив сонце на небі та й хто посилає нам дощ? — пустився Михайло в свої мудрування.— От, кажім, фізкультура!.. А що таке фізкультура, знаєш?

Василина мовчить.

— Не знаєш! А я тобі повім. Бо одного разу стовбичив коло школи і дивився, що то за премудра наука! Думав я собі, що і премудрий Соломон тої науки не зрозумів би,— як ти, жінко, собі гадала б? То ніяка не наука, а просте скакання! Один перед одним — хто вище, хто далше, хто скоріше, хто довше!..

— Скакання?

— Істинну правду кажу тобі! Воно, небожатко, наскачеться коло корови, набіжитья грунем до школи, а його ще й там заставляють фізкультурити... Може, такому, з міста, з білими руками неробі і треба тої фізкультури... А тут, по Верховині? От коли ми, небого, з тобою ходили до школи, нас лишень тому вчили, що було треба для життя...

— То було давно, а тепер світ новий... Тепер, видно, мусять діти, сарака, і фізкультурити...

Пригара замовк. Він лиш розмірено похитував головою у такт думкам, що напосідали, роїлися.

Василина мовчки цідила картоплю. З її рук білою хмаркою клубочила густа пара до невисокої стелі, розпливалася й губилася по закутинах, де чорніли прадавні ікони в саморобних рамах.

— Сідай їсти! — припросила, лаштуючи на столі страву.

Михайло хвильку постояв, потім таки приступився до столу.

Над картоплею все ще піднімався легкий випарок, на бляшанці все ще шкварчала цибуля в олії. З невеликої дерев'яної мисчини пахло колоченою квасолєю, що була приправлена сушеним і тертим між долонями городнім чабриком,— Василина зналася на всяких приправляннях, певно, як жодна з господинь великої зеленої Верховини. Внесла мерщій квашеної капусти на полив'яному тарелі. Михайло повів очима, шукаючи хліб. Зняв з полиці на кленовому листі печену ще не зчерствілу паляницю. Блиснуло вістря ножа, креслячи по дну хлібини хреста, й скиби обережно лягали на білу скатертину.

Їли мовчки.

Михайло незграбно тримав гарячу картоплину на долоні здорової руки, а вказівним пальцем скаліченої неоковирно знімав мундира. Картоплина зло обпікала.

Хазяїн сердився, вихором дмухав на білий м'якуш, тут же тикав ним до мисчини з сіллю, потім зануряв до миски з квасолею. Картоплина мовби одягалася в інший мундир, й тут Михайло смачно ніс її до рота. Показуючи нижній ряд білих зубів, розтуляв уста широко, аби ненароком яка крихта земного дару не змарнувалася.

— Капни олії! — тицьнув рукою на пісну капусту, що подразнювала апетит.

— Ще-м не принесла з олійниці!

— Гм... Діти, як видно, можуть у говіння і молочко, і солонинку їсти... А для нас уже й олії нема...

— Бо ми з тобою, небоже, старі!.. А діти ще ростуть, їм треба їсти! Середу та п'ятничку, най бог прийме, говіють, а в такий день гріх мозолити їх голодом...

Пригара знову щось муркнув незрозуміле.

— Еге, їж солонинку, аби не було жаль, коли вже такий голод на тебе напав. Я тобі не забороняла, та й інший ніхто не забороняв...— наступала, відкараскувалася, виправдувалася Василина, коли раптом Михайло задивився на неї з застиглою в повітрі картоплиною недалеко рота.

— Хто заборонив? — палахнув, наче вогню на нього кинули.— Я сам собі заборонив... Бо той, високий і милостивий, дав мені не тільки життя, а дав мені й закон, аби я добре тямив, що-м не бідщина, а чоловік!..

Василина знала, про який такий закон повів бесіду Михайло. Тому замовкла. Не раз ставалося, що її чоловік з малого ліска забирався в непрохідні хащі. Бо свого бога, милостивого і грізного, успадкував од дідів-прадідів. Саме його ставив над закони писані і казані, його задобрив молитвою і постом, поклонами і кляцанням. Вірив, що він один править сонцем і хмарами, посилає дощі на трави і посіви, в кару кидає громовицями і блискавицями, в гніві жбурляє градом і випускає шалені вітри. Йому одному знати, коли бути весні і зими, повені і ясній годині. Добро приймав від того бога з вдячністю, зло — без ремства і кривди, бо завжди молився йому, як молилися діди і прадіди, на схід ясного сонця, стоячи босоніж на долівці розходженими плескати ступнями. Бо жадав, аби натруджена динка минала мирно в благодаті і спокої, аби хлібець не минався в хаті, аби худібка в хлівах та кошарах множилася й не виводилася, аби здоров'я і щастя було для всіх чесних людей, як трави і листу на зелені свята...

Сніданок скінчили мовчки.

Василина заходилася прибирати зі столу, а Михайло вже тримав качана й обережно бив по ньому молотом. Глухе гупотіння виривалося до сіней і неслося двором. Пригара кришив осердя сердито, а тільки громадка збиралася й біліла коло ковбана, як згортав її й кидав до порожнього відра.

Од вікна в світлиці сонце напнуло легку золоту засло-ну, коли промені крізь шиби впали навкіс. Окреслилися лінії майстрованих з бука, з граба і клена ткацьких кросен, що білили намотаною й перекладеною ціпками основою на мотовилі і були схожі на велетенські цим-бали.

Припоравшись надворі і в хаті, Василина сіла за кросна, щоб даремно не згаяти жодної хвилини. Сонце і її освітило, відтіняючи на видовженому худорлявому лиці кожну зморщину, великі очі кольору густої небес-ної голубизни в серпневій вечір. Зосереджена вся, мов конала священний обряд, і звична до діла, наче все життя те й робила, що ткала, перебирала босми нога-ми по лапках із приводом до ничельниць; до облизаного основою утлого човника закладала бузинову цівку з ту-го навитою на потаці ниткою. Тільки ногою тиснула на лапки — піднімалася ничельниця й розділяла основу. Василина правою рукою спритно вкидала човника, лі-вою ж прилад вихоплювала з основи. Фуркала цівка в човнику, розмотувалася нитка, лягаючи в уток. Васи-лина тут же біла набилками, рівно приганяючи бердом нитку в тканину.

Хутко мигав човник у руках Пригарихи. Розмотувала-ся нитка, скрипіли лапки під ногами, підстрибували ничельниці, розмірено гупали набилки. Ткалося полотно в стукоті і легкому скрипі, в фурканні човника, що надій-но вів нитку. І вже здавалося, що ожили самі кросна, дихнули і заспівали дивним ритмом.

Михайло Пригара нищечком поглядав на жінку. Він любив її за верстатом. Бо у Василині бачив статечну газдиню, котра на покосі двічі-тричі оберталася грабля-ми, аби тільки скошене стебло марно не залишилося на облозі. Бачив, коли вона до стеблини вискубувала траву під чагарями дбайливо, куди ніяк не міг сягнути косою косар, бачив, коли визбирувала жмутки сіна і потерть

під оборогом, як шапка на оборозі вже була спущена, а пластя складене...

Такої робітниці, як вона, не знайти на ниві при обкопуванні кукурудзи, картоплі. Так в її руках ходила мотика, такою доладною була її робота, наче Василина мала перед кимось хизуватися працею. Не одна копала придивлялася і навчалася у неї!..

А що то була за господиня на льонах, на коноплях! Очей не одвести, коли клала горстки до мочила — тихої глухої заводі у верболозах. З підопнутим чорним поділком вище колін, в білій сорочці з підкоченими за лікоть рукавами, горстками вистеляла днище затоки, приклала камінням коноплі, щоб добро повинню не понесло. Минали теплі дні, від заводі до осередку тягло моченими коноплями. Цей запах був любий Михайлові, бо уже не просто чув його, а бачив великі клубки ниток, пузаті куделі повісма, чув дивну музику ткацького верстата, перед його очима білили цілі сувої полотна... Тому, певно, саме тому він ходив з дружиною вибирати горстки з мочила. Щоправда, коли б, можливо, жили в самому селі, нізащо не пішов, бо коноплі мочити, вибирати, полоскати — діло бабське. Боявся б, либонь, що візьмуть його на посміх. А на вигоні можна... Тут — воля!..

Коли коноплі були білі, як лебеді, в'язав їх до купи, брав на плече і схилом ніс додому. Горстки рядком шиковав попід хату, й стояли вони собі тут, як свашки начепурені, доки Василина не бралася їх тіпати. А тоді вже кришила на терлиці великій, потім на меншій тіпачці протирала, вибивала паздериння, далі вже й розчісувала. Під терлицею біліла купа костриці, а на сонці прогрівалося золотисте волокно. Було воно як мавчині розпущені коси, і нові дивно приємні пахощі осені щедрої пливли по всьому осередку...

— Ей, старий! Кинь журу! — озвалася Пригариха, рукою застигши на буковому набилку. — Намотай мені цівок, бо вже тільки дві маю! — очима вказала під лаву, де лежав прадідівський нехитрий пристрій для намотування ниток.

Пригара схопився з ослона. Мов прокинувшись зі сну, без слова взяв закуреного на горищі, розгойданого потака, ткнув на залізний шпиль бузинову цівочку, а по осі потягнув долонею до себе. Колесо обернулося, потак зафуркотів, з клубка потяглася довга нитка. Клубок покотився по долівці, затанцював верткою дзигою, поки не

заховався під довгою лавою. Нитка від клубка до потака наструнилася, Михайло запопадливо смикнув рукою й урвав її.

— Рви, рви! То буде тобі гладенька сорочка, а мені гладке полотно! — це вже Васирина далася в дорікання, коли побачила, що Михайло поцапкував у пошуках клубка аж під лавою.

Пригара помовчав. Так же мовчки зв'язав кінці нитки, тут же знайшов на припічку горщик й до нього кинув клубка:

— Ну, тепер не будеш мене водити за ніс! Танцюй, скільки тобі любо!

Чіпкіш хутко тиснув рукою по осі потака, швидко обернулася цівка на шпилі, намотуючи нитку. Жвавіше застрибав клубок, та вже з горшка на волю вистрибути не міг.

Михайло поглядав то на поділений лінійками, рівно списаний аркуш паперу біля вікна, то на ряд ікон під самою стелею. Поступливим докором у нього вп'ялися очі Миколи-чудотворця, спокійно і лагідно задивився Іван Хреститель, байдуже — архангел Михаїл, що був примощений на почесному місці, — як-не-як, а патрон самого хазяїна осередку! Байдужим поглядом тупилися й інші святі, мов до хатніх справ Пригари їм не було і найменшого діла. На святих Михайло знався не вельми, тому ні імен, ні вчинків, за які святителі заслужили вічної пам'яті, не видав. Були серед ікон і такі святі, чії подоби вже давно вибіліли, вицвіли, бо угодники божі і чудотворці скидалися на певиразні плями. Яюсь Васирина хотіла винести їх на горище, бо тільки на зображення задивлялася, як її огортав сум і нападала нудьга. Вчинити це не дозволив Михайло. Жінці сказав, що святі ікони їсти не просять, на плечах у жінки не висять, тому їм в хаті місце є. Насправді діло складалося не зовсім і так. Хоча й не часто, все ж до нього навідувалися старші сестри, а серед них Авдотя була особливо богомільна. Крім всього, Михайло рахувався й з тим, що ікони в хаті понавішував ще покійний батько. Як Пригарі не раз думалося, ті ікони не тільки від кута до кута обіймають хату — вони зв'язують докупи все надійно і міцно. З давніх-давен, від діда-прадіда іконний ланцюг тримає громади цілий осередок, і вже ніяка нечиста сила не має моці переступати тут хатні і хлівні пороги ані вдень ані вночі.

Білий папірець із розкладом синових уроків миттю видався Михайлові прогалиною в ланцюгу. Бо колись вчили у школі закону божого, а тепер... Михайло став міркувати, чому-то в школі нині не вчать святого письма.

— А прояснися, лиха година! Що рвешся? — сварка Васирина раптом і скрип кросен обірвали Михайлову думку.

Ткаля одвела набилки, встала з широкого дощаного сидіння.

— Ану лишень подай нитку! Хіба не видиш, як я тут бідую?

Та Пригара не рушив з місця.

— Подай нитку! Що сидиш? Чень на тебе гори ще не впали! — набавила голосу Василина й сама приступилася до ничельниць, щоб знайти вічко, в якому несподівано обірвалася нитка основи.

Пригара повільно звівся з лави й ступив до кросен. Нагнувся, сперся рукою на раму, очима нишпорив по долівці.

— Ади, коло самого мотвила біліє кінець! — Василина показувала очима нитку.

Михайло тримав кінчик незграбно, як тримають на-трудженими важкими руками малюсіньку щипотку. Василина не встигла вхопити кінця, як нитка від Михайла вихопилася. Потягнувся за нею знову, а як нагло зводився, потилицею товкнув об кросна так, що зорі йому засвітилися в очах зелені, а по хаті луна пішла.

— Антихриста тобі проклятого! А щезни!.. — вхопився за голову й різонував зубами.

— А ти що, осліп? Не видиш, як нагинатися? — Василина чоловікові, як малому хлопцеві.

— Гадаєш, я маю око і на потилиці? — не стерпів Михайло науки, висварився.

В одну мить він готовий був би плюнути на ткацькі справи і жінчині лаштунки. Василина знала Михайлів норів, тому стулила губи. Чоловік оглянувся наліво, направо, мигнув очима на перекладину, об яку товкнув лобом, й нахилився, щоб таки зарадити жінці в її роботі. Одною рукою почухував потилицю, другою притримував нитку, поки Василина не зв'язала кінці.

Та все ж в путрі Михайла щось кипіло, вирувало. В такі хвилини шукав якої-небудь причини, аби тільки на чомусь зігнати раптову злість. Коли не трапляв, до чого б вчепитися, брався до жінчиних домашніх хазяй-

нувань і порядків, дарма Василина була господинею без догани.

— Тчи, небого, тчи! Бий тими мізерними руками, аби мали на чому гніздитися! — підпалював, а сам сідав до потока намотувати нову цівку.

Василина хвильку помовчала, потім зирнула в той бік, де торохкотів потак. Йй сподобалося, як чоловік за-попадливо орудує, натискаючи по осі долонею правої, лівою ж — притримує нитку, щоб рівно лягала на цівочку.

— Ще й нам з тобою тканого треба, не тільки ді-тям... — примирливо кинула, хоча й знала, що ніколи з тих сувоїв, які наткала для Христинки, собі не ви-кроїть ані верет, ані скатерок, ані пілок застеляти лаву.

— Не журися! Коли постарієш, коли заслабнеш, б'ю-чи собою, як лісниця, на долоні тебе діточки будуть но-сити... До коліски покладуть!..

— Не покладуть мене до коліски мої, а чужим і на гадку не прийде. Ану лишень! Складу руки та буду в небо дивитися! Еге, дасть бог Христинці чоловіка, та хіба на людський сміх з хижі випущу її голу?

— Хе-хе-хе! — прорвався Михайло сміхом. — Нині, жошо-небого, треба так: з одною ложкою, з одною мис-кою, з одною вереткою пускати з гнізда!..

— Еге, чень моя мама, прощена би, так виправила на Згарицю мене? — Василина поверталася до тих м'яс-ниць, коли з Михайлом лобиралися, коли мати її ви-ряджала з сватами і сваньками до Пригар. Вона знала, що міг собі думати при цьому чоловік.

Михайло, правду казати, і сам добре-добре пам'ятав той бучний весільний похід від хати тестя, що цвів кра-шеними джергами-ліжниками, на кроснах барвистими вишиваними покровцями, білів сувоями полотна і сукна, битого в ступі, рябів картатими бесагами, до яких було складене начиння і всілякий необхідний дріб'язок в ха-зяйстві, нарешті, видзвонював дзвониками овечої черід-ки, покалатував колокольцями корів і воликів, що мир-но мукали, прощаючись із старим обійстям.

— Ого-го!.. Михайле-е-е! Дайте човна-а-а! — раптом прилинуло до хати приглушене.

А Михайло своєї:

... — То було давно... А тепер...

— Лну лишень тихо будь! Хтось кличе, ци мені тільки чується? — Василина вмить насторожилася, коли заправляла нову цівку до човника й не скрипіла кроснами.

Потихли.

— Го-го-гов! Човна-а-а! — чулося знову.

— Ба яка біда кличе? — Пригара прислухався.

В одну мить зникла буденна хатня чвара. Вони обое слухали. Знали: гукає не Васильчик, не Христинка. Діти на правий берег Бистої собі човна завше переправляли самі. Василько ж і прихитрив тонкого троса, яким човен завжди при потребі подавався з лівого берега. Необхідно було лишень знати місце, де намотується тросок, розумітися на пуску барабана з пружиною, що ним трос навивався, коли човен плюскотів по хвилях з лівого до шляху. Прилад ховався в кущах на схилі праворуч од правобережного козла й вище вузлуватого в'язу, що до нього була прикріплена линва. Спершу приладом для переправи користувалися Микулка і Василько. Потім з ним освоїлася й Христинка. Останніми навчилися подавати човна з берега на берег порожняком старі Пригари.

— Іди лишень прудко, най чоловік не гулюкає на білий світ! — Пригариха нукнула, хоч Михайло й сам вже накидав промережану рядками-горбками замусолену фуфайку, — була у нього не в честі, бо тут-там із розпорок стирчали ошметки засмальцьованої дешевої вати.

Від Бистої дихнуло сирим вітерцем. Не тим промозглим, полошинським, що пробирає до кості, дотинає голками в обличчя і обпікає, але все ж студеним, із глухих урвищ. Раптом вітер прорвався, подув з такою люттю, наче хотів, щоб люди знали, який він тут ще володар і пан в горах. Коли промчав, обганяючи прудку течію Бистої, річка мовби заніміла, — вже не було чути її шуму. А тільки вітер крилом махав за вигином, як міжгір'я знову скипало гомоном прудкоплину, билосся плюскотом хвиль об скелясті круті береги.

Михайло постояв перед хатою, ніби чекав, чи не гукне хтось знову. Як-не-як, може, в хаті їм тільки здалося-причудилося, що хтось кличе від берега. Стояв недовго. Пішов стежечкою до переправи. Щойно вибрався на відкритий пагорок, коли побачив чоловіка. Впізнати його не міг. Коли був ще молодим, здаля впізнавав, бо зір

мав такий гострий, як у сокола. А тепер в очах чомусь каламутилося, рябіло, як довго і пильно вдивлявся.

— Го-го-гов! — хтось не вгамовувався.

Та Михайло все одно не поспішав. Йшов статечно, помірковано, повагом. І роздумував над тим, як людина міняється на своєму віку. Колись не лише свою Василю, але кожного з села міг впізнати й на іншому ґруні, а нині дивом збереглися очі тільки для овець в кошарі, на полонині. В отарі на пасовищі могло їх бути двісті, триста, могли юрмитися на доїнні за огорожею, розбрестися попасом по широченному зеленому схилу полонини, своїх овечок Михайло віднайти і впізнати міг швидко і легко...

Коли опинився на полянці, став. Бо звідси міг уже побачити, хто навідується до нього. А як розгледів, зі звичною спритністю вплигнув до човна. Колихнуло прибережною водою, габа вдарилася й відпливла, бо її вхопив і поніс струмінь. Господар вміло вчепився за лину, притримав човна, вперся ногою назустріч неспружній і лагідній течії при березі. Миттю перекинув гака, човна вивів на бистрину. Вода сердито смикала прив'яззю, що стрибками посувалася на коліщаткові. Хазяїн осередку досить швидко плив до правого берега.

Ще з лівого Михайло Пригара побачив Федора Вервечку — виконавця сільської Ради. Знав, що Вервечка добирався по справі, однак вітатися з гостем не поспішав. Бо мав такий звичай: завжди здоровкатися першим має той, хто приходить, хто молодший. А Вервечка Пригарі в сини годився б!

— Годі вас, вуйку, догукатися! Стою на березі, дивлюся на ваш осередок, горлаю несамовито і думаю: ба чують або не чують? Добрий день!..

Посаджений низько, смуглий, із відпущеним стриженним чорним вусиком, в сірячині і крамничних штанях, взутий до гумових чобіт, Вервечка служив виконавцем не перший рік.

— А хіба когось почувеш перед жінкою? — ніби виправдувався Михайло. — Розклалася з якимись кроснами: ткання їй усе малиться. А мене заставила цівки навивати. Я торохкочу потоком, вона гримотить набилками, — в хаті непричком таке, як тоді, коли вавілонську башту будували. В голові, як у млині, у вухах, як у ступі...

— Не кажіть нічого, хазяїн! Жінка, як муряшок, мусить мати якесь дело. Без дела вона би скучала та плетні плела!..— Вервечка вдався в недоречні мудрування з таким резonom, наче до сказаного ним вже ніхто нічого додати не міг.

— Ой, мою побрехеньки обходили далекими дорогами! — раптом дружину Пригара захистив. Чого-чого, а навіть тіні чиеїсь наруги над Василюю стерпіти не міг.— Та ходім, неборе Федоре, до хати! — гостинно припросив виконавця й застиг очима на потертій, вибілій ташці, що чинно і гречно перевисала через плече службовця.

— Доріг і бомаг ще маю силу-силенну! Неколи! — відмовився Вервечка й сягнув за ношею.

Клацнув бляшаний замочок, відгорнулася покривка ташулі.

— Ще служить? — кивнув Михайло на ташку.

— Што?

— Кажу, ще ташка службу держить?

— Ого, верно служить подружка! — Вервечка задоволено плескав долонею по шкірі й мерщій вихопив одного папірця з-між громади. Тут же знайшов обгризений цурпалок хімічного олівця, тицьнув, де має Михайло прикласти свою руку для підпису.

Тим часом, поки Пригара вимахував гострі, ребристі, нескладні літери, Вервечка сягнув до кишені діагоналевих штанів з трикутними нашивками на колінах й добув коробку цигарок. Куриво пом'якшив, дмухнув на нього, наче здував підозрілу пилюгу-отруту, кінчика вхопив краєчками губів. Лапав по кишенях, зиркав до ташки, а сірників не було й сліду. Правда, вогонь шукався скоріше для людського ока перед хазяїном осередку, бо сам виконавець знав добре: останнім стеблом із його шкатулки припалили разом з фінагентом ще вранці перед буфетом серед села тоді, коли побратими після келишка замість якої-будь закуски рукавом тернули по губах і викурили по цигарчині.

— А ти, небоже, цею бридкою отруєю себе калічиш? Здоров'я не шкодуєш?..— зирнув Михайло на Федора, бо йому синювате від холоду лице виконавця раптом видалося геть-геть прокуреним і знівеченим.

— І курю, і п'ю, і невісток люблю! — хвальковито виконавець показав справді прокурені передні зуби.— Спички, вуйку, є? — тут Федір вже брав од Михайла

Пригари бомажку, придивляючись, а чи той справно на ній підписався.

— Що ти від мене просиш? — Пригара здивувався, бо такого не чував.

— Ото прикурить, припалить, спічки, як то кажуть по-вченому, прошу! — розтовкмачував Вервечка терпеливо.

— Повів би ти мені, неборе Федоре, що вогню тобі треба, а я тобі відповів би, що вогню з собою не ношу, та й ми собі порозумілися бл.. Бо, еге, ні мій дід, ні мій прадід, прощені би, того чортового зілля, що його фабрики на людський гріш і на людське здоров'я фабрикують, не вживали!.. Та й тобі я порадив би од нього заректися. Але коли вже не можеш без цього гаразду обійтися зараз, ходи зі мною до хати, я тобі дам цілу шкатулку сірників!.. Тільки скажи мені, по якому такому ділу кличуть мене на сільський уряд? — тут уже не просто Пригара вів гутірку, але й цікавився.

— За спічки дякую, а повесткою викликають вас на сельсовет по делу урядовому! — коротко давав до знання ще й усно виконавець, ретельно ховаючи до ташки через плече підписаного папірця на доказ, що службове доручення виконано справно і вчасно.

— То, може, не полінуєшся, зайдеш? — Михайло припрошав у сподіванні, що виудить, довідається, чого це раптом його викликають.

В голові майнуло: чи, бува, не по рибальському, мисливському саморобному реманенту? Прикинув, чи не забув чогось надійно заховати, та коли впевнився, що всьому знайшов безпечний сховок, поміркував, чи його не кличуть, бува, з тої причини, що на вигоні села ніби знову має початися робота. Тому інтерес до новин із села зразу виріс. Тут уже Михайло метикнув: коли не сам, Василина щось неодмінно із Вервечки добуде.

— Делов по самую зав'язку! — виконавець черконув долонею під бородою, долонею плеснув по сумці, наче дійсно справи ганяли його і не давали перепочинку навіть на скупу мить.

— А може, таки за сірником зайдеш?..

— Кажу, делов сила! А сірники куплю в буфеті! — Вервечка мовив, не випускаючи цигарки з уст, — тишився одним запахом тютюну. — Не забудьте, що повестка на сьогодні!

Ще хвилька — і гість вже загубився за деревами, що від річки ховали шлях.

— Ділов так ділов!.. Еге, дивися, як то воно буває... Коли чоловік на державній службі, уже посидіти, з чоловіком поговорити часу нема... Зате кожного року дванадцять раз хлібець жне! А його нивка ані повені, ані граду, ані морозу не боїться!..— Михайло примовляв, вибираючись стежиною од переправи до хати й раз по раз оглядаючись, а чи таки не передумає, чи не повернеться за вогнем Вервечка.

IV

...Поговоривши, поміркувавши удвох, для якого діла знадобився Михайло в сільраді, вони так нічого й не розтлумачили. Пригара тільки натякнув, що було розпорядження принести й здати браконьєрське спорядження, як Василина вчепилася: неси та неси!

Справи недозволеного рибалення і полювання Михайло розумів по-своєму, тому й не визнавав за собою найменшого злочину навіть в тому разі, коли якась рогаatina, якийсь капкан, сітка-плутанка, ба навіть ровесниця самого Франца-Йосифа — рушниця-порошанка — на обійсті й завалаялася. Він запевняв себе одним: все, геть усе, що може падати до урядового ока і муляти його, треба тільки надійно заховати. Тому ще раз обійшов будівлі, поглядаючи де під самі вінці, де під стріхи, поза крокви: чи звідкілясь зрадливо не стирчить держално сака чи сітки, набій або частина саморобного капкана. Коли впевнився, що садибу може ревізувати і найприскіпливіший гурт обізнаних ревізорів, дався до села.

По дорозі думав про розмову із Смеречиною: той завдав жури куди більше, ніж оголошення знести до сільради рибальське та мисливське знаряддя. Про почуте Василені казати поки що не хотів. Хай вона, небога, завчасно не журиться. Що її чекає, від того не втече, а бути може ще всіляко...

На хазяйстві Василина одна.

Сонце вже не карбує зморшок на її обличчі, бо над ущелиною піднялося високо, до хати не заглядає. Ще якийсь час кидало золоту латку на припічок, на кіш великої печі, ще в сінях напинало заслону з пилюги од вікна до середини долівки навкіс, падало на прикриту

широкою дошкою бочку, на поношений одяг — сіряки, холошні, лайбики, непрані сорочки, що громадилися коло бочки. А потім і звідти поволі вибралося.

Василина раз у раз поглядає на сінешні двері, мов когось із нетерпінням дочікується. Вона легко кидає човник в основу, спритно перебирає лапками, цупко б'є набилками по нитці, туго натикаючи її в уток. Поскрипують кросна, фуркає, обертаючись у човнику, цівка, одноманітно тіктикає годинник на стіні під самим сволоком, що стелю ділить на дві половини.

Охляла Василина на хвильку для перепочинку, застигла руками на полотні. Зирнула за сволок. Звідси на неї дивилися сопілки та флюяри, раптом на гадку прийшов Михайло, як був ще парубком. Тоді він грав на флюярах, а вона любила слухати. Ще грав, коли побралися. А з літами полишив. Були купці на сопілки, — парубки ласилися на них, — та Михайло продати не хотів. А вона все пестила думку, що колись таки візьме, заграє, нагадає молодість...

— Ку-ку, ку-ку, ку-ку... — з віконечка над круглим циферблатом вихопилася зозулька.

— Одна, дві, три, чотири... — тихо лічила для себе Василина, так і не поглядаючи на годинника. Зозуля пакувала аж дванадцять годин і зникла за віконечком. Тільки тепер Василина побачила, як довга тонка стрілка обганяє меншу, з брюшком, і вже наближається до палички, що означає одиницю.

Пригадує, як скрутно їй було звикати до тих чисел на білому круглому полі. Вже одна згадка повертає її до радісного. Бо на пам'ять являється той день, коли з Архангельська у відпустку прибув син Микулка. Батькові у дарунок привіз валянки (Михайло, правда, їх ні разу не одягав: побоюювався поговору в селі та й казав, що в Нижнім Бистрім зими не до валянок), Христинці — в'язану барвисту хустку, Василькові — рукавиці, їй же, Василені, паптофлята з оленячої шкіри. Подав ще й велику паперову шкатулку, мовивши:

— Вгадайте, мамко, що я вам привіз?

— А що ти привіз? — приступилася тоді Христинка, дарма гостинець був мамі.

Розв'язав шпагат, вийняв годинника.

— То, мамко, вам! Щоб не по когутах, не по сонцю час вгадували, та й щоб вам зозулька багато літ накувала!..

Дивилася, дивилася тоді на годинник, а найбільше приглядалася до цифр. Довго Василько вчив, що росішка і паличка перед нею — чотири, що «Х» — це вже десять, а коли до нього додати паличку, буде цілих одинадцять, дві палички — дванадцять... Та дізнаватися, скільки годин, їй завжди помагало пташатко. Вихапувалося з віконця й накукувало.

Зозулька з годинника будила її вночі, — Васирина мала сон м'який, — та зрештою звикла і до нічного кування.

Пригарисі раптом стало не по собі. Бо пригадала фотокартку, з якої всміхалася круглолиця дівчина, з дрібними кучериками на голосницях, гладко причесаним, проділом розмежованим волоссям. Її ревнощами взяло до дівчини з далеких країв — не дарма, мабуть, носить Микулка її картку при собі. Хотіла показати старому, та передумала. Старий до сина-воєнка причепиться, стане випитувати, довідуватися. А далі й сам візьметься шукати по кишенях листи, картки. Знала, це може збаламутити все перебування Микулки дома. Собі міркувала: син молодий, а десь хтось і мусить бути, з ким йому любо. Та не хвалила сина за те, що жодна з дівчат Нижнього Бистрого не дістає від нього листів...

Відчула млосний, приглушений біль у лівому боці — сперлася для відпочинку на лікті. Її очі зупинилися на строкатій, складеній із карток рамі. І яких тільки фото немає за склом! Великі й малі, зовсім маленькі, вибілілі, давні й недавні, нехитро й невправно підкрашені на губах та лиці, коричневі, чорно-білі, з зображенням на весь ріст і до пояса. Постаті були у вишиванках, у простій, зате гарній верховинській ноші, були жінки й чоловіки, були парубки в мундирах воєнків чеських, угорських, а двоє ще в австро-угорських.

Василина зупинилася очима у верхньому лівому кутку під рамою. Звідти на неї блимала зблякла пляма. Все одно Василина виділа на тій фотокартці свого Михайла. Постапний, високий, не те що тепер. Там, на картці, він стоїть у білій вишиваній сорочці, накинутому на плечі сардаку з тканичками для оздоби. Правою рукою притримує сардак на грудях, ліва рука виглядає нижче поли витягнутими пальцями, що притулені до голоші. Сардак застібається крученими мосяжними гудзиками — таких давно не видно ні в Нижньому Бистрому, ні по інших селах зеленої Верховини. Вус, що пробився

у своїй первісності, на картці помічений густим пухом, а очі — довірливі, зосереджені. Таким був, коли впізналися, таким ще довго був після того, як побралися...

За склом, коло Михайлової парубоцької картки, і її зображення. Дівчиною вона в білій сорочці домашньої роботи, вишиваній на персах, на раменах, на зап'ястях. На поясі обійнята широкою гарусовою тканицею з китичками. Волосся в коси зібране так туго, що на голові здається аж прилизаним. Василина тепер пригадує, як стояла перед фотографом, що брив із села на село в пошуках сякого-такого заробітку. А далі... Далі ще багато фотокарток з різних літ і з різних пір року.

Василина не налюбується, ніяк не налюбується своїм Микулкою. В тільняшці, з двома стрічками на молодцювато одягненій безкозирці, Микулка і собі дивиться на маму. Наче готовий витягнути струнко перед нею і вже цілій зеленій Верховині рапортувати, що Батьківщині служить справно.

Що Микулка служить добре, Василина і сама знає. Якою радістю було для неї, коли командир корабля надіслав листа з похвальною віддякою за сина. Читала, перечитувала листа, кумі з-за Діла показувала. Не могла стриматися.

Микулка з картки дивиться на неї так, наче готовий розповісти про незоре і глибоке море, про своє життя-буття на флотській службі. На картку Василина дивиться, і їй легко. Ніби сама розмовляє з ним, тільки з ним, хоча з-під скла стулив губи і застиг на ній очима старий Пригара в чеському військовому мундирі, хоча під склом і говірлива Христинка. Інших дітей тепер не бачить: у цю мить вона вся лише для Микулки, свого улюбленця.

«Може, в цьому є несправедливість?» — думає. І тут же піднімає руку, дивиться на пальці — на великий, на вказівний, на середній. «Коли б рубали якого, руку однаково боліло б!» — каже сама собі. Та що може вдяти, коли до Микулки її приязнь не така, як до інших.

А було ось що.

Коли ходила з Микулкою в тяжі, Михайло полюбився з кумою Дарудихою. Що наплакалася, що набідилася, а ради за милу душу не було. Просила, аби лишився гріха, не ганьбив чоловіцької і жіночої честі. Спершу пустилася по ворожках, потім наймала служби аж на десятому селі в благочестивого отця Васіяна, платила

вдовицям... Не помогло. Тоді пішла за самий Хуст в один виселок до чарівниці. Щоб дала чару згарити куму з білого світу.

Пам'ятає, як несла трунок до куминої криниці. Та тільки в ній тоді тріпнувся Микулка, тільки тоді подумала, що і в куми є діти, що з тої криниці воду п'ють корови, бичата, всяка інша маржинка, і злість-пімсту в собі поборола. Згубні чари ще тої ночі закопала в чагарях, де дикий звір не доходить, птах не долітає... Хотіла в розпачі вчинити щось із собою, але той же Микулка не дав... Минув час, все перекипіло, втихомирилося, Михайло нарозумився; на куму-любаску кара впала сама — геть на сідальниціях куму обсіли чиряки, щось ліву ногу точило під самим коліном доти, доки не прийшла хромота... Все одно болюча рана залишалася в серці, а до сина Микулки — незвичайна, хвороблива приязнь.

Василина проганяє поминаючі лихо думки од себе. Швидко з правої до лівої, з лівої до правої проскакує в основі човник, швидше б'ють набилки, підплигують лапки, то піднімаючи, то опускаючи ничельниці. Настиріше торохкотять давні кросна. Цей гомін поглинає все, що пригадується з давно минулих літ.

Та все... Думка обертається тільки довкола Микулки. Тепер уже Василина міркує над тим, що він незабаром повернеться з далеких країв, що вже треба б і про невістку гадати-думати. І вона починає перебирати невісток. Перша дівчина — Олена Михайлюкова. Таку справді не гріх прийняти в родину. Молода, здорова, рум'яна, робота у неї горить під руками. Ото б радів такій Михайло!

Від Олени Михайлюкової Василина рушає до Дмитра Олексюка. Тут теж на виданні донька. Старий Олексюк свій відданиці вже поставив хату, добру ділянку прихопив від колишнього корчмаря Хамноя. Правда, хата ще не готова, — нема вікон, дверей, — але Олексюк господар добрий. А, зрештою, за вікна, за двері і сам Михайло міг би взятися, столярити знає. Та чи віддадуть Олексюки свою за Микулку?

«Гм! — сама собі посміхається Василина. — А чому б не дали? За раму її замість ікони не покладуть!.. Дівчину віддають за чоловіка тоді, коли беруть!..»

Вона довго думає про Настю Петрунякову. З нею виділа свого Микулку, коли той приїжджав додому.

І батьки Настині статечні, і в родині Петруняків ніхто не виростав неробою. Шкода, що сама Настя на легкі хліба поласилася — в магазині працює. Правда, що тут казати? На роботі за шию їй не капле, в лице не дую, руки морозом не палить... Але що то, прошу вас, за робота — цукерки важити, булочки лічити, олію розливати? Таку вже коло корів, коло мотики, коло косарів із граблями мотузом не прив'яжеш. Бо хто посмакував легкого хліба, того до господарства не тягне. Може, Микулі така і була б на дяку, але для родини, для життя на осередку така не годиться. Бо тут треба руки в мозолях!..

Минає часу небагато, а Василина в думках іде від хати до хати селом, де дівчата на виданні, береться через перелази навпростець садами, полями, кісницями і толоками. Вона вже побувала і в старого Полажинця,— сад коло хати посадив, бджіл тримає — торік з тридцятьох вуликів брав мед,— м'який по натурі. Роботящою була, прощена би, дівчина-мати. Еге, й сама Ганна Полажинцева коли не в колгоспі, тоді на посадці лісу, на будівництві доріг. Присідку не знає. З такою жити добре, до таких і в приймаки трапити не шкода.

Від Полажинців Василина майнула через ґрунь до Михалчичів. І в цих сватів все прийшлося до серця. Крім одного: далеко живуть од села.

«Ми самі від світу не близько, на відшибі, а ще й сватів май хашових, то коли родинці й увидітися, поговорити?» — міркує Василина сама з собою й виряджає сватати до Горбаніча, до Мізуна, до Рибаря, до Смика... Всіх дівчат по цих хатах знає, на жодній не видить хиби, бо кожна із зеленим, золоченим вінчиком барвічанним, почестованим, прибереженим. Правді бути, Василина хотіла б, щоб син оженився на такій, котра була б до серця йому, на дяку родині близькій і далекій, щоб не була од дітної матері і сварливого батька, боронь боже, щоб Микулка собі світ зав'язав з удовицею. Бо від старих людей не раз чувала: з удовиці мало, дуже мало коли трапляється статечна і податлива чоловіку господня...

Судить-рядить із тою материнською ласкою і клопотою, в якій доброта мішається з любов'ю, дума з свідомістю: жінці тримати в хаті цілі три кути. Жінка добра ставить чоловіка на поги і слабого, лиха валить з ніг і дужого...

Якого тільки спорядження не побачив Михайло Пригара, коли переступив поріг сільської Ради! В кутку у прихожій,— тут колись писар сидів за столом,— поважно стовбурчилося ковальське велике, злодійкувато їжачилося циганське дрібне остя, котрим при світлі протикають рибу. Під самою стіною мирно лежав вилицюватий і зубатий капкан-велет. До його рами був примоцований такий ланцюжище, а до ланцюга такий якір-трійчак, що не піддався б і слонові, не те що ведмедві чи сіромасі вовкові. Мов вигорнуті на купу варені раки, коло капканища, ніби коло рідного праотця чи батька, громадою лежали капкани, капканята і капканці для різної невеликої і зовсім дрібної тварі. Одні вже давно взялися іржею, інші були ретельно змащені. Вони були власністю різних господарів Нижнього Бистрого, на них, окрім часу і хазяїна, залишив слід ще й майстер. Один у своєму ремеслі був дбайливим і справним, інший кував з руки поспішної і кострубатої, хоч клепавав певно і надійно.

Михайло Пригара тільки оком повів, як відразу впізнав, котрий капкан на яку звірину призначений. І вже уявляв в одному з них хитру лисцю, в іншому куничку, а ще в іншому небораку зайця. Михайло тут же міркував, що звірини в Карпатах водилося тьма-тьменна, недарма у верховинських хатах полюбляли і капканчик, і порошаночку, і всіляку рибальську оснастку. Часто весь цей нехитрий інвентар просто лежав без діла, на всяк випадок, тому великої шкоди не причиняв багатому тваринному сімейству хаш і полів.

Та найбільше Михайло Пригара думав, як виправдається, коли питають, де його мисливський і рибальський інвентар. Скаже, що ніякого такого знаряддя зроду-віку не мав і мати не міг, бо не рибалив, не полював, марно дика звірина кривдила його і на вівсах, і на ячменях, чинила збиток в отарі... За дверима чув помірковану гутірку, та поки що не заходив.

З двору донісся глухий дзеленькіт заліза. Тут відчинилися двері, через поріг ввалився старий Мізун, тримаючи обома руками кінець дрюка. Мізунові помагав його старший син Юрко. Крекчучи і сахтячи, вони вносили такого ж капкана, як той, що вже лежав у прихожій і годився в дядьки всім іншим.

Даючи дорогу, Пригара відступився. Мізуни з грюкотом вкотили ношу, тут же примостили її до громади заліза, ніби думали, що так вона загубиться й зникне. Старий витер із чола піт рукавом, залишаючи на обличчі іржаву смугу, й привітався.

— То, свату, ваш бетяр? — ткнув очима на великий капкан з якорем-трійчаком.

— Коли, свату, у вас така погань на негаразд коло обійстя валяється, не думайте, що є вона і на Згариці! Звідки нам мати такого опришка?.. — невдоволено огризнувся Михайло.

— Чорт, свату, не спить! Як казати? Еге, і в мене завалалося залізце на горищі... То би я і не знав, коби Славинець не наказав здати... Живете ви, свату, на відшибі, на самому краї світу, то й хіба гріх вам мати сякий-такий спосіб на дичину?..

— Гріх не гріх, а я з таким не знаюся! — вже спокійно промовляв Пригара, далі приступився ближче до свата й майже пошепки: — А скажіть, не оштрафують?

Мізун дещо розгублено зиркнув на Пригару, потім на знесений односельчанами браконьєрський реманент, й на устах у нього заграла простодушна посмішка.

— А чому би карали, коли чоловік узяв сам та й добровільно приніс, що на обійстю мати по закону не годиться.

— Е, не вірте... Хто його знає? Видурять від чоловіка простого, а далі, дивися, ще й до суду покличуть! — ніяк не вірив Михайло, що мирно обійдеться тим, котрі з дому взяли та й принесли до сільради мисливський і рибальський обладунок.

— Не покличуть! — заперечив Мізун. — Не покличуть, свату, ані до судді, ані штрафом не обкладуть, ані до прокурора не поведуть. Бо слово дав сам Славинець! — Мізун підвищив голос у своїй переконаності, бо вже й сердився, що Пригара так не довіряє.

— Славинець Славинцем, а закон всюди є законом... Я знаю добре: закон — не поріг. Коли простий чоловік закона переступить, його карають... — стояв на своєму Пригара. Як-не-як, а в житті із законами йому до діла мати приходилося.

Мізун помовчав. Наче давав встоятися кожному Михайловому слову. А може, не хотів вести марної бесіди. Та все ж не стерпів:

— У нас закони пишуться людьми і для людей, а не для вовків. Дали з сільської Ради знати, що капкана треба принести, ми його з сином взяли на плечі і принесли. От і увесь закон...

Не встиг Мізун докінчити, як скригнули двері. На порозі виріс середній зростом, коренастий, засмаглий, з малими стриженими вусиками і густими чорними бровами Дмитро Славинець. Обійнявши прихожу очима й заставши в ній аж трьох господарів, кожен із яких міг принести немало, голова сільради наче придивлявся і вгадував.

— Ого-гов! То чий злодій? — раптом гукнув ніби на радощах, забачивши велику здобич. Тут же приступився ближче до тільки-но занесеного Мізунами капканища, взявся рукою за якоря-трійчака й втупився цікавими очима в присутніх.

— То, еге, ми з сином принесли. Валявся капканчик на поді ще з діда-прадіда, заважав... У вжитку сам бог святий знає, був чи не був. А я знаю твердо: жодна звіринка до цього за моєї пам'яті не падала...— виправдувався Мізун.

Та Славинець не чув тих слів: все оглядав капкан, обертаючи його і сьак і так. А капкан то дзенькав кільцями ланцюга, то важко гупав боками об дощану підлогу.

— От злодій!.. От супостат!.. Такого в Африку на посорогів страшно посилати!..— по-дитячому добродушно, дещо навіть наївно Славинець захоплювався і силою приладу, і надійністю ланцюга, і хижацькими зубищами паш, що тепер були чіпко стулені.

— То, брате Дмитре, старий бетяр відпочивав собі не одне зелене літо і не одну білу зиму. Мій дід розповідав, що його іще дід одної осені капкана поставив на ведмедя: збиточник імився до овець. Та ци дід був дурний, що погано поклав приманку, ци ведмідь був дуже вчений, але пожива щезла, а до капкана і миша не впала! — повів довгу розповідь Мізун.

— Давне нині не в рахунок! А те, що ви капканчика принесли, добре! — мовив Славинець й тут же до Пригари: — А цей ваш? — ткнув ногою в того капкана, що здивував самого Михайла.

— Де би я таку погань на обійсті терпів? То мені тільки на заваді було би. Еге, коли хтось давно звіриною забавлявся — де дід, де прадід, а де хтось іще й інший, — там на подвір'ї таке могло завалитися. А у нас

на осередку його і в припрятку нема, ні... Дарма що живемо в лісі і коли-не-коли, а могло б стати в пригоді...

— Нема, так нема. Я вас, вуйку, не по цьому ділу! — Славинець перебив Пригару. — А доки ми з вами самі поговоримо, ходіть подивіться наш музей по охороні природи! — голова запрошував Пригару з Мізунами.

Всі опинилися в досить просторому приміщенні — тут колись засідали довірені особи з-поміж самих селян, зараз збиралися депутати на свої сесії. Під наспіх зробленим стендом, що був заставлений засушеними лікарськими рослинами, сидів учитель Микола Вихор. Він і не помітив відвідувачів, бо навіть голови не звів од паперів. Вихор щось писав, малював, клеїв.

Пригара став коло дверей і задивився на широке зелене полотнище уздовж передньої стіни. Ворушив губами, читаючи білою барвою виведені слова:

«Знай, люби, охороняй і збагачуй рідну природу!»

Якусь хвилину Дмитро Славинець стояв збоку, спостерігаючи за односельцями. Бачив розгубленість і нерозуміння на лиці Пригари, здивовані й захоплені очі Мізуна-батька, помічав цікавість Мізуна-сина, що сам приступився до шафи, за склом якої були виставлені шкатулки із насінням різних порід дерев. Потім він поступився вліво й опинився перед виставкою, котра була розкладена на вузькому, довгому столі попід усю стіну. Якого каміння тут не було? Шматки мармуру, нешліфовані і шліфовані, пісковики і кварцити, викладені купками і поодинці, залежно від величини і забарвлення.

— Як наш музей?

Чоловіки дивилися і мовчали.

— Так от! Ми з Миколою Степановичем впорядкували його на громадських началах... Щоб показати людям, чим багата наша околиця, як нам треба любити її... А це наш спецфонд! — тут голова сільської Ради показав на цілий кут.

На стіні вузькою смугою біліло полотно з чорним написом:

«Браконьєр — лютий ворог природи!»

Під полотном на вбитих до стіни цвяхах, на щитах, на полицях був виставлений різний холодний і вогнестрільний інструментарій для полювання на звірину та для рибалення. Були тут мисливські рушниці різних часів — окремі поїло іржею, окремі тьмяно полискували. Серед них були й такі, для яких давно із свічкою не знайшов би набоїв на цілій земній кулі, але вони якимось дивом забрели на зелену Верховину казна в які часи і ще більшим дивом збереглися аж до порядкування Славинця в сільській Раді депутатів трудящих.

— Оце так амуніція! — Дмитро повів рукою на різні одностволки і дуплівки, стулив губи, мов ловив даліше слово, яке мало вирватися для оцінки всього того, що тут лежало.

— Та цим, брате Дмитре, хіба боязливого полохати! Воно і для зайця не страшне! — розсудливо, повагом кинув Пригара мимохідь.

— Тепер уже не страшне! — притакнув Вихор.

— Браконьєр — проклятий ворог природи! Щоби їх багато було в нашій околиці, я не сказав би, але все ж доходять чутки... Ото ми і музей-виставку для охорони природи... Я думав, діло піде зі скрипом, а, виходить, принесли... — Дмитро Славинець кивнув на саморобні ості, капкани. — А мені, вуйку, з вами треба окремо поговорити! — взяв Пригару під руку і вийшов з ним до суміжного приміщення.

...Від Пригари на підлогу лягала довга тінь. Вона витяглася по долівці, зламалася в колінах там, де підлога кінчалася й піднімалася побілена вапном стіна. Кострубатою куделицею відбилася Михайлова пелехата голова, товстелезним стовбуром застиг нахилений тулуб, занімілим веслом рука зупинилася в повітрі.

Пригара почув калатання серця, що тривожно колинуло грудьми, ворухнув головою, коли потуманів зір і племінь вдарив в обличчя. Прокляте гелготання гусей на вулиці тепер сердило Михайла: він до цієї птиці не звик. Десь далеко, далеко завівся брехом пес. Над пошкрябаним, поцяткованим недогарками столом міряв час годинник, блискаючи великим холодним більмом нікелевого маятника. Михайло чомусь подумав, що перед цим столом сидить вперше. А стояв же не раз, не двічі. Це нині тут сільська Рада, колись під цим дахом був нотарський уряд.

...Довгий і тонкий, як грабова жердка, кощавими руками м'олотив нотар у повітрі. Присікався, ніби в Пригариній хаті, на вигоні села, перед виборами збиралися комуністи. Погрожував, буцімто знає, в чій хаті шили-вишивали прапор узором і написом: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

— Коли знаєте, чого питаєте? — кинув тоді нотареві Михайло. І далі вже мовчав собі, дарма пан тягнув яке-небудь словечко. Бо міркував так: з паном тільки почни, вчепиться, як сліпий плотá, запише-напише, а потім шукай свою правду, як камінь на дні скаламученого плеса. Тоді, коли буде щось сказано, записано-написано, ти вже в пана — як у вовка в зубах. Даремно будеш скаржитися сюди-туди, шукати своєї правдиці по інших панах: ворон воронові очі не видовбає...

В пам'яті оживала ще й така згадка. Із-за цього ж таки стола на нього звірився інший пан. В цього руки були короткі, та й сам був недорослий. Червонів, напучувався, підкидав цупко стуленим дрібним кулачком. Причепився він до Михайла за те, що ніби при його допомозі парубки пробиралися до полонин, щоб через границю втекти на Схід. Все тоді було — погрози і злість, допитування і випитування, панське сидіння за столом і Михайлове стояння перед столом.

В цьому будинку Михайло бачив панів не тільки при розмові. Бачив їх і в рамі на стіні. Дивилися вони на нього і розмовляли з ним по-різному. Один проймав примруженими хитруватими очима й був не кимось іншим, як самим президентом Бенешем, другий з рами лице мав вилицювате, очі похмурені. Цей був регентом Хорти...

За ті обидва рази, що пригадалися, Михайло і на макове зерно не боявся панів, бо знав: на ньому не знайдуть і крихти провини. Хай поставлять перед ним свідків! А свідків знав, що виставити не зможуть... Рвався від панів, було, до роботи, бо коли він тутечки стояв, стояла і вона. Та тільки повернувся, щоб підняти з долівки крисаню, як нотар вискочив із-за столу, приступився ближче і давай погрожувати дужче. Розмови-погрози стали перед Михайлом із тодішнім крутим гнівом у серці. Можливо, що їх нагадав годинник, котрий міряв час, як і колись, чи, може, нагадав про все давній канцелярський стіл...

А ось тепер за тим же столом, під тим же годинником спер голову на долоню Дмитро Славинець. Михайло чомусь задивився саме на Дмитрову руку. Була вона широка, розплескана тяжкими роботами й багато в ній вміщалося добра. Михайло раптом відчув пахощі тільки-но вимолоченого з снопів зерна й уявив собі, що Славинець держить зерно в пригорщі.

— Дмитре-голово! Ми люди свої... Та й говорити мені з тобою легко... Не так, як із тими зайдами, що їх лиха доля приносила на нашу голову... То кажи мені ти чисту правду: легко тобі було би вилітати із свого питоменного гнізда? — під Пригарою скрипнув стілець, Михайло з нього схопився й став перед столом так, наче когось викликав на герць.

Дмитро Славинець повільно й собі піднявся. Глянув на Михайла великими, по-доброму прищуреними очима, підступив ближче, й усмішка пробігла його лицем, коли поклав руку на Михайлове плече:

— Ні! Ні, вуйку, кажу вам, що ні! То би і мені було нелегко, то би і моїй жінці було гірко, то би і моїм дітям було не солодко залишати своє тепле обійстя... Там ви народилися, там сплили ваші дитинські літа, там ви посадили деревце та й прищепили його. До того обійстя вам ластівки по веснах прилітали, а восени подавалися од вас у далекий світ... Там ви пустили корінь, бо там ваша Василіна — честую її голову — до коліски клала та й співала вашим дітям...

Славинець на хвилю загнувся, мов не знаходив слова далі. Від Михайла тепер падала тінь кострубата — волосся на голові було покуйовджене, вихрясте. Він злегка похитував головою, наче мав казати: «Так, так, Дмитре-голово!»

— Слухайте, вуйку! Але чоловік — не птиця!

— Чоловік гірше птиці!.. Ой гірше! Бо гніздо птиці вітром рознесе — вона собі зів'є інше, а в чоловіка є отут!.. — Пригара раптом імився за груди, де билося його серце.

— Та й добре, що чоловік не птиця!.. Бо йому природа дала розум, ще дала радість і думку, аби знав, що до чого, що куди... А ми вам замість осередку дамо шмат землі там, де собі виберете. Бо ми вам не хочемо чинити ані на одну крихту-крихточку кривди. А станцію будувати мусимо! Ви собі погадайте та подумайте, що з вашого осередку буде йти світло для хат, сила для

моторів по цілій Верховині, то вам одразу стане легше на серці...

Славинець замовк. Йому здалося, що не тими словами він говорить, що в цю хвилину він ні в яких книгах не добре таких слів, од яких Михайлові стало би на серці легше.

Пригара задивився в землю. Поврізалися карби до його чола глибше, неспокійно здригнулася кошлата брова над лівим оком, нервово забігала повіка, наче до ока щось раптом влетіло чи впало. Настовбурчилася щетина, і на позначеній густою сивиною — цілий тиждень неголеній — бороді кутки вуст стулилися, ховаючись під торчкуватим довгим вусом. Михайло Пригара піби зсутулився, став меншим, аніж був.

Вже не говорилося. Кожного з них мовчачка вела широкими і довгими дорогами. Дмитро Славинець не знав, чим розрадити Пригару. Віп, мов на долоні, перед собою тримав вигін Згарицю-Пригарицю. Змалку-бо пам'ятав його квітучі весни і ясні літа, повиті багрянцем щедри осені. Колись і сам бігав грунками за коровами та телятами понад осередком, а бувало, закрадався й до саду Пригар, де груші жовтіли, як мед з вином...

— Я би хотів видіти того закона... Того параграфа я би хотів, хотів видіти...— раптом вибухнув Михайло Пригара в ту мить, коли вже, здавалося, все-все з'ясоване і зрозуміле.

— Той закон, вуйку, життя!

Та Пригара хмури́в лоба, приплющував повіки, стискав губи й щось іще маз сказати, а може, виважував, виміряв...

— А озимина ще моя? А ярина ще моя?..

— Ваша, ваша, дорогий вуйку! І озимина, і ярина ваша! — обнадіював і потішав ласкавою усмішкою Славинець Пригару. Та потіха ця вже була марною, бо Михайло і сам починав добирати: йдеться не про одну озимину, не про одну ярину, мовиться про старе гніздо, що його має рознести-розвіяти новими вітрами...

— А не можна би так, щоб станція, чи яке діло там мають будувати... будувалося не на осередку... Світ на Верховині широкий...— знову хапався Михайло за рятівну думку.

— Інженери вже виміряли... Вказали, де, що та як...— доводив сухувато голова сільради.

Тут вони помовкли.

Михайло вже тримав у руці крисаню, затиснув її поле широкою долонею, та не заходився класти на голову. Він уже знав, що незабаром в долину Бистої придуть машини, трактори, прийдуть інженери, що йому повинні передати од нової хати ключі, а за кожне випестуване на Згариці-Пригариці дерево мають заплатити... Тепер він думав, що ніде на великому білому світі немає тих грошей, якими можна було б заплатити працю його, його батька, діда, прадіда. Мабуть, саме тому посмішка з болем мішалася на устах, і він ще спитав, кладучи руку на Дмитрове плече:

— А за вітер з полонин... А за черешневий цвіт на Згариці ви чим мені заплатите?..

— Нічим... бо тих грошей ще ніхто не наробив!
Пригара ішов до виходу...

VI

Михайло відчув дивну кволість у ногах, зійшов зі шляху і сів на дощаній лаві перед буфетом серед села.

Велика вітрина хизувалася товстою, поморщеною на сонці ковбасою і густо посоленим шматком білого сала. З плоского тареля вирячили водянисті очі два оселедці — мрія того, хто гірку любить закусувати солоним. Далі тулилися одна до одної три пляшки крішону із збляклими наклейками.

Тільки тепер Михайло згадав, що в хаті виходять сірники і сіль. Сірники можна було купити в буфеті, а сіль... Глянув на магазин, де продавалася сіль. На великих дверях висів замчище, як два стулені докупи дебели кулаки. Посудився, поміркував: чекати або не чекати, доки відчинять крамницю. Йі тут йому закортіло навідатися до буфету, випити бодай пляшку, аби якимось вгамувати розбурхані хвилі неспокою. Та коли поважив, що ні дід його, ні прадід не шукали в паленці ліку, що сам теж ніколи не гасив нею спеки й не розганяв холоду з серця, капосну думку-спокосу прогнав геть. Але ж... Поки розмовляв із Славинцем, наче і не міг всього збагнути, а тепер воно ставало перед ним на повний зріст.

Треба було б до когось піти, розрадитися, скинути з плечей бодай одну часточку вантажу, що несподівано навалився горою. Куди йому тепер податися?..

Склепив у задумі повіки. І вже не помічав жінок, що проходили мимо, не бачив хлопчаків, котрі бігли вули-

цею. Він увесь перетворився в дивне чуття, в той інструмент, на якому бриніли і тремтіли всі струни. Чув Бистру, що шуміла провесняної днини прозоро: день був світлий, гори їй розступалися.

— Дідику! — русявий хлопчик обійняв за шию Пригару, притулився до шорсткого щетинистого обличчя своїм лицем.

— А що? — відповів Пригара запитанням на радість онука.

— Чого тут сидите? Ходіть до нас... наша коровка має маленьке телятко... — защебетав школярик, примощаючи портфелика на лаву.

— А мати дома?

— Мама дома!

— А ти в школу?

— Ні, дідику, із школи.

— А чого так пізно?

— Бо тільки тепер нас випустили.

— А мого Василька там не видів?

— Вони в іншому будинку вчаться... Дідику, ходіть до нас!.. Наша Сивулька...

Пригара важко піднявся й з онуком рушив до своєї старшої доньки. В серці щемом озвалася давня згадка, що оживала час від часу, про той день, коли на осередок завітали свати і зимовим шляхом подавалися з осередку приданці, вслучи Анну до нового гнізда, на обійстя Кучерявих. Анна жила тепер удовицею, — чоловік пішов добровольцем в Радянську Армію та й поліг десь аж під Моравською Остравою, — мала на голові трое дітей, з яких найстаршим був школяр Петрусь. Всім хлопець нагадував рід Пригар, тому так і любив його дід.

Висока, худорлява в обличчі Анна опустилася в хліві на низенького ослінчика й доїла корову.

Старий став на порозі й тільки головою кивнув на вітання: коли доїлася худібка, негоже було здоровкати-ся словом голосно. Так же мовчки, самими очима, відповіла дочка й ще хутчіш тисла на дійки, випускаючи з них молоко білим прудким цюрком. Мадий Петрусь вже гладив у кутку телятко й щебетав дідусеві, як теличка запопадливо ссе дійки, коли її годують вранці, на полудне, увечері. А з тиждень тому приведена на світ тваринка туго напинала прив'язь — тяглася ще до дійок.

Як бач, того, що дала від корови виссати Анна, теляткові було замало.

— Будеш держати? — кивнув Михайло очима на приплід, хоч сам добре знав, що в Анни косарі ще малі, що сіна у неї ледве на одну корівку і кілька стрижок.

— А бог святий буде держати... І на ту маржинку, що є, годівлі скупо...

Пригара зирнув на горіще хліва, дощаний настил якого давно вже порудів від сирого тепла тоді, коли тисло морозами в люту зиму. Тут-там на павутинні звисали стеблинки сіна, дрібної тирси, над очепом при вході чорнів виведений кіптявою запаленої великодньої свічки трираменний хрест — оборона од відьом і ласих на чуже молоко босоркань.

За невисокою огорожкою мекали ягнята — їх пора була плекати.

— А чому не пускаєш їх до дійка? — Пригара імівся за дошку, щоб дати малечі волю в загороджі.

— Не выпускайте їх, няню, бо діти будуть плакати... То в мене Василько та й Марічка газди коло овець! — поспішила Анна.

В цю ж мить надворі почулося щебетання дітей. Вбігли до хліва, поцілували діда й тут же давай випускати ягнят із загородки. За дітьми вийшов і старий. Анна подалася з дійницею до хати, обходячи баюри, а Михайло стояв і дивився, як малий Василько і ще менша Марічка пораються в кошарі. В довгій сірячині, сама як ягничка, дівчинка тримала на руках ягнятко, неначе малу ляльку. І старий Пригара вже думав про насіння-коріння тої хазяйської любові, що до господарювання прищеплюється дітям змалку і народжується з сподівання, чекання, коли на світ мають прийти ягнички, телятка, лошатка... І він важив, а звідки береться хазяйська запопадливість і бажання орати, сіяти, жати, прикрашати землю зелом і квітучим деревом, як не від великої любові до всього проростаючого і ростущого, живого і живущого.

«Так, так, все народжується ще з турботами малими і великими, з клопотами, що селянину причиняє земелька і худібка, сад і кісниця, зелений ліс!..» — похитував Михайло Пригара головою й дивився, а як то ягнички припали на колінця передніх ніг під дійками, як виписують хвостами в повітрі бублики, — що може бути на землі солодше за мамину годівлю і мамине молоко?..

Змарніла, з тінню печалі, що вже ніколи не сходила з чола, сиділа Анна з батьком на довгій лаві. З двора долинав безжурний лемент малечі. Анні все не вірилося в те, що розповів батько.

— А ви б, няню, кудись пішли, порадилися... Не таке лихо, як пишеться і говориться, не така біда, як малюється... Кожне диво всього на три дні!..

— Та куди за порадою? — чухав потилицю розгублений Михайло і морщив складками чоло.

— Та пішли б... ну, пішли б бодай до отця Пафнутія — він чоловік письменний...

— А як до нього, з чим до нього, що він мені? — сипав запитаннями Михайло, все ще не добираючи, а чого це він має іти на пораду до отця Пафнутія.

— Е, няню, нічого не кажіть! Отець Пафнутій і порадить, і розрадить, і розведе, що до чого, що куди!..

Михайло брався за похилену обважшлу голову, похитував нею, ніби казав: «Так, так!»

Запахло Михайлові Пригарі квашеною капустою, коли він опинився на подвір'ї Данила Дурдинця. Дерев'яним засувом замкнув дверці й постояв на лужку за високою дощаною огорожею. Недалеко від Дурдинців пнеться над хатами бляшана пузата баня церкви. Пригара побожно подивився на вежу, обмиту дощами. По чотирьох стінах кути зібрані зрізом, подовжні вікна зяють чорними щілинами. Горобці нахабно пурхали крізь розбиті шиби.

«Давно б засклити! Перед великоднем чень духовний отець знайде майстра!» — з такими думками Михайло взявся в кінець двору Дурдинців, де під черепицею присіла зсутулена будівля, що колись на садибі була допоміжною. В ній і знайшов притулок отець Мацола Пафнутій після того, як в будинку парохії розмістився дитячий садок.

Коли проходив під довгим ганком, побачив зачинені двері і заслонені вікна.

«Вимерла хата Дурдинців, живого не видно!» Колись, не так і давно, на цьому подвір'ї мукало і ржало, мекало і бекало, хрюкало і кудкудакало. Тепер хлів зачинений глухо, як і сама хата. «Минулися воли, коні, корови... Минулися кабани, вівці та кози. Нема слуг на газдівстві. Не минувся тільки сам Дурдинець. Стоїть з церкви під іконою пророка Данила й дивиться в одну

точку, як витесаний з дерева...» — подумав Михайло і швидше пішов у кінець двору.

Тільки скригнули двері, як ще сильніше вдарив капустияний сопух.

Пригара позадкував, не випускаючи клямки. Нахилившись над бочкою, порався отець Пафнутій. При такому ділі Пригара не заставав попа ніколи, тому й розгубився. Отець випрямився, вийняв руку з бочки, — на долівку закапали краплі розсолу. Тонкі губи отця розбіглися в посмішці, здригнулася ріденька борідка.

— Плісню матушка веліли зібрати з капустиці! — на привітання відповів піп так, ніби виправдувався перед прихожанином. Хвильку стояв із підкоченими рукавами пропахлої ладаном білої сорочки, в камізельці з великими рукавними вирізами, смужкастих чорних штанях, в зачовганих кімнатних смужкових пантофлях з зализаними на носках.

Отець Пафнутій схаменувся, почав прикривати добро в бочці, кладучи одну до одної клепки старого днища.

— Застали ви мене, Михайле, на бабській роботі, то вже й заходьте! — вимушено посміхнувся піп і першим чалапнув пантофлями через високий поріг світлиці.

Тут пахло олією, грибами і квасолею. Михайло допіру відчув, як йому захотілося їсти. Він навіть подумав, що негоже було заходити до попа в обідню пору. Та коли поміркував, що двері духівника для вірників завжди мають бути відчинені, заспокоївся. До того ж сьогодні він прийшов не просто для сяких-таких балачок. Згадавши, який примус його сюди пригнав, забув про їжу, дарма що стіл білів скатеркою, що на ньому лежали тарелі, піднімався громадкою хліб, а біля плити попада пересувала горшки, дзенькала каструлями.

Отець Пафнутій любив поїсти, тому життя попаді минало в готуваннях, в соліннях, в печіннях. Вона могла б скласти не одного довідника, як смачно зварити в піст, як зварити ще смачніше в м'ясниці. Для всіх куховарських дій попада була озброєна достойно і надійно. Про це могла б засвідчити і приладнана майстром дошка-таблиця праворуч плити. На ній висів різного калібру і гатунку інвентар, без котрого на кухні — як без рук. Були тут чинні сікачі і поважні товкачі, тендітні збивачі, ступки і м'ялки, качалки, ножі малі й великі, виделки і черпаки, кокетливо поглядала пузата шкатулка з барвистими шухлядками, начиненими спеціями і всіля-

кою всячиною. На окремії полиці лежали до блиску на-терті млинки, млинчики й млинята, місяцями-молодиками світилися мосяжні терези домашніх вагів, виблискувала своєю вухатою статурою бронзова присадкувата ступа... І весь цей інвентар був розставлений, розвішаний, розкладений рядочками і купками по величині і характеру призначення з тою точністю і порядністю, що притаманна хіба лишень найвимогливішим і найвідповідальнішим працівникам лабораторій.

Михайло так, немов між іншим, вклонився попаді — не полюбляв її за пристрасть до різних сільських новин — й подався кухнею до малої світлиці слідом за отцем Пафнутієм. Той знав, що Михайла пригнало неабияк важливе, тому й не поспішав сам розпитувати.

— Так, щоб вам казати, яка мене потрібка сюди привела, прошу вас, як духовного пастиря, дайте мені пораду! Потіште мене, бо ще ні жінка, ні діти нічого не знають... Виселяють мене з хижі!..— почав Михайло спершу підвищено в голосі, потім охляло, зате статечно і з тим спокоєм, на який була потрібна справжня селянська твердість і сила.

— На вулицю вас виселяють? За що? — ніби здивувався Пафнутій, хоч сам вже чував про майбутнє будівництво в долині Бистрої.

— Ні, не на вулицю... А чого б на вулицю?..

— Та такого й закону нема!..— підхопив отець жваво.

— Обіцяють побудувати хату, дати наділ землі...

— А тоді що? Нову хату, наділ землі... То добре!..

— Знаєте, отче духовний!.. Коли б мені обіцяли дати півсела, коби обіцяли мені і цілий білий світ, а такого світу, як осередок, мені вже ніхто не дасть школи ніде! — Михайло стиснув губами, хмурячи брови.— То скажіть лишень, куди маю писати, як маю писати, до кого за рятунком маю обертатися?..

— До бога... До бога, брате во Христі! Він один наш спаситель і утішитель! Він один наша порада і розрада...— тягнув співучим голосом отець Пафнутій.— Милостивий, многотерпеливий посилає нам за добрі вчинки і любов до нього радість, за гріх — журу і печаль, аби ми добре пам'ятали, що він є та й сила його і в благодаті, і в карі велика.

Михайло дивився на попа дещо байдужими очима. Він-бо прийшов порадитися, а отець Пафнутій проповідав, як у церкві.

— Я не кажу... най би нам посилав і радість і журу: та най би посилав недовгу і невелику...

— Е, то вже у нього в руках... у милостивого...— схопився отець Пафнутій.

— Чекайте, чекайте! — не давався Михайло.— Але ви мені кажіть, що то є за милість, коли вітром розносить гніздо, з якого вилетіли у світ твої діди і прадіди, в якому народився я сам, мої діти... Що то є за милість, коли розносить вихором гніздо, в якому тишилися життя і ясній днинці, в якому журилися і бідували, в якому всякчас поминали його?.. За що така від нього кара?..

— Е, брате Михайле! І з хижі вийдете, і від нової вам ключі дадуть, і переболить вас, і біль загасне... І станцію побудують там, де ваші корови паслися, де ваші вівці бекали... Бо в наш час тільки рогатого чорта за бороду ще не взяли... Але ви, брате Михайле, мусите пам'ятати одне: на цьому світі все дочасне, коротке, суєтне і нікчемне... Думайте про життя вічне!..

— Доки до вічного прийде, а на землі треба, аби чоловік мав притулок такий, який йому любо... Аби йому деревце зеленіло та й цвітом біліло, аби мав чим потішитися на нивці та на кісниці, коло бджілки і коло всякої хосновитої худібки...

— Будете тішитися! Звикнете до нового двора, дерева виростуть, поле вам зазеленіє...— підхопив отець Пафнутій, знаючи Михайла як роботягу з роботяг, садівника і бджоляра, будівника і столяра.— Еге, нас із матушкою вигнали з фари, а ми тут, у Дурдинця, притулилися... Обитель скупа, тісна, а нам при божій милості добре! — обвів руками по світлиці, що була по стінах густо встелена іконами, якимось дивом вмістила ліжка одне коло одного разом з пічними столиками, примостила відкриту шафу-стелаж із священними книгами.

Спокійний, послідовний і далекоглядний, отець Пафнутій не ворохобив, не ятрив грубо Михайлової рани, що раптом просочилася кров'ю:

— То вам кажу, брате Михайле... Брате Михайле! Кажу вам ясно: не про земне, не про сьогосвітнє треба нам журу мати. Треба думати про небесне, про вічне!..

Отець Пафнутій наблизився до полиць з книгами. Перебираючи папери, він знайшов великий білий конверт і вийняв із нього аркуш паперу. Тут же приступився до Михайла й таємниче тицьнув пальцем на адресу, звідки був той папір походженням:

— Дивіться, читайте!

Михайло водив очима по рядках, та йому було тепер не до читання. Це одразу помітив піп, тому почав сам тлумачити чинно і розлучно:

— Я пам'ятаю благочестя вашого родителя. В божому ділі він був перший, не пропустив ні одної святої літургії... Я знаю ваш добрий і смиренний дух, знаю ваші теперішні сумніви і клопоти. Їх буде ще більше, бо на то є воля милостивого...— говорив лагідно, не спускав з Михайлового рамена руки, котра тепер пахла не квашеною капустою, а тим запахом, що ним було пройняте наскрізь все, все в заваленій меблями, іконами і книгами світлиці.— Наш преосвященний єпископ у цьому посланні пише, щоб благочестивих добронравних синів посилати в духовну семінарію.

Пригара задивився на отця тими очима, в яких було багато нерозуміння. Бо не знав, для чого ця бесіда. Та Пафнутій вів своє:

— Ваш син Василько, правда, обходить божий дім. Вина тут і ваша. Але я з божою поміччю його благословляв би на святе діло.

— Треба з хлопцем... знаєте, нині світ...— почав було сумніватися в доречності такої бесіди Михайло.

— Знаю, знаю, що нині світ сатанинський... Рогатий, не мав би моці, бере верх всюди і у всьому... То за наші гріхи... А що говорити з сином? Воно ще молоде! Воно — як лоза, куди погнеш — туди погнеться, куди наведеш — туди поведеться, що прищепиш — те прийметься і виросте...

— А платити... великі гроші треба за науку?

— Та що там платити? Все безплатно! Тут довго думати, гадати гріх!.. Голос у хлопця є?

— Є!

— Іскра божа в ньому є?

— Засівав.

— Тоді все в порядку. Ще треба на праведну стежу вказати, вивести... Треба зелену лозинку нагнути, бо стара вже не дасть з собою ради, зломиться. Ото й буде дім, який ви собі побудуєте не на одне літо, не на десять літ, а на віки вічні! Ото й буде вам гніздо, яке ніякими вітрами не рознесе...

— Гм...— Михайло ніби губився і ураз не знав, що, куди...

— А прийде час, коли святий отець покличе на одвіт і запитає: «Що ви сіяли, який виноград садили, які до-роги прокладали, яку обитель побудували?..»

Михайло і не помітив, як коло дверей з'явилася попада. Висока, бліда, з широкими пониділими устами, що, мабуть, ніколи й не мали цвіту, вона підперла одвірок в тому чистому фартушкові, в якому завжди варила, солила, закладала на зиму, подавала на стіл.

Піп говорив, а вона поглядала то на нього, то на Пригару. Вже не поспішала давати обід: до столу годилося запросити й несподіваного в полуденну пору гостя. А з-під ретельно прикритих покривками горшків, каструль спокусливо тягло, тягло запахом страв, що їх вміла варити, пражити, запікати попада так, як не вміла жодна господиня в Нижньому Бистрому. Пахоші лоскотали ніздрі отця Пафнутія, збирали в роті слину, і її доводилося раз у раз ковтати. А Пригара просто не чув отих принадних випарів, бо на його бідну голову навалилося стільки, що раптом не знав, як бути, що чинити, чим собі зарадити.

— Отче духовний! Я вас добре розумію. Даю вам правду. Але я хотів би чути ще і ваше слово. Чому нам не помагаєте лозу нагинати? Чому не помагаєте дичку щепити? Чому не дбаєте, щоб плодила добром?

— Як не помагаю?

— А так, не помагаєте!

— Кожен садівник сам має свою лозу нагинати, щепити, бо він її садив...

— А ви є, прошу вас, садівник над садівниками... Несете великий і перший одвіт за те, якими виростуть усі лози...

— Несу, несу... Я не кажу, що ні...

— Так от: коли і ви в одвіті, чого не щепите лозу?

— Отець духовний щеплять! — не витерпіла попада, до пуття ще й не знаючи, чого раптом прискіпується Михайло.

— Ви, матушко, помовчіть! То у нас чоловіцька бесіда... — кинув отець Пафнутій.

— Я прийшов до вас ще й за порадою: чого ви наших Васильків, чого ви наших Марічок та Йванків не вчите закону божому?

— Нас вигнали з фари, а ви хотіли, щоб нас вигнали і з села? — знову підхопила попада.

— Ви, матушко, потерпіть...— припрошав піп жінку.— Ми собі з Михайлом говоримо. Ви знаєте, Михайле, що закон є законом. Ви і по святому письму знаєте: «Віддайте богу божее, а кесарю кесарево!» По нашому світському закону дітей вчити у школі релігії не є дозволено.

— Закон не дозволяє в школі, але не забороняє інде. Я хотів би, щоб ви, отче Пафнутію, наших діточок вчили закону божого під дубом, під грабом, в полі, в stodолі... Коли вже така заборона впала на школу.

Піп не відав, у який бік нагинає Пригара. Його боязлива натура хотіла миру з законом, але й лякливим не хотілося стати перед своїм вірником. Тим часом, поки піп мудрував-хитрував, Пригара був уже радіий, що розмова йому повелася на лад. Він говорив, як те навчання уявляє собі. Щоб не трапалося лиха та аби діти знали про Адама і Єву, Мойсея і Лазаря, Магдалину і запроданця Юду, піп міг би збирати дівчоріччя по п'ятницях в хаті Данила Дурдинця...

Пафнутій не перебивав Михайла. Чи думав, що свята церква ще тримається на міцних підвалинах по зеленій Верховині, чи пригадував недавню розмову у сільраді. Дмитро Славинець сказав тоді таке: «Попуйте собі, то ваш заробок. А дітям дайте спокій. Прийшло говіння, а ми аби не чули, що заважаєте школі в науці!»

— Я, брате Михайле, радуюся, що бодай ви один так дбаєте про спасіння душі. Бог милостивий про вас буде пам'ятати на кожному місці, поможе вам у всякій скрутній хвилині...

Під хатою зачулася чиясь хода. А невдовзі виріс на порозі сам господар великого обійстя Данило Дурдинець. Не барячись, покликав отця Пафнутія. Певно, для якоїсь таємної ради, бо тільки насупленими очима знак подав.

— Ще поговоримо! — махнув піп, коли Пригара хотів почати бесіду з самим Дурдинцем, а чи не впустив би він школу для навчання закону біблійного до своєї спорожнілої хати.

— Пси би тобі ребра облизували!.. Мудруєш, не бійся... Свою шкуру пантруєш!.. Ти так нічого й не сказав про науку! — все ще примовляв Михайло Пригара, хоча вже був геть-геть далеко за хвірткою по дорозі до дому...

Вихор прокинувся на пташиний гомін в саду: на провесняну раду в околиці зібралися синиці, то й нестримно заклопотаним видався їх щебет. Схопився з ліжка й босими ногами тупнув до вікна. В нетопленій хаті холод дошкульно пробирав тіло. Та Вихор все стояв і дивився на латку незахмареної голубої блакиті у високості.

— Маріє Василівно! — гукнув до господині, зачувши кроки і гриміт дійниці в сусідній кімнаті.— Дивіться лишень, скільки пташок у вашому саду!

Висока, ставна, зосереджена в очах, хазяйка підступила до вікна.

— Вам, Миколо Степановичу, птиці, напевно, і в сні співають. Дивіться, ще в самого виростуть крила! — посміхнулася, задивившись на пташню, котра відчувала близький прихід весни.

— А людині не можна без крил. Крила їй треба, як сонце!

— Мамко! Мамочко-о! — почулося з сусідньої кімнати дитяче, й господиня вийшла.

Микола Степанович здригнувся від холоду й мерщій до ліжка. Але не спалося. З кутка на нього дивився великий етюдник, притулений до стіни стільчик-тринюга з шкіряним сидінням, ретельно складені одна до одної картини на підрамниках. На невисокому столику червононіли сережки шипшини по гілках, що їх до череп'яного дзбана поклав після одної осінньої прогулянки з дітьми в лісі. З меншого череп'яника виглядали пензлі цілим букетом.

«От би сьогодні на етюди! В провесінь далина малюється відкритим обрієм, а фарби просяться на полотно спокійні, бо і в цьому спокої відчутний вир весни!» — подумав Микола Степанович і тут же вирішив, що нині він подасться до лісу з учнями.

Не минуло й півгодини, як вчитель виходив на головну вулицю.

Ранкове сонце вже сплигло над хащею, хоча ущелиною Бистрої ще пінився рожево-срібlistий туман.

— Доброго ранку! — привітався Вихор на шкільному подвір'ї з завгоспом, що не тільки днювала, але, певно, й ночувала в школі.

— Доброго здоров'я! — кивнула Гафія Береза і помітила, що вчитель розчервонівся, як хлопець. В селі поговорювали, ніби він закоханий в неї і саме тому не одружується. Хоч все це, звичайно, було вигадкою, та при зустрічі з Гафією він завжди ніяковів.

Подався до саду.

Сад при школі Микола Степанович насадив з учнями два роки тому на клину, який колись обробляли селяни для попа. Погожої днини він подався з хлопцями в ліс, накопав дичок, посадив. Потім, коли прийшла пора, щепив, аби навчити дітей цій нехитрій, зате необхідній справі. Минав час, щепи потяглися буйними гонами на радість і тим, хто садив, викопував у лісі, хто щепив, добираючи найкращі сорти, хто восени обв'язував від шкідників-зайців бадиллям стовбурці.

Вихор тримався рукою за штахетину й мандрував очима від деревця до деревця, мов не міг нарадуватися. Його очі зупинилися на крайній яблунці. Вихор піймав себе на тім, що не випадково застиг очима на ній. Її ж бо садила Христинка Пригара. Садила ще тої весни, як закінчувала навчання. Де вона зараз?

Думку про Христинку рад би прогнати, та не може. Усмішка пробігає лицем, коли пригадує, як хотів було освідчитися їй в коханні перед випускним вечором. Смішно, смішно і трохи сумно...

Школярі з Миколою Степановичем подалися Соколовим грунем.

Дарма вгору йти було нелегко, від школи пішли до лавки, перебралися на лівий берег Бистої, потім через верболози, а далі вже піднімалися крутогором. Юнь жартувала, і рясний сміх котився горбками, вихапувався з чагарів, падав до зворинок.

Коли вийшли на просторінь кісниці, Вихор зітхнув і присів на дубовий пень.

Мов пташата, хлопці примостилися на росохатій, вузлуватій частині стовбура з дуба-польовика, що його хтось зрубав і в безнадії поколоти так і залишив на вітрах і на дощах.

Сонце щедро пригрівало. Велетенським сліпучим сявом залило міжгір'я Бистої, повило сріблястою голубінню далекі гори, що на овиді зливалися з небом і танули лагідними лініями.

Хати зі схилу здавалися малими. Немало їх біліло повими дранковими дахами, лише поінде вони ховалися під давніми почорнілими стріхами. Бляшаною банею над селом розсілася церква, мов приплюшувала оселі до землі своєю товстелезною баштою і розповнілими мурами. Та хатки не корилися їй, розбіглися по схилах, ховалися за гребенями гір, зникали на галявинах поміж чагарів і хащ.

Дорога з Хуста стелилася поміж кущами й деревами довжелезним сувоем домашнього конопляного полотна.

На схил долинав шум Бистої, що на кам'янистих перекатах біліла бризками, по глибоких тихих заводах зеленіла, по грядках сріблилася грайливими хвильками-бурунцями...

Повівав вітер.

Микола Степанович задивився на громіздкий черепичний дах. Ще торік школа чорніла прадавньою смерековою драницею, але влітку колгоспні машини привезли черепицю, майстри поробили нові вікна, школу побілили. І стала вона серед села в обнові.

«Школа і церква. Школа під черепицею, баня церкви холодна, бляшана... Хатки селяни крили соломною, дранкою, церкву покрили залізом... Для віків! Колись церква і школа йшли поруч, нині вони розійшлися назавжди по зеленій Верховині... Життя поділило їх!» — при цих думках Микола Степанович схапується з пня, щоб іти далі.

Гуторячи, гуртом далися до ліска.

— Там знайдуться і грушки, і яблуньки, всілякі деревцятка! — вказав Василько на узлісся, де тоненький ясенек випнувся над кущами.

На узліссі хлопці взялися викопувати дикі деревця. Добирали однакові за віком, а Микола Степанович бачив їх то в алеї, яку мали закласти, то в живій огорожі. Він хотів зібрати в шкільному парку всі-всі породи дерев, які росли в околиці Нижнього Бистрого. Берізку він думав посадити недалеко від Христинчиної яблуньки...

VIII

Христинка збиралася попутною машиною до Міжгір'я, на лісопилку. Василько готував уроки, як із двору раптом донеслося:

— Родинко люба! Васильку, Христинко, ходіть сюди, небожата!

Всі хутко подалися на клич господаря Згариці-Пригариці.

Пригара стояв на подвір'ї розпатланий, в довгій ляльній сорочці. Могутні груди виглядали з ростебнутого коміра сивіючою поростою і двома виступаючими ключицями. Під видовженим кощавим підборіддям застигло адамове яблуко, а губи сплотніли. В лиці увесь змінився, мов тільки дійшла до нього страшна вістка. Освітлений ранковим променем, він видавався мармуровою статуєю, від якої падала довга тінь.

— І куди ти дівся? — Василина кинулася з ремством до нього.— Вийшов ще на зорях, не сказав нікому ані одного слова...

— Так от, діти мої! Слухайте добре, аби ви собі запам'ятали нинішню днину! — Пригара так повів рукою, наче хотів обійняти весь осередок.— Я вас покликав, аби сказати, що отсе питоменне гніздо ми всі мусимо полишити!..

Розгубився Василько, заклякла Христинка. Нічого не розуміла й Василина. Стояла як вкопана, хмурила чорні брови і щось вичитувала з повних впертої рішучості Михайлових очей.

— І ти, Васильку, і ти, Христинко, і ти, моя жоно, і наш Микулка — всі мусимо полишити...

— Нас під голе небо не виженуть!.. Якийсь порядок і закон є на все! — вставив Василько, наче він тепер знав найбільше, розумівся на всьому.

— Право правом, закон законом. Під небо?.. Ні, не під небо! Ще такого закону не писано, аби чоловіка з родиною лишати без притулку... Бо, еге, на землі має все куток свій. Ще й птиця має гніздо... Аби не мав чоловік його, то що би вже за світ йому світив?..— відказав батько.

Хвильку всі помовкли, наче раптом не знали уже, що й повісти.

— То я вам спершу нічого не хотів давати знати... Бо думав я собі так: най перегорить, до останку перекипить у мені... А коли-м рано вийшов надвір, коли-м проходив коло хліва, коли-м пішов попід дерева, де минала моя молодість, ще як-ем постояв коло сушарні один, так чуючи себе самотнім, як би мене на світ тільки тепер народила мама, то серце моє з жалю мало не розпукло-

ся... Бо кажу вам: мені тут вік минувся... Тут жив мій дід і прадід. Я сам тут зазнав і радості і смутку... Тут до мене приходили гаразди і біди!.. Та й тут я сам пустив у життя корінь...— щось неначе раптом здригалося, рвалося в Михайловім голосі.

Михайло говорив довго, здавалося, щось ніби починав плутати. Василина то дивилася в землю, немов шукала, як бути, що казати собі, зводила очі на чоловіка і, либонь, вперше тепер починала розуміти Михайлові безсонні ночі. Вона не відала, що й казати для потіхи, для поради, такою несподіваною для неї прийшла вістка.

— Сило праведна!..— вихопилося з її уст.

— Ні, ні! Не журися, стара! Крутого і терпкого болю собі не завдавай тим, що нам більше на осередку зозулі кукати не будуть, що нам тут не буде зеленіти хаша, поле цвісти, а Бистра шуміти... Коли собі захочеш, та й я коли собі захочу, сюди можемо прийти... А Дмитро Славинець нам збудує нову хату... Та й будеш мати таку світлицю, що і пан потар давно не мав такої в Бистрім... Бо то державна електрика на нашому селі і на нашому осередку буде ставитися...

— А як?..— Василина хотіла про щось спитати, та Михайло поспішив:

— А так: від хижі дістанеш ключі, як світла пані, а за сад тобі порохують і заплатять за кожне деревце...

— Та що з платні... Мені грошей не треба... Чоловік садив не для продажу...— знову Василина. Бо тільки тепер до неї приходило, для чого родину викликав Михайло з хати. В пересихаючому роті збиралася гіркота. Господиня ковтала слину і відчула, як щось зло дряпає в горлі.— Нема ані тих дукатів, ані того срібла нема, ані того золота нема, яким хтось заплатив би за наш осередочок...

— А я що казав на сільраді?..

— А вони тобі?

— А вони мені: «То, вуйку, не мені треба. То державі треба. То електрику треба цілій нашій Верховині!» Коротка бесіда!

Василина побігла очима схилом до Бистої. Зупинилася, де на подині лежала густим проростаючим руном нивка озимого жита. Від нивки дорога повела до броду, сірим камінням губилася між вербами, до сонця виставляла піщані наноси, блищала ковбурами і підставляла

лисинами голі глиняні виполочі. Вона тою дорогою вже не подавалася ані на правий берег Бистої, не пішла стежиною до переправи човном. Бо вся, вся, всім своїм еством тепер була тут, на Згариці-Пригариці, куди рівно тридцять літ тому її ще відданицею привів Михайло. І вона вже нікуди звідси не збиралася, бо все тут стало для неї близьким, дорогим, рідним. Вона зараз тільки дивилася довкола, на хвильку зупинялася серед нивки озимини — стільки раз жала, в'язала тут снопи! — зупинилася на копаниці, де висівала льон. Від латки льону подалася на нивку, де одного літа шелестів, перешіптувався чубатий овес, другого — котила молочну габу гречка, третього літа зеленіла рядками картопля. В кінці цієї нивки чорніло коноплище: восени кілька ночей тут стояла загородка для овець, щоб земля буйніше вродила. Її вона, Василина, відчула в повітрі ті неповторні пахощі конопель, що приходять із вистиганням насіння у рясних вершках-волотях.

Пригариха зітхнула гірко й ще пройшлася очима садом, звідки кожне дерево, кожний кущик промовляв до неї, як промовляв і той городець, що був відділений від саду плотом. В літню спеку городець пах сіяним чабриком, любистком, м'ятою і канупером увечері, коли спека вже спадала, а з поля припливав благодатний струмінь відквітаючих трав.

Михайло помітив, як здригнулися в кутках Васицини губи й великою краплею по щоках покотилася пекуча сльоза.

— Не май жури, стара! Ще оце літо собі газдуємо по-старому, я — на базі, коло корівників та вівчарників, а ти — тут, на осередку. До осені осередок наш, озимина наша, а там уже й ключі від нових воріт нам передадуть... Та й біль доти пригасне, бо ти будеш мати, та й усі будемо мати світлицю, як пані нотарева! — недоречно бадьорився Михайло, аж дивним якимось здавалося.

— Не бійтеся, мамо! Землі нам дадуть, хату нам поставлять... — поспішила з втішанням розсудлива у всьому, спокійна Христинка.

— Дадуть... Якоїсь пустари та челениці... На п'ять відер картоплі дадуть рота заткати... — зітхнула Василина, головою похитала і промовила далі: — А тут чоловік як зиму, так весну, як літо, так осінь дбав... Що ти, небого, знаєш?.. Ви, небожата, ще малі...

— Дадуть там, де няньо вибере собі! — брався з розрадою Василько.

— Коби так легко давалося, як легко береться...— Пригариха синові щось ще хотіла сказати, коли Михайло:

— Дадуть, ачеї дадуть! Сам Славинець обіцяв!

Михайло вже думав, що дарма рушив Васишин спокій. Та йому здавалося, що найтяжче було, сам кинув з плеча.

— А тепер, небожата, до діла! Новину я вам розповів, аби і ви мали над чим думати, та й моє тепер уже — готово! Мені легше, бо і ти, стара, взяла із тяжкого щось на свої плечі... Кажу вам, небожата, до діла! Бо динка не стоїть, а кожен має своє! Еге, ти, Васильку, виджу, дуже мудрий хлопець, уже більше знаєш, як старшина... Науку пантруй! Ти, Христинко, роботу гляди — як-не-як, а гріш в хаті потрібен на всяке діло. Мати має свою журу, а в мене є свій клопіт. Еге, вчора голова дав точило тесати. Розбили майстри — колода впала...— Михайло викладав, чим сьогодні займеться. Такого з ним на дітях не бувало...

ІХ

З полщі в дров'янику Пригара зняв не так і велику, як важку скриньку з різним ручним інструментом.

Присів на порозі, почав перебирати в долотах, покотані ручки яких були вже давно потовчені та оббиті обушком. Відкладав набік щипці і щипаки — один куваль відає, для чого можуть знадобитися.

— І звідки у нього талант до заліза? — запитував Михайло зненацька, згадавши про сина Микулку. Бо саме Микулка роздобув цей кувальський інвентар й привіз його на Згарицю.

Михайло повів зором в куток й на хвилю застиг на здоровенній бабці-ковадлі, що присадкувато бовваніла стовбуром і вже бралася збоку іржавим плішем. Десь у глибині своєї натури старий злорадно посміхнувся, коли подумав, що Микулка обов'язково шукатиме винних, як побачить залізне надбання в такому не порядку. Отоді він йому і видасть!

— Ага, ось де ти заховався, злодію! — Пригара дзвінко цокнув долотом, кінець якого був нагострений для роботи з каменем. Тут же вийняв ще одне, довге

й тонке, припас від трактористів з весни торік гусеничного пальця і дав крицевий шворінь заточити так, щоб ним можна камінь продовбувати. Давно не тримав цих доліт в руках, тому крутив їх, ретельно приглядаючися до вістря, придивляючись на обушок.

Хутко, але доладно знову склав реманент до скриньки, примостив його на тім же місці, де лежав, прихопив молот й опинився на подвір'ї під дуплавою грушею.

Сонце кидало мережаними латками на недовгу й нешироку плескату плиту, що лежала плазом, не один рік підставляючи спину дощам і снігам. Михайло заточував на ній долота, вістря фуганків, Васирина гострила ножі. Не раз Пригара подумував витесати з плити точило, та сяке-таке на осередку валялося ще од батька, а може, й від діда, тому казна-коли припасений і на возі привезений для точила придатний камінь-бистрянник чекав слушної днини.

— Так от, і ти свого діждався! Досить лінюхом вилежувався! Тепер, пане-брате, і ти послужи громаді! — Михайло промовив, постоявши над каменем. Почав міркувати, як би виписати правильне точильне коло, по якому потім долотом тільки і висікай.

Подався в дров'яник, виніс кусень мотузки і терпуг. Кинув на землю фуфайку, щоб не холодно сидіти, вмоствився так, немов довгими ногами обіймав плиту, й заходився на середині плити продовбувати заглибину. Раніше ніж прикласти долото і вдарити по ньому молотом, Михайло вістря інструмента черкнув по камені щось на подобу хреста, певно, закликаючи цим неземні сили допомогти йому висікти добре точило, щоб діло пішло справно і доладно, без будь-якої пригоди на користь і послугу майстрам.

— Тук-тук-тук! Тук-тук-цок! — полинуло дзенькотливе осередком, коли Михайло приклав вістря загостреного на видовб долота до середини плити. На мотузці зав'язав силку, проткнув до неї терпуга, на середині плити притримав долотом і взявся обводити коло. Спершу спокійно, обережно прокреслюючи тонку доріжечку, потім уже по знаку кресонув так, що аж іскри посипалися.

— От буде точило! Березун не натішиться! — муркотнув задоволено, долонею змахнув кам'яну пилюгу, що на плиті насіла.

З хати вийшла Василина. В підпнутому поділку вилася пашню й раптом на цілу околицю затютюкала, прикликаючи звичним односкладом своїх рябук і чорнук, жовтань і чубань. Кури повибігали, повилітали із закутків, зграйкою зібралися довкола Василини, коли вона черпнула з поділка й бризнула в повітрі ячмінним зерном.

— А ти що тут довбаєш? — наблизилася до Михайла під грушею.

Михайло неохоче:

— Трудодні!

— Знову до колгоспу щось відтягнеш од хижі...

— А як? Най служить громаді! Що тут буде лежнем вилежуватися? — Михайло поклав широку долоню на камінь.

— Дивися тільки! Була плитка — було на чому ножика поточити, а тепер...

— Була, та й свого дочекалася! Тепер буде точити не одній бабі, а цілій громаді! — Михайло ніби ятрив Василю на злість, взяв до рук долото й придивлявся, а з якого боку йому краще почати роботу.

— Бо так: щоб нічого коло хижі не пристоялося, не побуло!..— знову завела господиня Згариці-Пригариці, дарма Михайло ціле своє життя на осередок і приносив, і привозив.

— Не журися! Скоро тобі світлицю збудують! А коло неї такий каменище для чого?

— А коло нової хижі тобі вже й ножика погострити не треба буде! — Василина пішла з думкою, що Михайло недавно відніс до колгоспу цілу в'язку грабових топорич, ліскових держалн для лопат, для вил.

Пригара не оглянувся. Бо вже в руці затанцював молоток, застрибало долото, то відколупуючи, то відгризаючи по малому куснику з каменища.

По долоту бив довго. Аж розігрівся розплесканий обушок. Дзенькіт-дзеленькіт лунав Згарицею-Пригарицею, котився обочинами через яруги й глух на далекому ґруні. Весь зібраний, зосереджений у праці, Михайло то твердо тримав долото, то відпускав, коли воно здригало рукою так, що аж до самого ліктя ніби електричним струмом пробирало. Обіч валялася рукавиця-одноперстка: її звідкілясь Микулка приніс ще перед службою на флоті. Пробував Михайло рукавицею послужитися, та

робота не спорилася, бо при ній долото в долоні погано трималося.

Ой на горі пень дуплавий,
Любив мене кучерявий!
А тепер я стара баба,
Не люблять ня, хоч би-м рада.

Ішли жінці жито жати,
Та й забули серпи взяти.
Серпи взяли, хліб забули,
Які тото жінці були?..—

Михайло співав монотонно, у такт ударам молота, бо пригадав, як колись на Бистрій ручним «бараном» вбивав палі для лавки з односельцями й приспівував замість «гей-руп!» «гей-на-раз!». Зі співом палі вбивалися неначе слухняніше, робота спорилася і йшла дружніше, час минав швидше. Та це в гурті, а одному і пісня не помагала проганяти нудотну запилюжену одноманітність.

— Махай та махай! Бий та бий! Бий так, аби тобі в очах блискавицями світило, а в ухах дзвонило. А він собі помахує кадилом та й жури не має ніякої. Бо один день у тижжі робить, а шість днів бабин подолок пантрує та плісню капустиану збирає! От гунцутська справа! — Михайло насмішкувато хитнув головою, бо згадав попа Пафнутія. — А чим не служба? Чим не роботиця? Чим не панство? Йому сіль сорочку не точить, йому руки од мозолів не тверднуть та не потерпають, крижа рематиз не ломить... Та й громаді служить, богу угодне діло чинить... Та й свою душу спасає... — спохопився Михайло, вже міркуючи-судячи про понівське ремесло.

Помовчав, помовчав, а потім знову коротко під ніс собі посміхнувся, піби про щось розмірковував, доважував, доміряв:

— А тебе сонце палить... А тебе лютим морозом ломить, вітром пробирає наскрізь, бо ти не знаєш спокою ні вдень ні вночі... Бо на зеленій Верховині ані нивка, ані кісничка, ані худібка не люблять лінюха. Де би ти не робив — собі ци громаді! Такий закон для селянина!.. — Михайло нарешті витер піт із чола, розмазуючи по лиці порох, що вже встиг насісти з точила.

Сидів, віддихався.

Потім знову за долото. Й так же терпеливо, настирно, з почуттям обов'язку і розумінням, що цю роботу мусять виконати тільки він, застукотів молотом. Стуляв

губи, коли від плити відлітали кам'яні бризки й жалили лютою осою. Догадався знайти Микулчині окуляри. Подався в пошуки і врешті начепив їх на ніс — закрив очі від небезпеки. Та в окулярах не робилося. Тому й вони опинилися біля рукавиць, виблискуючи товстими непрохідними вічками на сонці.

— Бий та довбай! Довбай та бий! А він собі кадилом помахує!..— кинув Михайло Пригара, коли велика крапля впала з чола на тім'я плити, хутко розплилася й так же хутко зникла на сонці.— А чого б йому кадилом не помахувати? Чого б йому не мати легкий хліб?

І в одну хвилику Михайло Пригара уже бачив не отця Пафнутія за «царськими» вратами у божому храмі, перед святилищем самим з чашами. Бачив у священному, по-верховинськи розшитому одязі, з піднесеними вгору руками, зосередженого, полинувшого кудись від сього-світних суєтних діл, від всякденних клопотів, що ведуть не до спасіння душі, а до злоби, до біди, до муки вічної. Ні, ні, він бачив його не отим отцем Пафнутієм, що вовтузився над канустиною бочкою! Бо в цю хвилику він вже уявляв собі власного сина в золочених і сріблених церковних одягах, з широко розведеними руками врозліт до самого неба, до високого сонця. Молодий і поставний, рум'яний в лиці, світловолосий син видався в одну мить схожим не просто на херувима, а на самого серафима!

...Ось він, його Василько, відчинив вівтарні ворота «царські», ось він дзвінко закликав співом: «Миром господу помолимося!» І всі вірники в побожності посихляли свої голови, дяки на криласі затягнули: «Господи, помилуй!» А він, його Василько, веде церковну потребу все далі, далі. І вже перед ним покірно розсуваються-розступаються самі церковні мури, і вже виходить він на широке зелене поле... Михайло бачить тепер свого сина з дяками і селянами на ораниці, на кісниці — ідуть гуртом помолитися, аби літо видалося благодатне, з рясними і теплими дощами, без граду і грому, без вітру і злих блискавиць, аби осінь була гожа, довга і щедра.

— От тобі і попик Василій Пригара! Такого, брате, в роду не було! Такого в Бистрому не чували, аби свій, із простих, із домашніх, попував! Все зайшли та зайшли!.. А, дивися, і вивчать так, що тебе одної копійки не буде коштувати! Чим не діло? — тут уже Михайло зов-

сім схилявся до тої розмови, що її тримав із ним отець Пафнутій...

Посидів з хвилину, мріючи, уявляючи, відчув, що від долота і молота пробирає студеним потом між плечима, та все ж взявся знову колупати каменюку.

— Цілих шість трудоднів пообіцяв голова за точило!.. Шість трудоднів! А ковтни не так, розколи, розбий — от і трудодні чорт забрав у сині скали! Бо колгоспові треба точило!.. А він собі на тиждень один трудодень заробляє, а шість бог лопатою з неба кидає! — мурмонить Михайло Пригара, а йому все ввижається синок в священних одягах.

Раптом його думки вже ведуть до інших горизонтів. І він тут:

— А люди кажуть: чим найсвятенник, тим найпекельник! Піп і жебрацька кобила ніколи не будуть ситі!..— посміхнувся з деяким чуттям огуди до тих, хто так покепковує над духовною особою.— А коли не піп? Що тоді? Га? — Михайло запитав себе.

І тут же піймався на думці, що подібне до голови прийшло вперше. Ні, ні, він ніколи досі не думав, ким мають бути його Микулка, Христинка, як не думав, ким мала стати його вже заміжня Анничка.

— Яке ремесло дати йому?.. От Микулка — той до заліза вродився... Христинці дасть бог чоловіка... А Василько? — Михайло довго морщить чоло, стискає губи, відсікаючи по шматочку з каменя.

Думка тільки про Василька. В одну хвилину хотів би його видіти садівником. І вже уявляє собі всі гори довкола Нижнього Бистрого в цвіту. Потім бачить сина пасічником. В чистому лляному одязі Василько м'яко походить між вуликів на неширокій галявині серед лісу. Від пасіки на всі сторони плеса іван-чаєм поросли, несуть бузково-рожеву запахну габу. Тут привілля для бджілок, роботящих і солодких... Та ні! Пасічником Василькові не бути! Таке діло для літніх!.. Ну, а ким тоді? Теслярем, муляром, столяром, бондарем?

— От коли б так, як я! — вигукує Михайло Пригара, тут же відкладає молот і долото і починає лічити на пальцях все, все, до чого йому природа дала таланту.— Я до ниви, до поля і до худобинки всякої розуміюся! — Михайло розтулив на зібраній в кулак правій руці великого пальця.— Бджолярити можу? Можу! — і тут же розгинав вказівного.— Столярити можу? Можу! Бо

знаю і вікна, і двері, і столи, і лави майструвати! — розігнув середнього.— Я можу й теслярити, й бокора повести. Ніхто таких кросен ткацьких, такої прядки, такої оснівниці не змайструє, бо в мене, прошу, є не тільки руки, у мене добре знаряддя і завжди першокласний матеріал! То би-м хотів видіти, аби якийсь доказав більше та й ліпше, бо у мене на що очі, на те і руки! — раптом Михайло немов із кимось сварився чи комусь доводив своє: — А я ще можу й бердо зв'язати, розбитого череп'яника подротувати так, що на вогні у ньому вари — не витече. Я можу коновку, бочку, бербеницю зробити! Можу сопілку, флюяру таку висвердлити, що двадцятьма голосами на всі широкі світи заспіває! Бо-м до майстрів не ходив — далеко мені було з осередку! Та й усе я мусив сам на віку... Що то за чоловік, який не вміє топорище до сокири набити, мотику заплішити? То, прошу, не чоловік, а пліха!..— вичитав Михайло далеко ще не всі ремесла-роботи, що їх добре знав, а пальців на обох руках так і не вистачило...

Справді, був він добрим і всезнаючим майстром! Ніколи в житті не задумувався над тим, котре йому ремесло потрібне більше, котре менше, а без котрого й зовсім можна б обійтися. Знав-бо ще й шкіру дубити, постולי морщити-в'язати ремінчиками, знав баранячі шкури ирхувати так, що жоден кожум'яка краще не доведе.

— А що я міг чинити, коли мое життя було таким! Нині тесляр, завтра косар, позавтра бондар чи дротар!

Солоний піт напливав на чоло й цідився зморшками. Михайло скинув сукняного сірого лайбика, а сонце пробиралося поміж гілля й пригрівало все щедріше тим теплом, що до життя будило і обліг, і верболіз на зарінках Бистої, і чагарі по крутогорах...

На мураві вже громадками лежав дрібний битий камінь, вже плита поволі круглилася. Та до окресленої лінії кола було ще далеко. Дума про Василька, про ремесла Михайла забавила, наповнила працю ще одним дивним вмістом...

Василько по дорозі з школи завернув під грушу до батька. Зупинився, тримаючи в руці пузатого планшета, що був набитий книгами і зошитами.

Михайло вдавав, ніби нічого не помічає. Завзятіше бив молотом по долоту. Від ранку робота пішла геть-

геть далеко. Він сидів на фуфайці, а неподалік валялися кинуті окуляри, полотняні запорошені рукавиці.

— Точило? — промовив Василько до батька, мов не видів, що той обколупує.

— Точило!

— Нам? — Василько здивовано, бо під стіною причинки збік хліва як зиму, так літо вже стояло одне обточеним колесом.

— Трудодні! — Михайло синові коротко.

Юнак зрозумів, що на цьому камені виблискуватимуть сокири колгоспних теслярів.

— Справді, чого йому тут лежати! — підхопив хлопець, наче зрадів, що камінь дочекався корисної служби на суспільному господарстві. Побачив крихітки каменя — застряли в батькових вусах, лягли пилюгою на бровах. Долото на вістрі теж було запилюжене, бач, і йому круто приходилося!

Василько пішов до хати, а Михайло дивився йому вслід. І сні поставав у батьковій уяві повитий тими священними одягами, що в них піп править літургію і вечірню. Бачив він свого Василька в золочених і вишиваних верховинським узором уборах, з піднятими до неба руками. І враз Михайлові запахло ладаном, і почулася протяжна, ніжна мелодія: «Світе тихий, святої слави!..»

— Васильку! Синку мій, чуеш! Ану пообідай та ходи сюди, небоже! — гукнув, коли хлопець мав уже повернути за хату.

— Прийду, няньку, прийду!

Пригара ще з хвильку посидів, помилувався уявами, потім знову покотився Згарицею-Пригарицею невгомний уже глухуватий дзенькіт молота по твердій криці.

— Ви, няньку, відпочиньте! — Василько потягнувся до молота, присівши коло батька.

Пригара спокійно відклав реманент і взяв хлопця за руку на знак, щоб той був уважним.

— Слухай, синку! Кажі мені, як думаєш жити?..

Запитання було несподіване: про життєві дороги Михайло із сином ніколи не говорив.

— Я, няню, хочу будувати мости та й майструвати скрипки.

— Що за мости?.. Які скрипки?

— Мости і скрипки!..

— Ха-ха-ха! На Бистрій він хоче мости будувати!.. Подивіться на нього, люди добрі!

— Ні, не тільки на Бистрій. На Дніпрі, на Волзі. Я хочу побудувати міст через Ла-Манш...— хлопець приводив батька до пам'яті.

Василько переконано розповідав про давніх майстрів скрипок — італійських і французьких, українських і німецьких,— розповідав про закарпатські породи дерев, що для всякого екстрасортного музичного інструмента годяться.

Старий слухав, слухав, а потім:

— Скрипки, синку, то — блуд! То п'яному забава, а самому рогатому — бодай до нас моці не мав — потіхал!

— Скрипка — то пісня. То, няню, людське серце! — пробував Василько пояснювати батькові. Та дарма.

— Ага, пісня! Для п'яних! — перебивав старий, бо думав про скрипку серед веселої компанії.

— На скрипці грав Паганіні...

— Не знаю, як грав Паганіні, бо я не чув його і не видів. Але знаю добре, які соловії сиділи в скрипці Фулти з Бистрого. Знаю, які ангели співали на цимбалах Бібна з Вучкового, які чорти гупали в бубна з Березова. Бо я легінем не раз і сам сорочку викручував після дуботанцю-тропотанцю, коли вони, най їм бог гріхи відпустить, тягли смиком, били по струнах і гриміли по шкірі... Ці на двох ріках не одні м'ясниці та й не на одній свайбі забавили чесну громаду. Грали так, що і камінь би пустився в пляси! Але то, синку, все — пуста мамона і один гріх для загибелі душі!..

Василько збагнув, що про скрипки з батьком не дійде злагоди, тому волів знову про мости. Та не встиг сказати того, що мав, як батько сина імив за руку й дав знак помовчати.

— Так от... Раз мости тобі в голові, то і я хочу про мости. Але, синку, я хочу, аби ти їх будував до самого високого і ясного неба! — старий раптом запнувся, думаючи, чи з того кінця почав бесіду.— Послухай, синку, що тобі няньо скаже! Бо ти маєш розум ще дитинський, а я вже не з одної печі хліб їв. Та й щось можу тобі порадити... А знай добре, що старшина своїм дітям не ворог, що старшину серце гірко болить і за доньку, і за сина, коли вони в негаразді. То вже так природа дала. Та й так має бути довіку-віків, доки лишень на землі під сонцем будуть мама та й няньо!..

Василько не міг втямити, до чого батько веде, та перебивати не став.

— На землі, синку, все — як роса на травах до полудня. Була і нема. На землі все — пфу-у-у! — Михайло тут дмухнув так, наче тепер піднімав для льоту у безвісті непомітну і невидиму пушину. — Але чоловік має ціле своє життя думати, що його чекає там! — Михайло Пригара вказівним пальцем правої руки тикав в небо. — Чоловік має пам'ятати, що тіло — тлінне, що тіло — труп, а дух один вічний! А для того, аби духа не занепасти, треба думати, як жити... От я і хотів би, щоб ти поставив собі доброго моста до самого святого неба. Щоб ти послужив небу! А він, всевишній наш владика, наш створитель, звідти все видить. — Михайло ще тримав вказівного пальця правої руки вгору, та раптом заплутався в тім, що хотів повісти. Зібрав чоло зморшками, ковтнув слину й видавив із себе: — Я хотів би, небоже, аби ти був... духівником... аби ти був священником!..

Нарешті все було сказане.

На Васильковім чолі виступив піт. Хлопець мовчав, а мовчанка на батька валилася холодною брилою.

— Ні!.. Попом я не буду! — тихо, але впевнено, твердо мовив Василь.

Старий ніби й не чув. Він тільки певніше і пильніше дивився на сина. А очі його враз хмурилися, чоло — хмарилося.

— Бийте, карайте, а попом все одно я не буду!

Навісна, як осіння сльота, залягла мовчанка. Старий чи то не поспішав говорити, чи то знову шукав слів для розмови. А може, був уражений такою непокорюю?..

— Бери! Довбай! — прокинувся із отупіння й ткнув хлопцеві долото.

Василько вхопився за роботу, як за порятунок. Спершу прицілявся, з якого боку обробляти камінь, потім молот застрибав у руках, заскиглило долото. То дрібними скалками, то піщинками точило бризкало й кидало на обліг, сікло штани, стріляло в лице.

Пригара сидів збоку і мовчки дивився, як син орудує молотом. Тільки його уста німо шептали: «Бий та махай! Так махай, щоб у твоїм чолі лускало! А він собі кадиллом во славу божу поколисує та грішних ладаном обкурює... Що? Солодка роботиця? Легка трудова днинка?» — хотів було спитати, та в цю мить глухий

дзеньк зірвався з обушка й долото випало з руки. Жменею Василько захопився за поранену руку, а між пальцями просочилася і тут же цюрком потекла кров.

— Кусень заліза відірвався з обуха...— сплотнів хлопець і раптом знову завзято захопився за молот.

— Чекай, небоже, чекай! Камінь не згорить!..— Пригара хутко дався до хати за рядниною...

Х

Василина припала до шибки: наближався незнайоμεць. Ніколи ніхто не бачив його переступаючим пороги на осередку.

Незнайоμεць видався дивним аж надто, бо все вертів головою, буцім щось прикидав, приміряв, важив. Хотіла було вийти з хати й довідатися, чи когось не шукає, та втрималася. Ще чоловік подумає, ніби його запідозрили в чомусь... Як-не-як, хоч Згариця-Пригариця і за водою, хоч усе тут обведене пряслами і огорожами, для добрих людей з добрими намірами дороги сюди завжди були вільні.

«Мало що чоловіку треба»,— подумала, а всередні ніби щось обривалося: чи не той це, бува, пачальник, який має передати їм ключі од нових замків?..

А Куглицький справді все довкола приміряв на карбованець. На нього сушила очі і хмурила пониділі брови хата, відчиненими дверима зяяли сіни, маленьким вічком сліпала полудава причінка збік хліва. Сад исначе вгору тікав схилом од будинків й застигав, німів дулавими грушами та яблунями, простягав до самого неба гіллям черешень. Коли Куглицький повернув очі до Тяпеша, повита сірою курявою гора диміла важко, ліниво. Можливо, саме тому поспішив дрібним кроком до хати.

— Драстуйте, хазяюшка! — діжечкою вкотив кругленьку статуру до кімнати.

— Доброго здоров'я! — господиня відвела очі од високого, під вінцем звуженого глека й необачно гулькнула білою цівкою мимо.

— Молочко розливати не годиться! Молочко нині дороге! — повчав гість, блискаючи золотим перснем на короткому припухлому пальці, що ним тикав до білого озера на дерев'яній лаві.

Струмок закапав на долівку.

— Щоб більшої шкоди не було!.. Кіт вихлебце! —

всмоктуючи повітря, господиня стулила губи й тонко, протяжно мицьнула.

На звук з печі плигнув і поважно ступив довгими лапищами по долівці тримастих — по білому чорні і рудуваті латки — котяра. Підозріло глянув на незнайомого в міському одязі, що стояв коло дверей, і без припрошувань швидко захлебтав з білого озерецька.

Господиня відклала череп'яника до полиці, обмила цидило, повісила його на чіп в миснику, дійницю на лаві перевернула денцем вгору.

— Сідайте, прошу вас! — раптом Василина схаменулася: їй стало ніяково, що не догадалася зразу запросити гостя.

Рухливими очицями Куглицький оббiг житло Пригар. Зупинив липучий погляд на жердці, де висіли волохаті джерги, вишивані покрівці, рушники, барвісті пілки.

— То ви, хазяюшка, все самі?.. — сипонув живим вогником на жердку. Бо перед ним поралася на вид непоказна, трохи зсутулена, змарніла жінка. «Звідки в такої вміння, спритність і добрий смак в доборі і співставленні кольорів? Адже це глуха, далека від великих і широких доріг Верховина!»

— Як же інакше: сама! — без найменшої рисочки хизування відповіла Пригариха.

— Дивно... Дивно... — солодкувато тягнув Куглицький. І все бігав очима, стискав і чмокав губами, мов тепер уже не знаходив слів для виказування подиву.

— Чудного тут, прошу вас, нічого нема. У нас, на Верховині, жінки і не таке тчуть. А в мене така собі, проста тканина... І я би-м наткала більше та ліпше, коби мене не присідала роботиця. Та перед роботою, буває, ніколи і на сонечко подивитися...

— А ви, хазяюшка, певно, знаєте всіляке майструвати? — гість знову засвітив очима на джерги, на покрівці.

— Ой, ци не знаю! Знаю все, чоловіче добрий! Що би-м не знала прями і ткати, плести і вишивати? Яка би-м тоді була жінка? То мій вік в роботі зійшовся... Ще й постолі морщити знаю. Правда, тепер їх уже нікому не треба! — Василина сповідалася про свої роботи, про дні без відпочинку і цілі незмарновані роки.

Куглицький хотів спитати, а чи не могла б вона щось показати з своїх ручних домашніх виробів. Та прикинув: на все своя пора. Він уже метикнув, що ближче до

центру така ковдра вища в ціні, бо, певно, у Львові на неї одна ціна, в Києві — інша, в Москві, Ленінграді — ще інша.

— А ви, хазяюшка, за таку іграшку дорого заправили б? — блиснувши золотом на пальці, тицьнув у найкращу ковдру.

Василина тільки по тому, як Куглицький сіпав пишним домашнім виробом, зрозуміла, про що гість раптом хотів би знати.

— Ціни не знаю. Бо ніколи не ткала-м для продажу! — відмахнулася од докучливого незнайомця й думала, а ким цей чоловік міг би являтися? Чи не агентом часом, що купує джерги, покрівці, вишивані сорочки? Позаторік селами Верховини ходило їх аж трое. Забиралися аж на горища в пошуках різного старовинного краму. Потім куплене на Верховині хтось бачив в Ужгородському музеї.

— А коли б продавали, скільки б просили? — не відступав Куглицький.

— Та кажу вам на розум: воно не для продажу ткалося. То я для своїх дітей надбала...

— А ви, хазяюшка, подумайте та й скажіть!..

Василина бачила, що цьому не буде кінця, тому воліла промовчати. Куглицький поміркував, що він так і не дізнався навіть приблизної вартості домашніх виробів, — вони були справжньою окрасою гнізда Пригар. Тому пустився в нові розпитування. Встиг дізнатися, що Христипка працює на лісопильному заводі в Міжгір'ї, Василько ще вчиться в школі, а Микулка десь в Архангельській області служить на флоті... В жвавій, хоч дещо і вимушеній, гутірці господиня відчула раптове полегшення, коли у вікні майнула тінь старого Пригари.

— Добрий вечір! — Михайло зняв з голови крисаню, потримав у руці, а далі підійшов до гостя.

Куглицький сидьма простягнув пухку долоню, й Михайлові здалося, що він своїми твердими пальцями торкнувся вати.

— Ви вже тут?.. Вже ви прийшли з хати дорогу мені показувати? — й пробігла вимушена посмішка Михайловим лицем.

— До цього я начальник малий! Не я вам з хати дорогу буду показувати. Про мене, жийте собі тут цілих сто, а коли хочете — двічі по сто літ!.. Але то будова державна!.. Тут усе по писаному закону буде діятися!

— Гм... Відоме діло, що тут усе по закону! — Михайло похитував головою.— А може, щось тут мені розкажете?.. Аби я знав, як днювати і як спати...

Куглицький закахикав, наче в горлі щось застряло. Невисокий, кругленький в обличчі, від правого приплюснутого вуха окіл потилиці волосся вінчиком, бо маківка гладка, як кавун, губи великі, очі-бігунці, він відмовчався, щось ніби пожовуючи.

— Кажіть!.. Усю правду кажіть! Вже ні ліпше, ні гірше нам не буде! — наступав хазяїн Згариці-Пригариці.

— Та що тут казати? Я малий начальник... Я начальник по вивченню ґрунтів... Правда, ще маю доповісти і про те, яка приблизно сума грошей потрібна, аби заплатити вам за хату, за хлів, за сад...

— Всякий начальник є не пуста пліха, не іржава мотика, а начальник. А всякий начальник, коли хоче, много може вчинити чоловіку і доброго і злого!..— значуще, ваговито повів Михайло, коли раптом і Василина з своїм:

— А ви так... як малий начальник, не могли б вчинити добре для нас? Чоловік із чоловіком знається...— підхопила, наче бралася за хистку жердину, проходячи лавкою над бистрим сердитим потоком.

— Чим тобі товариш поможе? Я говорив із Дмитром, той мені пояснив...— Михайло тепер уже ніби сіяв сумнів чи, може, випробовував начальника експедиції по вивченню ґрунтів на гонор, на заповзятість і службу силу.

— Малий начальник завжди більше, як великий підлеглий... Малий начальник — то є, прошу вас, начальник! Все залежить від того, як, коли, де...— не піддаючись, затараторив гість. Та так голосно і дріботливо, наче в хаті казна-звідки в невеликі бубники торохкотнули.

Михайло тепер не знав, як бути. Хіба думав, що цей лисий, круглий, з гладким лицем і пухкими руками непоказний чоловічок теж може мати яку силу і службу міць?

— А справді, ви могли б нам бодай чимось допомогти?.. Знаєте, чоловік тут родився, тут виріс, тут звікував...— вже завернув в інший бік Михайло.

— Треба подумати. Це не так просто...

— Я знаю, що не просто...

— Обіцяти нічого не обіцяю, але деяку надію маю, щоб вам бодай заплатити за сад, за будівлі так, як належить... Що правда, то правда...

Чітко обійнятий горами, ніби мурами, приглушений стогін неба принісся з двора до теплої хати, а враз щось, наче гнане бідою, заскиглило, загупотіло по осередку. Вдарив грім, аж задеренчали шиби. Вітер кидався з ґруня на ґрунь, падав у глибокі яруги, куйовдив ялинову гущавину, гнув долу високі смереки, свистів у кронах буків. Великі краплі заторохтіли по віконних стеклах. Дощ пішов рясний, вітер дужче завивав, несамовито бив водяною хвилею.

Василина глянула на вікно:

— А боже святий та праведний! Дай дощичку теплого і тихого!

— Гм... І для чого зараз цей дощ? — Куглицький ремствував, уп'явшись очима в мокрі шиби й звично тернув долонею по широкій лисині.

— Дощик, дощик? Бодай святився! Най паде! Проросте, зачубатіє озиминка, брость на деревах трісне і випукне — хаша зазеленіє, черешня забіліє, худобні паша виросте... А ви перепочуєте у нас — хижка не тісна! — Михайло розмірковував уголос.

А дощ лляв за вікном.

В хаті Пригар вчорові сутіні заткали все довкола, дарма сам вчір ще тільки вибирався з глибоких петрів та з далеких стрімких урвищ.

Василина сіла коло порога і лагідними вдячними очима дивилася на вікно. Її серце повнилося тою непритомною радістю, яку селянин відчуває, коли бачить, що і небо, і хмари, і вітер, і земля щедрі та ласкаві до нього. Десь здаля-здаля, певно з високої полонини, знову покотився й перевалив через Соколовий верх перший весняний грім.

Василина метнулася до припічка. Вихопила обпалену піщанисту плиту — її кидала до ватри й розпікала до білого, коли кип'ятком виварювала коновки, діжки, бербениці. Плиткою господиня тричі ковтнула себе по чолу й тричі примовила: «Головко, головко! Не боли мене, як нічого не болить тверду плиту!»

Здивований okazією, Куглицький остовпів.

— Що це, хазяюшка, витворяєте?

— Не дивуйтеся, товаришу! То баба ворожить, аби її

голова не боліла!.. У нас так звикли при першому грімі...— Михайло виправдував жінку.

Що воно за ворожіння, так і не зрозумів Куглицький, дарма вже пояснювали і Михайло, і Василина. Він назвав цілу громаду ліків, що тамують і глушать головні болі, на доказ навіть вийняв із кишені в штанях пакуночка, якусь пробірку з пілюльками, доводив, що саме це і є ті ліки з дивовижною здатністю знімати біль. Навіть сипонув черідкою білих гудзиків по гладкій долоні, трусонув горошинами перед носом Василини і Михайла, ніби давав нюхати. Та ні Василина, ні Михайло не виявили цікавої запопадливості, тому вінцем тої ж пляшечки-пробірки гість з долоні пілюльки знову позаяганяв до середини сховку, крутнув бляшаною затичкою для певності, аби звідтіл не зникли, й заховав скарба до кишені.

— Хто як знає, хто на що вчений і чим може, тим і лікується... Еге, мені, слава богу, мої ліки помагають — нівроку, голова не болить. Коби так крижі!.. Біда, бо в крижах на сльоту ломить, а на годину зло поколює,— Василина взялася пригорбленими корячкуватими пальцями за поясницю.

— Болить, хазяюшка? — турботливо спитав Куглицький і почав радити, що Василині влітку податися б на тепле море. Там у піску можна б прогріти крижі і розігнати болі. Він розповідав тут же про Крим, потім про якийсь Куяльник, де успішно лікувала радикуліт його власна дружина. Не скупився викласти все, що знав про Скадовськ і Євпаторію, про Гагру і Сочі,— назви для Михайла і Василини видавалися не тільки дивними, але й зовсім невідомими. Одне для них було зрозумілим: тут скрізь не так, як в долині Бистрої, на осередку під полонинами, бо тут повітря просолене вітрами з моря, а сонце палить якимось не так, як інде...

— Ой, Крим! Мені кажете? Прийде літо, роботиці стільки, що і не надивлюся, не натішуся сонячними днями. Ріка близько, а я і не пам'ятаю, коли-м останній раз у ній скупалася. Може, ще відданицею. Еге, мої ліки! Еге, мій Крим! — Пригариха показала на широку домашню піч, що піднімалася мурованим, глинкою білим гладким майданчиком в кутку хати.

Куглицький на піч глипнув прудко, а звідти двома зеленими вогниками-ліхтариками свердлив сутінки той самий тримастий котяра, що хлебтав розіллєте молоко.

— Ти, небого газдине, звари нам якої вечері! То ачень і пан-товариш начальник проголоднілися...

— Та я не знаю, що би пан-товариш з'їли? — знітилася господиня, глянувши на Куглицького.

— Мною, хазяюшка, не журіться! Дощ пройде — і я собі піду! — поспішив гість дякувати за гостинність.

— Куди в таку негоду вам вибиратися? Переночуйте у нас!

— Та й справді, куди чоловіка пускати в таку непогоду! — жінку на слові підтримав Михайло. Йй додав ще: — Хата у нас не така велика, та для подорожнього в ній тепле місце з діда-прадіда було.

— Так, так, у нас такий звичай: хто під ніч до нас прийшов, тому постіль була застелена, для того вечеря була готова...

— Е, Дмитро Васильович Славинець буде непокоїтися, куди я дівся.— Куглицький завів своєї, дарма голова сільради його ні до вечері, ні до почівлі не просив.

— Славинець знає, що ви не мала дитинка! — мовила собі господиня.— Кажіть лишень, що би ви з'їли на вечерю?..

— Що хазяюшка приготує, те і з'їм! — печекано поступився Куглицький і вже більше не давав себе панькати.

Василина вийшла до сіней. З порога метнула оком до Михайла на знак, щоб рушив за нею.

В потемках раду радили, чим пригостити товариша. Дарма великодне говіння, певно, гість і сало, і молоко споживає. Та як приготувати таку вечерю, щоб була ситна й не огуджена?

— Готуй так, як собі! Товариш начальник знає, що ми люди прості, на панські їди не вчені. Коли щось не так, ачей не подивує!..

Поки Василина і Михайло судили-рядили в сінях, Куглицький розглядав хату. Водив очима від ікони до ікони під самою стелею, приглядався до тої рами, в якій було багато-пребагато фотографій. Затримав зір на вибілілій фотокартці поряд статного парубка й тут же ковзнув у куток. Звідти на нього привітно дивилася і посміхалася Христинка — високочола, круглолиця, повна здоров'я і краси.

Легко скригнули сінешні двері. Поріг переступив Пригара, а за ним і господиня. Куглицький обернув голову, і його лице розпливлося в глупуватій посмішці:

— А багато у вас фото!

Розмова попливла стрімким і гомінким потічком. Гість видався балакучим. Скоро всі в домі знали, що він любить і рибалити, і полювати на дику звірину, що сам проживає у великому місті, що його син невдовзі теж стане інженером, що вивчення ґрунтів під будову в Нижньому Бистрому наближається вже до кінця, що Куглицький очолював досі не одну експедицію по вивченню ґрунтів, бо без цього не можна розпочати будівництво навіть невеликої водяної споруди.

Пригара вже не раз чував, але ніяк не уявляв собі, що долина Бистої незабаром озветься скреготом машин, стукотом молотів, двигтінням самоскидів і грюкотом породи...

Гість так щедро розмалював будівництво, піби розповідав фантастичну казку, а Михайло слухав, все слухав, не перебивав жодним словом. Іноді йому хотілося про щось розпитати, але спробуй обірвати нестримний і гучний потік слів! Тоді, можливо, ні про що більше не дізнаєшся.

Не сподобався Василіні цей базіка. Вона мовчки готувала вечерю. На широкій чавунній сковороді шкварчав пошматований кусень сала.

Коли сало посмажилося, Василина рівними шматочками нарізала копченого сирого окорока, кружальцями покраяла довгасту цибулину. Сало, цибулина, окорок несли по кімнаті такими ароматами, що і найбільший ласун не чув спокусливіших. Куглицький прикрадьком поглядав на плиту, біля якої в зосередженні поралася господиня.

— Як вам? На тарелі?.. А може?..— Василина не знала раптом, як догодити.

— На сковородущі, хазяюшка! На сковородущі!.. Тоді швидко не охолоне! — Куглицький нехтував всіляким хитромудрим начинням і сервізом, без яких не уявляв собі власної кухні в місті, де порядкувала огрядна і наряджена в білих чепчиках і білих фартушках дружина — Проскудія Протасіївна.

Михайло Пригара вмовстився за столом в одному кінці, гість — в другому. І вже, певно, можна було б братися за їжу. Так ні! Василина ще подала задалегідь приготовлені і часничком притрушені квашені огірки — кожен такий, що на картину просить. Михайло покраяв півпаляниці, на череп'яній тарілочці було подано сіль —

господиня добре знала порядок, дарма жила далеко від міст і самого села, не просиджувала за лаштованими по правилах книг кулінарії, заваленими вишуканим харчем столами.

Михайло і сяк і так поглядав на жінку, подаючи знак, аби знайшла чогось для апетиту. Василина вперто відвертала очі й чинилася, ніби нічого не видить, не розуміє. Коли господар побачив, що треба не порядком натяків, а всією силою чоловіцького впливу, озвався:

— А ти, небого газдинько, може, нам з товаришем начальником знайшла би якоїсь гашперичі?

— Та я... та де її знайти?..— Василина глянула на Куглицького в непевності, що, може, той почне відмовлятися. А їй тільки цього й треба було б. Та Куглицький ні ме ні бе. Хоча по тому, яким вогником сипонули його очі при слові стосовно гіркої, було видно: цей при можливості з чаркою не розминається.

— Не стій, небого, бо вечеря охолоне. Знайди та й клади на стіл! Ми собі з товаришем тут посидимо, поговоримо, та й натура поживу ліпше прийме при гіркій! — не відступав Михайло.

Хотіла чи не хотіла Василина, а далась до комори. Через хвильку вже нишпорила в глибокій скрині — ніхто й не знає, котра з господинь привезла в ній на Згаричю-Пригаричю прядене і вишиване, ткани і бите в ступі придане.

Невдовзі Василина поставила на стіл пляшку. Питво колихнулося оранжевим відливом при світлі лампи, заграло племенистою латкою по конопляній чистій скатерці з квітками в лямівці і широкою мережкою посередині. Статечно, без поспіху, Василина добула з мисника келишки, протерла скло рушником і примостилася при пляшці.

Знаючи порядок, Михайло тут же взявся наливати. Великою долонею він чіпко обійняв пляшку, наче боявся, щоб, бува, не ковзнула з руки.

— А хазяюшка не п'є? — Куглицький помітив, що Пригара налив тільки до двох келишків.

Михайло хитрувато промовчав.

— Ні, ні, ні! Категорично ні! Що це мені за порядок, що за рівноправ'я? Без хазяюшки не п'ємо! — Куглицький тут відсунув келиха.

Василина замахала руками, чемно посміхаючись до гостей:

— Мені, прошу вас красно, дайте покій. Я маю слабу голову. Буває, що і без горілки світ мені колесом обертається, а коби-м іще випила, то би-м зовсім упала з ніг...

Довго панькати себе гість не давав, бо смаженина вже холола, а шлунок зухвало нудив до їжі. Куглицький склав рота поморщеним кружальцем, наче хотів свиснути, і глибоко нюхнув питво. Тут же потягнувся келишком до Михайла. Глухувато цокнули вінця. Гість одним махом хильнув. Потім ухопив кусень паляниці, приклав до рота й довгим подихом цідив пахощі домашнього хліба.

— А бодай з каменя текла! — Михайло крекнув, теж випивши до дна.

— Сила! Богатирська сила! «Мамочка!» — примовляв гість вдоволено після того, як відпустило дихання.

Після «мамочки» — першого келиха — пішла «донечка», за «донечкою» — «впучка», а там на білий світ не забарилася з'явитися і «правнучка». Вона теж виявилася не бездітною. Василина поступливо, але невдоволено зиркала на Михайла, бо мала надію, що за вечерею чоловіки ковтнуть по одній, аби легше споживалася їжа, а вони самогон цідили до дна. Коли з пляшки вийшло вихром пригощання, Куглицький чомусь заніппорив очима довкола. Той погляд помітив Михайло й помолодецьки озвався до жінки:

— Газдинько моя люба та щира, господине дорога! Принеси нам ще цього негаразду!..

— Хіба вам зачerti тої, що в криниці?

— Не треба, не треба! — замахав Куглицький так, ніби справді у Василин і Михайла на осередку була бездонна криниця з оковитою. Тут же вайлуvато вивалився з-за столу, незграбно зачалапав по кімнаті, рукою хапаючи повітря, ніби шукаючи, за що можна б вхопитися для надійності.

Господиня сполошилася. Чи гостеві не злихотилося, що так мерщій дається надвір? Хай на випадок щось трапиться, клопоту впаде купою. Та лякатися було годі. Одною рукою гість вчепився за одвірок, хилитаючи частиною тіла в поясі так, ніби саме уся вага припадала сюди, другою обмацував кишені свого плаща. Довго човгикав по звисаючій полі неслухняними пальцями, поки із сірником не взявся виписувати і випікати бублики знову до столу.

— А що задумав? — стривожилася Василина.

Михайло й собі задивився на Куглицького, дарма далеко звідсіль блукав думами.

— А кажіть, товаришу! — раптом господня до Куглицького.

Той зупинився, блимнув на неї блукаючими очима:

— А що би хотіли, хазяюшка?

— Я би хотіла просити, як би ви вчинили якось так, щоб ми у цьому гнізді свій вік довікували... Бо де чоловік, знаєте, звик, там йому і добре...

— Про це потім...— блиснув перснем гість.— Хазяїн, скажи: скільки крапель потече? — раптом головоломну загадку ставив Куглицький перед Михайлом.

— А хіба мені, неписьменному, знати?

— Ну, скільки, як думаєш?

— Та, може, яка росинка ще й цяпне!

— Сорок! Капне сорок крапель добра! — недорікувато ламав слова Куглицький і простягав розчепірені пальці для заложки. Михайло явно не догадувався, про що мова. А гість свою руку настирно тикав до його долоні, помахував головою до Василини, щоб мерщій приступалася за свідка, за суддю.— В півлітру! Хочеш? Не капне сорок — ставлю я! Капне сорок — ставиш ти! По руках? Вдарили! — гарикав хрипло, та Михайло не закладався ні у півлітру, ні в літру навіть тоді, коли гість сам готовий був прийняти на себе підвищене зобов'язання.

Тим часом Куглицький приклав стебло сірника до вінця шийки, вказівним пальцем спритно притиснув, пляшку обережно нахилив. Непомітною жилкою потекла рідина. Крапля набубнявіла, витягнулася й сльозинкою упала до келишка.

— Во! Перша! — на радощах скрикнув Куглицький.

Четверта, п'ята, шоста збігали, а він все примовляв: «Обормот, програв, програв, обормот!.. Програв, ітїт твою мати!» — хоча до сорокової було ще вельми далеко.

На двадцять п'ятій краплі Куглицький безнадійно застряв. Дарма потрушував, дарма вичікував, з пляшки ані кап. Тут же заходився заговорювати байкою, як в одній превеселій компанії з порожньої пляшки націдив цілих шістдесят крапель і виграв аж дві півлітри вірменського коньяку, доводив, що тепер мусить націдити

бодай сорок. Коли нарешті до келиха впала скупа краплина, Куглицький на радощах аж підстрибнув:

— Тридцять! Тридцять!

Пригара під ніс посміхнувся й подумав, як це воно з двадцяти п'ятох раптом вхопилося до тридцяти.

На дні келишка іскрилися краплини, що впали з кінця сірника. Куглицький заходився чесно ділити добичу з Михайлом. Та господар широкою долонею рішуче впав на келишок:

— Ні, ні! Пийте ви на здоров'я та на пожиток!

Коли гість чмокав язиком,— піднебіння обпало горілкою,— в сінях почувся лагідний стук. Скригнули двері, й на порозі показався Василько.

— А, драстуй, синку! — поспіхом з-за стола озвався Куглицький.

Защеміло радістю серце Василюши, бо потекла жвава бесіда між гостем і сином. Прибулий питав Василька, як вчиться, чи комсомолец, куди думає податися після середньої школи, цікавився, які книги читає, й хитро перевів бесіду в інше русло, як тільки Василько спробував випитати його думку про те, що було б з Хлестаковим, коли б завчасно не поніс ноги й дочекався справжнього ревізора. Михайло підтримував гутірку сам, коли Василько втратив до розмови будь-який інтерес і вже відмовчувався.

— Можє, товариш вже й спати хотів би? А ти все балачками його мозолиш...— Василюша докорила чоловіку.— Ви натруджені, змучені, може, собі відпочинете...

— Можна й спати... А діло ми владимо... Все буде гаразд! Я сам за діло візьмуся... Певно візьмуся, не журіться! — хрипувато запинаявся Куглицький.

— Може, вам на ніч череп'яничка... Гасити спрагу?...— турбувалася завбачлива Пригариха.

— Яку там спрагу? Після чого спрагу?..

Та господиня все ж прихопила глечик, щоб черпнути з діжки капустяного розсолу для похмілля.

Михайло сидів із похиленою головою. Тримав її на долоні, а думки блукали далеко, далеко. Він думав про своє гніздо, думав про дітей, про електростанцію... І все юрмилося в безладді, коли він знову починав перебирати в пам'яті сплинули роки з дитинства і парубоцтва, свого чоловіцтва, турбот малих і великих, великих і малих господарських радостей... Всього, що зазнав тут, на осередку...

Тихою, лагідною ходою прийшов ранок на Згарницю-Пригарицю.

Непосидюща красуня Бистра розплітала срібло кіс на грядках, закохано розмовляла зі стрімкими скелястими берегами та гіллястими залицяльниками-ясенами, перешіптувалася з кострубатими цокотухами-вільхами, пелехатими вербами, пишними ялинами. Вона легко мчала в долину, перестрибувала через брили, полохливо виривалася з обіймів холодних ущелин. Бистра несла вісті притисянській рівнині, що сніги на полонинах ще не розтанули, що вночі над ґрунями вітри свищать сердиті і люті...

Пригара тихо виходив із хати, за клямку сінешніх дверей брався обережно. Навіть подумав, чи не капнути олії на петлі дверей, аби не скрипіли так капосно. Зайшов у дров'яник, назбирав сякої-такої дрібноти, дарма в кутку лежали довбешки,— не хотів колоти їх, щоб не гупати й не розбудити гостя.

Обережно ходила по кімнаті й Василина.

Та всі старання господарів були даремні. Куглицький давно висунув із-під ковдри кругленькі кулачки, заклав пальці між пальці й великими викручував-виверчував млинка. В набряклих очах сікло, тому раз від разу він потирав їх долонею. Оглянув кімнату і зрозумів, що вона для хазяїв була ні менше ні більше як кладовою. В ній на жердці попід стіну звисали наткані барвисті ковдри, в кутку біліла мита і полоскана, чухрана і чесана вовна на змайстрованій ще прадідом Пригар щітці-дергунці. Куглицький довго й пильно дивився на щітку-дергунку, там же тулилася дерев'яна поламана прядка. З клинка під стелею на Куглицького поглядала оздоба для коней — два разки бубонців-горішків від малого до великого на широкому ремені, зі здоровенним дзвінком посередині...

В роті гостя було гірко, немов увечері наївся полину. Голова налита оловом. У вухах бомкало дзвонами, тельнякало дзвониками, цвірінчало цвіркунами. В грудях калатало, в шлунку буркотіло, наче це все поспіль мало замінити музик, котрих за келихом і гутіркою з ночі для Куглицького так не вистачало. Куглицький потягнувся до глека на приставленому біля ліжка табуреті. Ковтнув холодного розсолу, невдоволено скривився і гидливо сплюнув.

— От клята паленка! І який її біс придумав на нашу голову?..

Господиня зайшла припрошувати для сніданку. А він крутився, оглядався, де б вмитися. Догадлива Василина метнулася до відра, черпнула криничної емалевим водяничком, вхопила з жердки конопляного рушника й повела гостя надвір.

Куглицький жваво потер руки до самих пліч, склав долоні пригорщами, господиня хлюпнула води. Плеснув по лицю, хекаючи, фукаючи. Стояв козлом, зігнувшись в поясі, й довго тер очі, обличчя.

«О, коби моему Михайлові така шия!» — заздрісно подумала Василина, поглядаючи на тугі складки, що під потилицею буряковіли кров'ю. Складки обіймали шию трьома могутніми пругами, і на них задивилася Василина, бо в уяві бачила напрацьоване, натружене жилаве тіло свого чоловіка. Правда, у Михайла немає лисини, в нього густа чуприна, хоча й посипана вже інеєм. Та Василина не ремствує, вона рада, що Михайлові ні по яких санаторіях та курортах не треба шукати здоров'я.

Коли нарешті Куглицький витер лице, зайшли до хати. Гість руками прилизав перед люстерком рудуватого вінчика під лисиною, пройшовся гребінцем довкола потилиці, вийняв пляшечку з ліками, сипонув на долоню пілюльок і ковтував. Василина метнулася з кухликом студеної, але той вже заходився частувати медичною Михайла:

— Ковтніть пігульку! Великі намороки знімає!

— Дякую, товаришу начальник! Я дурня з голови після горілки завжди виганяв тою медичною, що в криниці під явором, — там вода студена!..

Хвилина, дві — і Куглицький одягнув плаща. Заходився прощатися, дякуючи Василині:

— Спасибі, хазяюшка, за хліб-сіль!

— Та, прошу вас, хоч би мало чогось з'їли... Як натще іти в дорогу? Буде вас млоїти під грудьми...

Коли Михайло переконався, що припрошати гостя — справа марна, моргнув Василині. Та миттю вхопила з мисника ніж й кинулася до комори. Повернулася, тримаючи в руці добрий кусень копченого сала, загорнула його до старої газети.

— Візьміть, прошу вас! Коли вже не хочете снідати, то бодай десь в дорозі перекусите...

— Що ви, хазяюшка? — запротестував.

— Солонинка домашня, святилася бі! Чого вам не взяти? — приступився й Михайло.

— А чого воно жовте? — раптом зацікавився Куглицький і боязко показав пальцем на сало.

— То, прошу, від диму... Того не бійтеся!.. Коли ми веприка, пробачте, заколемо, сало перцем і сіллю приправимо, покладемо його на поді в дим. Най собі прокурюється. Солонинку протягне морозом, пробере димом...— викладала щедра Василина увесь порядок.

— Мудро! Оригінально!..

— То так... По-простому... По-верховинськи...

— Що ж, спасибі за сальце! Візьму, хай його і моя жінка попробує.

Доріжкою до човна дрібним крочком чимчикував Куглицький, за ним поважно ішов Михайло Пригара. Господар осередку боявся, як би гість не перекинув човна, тому взявся сам переправити товариша на правий берег.

— А ви так... Коли по службі не зашкодило б, подивіться... Може, якої ради і нам дасте... Знаєте, чоловік, як казала моя жінка, цілий вік тут прожив... До всього звик — і до поля, і до хаші, і до цієї ріки, що, еге, човен по ній тепер пливе...— Михайло трохи голосно гукав до Куглицького, бо хвиля біла по човну з шумом, сама Бистра гомоном наповнювала ущелину міжгір'я.

Куглицький слухав, наставивши широке вухо й представивши для певності долоню. Спершу він моргав очима, ніби силкувався второпати, а про що тут, на човні, завів ураз бесіду Михайло. Коли човен пристав між великими лобастими каменями,— стирчали з води й були зручні для виходу на берег,— нарешті пригадав насилу вчорашню вечірню розмову за столом:

— Добре, добре, хазяїн! Я конче з Полієвктовичем поговорю... Діло виладиться!..

Михайло Пригара повертався од Бистої до хати. Йому чулося, що ноги взяло дивною в'ялістю, що не відомий досі біль ломить в колінах, й раптом захотілося присісти на галявинці. Та ні! В хаті, коло хати його чекає роботиця, й що то за чоловік, котрий при світлій днинці може посидькувати?.. На хвильку все ж став під

грушею передихнути, задивився на Бистру. Ріка побликувала над сонцем, що піднімалося з-за Соколового верху. Полонини на північ од села ще були повиті легкими туманами,—недаремно вчора пролявся рясний дощ і прогрімів перший грім над горами. Пригара вдихав настояне на пуп'янках яблунь і черешень повітря й ніжився лоскотним щемом. Та раптом побачив дрібну жорству, що її накришив долотом, висікаючи точило для будівельної бригади. І вмить привидів Василька, коли той долонею вхопився за покалічену ліву руку. «Бийте, карайте, а попом не буду!..» — прийшло на пам'ять Михайлові. І він посміхнувся гірко:

— Най би стократ не був попом! Най би камінь товк, най би гній возив, най би овець доїв!.. Не всі кадилом махають, не всі в мінеях та октоїхах знаються, а праведний хлібець їдять!.. Та чому не корився?.. Звідки оцей непослух?..

Тим часом від осередку все віддалявся і віддалявся Куглицький. Невисока фігура в сірому плащі то зникала за кущами, то знову виринала. Він не помічав сонця, що так старанно, щедро пригрівало, не бачив і тих краплинок, що позастигали рясними сліпучими разками на топких вітах верболозу, на вільхах і тополях. Не чув пташні розспіваної і гожою днинкою розвеселеної, бо не чув і повноводного потічка, що являвся в ущелні, розбризкувався по камінню схилом, біг попід шлях тунелем й падав в обійми Бистрої. Бо голову його невідступно і безжально свердлила думка: «Куркулі!.. Во, кляті куркулі! Паленки палять! Свиней відгодовують!.. Медок подають!..»

XI

Селом ішов комсомольський патруль.

Час для посадки дерев ще не минув, та вже можна було прикинути, де посаджено не так і не те, що треба, а перед котрою хатою й зовсім нічого не зроблено. Незабаром до села мали приїхати з району на перевірку.

З комсомольцями вибрався і Микола Степанович Вихор. Він спокійно відмовчувався, коли з хати виходили учні похизуватися струнким дубочком, грабком чи кленом. Старшокласники не раз бачили свого вчителя мовчазним. Вони знали: коли вчитель не говорить,—

значить, про щось думає. Та хто міг би проникнути в його світ?

Лагідний і м'який від природи, Вихор був твердий у своїх переконаннях. Деяким товаришам по інституту здавалося, що Вихор у житті наробив дурниць. Хтось вважав найбільшим його прорахунком, коли той не захотів лишатися при кафедрі біології, вибравши для роботи натомість далеке верховинське село в Карпатах.

Проходячи вулицею, Микола Степанович в думках перечитував вчора отриманого листа від колишнього товариша по навчанню. «Комсомольче зі стажем!» — зневажливо починався лист. Далеке і близьке перемішувалося в його рядках: «Комсомольче!..» Після привітання, як годиться, давній приятель Саливон, з котрим вони разом ходили до школи, вчилися в інституті, запитував про життя на Верховині, в глушині од «великого» світу, цим-тим хизнувся з особистих успіхів та досягнень в різних галузях життя-буття, а далі вже мова ішла по ділу. Тепер уже Микола Степанович ніби слухав підслоджені Саливоніві слова: «Миколо! Досить тобі відсиджуватися на тому далекому хуторі! Там, може, дійсно і красиво, але час вириватися на простори широкі! Час подбати про велике життя, про такі пристані, де можна б для влаштування надійно кинути якір. Вчився ти відмінно, а я нещодавно захистився і вже навіть отримав кафедру. От і запрошую тебе на роботу. Як-не-як ти побратим, а з таким спрацюватися легко, такий не підведе. Спершу, звичайно, будеш лекційником, а там здаси мінімум, поступиш в заочну, захистишся й добудеш звання. Ну, а тоді вже спокій і небесна благодать: стрижки купони і радій земним блаженствам! Подумай! Тобі добра бажаю! Просто хотів би добра для тебе, я сам тут безкорисно дбаю про твою кар'єру!»

Слова з листа, думки, деяка незугарність і нескладність викладу Саливона — все перепліталось тепер, непокоїло, ба навіть дратувало. Хотів було Микола Степанович відповісти різкістю Саливоніві на його лист, та потім передумав. Взагалі йому здавалося, що на подібне шкода губити час і папір...

— Ого-гов! Що ви тут, вуйку, посадили? — миттю отямився Микола Степанович.

Учні саме завітали на подвір'я старого Парасича.

Хата Парасичів дивилася на молодь прищупленими вічницями невеликих шибок. А перед нею над стічною яругою, де комсомольці тиждень тому вбили кілок й просили старого посадити деревце для оздоби та озеленення села, тепер стирчали три зв'язані вгорі жердини огородкою. З-поміж зв'язаних жердин випинався пагін. Побілений чинно вапном, тягнувся гіллям білої акації: либонь, пагін десь випадково проріс і тучнів на полі або на узліссі.

Парасич сперся об хвіртку ліктями й хитрувато свердлив приплющеними очима хлопчаків. Під довгими, в кінцях молодцювато підкрученими вусами ховалася лукава посмішка.

— Ото посадив! Хотіли, щоб садив, так я і посадив. А як не посадити, коли просять, аби садити? — Парасич ніби тепер сам собі примовляв.

— Але дивіться, людове добрі, як вуйко мудро посадив! — раптом Василько Пригара смикнув за стовбуць і легко витягнув деревце з землі.

Ткнута до всього ще й загостреним кінцем до землі, акація тепер зрадливо видавала старого Парасича. Господар стояв і миттю не знав, куди заховати очі. Губи щось плямкотіли, вилиці збиралися жовнами, ніби старий жував тверде і гірке, адамове яблуко підпирало саме підборіддя, неначе тепер тримало в горлі слова огуди і докору, якими Парасич міг би висварити дітвору.

— Ей, дядьку! — похитав головою Микола Степанович. — Коли так будемо озеленювати село, воно скоро стане самим раєм!..

— Хлопці, давайте лишень поможемо вуйкові деревце посадити! — з гурту озвався невисокий хлопчина, тримаючи в руці геть-геть рослого дубка.

Пішла робота. Чорнявий юнак завзято викопував яму на місці, де земля була тільки покопирсана для ока, інший подався за стайню й на вилах приніс гною. А через хвилину-дві Василько Пригара притримував за стовбур, коли невисокий хлопчина пригортав коріння землею і втопував.

Микола Степанович дивився й думав мимоволі: «Можна бути щасливим і в селі, і в місті. Можна бути і там, і тут нещасливим... Щасливий ти, коли чуєш, що даєш людям хоча б маленький промінчик доброго сонця на землі...»

Минули хату Парасича. Микола Степанович тепер не чув себе садиноким. Гори з усіх боків Нижнього Бистрого неначе розступалися і відкривали широкі горизонти. А десь ще далеко, далеко звідсіль і од сьогоднішнього-будення вставала, малювалася велич прекрасного, загадкового... Він уже не думав про листа од Саливона Євтуховича, бо думав, що кожній людині на землі прописана і призначена своя кафедра, своя дорога, що не завжди саме обрана є тою найкращою і найбагатшою для вираження таланту і для знаходження талану...

Хлопці, гурторячи, пішли геть-геть далеко вперед, а він ішов поволі, ніби ніс тяжку думу. Раптом зупинився. Повернувся, бо знав, що з-за вигину вже хати Парасичів не побачить. Задивився на дубка, який тільки-но був гуртом посаджений... І йому чомусь миттю зеленів-шелестів, готовий стріти громовиці-блискавиці дуб-велет, дуб-богатыр, що вже простягнув конари з віків у прийдешні віки...

ХІІ

Одягнена по-святковому, завита до чорної недільної хустки, Василина стояла серед хати.

Михайло весь час знаходив собі якийсь діло. То вносив до кімнати дрова, потім колов шкіни, розкладав їх на припічку для просушування, вигортав з печини під ватровищем попіл: назбиралася його тут ціла громадка.

— Ти, чоловіче, думаєш іти між людей? Ци на печі будеш вилежуватися? Еге, тепер знайшов собі бабську завгуру!..— ремствувала Василина.

Господар якийсь час вперто все ще відмовчувався. Загадково, хитро зиркав в бік Василини, ніби й справді ятрив, вивіряв її терпіння. Потім повільно і поважно опустився на ослін, так же поважно і повільно заходився знімати постелища з ніг.

— Принеси чоботи!.. А може, хочеш, аби я в постелах! Не будеш така парадна мною ганьбитися?..

Василина мерщій далася до комори. А через хвилечку і святковий чоловіцький одяг лежав на лаві. Василина навмисне відмовчувалася, знаючи дещо збиточний, колючий Михайлів норов. Коли його поведе на фіглі, обов'язково запустить таке, що, дивися, і до свари недалеско.

— Оце так!..— значуще такнув Михайло, ніби готувався вбивати до твердого не знати якого великого цвяшища.— Оце так!.. Небого жінко! Подивимося на танець, послухаємо пісню, почуємо триньки-бриньки і відразу будемо ситі, обуті, худібка наша на яслах стане поговорана, напоена, з податком і здачею будемо розраховані, а до всього ще прямо в царство полетимо!..

— Що буде іншим, те буде і нам!.. Де будуть інші люди, там будемо і ми!..— Василина спокійно, примирливо.

Правду казати, Михайло готувався з дому виходити так, наче вибирався на десяте село. Чуба прилизував ретельно, комірця на сорочці поправляв і застібав на обидва гудзики, вуса підкручував.

— Ачей не сватати ідеш! Що так довго вибираєшся? — ніяк не могла стриматися в докорах Василина.

— Го-го-го! То, прошу тебе ласкаво, більше, як сватати! Бо, еге, давно газда до газди коли ішов висватувати, не біда була, коли в постолах та в простій будній одежині... А тепер ідеш між тих, що вже на косу, на сокиру, на плуг, на граблі дивляться криво... Свист у лист! — примовив Михайло ваговито, значуще й крисаною потирав рукавом від ліктя до самої долоні, збираючи насілу пилюгу...

Нарешті вибрался в дорогу.

Чимчикували від Згариці-Пригариці до села мовчки, бо чомусь не говорилося. Певно, кожне думало свою думу, від обочини при битій дорозі давалися в дні і діла давно минулі, а може, гадали-міркували про те, що їх чекає в близькому і дальшому майбутньому. А доріжками з обочин, стежками з ґруників, лавками через потоки, полями навпростець бистряни й собі поспішали до сільського закладу культури.

Двічі на тиждень від клубу доноситься туркотання двигунця кінопересувки. Дирдиркання ніби довбешкою товче по чолу кожного прохожого,— культмеханізм давно належить до складу бувалих, саме тих, що вже не мало потрудилися на благородній ниві пізнання і збагачення. Під будинком, звичайно, бігають завжди збуджені підлітки, чалапаючи не по зросту і віку великим взуттям. Не втрачають-бо надії побачити кінотвір, дарма в кишені нема копійки, а стрічка вже біжить другою половиною. Буває і таке, що гамір дівтори кіномеханіку дошкулить. Тоді він для спокою власним

вухам і душі відчинить двері. Підлітки вваляться в приміщення, чмихаючи простудженими носами, дивляться зображення на екрані, не знаючи ніяк, а що в кінотворі діялося до них. А все ж ліпше, як нічого...

Гамірно перед клубом в дні, коли завідувач Іван Гошта-Вишибайло запрошує підсліпуватого, перекособоченого в плечах скрипаля-універсала Юрка Шлігу, бубнаря Івана Льомпачка. Іван Гошта-Вишибайло, згідно плану, інколи силкується влаштувати вечори запитань і відповідей, та здебільшого на тих вечорах ні запитань, ні відповідей нема. Бо ніби з-під землі виринають Шліга з Льомпачком, гупає бубон, пищить заливисто скрипка, і все починається танцем. Ним все і закінчується.

Про вечори відпочинку молоді ніхто ніяких плакатів не вивішує. Охочі потанцювати і так дізнаються. Та досить на дощаному щитку з'явитися оголошенню, що до Нижнього Бистрого приїжджає Закарпатський народний хор під орудою Михайла Кречка чи інший акторський колектив, як головна вулиця села враз оживає. Одягнені в святкове, чоловіки і жінки йдуть до клубу, бо в міжгір'ях ріки Бистої од віку віків люблять і розуміють пісню...

Михайло з Василюю вже минули більшу половину дороги. Господар обминав баюри: знав ціну чоботам, Василюна ступала собі за чоловіком. Раптом ущелиною натужно поплив дзвін. Бомкання здригалося відлунням, вибиралося по схилах і глухло, провалювалося в далеких і глибоких петрах.

Пригара на дзвін зняв крисаню й перехрестився. Василюна і собі побожно обмахнулася.

— Так!.. Чесні людкове до церкви, на повечеріє, а ми з тобою, небого, музик слухати!.. Лукавому слухити!..

— Пай лукавий не має до нас моці!.. А гріха коби не було більшого...

До самого села ішли мовчки.

Перед клубом вже зібралася ціла громада.

Пригарі стало дещо легше на серці, коли побачив, що сьогодні він далеко не один минув церковну відправу. Сват Петро Ципря, Федір Магич, Степан Гусляр, Іван Попадинець, Лука Парасич жваво гуторили собі коло огорожі, що кінцем тулилася до самого рогу клубу. Парасич тільки побачив Пригару, як відірвався од гурту

й кинувся назустріч Михайлові. Давні побратими здорвкнулися.

— Знаєш, брате Михайле,— приступився Парасич хитрувато, поглядаючи, а чи Пригара, бува, не знає, про що поведеться бесіда.— Твій синок, нівроку, нічим не хвалився тобі?

— А чим він міг би мені похвалитися?

— Міг тобі похвалитися тим, як мені честі урвав.

— Як? Де?..— стурбувався Пригара.

— Знаєш, брате Михайле, дали наказ кожному, хто живе коло вулиці, перед хатою посадити якесь дерево... Та коби садовину — яблуню, сливу, черешню,— то би-м ще не казав нічого... А таке, лісове, дали посадити...

Парасич розповідав билицю спокійно, спокійно слухали Пригари, коли раптом Михайло не витримав, перебив свата:

— А ви, свату, будьте чоловіком справним! Кажіть лишень, як замість того, аби деревце таки в землю посадити, ткнули у ґрунт пугу галузу?

— Та, та, та...— затакав Парасич розгублено, ніби саме тепер і піймався на фальші.— Та не знаю, що за світ настав такий лукавий...— нарешті передихнув і зібрався з словами Парасич.— Колись і я був молодий, але я знав честь старшому усюди та й свого носа не мішав туди, де мое не варилося!.. Хто його такої честі навчав, у якій школі, яка старшина?.. Ще мамине молоко йому на губах не обсохло, а воно, дивися, вже тебе хоче учити!..— напосідав Парасич так, ніби уже у всьому побратима переконав й слідувала тільки люта кара після зустрічі.

— Не кажу нічого, дорогий сватику! — мирно, спокійно взяв Луку Михайло за лікоть, ніби саме тепер уже годилося послухати відповідь на скаргу.— Світ помішався... Не кажу, що не помішався!.. Та й не знати, що з цим світом буде завтра. Але хочу вам повісти, що сам я люблю правду: іншого разу не хитріть! Я сина до порядку дам, а коли держава дала наказ деревце посадити, садіть! Я люблю, коли дерева садять... Що тут казати?..

Здавна Михайло Пригара знав Парасича як хитряка, ба навіть таїв до нього невелику кривду за ті приховані кубометри лісу, що були сплавлені двома бокорашами разом, але за які полічив гроші тільки один Парасич. Та все, що колись пригодилося, зеленим мохом поросло і

давно призабулося в Пригариній пам'яті. Нагадав про нього теперішній випадок.

Купки селян перед клубом ураз ворухнулися, чодробилися — селяни далися до приміщення. За ними й Пригара з дружиною. По дорозі Парасич щось іще говорив, ніби виправдувався чи нарікав, та ні Василина, ні Михайло його вже не чули. Через хвилину-дві були в залі. Сіли поряд на лаві. До розмови не давалися: приміщення клекотало здавленим гамором так, що все одно важко було б одне одного чути.

Михайло оглядався по залу. В напівтеміні рябіли плакати по стінах, написи білим по витягнутому червоному полотнищі. Силкувався щось з написаного прочитати, розлушити, та чи зір не сягав, чи написи були невиразні, а може, темінь заважала, бо все умить починало рябіти, мерехтіти, танцювати впристрибку, й з того щось виудити було годі.

«Тут ти чужий! Ти чужий тут! — щось раптом ніби промовляло Пригарі до серця.— До клубу не ходив твій дід, не ходив сюди твій батько, не бував тут і твій прадід. Не ходив до нього і ти сам! Ні в свято, ні в будень! Ні в піст, ні в м'ясниці! Ти пантрував тільки божий дім. Тут тобі був і клуб, і забава, і розрада, і порада... Чи не тому саме чуєш себе тепер тут таким чужим?» — Михайло думав і ніби когось шукав, щоб не бути самотнім. Глянув по обличчях сусідів по лаві, по стороні, потім дався далі, далі. Обличчя немов зливалися до одної великої громади, що гомоніла, гуторила, чогось нетерпеливо вижпдаючи, сподіваючись.

«Так, так! Саме в цьому будинку ще недавно була бужня!» — поміркував Пригара і вже шукав прикмети бужні. Прикмет не надibuвав, тому, певно, знову рябіли по стінах написи на довгих полотнищах, великими плямами розтікалися плакати. Пригара тепер думав, що тут, в цьому приміщенні, гніздився злий і мстивий бог Єгова, котрий сварився з його, Михайловим, багатим, всезнаючим і всевидячим владикою неба — Саваофом. В цьому будинку замолювали свої гріхи Гінда і Сруль — один молився, щоб Єгова зглянувся на нього за те, що горілку пускав через воду, а брав гроші, як за справжню, другий випрошував прощення за те, що важив на несправних вагах, міряв несправною мірою і на додаток продавав до всього ще й крадений крам.

«Гм!.. А чим були ліпші од крутія Гінди та зайдн Сруля Данило Ціп і Яків Скрип, Андрій Манзюк і Юрко Мигаліцка? Чим ліпший був Юрко Ганджела та Іван Льомпак?» — питав себе Михайло Пригара, бо вже давно кожному з них видавав свій паспорт, дарма один з них тягнувся до криласа, другий щонеділі палив по чотири свічки перед самим вівтарем, третій купив дзвона, четвертий дав гроші на чашу. І Михайлові стало лячно, що йому співатимуть пісень у тому будинку, де була колись бужня.

Несподівано гомін ущух.

Гойднулося важке червоне полотнище, що відділяло частину зали, перед ним стала дівчина.

Михайло звів голову. Обважнілий од дум, він навіть одразу не втямив, що дівчина сказала. Тому стрепенувся на тріск оплесків, що виповнив залу. Розсунулася завіса, відкриваючи молодь на сцені. Михайло притамував дихання: перед ним не просто дівчата, а цілий квітник. Таких наряджених та прибраних, закосичених, такою великою громадою разом ще не бачив ніколи, навіть в дні забави по весіллях, по весняних і літніх святах... А де його донька, де Христинка? — взявся шукати очима.

— Христинку видиш? — притулила долоню до вуст Пригариха й пошепки довідувалася.

— А де є? Щось не виджу...— видивлявся ще все.

— Еге, коло Марійки Боднишиної!..

— Ага, ага, тепер уже виджу... Як косиця...— під вусом ховалася усмішка.

Пригара враз забув і про повечеріє в церкві, і про великий піст, і про можливе гріхопадіння. Він чомусь пригадав ті часи, коли одну зиму і сам ходив співати до хору, — було до того, як з Василюю мав побратися. Батько дорікав, що танець і пісня — служба дияволу рогатому. В хаті на Згариці-Пригариці зчинялася свара, тому довелося полишити спів у хорі. Не добром Михайло тепер згадував чвари з батьком і десь в душі мовби на когось таїв образу. Йому здалося, що пісні так і залишилися ним не доспівані, танки не дотанцьовані. Йому ураз здавалося, що й казка його залишалася не доказана... То, може, їх Христинка має доспівати, дотанцювати, дослухати?

І вже Михайло бачив серед хористів тільки свою Христинку. Чув тільки доньчин голос у дівочому та

хлоп'ячому плесі барвистому. Навіть не помітив, як пісня відспівалася й почався танок. Спершу м'який і легкий, потім прудкий, як вітрогониця. Вихором кружляли червоні, рожеві, зелені, сині спідниці; мерехтіло вишивання на сорочках, маяли стрічки в косах. Хлопці придубкували ногами і виписували ними такі кружала і кружальця, такі викрутаси, наче в тих ногах вгніздилася нечиста сила й не могла з них ніяк вирватися. Хтось поквилював і влад погойкував, хтось з парубків вже розтинав темінь зали свистом, наче цим саме і додавав нової сили кожному з своїх побратимів. Михайло забув, де він сидить, що він дивиться і чує. Його обіймав легкий сум при думці, що літа для танку йому вже минули, що безтурботні веселощі і пустощі майнули за круті і високі гірські перевали для того, аби вже ніколи до нього не повернутися.

Коли Христинка з парубком пройшла в танці близько до зали, їд пробіг до Михайлового серця. Так, так, донька достоту нагадала легким плином в танку, розквітлим усміхненим лицем Василю, коли вона була ще дівчиною. Пригара нищечком скосив очима на обличчя дружини й побачив, як тепер іскрилися сльози на її обличчі. Він ще побачив туго стулені, попиділі Василювину губи, за якими пеначе застигло гірке слово кривди та образи. Жах пробрав раптом кожна часточку Михайлового ества, бо він уже думав про украдсний од неї легкий танок. І здалося йому тепер на дальший біль і на дальшу прикрість, що саме він одібрав у неї ласкаву і добру щедру посмішку. «Так, так, це я розучив її танцювати, співати, голосно сміятися. І все у нашому житті сталося так, що я досі цього не помічав. Я досі над цим ніколи не думав...»

Тут Михайло вже пригадував вечір, коли в одні м'ясиці Василю просила, умовляла, молила його, щоб пішов з нею на весілля,— подруга дівочих літ віддавалася. Він довго пацькався, піби грався з нею, потім таки одягнувся. Вона вже стояла серед хати одягнена, ще сяку-таку роботицю собі знаходила, щоб свекруха не косилася, не поглядав докірливо старий. А він, Михайло, чепурився, наряджався, поглядав в люстерко у стіні коло вікна, дарма в тому люстерку бачив тільки якусь мізерну частину лица. Навіть чуприна вся в дзеркальце не проглядалася, бо то був всього олупок нікчемний, до

стіни вмащений не знати якою чепурунею ще до того, як Василина на Згарицю прийшла невісткою.

І що він тоді вкоїв? Дався з молодою жінкою на подвір'я, обійшов хату довкола, прислухався, а звідки дмуть вітри, придивлявся в небо, а чи не повалить сніг, коли йтимуть з весілля. Та це все так, для збитку і недоброго жарту. Повернувся до хати засніжений: брів по снігу цілому. І було по весіллю, по пісні, по танцях! Василині сперло дихання, слова застряли десь в глибинах. Досі свердлить вуха отой лукавий свекрушин смішок, оті повчальні слова, ніби вона, Василина, своє вже відтанцювала, відспівала, ніби для неї музики порвали струни на скрипках, на джонгорах, на цимбалах тоді, коли весільний похід рушив од батька і рідного гнізда на Згарицю-Пригарицю для того, щоб вити собі нове гніздо, щоб дні минали в праці на гаразд, на родинку і на худібку...

Свекор, щоправда, тоді відмовчувався. Щось тільки мурмотів під ніс й огудливо поглядав в кут, де на ослоні сидів Михайло, знімаючи з ніг важкі, попідбивані цвяшками черевики. Той погляд свекрів бачила крізь срібне плетиво сліз,— плакалося чи од Михайлової кривди, чи од повчань-наставлянь свекрухи.

Після тої пригоди-негоди більше ніколи не кликала Михайла на весілля. І більше він не чув її співу. Хіба що тоді, як приколисувала дитинку.

Коли небо над Нижнім Бистрим було густо всіяне зорями, Пригари задумано, тому, либонь, мовчки, поверталися до осередку.

ХІІІ

Прийшла субота.

З високих полонин день спускався на осередок лагідно й тихо, як молода горянка в строчених, цяткованих постолах. День легко плив схилами, перебігав полянками, вибирався на ґрунь з хащ і узлісь, заглядав до ущелини, якою в гомінливу і неспокійну Бистру мчав заклопотаний потік.

— Телень-телень! Добрий день! Телень-телень! — за хатою в саду заливистим радісним співом пташка вітала днину.

Пригара пробудився. Він прокинувся від холоду, що ним стали качаніти плечі,— ліжник просунувся непомітно до самого пояса, Михайло спав солодко, а Василині на гадку не спало прикрити чоловіка — сама встала на досвітках і взялася за сяку-таку хатню роботу. Скрипнуло старе ліжко, коли ницьма повернувся до стіни і лицем ліг на розтулені і складені великими пригорщами долоні.

— Телень-телень! Добрий день! — пташка кликала до саду невгомно, настирливо, просячи.

Цілий тиждень Михайло обрізав дерева в розкиданих довкола Нижнього Бистрого колгоспних садах, а нині залишився дома. Глибоко зітхав і ловив запахи яблуневих пуп'янків та черешневої брості, що ось-ось мала випукнути і бризнути білим цвітом. Лежав, а все бачив перед собою сади. Йому вже не спалося. Так хотілося ще полінуватися в ліжку, забутися. Та тільки зловив себе на тім, що ні сам він, ні його батько, ні його дід не давали волю лінощам, коли змахнув з плечей ліжника, схопився й ступив босими ногами на долівку. Хутко одягнувся, холодною водою промив очі й дався надвір, прихопивши з сіней пилку.

— Телень-телень! Добрий день! — вітала його пташка, перестрибуючи з гілки на гілку по груші, ніби хотіла показати себе, яка вона пильна.

— Співай, співай! Теплі вітри подули, сніги розтанули, сонечко пригріло. А чого тобі не співати? Зів'еш собі гніздо, поживу дітвори знайдеш статком, де тільки замається, та й журитися тобі нічим! Не так, як, еге, я! — озвався до пташки Михайло й почав приглядатися, де і яку гіллячку треба відтяти на давньому дереві. Та раптом набігла гіркота така, що захотілося махнути пилкою об землю. Раптова туга-скрута найшла. Глянув по саду, по схилу, повів очима до Бистрої.

— То би я мусив бути останній лайдак — на сміх усім порядним людям! То би я мусив народитися волоцюгою, щоб вас не обрізаними та до порядку не приведеними у весну зелену та літо тепле пустив!

Приступився до груші-золотянки: родила щороку рясними вітами — аж до землі вгиналися — невеликі солодкі плоди.

— А ти, небого, стоїш собі в одній мірі. Росту нема тобі, як каменю! Може, тому що родиш рік у рік, не лінуєшся! — вхопився чіпко дужою рукою за конару,

поволі вибирався на дерево. Хвилина — і пилка вже позвонювала по твердому, вбитому часом, вітром і холодами сушняку.

Від груші-золотянки дався на галявину, де стояла розлога яблуня. Давня-прадавня, була підперта росохатою підпорою, поросла зеленим мохом, кора на ній потріскалася, полущилася.

— А ти ще стоїш, небого! Не одна щедра осінь приходила з тобою на Згарицю, не одна біла зима повивала тебе, не один вітрик виколисував на тобі у гніздах виводок. А ти стоїш!..— любовно готорив Михайло і протинав гушак, викидав застоялий сушняк.

Пішов од сливи до сливи, від дерева малого до дерева великого, придивлявся, яка гілка всохла, яка заважає сонцю просвічувати, вітерцям продувати. Коли порався під черешнею, складаючи гілля на купу, рантом насіли думки, що скоро Згарицю мусить полишити з усіма будівлями, з цим садом: пестованим, плеканим, обходженим упродовж багатьох, багатьох літ. І знову йому захотілося шибнути пилкою об землю. Але він загасив це спокусливе бажання і мерщій взявся до роботи під черешнею.

— Аби ти на мене жалю не мала, аби ти не казала, що був я господар небалий, що лінувався тоді, як ти мала прибратися в цвіт до нового життя і нового плоду, прибору тебе сам, як лишень порядок каже і велить! — і пилка тут голосисто виспівувала в його руках.— То, прошу, я є ще господар чи не господар? А коли вже і не господар, Згарицю-Пригарицю маю передати так, аби моє лице перед людьми від ганьби не горіло!

Коли опинився під яблунею збік хліва, взявся рукою за потовщений мозоль наросту, що обручем обіймав стовбур довкола, саме там, де починалося розгалуження. Постояв, мружачи брови й збираючи борозенки на чолі. А скоро йому привиділося, що стоїть вже не один, а із своїм старим батьком. І не перед давньою яблунею, а перед малою дичкою-лісницею. Викопане у лісі деревце пнулося вгору кострубатою кроною, їжачилося колючками. Михайлів батько тримає стовбурець широкою долонею, любовно гладить кору й велить синові прикинути, де б слід пощепити, син довго мудрує, а батько терпеливо чекає. Потім показує сам, де найкраще пеньок зрубати, наказує взяти пилку. Михайло тоді

хвацько кинувся відтинати, та батько раптом сягнув палицею по суглобах, по руці до ліктя. Син хотів було кинути пилку й датися навітки од тої грізної науки, але батько глянув так, що ноги подубіли й поклякли на місці.

«Сад хапків не любить! Сад любить розважних і спокійних! — ніби зараз Михайло чує батькові слова. — Держи деревце, аби рівно відрубалося! Та й аби кора не здерлася!» — «А ви чого б'єтеся? Думаєте, не болить!» — «То, синку, не я, а наука б'є тебе, аби ти добре запам'ятав, як треба коло дерева ходити!..» Далі з вогкого піску вийняв щепу, притесав, прирівняв і уважно ткнув за кору. Обережно, вправно, наче все своє життя тільки те й знав, що дерева прищеплювати. Михайлові ж довірив замазати зріз варивом із смоли, воску і жиру, навчив обв'язувати рядниною..

— Де своя старшина б'є, там сало росте! — промовив тепер Михайло з влячністю, а перед ним все ще стояв батько в довгій лляній сорочці, в солом'яному брилі, з садовим пожиком і пагоном-одноліткою в руці. — Давно, царство йому небесне, спочиває він у сирій землі, а ти собі зеленієш, цвітеш, плодиш... І він у тобі!.. З тобою!.. В твоїм цвіту і плоді!.. — Михайло промовив до дерева. — А я своїм руки палицею не оббивав... Я своїх щепити не вчив... Я своїх не муштрував! Бо під усе підкладав свої плечі!.. — раптом поремствував Михайло на синів, котрим справді ні разу не показав, як треба щепити дерево. — Тому вони і тікають від мене геть!.. Та й сила моя над ними слабне. Бо, еге, один до заліза вхопився, другий мости хоче будувати, скрипки майструвати!.. А що з них буде?..

— Няньку! Де ви? — від хати гукав Василько.

Пригара не озвався. Він зник у слив'янику, що гущавиною темнів коло самої толоки. Хлопець пішов у пошуках поза хату. Побачив на землі гілля й від дерева до дерева побрів, доки батька не знайшов.

— Няню! А що ви тут робите?

— А ти не видиш?

— Для чого ви їм обтинаєте?

— Кому це «їм»?

— А тим, що після нас тут будуть...

— Як, синку, для чого?.. Тут будуть люди! І де би я не був, хто би тут не жив, хто би звідси яблучко чи

грушку не з'їв, кожен порядний чоловік буде пам'ятати, що сад на Згариці залишився од Пригар. А цей сад довіку-віків буде і моїм!..

Прийшла неділя.

Пригара лежав горілиць. Бажав заснути, та не спалося, хоч прокинувся ще на других півнях. Думки розбурхали спокій. І що тільки не йшло на розум!

Чомусь Михайлові раптом ввижався клубний зал, вчувалася пісня, що рвалася на простір з колишньої бужні. Очі відвів од печі, де відпочивала дружина, й бачив у місячному світлі обгорнуту волохатою ковдрою Христинку. Вона витяглася на широкій яворовій лаві під стіною. Колись давно, ще як тільки вони побралися, на тій лаві спала й Василина. А тепер жінка зібралася громадкою на печі, а на лаві — Христинка...

Ще хотів заснути. Та годі. Думав про вчорашню днину, що для нього минула в саду на обочині, ніби вдихав широкими грудьми дивне у своїх пахошах повітря, а руки брало тою ломотою, що її завжди знав по веснах, як тільки налазився по звінках на конарах, по гілляччю дерев.

Знову зір застиг на лаві. Холодом, крижаним холодом пробрало Михайла. Ураз здалося йому, що тільки вчора на тій же лаві, де лежить тепер Христинка, під вікном лежала його рідна мама. Нижче чорної святкової спідниці стирчали витягнуті стопи у білих недорогих панчохах — подібних за життя ніколи не одягала. Холодні пониділі руки лежали складені хрестом на грудях на гаптованій білим шовком сорочці і тримали воскову свічку... В Михайлових очах раптом спалахує ще одна свічка. Її скупе світло падає на залізаний пальцями псалтир. Старий чоловік з запалими очима і відпущеною сивою бородою читає молитви тихо, нудно, монотонно. Псалтир Михайло видить на тому ж столі, що й тепер тулиться в кутку. Михайло придивляється до столу, за яким ще вчора Василько сидів допізна над книгами, до вікна, що темніє над Христинчиною головою. До вікна... Але чому воно опинилось відчиненим?.. Він навіть чує струмені, що линуть крізь нього. Ладан, смерекова деревина, черешневий цвіт... «Мама любила, коли черешня цвіла. Ніби тоді, саме тоді вона чула довкола весну. А чого черешня розцвіла в ту ніч, коли ми клячали довкола мами на колінах і знали, що це її

остання піч на землі? — Михайло тепер питав себе сам і чув, як мороз біжить по тілу, як щетина на його вилицях ніби інеєм хапється од того морозу. — А ми всю її в деревищі білим черешневим цвітом засипали... Тільки руки з свічкою і лице — ні!..» — Михайло здригнувся і гнав моторошні думки геть.

— Як багато яворова лавиця виділа! Як багато пам'ятає!.. Коли б могла все те розповісти... Вона б розповіла... Розповіла б і те, як вночі на ній відпочивав місяць, а вдень сиділо сонечко... Вона б ще розповіла, як на ній сиділи, коли грали на сопілці, як клали на неї свячені паски... На ній журилися і сміялися... — вже не просто міркував, а голосно проганяв попередні тяжкі думки поспіхом Пригара. А попередні думки чіпко хапалися за сказані, тому, либонь, сподівався, що їх заглушить новими в словах: — На ній дітям світ відкривався небом і сонцем, веснами і зимами... гараздами і негараздами... — пригадував, як Василина в передродових муках далася з постелі й зносила крутий біль на тій же лаві. — Все було у цьому гнізді!.. І смерть, і колиска. Були сльози і сміх! Були тут піст і м'ясниці. І молитва була, і сопілка була. У цьому гнізді все було, а тепер його розносить вітер! — схопився на ліжку і гукнув на цілу хату.

— Ге-ге-гей! Громадко чесна, челядко люба! Вставайте, небожата! Дав бог недільки святої діждатися в здоров'ю і силі, та й треба нам милостивому помолитися!

Схопилася на гомін Пригариха. На печі ж зав'язала чорну хустку, що посунулася до самої потилиці. Широко позіхнула, долонею затуляючи рота, обмахнулася хрестом.

Крізь вікно до хати пробирався ранок. Мережив кошлату ковдру на Христинці смужками-нивками, що лягали поперек й спадали краєм поли до самої землі. Дівчина повернулася на батьків шум, ковдра ще більше посунулася.

Пригара пильно дивився з-під покуйовджених брів на Христинку. Вона все ще лежала на лаві. Джерга лагідно то піднімалася, то опускалася на грудях, що випиналися двома невисокими купинками. Закинувши смугляві, вище ліктів оголені руки за голову, дівчина дивилася в задимлену стелю. Думала, що незабаром великдень, треба прибрати і побілити хату, бо одній мамі не впора-

тися. Мружила очі, коли дивилася на ряд ікон, й зупинялася поглядом над самими шибамі.

— Ге-ге-гей! Васильку і ти, Христинко! Вставайте, діточки, бо я вже надумався та й надивився всього довкола. Сон від мене повітрулі разом із Славинцем понесли на крилах кудись за гори високі, бо вже від перших когутів не сплю...— знову гукав-скаржився, а сам ступив на долівку.

— Чого ти, чоловіче добрий, вархолиш, якби кінець світу наставав? Дав бог недільку,— челядник цілий божий тиждень крутиться, як на веретені, то би собі ще мало і відпочив, не так, як в будень!..— дорікнула Пригариха, підперізуючи тканицею спідницю.

— Я вархолю? Я, небого, не вархолю, а по-чесному прошу вас. Ти мені, небого, знайди недільні капчурки, аби я обувся чисто та до відправи собі вибрався... А ти, Васильку, не вилежуйся колодою, бо за лежане нині не платять ніде!

Та Василько хоч і прокинувся, з ліжка схапуватися не поспішав.

На батьків крик щось невдоволене промимрив. Знав добре: не вперше в недільні ранки на Згариці-Пригаричі хмариться. Все, звичайно, починається з невеликої хмарки — батькового дорікання, погейкування. Потім до малої хмарки горнутья уже хмари, бо слово-друге підкине до гомону і мати. А не дай боже хтось огризнеться з дітей, почнеться ціла буря.

— Най би діти, небожата, ще відпочили! Не знаю, що ти за суетний чоловік!.. Сам не спить й іншому не дає виспатися!..— ремствувала одна Василина.

— Най би відпочили? І то говорить моя жінка?.. А ти, моя жіночко дорога, забула, що тепер говішня? А ти забула, що тепер всякий порядний чоловік не тільки бережеться од всякого гріха, але й пам'ятає добре, дуже добре: неділька дана для відпочинку душі, для бесіди праведної з самим милостивим і небесним вседержителем! — тут уже Михайло не просто запитував і розпитував, але в його словах чулася погроза.

Василина знала, що тут краще помовчати. Михайло спалахував в один момент, і вже годі було навіть пробувати гасити вогонь розумним, поміркованим словом. Правда, інколи вона не втримувалася, кидала слівце, а потім сама каялася. Бо в хаті кипіла пожежа, все вирувало.

Василько ненавидів сварки. Та приходилося не раз коритися, змовчувати, аби свара не переходила в пекло. Тому й тепер звівся послухно, сів на лаві. Спершу обійняв коліна, ніби його пробирало морозом, вп'явся очима в ікони. Кортіло сказати батькові між іншим, що у тій хаті, де так багато святих, сваритися, чинити пекло не годилося б, та поважив: можливо, саме цих слів і не вистачає тепер для завірюхи в нинішній ранок. Тому й прикусив язика. Задивився на припічок, де лежала громадища капчурів, сукняних і звичайних онуч. Батько перекидав ними з місця на місце, хоча свої вже знайшов.

Хазяїн осередку шпурнув взуттям з-під припічка на середину кімнати, сягнув під ліжку, вийняв ослінчика, спроквола одягнув сірі холошні домашньої роботи й почав взуватися. В хаті всі добре знали, який камінь гнітить душу старому, тому ходили тихо, не важилися на голосну розмову. Одне одному давали знак очима, кивком голови, перекидувалися словом пошепки. Василина бризнула по долівці водою, Христинці казати не треба було: вхопила з кутка у сінях віника й далася підмітати. Василько повідчиняв вікна. Ураз доісся гомін Бистої: свіжий, бадьорий, гучний. Струмені повітря наповнили хату ранком тої пори, коли зима вже минула і все запахло, пройнялося весною.

Пригара без слова — немов усе виказав, википів — одягнув фуфайку, вийшов надвір. Ранком саме він звик поратися біля худібки по неділях. Хоч дома були діти; хоча не раз поривалася й сама Василина обійти тваринку — погодувати і напоїти, — він до хліва її не впускав. Певно, знав, що має хатніх діл достатньо. Адже вся родинка дома.

— Мамо! Скажіть няньові, що нині у нас недільник. Христинці і мені треба бути! — озвався Василько до мами, говорячи вже й за сестру.

— Знаєш, синку, я і сама собі не розказую! Кажіть няньові. Няньо у вас тільки один, і його треба слухати! Ви сюди, ви туди підете собі, а я мушу слухати одна казки та докори... Нині всі ми дома, то вже, прошу вас, чиніть якомсь так, аби обходилося без гріха та без злоби...

Василина говорила лагідно, сумовито, бо кому-кому, а їй при сварах перепадало найбільше. Діти, бувало, розходилися, а Михайло недоміряне, недоважене, недо-

казане їй видавав пригорщами. Він докоряв, що вона тримає з дітьми, а не з ним, тут же доводив, що цим топче його чоловіцьку честь і гідність. Василина при таких бесідах відмовчувалася, користуючись давнім жіночим досвідом і мудрістю. Нині вона беззастережно ставала на чоловіків бік. Недільник недільником, а відправу минати гріх неспасенний. Комсомолец ти чи не комсомолец, а до церкви іти треба. Бо така воля батька, а батько — в родині усьому голова і наказ!..

Христинка відмовчувалася. Тиха по натурі, ніби завжди задумана, взялася перед дзеркалом розчісувати коси. Волосся довге, жовте і цупке, як тугий сніп золотавої пшениці, притримує рукою пасма, гребенем розбирає довго, терпеливо, поки воно не ляже знову у косі, не розділиться рівним проділом серед голови. Свіжа, неначе у літніх прудких водах Бистрої викупана, палучими полонинськими вітерцями обвіяна, Христинка ще все прається з вранішніми дівочими обов'язками, а Василина на неї нишком поглядає і думає, що в такі коси позаплітати б чічок червоних, білих, рожевих з городців на красу, на молодість і чистоту. Їй хочеться ураз спитати доньку, а коли це Микола Степанович збирався малювати з неї патрета, та тільки мигнула оком на бешкетника Василька, як прикусила язика.

— Ого-го! Тільки цього і треба було б плясовицям! — подумала вголос, і тут на неї вже задивилася Христинка.— Микола Степанович сватів не прислав, та й не знати, що з того вийшло б, а Одоті Пийдисі, а Ганні Шелельовій, а Юлі Тарарарисі тільки якусь вістку подай для язика! Немарно кажуть в селі, що нема ані тої пошти, ані того телеграфа, який би вісті швидше за них розносив...

Михайло Пригара вніс до хати на фуфайці стебелля сіна. Нагодував корівку, овечкам тирси підкинув, аби мали що переїдати. Дарма був у хаті, перед собою тепер бачив сад — по ньому пройшовся після годування і напування худобинки,— бачив ґрунок, що на ньому постояв, задивляючись, як з Хуста на Міжгір'я мчать машини. Проводив їх очима, поки не зникали там, де Бистра грала перепадами на міліні, а шлях зникав за грабами та буками. Чув певне заспокоєння та умиротворення, що завжди приходили до нього, як тільки корівка вдячно помукувала й дивилася на нього великими благими та лагідними очима, як тільки овечки побекували

та метушливо побігували довкола ясел, по яких розкидав та розтрушував пшеницю...

Лишень на Михайла втупила очі свята Варвара з-під стелі в черідці ікон, лишень він глянув на Івана Хрестителя, як йому здалося, що той відвертає од нього свій покірний незлобивий погляд. Тут мимоволі Михайло подумав про Васильків розклад годин. «А чого в ньому нема тої науки, що зветься законом божим? Га? — майнуло осудливе, і уже думалося про хитруватого, незападливого в прищеплюванні святого вчення отця Пафнутія.— Та що там Пафнутій? Він все візьме на свій карб і рахунок! Він за своє сам дасть одвіт! А няньо є няньом! Тим більше він в одвіті сам, коли на письмі знається!» — тут виставляв рахунок собі уже Михайло сам, бо готовий був прикидати, а яка йому випаде кара за те, що в навчанні та наставлянні дітей виявлявся м'яким і поступливим, що в хаті на осередку і сліду не залишалося по тій строгості та твердості, що ними правив і розпоряджався колись його батько у навчанні. Очі повели його на ікону в кутку — чомусь не любив її, тому й ткнув далі од вікна. Червоний пломінь зловісними язиками на зображенні пекла повивав цілу громаду чортиськ. Головний між них солопив довжелезного язика, стояв наглядачем і тим, що спускає накази та підлеглим дає всілякі команди. «Луципер!» — похитав Михайло головою і чув, як тепер мурашва розповідається по цілому тілу.

А біси, бісята, бісенята, всяка дрібна і більша в чині та посаді чортва чинила розправу над грішниками, і в Михайловій уяві рантом все оживало, ворушилося, діяло. Він бачив, як чортисько тримає на вилах-трійчатах проткнутого бандюгу в самій середині вогню; бачив, як інший службовець пекла світить очима-жаринами над п'яноюю, що тут дудлить смоляний чорний кип'яток цілою цеберкою; ще інший чорт (у виконаннях наказів вищестоящего начальства ретельний і дбайливий, бо, либонь, довго в підлеглих ходити не хоче, сам прагне домогтися ліпшої посадки) опікає того поганця грішника, що на землі вправлявся в писанні доносів, кляуз, був фальшивим свідком й не оглядався, яку звести на ближнього брехню виступом при людях з трибуни чи без трибуни. За те лизав тепер розпечену до білого крицеву сковороду, а пальці рук були чіпко прихоплені розкіпом в розколотій дубовій колоді. Це все брехачеві

причиняло неймовірних мук, бо тіло його корчилося й звивалося гвинтом, а на обличчі виражалася нестерпність болю...

Хоча вогонь на папері з часом вигас, хоча кут ціле зображення пресподньої огортав сутінком і ховав, та тільки Михайло задивлявся на нього, як йому робилося моторошно.

— Ану, небожатка, помоліться! — несподівано звелів дітям.

Василько з Христинкою презирнулися. Та батько не відступав:

— Подумайте, що є сила і над нами! Подумайте, що чоловік не бидлина, а носить подобу божу! — тут же взяв сина за руку і привів до стола, перед яким при молитвах і сам колись з волі батька не раз клячав. А Михайлів батько був крутим і негамовним, бо визнавав молитву тільки голосу, до всього лише на колінах.

Василько скосив очима на матір, потім на батька:

— Коли вже так хочете, я помолюся. А до церкви не піду... Бо у нас нині недільник... Там усі мусимо бути...

Михайло заклінав очима, обважніло сів на лаву.

— Слухай, синку! І ти, Христинко, слухай! То не я хочу, щоб ви молилися! Не мені, грішному, потрібна ваша молитва... Нині, еге, світ такий вчений та мудрий, що скоро вже ані няня, ані мами не треба буде... Няньо, еге, доти добрий, доки треба кусень хліба подати на стіл, а мама — доки треба цицьку ссати... Що вас у школі вчать? Вас учать всяких премудростей, таких наук, що про них давно нікому і не спилося... Вас вчать і таке, що чоловік від мавпи собі корінь узяв... А мене вчили, що чоловік створений на подібє та образ божий, що дано йому шість днів у поті чола на хліб мозолити та гірко бити руками, а сьомий день віддавати честь тому, хто над нами світить сонцем, хто дає день і ніч дає...

Пригара говорив довго, пристрасно. А діти мовчки слухали. Правда, Василько було хотів щось сказати й свого, та метикнув, що подібним можна тільки свару накликати. Батько не любив, коли йому перечили, бо саме в час розмови був певен: все, що говорить, має під собою твердий житейський ґрунт, до всього прийшов розумом не тільки з книг, але й з досвіду.

Замовк, дивився на дітей, як дивиться сівач, а чи зерна падуть на ґрунт поживний. У його очах тепер ніби

застигло запитання, на яке запитанням могли відповісти чи то Христинка, або Василько.

— А кажіть, няньку! Коли бог такий милостивий та добрий, чого він спершу світ створив, а потім залив його потопою? Чого предобрий і довготерпеливий господь напускає війни, мор і голод? Чого з його волі народжуються каліки, а на землю паде град, а посіви палить суша?..— Василько дивився батькові прямо в очі вперто, готовий був на відповідь почекати. Та чекати довго не треба було.

— Ти, синку, ще малий, як видно, знаєш мало! Слухай, що повім тобі я! Бог сотворив наших праотців Адама та Єву. Він дав їм рай, але дав їм і дерево пізнання добра та зла. Так би казати, дав їм закона, якого вони не мали права переступати... Бо все мусить мати свій закон і свій порядок, на землі нічого без порядку і закону бути не може. Птиці, еге, знають, коли їм прилітати з теплого краю до нас, а коли їм відлітати... Риба знає, коли їй переститися, аби рід продовжився, а ведмідь чує, коли йому кидати свій барліг... Все, все, небоже, має своє правило, свій закон-порядок: чоловік і звір на ясний день мають свої закони...

Довга, повчальна Михайлова бесіда Василені докучила.

— Дай, чоловіче, покій дітям! Не досить того, що їм голови забивають та сушать всілякими науками в школі, ще й ти взявся...

— Дати їм покій?.. Я їм дам покій, небого, але гріх ти візьмеш на свою душу! Не знаю, як ти думаєш відповідати за гріхи, а мене бере страх. Бо я знаю: многомилостивий на сім світі ще нікого не бив палицею, він кожному за гріх аще словом, аще ділом, аще помишленієм показувався по-своєму... Еге, вже один вертихвіст і дурисвіт був тут. Вже один горілочку випивав та й з пляшки стебельцятком до останньої росинки виціджував. А не могли будувати електрику вище або нижче осередку? Хіба все тут обійшлося без його волі?..

— Моліться, небожата... Слухайте, що вам старшина каже... Вона зла вам не хоче...— тут уже повелівала Василина. Як бач, таки залишала слід Михайлова грізна наука.

Василько став лицем до сходу, похмурюючи брови. Він досі слухав гутірку батька з мамою. Якийсь час розмова йому видавалася забавною і втішною, а чим

далі проникався й брався тим страхом, що зненацька його засівали батькові слова. До Василька приступилася й Христинка. Спершу все ще незібрано, недоладно, потім вирівнюючись у словах і монотонному голосі, напам'ять читалися молитви. Діти раз од разу креслили в повітрі хрести, тицяючи складеними пальцями по чолу, по раменах, по грудях. Василина мовчала, пораючись коло плити,— готувала недільний сніданок. Вона поглядала то на доньку, то на сина, їй здавалося, що давно час дати дітям при молінні волю, не ставити до оченашів та богородиць купкою. Та лишень пригадала, що змалку і самій саме так приходилося просити благодатей од милостивого, що молитва гуртом зобов'язує до більшого порядку і взаємоконтролю, як проганяла спокусливі думки за тридев'яті готари. Саме подібне було в думках не до діла, коли помітила непорядок.

— Ото ви так молитесь, небожатка? Хіба не пам'ятаєте, як Микулка лушчв поклони? — пригрозила Василина. І недарма. Василько стрибав через п'яте-десяте, за ним податливо слова молитов ковтала Христинка.

Мамині слова помогли не так уже й багато. Діти якусь хвилину гомоніли більш виразно, а скоро слова знову зникали так, як дрібні камінчики під воду. Василько думав, чого молитви такі хитромудрі та в словах і виразах покручені. Лихий понукав спитати маму, чи дала б вона йому їсти, коли б він просив од неї такими ось словами, що їх і сам не розуміє... Можливо, хлопець і припустився б гріха, коли б не глянув у той куток, де молився батько. Пригара стояв зі складеними в побожності руками на грудях, був увесь зосереджений, зором немов проникав кудись далеко:

— Господочку, пошли мені, моїм діточкам, усьому гнізду нашому, худобиці нашій здоров'я, миру, благодаті...

Михайло Пригара підспівував на криласі. Підспівував, бо вже поволі в Нижнім Бистрім й забувалися ті свята і неділі, коли ще співав. З літами голос робився хриплим, ослаблим. До того після недільної відправи цілий тиждень покашлював, у грудях сахтіло, як у ковальському міху. По давній звичці зі своїм хриплим голосом Михайло чинно і поважно ставав до молитвословів, бо молодь криласа почала цуратися. А в нього який не є, а голос... До всього літами надбаний досвід...

Поглядав направо, де звикли стояти парубки, чи не побачить Василька. Подивлявся наліво, де по святах звикли стояти дівчата, чи не побачить Христинку. Та ні сина, ні дочки в церкві не було. Нудився, гнав геть лукаві думки, що відвертали його від молитов, але ті думки були сильніші за всі гласи, тропарі, ектенії церковної недільної відправи. Він знову й знову виглядав, чи не зайшли діти до святині.

«Будуть вони пам'ятати цвітну недільку!» — в думці Михайло погрожував синові та дочці.

Раптом він задивився на снопок вербових гілок із пухнастими котиками, що їх сам приніс для свячення. Вчора по полудню пішов із ножем зарінками Бистрої, нарізав прутиків. А минулих літ все це робив Микулка. Тільки Василько ні разу ще прутиків для свячення не нарізував...

Михайло і незчувся, як бомкнуло на вихід із церкви.

Селяни потяглися до вітваря один за одним рядком, а звідти поверталися, тримаючи в руці по вербині. Михайло разом із крилошанами ще вів монотонну мелодію церковного хоралу, витягаючи особливо на останніх складах. А потім і собі пішов за лозиною. В голові майнуло, що нині на літургії з осередку був лише він, тому з громадки росяних од кропила гілок цупнув цілий жмут, аби було чим прикрасити хату до великодня, кинути до ясел маржинці і ткнути в хліві за сволок, врешті, аби було чим влітку одвертати бурю з вихором, блискавицями і градом.

На сільському майдані, недалеко церкви і школи, поралися хлопці й дівчата. Пригара втямив між ними свого Василька. Тут же була й Христинка. Попростував до гурту, аби спитати дітей, чого не були на церковній відправі. Та завидів, що серед молоді був і сам Славинець. Дивися, тут і вчителі. Уповільнив крок, ніби кудись дівся його кураж. Став. Придивлявся, як Василько ретельно обкладав братську могилу дерном, ніби припасовував цеглину до цеглини. Христинка прибирала могилу квітами-сколоздріками. Горстки зеленолистих стебельчат були десь викопані разом з купками землі.

Хлопці разом із Миколою Степановичем лагодили огорожу. Постукував молоток, подзвонювала на штахетинах пилка. «Чого сьогодні ви її лагодите і прибираєте?» — поривався було спитати. Та ураз занімів із жмутком лозин, бо відчув, як всього бере морозом.

Серед жінок Михайло впізнав літами ще молоду, та вже зовсім помарнілу Марійку Грицаниху. Нахилившись, вона садила молоду пухнасту смерічку. Хтось незнайомий для Михайла, певне не з Нижнього Бистрого, порався з берізкою, ще інший, обвітрений, схожий на степовика, пригортав у землі коріння дубочка. Пригара починав поволі добирати: в Нижньому Бистрому діється незвичайне. А при тім і його діти. Добре, що вони в селі не останні, що з людьми...

— Добрий день, вуйку!

Пригара повернувся. Перед ним у простій солдатській шинелі стояв Дмитро Славинець. Скосивши очима на горстку лозин, голова сільради подав руку:

— То, вуйку Михайле, і вам би треба тут бути... Як майстер до всякого діла, допомогли б нам... Еге, з далекого краю від нас приїхали на Верховину люди, щоб своїм героям, а нашим визволителям дерева на пам'ять посадити...

Михайло стояв і дивився.

— Еге, руському садять білу берізку. Білорусові — зелену сосонку... А тому, що був з великої України, садять дубочка... Небога наша Грицанка синові садить смерічку...

І на цьому Дмитро замовк. Пригара чекав, бодай слово промовить ще Дмитро. Задивився на сина, доньку, відчував, як щось ніби тремтить у ньому, бентежить неспокоюм.

— Минуть літа... Вітри прилетять через Карпати і принесуть з-за Волги сум білої берези...— взяв Дмитро за плече Пригару.— З-за Дніпра широкого і славного принесуть гомін дібров, а з Білорусі — шепіт соснових борів. Принесуть іще пісню та дихання степу... І тоді заколишеться тут береза, зашумить сосна, заспіває дуб, загомонить смерека. А потім усі помовкнуть і будуть тихо стояти, вартуючи супокій тих, що лежать у сирій землі... Бо вони впали, щоб ми виділи сонце ясне, аби мали життя і радість на зеленій Верховині...

З лозинами Михайло прошкує додому... А перед очима в нього та днина, коли мали у селі розкопати могили радянських бійців. І він тоді трапився на майдані. До місця з могилами горнулися люди, ішла дівчора. Пішов і собі. Нічого не розумів, не знав ще. Когось питав, що тут має бути, а той тільки руками розвів. Теж не знав. Саме тоді, коли Полажинців школяр повів, ніби могили

мають розкопати, а останки героїв перевезти до Хуста, над натовпом піднявся сам Дмитро Славинець на увесь зріст. Імився рукою за шинелю на грудях, оглядався довкола, ніби шукав саме того, до кого має сказати слово. Громада помовкла, десь хтось гукав «тихо», зором всі зосередилися.

— Люди добрі! Кажу не тільки те, що думаю сам! Вони — наші герої! — Дмитро простягав руку до могил. — Бо впали за нас, за наших дітей та онуків.

Дмитро раптом замовк, ніби чекав, що хтось має сказати й своє до його слів. Потім широким помахом обвів розпростертою долонею повітря довкола, наче обіймав цілу зелену Верховину, й повів далі:

— Вони визволяли Карпати, то най собі і спочивають у нас. Най їм співають пісень на вічну пам'ять наші смереки, най пролітають над ними журавлі з півдня на велику Україну нашим небом... А наші діти та й діти наших дітей най знають ці могили і най вічно пам'ятають, хто помрав за їх свободу...

Тут гомоном покотилося на майдані: «Най знають! Най у нас лежать! Най їм буде легка верховинська земля!» І разом гукав з усіма тоді і він, Михайло Пригара. А стара Грицанка стояла сувора і велична в своїй безмежній печалі... Михайло дивився на неї і не знав сам, що з ним коїться...

Потім... Потім ті могили ніхто вже не рушав. Школярі по веснах квітами їх прибирали, Дев'ятого травня до них цілим селом збиралися. А нині дерева посадили.

Михайло прийшов додому. Поклав лозини на лаву, де спала Христинка. Сів. Неначе великою горою привалений. Василина мовчки взяла гілки. Втикала прутики за ікони, прикрашала ними надвіконня, сволок. Чекала, що чоловік сам скаже, що за жура впала на нього, а він ні слова. Тоді вона:

— Ти що якийсь такий, як сам не свій?.. А діти де?..

Ані пари з вуст.

...Тої днини Михайло Пригара вперше не питав дітей, чого вони в церкві не були.

XIV

Після перших теплих дощів та лагідних вітрів настала погожа днина. Сонце тільки-но знялося над Соколовим ґрунем, почало пригрівати щедро і весело, Довкола

все ніби прокидалося, оживало. В повітрі вже чувся дивний гомін бджолиних роїв, долина ріки замерхтіла легким тремтким маревом. Навіть висока і сувора полонина не слала студених посланців вітрів, бо снігова латка на ній ниділа, стікала дзюркотливими водами.

Чекаючи дружину, Куглицький нудився в постелі. Кинутий далеко не тільки од родинного затишку, але й від великого міста, спраглий ласк і ніжності, подавався уявою з простої селянської хати до високої мурованої кам'яниці у Львові. Тепер то милувався своєю ненаглядною Проскудією Протасіївною за ранковим туалетом, то уявляв її на кухні за готуванням сніданку, то бачив разом із сином Жоржиком. Потягнувся рукою до стільця, на якому лежали папери, окуляри та кухлище увечері не допитої сметани: щодо харчу житуха йому тут видавалася забавною і непоганою, щодо забав і цікавості — все видавалося нікчемною пусткою. Намацав принесену вчора телеграму, дарма знав її напам'ять. Літери забігали, замигтіли, затанцювали перед очима: «Цілуємо днем народження. Прибуду днями...» Так ось де він зустрічає свої п'ятдесят три!

Ліниво вибрався з ліжка, заходився одягатися. На пухкеньку долоню бризнув одеколону, жваво потер лисину, карк й увесь розум'явився. Виглянув у вікно, й до нього широко посміхнулася сонячна днина.

— В натуру! В натуру, товаришу Куглицький! — готовий тут же виходити з квартири, він не те що поспівав, а трамтарарарив, лялякав, побринькуючи губами.

Не минуло півгодини, як він уже піднімався схилами до своєї заповітної, за довгу нудну зиму омріяної полянки між велетами буками, яворами та в'язами. Захищена від найменшого подиху вітру, прогріта і обласкана теплою хвилею галявинка вже зеленіла молодою травкою, козаном, леліткою тут-там цвіла. Сонце припікало так, що, наморений крутим схилом, ношею з харчем і ковдриною, Куглицький, хоч і скинув піджак та сорочку, все ж витирав рясний піт з лица і шиї.

Розташувався на галявинці, де вилежувався торік. Подався до гущавини шукати заховане восени відро. Довго бродив, роздивлявся під чагарями, поки набрів на закиданий ріщам буковий виверт. Хутко взявся розбирати хворостиння. Нарешті відро було знайдене. Куглицький викинув із нього каменюку, витрусив сухий лист і чимчикнув до недалекого звору.

— Отут ми себе і відмітимо... Отут ми погараздуюмо! — примовив, лаштуючи перегородку на гірському потоці. Нагромадивши каміння з двох берегів, він узяв течію у холодні обійми, а під струменем повісив на дрючкові бляшане відро. Збігаючи, вода з відра цідилася десятками струмків, бо відро було пробите не одною сотнею дірок. Все живе, що неслося униз потоком, трапляло до відра.

Підібгавши потовщені в ікрах і потоншені під довбешкуватими колінами ноги, Куглицький присів на камені й задивився, як потічок виграє у відрі. Шум води, тиша довколишнього лісу, сонце, що пробивалося крізь крони дерев, сповнювали Куглицького тою втіхою, яку може дарувати тільки лісна тиша, чисте небо і ясне сонце.

Раптом щось чорне пругнуло на струмені й миттю залопотало, забилося у відрі. Куглицький заповідливо дався до пастки.

— Ага-га-га! Таки попався! Красавчик! Ви ж подивіться на нього! — сплеснув у долоні й хитав головою, виблискуючи лисною. А у відрі крутило, обертало, перевертало рибною.— Уха! Ушниця! Ушенька! Ухулька! Ухухулечка! Ухухулюнька! — приспівував на всі лади, то ляскаючи в долоні, то потираючи прогріту сонцем лискучу маківку.

Присів на каменіще. Замріявся. Він думав, що незабаром оце спокійне і благодатне життя закінчиться, бо наближається до кінця пора додаткових розвідувальних робіт на грунтах, робочий проект на основі технічного проекту будови ось-ось має бути готовий, а тоді придуть сюди інженери-будівельники... Де судить доля вивчати ґрунти? Де випаде прив'язувати, ув'язувати, зв'язувати майбутні проекти майбутніх будов з грішною землею?..

— А тепер добичу отметім! — вирвався з раптового мріяння-забуття. Тут же сягнув до сумки, вийняв дорожню пляшечку з коньяком, відкрутив наперстка-ковпачка, булькнув рідини і не поспішаючи ковтнув. Потім усю цю процедуру повторив для надійності і певності, взявся за бутерброд, підставляючи лице, порослі груди щедруму верховинському сонцю. Розніжений, розпалений, скоро задрімав. І приснилося йому, що літа до нього повернулися молоді, що на зеленій галявині серед лісу повно квітів, що тут ангельські співи мішаються з пташиним щебетом. По-весняному наряджені, завіт-

чані дівчата беруть його в химерний танок, а він стоїть в середині кола і не може ворухнутися, бо не знає і сам, на котрій з красунь зупинити свій вибір...

І ще йому приснилося... Та про те, що йому приснилося, потім...

З-під самого груня Михайло Пригара дивився на Згарицю.

Залита ясним сонцем, вона громадилася садом,— дерева в ньому ніби нишкли до землі велетенськими кучерявими клобуками,— чорніла давнім дахом на хаті, що наметом шатра спинався над зрубом, кучерявився сизою хмаркою диму: як бачити, Василина поралася в хаті при вогні. Хлів на осередку сірів просушеною вітрами буковою дранкою; тепер Михайло подумав про того бука-велета, що його колись звалив на землю разом з батьком. Разом з батьком накололи колотвиць, розпарили їх на ватрі, потім намайстрували драниць з запасом. Легкий випарок ніби знімався туманом над висілком, ген-ген високо плив, до самого Тяпеша. Кошара на Згариці-Пригариці рябіла воринням, в ній муружився зеленими чубуками обліг,— недарма поле угноїли вівці,— в долинці недалеко Бистрої тяглася смугою нивка проростаючого щодень, що теплу ніч озимого жита...

З ущелини, ніби із глибокої далечини, під грунь долинав шум Бистрої. І хоч повна звабливих принад весна ще не прийшла, бо тільки на білх вербах листок пробивався без боязні, вперто, в одну хвилину Михайло бачив свою садибу і по-весняному нарядженою, і дорідно щедрою по-літньому, і багатою-пребагатою по-осінньому, і по-зимовому казковою в інеї та снігових заметах. Він тепер вдихнув весняний запах черешневого цвіту, п'янів од лоскотного аромату літнього поля, коли трави вже повистигали, лягли валками, простелилися пологами і попливли струменями готового сіна. Його ще бентежили пахощі стерні і складеного в копи жита, зелених конопель і льону, отави і яблук, меду і сушених слив, бо увидів димок над сушаркою — той, осінній, таємничістю відомий одному тільки селянинові...

— Мусив чорт оженитися!.. — промовив і оглянувся, чи поблизу когось не видно. Довкола були одні буки і граби, в'язи і ясени.

Ішов не поспішаючи. А думка оберталася все довкола осередку та довкола осередку. Коли натрапляв дичку —

яблульку, черешеньку, грушку, — приглядався, примічав у пам'яті місце, бо вже міркував, як би їх посадити на повім обійсті. Іноді йому хотілося, щоб те переселення відбулося якомога швидше, щоб одне вогнище загасло, а друге палахнуло й закурилося димом над новою хатою... Можливо, і рана швидше б зажила тоді... Та подібне тривало всього одну хвилину. Бо він тут же тікав то на будівельний майданчик нового корівника, то до вівчарника під самий Тяпеш.

Так думаючи-міркуючи, Михайло прибрів до гірського потоку. Дався до води, щоб хоча трохи помити руки, прогнати втому з лица. Коли раптом почувся плюскіт і до очей впало відро на струмені. Не розумів, що таке сталося. Аж зупинився. Майнула думка, що то бешкетна дівтора наставила для забави. Поспішив ближче глянути на витівку. Та його несподіваним страхом пробрало, коли у відрі побачив щось живе. Приглянувся — риба! Бідною обертало, крутило, а ніяк не могла виплигнути на волю, бо краї відра були обачно пригороджені ріщам.

— Оце так браконьєр! Оце так злодій! Дивися лишень, який бандит! Славиця б сюди! Отут би він для виставки знайшов добру снасть! — зопалу вхопив відро, перехилив. Риба тільки гулькнула в курбало нижче водопадку. Пструги ще бризнули водою, потім зникли.

Хвильку стояв. Раптом пошкодував, чого бодай двітри рибини не сунув до кишені для Василяни. При цьому відром розмахнув у повітрі і щомоці шпурнув до тої галявини, що світилася сонцем і проростала зеленню.

Куглицькому ще приснилося, що вже нападало повнеповнісіньке відро добірної верховинської форелі. З оливковими спинами, з переполошеними очима, з червоними цятками і сріблито-білими брюшками риба б'ється у воді. Раптом до відра зловилася така велика рибища, що може зійти за царя всім пстругам, які тільки на землі водилися, водяться і ще поведуться. Він уже бачив, як його жінка порається з рибиною, до нього вже посміхалося її вдоволене кругле обличчя, коли раптом пстружище хвицьгнув хвостиськом так, що відро зірвалося з дрюка й само розлетілося на шматки.

Куглицький схопився на тріск відра. Переполошено озирнувся.

Ніби з-під самої землі, на узліссі виринув Михайло Пригара:

— Так от, якийсь злодій наставив відро на рибу...

— Яке відро? Де відро? Що за відро?..— прудкомовою дробив Куглицький.

— Еге, дивіться яке!..— Михайло ткнув черевиком, відро покотилося і задеренчало.— Дмитро Славинець таке дрантя для виставки збирає. Понесу, най подивляться люди! — Михайло потягнувся за приладом.

— Браконьєр! Дивно, що за бандит! Але кажіть, що без розуму! — сипав словами Куглицький, тикаючи пальцями в розрешечені боки відра, ніби зовсім не знався й нічого в браконьєрській справі не відав.— Тільки невже і таким можна тут ловити рибку?

— Як видно, можна! Повне відро випустив у курбало... Нехай множитися...

— А-я-яй! А я і не знав... Лежу собі тут на сонечку, а рибка мені тільки сниться... А вона не лишень у сні...— співучим голосом тягнув Куглицький невинно, прицмокуючи, наче в уяві уже ласував приправленою сметанною підливою,— кажуть, саме так поїдав форель і якийсь запеклий браконьєр, за котрим не раз ганялися інспектори по охороні річок.

Михайло ішов зі своєю чудернацькою ношею по рівній дорозі. В'язка тичок — наготував для квасолі — муляла плече до крові, заважало відро. Хотів було шпурнути ним, та тільки подумав про Славинця, коли брався терпіти далі.

За вигином заторохтіла підвода. Пригара зрадів, бо сподівався, що коні з колгоспу. Тут і справді показалося знайоме тягло. Вороні, як гаврани, коні розвівали гривами, хвацько цокали копитами. Возій м'яко тримав віжки і гонористо помахував батогом більше від звички, аніж для понукання. Михайло здаля подав знак рукою, аби возій зупинив воза. Коні було применшили біг, та тільки опинилися в кількох кроках, як парубок завзято махнув кербачем. Пригара зі своїми сподіванками залишився як серед води.

— Пси би твої копилячі ребра облизували! — висварився і пішов далі сам.

Він пам'ятав, як одного разу піймав возія Ілька Облупленого, коли той хотів сіно красти. «Тепер віддячився мені за рапорт!.. Пси би твої копилячі!..» Тут із-за вигину вихопилася машина. Михайло дався вбік. Зави-

шали гальма. З переднього сидіння газика озвався хтось з юнацьким виразом обличчя, русявим волоссям і великими довірливими очима:

— Куди, дядьку?

— На базу... В колгосп...

— А де ваш колгосп?

— А тут... В нашому селі... В Нижньому Бистрому...

— Сідайте! Поїдемо разом!..

Машина пострибувала на вибоїнах розбитого лісово-зами і самоскидами шляху. Михайло тримав руку на в'язанці тичок-жердин, а коли взялося торохтіти відро, сунув його під лавицю.

— Що то за відро у вас? — повернув незнайомий з сидіння голову.

— А, коли б ви знали...— Михайло загадково почав, а потім і розповів історію, що з ним пригодилася.— А ви давно тут, в горах? Звідки?.. Хто будете? — нарешті Пригара поцікавився, коли йсму здалося, що товариш справді говіркий і в розумові простий.

— Я Нароч... Інженер... Будувати тут будемо...

— Електрику? — здогадався Михайло.

xv

Михайло Пригара став на садибі Мізунів під високою гіллястою черешнею, що вже рясно бубнявила бруньками й мала ось-ось бризнути білим цвітом. Звідси міг оглянути подвір'я свого давнього побратима, звідси бачив шлях на Міжгір'я і чув приглушений шум Бистої. Наділом од хати садиба тяглася до густого прясла з чагарів і дерев, чорніла нивкою перед будівлями, тулилася до сусіднього городу давнім, уже місцями похиленим і понівеченим плотом. В кутку садиби громадою лежало каміння, певно, привезене в фундамент для якоїсь будівлі.

Пригара звичним поглядом обвів двір, прикинув, де, на якій галявині ще можна б посадити деревце, на яким місці варто було б поставити сушарку. Як-не-як, а коли вродить черешня, груша, яблуна, заваляється й падалиця, сушарка таки потрібна.

«Дбайлива господиня з усього вчинить гріш...» — Михайло з вдячністю подумав тут про свою Василину: у Пригарихи на хазяйстві справді все знаходило місце й не пропадало без користі.

На краю доріжки від вулиці до хати, недалеко хліва, Михайло побачив велику дубову колодищу. Сіра, потріскана, вона лежала під небом не одне літо, бо з щілин уже пробивався трут. Оком тесляра Пригара зміряв колоду й прикинув, що з неї могло б вийти. Дошки, клепки, стовпці? А можливо, й балки для горища врубав би пилою...

Михайло раптом чомусь задивився на хлів. Дверці в даху для сіна видалися йому надто малими.

«В такі великого навилка не подаш! Вузькі!» — подумав.

Доки Михайло до всього приглядався та прикидав, у дверях хати явився сам Мізун.

— То ви, тезку, роздивляєтеся довкола, а я на вас крізь вікно дивлюся. Та й думаю собі так: ба що мій давній побратим виглядає, видивляється? Ба що йому впало в око?

— То, брате Михайле, вже таку дурну натуру чоловік має: куди йде, всюди дивиться...— статечно відповів Пригара.— А я, брате Михайле, дивлюся, та й приходять мені на гадку, якою пустарою тут дихало і дивилося, коли ви купили собі помірок під хату.

— Літа минули, й чоловік мусив щось робити,— немов і не помічав похвали Мізун.— Не знаю, брате Михайле, який добрий та щедрий гаразд вам дорогу до нашої хижі простелив, та коли ви уже тут, не будьте горді, зайдіть мало посидіти!..— Мізун кучеряво, привітно припрошав давнього товариша до хати: як-не-як жили вони садиба від садиби далеко, бачилися рідко, а бували один в одного ще рідше.

Тільки гість переступив поріг, як угледів себе у великому шафовому дзеркалі. Відразу одвернув голову. З далекого забуття в хаті Мізунів зринув той морозний ранок, коли прийшов до аптеки купити якихось ліків: Василина Микулку народила. Як і зараз, увидів тоді себе в аптечних люстрах від п'ят аж до самої голови. Велика кострубата голова — не встиг ранком прибрати волосся гребінцем,— сіряк, холошні з білої вовни, постоліща з широкими ремінними обуванками — все тоді вмістилося в дзеркалах... І він вперше в житті саме тоді зміг глянути на себе...

— У вас, тезку, неприємком як давно в аптеці,— дзеркала!

— У нас так,— підхопив Мізун, бо не знав, жартує чи Істинну правду каже Пригара. Йї тут же відсунув од порога ковбанця із залізним копитом — догори стирчало поношеним жіночим черевиком.

— Ремонт? — Пригара повів оком до табурета, на якому лежала бляшанка з цвяшками, шматки шкіри, дратва, молоток.

— Забава, тезку! До майстра на ремонт нести нічого, та й майстер гроші хоче заробити. Викидати шкода, а я маю якесь копито та й, аби не сидіти без діла, забавляюся. Було би ще старій, не дивуйтеся і вибачайте, в чому бодай свиней обійти, корові до хліва пійло занести...— м'яко протягнув слова Мізун, оповідаючи давньому товаришеві про свої домашні заняття.

Хвилину-другу вони ще вели ту звичайну розмову, без якої на зеленій Верховині не буває зустрічей ні малих, ні великих. Поки хазяїн з гостем міняли свої «як ся маєте? Ци дужі, ци здорові? Як худобинка?» на «сідайте, прошу ласкаво! Гаразд до білої днинки! Наша худобина мирно, як ваша?», господиня кинулася до комори, внесла картату вовняну ковдрину й простелила на лаві. Пригара одягнений у недільному, і було видно, що навідався по ділу, не просто посидіти.

В один момент у хаті Мізунів запала та не зовсім приємна тиша, що завжди настає між людьми при несподіваних зустрічах, коли для початку вже все сказалося, а що говорити далі, поки слів не знайшлося. Господар, певно, чекав, щоб гість сам повідав, яка дорога привела його сюди, а господиня за старим, освяченим не роками, а століттями звичаєм чемно відмовчувалася.

Пригара поки не казав, чого до Мізунів навідався. Озирався довкола, намагаючись угледіти Марічку, до котрої саме треба буде промовити слово. Та Марічки в хаті не бачив.

Щоб не гаяти марно час, Мізун присів на ослінчика й забивав цвяхи до жінчиного черевика. В роботі не поспішав, працював з тою ретельністю і розважністю, що притаманна акуратним і точним натурам. Він було закинув: правда чи неправда, що на Згариці будуть ставити електростанцію. Михайло ствердив. Та про переселення ні слова. Далі ні з того ні з сього сватове повели бесіду про недуги. Пригара скаржився на ломоту в крижах, Мізун ремствував на «рематиз» в колінах, у ліктях. Хазяїн казав, що треба для ліку приймати гарячі

купелі, гість радив, що краще було б не гарячі купелі, а гарячі припарки. Отак слово за словом про недуги і болі сватове й договорилися, що обидва вони вже є слабими, бо старість не минула і їх — кинула і на них своїми непривітними завзятими очима.

Хвилину приятелі мовчали. Певно, кожен міркував своє,— адже до них і хворість приходила різними дорогами. Згадали заробітки по лісах, ночі у задимлених колибах в час осінніх дощів та зимових завірюх. Говорилося про водіння бокорів по Теремлі, коли вода в річці така холодна, що немилосердно ломить кості. Не минули згадати праліси в Трансільванії, по Шумаві і Татрах, бо й тут дим їм виїдав очі, а смолянисті запахи ховалися за кожну складку одягу, як поверталися з зарібків додому.

Нарікаючи і ремствуєючи, помахуючи на знак, що все минулося, пропало, тезки дійшли повної згоди, що зарібки були колись і добрі, та більше — посередні, зовсім багато було мізерних, що саме вони забирали здоров'я, морили голодом і нестатком, до всього давали щедро ломоти в крижі і поясницю, болю до рук і ніг. Нарешті тезкове міркували, судили, рядили, а яка робота найкраща? Тут обидва швидко зійшлися на тім, що найбільшим паном на землі є землероб, хлібороб, бо хліб і молоко треба на світі всім. Ніяка, не хащова, не сплав дерева, не фабрика!..

На підтвердження, що хащова робота забирає тільки здоров'я, було приведено цілу громаду прізвищ ще молодих людей, які мерли од нещасного випадку по лісосіках, на сплаві бокорів, од простуди. І, навпаки, було приведено цілу громаду прізвищ літніх людей, що прожили коло худобинки на покосах і толоках, на полонинах вік довгий. І Кузло, і Деда, і Федьо потягли за століт кожний, не знали ні лікарні, ні лікарів, ні аптек, бо не знали ні сплаву, ні бутину. Не без тихої гордості за чоловіче плем'я Мізун принагідно заговорив про старого Дзяпка, який у свої вісімдесят два викинув на горище йостоли третьої жінки й привів на обійстя собі молодичу, а рівно у вісімдесят три вбивав до сволюка гаки, аби було на що повісити колиску.

Пригара тут тільки рукою махнув і посміхнувся:

— Вбивав гаки, якщо мав доброго сусіда!..

— Е, е, такого, брате Михайле, не кажіть! По цілому селу поговорювали та посмівкувалися, що Дзяпко моло-

лицю закартарив та забувела — мав якісь грошенята, мав худобицю, мав поля та ораниці — і від поділлка не відривався на крок... Всюди ходили двійко, як молодята в двадцять...

— Що там казати! Жона коли хоче...— раптом затнувся Пригара й тут же спохопився, обірвав.— Най, еге, ваша газдиня не подивує,— честую її голову і вірність. Але то був не дурний, який казав: легше вберегти мішок бліх, як одну жінку...

Сватове собі тут добре посміялися. Та всього до міри, бо сам Михайло Пригара і взявся виводити на гладку дорогу:

— На все, дорогий свату, свій час! І птиця знає, коли їй вити гніздо. Ще й ведмедиця знає, коли їй на світ білий приводити малих ведмежат. Черешня має свою пору для цвітіння, букова хаща — для насіння. Бо то мудро дано, щоб був на землі порядок... А що за чоловік, котрий сам при палиці, а його діти при лавиці? То каліка... жебрак і по тілу і по душі! — підвів Пригара з огудою, бо й справді він ненавидів тих дідів, котрі придивлялися за молодцями.

Саме в хвилину, коли розмова велася про те, яка пора для чоловіка є найкращою, щоб він вив собі гніздо, скрипнули сінешні двері. На порозі стала легка і радісна дочка Мізунів — Марічка. Завита до тонкої шерстяної хустки, дівчина не просто внесла з собою весняної свіжості, вона сама була як черешенька, що вже обмилася теплими дощами й тужавіла силою. Впізнала Пригару, несподівано розум'янилася, ніби хтось червоним цвітом кинув на її лице.

Мимоволі гість задивився на Марічку. І в його посвітлених очах було запитання, чи роботяща вдалася, чи не урве честі чоловіку і його старшині, чи берегтиме своє, чи дбатиме про домашність?.. Дивився й хотів десь вичитати, а чи вміє дівчина прясти і плести, ткати і вишивати. Хотів довідатися і про те, чи охоча вона до молитви перед нічним відпочинком і новою дниною.

Марічка приступилася до матері,— господиня перебирала квасолю для варіння,— щось шепнула й тут же зібралася виходити. З Пригариних уст ледве не зірвалося: «Марічко, а ти пішла би за мого Микулку?» Та тут же подумав, що дівчина до хати вернеться, а перш за все треба таки поговорити з Михайлом і його жінкою.

Пригара й господарі знову залишилися одні. Розмова не то Мізуном, не то господинею була переведена на дітей. Пригара її жваво підтримав, ремствуючи, що послухні діти вже поволі виводяться, що світ і в дітях міняється... Часу було багато,— в полі ще не оралося, не сіялося,— господарі переговорили громаду всякої всячини, тому вже настав час приступити й до бесіди по ділу.

— Тепер, тезку, та й ви, газдине добра, скажу вам, по якому-такому я переступив порога вашої доброї хати!..— почав Пригара лагідно і ласкаво з тої далечини, за якою виднілися ще довгі стежки міркувань і пересудів.

В одну хвилю жінка Мізуна налила до горшка з квасолею води, поставила на плиту, підкинула на вогонь дров і присіла на лаву до чоловіків. Та без діла вона не могла сидіти. Тому з-за припічка вхопила канчура разом з клубком вовняної питки, й хутко забігали між пальцями точепі глиці, нанизуючи вузлик до вузлика.

— Правда, до того, як із сватами до вас іти, я прийшов один, на розвідини... Та думаю собі, ми договоритися можемо! — Пригара чомусь вів нескладно, запинаючись. Він уже виклав, що свого Микулку хоче женити, як тільки той з «Архангелів на Півночі» повернеться додому, що Марічку давно примітив не тільки він, але примітила і вподобала собі її і сама Василина. Бо виділи її при роботі і на фермі коло худоби, при граблях на сінокосі.

Мізун відмовчувався. Мовчала і господиня.

Пригара вже подумував, чи в цієї хаті, бува, шапку носить не газдиня? І йому стало круто не по собі. А Мізун сидів, тримаючись руками за лавицю, бо саме на них спирав увесь той вантаж, що раптом навалювався. Пригарі здалося, що Мізуни уже все-все знають про його осередок і тепер відмовчуються саме тому, бо Пригари вже не ті, якими були, коли їм цвіли і зеленіли довкола хати і сад з толокою та кісницею, коли їм співала хаша під Соколовим ґрунем, а Бистра шуміла весело і неугавно. І йому зробилося прикро-боляче. Щоб врятувати себе і ту недоладність, до якої всі трапили, Пригара мовив:

— Знаєте, дорогий тезку, та й ви, дорога господине, коли маєте яку похибку на нас або на наших дітях, кажіть чесно. Та й ми собі при цьому теж заллшимося чесними людьми... У легіня свій вінок, він ссав материнську цицьку у ріс на мозолем заробленому хлібі, у вашої

Марічки — своя краса і свій вінок... А слово — не палиця... Може, ви дівчину маєте не до видання, а може, хтось уже переді мною пороги для сватання переступав?..

— А чому не до видання... Дівчину, брате Михайле, віддають тоді, коли її беруть... Дівчина — як цвіт... Красна, коли молода... — сухувато кидав Мізун своє помірковане й зажурено морщив чоло між очима.

— Коли так, на чому нам стояти? Кажіть, аби знали, чого держатися!..

— То би молодим треба сказати...

— А що молоді? — схопився Пригара. — Молоде — дурне! Йому коби танець, музики... Еге, я, свату, був недавно в клубі, то надивився і на танець, і на музику, і на спів... Та коли я собі подумав, що в тому клубі давно бужня була, мороз і по моїх ногах, і по моїх руках, і по моєму хребту пішов цілим гніздом мурашок... А воно танцювало, співало, сміялося, веселилося... Гадаєте, думало над тим, що в тому самому будинку хтось колись молився? Не думало! Бо воно ні над чим не думає, нічим не сушить свою голову... Та, може, і добре, коли за нього старшина думає...

— Так, так... А що не кажіть, брате Михайле, молодим би знати, побиратися їм чи не побиратися. А наше діло таке: дбай про гостину, про весілля, клич музик...

— Е, ні, ні! — замахав Пригара й глянув на господиню.

Та відмовчувалася. Тільки морщинка на чолі коло носа здригнулася, в ледве помітній усмішці застигли уста: й незчулася, як Марічка виросла, як уже до хати люди приходять сватати.

— Я вам ніяк не можу дати правду! — Пригара взяв за руку свого давнього товариша. — Кажіть мені: де е та старшина, яка своїм дітям хоче лиха?

— Такої старшини нема.

— Коли такої старшини нема, то зла не було і в тому, що няні і мами своїх дітей зсатовували і побирали. Бо давно дивилися, якого роду, якого коліна... Бо і рід буває всякий: один вдасться лінивий, недбайливий, третій любить на корчму, як нині кажуть, на закусоchnу та на буфет, подивлятися... Четвертий вдасться хрунвявий, слабушкுவатий... А люди — як дерева: лісниця від лісниці, від горіха-костака і горіх-костак походить... А з доброго гнізда і птах не ледакий!

— Не рід, тезку, а люди! — спробував заперечити Мізун.

— Най будуть і люди!.. Але нічого не кажіть, бо з того гнізда, звідки вилітають орли, ще не вилетіла курка!

Хвильку побратими сиділи мовчки. Ніби збиралися з дальшими думками. Пригара гадав, що після сказаного ним Мізуну залишиться тільки притакнути.

— Та буває і таке, що й орел сяде там, де сиділа курка! — хазяїн хати ваговито, спокійно.

— Так-то так!.. Буває і так, що орел ломить крила, але, дорогий свату, такого ще не було, аби курка сиділа там, де сидів орел... Таке мені не кажіть, бо за правду вам не дам...

— Та що казати... Може, маєте і правду... Давно прибирали синам жінок в родині няньо і мама. Бувало щастя, а бувала й біда! То було давно... А нині світ помінявся. Я, що казати, сам женився, — з достоїнстю господар підвищив голос. — Коли ми побралися, няньо мені дати нічого не хотів. Бо я женився не по його дяці... То-м собі пішов до жінки, а в неї була така світлиця, що коли-м хотів простертися, мої ноги стирчали з дверей. Минули весни за веспами, літа за літами минули, а нині до світлої днинки все маємо! — господар обвів рукою хату, в якій було і прибрано, і причепурено, до якої з двору заглядали дерева, колись посажені, прищеплені і вирощені самим Мізуном.

— Дав бог, все маєте і в хаті, і коло хати...

На знак згоди Мізун похитував головою. Зпенацька він простягнув до гостя руки, важкі, задубілі:

— Все воно тут... в мозолях. І чоловіцька честь, і дбайливість, і сад, і хліб. Від них в хребті поколює, і під ребрами поболує, і в крижах кришить, і в колінах ломить... А від чого мозолі? Хвороти від чого? Від чого негаразди?..

— Від чого? — перепитав Пригара. — Від роботи! Від холоду і спеки... Тоді перемерз, тоді перепікся, тоді пробув на вітрі, на дощі. А тоді до всього ще й не доспав...

— Але, кажу вам на честь, я ніколи не був такий щасливий та веселий, як тоді, коли я робив!.. — схопився Мізун. — Пам'ятаю, було, прийде великдень, прийдуть зелені свята, прийде різдво — три дні не робиться, а я пропадаю від безділля. Не знаю, як хтось міг тижнями

святкувати, як хтось взагалі може без роботи...— господар вже не просто говорив, він міркував, важив, запитував.

Та Пригара мовчав. Можливо, тому, що раптом думав, як сам одружувався, жив. І линув згадками до того далекого літа, коли клав валки на кісниці, а Василина босими ногами збивала роси по густих травах на схилі. А може, пригадував, як дивився за нею, коли ішла по воду в затінь, за схил... Спершу зникало за пругом гори відро, потім і сама Василина тонула в травах, ніби її забирала застигла гірська хвиля. А може, тепер Михайло видів Василичині загорілі руки: він цілими днями косив, а вона сушила сіно. Увечері розгортали пласт і лягали спати просто неба. Небо цілу ніч світило їм місяцем і зорями, поле п'янило запахами відквітаючих трав і в'янучими валками на покосі, а ранок обмивав росами. Над самим світанком в горах було холодно, Василина горнулася до нього. Він клав на неї ще більше сіна, сам схапувався, бо вже овид йому жеврів дниною...

— Що ви так задумалися, тезку? — вивів Пригару з забуття господар.

— Задумався... Хіба моїй Василичині лихо жилося? Гріх гнівити праведного. Ходила сита, обута, одягнена. Хлібець був, молочко було своє, бринза своя, солонина своя. Бо чоловік бив мозолями. Бо з неба йому бог лопатою не кидав нічого — на все мусив собі сам намозолити та наробити! За життя до цих рук ані крейцар, ані філер, ані гелер, ані копійка чужа, незароблена не прилипала! — Михайло Пригара тут уже й сам показував свої мозолясті руки, якими трудився чесно, без перепочинку і найменших лінощів в усі часи.— Правда, в житті треба не раз і гіркій біді притерпіти. Та без неї і гаразд не був би солодким...— Михайло тепер готовий був перебирати в пам'яті пережиті з волі чи мимо всякої волі Василичині кривди, яких, звісно, вона не заслужила ні жіночою гідністю у вірності до чоловіка, ні хазяйновитою вдачею. На пам'ять Пригарі прийшли сватанки, коли батько з тестем уже домовилися про газдівство. Дійшли згоди і на кісниці, і на ораниці, і на маржинці. Василичині давали бичата, корову на вибір з чотирьох, десять овечок із черідки. А Михайлів батько ще вищиганював дві стрижки й дворічного барана — шутий, великий чорний припав йому надто вже до сер-

ця. Свати видалися як креміль: перший не поступався, другий не відступав.

«Е, я один буду газда про ті дві вівці й про того одного барана!» — махнув Ясінчук рукою, і навіть зараз, у хаті Мізунів, чув його Михайло. «Своїм дітям даю, не чужим!» — сказав тоді старий.

— Але нині, Михайле, світ...— Мізун затнувся, долоною імився за чоло, наче саме так мав показати Пригарі, який нині світ.— Нині світ новий!

— Новий? — перепитав Пригара, бо не знав, куди веде його давній побратим.

— А так, новий. Кажу тобі, Михайле, Микулі вашому я догани знати не знаю. Гріх було би такого легіня ганити, щось на ньому собі не дячити. Скажу тобі, як сам думаю: народився Микулка в гнізді орлів і вилетить у світ з гнізда орлиного...

Тезки сиділи, і їм раптом чомусь не говорилося.

Михайло Пригара собі задивився, як спритно і прудко господиня орудує при плетінні ниткою і глицями, йому наче хотілося, щоб вона озвалася, сказала й своє слово, ніби саме від неї тепер чекав підмоги, поради, розради. Коли тут приступився господар, привітно взяв Пригару за плече:

— Нині, брате, світ повий, не той, що був колись. Що я їй дам? Воли, корови, вівці, кісниці? Не дам, кажу чесно, ані овець, ані волів, ані землі... Та й сам не висватаю для неї ні від кого ніякого газдівства. То давно няні і мами женили, віддавали та й на газдівство дивилися. А коли я їй ніякого багатства не даю, коли ви своєму ніякого багатства не дасте, чого ми маємо забирати від них право віддаватися і женитися так, як скажім, вони хочуть... Ні, ні, ні! Я не кажу, що, може, вона сама щось має проти вашого Микулки! То чому маємо їх без них женити?.. Про маєток? А що про нього нині говорити? Він є у кожного, хто хоче працювати. Він є у вашого Микулки, є і в нашої Марічки...— Мізун злегка похитував головою, ніби у ній приколисував думу, що мала раптом ще вистигнути і вилетіти. Мовчав, бо думка не приходила. А хотів ту найточнішу, з найбільшого переконання. Раптом вона таки вистигла, ожила у слові: — В моєї доньки є скарб! У неї золочений вінок дівочої честі і порядності! А яких скарбів іще треба? Має роботящі руки, бо своїх дітей я не привчав ані лінуватися, ані боятися спеки, ані лякатися холоду. Я за

ікону її не клав, як баби кладуть зілля, а вчив робити і на ниві, і коло коси, і коло худоби...

Мізунові здавалося, що Михайло Пригара тепер уже все зрозумів, що ось-ось і бесіди кінець. Жити разом чи не жити — діло Марічки і Микулки. Повернеться з флоту, Марічку полюбить, вона полюбить його, то й поберуться. Та Пригара не знав, як бути. Він ще готовий був запитувати, сперечатися, доводити своє.

— Кажеш, тезку, що так добре, як тепер: без старшини, без молитви... Розписалися собі, а потім переписалися... А мене, прошу, піп вінчав, я в законі вік прожив, бо ніколи мені і на гадку не приходило, щоб я з іншою доживав свого часу. Бо і в святім письмі сказано: «Що зв'язано на землі, най буде розв'язано на небі!» — давався Пригара в повчання, хоч сам Мізун теж не раз тримав і Ветхого, і Нового завіту в руках, добре знав церковні премудрості. Він видів, що в розмові з побратимом краю не буде. Пригара вже видався якимсь не схожим на себе. Бо тепер сидів приголомшено, і бадьорість кудись зникла. Він, либонь, думав, що захибив, навідавшись до Мізунів... Оглянувся, чи, бува, не зайде до хати дівчина. Йому хотілося ще її побачити, мовити до неї слово...

— Та най тільки, тезку, додому прийде у щасті і здоров'ї Микулка... Я не перечу, аби ми з вами взялися собі за руки, аби наші газдині взялися за руки та й пішли в перший танець з молодими... Але то діло, прошу вас, таке, що до того танцю вони нас самі мають запросити... Бо нині світ уже не наш!.. Нині світ уже молодих... Ми вже своє відтанцювали...— підбадьорював і розраджував, водночас викладав своє Мізун й тут же брався одягати другий поношений жінчин черевик на залізне копито для ремонту...

XVI

Хскаючи, Куглицький зупинився на косогорі. Дорога схилом видалася тяжкеною, дарма помагав собі припасеною на всяк випадок ліськовою палицею. А до найближчої хати лишалося ще з треста метрів.

«О, тут жирок нагуляєш!» — кивнув головою в бік притулених до ґрунка хатин на подинках, що задивилися в ущелину Бистої невеликими шибками з-поміж дерев. В тих хатах жили і приводили на білий світ дітей

такі ж люди-горяни, як і там, в самому селі, що при дорозі з Хуста на Міжгір'я.

Куглицький бігав банькатими очима по витоптаній пішоходами стежці, що вилася вгору назустріч двом рівчакам. Майже таким крутогором торік в одному з кримських санаторіїв ганяли Куглицького, аби зігнати зайвину жиру. І тепер він згадував. Згадував ту неприємну дорогу, яку не раз покропив потом перед пісним сніданком, поки не вдався до хитрощів і не став уникати прогулянок оздоровчого характеру...

Сліпило в очах од живого срібла, що плескалося на сонці в руслищі Бистрої. «Тут би санаторій! Яку валюту можна б заґрібати! Не Верховина — чисте золото! Тут би з беручкістю германця або практичністю чеха! — зразу казну збагатиш!»

Певно, не на думки, а гутірку з самим собою з-за груня донісся гавкіт. Від несподіванки Куглицький здригнувся, готовий до самооборони, чіпко стиснув палицю. Зібрав поли плаща між колінами, щоб, бува, не розірвав псюра. А здоровенного білого пса самі чорти на рогах несли. Він стрибав, серпом задравши кудлатого хвоста, надсадно гавкав і хрипло витягав зловісним голосом, шкірив довгі ікла.

— Ай, яй!.. Помощ!.. Люди добрі! Собака! — вирвалося у Куглицького надривне і сиплувате.

— Лапіш! На, на! Цяба, ця!.. — на ганку хати з'явився чоловік.

Білий тут же слухняно побіг до господаря.

Куглицький долонею витер чоло, оглянувся й поволі дався схилом до хати. Статсчний і поважний Петро Калина, стоячи на ганку, міряв невідомого очима і, завидівши розірваний плащ, примирливо мовив:

— А песок не кусає... Не такий страшний, як видиться... Тільки боятися не треба... Та й пес не звук, щоби хтось до хижі ішов з палицею...

— Еге, не страшний!.. — Куглицький вказав розірвану полу плаща:

— Ей, шкода, шкода... Лапіш! Цяба! — на докір прикрикнув Калина, проганяючи пса. — А вам, товаришу, треба було сісти на обліг. Треба було кликати: «Лапіш, Лапіш!» Песок би одразу й відступився!

— І на якого чорта ви його держите?

— Не на чорта, а на потребу... Знаєте, товаришу... Живемо в цих горах та й усяку тваринку коло хати

любимо. Еге, прийде ніч, чоловік ляже спати та й має спокій од дикого звіра, од лукавого чоловіка: пес вартує обійстя. А як без нього? Вночі довкола тихо, так тихо, що аж лячно... А ще коли осінь та сльота нападе, тихо — гірше всякого ворога чоловіку, бо видиться йому, що довкола все вимерло, в землю завалилося... А песок гавкне раз-двічі, та й чоловіку уже весело...— Калина розщедрився на слова, ще не знаючи, яка потрібка привела гостя на садибу.

Зайшли до хати.

— Прошу красно, сідайте! — господар змахнув можливою шкорлупинку рушником з табурета, — сьогодні тут внуки гостювали, пригощав їх горіхами.

Куглицький довго не міг прийти до тями. Думав, з чого б почати розмову, потім сягнув до кишені, вийняв шкіряний гаманець, понишпорив у ньому і без одного слова подав Калині складеного документа.

Калина ураз не знав, що має чинити.

— Читайте! — гукнув гість.

— Чекайте, прошу вас, най знайду очі! — Калина мовив. З шухляди вийняв саморобний футляр, неоковирно почав вмощувати окуляри. Тонка повісм'яна нитка обійняла голову довкола потилиці вінчиком від одного скельця до другого — хто знає, коли завушники на дешевих окулярах поламалися.

Гість із цікавістю стежив, як Калина порався. Забавним видався для нього і той саморобний, спритно скроений і простим швом пошитий футляр із шкіри-сириці, те, як окуляри ковзали носом, аж поки Калина не закинув доверху голову і так не заходився читати.

Повільно розбираючи слова, Калина довго читав документа. То припадав очима до паперу, то віддалявся, мов так розлушувати було і легше, та й прочитане ставало яснішим. Либонь, не добрався і до половини, — так вважав Куглицький, — коли подав папірець гостю.

— Читайте, читайте до кінця!

— Я вам вірю і без документа... Знаєте, давно в нас таке було: гнав чоловік на ярмарок до Хуста веприка та й мусив мати при собі якусь правду від старости або від нотаря... Якогось папера, бумажку мусив мати. А в тій бумажці мало бути виписано — сірий кабанець, або чорний, або якої ще іншої масті, хто господар його, з якого села. Коли, кажім, чоловік гнав корову, мусив ма-

ти написаним ще й ім'я корови. А що таке документ? Папір пустий!..

— Документ — для порядку! — значимо наголосив Куглицький і глянув по хаті тими осяжними очима, що вже побачили і різьблений мисник у кутку праворуч дверей, і сволок — із-за нього стирчала цятована мосяжна бартка з обушком. Гість побачив жердку над ліжком, як і в Пригар, хоча на цій не було ані ковдр, ані рушників.

— То ви, Петре батьковичу, зрозуміли, який я товар добуваю? — рішуче повів Куглицький, помітивши, що документ з чорним по білому — «Уповноважений Музею етнографії по закупівлі на Закарпатській Україні експонатів» — не чинив на Калину аніякого враження.

Першим ділом відвідувач взявся тлумачити Калині, що то є і як його треба розуміти: музей, народне мистецтво, експонати, експозиція. Про одне тільки умисно замовчував — про дійсну, умовну і неумовну вартість витворів народних митців.

— Знаю! Добре знаю! Я був у такому музеї в Празі. Чого тільки там не видів! І наші вишивки, і наші писанки, і наші покровці там були... Видів я і одяги з усіх округів Верховини. Були там писані дзбани, довжані, глеки, дерев'яні коновки, бербениці...— Калина явно дивував гостя обізнаністю і розповіддю. Звідки було Куглицькому знати, що цей чоловік робив по лісах Чехії і Моравії, жив і в'язав снопи в Угорщині, сплавляв ліс у Трансільванії, давав вугіль на-гора з шахт Бельгії і Франції. Багато міг розповісти Калина з доріг далеких і близьких, з пригод, що їх трапляв по білих світах. Та де не бував, звідусіль повертався додому, тільки в Нижній Бистрий.

— А чого ви, дядьку Калино, не прийнялися десь у світі? — Куглицький здивовано.

Калина відповів не зразу:

— Я з усяких печей їв хліб. Але такого доброго хліба, як із рідної печі, ніде в світі не їв... Якими дорогами мене лихо і гаразди не водили, я завжди повертався сюди, до отсеї хати... А в отсій хаті до мене сили приходили знову для того, аби я бився з негараздами та й клав їх до землі...

Скупий на слово, поміркований у розмові тим більше, коли співбесідника не знав, зате нехитрий і простодушний, Калина розповідав про тридцять роки. Було зібрав-

ся продати хату на схилі, сад, кісниці, нивки в Копаницях, бо хотів під самим Береговим купити низинної землі й там з родиною оселитися назавжди. Розповів і про те, чому тоді не подався із своєї зеленої Верховини. Марно! Куглицькому була незрозуміла любов до гір, а сам Калина здавався якимсь дивно дивакуватим.

— Трам-та-ля-лям... трам-таля-лям... трам-таля...— раптом гість ні з того ні з цього заспівав, поколисуючи головою, ніби хотів самого Калину забавити чи навіть розсмішити...— Знаєте, я ніяк не можу зрозуміти... Може, я такий непонятливий... Гм... Гм?— розвів Куглицький руками, бо вже і сам хотів собі з'ясувати, а що тут, в горах, вабило знову й знову до себе Калину з далеких доріг по світу.

Він справді-бо не міг втямити, як це Пригарі годі було обійтися без зелених полонин і хащ, без блакитного верховинського неба і без шуму ріки Бистої, без того вітру, що пахне смереками і травами, без криниць і джерел просто з землі, під явором чи ясенем?

— Гм?.. Кажіть, люди добрі!..— Куглицький мугикав і оглядався, чи нема когось поблизу, хто міг би йому щось-таки і пояснити. А в голові тепер повтузилися і збивалися на одну купу: пороги рідної хати, дороги, горизонти, маячили якісь вулиці і мчали якісь отари, десь щось курилося чи диміло, потім розсвічувалося і прояснялося, аж поки знову не малювався знайомий змалку, з дитинства горизонт.

— Нам добре там, де нам добре! — прогнав умить усе безладдя.— Так от, товаришу Калино! Чим могли б ви потішити наш музейчик? Вам буде висока честь, коли якого гарного килимка виставимо з вашої хати в експозиції!

— Буде, буде! — Калина сухо. Тут же повів гостя за собою в світлицю. У Куглицького аж подих перехопило. Він собою нагадував тепер сільського хлопчину, що вперше опинився у великій крамарні іграшок. Та вмить зім'яв у собі захоплення: покупець виграє тільки тоді, коли має холодне серце, чіпкий розум, настярну натуру. І він уже спокійно дивився довкола по кімнаті й думав: що, якби можна її було перенести всю до музею, це і була б найліпша окраса експозиції народного побутового мистецтва.

Великий мисник, різьблений навдивовижу вправним майстром, що однаково спритно орудував і різьбяр-

ським долотом і пилкою, знався на геометричному візерунку, бо ним були прикрашені крайниці, бильця, планки-поперечники. Мисник був заставлений череп'яним посудом — тарілками і тарілочками, глеками і дзбанами, виставленими наче для невеликого показу-огляду з непідробним смаком та порядком. Поряд з мисником звисала цяткована мідяними головками-півкульками шкіряна ташка. Навіть ремінь на ній був оздоблений кривулькастою, зубкастою строчкою. На самій середині покривки красувався карбований в жовтій міді карпатський ведмідь, що, звівшись на задні ножиська, тримав у передніх лапищах не то барильце меду, не то вулика-кішницю. Під стіною на долівці стояла добряча скриня. Її віко, боки були різьблені не таким розкішним візерунком, як мисник, та в орнаменті все ж відчувалася рука талановитого майстра гір, який дбав про красу, зате й не думав лишати по собі якихось ініціалів чи хитромудро закарлючених ймень.

Від скрині Куглицький побрів очима на дерев'яне, теж різьблене ліжко. Воно було таким же давнім, як і мисник, як і стіл серед хати, як і чотири стільці з високими спинками. Гість задивився на волохату товсту ковдру, якою було застелене ліжко. Потім підступився ближче і взявся обмацувати витвір народного майстра.

«О, справжній скарб! За таку навіть академік-скупердон з першого слова вилічив би цілу купу асигнацій!» — подумав і вже хотів було спитати хазяїнову ціну. Та стримався. Бо ще не все у цій світлиці оглянув, не все побачив, не все обмацав. Задивився на портрет Шевченка у візерунчастій рамі з черешневого дерева, обвитий щедро вишиваним, щедро гаптованим і щедро строченим рушником.

— Ого! Шевченко! Звідки він тут?.. — тицьнув пальцем по портрету.

Петро Калина розповів, що портрета привіз із великої України відразу після Жовтневої революції. Бо сам бився за революцію на Україні, має навіть кульове поранення в плечі, а шрам, що на чолі, теж є відміткою білогвардійця. Портрет Шевченка йому подарували однопольчани того самого ранку, коли разом із своїми земляками вибирався до рідної оселі за Карпатами.

— Добре, добре, дядьку Петре! Але я би хотів уже чути про якийсь предмет для музею... Мені би ще обійти

не одну хату... Музей у нас, знаєте, великий, а у мене доручень багато.

— Еге! — Калина махнув рукою на жердку над ліжником з покрівцями, барвистими джергами, рушниками, вишиваними скатерками, плетеними гарусовими тканицями.— Вибирайте, що вам любо! Для музею мені зовсім не шкода. Най цілий світ видить, яка наша зелена Верховина! Най всі знають, що ми з добрими руками, з добрими очима та й вміємо щось красне зробити. Тільки я маю до вас одну волю: коло того, що собі виберете, най буде табличка з такими словами: «Закарпаття, Верховина, Нижній Бистрий, Марія Калина». То моя жінка, бодай святилися її руки!..— промовляв господар, похитуючи головою на знак того жалю і болю, що не пригасав і на одну мить в його серці.— Та вже ніколи ті руки нічого не витчуть, нічого не виплетуть, не зв'яжуть...

— Чому? — недоречно цікавився Куглицький.

— Бо вони лежать в сирій землі...

Гість далі не розпитував, та Петро розповів, що дружину його Марію в сорок третім піймали жандарми, коли несла партизанам їжу і набої до хащі під Тяпешем. І так били, так мордували, що кров їй лилася ротом і носом, а далі доконали на казармі. Бо чотири доби тримали її в холодному льоху з шурами, мокрицями та іншою гиддю. А на п'ятий день випустили уже ні живу ні мертву. Били і його, та щастя мав, що Марійка ні в чому не зізналася. Щастя, що жандарі ще нічого не знали про їхнього спна-партизана. Інакше б закатували, а хату пустили димом. Рівно в місяць після визволення зеленої Верховини Марійка померла у військовому шпиталі під самим Хустом. Хотіли хоронити серед села, біля сина Грицанки та героїв з-за Карпат, але він, Петро Калина, просив, щоб спочивала на цвинтарі поблизу свого батька, разом з дідом, прадідом, прапрадідом...

Куглицький одним вухом слухав, а двома очима придивлявся до верховинського килима. Він міркував, де тепер той син Калини, що був колись у партизанах. Хотів розпитати, та згадав, що й так у цій хаті перебуває довго, тому й повернув бесіду в інший бік:

— То скільки за отакого... невеличкого килимка запросите?

— Я не знаю, правду казати, що і просити... Покровчик, правда, немалий... Марійка, пебога, цілі два місяці над ним сліпкувала...

— Все-таки... кожен крам має свою ціну. Просіть! Правда, не забувайте, що для музею купується... Я вам уже розповідав...

— А саме тому, що для музею, я і не знаю, скільки за нього просити. Коби не для музею, я би з вами і говорити не став, бо покрівець я маю для пам'яті... А для музею... Народ туди буде ходити, довгі роки просвіщатися... А значить так — беріть, товаришу, без грошей! Тільки одне вас прошу: щоб було виписано так, як я просив...

— Ні, ні! Пробачайте, але без грошей я не можу!..

— А чого не можете?

— Такий порядок! Так написано в інструкції! Музей має гроші, щоб купувати твори народного мистецтва!

— Кажете про твори народного мистецтва? Коли хочете, то я вам скажу, що сам про них думаю.

— Кажіть!

— Твори народного мистецтва ціни не мають... Їх не можна купити... Ні, ні, їх купувати можна, а купити — ні! Я дивився, як моя Марійка вишивала того покрівця, дивився, як вона ткала і в'язала, як гаптувала і мережила. Тої праці, прошу вас, ніхто ніколи нічим не заплатить. Бо нема тих грошей, якими можна б заплатити за людський розум і людське серце навіть тоді, коли хтось думає, що в світі все купується і все продається... А коли вже без грошей того покрівця взяти не можете, дайте мені за нього рівно одного карбованця! Ні менше ні більше, а прошу одного карбованця!

— Карбованця? Одного карбованця? То яка це така ціна?.. Не розумію!..

— А така... щоб не було цілком задаремно... Тільки іще раз прошу вас, щоб табличка з написом: «Калина Марія...»

— Напис буде! То найменше діло, що від нас вимагається по інструкції!.. То ми самі обов'язковим порядком... Коли б ви і не просили... — Куглицький хапався за блокнот у рудих палітурках й заходився записувати не тільки ім'я покійної жінки, але й рік народження, дату, коли килим був тканий, з якого матеріалу, тут же взявся міряти подовжність і поперечність тканини. Потім видобув із кишені гамаця, знайшов ретельно складену

надвоє паперову асигнацію достоїнством в п'ять карбованців, розгорнув її, потер пучками пальців і подав.

— Ні, ні! — Калина заперечно закрутив головою.

Куглицький сунув назад до гаманця гроші. Добув-таки зім'ятого одного карбованця. Господар взявся любовно пакувати килим. Та гість сказав, що поспішає, тому поспішно згріб здобуток під пахву й, міняючись в обличчі, позадкував до дверей. На прощання вклонився і зник за порогом.

Калина стояв, стояв посеред хати з опущеною головою. Він уявляв собі гомінливий натопт у музеї перед килимом — витвором покійної дружини. Всі його оглядають, дивуються, читають напис. І від того видіння у нього на серці було тепло і радісно...

— Драстуйте, тьотка!

— Доброго здоров'я!

— То що поробляємо, тьотка? — фамільярно повітався Куглицький з літньою жінкою.

— Якусь вовницю порядкую.

— А як порядкуєте?

— Чухраю на дергунці,— пояснювала Гафія Зворина.

Куглицький присів на лавицю й задивився, як хутко і спритно господиня орудує руками. Тонкі, пониділі від хатньої роботи пальці тримали жмут вовни, яку чесала на кованих іглах дергунки. Один необачний змах — й рука трапить по гострих спицях. Саме таку дергунку-щітку Куглицький бачив вперше в хаті Пригар у той ранок, коли крутив великими пальцями млинця й прислухався до підступного буркотіння у шлунку.

— Як поживаєте, тьотка? — масно питав гість, ніби не знати як турбувався її життям-буттям, а всього — аби якось почати розмову.

— А бодай так малися мої вороги, як я живу! Бодай їм так весело було, як живеться нині одній вдовиці!.. — забідкалася Гафія й опустила руку на коліно.

— Чому ж плохо?

— А хіба ви мені чимось допоможете?

— А звідки знаєте? Чимось і поможу!

Довірлива і добродушна, Гафія умить засвітила очима. Вона готова була вже повірити у те, що товариш, певно, з самого Ужгорода, навідався по її скарзі, котру за порадою сина-воєка написав їй вправний у всяких капосних супліках та поданнях Василь Черевкунцьо

Трінкало. За писання заплатила, правда, не дорого — до одного «тесаника» — склянки «московки» — писарю дала в натурі нові капчури з домашньої вовни і купу квасолі. Тепер вона вже думала, що, либонь, її скарга, молитвиці, пости не пропали марно, що вдовине на сльозах та на кривді і тут не щезло... Гафія послала свою скаргу на колгоспного мірщика Івана Льомпачка Роззявленого: той навесні прийшов на обійстя, неправдою обміряв, позабивав кілки на огороді, від чого її серце кров'ю обіллялося.

— А ви, тьотенька, до Славинця на скаргу ходили? — питає Куглицький, ніби саме зараз докопувався до правди і шукав порятунок для Гафії.

— А що ходити до нього? Вони в одному млині мелють, в одній ступі б'ють. Я ходила до самого Хуста. Та цього не досить. Іти би ще далі. Може, в Києві, а може, в самій Москві чоловік правду знайшов би...

— Е-е-е!.. Ви у Славинця не були і таке кажете! Він чоловік добрий і справедливий! — не погодився Куглицький.

— Знаю, що добрий. В тому й лихо, що добрий. На такого, як Льомпачок Роззявлений, треба такого чоловіка, як кербач.

Нудною видалася для Куглицького Гафіїна казка. Якби зайшов до хати без діла, слухати б її не став. А так співчутливо покинував головою, чекав терпеливо, коли дійде черга сказати своє.

— Поганий, поганий у вас мірщик!

— А який збиточник! Тільки горілки йому озеро ціле! Нікого не видів, мене одну, бідну вдовицю!.. Бо інший дасть, а я що йому дам — зуби з рота?

— Не журіться, тьотка! Такого треба карати, щоб світу божого не видів!..

— Карати, прошу, карати!

— А ви знаєте, що я можу його в Сибір! Бо такому, як Льомпачок Роззява місце там, коло білих ведмедів, в тайзі, де сніги та сніги. Я так провчу сукиного сина, що до смерті буде пам'ятати...

Тут Гафія повірила, що до хати і не знати який великий службовець прийшов по її скарзі. Умить стало не по собі, що гість сидить на голому табуреті, — бодай би якою ковдриною пристелила. Подумала, чим би пригостити товарища. Мала цілий глек незбираного молока, грудку сиру в сметані, та всіляке пригощання з її

можливостей тепер просто видавалося недостойним присутнього, тим більше, що в хаті ані «московки», ані якогось іншого питва не валялося. До всього почне класти на скатерку, гість подумає, що піддобрює його. А це вже негаразд. Вона ніколи ні перед ким не гнулася, нікого нічим не задобряла. Та Гафії Зворині йшло на розум не тільки про гостя. Вона уявила в біді і Льомпачка Роззявленого. Бачила в негараздах і Льомпачкову жінку Поланю, малих дітей. А хіба солодко приходитьсь тим нещасним жінкам, що діток годують та ростять своїм жіночим горбом?..

— А знаєте, товаришу добрий, біду чоловіку найти легко, тяжче дати йому гаразду. А може б, Льомпачка так одразу в Сибір і не треба... Може б, йому на перший раз ще сяку-таку карицю, аби чоловік нарозумився... Може б, з ним поговорити, навести на дорогу...— розгубилася Гафія і вже шкодувала, що так хутко виказала про свої біди. Що не говоріть, товариш Льомпачку лихо причинить, а їй, небозі, жити в своїм селі між своїми людьми і далі. Ще і внучки Льомпачка Роззявленого з її онуками будуть ворогувати!..

Коли було все вивідане і найменші перелази перестрибнуто, гість підійшов до застеленого покрівцем ліжка, імився за тканину й спитав:

— А у вас не було би такого килимка для продажу?

— Якого килимка?

— А отакої, як ця, штучки... Знаєте, ми купуємо на Верховині покрівці, ліжники — у вас їх називають джергамн. Купуємо різні художні вироби домашнього вжитку, щоб їх показати людям цілого світу.

— Коли казати правду, у мене для продажу нема. Та добре вчинити чоловіку я можу і з того немудрого, що надбала...

Гафія піднялася, збрала вовну з спідниці по шерстинці в жмуток, щоб нічого не загубилося і не змарнувалося, вийшла з хати. Куглицький чекав: ось-ось вона внесе цілий оберемок верховинських виробів, ковдри одна одної кращі, що й не під силу буде котрусь вибрати. «Коли б дозволили!.. я цих жінок-чудодійниць організував би в килимарську артіль! От була б мануфактура!.. А так... скільки талантів гине марно!..»

Думку рушив скрип дверей. До хати спершу заглянув великий оберемок верховинських ковдр, туго зібраних і чітко обійнятих руками Гафії,— ледве, небога, з-за по-

ші бачила, куди ступати. Внесене кинула на ліжко барвистою клумбою. Не піднімаючись, Куглицький приглядався до вовняних покрівців. «Коли б мені всі ці ковдри, доріжки!» — пожирав очима скарб. Йому стало ураз аж лячно, що до цих коштовностей може сягнути ще чиясь рука.

— Отого! — поквалливо ткнув пальцем на кудлатий ліжник.

— Беріть. Я собі витчу, коби здоров'я! — мовила Гафія, наче сьогодні збиралася ставити кросна.— Тільки не знаю, де фарби дістати.

— Фарби? Я вам дістану, якої хочете. Цілу тонну добуду! — гість торохкотів браво, наче відав постачанням і фарбами в цілій республіці.

Почалася торгівля. Гафія говорила, що продасть ліжник недорого, бо надіється на допомогу. Просила вчинити так, аби Льомпачок Розз'явлений піколи більше не прискіпувався до її ділянки коло хати, натякала на «бомажку», оскільки саме папірець у всякім ділі має дивовижну силу. Хоч вона й не вміла читати, але мати папірця хотіла б. Куглицький тут же вихопив із кишені блокнота, присів до стола, забігав рукою, залишаючи мережку рівних літер. Подав написане Гафії і відчув, що господиня якось обм'якла, готова віддати гостеві не тільки ліжник, але й ковдру. Та він знав порядок і подібного дозволити собі не міг. Тим більше, що за цей крам мав нагоду заплатити в найгіршому разі третину його дійсної вартості...

XVII

В промінні згасаючого сонця на тлі голубого неба суворими лініями малювалися руїни Хустського замку. Свідки сивої давнини застигли велетами над древнім містом в долині, де Бистра вливається в неспокійну Тису. З гір, високих і темних, повівав легкий надвечірній вітерець.

Попутна вантажна машина на Міжгір'я раптом зупинилася, аж задні колеса пішли чмовхом. Лариса Купавна помітила біля шофера в кабіні круглолицю молодицю й тут же вхопилася за клунок, щоб кинути його до кузова. Простояли на перехресті геть-геть довго, а машини все не було. Микола Пригара помагав Ларисі піднятися вгору. Дещо нескладно беручись за дерев'яну

окрайницю кузова, Лариса важко ступила на колесо й поволі перевалила через борт. Микола хутко подався до клунків, обшитих сірим лляним полотном, обв'язаних мотузками і ремінними пасками дешевих саморобних чемоданів. Швидко, щоб не затримувати попутної машини, мотався від кузова до обочини, де лежало запаковане добро.

Коли все було складено, Микола прудко і легко вихопився в кузов і собі. Та поспішав даремно. Шофер ще вайлуватю пройшовся довкола машини, ногою хвацько штовхнув колесо й поспішив до невеликої крамнички навпроти.

Глянувши на силуети замкових руїн, на криті червоною черепицею, оцінковою бляхою будинки незнайомого міста, Лариса Купавна невесело зітхнула. Довколишне здавалося їй таким далеким і чужим. В Хусті все для Лариси було незвичним. Вона оглядалася, як дівчисько, що вперше прибуло з села й боїться перейти вулицю, дарма добре знала і Ленінград, і Москву, а в Архангельську довгі роки вчилася у школі. Дівчині було ніяково, що вона в кожушку, білій пуховій хустці і валянках в такий теплий день.

Аж це з двома буханцями сірого хліба з крамнички вибіг шофер. Деренчливим бляшаним грюкотом гримнули дверці кабіни, гуркотнув мотор, вискнули передачі, й машина поволі рушила. На м'якому клунку — в ньому було загорнуто подушки та білизну — Лариса тулилася до Микулки. Засмаглий, обпалений морозами, він уважно дивився голубими очима на громадку зв'язаних до купи кошиків, біля яких нишкла жінка. Вона носила крам продавати до Хуста і тепер була єдиним попутником для Лариси та Миколи.

З-під коліс машини біг тракт, обабіч якого стояли одноповерхові будинки. Нові і світлі, надійно поставлені на високий цоколь із тесаного граніту. Стародавні хати з дубовими стовпцями в ганку під усю передню стіну никли зажурено, бо коли не нині, то завтра їх зламає будівнича пошесть. До дворів тих давніх хат уже навезено каменю, цегли, черепиці, деревини. І все це мигало за бортом, прудко тікало назад.

Микола Пригара витяг скоцюрблені ноги, зручніше вмотився на клунку. Студений вітер забирався до пазухи, палив лице. Лариса розстєбнула кожух, і Микола

заховав голову. Стало тепло і млосно від кожущини. Вдоволено заплющив очі.

— Хочеш спати? — Лариса ще цупкіше тулила Миколу голову до грудей.

— Вдома виспимся... Завтра великодня субота.

А машина мчала. Вже мигали побілені і підфарбовані синькою під насупленими стріхами окола хат, телеграфні стовпи, стовбури дерев у садах. Де-не-де пологими схилами піднімалися ґрунки, темніли чагарі. А ген-ген високими грядами верхи піднімалися на овиді, що тепер губився в імлі. М'якли, ниділи поволі обриси гір. Над горизонтом вабливо миготіла зоря. Тихими кроками на землю приходила ніч.

Ось машина викотилася з-за вигину — попереду засірів міст. Коли колеса задудніли по дерев'яному настилу, Микола схопився. Та це рідне село! Пильно придивлявся до кожного кущика, до кожного придорожнього дерева, до кожної садиби, шіби тут не бував десятки літ.

— Ларисо, приїхали!

Лариса схопилася. Дивилася очима жінки, що ніяк не могла втямити, куди її раптом життєва дорога завела.

— Дивися! — Микола показав рукою на схил праворуч від шляху. — Там наш дім...

Лариса вп'ялася очима під самий горизонт, де високо на горі світив скупий вогник.

— Там будемо жити?

— Недовго! Тут уже станцію будують...

— Яку?

— Електростанцію...

Микола ляснув долонею по кабіні. Шофер приглушив мотор й зупинився якраз проти Згарниці-Пригарниці. Ще хвилька — і вони залишилися край дороги удвох.

В голові Лариси закрутилося. Можливо, од того, що засиділася й раптом відчула холод. Та тільки подумала, що ось-ось переступить поріг невідомого дому, як трепетом пройняло всю. Приглядалася до осередку по той бік ріки й тепер думала, що саме звідти не так і давно в перші далекі дороги пішов її Микулка...

— Стій тут! Нам треба перебратися човном! — велів, а сам вхопив два клунки й зник між чагарями.

Всю пройняло моторошністю, хотіла щось промовити, датися за ним. Та він сам хутко повернувся. Сама не знала тепер чому, припала до його лица, тихо поцілувала...

Все було дивовижно не знайомим і не відомим досі: шум прудкої гірської ріки, плюскіт води по боках човна, і дивна легка свіжість верховинського міжгір'я, і цоркотливе пострибування блока по линві, що вела човен до нового берега...

Микулка вихопився на зарінок, подав їй руку. Потім виніс клунки. Пішла стежиною за ним до садиби.

— У ваших світло погасло!

— Не біда! Запалять...

Зупинився перед хатою, ніби вагався, до якого вікна постукати. А шиби дивилися у нічну темінь непривітно, похмуро. Тільки мигнуло на мить з просвіту між хмарами блідим місяцем, як і вони ніби більма оголили. Пригорнув Ларису до себе і підбадьорливо торкнувся устами її студеного лиця. Після цього приступився до вікна і легко постукав.

Приглушено деренчала шиба. Але ніхто не озивався. Постукав знову. В хаті тихо. Хвильку постояв, не знав, що має тепер чинити.

— Мамо! Чуєте? Мамо!..— озивався, торохтячи пальцями по шибі.

— Хто там? — з хати почувся приглушений жіночий голос.

— Я... Микула!..

Щось всередині гупнуло, палахнув миттю вогник. Микулка помітив мамину постать. В ту ж мить рипнули сінешні двері.

— Синку!.. Микулко мій!.. А я журилася, що ти на великдень не будеш дома!..— мати припала до сина, руками горнучи його до себе. Микулку тут ураз обдало тим, певно, лишень йому відомим запахом, в якому чув струмені печеного на кленовому листі житнього хліба, теплого молока і конопляного повісма... Все ураз дихнуло теплом і напоїло його Згарицею-Пригарицею.

— А хто тут чужий? — раптом мати схопилася, ступивши крок од сина.

— То, мамко, жінка... Моя Лариса...

— Та що, що?.. Що ти кажеш? — мати сперлася рукою на одвірок. Бо в очах потьмарилося, потуманіло, і вже не виділа ні його, ні молодицю, що явилася з далекого світу на Згарицю-Пригарицю нечекана, несподівана. Не висватана сватами, не приведена дружками, без вінка і весільного пшеничного короваю.

Лариса чула, що з чоловіковою мамою діється негаразд. Тривожно задивилася на Микулку, в думках благала, щоб сказав слово-друге. Та Микула мовчав.

— Жінку?.. А як?.. Без нас?.. Без старшини?..— вибралася Пригариха з мороку.

Тільки тепер Микулка помітив, що мама вийшла босоніж.

— Мамо!.. Простудитеся...

— Мені, синку, душно.. Не стійте перед порогом...— просила до хати.— От новина...— чулося в снігах.

Безладно і безцільно мати нипала в померках, не знаючи, до чого взятися. Тільки чути було, як вона нишпорить долонями, шукаючи клямку на кімнатних дверях.

— Вставай!.. Михайле!.. Вставай, чоловіче! Син невістку привіз...

Доки засвічувала лампу, Микола і Лариса вносили до сіней сяке-таке привезене добро. Зіпчена зустріччю, молодиця згадала, що в одному з пакунків гостинці для свекрухи, для свекра, для Василька і Христинки. Коли їхали, думала, що відразу ті подарунки викладуть, віддадуть, кому що призначено, а тепер все це видавалося таким безглуздим...

Недолугим світлом вповилася хата Пригар. Мати стояла біля столу, хазяїн застиг коло ліжка, ніби чекав, коли діти підійдуть, привітаються. В білих твердих холошнях, в домашній сорочці, стояв і собі босоніж, опустивши дебели довгі руки. Нарешті Микулка рушив з місця, обійняв батькову шию і поцілував у щетинисту щоку.

Михайло оком не повів, слова не промовив. І лише тоді, коли Микола повернувся до жінки, батько відчув сина якимось чужим і водночас до болю близьким, рідним...

— Роздягайся! — Микулка з нервозністю промовив до Лариси і вже сам тягнувся до її плеча за кожушком.

Рум'яношока, чорноволоса, із зібраною вінком косою на голові, вона невпевнено, сором'язливо переступала з ноги на ногу біля порога. Пригарі здалося, що він цю молодицю уже десь бачив, а де — пригадати не міг.

— Сідай, небого! — міряв очима, що за челядина явилася на Згариці-Пригариці.

Василина схопилася за скіпки під припічком й метушилася розпалювати вогонь.

— А Христинка де? — Микулка питає, не побачивши сестри.

— Христинка в Міжгір'ї... На лісопилці... робить...

— А Василько?.. Спить?..— тут побачив брата на лаві, що тягнулася од батькового ліжка поза стіл.

В цю мить ворухнувся ліжник, хлопець схопився з постелі. Протер заспані очі і кинувся Миколі в обійми.

— А ти кашкета привіз?

— Привіз!

— А то... хто?..

— Жінка... Лариса... На баяні вміє грати... Й тебе научить!..— Микола повернувся до дружини, й ледь помітна посмішка побігла його лицем.

— Добрий вечір!..— Василько привітно до Лариси.— А я так солодко заснув... І не чув, коли ви прийшли...

Щирість хлопця ніби привела всіх до тями.

— Що будете їсти? — вибралася з отупіння господиня.

— Нічого. Підемо спати... з дороги.

— Та щось треба закусити...— лагідно мовила мати, глянувши на ікони, що губилися під самою стелею в пітьмі.

— Ні... Ми спати підемо...— відповів Микола, уже готовий виходити до сіней.

Василина спроквола шукала свічку, аби засвітити було чим в малій кімнаті.

— Тут, мамо, недогарок,— Василько вийняв із стола вощанку.

Молоді зникли в сінешній темноті, за ними поблимала недопалком Пригариха. В малій кімнаті Василина не барилася. Вощанку лишила, з жердки на ліжко кинула ще одну теплу ковдру, щоб не було холодно спати, й тут же вийшла. Навпомацки знайшла клямку дверей і переступила поріг світлиці.

Михайло нерухомо лежав на ліжку. Виділа, що він не спить. Заходилася знімати спідницю і лише тепер помітила, що похапцем одягла її наруби. Відвертаючи злу прикмету, тричі сердито сплюнула.

— Плюй не плюй!.. Можеш плювати! — махав рукою Пригара.

Василина кинула спідницю на долівку й затанцювала по ній ногами. Бо вірила: коли не вчинити саме так, буде в хаті не тільки свара, а й бійка. Михайло лежав холодний, ніби із каменя витесаний. Боялася, що ось-ось

палахне гнівом, почне сваритися. Тому відразу приступилася до гасниці. Приклала до скла долоню, дмухнула, і в хаті знову засіла темінь.

Важко чалапаючи по долівці босими ногами, пішла до свого ложа на печі. Ступила ногою на припічну лаву і чи то не імілася як слід за край печі рукою, чи, може, відчула раптову слабість, бо несподівано товкнула коліном так, що аж зорі посипалися в очах. Вхопилася за ногу, зібралася від болю у дві складки, та не застогнала. Мов лелека, на одній постояла, потім, тамуючи подих, вицабала на теплу піч. Прилягла, поклавши лікоть під голову. І задивилася на вікно. На те саме, перед яким менше години тому чорніла Микулчина постать. Збігло небагато часу відтоді, а їй здавалося, що майнула вічність... Таким наповненим і напруженим був той невеликий час...

Лягла ницьма. Гріла покалічене коліно, прогрівала черево, притискалася грудьми до теплого верху на лежанці, ніби хотіла щось в грудях задавити, затамувати. А цілим тілом все одно пробігав дроз, і не знала, що вчинити, аби собі дати раду. Не піднімаючись, горнула на плечі ковдрину, коцюрбилася, дмухала в долоні, а заснути не могла. Чула, що і Михайло не спить. В грудях у нього теж кипіло і палало, певно, гіркота брала на сухий кашель і стягувала пересохле горло, бо кахикав надсадно, рвучись од хрипоті, прогиркуючись, наче щось застряє безнадійно проганяючи...

У вухах Михайла теленькали маленькі дзвоники, бомкали великі дзвони, чувся якийсь немилосердний свист. Здавалося, що голова розсиплеться, розколеться од того грюкоту і гомону...

— Василю!.. Спиш?

Пригариха причаено дихала, ховаючи під ковдру голову.

— Василю! Чуеш?..

Мовчала.

Різонував зі скреготом зубами. Його зір застиг на тій холодній віконній шибі, яка деренчала, коли по ній стукотів Микулка. Він не схапувався відчиняти. Тепер вірив і не вірив, що всього хвилини тому біля дверей стояла вона. У теплій білій хустці, в кожушку, білих ваялянках...

— От тобі й Олена Олексюкова!.. От тобі і Марічка Мізунова!.. Вже-м висватав!.. Вже і по справі... Вже

і по музиках... і по гостині!..— говорив у гарячці, не дбаючи, чує чи не чує його Василина.

Вп'явся очима в полицю, що була прилаштована під самою стелею. Тут на одній половині завжди лежали буханці хліба, на іншій — чорніли давніми палітурками священні книги. Пригара хотів було схопитися, запалити лампу і перечитати послання пророка Єремії. Та вчасно стримав себе. Слова знав напам'ять і тільки гаряче шепотів: «Я садив тебе, як добірну лозу, що приносить найкращі плоди; як же ти перетворилася в гілку чужого винограду? Тому, хоч би ти вмивалася лугом і багато вжила на себе мила, безчестя твоє завжди залишиться плямою переді мною...»

Потім зринули з глибини пам'яті нові слова того ж пророка. Пригара шептав і їх: «Він утворює грім з безлічі вод на небі і піднімає хмари з землі...»

Скупе ранкове сяєво вливалось до кімнати.

Пригара пробудився, ніби з гарячки вихопився. Глянув на полицю, де в сутінку,— його проганяла наступаюча днина,— чорніла громадка книжок для духовної потреби. І миттю перед ним постала нічна картина в найменших подробицях... Трапилося небувале, чого ніколи досі не знали на Згариці-Пригариці. Його раптом потягло до книжки, аби на ранковому світлі таки прочитати послання пророка Єремії. Ліниво знявся з ліжка, взяв із полиці біблію. Знову приліг, невідомо чому відкривши задню палітурку. І тут його погляд впав на хиמרні записи. Хтось записи вважав вельми важливими, бо чорнильного олівця тикав на кінчик язика і так старанно виводив літери, буцім у твердій дошці карби вирізав. Та було видно, що той «хтось» писав без вміння і звички, незграбно шкрябаючи. Великі літери тіснилися неоковирно і виписувалися з такими зусиллями, що їх вистачило б для повалення не одного бука. А які то були записи? Пригара їх читав поволі, ділячи слова на склади, ніби саме таке читання видавалося йому більш сприйнятливим і забавним, цікавим...

«Красю водили до бика фебруара 18...»

«Вечеряна мала теличку на сошествіє святого духа...»

«На Петра і Павла град прибив хліб до землі...»

«Яків Пригара Федорів упокоївся на вознесеніє од задухи...»

«1915 на фронті в Галичині упав Петро Пригара. Мир праху його».

«Коза ходила з цапом на преображеніє...»

«Мурешу з'їв вовк на успеніє богородиці діви Марії».

«Цей зими сніг упав на два метри. Дичина в село з хаші спустилася. У старого Веклюка медвідь розломив хлівець і поніс вепря».

«Легіні тікають у Росію...»

Михайло долав рядок за рядком, виведений тим, кого вже давно не турбували ні малі, ні великі земні діла, але за кожним рядком відчував чиясь щирі турботу чи неспокій, радість і навіть біль... В самому кінці на списаній палітурці тої біблії, що її виміняв одної голодної весни на два мішки картоплі і мішок кукурудзи в качанах, він розлушив уже добре знайомі власні літери. Бо писав їх сам з радістю і втіхою:

«Наші прийшли октомбрія 1944 року божого...»

Піднявся важко і сів на покрайниці. Василько ще спав. Васирина, мабуть, пробудилася, та не вставала. Тамувала подих, повернувшись лицем до стіни з вартівим віконечком до саду. Він поклав біблію на полицю. Одягнувся, плеснув води на лице, протер очі. Ніколи ще так не хотілося з дому, як нині. Отож і почав збиратися до церкви «на часи». Думав вийти, нікого не увидівши, ні з ким не поговоривши. Бо поважив, що у святу суботу перед великоднем свара тільки чорта потішила б.

В сінях зупинився. Постояв. Почув легке дихання в малій кімнаті. І тут взявся за клямку дверей, за якими ночували молоді.

Днина першим світлом падала на ліжко. Син лежав у тому глибокому забутті, що повертає бадьорість і силу натомленим м'язам, дає гостроту і свіжість думкам. Пригара не видів свого Микулку цілих два роки. За цей час син змужнів, виріс. На чолі над самим носом ліг подовжній карб, що так нагадував усіх Пригар. Впертих, непоступливих і разом з тим м'яких та лагідних...

Повернута лицем до його сина лежала вона — та сама, котру на Згариці-Пригариці ніхто не чекав, котрої ніхто не сподівався. Дихала рівно, спокійно, а на лиці пробивався той же рум'янець, що його Михайло помітив уночі. В цю мить, як ніколи, чітко й зримо відчув, що життя іде швидко, в плині часу немає однісінької миті, яка б зупинилася, чекала... Еге, ніби вчора, рівно учора Васирина в болях приводила на білий світ Микулку.

Надворі зимова ніч, вітрогониця занесла всі дороги снігом, а він зібрався за повитухою. Та дорога від Згаричі-Пригаричі була далекою до села. Васирина не пустила. Зціпила білі зуби й рукою показувала, щоб ні за якими бабами не ходив. Бо й ходити було ніяк — Микулка сам уже був у дорозі...

Ще побачив у цю мить самого себе під горіхом, коли закопував повивало, в якому Микулка лежав під серцем Васирина. Вона веліла: «Кинь до ями бобу!» І він узяв із горища жменьку бобових зерен, під горіхом продовбав землю, кинув гніздо до ямки, присяв його бобом і так пригорнув ґрунтом, притоптав ногами. Під горіхом, а не під яблунею; не під черешнею чи сливою; присипав бобом, а не квасолею. Бо вірив, що саме горіх і біб будуть порукою, аби після Микулки народився знову синок, а не дівчина-бідуля. Та ба... Після Микулки народилася Христинка...

Отак стояв старий Пригара вже над дорослим Микулою і плыв-плавав у згадках. І здавалося йому, що між тією неспокійною грудневою ніччю перед святом Миколи і вчорашньою ніччю, коли син явився з своєю молодю дружиною, минула всього одна доба... Одна-однісінька доба!..

Тримаючи в лівій руці робочі великі черевики, теплий кожушок-безрукавку, в правій — кашкет і новий офіцерський планшет, Микола переступив поріг світлиці. За ним входила Лариса з двома хустками — пуховою білою, з недовгими торочками і мережаним візерунком в лямівці, з іншою, тонкої шерсті, що по червоному полю було кинуте білі, блакитні, червоні чічки. Перша — жіноча, друга — дівоча.

Пригариха саме чистила картоплю, прилякнувши коло плити на ослоні.

— Добрий ранок! — молодята привіталися.

Мати повільно звела голову:

— Доброго здоров'я.

— А няньо де? — Микулка до матері.

— Хіба я твого няня на припоні держу? — не відриваючись від роботи, Пригариха кинула.

Микола стояв, такою непривітністю ошелешений. Коло нього з хустками винувато застигла Лариса. Скрипнули сінешні двері. До кімнати вбіг Василько.

— Тут, Васильку, маєш кашкета! Носи здоровий!

— Дякую, і тобі доброго здоров'я! — Василько вдячно посміхнувся й тут же заходився приміряти обнову, ставши перед дзеркальцем. Кашкет видався завеликим.— Добре, що не малий! Можна підкласти картонну смужку зсередини під околиці і буде саме по голові! — знаходився сам Василько: був, як бач, у всьому практичний.

— А це тобі для книжок! — старший брат простягнув планшет.

Микола з приємністю дивився, як Василько спритно порається, збираючи і вкладаючи книжки.

— Такого ніхто не буде мати! От ташка! Як в офіцера! — Василько плеснув по планшету.— А це кому? — показав на черевики та кожушок.

— Няньові!

— А мамі?

— Мамі хустину на голову! — тут Микола Ларису взяв за руку й підвів до матері.

Невістка зічсно подавала свекрусі подарунок. Але та не відводила очей від праці.

— Та візьміть же, мамо! Вам здалеку неслося, а ви коритесь! Не на базарі її тепер продавати! — невдоволено озвався Микулка.

— Покладіть на лавицю! Я, еге, маю роботу, самі видите! — Василина кивнула очима. А насправді так і хотілося сказати: «Я від вас ніяких подарунків не просила!» Та близьке свято воскресіння її примирило: тільки вчора вона випрошувала на сповіді в отця Пафнутія відпустити їй гріхи «аще словом, аще ділом, аще помисленням», що їх накоїла від минулого великодня.

— А Христинці дамо, як прийде з роботи! Еге, мамо, буде їй пасувати до лица? — Микулка взяв хустку з чічками, притуляв тепер до свого обличчя, показуючи матері, наче саме це могло послужити якоюсь мірою в красі.

Не глянувши, мати знизала плечима:

— А я знаю?

— Дайте, мамо, я поможу вам! — невістка вхопилася м'яким привітним голосом.

— Не треба мені помагати!

— Дайте, дайте! Чого ви так?.. Скоріше буде!..— встрияв Василько й тут же добував з-під лави ослоника, щоб його подати Ларисі.

Молодиця оглянулася, де б дістати ножа. Василько знайшов його в миснику.

Примостилася біля свекрухи. Товстим шаром знімала з сирої картоплини лушпину. Була зосереджена й уважна, дарма тягнуло бодай прикрадьком глянути на раму, в якій вже помітила і свою фотокартку. Рама рябіла фотографіями, а ряд ікон попід саму стелю в'язався для неї невідомим ланцюгом.

Пригариха позиркувала на невістчині руки. Хотіла виловити щонайперше, чи нігті у неї червоніють лаком, чи у неї на руках є мозолі? Та Лариса вказівним і великим пальцем лівої притримувала картоплину, у правій мала ножа. І так мозолів на долонях видивитися ніяк було...

Саме до кошарки впав довгий білий скруток лушпину з-під ножа. Невістка кинула чищену картоплину до горщика з водою, а рукою сягнула до кошарки, вибираючи більшу.

— Бери, небого, за порядком! Не перебирай!.. Для порядної газдині нема картопельки дрібної і великої, а є така, яку свята земличка вродила... А картопельку чисти так, як я...— тут Василина не тільки повелівала, але й показувала, бо з-під її гострого, обточеного не лише каменем, але й з'їденого роботою ножа витягалася довга тонка стрічка мундира.

— Ой і розгаздується ви на тій лушпині! — не втримався Василько.

— Тут, небоже, не про газдівство бесіда. Тут бесіда про порядок в роботі. І мене, прощена би, моя свекруха вчила не марнувати хліб. Наука мимо не пройшла...

В обнови Василько поспішив до школи. Бігцем дався до переправи.

Микола й Лариса і собі пішли схилом до річки.

Попереду ступав чоловік, легко й звично, кроками горянина, що тримає тіло завжди в напруженій готовності. На лівім плечі лежав торочкуватий рушник, у правій тримав шкатулку-мільницю.

Шовкова майка бузкового кольору була для нього явно завеликою, бо складками лежала на поясі, звисала на раменах.

Лариса ішла тою непевною ходою, коли людині здається, що все проти неї: і камінь, і схил, і копитом вибита ямка на дорозі, навіть придорожній маленький кущик. Бережно несла чисту прасовану сорочку, оглядалася довкола.

День видався ясним і безхмарним, небо знімалося чистим і високим, а на Ларису ніби гори лягали. Думала тільки про сестру Горпину — просила написати відразу, як прийдуть на місце в гори. А про що писати?..

Микола став на два великі камені. Майку кинув на зарінок, хутко потер руки вище ліктів широкими долонями. Тіло зібралось крупною гусиною шкірою. Прожогом, завзято плеснув студеною річковою водою на лице.

Молодиця тримала рушник і дивилася, як білими патлами падає на воду, хутко розбігається мильна піна, коли її хапле і несе течією. Здоровий, розрум'янений, Микола вмивався довго й старанно.

— Мийся і ти! — показав очима на річку.

Здрігнулася від холоду. Далі слухняно стала на ті самі плити, де вмивався він.

— А ти нічого додому не писав?..

— А що від того, коли б написав?..

В хаті підмстено.

Микола гребінцем перед дзеркальцем причісував чуприну.

На стіл мати подавала мовчки сніданок. Ні на кого не дивилася. Думала про випиту Куглицьким і Михайлом паленку, що для зустрічі Микулки притримувала. Але тепер уже і на макове зерно не шкодувала, що так сталося.

— Сідайте!

Микола присунув жінці табурет. Сів. Лариса примостилася поряд. Чоловік хрупотів капусту, цибулю, приправлену олією картоплю. У руці тримав велику скибу хліба.

Лариса собі черпнула пісної картоплі. Понесла до рота. Умить зрозуміла, що їсти не може. Йї здалося: всі дивляться на неї недобрими очима. Неприємно запахла цибуля. Картопля видалася такою, як трава. Пробувала посолити, все одно не їлося...

Микола помітив, що жінці тепер не до їжі. Очима показував то на одну, то на другу миску, а молодиця їсти не могла.

— Мамо, дайте молока Ларисі!.. Лариса...

Василина залякла.

— А Лариса що?.. Не думає помирати?.. Відколи, синку, сонце світить над Згарицею, тут не пам'ятають, аби хтось у великодню суботицю порзнівся... Твоя баба

та й твоя прабаба, прощені би, від живного четверга до самої божої недільки в роті ні хліба, ні води не мали...

Мати застигла очима на ряді ікон під самою стелею, ніби кликала за свідків самих святих. Ще не збагнувши ваги слів свекрухи, Лариса і собі глянула на ікони. Ні, не вони тепер впадали до очей у цій хаті. Під селеминою, що ділила стелю навпіл, на цвяху висів канчук. До товстого, як качалка, держална був припасований нерівно нарізаний з шкіри-сириці жмут ремінців. Лариса дивилася пильно, наче несподівано вгледіла таке, чого досі ніколи не стрічалось бачити. Заходилася читати слова, що були незграбно виведені важкою ручищею на дощечці під канчуком геть-геть великими літерами: «Аще родитель зіло любит чада своя — наказует их!»

Микола помітив подив в очах дружини. Йому стало ніяково за хатній порядок, тому сказав матері:

— А той арапник не свариться із святими? Не заважає їм? Доки його держати будете людям на сміх?

Василлина очима до арапника:

— Погроза їсти не просить, а святим помагає... Най висить, аби діти знали, що в хаті є старшина і закон...

— Пусто висить... А хтось би думав, що тут без нього дня не минає!..

— Будуть онуки, віргас пригодиться...

— В онуків буде своя старшина...

— А вона що? Без віргаса научить?

— А може, і без бійки..

— Де старшина б'є, там сало росте! — мати примовила й веліла, щоб син ішов наколоти дров.

Микола дався до комори, щоб знайти сокиру, — коли був ще дома перед армією, гостру завжди тримали в припрятку. Тут надібав викладені пироги-крученики — горішані, макові, із сиром та яблуками. Колесами лежали великодні паляниці, емалева миска була вивершена рум'яними пампухами. В горшку-залізняку біліла купа яєць, а з дерев'яного корита стирчала прокопчена в бантах ковбаса, на дні жовтів товстий великий шмат сала. В коморі густо пахло і ситим смачним сніданком, і добрим обідом.

Таку громадищу святкового харчу не вперше видів на Згариці-Пригариці Микола. Завжди, коли приходили різдво чи великдень, на осередку пекли і варили, смажили і пражили. Так повелося з діда-прадіда не тільки в Пригар.

Взяв череп'яник із молоком, вломив кусень пирога з горішаною начинкою. Коли зайшов до малої кімнати, Лариса лежала в ліжку, заховавши голову глибоко до подушки.

— Встань! Випий молока! — сівнув жінку за плече. Вона не ворухнулася.— Вставай, кажу тобі. Не будь дурна!

Та Лариса ще цупкіше нишкла до подушки, зіщулювалася, притискала долоні до лица.

Постояв, постояв. Далі поклав їжу на стіл, а сам підійшов до вікна. Дивився на залитий ясним сонцем осередок. Згадав, що мати веліла наколоти дров. Ідуть три дні свят, дров потрібно багато. Вийшов надвір.

Над головою німіло гілля старої груші, краючи блакитне небо на дрібні химерні латки. З сокирою в руці дався до ветхого місткого дров'яника.

Давня, посічена сокирами дровітня віддавала тупим гулотом по цілій околиці. У дров'янику роками нагромадилися сучкуваті та довбешкуваті ковбанці,— їх не бралися поколотити ані Василько, ані старий Пригара. Чурбачня, як видно, терпеливо чекала завязаного Миколу. Зібрана кучугурою в кутку, вже твердла і набрякала не одну сльотаву осінь, пропікалася морозами не в одну зиму і гаряче літо. Висохла так, наче її гартували у вогні для найпершого дроворуба Верховини, котрий на ділі мав показати завязаття, силу і хист. Певно, тому Микула вхопився за перший-гірший запопадливо, навіть довго не прибираючи, куди для ліпшого розколу сягнути вістря. Та чурбачище не корився, не піддавався ані важкому обуху, ані чіпким Микулиним м'язам. Микула туго закусував губи і бив обухом невідступно, аж луна котилася під самий Тяпеш, коли не перевалювала через ґрунь.

Вдихнув повітря, змахнув з чола піт. Довго бив коренастим, твердим і чіпким, як туго затягнутий мотузаний вузол, дровом. Гупав так, що вже у чолі лускало, з очей кидало іскрами, а руки дерев'яніли і костеніли. Коли вже гадав, що чурбак нарешті розлетиться, від дровітні одколалося, бризнуло поліно й трапило до чола під самим оком. В голові стемніло. Випала з руки сокира. Опустився на коліна, вхопився долонями за голову...

Не відав, як довго лежав у дров'янику. Коли прийшов до тями, ніби крізь сон, побачив забризкану кров'ю

сокиру й почув щось неприємно холодне цюрком по спині, по шиї. Звів очі. Над ним примарливо чорнів великий подолок. З бляхівки, що перехилилася над широкою жменею, потекла вода. Обдала холодом, а мамина рука наближалася до чола.

— Бодай святився, бог, синку, нікого палицев не приходив бити!..— мати промовила й брала сина під руку, щоб вести до хати.

XVIII

Нещастя примирило всіх.

Василина вимолювала оченаші і богородиці, аби лихо минуло хату. Пригода у дров'янику видалася для неї недобрим знаменням. Вона просила всевишнього, щоб змилюстився і не посилав більшої кари.

Коли старий почув, як Василина знайшла в дров'янику окривавленого знепритомнілого сина, тільки головою хитав. Він погодився, що бог ніколи нікого ще не приходив бити палицею. Та ні оченашів, ні богородиць не вичитував на додаток. Ходив тихий, на запитання відмовчувався. Знав одне: у дров'янику все кінчилося гаразд, хоч могло статися гірше. Коли б поліно влучило до ока... І вже радів, що всевишній зглянувся, не покарав сина, а тільки подав знак.

Великодній ранок видався світлим і радісним.

Черешня коло хати бризнула першим квітом, що не день, обліг проростав пашею. Десь-не-десь вже біліли овечки — люди випускали їх з кошар. Доносився дзеленькіт дзвіночків, вперше закувала зозуля. Навіть звідкілясь долинув весняний голос трембіти, чарівливий і заманливий, немов прокидалася сама висока полонина.

Як тільки отець Пафнутій пройшовся з кропилом між кошиками, як тільки бомкнув дзвін в ущелині Бистрої і від церкви жінки подалися по домівках, зі своїм кошиком поспішила і Василина. З нею вулицею рушив і Михайло. Колись, як були ще молодими, обганяли односельців, бо вірили, що свячене нести додому треба якомога хутчіш. Щоб віку продовжилося, щоб худобинка свяченого зарання вкусила та й не стояла довго на яслах голодна. Нині вони знали, що сила літ молодих вже перевалила через ґруні. Тому ішли собі не поспішаючи.

Першим ділом таки обоє далися до хліва. Михайло добув із кошика свічку й сірника, запалив гнота. Кіптявою вогника взявся виводити на сволиці зсередини перед самим порогом однораменного хреста. Василина схопилася давати корові свяченої солі. Коли виходила з хліва, свяченого кинула під поріг, аби нечиста сила не мала моці братися до худобинки.

Михайло подумав, що він, мабуть, востаннє викурює великодньою свічкою хрести на Згариці. Йому стало до гіркоти боляче, коли знову спало на гадку, що скоро доведеться покидати дідівське гніздо, переселятися на нове місце. Та він цю думку настирливо проганяв. Урочистий, величний, як обмитий весняним дощем і розквітлий літніми травами грунь, ввійшов до хати Пригара. На стіл клалося все, чим хата ураз ставала багатою.

Починалася святкова трапеза.

Старі їли багато, ніби мали надолужити загублене протягом довгих тижнів говіння. Раніше, бувало, за великоднім сніданком сміялися і раділи, нині були зосереджені, чимось заклопотані, ба навіть зажурені. Михайло і Василина з одного боку, Христинка й Василько — з другого, Микулка й Лариса — з третього обсіли стіл. Кожен брав, що припадало до смаку. І відмовчувався.

Михайло спідлоба поглядав на Ларису. Вона відчувала прискіпливі погляди і весь час тримала очі тільки на столі, щоб не стрітися з свекром.

А Пригара виважував, як їсть невістка — багато чи мало, швидко чи повільно. По тому, як їсть, вгадував, що з неї за робітниця. Він знав сам і чував од старих людей, що коли челядник їсть багато і швидко — робітник з нього прудкий і великої роботи, коли їсть мало і швидко — роботи прудкої, та невеликої. Коли їсть мало й поволі — робітник ніякий. Та як не придивлявся до Лариси, а так і не зміг дібрати: якою трудівницею на газдівстві видасться Миколиха?

По сніданку старі лягли відпочити.

Простеливши домашню вовняну пілку і заклавши під голову кулак, Василина громадкою зібралася на лаві. Тут звикла спати Христинка. Світло до хати падало щедрою дниною, тому заховала голову в затінок стола. Йї пахло пирогами-завиванцями і великою білою паляницею на яйцях, грудкою овечого сиру і маслом. Пожива ця залишалася на столі: так велів прадавній звичай.

Михайло витягнувся на ліжку. На додаток до подушки поклав і собі під голову дебелиго кулачиська. Лежав, дивився на стелю, а думки юрмилися в голові.

Спало на гадку, що великдень пройшов у неспокої і журі. А яким видасться наступний? Та й чи милостивий благоволить нового дочекатися? Коли подумав, що вранці на церковній відправі уже не зустрівся ні з Іваном Фіцаєм, ні з Ільком Рибарем, ні з Василем Дідиканичем, з багатьма ще іншими своїми ровесниками, зажурився. Всіх пам'ятав по молодості, по літах, коли ходили на заробітки, женилися, потім самі женили і видавали заміж... Він тепер думав, що все, все пролетіло і летить прудко, що позавчора, дивися, ще був здоровий, дужий, веселий, вчора занеміг, а нині по тобі вже і в дзвони вдарили... Умить все, все здавалося йому таким дочасним, ба навіть хвилиним, добирав, а чого людина, така мудра, така хитра та розумна, не може вчинити одного — зупинити прихід старості, перепинити шлях всіляким недугам, малим і великим хворобам... Ломив голову над тим, а чого одна людина не може вчинити так, аби не було курки і півня, а щоб було яйце без курки та висиділося курчатко... Взагалі в цей ранок він дався до філософування, хотів було в якусь філософську хитромудру розмову залучити і свою Василю. Та про її можливості до мудрування з ним на рівних мав певний сумнів і недовіру, тому волів її зовсім не чіпати.

«Най собі, небога, відпочине. Для чого і їй сушити подібним голову. От коби з дітьми!..» — подумав. Та саме в цей ранок, на це свято він з ними ніяких таких розмов не чіпав би...

Та що не чіпав би?..

Микола, Христинка, Лариса і Василько з садиби подалися на галявину. Звідси видно було далеко, та й сонечко тут пригрівало щедро. Розсілися на простеленій по облогу великій волохатій ковдрі. Раптом Василько схопився, побіг до хати. Скоро повернувся з баяном. Нікелем поблискували ріжки футляра.

Микола приліг навznak. Біла кострубата хмарка пропливла над осередком, розкучерявилася і розбрелася черідкою в небі. Микола мружив невражене ліве око, а під правим чорніло по краях жовте садно.

Христинка лягла біля Миколи з одного боку, з другого — напівлежала ще все сама не своя Лариса.

— Можна попробувати? — хлопець показав на баян.

— Грай, Васильку,— Лариса підбадьорливо.

Він розвів міх, почав перебирати пугвички, шукаючи мелодію на слух. А мелодія виривалася несміливо на галявину, бігла схилом, спотикалася і падала...

— Ей!.. Я на сопілці заграю краще... А ви — на баяні. Добре?

— Добре, Васильку!

Юнак повів сумовиту і зажурену пісню, а Христинка спершу мовчала, мовчала, а потім лагідним замріяним голосом заспівала:

Ой кувай, зозулице,
Бо ти їла цвітку,
Вандруй, вандруй, вандрівнику,
По білому світку.

Я вандрую, хлоп молодий.
Вандрую, вандрую,
Та за свою країночку
Не знаю, не чую...

Лариса і сама не помітила, як пробігла пальцями по ладах, тільки спершу грала тихо, а потім усе голосніше. Ніколи не доводилося грати їй на пару із сопілкарем, але незвичайне звучання несподівано захопило її і понесло. Баян ніби збирав тугу і думу гір, потім прорвався і розіллявся радісним гомоном. І вже в сопілці та баяні квітли весни, на грунь піднімалися отари, кісниця стелилася квітами. І вже інша Лариса сиділа на галявині. Ні, не та, відчаєна тривогами і неспокоєм, а юна, як ранкова зоря, сама плывла схилами зеленої Верховини...

Урвав мелодію Василько, хоч і тримав сопілку на губах, а вона грала, грала. Вже не верховинської. Здавалося, перед нею розступалися гори, і вона бачила неозору українську землю, що цвіла садами, зеленіла лугами, промовляла шелестом безкраїх пшениць, озивалася ранковими гудками заводів...

Затих баян. Вона дивилася застиглими очима на кущі глоду, що ось-ось мав розквітнути на голому схилі. І глід той нагнав на неї журу.

Опівдні вони зібралися до села. Правда, Христинка радила Миколі, щоб сидів дома, з розбитим чолом не показувався на люди. А він — ні.

Лариса добула чистий бинт, приклала до рани вату і обв'язала голову вінчиком. Микола так одягнув

парубоцького капелюха, що тільки на потилиці шматок обвитка виглядав.

Лариса не питала, котре плаття одягти, бо вибрати не дуже було з чого. Бліда, змучена, взялася шукати краси в чемодані. На підвіконня виклала помаду, пудру. Микола хотів сказати, щоб цеї краси не вживала: по селу піде поговор. Та промовчав. А вона, як на зло всім, довго чепурилася. Підвела помадою губи, на лице додала рум'янцю, добула пляшечку духів. І в кімнаті повесняному запахло білим бузком.

Коли молоді вже були в сінях, скригнули двері світлиці. У довгих білих гатях із лляного полотна, в конопляній сорочці з широко випущеними полами на поясниці і крижах, Пригара переступив поріг, виходячи надвір.

Лариса здивилася на могутні щетинисті груди свекра. Старий став. Насупив брови, підкопив губу, ніби нею піймав слово й чіпко тримав, щоб не вирвалося. Невістка дала свекрові дорогу. Та він не поспішав. Став збоку, щоб молодих видіти укупі. Вони вийшли. Хазяїн осередку проводжав їх очима, що завжди все одним поглядом обіймали. Бачив червону хустину вовняну на голові, недороге пальто, колір губної помади...

Коло поставного, легкого в ході Миколи чомусь Лариса йому тепер здавалася неоковирною, слабкою, погано складеною... Одяг на ній був саме тут, на Згарці-Пригариці, незвичним. І йому стало якось аж неприємно до гіркої прикрості, коли поміркував собі, що в родині досі в подібні одяги ніхто ніколи не рядився...

— Свист у лист! Свист у лист! З такою, синку, нага-раздуєшся! З такою буде повно і в хліві, і в stodолі, і в коморі...— примовляв старий, подаючись і собі надвір. З гір повіяло свіжістю.

Босими ногами Пригара чув прогріту сонцем землю.

Від переправи долинав рясний сміх Христинки. Старий пригадав, як колись ішов з Василюю до села на самий великдень. Було це давно, дуже давно. Перебиралася тоді човном і раділи, що йдуть з дому. Виходили на биту дорогу, коли раптом почули вербову сопілку. Стали, заслухалися. Стояли довго, поки пісня не стихла. Одне одному тоді не казали і слова, та знали обоє: такого весняного співу зеленої вербової сопілки ніколи ще не чули.

Михайлові часто вчувався той спів пізніше. Майже щовеликодня вчувався. Тепер думав: літа минають, все

минає... Молодість, краса і сила... А щось для людини залишається назавжди, до гробової дошки... І з тим людина вже проходить життям. З добрим і прекрасним — по-доброму, з лихим — по-лихому...

В ньому зараз оживав знову далекий великодній голос сопілки... І він чув себе ураз помолоділим, наче кинув з плечей не тільки громаду літ, а й багато лиха, неспокою і турбот, бід, що так щедро приходили до нього на зеленій Верховині. Поряд йому виділася його Василина — теж молода, по-жіночому розквітла, в тій силі, що світилася на лиці в посмішці, в невтомності у праці коло хати і коло худоби, на ниві, на сінокосі...

Вітер розвівав йому волосся. Забирався за комір сорочки, холодив тіло. Пригара схаменувся, вибираючись з мрійливої мандрівки... Ураз аж пошкодував... Трусував головою, здригаючись увесь...

— Е! Що казати... Казка... І було, і не було!..— кинув сам з собою й поспішив до хати.

В сінях знову вхопило пахощами білого бузку. Трохи постояв, ті запахи виловлюючи. Пішов до світлиці.

Василина лежала горілиць на лаві. Дивилася в стелю.

Пригара відгорнув на столі вишивану скатертину і придивлявся, чого б вкусити. З великої миски на нього заморгала громада пухких пампухів, з череп'яного тареля кокетливо забілили крашанки, запах шмат сала, і зазеленіли стебла часнику... Недовго думаючи, взяв підрум'яненого, припудреного битим у ступі цукром пампуха. Одним махом вкусив й так солодко плямкнув, що й Василина спокусив до їжі.

— Ти, чоловіче, дав би чогось і мені, аби я не встава-ла з лавиці,— ліниво озвалася.

Помовчав, бо сунув до рота другу половину пампуха. Коли він їв, лице його то круто круглилося, то видовжувалося, борода гострилася, ніс витягувався, вуха бігали і супилися брови. Лише очі застигали в байдужості і злегка мружилися. Коли сягнув за другим пампухом, згадав просьбу Васиlines.

— Тобі що подати?

— А я й сама не знаю, що би-м з'їла.

— Є, небого, все, що тільки душа багне.

— А ти сам що їси?

Він взяв кілька підрум'янених, припудрених ласощів, простягнув дружині.

Василина їла без особливого смаку. Приправлені сметаною, викупані в маслі, пампухи ніби застрявали в горлі. Ураз замахала рукою, подаючи знак, щоб Михайло хутко приніс чогось запити. Метнувся до сіней. Вніс глек молока. Налив у кухоль і подав Василинні. А потім і сам припишк устами до глека. Напившись досхочу, Михайло взяв від Васищини кухоль й поставив на припічок. Може, ще в горлі стряне пампук й доведеться його проганяти квашею... Хай кваша і буде напоготові.

— Іж, пий, небого! Бо один святий знає, де ми будемо їсти і пити того великодня, що прийде по цім! — промовив і знову потягнувся за їдлом.

— Коби дав бог дожити в здоров'ї та моці. А журитися, де, та як, та що, не треба...— Василина ніби заспокоювала і розраджувала Михайла.

Вона виділа його похмуреним, коли сиділи за столом при святковому спіданні. І боялася, що Михайло поведе розмову про переселення, про повий великдень. Йї і самїй було нелегко. В церкві на відправі, по дорозі додому, на осередку за столом все думала про великодні, що минули і залишили по собі слід, вгадувала, які мають бути ті, що іще прийдуть. І все попередку приміряла на худібку і хазяйство, на родинку близьку і далеку, на те, що колнсь могла весною зробити за день на ниві і в полі, як була молодою, як прийшли перші діти і сил ще трималося багато, що могла зробити за останні літа, коли вже натомлялася прудкіше й чула слабість у руках та ногах...

— Ой, все у бога в руках...— Михайло знову стулив губи, ніби щось про себе важив, прикидав, міряв.

— Сказано, що без бога ні до порога! — підхопила покірлива Василина в побожності і смиренності.— Я на нього тільки одного надіюся.

Михайло сидів мовчки і дивився на ряд ікон під стелею. Прибрані лозою з вербної неділі, вони ураз немов ожили, промовили до Михайла такою дужістю, що зупиняє хмари, громовиці і град. Михайло вірив у чудодійну силу гілок на вогні, коли над горами знімались чорні тумани і припливали вихори. Тому, саме тому світної неділі і прихопив цілий жмуток лозин з церкви.

— А вона, сарака, і не хрестилася... Ци знає небожатко бодай оченаш? Ба ци знає богородицю? — раптом Михайло повів про невістку.

— Ой, вона тобі намолиться...— підхопила Пригариха, та втямила, що цим тільки розпалює вогонь на світлий і праведний великдень. Хвильку помовчала, помовчала. Йй уже думалося, що, певно, не одна Лариса у всьому винна, що, певно, її ніхто ні молитися, ні хреститися не вчив. Тому завернула в інший бік: — Коби хотіла, могла би навчитися...

— А що, коли Микула, неборак, вже коло неї забув слово боже?..

— Ой, ой! Всяко може бути... Але про неї кажу тобі: коли захоче, навчиться!.. Була би тільки іскра божа...— заспокоювала чоловіка Пригариха.

— Поговори собі... Кого не гнули, не наvertsали до молитви, доки був малий та дурний, того пригнути вже нелегко... І дерево щеплять, доки молоде...

— Може, й так...— вже не перечила Василина. Правда, вона виділа не раз, як сам Михайло на осередку прищеплював і молоді дерева, і такі, що вже молодими не були. Та й на цих щепи буйно проростали, на сонці та на теплих вітрах рвалися вгору. Минало кілька весен, дерево зеленіло, квітнуло, родило плоди.

— А чи воно навчене на яку роботу?

— Я так знаю, як і ти... Я її виділа на роботах стільки, скільки видів ти. Правда, не стану милостивого гнівити, я придивилася, як вона чистить картоплю... Кажу тобі, чистила не так, як газдівська дитина. Та виділа-м і те, що його пантрує... Коло його клина ходить... Він, неборак, ішов до ріки митися, а вона за ним, як тінь...

— Як воно з білого світу заплило сюди? — Михайло чухав потилицю.

— Зависилася легіневі на шию, та й готово. А він, дурний, замів чийсь кутки, замість того щоб із свого села взяти челядину...

— Гм... А ци принесла щось? Може, має гроші? Може, у пакунках щось таке дороге, що й світ не видів такого.

— Мені не сповідалася ні вона, ні він не хвалився, який маєток висватав.

— А нігті малює? — Михайло кинув несподівано ка-
посне запитання.

— Гнівити бога не буду і брехнею на неї не піду: нігті не малює.

— Але я, стара, видів: у неї губи памальовані!

Пригарисі відняло бесіду. Михайло дивився на неї і сам був не радий, що таке сказав. Василина сплотніла, замигала очима, наче щось зчепило в грудях, не давало дихати.

— Ти видів її з намальованими губами?..

— Видів.

— Може, тобі привиділося? А може, тобі хтось казав?

— Хто міг мені казати? Її ще ніхто в селі не видів. Я сам, своїми очима...

— Коли, де?

— Іду я, не подивуй, діля себе, а вони з малої світлички показалися. Я через поріг — і вони через поріг. Та таким, кажу тобі, на мене диколоном вдарило, що в носі запороло, в очах потемніло, в голові обернулося... Бо губи у неї — як давно у пані нотареві.

Михайло тільки головою поколисував, морщив чоло і вже стуляв губи, наче багато, багато ще було у нього слів для огуди. Та він всього помахував рукою, ніби бачив, що все синове на життєвій дорозі загубилося, що гаразду чекати годі. Певно, тому:

— Скоро вони загаздуються, коли на диколони, та на пахучі мила, та на червонило, та на всяке пuste мазило будуть заробляти...

— Ой розгаздуються! — Василина і собі бідкалася.

— Ой аби таке не чувати і не видати!.. Може, на диколон та на червонило й замозолять... На молочко, на солонинку — ні!..

Босими ногами Пригариха стояла на долівці. Вперезувалася тканицею з домашніх білих і чорних волочок.

— Іди, іди подивися! На пугер, на червонило, на пахнячило!..

Мовчки вийшла з хати. Постояла в сінях, глибоко втягала до носа повітря. Крім квашеної капусти, нічого не чула.

Пригара стояв перед вікном, дивився, як жінка ішла до хліва. Зникла в сіннику й тут же з'явилася, цупко тримаючи жмуток сіна на грудях, щоб ні стеблини не впало на землю. «Йй пугер, червонило на гадці не були. Йй такі дурниці не снилися!»

Поплівся знічев'я в сіни. Тут йому все ще вчувався запах білого бузку. Прудко задихав, широко розтуляючи ніздрі. Та дарма. Запахи, що їх чув, коли молоді ішли до села, геть вивітрилися. В сінях тепер владно

засів капустяний сопух. Вже було рушив до кімнати молодих, та завагався. Не те, щоб міркував входити чи не входити,— сина і невістки дома нема,— просто не хотілося порога тої кімнати переступати.

«Син мій! Хижа моя! Кожен куток тут належить мені!» — майнуло. І взявся за клямку.

Перше, що увидів,— заслінки до половини вікна. Білі, шиті з тонкого батисту, були зібрані великими складками на шворках. Кінці до віконних рам прикріплено цвяшками. Зовні заслінки ховали нутро житла од надміру допитливого ока, кімнату прикрашали, додавали їй дивної чистоти.

— Хто таке видів: вікна псувати гвіздками...

Над ліжком висіла рама.

З-за скельця на Михайла дивився Микулка, а до нього тулилася дівчинка.

— От воно як! То, брате, не фіглі!..— задивився по кімнаті, чи не висить десь бодай один і святий образ.

Охайно застелене білим покривалом із квітчастою в'язаною мережкою ліжко молодих нічим не скидалося на постіль в світлиці. Дерев'янка у великій кімнаті кострубатилася стеблами вівсяної соломи, на дещь застиглася барвистим покривцем і височіла чотирма подушками. З-під ліжка молодих нікелевими бляшками виглядав той самий чемодан, з яким Микула приїжджав у відпустку з флоту. В ньому привіз і годинник із зозулею. Пригара потягнувся рукою до чемодана. Підняв, поклав на табурета. Відкрив.

Чого тільки не увидів кмітливий Михайло в тому чемодані! Кілька ношених і кілька нових дбайливо прасованих сорочок, галстуки. Михайло галстуки вихопив з чемодана й гидливо теліпнув ними, увесь рум'яніючи. Хотів було непотріб кинути під ноги, потоптати.

— Дармовіс! Дармовіс! Козі на роги та до Хуста на продаж!..

Шерстяний шарф видався Михайлові потрібним. Він навіть уявив собі Микулку зимою: іде до села, шия обгорнута теплим шарфом, вітер і холод не пробираються до тіла. До вподоби старому прийшлися й рукавиці, бо кролячим смушком були підбиті. Такі бачив уперше. І хоч знав добре, що з ними ні до лісу по дрова, ні на грунь за сіном не підеш, коло хати не послужишся, зате похизуватися на криласі в зимові неділі і свята непогано було б. Ціла паперова шкатулка лез для бритви,

кілька брусків мила, помазок, бляшанка для води і щіточка для гоління, скляниця одеколону — увесь цей крам для Михайла видався нікчемним мотлохом і зайвими витребеньками. Дивився на нього не інакше, як на пустий дуригріш, зверхньо, кепкуюче і все привмляв:

— Свист у лист! Свист у лист!.. Де ся напас, там ся і витряс!.. Як люди виводяться! Боже милостивий, як люди виводяться!..

І пригадував збитого з дощок свого чемоданища. Давно, дуже давно те було, ще коли повернувся на Згарицю-Пригарицю з служби в артилерії. Але Михайло й досі пам'ятав запахи давнього дощаного побратима в той момент, коли відчинив його в цій хаті. Чемодан пах коломазю, реміняччям, мастилом для гвинтівок... Скільки після служби Михайло не бував по маневрах, завжди припасав і привозив на осередок для хазяйства щось корисне. Не так, як нинішні вояки...

Коли старий проревізував чемодан й зібрався було глянути по інших закутках, натрапив на пакуночок не то листів, не то якихось документів, що були дбайливо перев'язані стрічкою. Нігтями, як кліщами, розплутав вузлика. Поспіхом гортав папірці, що виявилися листами Василька до Миколи. Впізнав і ті, що писала Христинка, було кілька і таких, що їх карлюками-закарлюками вимучила в недільні дні після вечірньої відправи сама Василина. Мабуть, цю кореспонденцію Микола приберігав для пам'яті, тому не закидав. Потім Михайло став переглядати фото.

— Михайле! Де ти? — несподівано донісся Васишин голос.

— Я тут!

Під вікном мигнула тінь.

— Ти що тут загубив? — жінка вбігла до кімнати молодих.

— Ой, тут я справді загубив... Але я тут і знайшов! Ходи, ходи, небого! І ти порадуйся! Я вже тут цілий час завгураюся! Еге, яка забава!

— А я тебе по груниках видивляюся...

— А що мені по груниках — овець, телят пасти? — Михайло мигнув очима по кімнаті.— Дивися, які тут криволіни! — рукою махнув по громадці жіночих одягів.

В цій кімнаті Василина не була відтоді, як прибув син із невісткою. Глянула на вікна і згадала: в суботу, коли

старий уже подався до церкви, звідти було чути стрекотання машинки. Білі заслінки, певно, тоді саме і шила невістка. Кортіло глянути, що за скарб Лариса принесла на осередок, але не важилася переступати поріг. В серці тепер заскімлило, щось ворухнулося і вже забрало од неї спокій. Вона хвильку постояла, приплющила повіки, сперлася об одвірок плечем, наче мала ось-ось впасти...

Колись давно вона так просила Михайла, щоб купив швейну ножну машинку. Дуже хотілося їй мати на хазяйстві свою. Та й можливість була. Після того, як у Хусті на ярмарку за пару волів купець вилічив чотири тисячі крон на широку і тверду, ніби кований мідний таріль, Михайлову долоню, до них приступився агент по продажу першокласних швейних машинок фірми «Зінгер». Що не говорив, як не прихвалював машинку і саму фірму панок, як не просила сама Василина, Михайло гроші в жмені затис і не захотів розлучатися з жодною сотнею — агент готовий був дати придбання на виплат. Пригара казав, що йому треба купити пару малих бичат, сплатити податок, прикупити на хазяйство сякий-такий реманент, щось відкласти на всяк випадок.

Довго не могла забути Василина ту машинку, вона навіть снілась їй... Все тепер пригадалося в кімнаті молодих, як тільки помітила під стіною овальний футляр з фанери.

Підійшла, взялася миттю за віко, підняла.

— Та хіба це машинка? Я таку і в рахунку не маю. Колись... ото були машинки!.. А ця... — кепкуюче махнула рукою й заходилася закладати покривку на місце. Але зацілками в пази ніяк не могла трапити.

— Поламай, поламай! Дивися, аби ще корову мусай продати для шкоди! Зароби! — Михайло стурбовано говорив, а Василина ніяк не могла втоїрпати — справді чи покепкує.

— Коби-м тільки не заробила!

— То, стара, треба до Хуста, а може, до самого Ужгорода на курс іти, щоб навчитися з таким орудувати! То не для твоїх неписьменних простих рук.

— Коби не до Хуста! Ще скажеш — до Москви! — посміхнулася Василина, коли покривка зілкнула на місце так, як воно й годилося. — Гм! Що то за машинка! На такий ні холошень з домашнього сукна не пошиєш, ні порядної заплати не пришиєш... Для забави!..

— А чим не машинка? Чуже легко ганити. А в самої і такої не було,— задержувато сміявся над Василюю Пригара, бо йому прийшло до пам'яті і самому про той давній ярмарковий день, коли на самій торговці після продажу волів до них з Василюю приступився панок з ташкою в руці і різними паперами — на паперах були зображені всілякого сорту швейні машинки, виписана за них ціна.

— Еге... бо ти винен. Я могла давно мати не таку машинку... Коли вже не від агента, то бодай з тих, що їх пани в Хусті повідбігали, тікаючи перед нашими.

— Від агента як від агента. Маєш правду. Винен я, небого. Та що було чинити, коли пан від фірми тобі продавав машинку, а пан від податкового уряду гострі зуби на гроші вишкіряв... А на ті машинки, що їх хтось відбіг, я не лакомився. Та й не шкодую, що ти даремної не маєш. Дармовини з дороги я не піднімав ніколи ще і тоді, коли об неї спотикався. Бо до мозолів ані моїх, ані мого пня, ані мого діда і прадіда даремне не прилипало. Тому я легко спав і за свого життя не боявся, що хтось у мої двері вночі постукає! — викладав Пригара все, що думав, й тут уже сягав під ліжком за чемоданом-дощаником.

Чемодан човгонув дшищем по долівці, й Михайло відчув у ньому вагу.

— Видно, знову якесь залізяччя притягнув на осередок!

Василина хотіла вийти після вчитаного Михайлом, та цікавість притримала.

Якого тільки слюсарного інструментарію не побачила вона в чемодані, коли його відкрив чоловік! Тут поважно замигала холодна крицева громада різаків і рубаків, цікаво задивилися терпуги, терпужки, дрібні свердла і зубила, розвертки і шабери, ручні ножиці і клупи. Ціла купа різних лінійок і мікрометрів, ватерпасів і шаблонів, косинців і штангенциркулів блимотіла по протертих боках, то витягалася білим, рисками розкресленим полотном, погрозливо гострилася кінцями — шпичаками та іглами... Лещата і лещатка, притискачі і струбцині, гайкові ключі і ключики, ключища роззявлялися і шкірили щелепи, ніби тут же готові були вхопити запопадливо, чіпко, відгвинтити і закрутити, вивільняючи і затискаючи не на один рік.

— Дивися, що за інструмент! — Михайло здивовано.— І звідки у нього талант до заліза?..

— А в кого міг вдатися, як не в тебе?

— У мене?

— В тебе, в тебе! У кого видів кліщі, побивачки, обіручні ножі, свердла і долота? Кого видів бербениці правити, череп'янки дротувати? З тебе і похопив собі майстерство.

— То просто дзбани дротувати — не пуста забава з ключнками та сякими-такими залізцятками.

В Михайлові озивався майстер з кмітливим оком і жадобою вміти і могти якомога більше. З усього, що вміщалося в чемодані, поглядом вихапував пристосування — нарізати обручі і протикати в них дірки для заклепок, кліщі — притягувати і прищипувати дріт на дзбані. Глянув на клепака й тут же прикинув, чи твердий він, чи певно гартований. Молоток на око видавався справді твердим, та Михайло закрив віко чемодана.

Василина тим часом обмацувала плаття Лариси. Одне шовкове, одне напівшерстяне, кілька ситцевих висіли на саморобній плічці. Од стіни одяг був захищений прищипленою газетою, од кімнатної пилюги — притулений шматком недорогого білого полотна. На підвіконні Василина побачила шкатулку. Невелику, паперову, розмальовану в фіалковий колір, з бузковою гілкою на вічку. Відкрила. Взяла пучками порепаних пальців порошок й піднесла до носа:

— Пугер! — перелякано зиркнула на старого.

— Клади, жінко, геть, бо ще біду собі знайдеш!.. То мусить бути не лише добре, але й дороге!..

Шкатулку Василина зразу відклала. Взяла червоний футлярник, що був схожий на вежу. Крутила ним і сяк і так, тисла пучками з усіх боків, а футлярець не відчинявся.

— Еге, який дуригріш! От дурні небожатка!..— промовила, коли з цікавості помадою мазнула по долоні.

— То, стара, матеріал на губи!

— Тепер я все виджу. Добра невісточка у нас! Коли намалюється, то вже і сита, і одягнена буде!..

— Такій, небого, ні віника в руки, ні грабель, ні дійниці не давай.

— Така буде сита мастилом, пугером!

Михайло тільки рукою махнув і чмокнув губами на знак, що більшого глупства уже й сподіватися не міг!..

— Свист у лист!.. Свист у лист! — примовляв. Саме з того футляра і понесло пахощами, що не дали Пригарі спокою.

— Пий молоко! Іж хліб і солонинку — не треба ні мастила, ні червонила. Буде і рум'янець, і цвіт, і краса буде. Не треба ні пугеру, ні диколону. А якщо один чайок, то, правда, треба і диколон, і червонила, і мастила...— приходив сам до розуму Пригара й наставляв Василю.

Надворі пролунали голоси.

Василина мерщій футлярика з барвилком відклала і спритно підрівняла ліжко.

Хутко вийшли з кімнати.

Михайло для заспокоєння та умиротворення з полиці зняв біблію. Ліг під вікном. Василина вибралася на піч, бо геть-геть її брало студінню.

Крізь шілку для ключа з кімнати молодих на чорну земляну долівку падав п'ятаком струменець світла.

Пригариха крадькома ступила до дверей малої кімнати. Глянула на вікно, чи хтось не видить її, а знадвору до сіней вливалось тільки холодне місячне сяєво. Із світлиці чути гутірку Христинки і Василька. Та до неї Василина не прислухалася. Рада, що діти знайшли собі бесіду, а сама тим часом може зайнятися ділом.

Йй хотілося на власні очі побачити й опісля розповісти старому, як молоді моляться перед сном. Зігнувшись, припала до шілки. Лариса коло столика сиділа за книгою. Микола переглядав якісь папери з олівцем у руках. Пригариха раптом відчула лому у крижах, дарма цапкувала перед шілкою, чіпко тримаючись руками за худючі коліна. Постояла, постояла, далі приклякла.

Зненацька скрипнули двері великої кімнати.

— Мамо! Не ганьбитесь! — з докором Христина.

Тут же вибіг і Василько. Василина схопилася, притулила палець до вуст. Діти замовкли. Зайшли всі до світлиці. Пригариха покрутилася в хаті. Сидіння їй тут не було. Вхопила з ослона відро, дарма воно було не порожнім. І метнулася по воду.

Обережно, аби не дзенькнути дужкою, тихо поклала відро під деревом. Оглянулася. Василина чула, як щось важке лягає на груди. Вікно з кімнати молодих кидало слабе світло.

— Він мусить молитися!.. Та й вона мусить... Бо коли ні, на них впаде божа кара! Ноги поломлять на гладкій дорозі, руки покришать на легкій роботі... Милості їм не буде, і радості їм не буде...

Припала до шиби, вишукуючи бодай маленьку шпиринку. Та заслінка насліпо затуляла молодих від її жадібного ока. Тоді вона їмилася за гілляку груші, що вітами хилилася над хатою, і вицабала вгору. З гілляки побачила молодят у кімнаті. Зручніше вместилася, бо не знала, як довго доведеться цапкувати на чатах.

Пробрало холодом: вискочила босоніж. Обійнявши гілляку, трималася, аби не телеснути собою на обліг. Та ноги скоро почали терпнути. До того потріскана кора гострою жорствою врізалася в ступні, які за довгу зиму обм'якли після покосу, стерні і гірських стежин. А вона все дивилася, дивилася, як Микулка щось пише за столом. Певно, рахує. Ось він підвів голову, озвався до Лариси. Невістка навіть оком не повела од книжки. І це кольнуло Василену в самісіньке серце. «Ади, яка гонорна! Чоловік до неї словом, а вона і очима не дивиться».

В одну хвилику хотіла скочити з гілляки, походити під грушею, аби погрітися. Та коли майнула думка, що в кімнаті молодих світло може згаснути, холод кудись дівся. Її взяло теплом. Скільки вона там сиділа, і сама не знала.

Аж це хтось рипнув дверима, вийшов з хати. Причайлася ні жива ні мертва. Христинка пройшла до хліва, постояла перед сінником. Зникла на мить за причінкою. Побувала у дров'янику, а коли вийшла:

— Мамо! Мамко-о! Де ви? — тривожно загукала в нічній тиші.

Василина боялась одного: щоб дочка не звела вгору голову, не помітила її на груші. Дужче зіщулилася, притамувала подих, молила дівчину в думках, щоб та не просторікала.

А Христинка гукала, гукала. А потім замовкла і пішла до хати.

Василина заспокоїлася. Вона тепер дивилася тільки у вікно.

Ось невістка піднялася. Почала ліжко лагодити. Зняла покривало. Охайно склала. Потім збила подушки, зібрала накидки, відкинула одіяло...

Мимоволі в пам'яті Василені спливли картини тих давніх днів відразу після днини, як її привели на газдів-

ство до Пригар. Довго свекруха показувала свій крутий поров: Михайлові сама стелила на одній лаві, а їй веліла застилати собі іншу. Та ще спати вклала їх так, аби він лежав головою на схід, а вона головою на південь. Правда, Михайло тоді довго не засинав... Коли старі вже мандрували в глибокому спанку, тихо вставав, крадемці горнувся до неї на лаві... Отак у світлиці промучилися цілу зиму. Не скоро благословили їх старі для проживання в малій кімнаті. А на зиму все одно веліли перебраться до світлиці,— хоч довкола хачі були, старий Пригара скупився палити дрова у двох кімнатах...

Із стільця раптом встав Микулка. Пішов до дверей. Василина насторожилась. Ось-ось вони мали б вже і помолитися... Потім... потім дмухнуть на лампу і з богом ляжуть собі спати.

Василина з ревнощами, а разом і з певним замилюванням дивилася на невістку, коли та поверх голови знімала легкий одяг й опинилася в одній шовковій рожевій спідниці... Вона бачила, як син підійшов до Лариси, ласкаво усміхнувся, крилами розвів руки і молодицю обійняв. Потім нахилився гасити лампу... Далі Василина вже нічого не бачила. Бо довкола так стемніло, наче їй хтось чорну хустку кинув на очі. Вона поволі ворухнулася й почувала, що ноги подерев'яніли. Обережно почала злазити з грущі.

XIX

Куглицький прокашлявся, весь ніби підтягнувся і поправив рукою комірчик. Великий пругкий згорток поклав на східцях й тут же почав нишпорити по кишнях. В пальцях зазеленів твердими палітурками невеликий блокнот. Куглицький шелеснув листочками й нипав очима по дрібно списаних рядочках — шукав запис про дату народження дружини Фрола Феофановича.

— Так! Сьогодні у них день ангела! — вдоволено прошепотів, вхопив клунок і поволі чимчикнув угору.

У вечоровій сутіні мигнуло світло ліхтаря з-під самої стелі, падаючи мляво на мосяжну, до блиску начищену табличку, що була охайно пригвинчена мосяжними гвинтиками на чорною дерматиновою подушкою оббитих дверях.

Куглицький потягнувся до дзвоника на одвірку. Та відчиняти ніхто не поспішав. Зсередини долинали трамтарарами радіоли. Куглицький завзятіше тиснув на гудзик дзвоника. Почув човгання пантофлів по прихожій. Чинно по черзі клацнули замки, хитромудрі защіпки.

— А, раді бачити! Просимо, просимо! — огрядний господар при першому погляді дещо здивовано, зате широким рухом лівої руки од себе ніби стелив дорогу Куглицькому до гостинних покоїв.

Ножиськами Куглицький дрібно тернув по рогожі. Клунка пропускаючи вперед, ступив до прихожої. Зирнув на вішак, чи, бува, хтось його не випередив. З кухні висунула голову розповніла, кругловида жінка з персами, що піднімали геть-геть високо догори атласний халат у великих ружах.

— А Проскудія Протасіївна?

— Щось нездужає половишка! — придумав Куглицький на запитання господині.

— Шкода, шкода!..

— Ай-яй! А як хотіла бути!.. З Таїсією Панкратівною особисто чоломкнутися... а так тільки через мене...

Знявши хутко пальто, гість причесав залишки чуприни і попростував за господарем до вітальні. Фрол Феофанович поспішив до радіоли, а Куглицький мигнув оком по столу, що був до краю завалений різним харчем. Кокетливо звідтіль підморгували пляшки з горілкою і коньяками, красувалися пироги і начинки, спокусливо лисніли балики і тушки, ковбаси і чудернацькі салати — готування і рецептура окремих у Таїсії Панкратівни трималися у строгому секреті.

Радіола потягнула якусь мелодійку ліниво і дрімотливо, наче грала з примусу.

— Може, партійку в шахи толканьом, доки Тасюльчик марафет наведе? — господар тут же присував стільця до невеликого квадратного столика, який і сам був поділений квадратиками.

Фрол Феофанович охоче грав із Куглицьким: партнер рідко вигравав. Навіть маючи явну змогу на виграш, рахував за краще здаватися.

Чоловіки заходилися розставляти фігури. Шикувалися чорні й білі, коли раптом на порозі стала Таїса Панкратівна. Гладка в лиці, причесана, накучерявлена і

напахчена, вона вся блискотіла і сяjala, наче полічка в парфюмерній крамниці.

— З днем ангела! З днем ангела, дорога Таїсіє Панкратівно! — кинувся назустріч Куглицький, розпливаючись у посмішці. Він схопив простягнуту руку господині, цмокнув повними губами, защебетав із тої опери, з якої щебечуть при віншуванні довгих літ віку, здоров'я, бадьорості і негаснучого цвіту молодості, дарма імениннику давно перевалило за четвертий десяток.

Принагідно Куглицький не забув виплеснути комплімент, що Таїса Панкратівна не тільки ні в чому не змінилася порівняно з минулим роком, а й порівняно з п'ятьма роками, щось гурторив про еліксир молодості й готовий був випитувати про секрети, як це триматися при такій молодості і красі, не минув можливості видати похвалу і на адресу статечного Фрола Феофановича. Закінчив припасеним: «У доброго мужа жінка — як ружа!»

Після всього смикнув з долівки в прихожій пакунок і заходився розв'язувати шпагата. Фрол Феофанович і Таїса Панкратівна з цікавістю дивилися, як спритно орудував гість.

Куглицький чітко, ніби не просто розстилав, а щось ділив, роздавав, вхопив руками краї народного мистецького витвору і розгорнув на всю довжінь і широчінь. Ковдра розцвіла цілим щедрим квітником. Якусь хвилю всі трое стояли ніби в полоні, коли першою вирвалася з тенет господиня:

— Який сюрприз! Гранд сюрприз! Оце так штука!..

— А де ви його... того... Не в музеї грабунок був скоєний? — знаходився і Фрол Феофанович.

— Що ви, що ви? Страх як люблю народне мистецтво!.. Це моя... Ну, як вам казати, просто стихія... Сувенірчик для іменинниці добув власноручно на Верховні... Там такі умільці!.. Ай який славний народ!..— При цьому у нього ледве не вихопилося ймення Петра Каліни. Та вчасно затнувся.— То я її, цю, так би мовити, ковдрину, у прославленого на всю Гуцульщину майстра роздобув... По спецзаказу і по спецмалюнку ткалася... Задеренчав дзвінок.

Господар кинувся стрічати нових гостей.

Михайло Пригара вийшов з хати, глибоко вдихнув повітря і вловив лоскотливі пахощі землі. А вона привітно стелилася облогами по схилах, чорніла обніжками копаниць, що були місцями обведені кошарами-гороженицями, чекала господаря з насінням для ярювання. З кожним роком копаничок стає, як бач, більше й більше, вони піднімаються вище й вище в гори, під саме верховинське небо.

— Чортів рогатих по тих ґруниках до плуга запрягти! — примовляв Пригара, відвертав зір і вже з ниючим боєм дивився на свою нивку, що чорніла десятками літ удобрюваним ґрунтом. Казна в які часи котрийсь з Пригар підняв цілину, засіяв, потім залишив переліг для відпочинку, а далі вже переорав, щоб на довгі літа орати плугом, боронувати, засівати, жати...

В стійлі заіржав Циган — вчора з ферми приведений кінь.

Михайло пішов до сінника. Пригорщами накидав у відро вівса й підніс коневі. Дався під дашок з боку хліва. З глибоко вверчених двох ясенових чопів зняв борону й поніс до ниви. Ступав поволі, випростуючи ноги в колінах, щоб, боронь боже, не гепнутись ницьма на землю й не добути собі каліцтва.

Коли повернувся від нивки до хліва, кінь усе ще хрумкотів вівсом. Пригара нагорнув м'якого огороднього сіна, — для оранки по давній добрій звичці беріг поживного корму, — кинув до ясел, а сам ще мав знайти плуга. Реманент з часу, як організувався колгосп, ретельно ховав під ветхими, щербатими колесами, під полудрабками та іншими частинами воза, а зверху прикидав ськими-такими дошками, дранцями, в'язками держалн та грабилн. Довго розбирав непотріб, доки добув ще не облісілий від заводського фарбування залізний плуг. Плуг озвався бадьорим дзеньком. Михайло обережно виніс його до двору. Ще викотив теліжки із тим зосередженим заповзяттям, що до газди приходить тільки тоді, коли має пробуджуватися весняна рілля...

Напоїв і вивів із хліва шестирічного вороного коня. Циган сторожко піднімав копита, незвично переступав високий поріг. На світлі озвався бентежним іржанням, великими очима застиг на хаті, з якої саме виходила Пригариха.

— Під що будеш орати? — з пригорщею зерна для курей на порозі явилася Василина.

Не відповів. Одягнув на коня упряж — саморобну, зате певну, наполовину із сириці, з посторонками-ланцюжками. Грудастий, лобастий, з короткими чіпкими ногами вороний іржав знову.

— А що іржеш? Не бійся, на цьому дворі було колись і по два такі, як ти! — докорив Михайло.

«Ти під що зібрався орати?» — муляли слова господині Василини. Він проганяв їх довгим батожищем, бо хотів до кінця віддатися оранці. Вона для нього завжди була святом і тою дивною радістю, що виливається у велику золоту ланку, яка міцно в'яже селянина до землі. Земля в цю пору сповнювала Михайла силою і снагою, повертала молодість. Він забувався, бо увесь ставав не тим, ким був влітку, коли жав, крутив перевесла і в'язав снопи, ніс до мочила горстки конопель, косив, сушив сіно, складав його до оборогів... Був не тим, що восени і зимою... Навесні він увесь ставав творенням, що в ньому саме починалося і щедре літо, що в ньому була таїна багатії осені. Тому завжди сам по веснах не тільки сповнювався трудів і не міг знати втомі, але ніби і сам був світлою надією уже цілого року...

А нині дума пішла за ним, як ворона за плугом, — докучлива, болюча, навісна. Бо думав уже не тільки про весну, про врожай. Думав, що скроплену потом предків, його власним потом Згарицю-Пригарицю оре востаннє...

Ось простелилася борозна. Рівна, довга, покришена ступнею: Михайло раз від разу налягав ногою, коли від лемеша стовбурчилася чорна скиба. В лівій руці тримав батога, та ним не похвиськував: худобина видалася чемною, сама ішла в борозні, сама поверталася в кінці нивки — тільки віжками в правій посіпував, даючи знак.

Кінь вигинав тугого хребта, злегка пофоркував і помахував кудлатою гривною. Михайло вслухався в спокійний хрускіт заліза у ріллі. Борозна клалася до борозни поволі і певно, а Михайло немов писав рядок до рядка у велику книгу. Він бачив перед собою не просто хребет коня, уява переносила його в ту далеку днину після зими, коли вперше імівся за чепіги плуга хлопчиком-підлітком. Борозна, правда, тяглася тоді незугарно, але він у всьому хотів бути як батько. Ішов, злегка нахилиючись, падаючу скибу спритно підхапував ступнею. Чоло його рясніло потом, на верхній, злегка вкритій пухом

губі виступала сіль. Він пригадував тепер, як сиві воли ішли бродом, коли їх одної осені гнали на ярмарок до Хуста, і як в плузі потім змахували головами виплекані на осередку гарячі сиві коні...

— Го-го-гов, Михайле!

Смикнув віжки. Зупинив Цигана. На протилежному березі саме навпроти нивки стояв невисокий, в сірому одязі чоловік. Михайло примружив очі і тут впізнав отця Пафнутія.

Від хати до човна якраз біг Василько. Михайло гойкнув, щоб син переправив попа на осередок. Отець Пафнутій побачив хлопця і сам поспішив до переправи.

Поки Василько перевозив через Бистру гостя, Пригара вів Цигана в борозні.

— Боже помагай! — здаля привітався піп.

— Най і вам бог святий та ласкавий помагає!..— дякував Михайло духівникові і вже підходив до кінця ниви.

• — Тпру-у-у! — зупинив гарячого коня і перевернув плуга боком.

— На картопельку?

— А бог святий та праведний знає!..— знехотя махнув рукою Михайло, намотуючи відпущені віжки до чепіги.

— Сідайте! Відпочинете ви, відпочине й худобинка! — повеліваючи-радячи промовив піп.

— Ореться легко. Худобинка не заморилася.

— Кажете, на картопельку!..— знову духовний отець.

— Еге! — Михайло неспокійно показав очима до біліючих дощок барака. Тут земля була розкопана, берег роз'ятрений породою — каменем із підземелля..

— Все у руках милостивого!

— Гм... У милостивого?..— ніби погоджувався, ніби запитував Михайло, та сказано було так, наче промовив: «Все пропало!»

Піп вловив сумніви Пригари й відразу:

— То чого орете, коли віри у вас нема, що тут вам буде рости і цвісти? Чого сіяти збирається, коли думаєте, що тут не вам буде зеленіти і плодити?..

— Чого орю? Чого сію? Га!..— нахмутив брови Михайло.— Бо не можу інакше... Бо прийшов час, аби її орати та й аби засівати. А кому зійде й зацвіте, кому той хлібець буде на пожиток — то вже не в моїх руках...

— Ви, Михайле, чоловік мудрий. А кажіть мені: чи був такий, аби із тої садовини не хотів їсти, яку сам посадив, прищепив, виплекав?

— Такого не було. Але був не один і такий, що зерно колосом його тішило, а він із того зерна хліба в роті не мав...

— Було і таке...

Михайло зітхнув.

Чоловіки помовчали. Отець Пафнутій приступився до Пригари. Його рука запахла дивно ладаном, коли поклав орачеві на плече:

— То ми вже дуже далеко зайшли. У наш час все може бути... Тому чоловік і мусить пам'ятати, що є нива, на якій ні посуха не сушить, ні град не б'є, з якої і злодій не краде... Кажіть мені, як ваш Василько? Я недавно з ним заговорював, але шибеник чинився, що не чує. А благочинний просить від мене відповідь, бо від нього просять вище...— отець Пафнутій повернувся до того, з чим, власне, на Згарицю-Пригарицю прийшов.

Михайло мовчав.

Кінь пощипував пророслий моріжок, раз у раз струшував головою — хотів збутися упряжі, що заважала. Він по зеленому облогу геть-геть відтягнув плуга, та Михайло цього не помічав. Бо перед ним малювалася днина, коли висікав для будівельників точило. Бачив, як бризкає щєбінка від плескуватої брили, як Василько бив по обушку долота молотом. Михайло ураз побачив і той струмок червоної крові, що потік на відсічені дрібні камінчики...

— Ні! Мій Василько попом не буде! Говорив я з ним і сьак, і так, і перетак... А легінчук як криця — ні та й ні!

— А чому?

— А тому, що у нього, видно, талант писано не такий від роду... Ну, то що з ним діяти? Грозити? Бити?..

— Бити не бити, але й... Коли когось до божого діла бійкою треба навертати, там вже і сатана недалеко.

І тут настала та хвилина гнітючої мовчанки, коли вже ні піп, ні Михайло не знаходили слова.

— Циган! Тпр-ру-у! Тпр-ру-у!..— Пригара нарешті вихапувався з провалини й давався за плугом.

Отець Пафнутій хутко пішов до переправи.

— Тпр-ру-у! Цигане! — котилося осередком завзяте Михайлове...

— Ой кумичко люба та ласкава! І не кажіть нічого, і не думайте нічого. Вона собі склала руки та сидить як ковбан, а він, неборак, із серцем дався дрова колоти. Та коби з молитвою, коби з гадкою про милостивого і святу матір, таке би не сталося, бо сатана не мав би моці над грішним. А то воно великодня суботиця, старий, най бог святий прийме, пішов помолитися, мої руки щось роблять, язик шепче молитвицю, а вона крутить машинкою. А він, неборак, видить, що ми не в миру, не в злагоді, та й гризе його неспокій... Та так, сарака, і постраждав... Щастя, що ока не вибило...— щebetала Пригариха, повертаючи з головної дороги до човна. За нею чимчикувала пригорблена, з торбою за плечем, завита до теплої чорної хустки, в сіряку, взута до постолів-змітків стара Авдотя Воронич.

— Ой, так, так, кумичко! Правду кажете, без бога ні до порога! Хто на нього уповає, хто на нього має гадку і тоді, коли сонечко сходить, і тоді, коли заходить, того милостивий рятує від усякої пришти... А коли чоловік про нього забуває, на челядника чатує рогатий. Бо той,— не мав би моці, як жаба хвоста,— тільки й дивиться, як би від чоловіка бог лице одвернув. Та й тоді чорт має над чоловіком силу...— дрібно притакувала Авдотя.

Вони стали до човна. Пригариха сіпнула ланцюг, блок стрибнув із місця. Човен поплив до лісового берега, хлюпочучи чистою водою, що набігала. Куми мовчали, бо гук води глушив голоси. Та тільки-но вибралися на берег і пішли стежиною, що вже проростала травою, знову загомоніли. І так до самої хати.

Ясна днина знялася високим сонцем, чистим блакитним небом. Травиця на обочинах, пророслий чубатий моріг, де торік ночували вівці,— все, все пахло полем, садом, лісом.

Пригариха на хвильку зупинилася. Взялася за груди рукою — серце калатало, а повітря не вистачало. Віддихалася. Коло неї смиренно поникла Авдотя.

— Отак, дорога кумичко! З дітьми май журу тоді, коли вони малі та нерозумні, май клопіт і тоді, коли великі...— ніби потішала куму Авдотя.

Василина зазирнула у вікно, заслоняючи дашком долоні очі. На ліжку снопом лежав Микола. Пов'язка

біліла на голові, лице червоніло нездоровим рум'янцем.

— Спить, кумичко! — прошепотіла тихо.— В кімнаті нема нікого, а ми своє діло вчинимо!

Обидві переступили хатні пороги.

Кума Вороничка поклала торбину на лаву.

— Сідайте, кумичко!

— Най у вас добро сідає! — гречно відповіла й повела зором по іконах.— Я хотіла би діло на пожиточок та на хосен вчинити і йти собі з богом праведним...

— А що, кумичко, вам треба до діла?

— Мені головку часнику, ватри та й відро водиці, бодай святилася.

Василина хутко знайшла в коморі часник. Подала кумі Авдоті воду у відрі.

— Може, кумичко, водиці вам свіжої?

Авдотя глянула на вікно, чи хто не йде.

— Ні, кумичко! Так би божі на хосен, добра і несвіжа водиця!

Вона заспішила. Йї самій хотілося швидше стати до врожіння.

Василина в запічку знайшла ветху покривку з горшка-бляшаника, з плити нагорнула жарин — гаразд, що трималися під попелом. І куми вже поволі пробиралися через сінешні пороги до малої кімнати. Там горілиць спав Микола.

— Спить твердо, небожатко,— шепнула Василина за-спокійливо. Кума притакнула головою й собі опинилася в кімнаті. Вхопилася за кінчик хустки, тугіше стягнула її під видовженою, перетнутою трьома зморшками бородою й насторожилася.

— Ба, кумичко, будити його ци най собі спить? — пошепки питала Пригариха.

— Най спить, най спить! Так би божі на хосен! — припросила Авдотя й тут же заходилася трощити зубці часнику колодкою ножа.

Коли на табуреті з'явилося зеленувато-біле місиво, Авдотя згорнула його до відра з водою. Витерла ніж об полу спідниці й потяглася за покривкою-бляшанкою, на якій уже сірим попелом бралися загасаючі жарини. Щось шептала, придмухувала, складаючи губи малою воронкою, від чого під носом і на бороді густо збігалися зморшки. Далі мовчки повела рукою до Василини, три-

маючи покривку з жаринами над відром. Василина догадалася, вхопила з табурета ніж і подала Авдоті.

— Ні дев'ять!..— шепнула Авдотя й кінчиком ножа сунула жарину до відра. Вуглик невдоволено засичав, зчорнів увесь і сплив на воді.

— Ні вісім! — промовила пошепки Авдотя й іншого вуглика штовхнула кінчиком ножа до відра.

Василина побожно дивилася, як на ворожінні гасить вогонь Вороничка, вслухалася в кожне слово, і їй уже здавалося, що надто простою і нехитрою справою є таке лікування.

— Ні сім... Ні шість... ні чотири... ні три...— жарини падали до відра й чорніли, спливаючи...

Раптом під вікном мигнули дві жіночі постаті.

Василина заклякла. Їй хотілося, щоб на куму ніхто не наскочив. А Вороничка чинила своє. Вона довела лічбу до одного. Потім почала знову з дев'ятої жарини, відвертаючи болі і недуги од Микулки,— годилося трикратно по дев'ять жарин пустити у воду. Саме в цю мить на порозі застигла зачудована Христинка. Розпашіла, рум'яна, із світлим волоссям, з неслухняним пасмом на чолі, збуджена ніколи досі не баченим. За нею здивована Лариса.

— Мамо! Що ви за дурниці такі придумали? Зараз доктор має прийти, а ви якусь ватру відгашуєте! — сердитим голосом дорікала Христинка.

Пригариха хмуρο вп'ялася очима в доньку. Кума застигла з ножем в правій руці, тримаючи в лівій покривку.

Ворухнувся на ліжку, розплющив здорове око, боляче посміхнувся Микула. Він озирнувся по кімнаті, бо відразу не знав, що тут коїться.

— Що сталося?

— Так би божі на хосен! — схопилася Василина рятувати.

— Не пускайте, мамо, з мене і з себе сміху! От мені дохтори знайшлися! — Микула встав на ліжку й сперся на лікоть.

— А ви що, небожата, знаєте? Вам коби танці та музики... А впадете в неміч — жура не вам, а старшині... Бо її серце болить...

— То, мамо, і так не допоможе,— поспішила Христинка.

— Ти знаєш! Ти ще, небого, не жила... Ти ще нічого не виділа...

— Ой мамо, мамо... Хіба ворожка тут щось вдіє? — прикро собі головою похитав Микола, повівши зором до відра. — То воно мусить переболіти, розійтися...

— А ти звідки знаєш, що не pomoже? Не так буде боліти... Та й скоріше загоїться...

Микола поступливо посміхнувся й знову опустився на подушку.

— Треба, небожата, вірити, що pomoже. Тоді й pomoже! — нескладно повчала Авдотя.

— А моїй мамі, прощена би, помагало? Помагало! А мені помагало? Помагало! Рятувало, коли боліла голова, коли ружа палилася. Не лише челяднику помагало! І корівці помагало, коли постріл її напав! — Пригариха поспішила на підмогу Авдоті...

— Так помагало, як мертвому кадильниця! — промовив спокійно Микола і заплющив очі.

— Коли не помагало, то і не шкодило... — мати все ще не здавалася.

Жінки хвильку постояли мовчки. Христинка підступила до стіни й не зводила очей з відра, з покривки-бляшанки, що на табуреті сіріла понелом. Лариса дивилася на чоловіка, і в її голові громадилися думи, як би саме од цих ліків щось не пригодилося... Вона не знала, що чинити. Братися за бляшанку чи вносити відро.

— Ідім, кумичко, так би божі на хосен! — промовила Василина й сама взяла бляшанку з табурета.

З ножем в руці потяглася за господинею Авдотя. Коло порога вона хитрувато зирнула по Ларисі й зникла в сінях.

— Що собі випросять від бога, те їм дасть. Які дурні, небожата. А докторові би готових грошей купу висипати, аби якихось порошоків дав од болю... Тільки хто знає, допоможуть вони ци не допоможуть... — промовила Василина, коли опинилася в світлиці.

Запросила куму сісти. Потім крутнулася коло мисника, щось шукаючи. Вхопила прокурений черпак і вийшла з кімнати.

Барилася недовго. Повернулася з горища з платнею.

— Держіть, кумичко, тайстру. Най вам дам ваш заробочок.

Авдотя схопилася з лави й наставила торбу. Василина жменями взялася за вінця черпака так, щоб яка зернина не покотилася мимо. І висипала квасолю Авдоті.

— Най бог прийме!.. Най бог прийме і за померлих, і за живих..— примовляла Вороничка, зав'язуючи плетений з волочок барвистий баур на торбі.

— Ба ци поможе Микулці... так би божі на хосен! — Василина питала занепокоєно, коли Авдотя бралася за клямку кімнатних дверей, щоб виходити...

— Тільки бог святий знає... Коби-м була обернулася тричі, то би-м знала, що поможе... А так...

Жінки ішли до переправи.

XXII

Не допомгла Миколі ворожка. Даремними були і надії, що болі минуть самі собою. На осередок привезли лікаря. Той оглянув хворого, велів колгоспним газиком відвезти до лікарні.

Лариса без діла не засиджувалася. Крутила машинкою, прошиваючи дрібну строчку. Вишивала біля вікна та поглядала, чи, бува, не йде Христинка. Дівчина все частіше ночувала вдома — спала з невісткою на одному ліжку. Марно мати поглядала на неї косо.

Якось Лариса від річки поверталася з жмутком весняних квітів для Микулки, коли з хати вийшла Василина. Хлюпочучи в дійниці водою, свекруха невдоволено похмурилася на молодицю.

— Ходи, ходи, небого,— змусила невістку прискорити крок.

Молодиця поспішила.

— Ти, небого, не косичками забавляйся. Думай про якусь роботу. Еге, Микулка впав у неміч, я вже слаба та недужа, а старий на всіх нас не наробить. Якось треба і про життя думати. Дав бог весну, там осінь, зима прийдуть...— з далеких і водночас близьких доріг почала свекруха.

Лариса стояла, опустивши руку з квітами.

— Корівку доїти знаєш?

— Та бачила, як доять...

— Коли, небого, не знаєш, научишся. Ходи зі мною до хліва! Порядній газдині треба знати всяку роботу...

Невістка слухняно пішла до хліва за старою. Перед порогом Василина зібралася гулькнути невістці на руки водою з дійниці. Та тільки згадала про норов корови, як мовчки подала невістці дійницю й сама наставила пригорщі. Хлюпнувши на долоні раз, вдруге, Василина ви-

терла долоні рушником, що висів у хліві на цвяшку. Заходилася сідати на малого ослоника.

— Сідай, небого, на поріг та дивися, як я буду доїти Сернайку. А потім і ти подоїш...

Лариса не сіла. Рукою взялася за одвірок, сперлася на нього плечем й так готувалася засвоювати свекрушину науку.

Тільки стара жменею подала води на дійки — корова затанцювала, вихнула задньою ногою.

«То я ще біди собі знайшла би... Корівка пешена, а воно, небожатко, в тяжі ходить...» — Василина думала й ребром долоні махнула хреста над вим'ям.

— Мала, мала!.. — ласкаво приговорювала до корови і знову гулькала води на долоню, щоб обмити дійки і вим'я.

Неспокійна при доїнні, Сернайка махала хвостом, бочилася, тупцювала.

Пригариха спершу і сама не знала, звідки цей неспокій у худобини. Все з корівкою пригодилося після того літа, коли під Тяпешем її випасала Христинка. Вечорами, бувало, дівчина сяде корову доїти й почне співати. Навколо тихо, тихо — вітерець не колихне гілкою, не шелесне листочком. Одна ватра в колибі потріскує та на шиї Сернайки дзвінок зрідка — дзень-дзень, дзень-дзелень... А Христинка цілу низанку коломийок виспіває. А корівка молоко припускає та припускає і вже стоїть як вкопана. Коли Сернайку привели з Тяпеша, доїти її пішла сама Пригариха. Корова на господиню бочилася, до себе не підпускала, танцювала. Василина і примовляла, і припрошала, і тисла дійки, а з них всього цяп, цяп, та й годі... Нарешті корова ногою так хвицьнула, що дійниця полетіла до самого порога. Зопалу Пригариха вхопила дерев'яну лопату, але в ту мить на порозі явилася Христинка. Бити корову дівчина не дала — вихопила від матері з рук лопату. Сама сіла її здоїти. Та корова спершу і їй не припускала молоко. Дівчина почала тоді співати, як на паші. І молоко потекло цюрками. З того часу на доїнні Сернайку забавляли співом.

Та Пригарисі зараз не до пісень. Вона поволі береться за дійки, натискає, а з них всього — кап-кап, кап-кап. Василина знає: досить проспівати коломийку-дві, як корівка подобріє. Та не співається їй. Бо за спиною стоїть дружина Миколи.

— Ня, мала, ня! Дай, небого, молочко, дай... Припусти бабці молочко, припусти!..

Все марно. Сернайка бачить очима, поступається задніми ногами до рубленої стіни, а за нею разом з ослоником цапкує прискоком і Пригариха.

Взагалі Сернайка до співанок невибаглива. Бувало, господиня не мала дяки шукати в пам'яті співанку по співанці, тому співала все одну та одну. Співала без кінця, аж поки корова не подоїться. А інколи Пригариха з одної так розспівається... Бо і вона не любила одних пісень і вранці, і ввечері. Тому поверталася до дитячих пісенних забав коло ягнят, коло корів на паші, спливали в пам'яті пісні дівочькі весільні, а далі вже коліскові. Таке ставалося з Василюю при доброму настрої...

— Ня, мала, ня...— марно Сернайку заспокоює Василина.

Враз наче забула, що поблизу невістка.

Ой заплачеш, біла дівко,
В перший понедільник,
Як ти будуть ізнімати
Із голівки вінчик.

Та заплачеш, біла дівко,
В перший уторочок,
Як ти прийде до голівки
Сорок загадочок.

Та заплачеш, біла дівко,
У першу середу,
Як ти вдарить лиха біда
В личко ізпереду...

Проспівала ще про четвер, затигла собі лагідно про п'ятницю, а потім вже довела пісню до самої неділі. Бо і цей день приніс свої біди і негаразди...

Раптом Василина замовкла. Задумалася, застигла на ослінчику. В серці кипіло, збиралося виром, бунтувало... Оглянулася до порога, а Лариси нема. І тут їй згадалося:

За того ня, мамко, не дай,
Де бук та де явір,
Бо там стара — як чортиця,
Старий — як диявіл...

— Не при худібці згадувати! — хутко перехрестилася, вицяпуючи до останньої краплі молоко з дійок. Потім

благословила вим'я, щоб за ніч босорканя не мала приступку, щоб корова ранком стала на ноги в здоров'ї і миру. Відставила ослінчик під стіну і вийшла з хліва.

Лариса прилягла на ліжко, не скинувши одягу. Думала, що трохи відпочине і встане. Та незчулася, як сон склепив повіки. Прокинулася, коли в кімнату пробиралася холодна сьітанкова тиша. Схопилася з ліжка. З табурета на підлогу полетів емалевий кухоль — молоко розіллялося. Як бач, свекруха внесла й кусень хліба, що лежав на табуреті.

А на столі в'яли квіти...

XXIII

Пригара щось шукає по двору. Заглянув у дров'яник. Тут гупнув жердками, держалнами, колотими бильцями. Хутко вийшов і дався за хату. Приглянувся до кілків, до колотвиць, оборожин. Під стіною хати щось лежало ще від батька, щось трималося від діда — добрі були газди, на хазяйстві любили мати всього із запасом. Тому і не диво, що за хлівом, за хатою чекала свого часу і грабова колотвичка для топорища, і ясенова для валка-граблиця, зберігалася в'язка ліскових грабилн і держалн для вил. Все тут було складено з тою ретельністю і дбайливістю, яка припасене захищала від дощів, приборігала для потреби і послуги на довгі літа.

Пригара силою добув два держална — були прикладені колотвицями, в'язками, різним дріб'язком. Взяв під пахву і дався в дальші розшуки. В купі викинутого з вжитку посуду під стіною за хатою знайшов двоє відер. Хвилину постояв біля зеленого барвінку, що густо встелив землю, розрісся, а влітку має розквітнути хрещатою блакиттю.

— Ожениться чорт! Ожениться!.. Все тут прийдеться або залишити, або переносити до нового обійся, в нове гніздо... А кому?.. — на цьому слові Михайло застряв.

Сягнув рукою за відрами, оглянув. Днищем поставив до сонця, аби розгледіти щілки.

— Не біда! Ще послужить... Шкода, що дужки Василь зняв. Знайшов на них потребу...

Бере відра, несе до самого дров'яника. Кидає на землю надібок і зорить по схилу. Ген-ген чорніє свіжою скибою нивка, котру виорав Циганом під картоплю. Над

ріллею здіймається ранковий випарок. Дивиться Михайло, й від раптового задоволення душа мліє...

— Хто бог велій, яко бог наш, ти еси бог, творяй чудеса...

Уже схопив чіпкою рукою горщик-залізняк, іншою шукає молоток. Нетерпеливиться майструвати! Потім обіручним ножом довго струже держално. Обтесаним помахав у повітрі од себе, бо хотів знати, чи для руки і роботи буде зручне. З поміччю старого цвяха приладнав держално до відра — і черпак готовий.

Сонце підхопилося над горизонтом.

Пригара жмурить очі, дивиться, як пішла з-за гори днинка. З Ларисиної кімнати долинає туркотання машинки. А он і сама невістка відгорнула фіранку, певно, хоче побачити, хто гупає. Угледіла свекра — враз відійшла од вікна. В цей час із хати вийшла по дрова Василина. Зупинилась біля Михайла. Задивилася на майстрування і похмурила брови.

— Най бог святий йому відпустить гріхи,— промовила, бо пригадала далекий весняний ранок. Її свекор, як тепер ось Михайло, рихтував двоє відер до жердок. Саме перед цим дров'яником. Хотілося тоді спитати, що готує, та стрималась. Бо за м'ясниці впізнала натуру старого: його можна було тричі запитувати, щоб відповів раз. Та й нащо було довідуватися, коли того самого ранку про все дізналася. Відтоді їй і відомо, для чого на господарстві можуть знадобитися два черпаки із старих відер.

— Майструеш? Старий, прощун би, талант тобі залишив...— кинула докірливо, відаючи, який екзамен готується для Микулиної жінки.

— Нині буде видно: газдиня наша Параска чи не газдиня! Нині буде для неї екзамент!..— притискав Пригара на останньому слові.

— Дивися, дивися! Ой-бо корінь пригарівський... гіркий і крутий!

Була мить, коли хотіла сказати, щоб не творив комедії, не пускав сміху не тільки по собі, але й з осередку між людей. А далі поміркувала, що великого лиха не буде, коли старий візьме молодицю для господарської науки до рук твердо і відразу. Зрештою знала: нема того, хто відвернув би Михайла від задуманого.

Зникла за порогом.

— Тут тобі буде не до пугеру! — Михайло помахав готовим черпаком застережливо.— Тут буде тобі не диколон у голові! Не червонило буде тебе кортіти...

Снідали мирно.

Старий сидів на своєму місці, під іконою святого архангела Михаїла. Невістка на лаві, де звикла спати Христинка. Василина примостилася на вичовганому табуреті — на ньому снідала, обідала і вечеряла в будень та свято.

На столі лежала велика миска вареної в мундирах картоплі. На сковороді сварливо шкварчали кусні сала, кружечками жовкла цибуля, в трьох кухлях біліло незбиране молоко.

За картоплиною сягнув старий першим. Копирснув зчорнілим нігтем, обдираючи сірого мундира. Тицьнув пучками до дерев'яної миски — взяв солі і їжу притрусив. Далі вже націлівся на вишкварок. Смачно ворущачи на підборідді адамовим яблуком, поніс поживу до розтуленого рота. Морщачи лоба, спокійно обертав щелепами, так же спокійно ковтав і брався тут же запивати квашею. Зосереджена вся, їла і Василина. Здавалося, що сніданок їй іде на смак не дуже, бо весь час була дивно зосереджена — поглядала, а чи не треба щось подати на стіл для чоловіка ще.

Невістка невміло орудувала ножем по картоплині, перебирала нею в руці — гаряча обпікала пальці. Ларисі здавалося, що кожен її неоковирний рух старі бачать. Насправді вони були зайняті своїм ділом.

Приправлену жиром і цибулиною картоплю часто запивали з бляшанки молоком. Пригара їв так смачно, що і ситому хотілося б сісти до столу. Молоко тягнув з великого кухля згодом, що аж виляски неслися по хаті. Тільки якась крихітка падала на круг стола, пальцями миттю її підбирав і ніс до рота.

Нарешті миска спорожніла, молоко було випито, сковорода чиста.

Пригара витер рукою уста, махнув складеними пальцями, недбало креслячи щось схоже до хреста, кречнув, ніби в горлі застряло. Й пильно задивився на невістку.

— Слухай, небого Параско,— звернувся до Лариси, що вже було зібралася виходити з кімнати.— Знаєш, небого, прийшла весна. Всі люди веснують... Бо прийде

осінь, а там і зима прийде. Вона питає: де ви, небожата, навесні були? Що ви про мене, холодну і голодну, думали?.. Як самі про себе пантрували?..

Навіть Василина не витерпіла:

— Не тягни, як Іцько тягнув давно вербу з млаки! Кажі, що маєш казати.

— Помовч, стара! Дай мені з Параскою поговорити. Вони ще молоді, а старшина не хоче лиха. Старшина для того і є, щоб на розум навести, навчити...

Пригариха мовчала. Хоча, правду казати, їй вже шкода було невістки.

— Так слухай, небого, ви ще молоді та дурні, вам у голові ще триньки-бриньки. Бо ви ще не шили і не пороли... А я вже з усякої печі хліба спробував! Ти на мене, прошу тебе, небого, серця не май! Я чоловік не вчений, я при слові не піп і не оратор, що всякій челяді дурня в голову заганяє. Кажу так, як думаю. Ото дивлюся на тебе і виджу: криволіни на дитину рихтуєш, машинкою крутиш. А воно ще, небожатко, десь у дорозі. А ти йому вже одяги... Спершу треба молитися, аби з миром та в здоров'ю на світ прийшло... Моя стара кількох родила, тільких і виплекала, виколисала. А машинкою не крутила, бо пеленки порола із старого та вже поношеного. А що нове? Нового дитині шкода! Бо воно і так нічого не розуміє... Йому для того діла все одно...

— Нині всі хочуть мудро! — всього підкинула Василина, бо сама до бесіди не ставала.

— Мудро? Хе-хе... — Михайло головою похитав із багатозначною посмішкою на лиці. — Коли хочуть мудро, най буде і мудро! І я мудро хотів би, та не маю звідки. Та й знаю закон: мудро одягатися і мудро їсти ніколи не пізно... Тільки аби було з чого... Еге, я виджу пугер, виджу червонило, рябило, панські мила, диколони, дармовіси, а сам до такого не звик та й на таке ламаний гріш не кидав... Бо до мене все гірким мозолем приходило. Та й я щасливий був, коли мені молочко до лица цвіту додавало. Я добре собі думав, я сім раз важив, доки-м гелера з руки пускав... Бо копійка плакала, коли до мене ішла, але весело танцювала, коли від мене котилася...

Лариса на табуреті сиділа покірно, опустивши голову. Їй хотілося схопитися, втекти з кімнати, кудись заховатися. Нападала раптова туга з болем так, що ледве не

заплакала. Та взяла себе в руки і втрималася. Тепер бачила, що свекор має ще сказати важливіше, те, до чого і підводив своїм довгим повчанням. Тому знову ж таки набралася терпіння й покірно чекала.

— Я, небого, тебе вчити не хочу.. Я знаю, що нині школи і науки не такі, як були давно, коли учився я, коли училася читати і писати моя стара. Але я знаю, що до землі талант у мене є, і доки мені світить ясна днинка, буду на ній садити, сіяти, копати, будувати... Еге... Микола впав у неміч, а вам хто наробить? Мусиш сама змагатися... І ми щось вам поможемо. Коницом я зорав? Зорав. Доки земличка до нас проситься і на мозолі наші має надію, доти і ми до неї мусимо бути ласкаві... А далі як буде, милостивий знає. Вже, еге, приходили виганяти!.. Так от, Параско, ходи, небого, надвір. І ти, стара, ходи! — Михайло встав з лави і першим рушив до порога.

Мовчки вів жінок до зораної ниви.

— Еге, стара, тут ми собі картопельку посадимо, а тут молоді собі нагаздують...— показав рукою спершу на велику площину ріллі, потім на меншу. Більша ділянка оранці була рівнинна, стелилася подинкою од верболозу, менша бігла пологим ґрунком і сягала борозною подовж кісниці.

— Доки, небого, чоловік в шпиталю, ти і посадиш. Насіння дамо. Аби ви мали в що завестися. А гною принесеш собі звідті,— показав в бік хати і сам поспішив туди першим.

За Михайлом чимчикнула Василина, а вже ззаду Лариса.

Здалеку Михайло поглядав на ветхий дров'яник, під яким біліли гладко стругані на жіночу руку, доладно майстровані два держална з відрами-черпаками.

— Цей тобі, стара,— подав одного Василині.— А цей тобі, невістко!..

Жінки взяли черпаки слухняно.

Привільнивши прудку ходу, Михайло навпростець дався за хлів. Дихнув вітерець — і потягло сопухом тої частини верховинського обійстя, на якій неодмінно стоїть кособока халабудка: віконець в ній нема, двері часто змайстровані сяк-так, а матеріал на її спорудження пішов той, що вже був десь у вжитку й ні на що інше не годився б.

Василина поставила свій черпак на землю. Скосила очима на небогу невістку й відвернулася. Бо та сполотніла, стояла сама не своя.

— Від такого картопелька, як голови, родиться! — промовила, ніби для виправдання чоловіка.

Широко розставивши ноги, Пригара піднімав могикою і відкидав колоті з дуба плашки набік — пробирав яму. Орудював хутко, наче і сам хотів звідси втекти швидше.

— Еге, стара! Ти все знаєш, як треба, куди треба, скільки треба. Еге, Параско, дивися, як мати, так і сама. Одна — собі на нивку, друга — собі. Картопелька, поза богом, вродить. Тільки аби дощі були в міру та й аби градом не збило... — напутив, навів і пішов до дров'яника майструвати. Вчора приніс з будівництва ферми планкача для того, щоб якісь бруски обтесати для ремонту літувки під Тяпешем.

Господиня Згариці-Пригарці не гаяла даремно часу. Набрала ротом чистого повітря якомога більше, затамувала подих і сягнула черпачищем з ями. Хутко відвертаючи голову, подріботіла кроком до розораної, заборонованої нивки. Збігла з пішника, щоб не бризнути по доріжці. В малих горошинах, зібрана і високо підопнута на боці спідниця маяла полами. Тільки сорочка біліла краєм... Коло самої ниви Пригариха випустила з рук черпак, коли побачила, що невістка лежить щітьма на зеленому облозі.

— Тут його маєш!.. Вже навеснувалася...

Зблідлу, пополотнілу Ларису підхопила з землі й повела до хати.

Перед дров'яником стояв Пригара, не випускаючи з рук грабового топорища.

— Вже нагадувалися... Добрі робітнички!.. За такими плаче земляця!.. От такі на ній нагараздують...

— Не белебонь! Що ти знаєш, коли жінка сама-друга? — Василина присоромила. І тут до Лариси: — Ти, небогу, Миколі нічого не кажи, як тобі злихотилося...

XXIV

Фрол Феофанович повільно зняв великі окуляри, так же повагом відклав їх на стіл. Стиснувши пружком тонкі губи, задивився кудись в куток. Збоку сиділи товариші по службі з «Гідроенергопроекту», здебільшого

інженери. На столі рябіла не просто доповідна — промовистий акт. Євген Нароч і Маркіян Герасимович чекали, що скаже господар кабінету. Перший — повноважний представник будівництва, другий — від проектної організації.

Та Фролу Феофановичу явно не говорилося. Всім було зрозуміло, що розвідувальні земляні роботи під рукою Куглицького на станційному і головному вузлах проведено неякісно, що для цілого ряду уточнень, доробок потрібні ще немалі додаткові кошти. А звідси впливало: Куглицького тримати на посаді начальника експедиції годі.

— Що ви пропонуєте? Зняти Куглицького з експедиції? — Фрол Феофанович до Герасимовича.

— Я своє сказав,— без тіні вагань відповів високий, з густими чорними бровами і тонким носом Маркіян.

Мовчанка. Дошкульна, гнітюча. Фрол Феофанович сварив себе за те, що тільки один раз побував на території, де фактично вже розпочато будівництво електростанції. А якби виряхався туди раніше, тепер не ловив би Куглицького на фальшивих звітах, на неправильній інформації про хід робіт в експедиції. Думав він також і про незаконно отримані премії.

— Ви сказали, що Куглицький не є спроможним якісно довести діло до кінця. Ви сказали, що він взагалі провалив справу експедиції, що його треба гнати...

— Я при цій думці і залишуся.

— Непогано, коли людина має свою думку... Тільки не розумію, чого ви ображаєте немолодого, заслуженого кадровика. Ми цілком можемо погодитися, що деяке дослідження провести для уточнення треба. Без цього у нас не буває... Але ми залишимо за собою право вирішувати, годиться чи не годиться Куглицький для роботи в нашій системі. Можна погодитись, що Куглицькому потрібна деяка допомога, що ми його недостатньо контролювали, мало підказували... Нарешті, аби прискорити справу, можна ці роботи доручити іншому спеціалісту. А викидати за борт заслужену, немолоду людину... Якось не зовсім гуманно...

— Фроле Феофановичу, якщо такому далі довіряти експедиції, значить, і далі дискредитувати справу... викидати гроші на вітер! Вже не один термін був ним порушений. Як знаєте, і третій не поміг. А тут декого після зриву другого строку женуть... Може, Куглицько-

му четвертий дамо?...— до розмови встряв худорлявий, завжди мовчазний головний інженер.

— Ну-ну... чого там на вітер... Ви явно перебільшуєте. Куглицьким проведена величезна робота, залишилося докінчити з гулькин ніс...

— Це не перший брак в Куглицького! — не відступав головний інженер.

— У всякій творчій роботі брак можливий... Тут можуть бути непродуктивні затрати!..

— Затрати бувають різні...

— Згоден.

— Зробіть Куглицького завгоспом... інтендантом...— не втримався Маркіян Герасимович.

— Ким його робити — завгоспом, завклубом, завідальні чи комендантом пожежників — діло управління. А такого заслуженого спеціаліста, та ще з стількома нагородами, з управління викидати якось не до лиця. Зрозумійте, чим подібне пояснимо вищестоячим інстанціям? Думаю, і самі знаєте, що таке номенкла-ту-ра...— Фрол Феофанович тут не тільки був зацікавлений у тому, щоб зрозуміли його як керівника управління, але й щоб не дорікали за м'якість, брак принципу.

— Лахмітник з нього був би ідеальний! — зпервовано кинув Нароч, справді не добираючи кращих слів: надто вже дошкулив Куглицький на тій ділянці, де саме за його безвідповідальність прийшлося платити дорого.

Фрол Феофанович ніби нічого не чув. Він дивився, які ще питання мають бути розв'язані сьогодні. А втома валилася горою на плечі. У нього на чолі виступав холодний росянистий піт.

— Так от! Вам, Маркіяне Герасимовичу, в руки експедицію по додатковому уточненню ґрунтів. Протягом місяця розвідувальні роботи приведіть до точки. Випишуйте в канцелярії відрядження, беріть аванс і завтра вибирайтеся в дорогу!.. Бажаю успіху!..

XXV

Федір Смик необачно сіпнув тесаним брусом тоді, коли із зарубини Михайло Пригара вигрібав дрібні тріски. Балка ковзнула й трапила Михайлові на праву руку. Щастя, що вчасно відхопив. Тільки великому пальцеві дісталосся. Під нігтем запеклася кров, рука швидко почала спухати. Про роботу вже й думати було нічого.

Смик поглядав винувато, та Михайло не сердився. Тільки досада брала. Знав же, чоловік не хотів його покалічити. Просто лихий випадок.

Цілу ніч у руці сіпало. Хтось порадив прикласти п'явку, щоб витягнула зшиблену кров. П'явка довго не бралася, потім якось присмокталася, розпухла чорним пухирем, та біль все одно не минав. От тепер Пригара і просиджував годинами вдома.

Якби не та болячка, і ланцюгом ніхто б не прив'язав його до хати. А тепер мусить сидіти на порозі. Виставив напоказ плескати босі ноги — нехай на сонці гріються, досить довгу зиму ниділи взаперті.

Пригара дивиться на вибалок, що тут-там біліє дощами обмитим і вітрами видутим із землі каменем-залізняком. Від стрімкого і глибокого урвища вибалок піднімається над рікою трикутним пісним клином. З одного боку притулений до Бистої, з другого обійнятий сувоєм шляху, він пробивається весняною травкою, тут-там сіріє лобастими брилами, що підставляють плішуваті потилиці сонцю, зливам і снігам.

Колись,— ще жив покійний Михайлів дід,— вибалок належав нижньобистрянському корчмарю і торговцю кукурудзою Гельдману. В ті часи Пригари тут косили наспіл, Михайло добре пам'ятає, як старий корчмар приходив дивитися на сіно. Присадкуватий, з великими сльозливими очима, він повільно шпацірував суходолом, поки для відпочинку не поринав до копиці сіна. Довго в ній віддихався, потім, гикаючи, піднімався і плівся далі, рахуючи, прикидаючи, а скільки-то в навилках буде сіна.

Пригарин дід не любив Гельдмана за те, що корчмар цей вибалок присів одної весни від одного вучківського селянина за квартиру горілки. Та покіс був близько, родив добре, тому дід косив. Правда, бувало, що Михайлів батько відмовлявся косити: земля з роками пісніла, родила не густу траву, а рідку і мізерну мітлоху. Корчмар брався до Пригар, як реп'ях до кінської гриви. Доводилося виганяти восени овечу отару, щоб погноїла на нічному стійлищі...

В сорок четв'єртім кісниця втратила хазяїна, а в сорок восьм'їм відійшла в колгоспний масив. Хотіли закріпити її для обробітку за Пригарами, та Михайло відмовився. Бо ніяк не міг забути ошуканства, котрого зазнали дід

і батько. Можливо, саме тому Пригара тепер дивиться байдуже, холодно на вкопані до землі стовпи — біліють рядком один за другим. Біліють і рейки, прибиті до стовпів при самій землі. Огорожі ще нема. Тільки дошки лежать цілою громадою...

В кінці поля бовваніє пузатий залізний бачище. Михайло вже проходив мимо, бачив вигорілу од бензину і зчорнілу од мастил землю — тут тягло млосною гіркістю. Михайлові ставало дивно: на землі колись тут пахло сіном, вербою, осіннім облогом, а тепер...

З-за вигину показалася навантажена дошками машина. Блиснула склом кабіни, минула прогалини і зникла за придорожніми чагарями. Минувши вибалок, машина звертає на ґрунтову дорогу, поволі повзе до броду. Перебирається через Бистру і зникає у верболозах. Лише на хвилику. Бо Михайло знову видить, як машина вибралася на колись вибиту колесами возову дорогу й біжить туди, де будують барак.

Довго Пригара дивиться на поле. Місцями порите ямами, завалене рейками, безладно кинутими дошками, розпиляними на заводі брусами. Сіріють купи каменю, червоніють штабелі черепиці, кучугури цегли. Барак вже витягнувся присадкуватою коробкою вздовж поля, зяє порожніми очницями незасклених вікон.

Михайло бачить, як схилом до осередку поспішає чоловік. Хто б то мав бути? Невже знову Федір Вервечка? Так, Федір! А для чого, неборак, знову? Пригара схапується з порога — і до городця.

На стежці показався Вервечка. З тим же планшетом, що й того разу, коли приносив із сільради виклик-повістку.

— Добрий день! — виконавець подав руку.

— Знову бомажка?

— Вас чекають!

— Хто?

— Голови.

Михайло зібрав чоло зморшками:

— Коли комусь щось треба, знає добре, де я!

— Іх, вуйку, двоє, а ви — один!..

— Іди, іди, коли люди просять. Може, дещо і виходиш. Що тут на порозі сидіти? — жене старого Василина.

Михайло поволі, не бажаючи, таки зібрався в дорогу.

Після довгої і крутої розмови в приміщенні сільської Ради Михайло Пригара, Дмитро Славинець і голова колгоспу Яків Сопілкар вийшли на вулицю. Пригарі здалося, що він з холодного затінку вибрався в інший затінок, де було так же непривітно і сиро. Зрозумів, що дітися нікуди, що вже все так мусить бути, як є, що це потрібно не просто комусь одному, двом, десятком, тисячі, а всім, всім, всім, у тому числі і його дітям. Правда, він ніяк не міг забути слів, що застряли в пам'яті: «Минуть літа, ви оглянетесь, вуйку, сам на себе і будете видітися смішним сам собі!» Ні, ні! Він ніколи не буде сміятися сам над собою! Хай і не думає і не гадає так Славинець!..

Ішли мовчки.

Славинець очима щось шукав, наче був у селі вперше. Дарма добре знав незабудовані ділянки землі. Але на якій зів'ють нове гніздо Пригари?

— Може, тут? Що скажете, вуйку Михайле?

Чоловіки зупинилися навпроти невисокого будинку з глухо забитими дверима під навісом-дашком — колись під ним кували коней, тримали звезений до кузні реманент. Поруйнована огорожа зяяла дірами. По всьому видно: хата господаря збулася давно. А той, хто користується поміркою тепер, дбав лишень брати і не дбав щось давати.

— Хто тут хазяїнує? — голова сільради до Сопілкаря.

— Як хто?

— Хто оті першокласні газди, що так землю пантрують, так її люблять?..

Сопілкар помовчав, наче саме йому тепер прийшлося червоніти за чиєсь недбальство. А потім:

— Тут беруть з землі хосен завмаг, завїдальні, завбуфетом...

— Значить, земличка в тих руках, від яких плаче... Може, цей наділ візьмете? — Славинець тепер озвався уже до Пригари, показуючи помірок, що тягнувся від будинку колишньої кузні до самої річки, при березі густо зеленів вербовими кущами...

Пригара мовчав.

Славинець і Сопілкар пішли до садиби. Скоро під дранковим навісом опинився й Михайло. Глянув угору — ветхий дашок синіє клаптиками чистого неба, що

проглядає по тих місцях, де drankу понесло вітром чи зливами знесло на землю...

Голова сільради вхопився чіпко за бильця погратованого вікна. Став на виступ у цоколі й заглянув до хати.

Пригара вп'явся очима в кільце, яке було вбите до вкопаної дубової підпори, що тримала дашок з лівого боку, — в сльоту під дашком набивали коням підкови. Вмить Михайло побачив червоного коня, котрого сам прив'язав на вуздечці. Побачив пашіюче вогнем горно. Побачив високого, довгорукого, довгов'язого коваля, що натискав ногою на важіль і шкіряними складками міхів надсадно дув на вогонь. Пригара вже не тільки бачив, як коваль Двойра виклепує підкову і підковує коня, а й те, як майстер гострить рало плуга, витягає зубці борони, ладнає полудрабки для воза й коковує колеса.

— Добрий був майстер!

Славинець оглянувся на Михайла.

Пригара засоромився од своїх рантово наплинутих спогадів.

— Так що, може, тут? Огороду скільки соток? — це вже Дмитро питав і Пригару, і Сопілکارя.

— Двадцять п'ять буде.

— Мало!

— Вистачить, — глухо промовив Пригара.

— Ще п'ять-сім можна б прирізати...

— Вистачить, — Пригара вже голосніше. Бо тут на нього великими і лагідними очима вперто і сумно задивився сільський коваль Двойра. Саме в той гіркий момент, коли його дітей, розгублену жінку жандарми вивели з хати, щоб відтранспортувати з Нижнього Бистрого навіки. Двойра тоді стояв суворий і зібраний у невимовному горі, грізний у великій правді, що сама була без моці і сили перед панською чорною кривдою. Нухем Двойра тоді припав до зчорнілого і потрісканого, як важкі ковальські долоні, смерекового зруба, поцілував і промовив в такій розпуці, що камінь би від неї розколовся:

— Люба моя хижко! Я тебе ніколи більше не увиджу!..

А жандарм з серпами півнячих пір'їн за казанком-клубоком на голові, з настоббурченим багнетом на непомірно довгій рушниці вже сіпав коваля за рукав, щоб одірвати від рідного гнізда навіки...

— Ні!.. Я тут не хочу!.. Я тут не можу!.. Кожної години я видів би майстра Двойру... Він би мені і снівся...

Ні... Я тут спокою не мав би, та й мої діти тут були б нещасливі...— протестував Пригара.

Мовчки чоловіки пішли шукати інший наділ...

...Зупинилися біля мурованого млина.

Без хазяїна млин чорнів загратованими роззявинами шербатих вікон.

Перед млином на облозі в гущині молодої трави лежав довгий залізний вал. На ньому колись господар хотів приладнати велике водяне колесо. Та не встиг — забрали його в той же день, що й коваля Нухема Двойру...

Михайло зупиняється. Дивиться то на залізний вал, то на жорно, то на запущену порослу верболозом млиновицю. Перед очима мигають картини тих давніх літ далеских, коли ще хлопчиком ходив до млина з мамою, легінчуком посив мливу на коні. Млинар, увесь білий від борошна, орудував коло ковша, а хазяїн сидів збоку і почісував кудлату бороду. Давно вже нема ні мельника, ні хазяїна млина...

«Чоловік недовговічний. Довговічні залізо і камінь...» — думає при цьому Пригара.

— Може, тут? — Сопілкар показав закинуту садибу.

— Тут, вуйку, у мурі десь ще й золото надобаєте і вигребете цілими пригорщами...— Славинець пробував жартувати.

Пригара не втямив, яке золото пригадалося Славинцю. Живе на відшибі, далеко од сільських новин. Тому Дмитро розповів, як слідом за червоноармійцями-визволителями до Нижнього Бистрого з'явився колишній власник млина, торговець верховинською худобою і лісом. Війну перебув на далекій гірській зимарці, потім прибився до села, стягнув розкидане по людях добро, вигріб із землі шкатулку доларів і зник за невідомими для горян готарами і горизонтами.

— В годинниковій майстерні у Хусті я чув, що тепер аж у Філадельфії, коло синів...— додав Сопілкар.

— Чого ні? З доларами туди можна. Без них ні!

— Ба не жаль йому за нашою Верховиною?

— За Верховиною жаль був би тобі, мені, вуйкові Пригарі...

— Як на мене, кажу, що нема того золота, тих Філадельфій на світі білому, за які я проміняв би Верховину! — озвався Михайло.

— Той, може, теж шкодує. За гендлем, що його мав у нас на тучних волах, на дереві...— міркував голова сільради.

— Та ще за добром, що йому несла вода на млинське колесо! — додав свого Сопілкар і тут же запитав: — Думаєш, він там не найшов собі гендля?

— А певно, знайшов! І в Хусті казали, що знайшов... Еге, після визволення покрутився в селі, в Ужгороді нюхнув, а коли увидів, що у нас треба хлібець мозодем заробляти, золото і долари — в торбу, торбу — на горба, ноги — на плечі і гайда за океан.

— Еге, а про Двойру нічого не знати, не чути...— знову сумовито озвався Пригара.

— Того бідака димом пустили у Нацвейлері... Бо наш перший коваль ні золота, ні телярів не мав... У нього була тільки купа дітей і небога хвора жінка...

— Зате мав золоті руки! — Михайло не стримався...

— Та воно так і було... Руки мав золоті, а золото було не в нього... Золото було в руках чорних...— міркуючи, вставив Славинець, ніби сам з собою тепер розмовляв.

— Такого, як був Нухем, нам би в колгосп...— схопився Сопілкар.

— Чував я, що ваш Микола на коваля вивчився,— вже до Пригари.

— Та він і шоферити може...

— Нам би його до кузні... Поговоріть з ним, вуйку! Заробок у нас добрий, дамо ділянку, де собі вибере... А там прийде час — буде собі хату ставити, помірок при битій дорозі наділимо...

— Ви не про сина тепер... Нам би з самим вуйком Михайлом розрахуватися! — перебив Сопілкаря Славинець.

— Коли вам треба коваля, говоріть з ним самі... Я для нього не закон, не погроза! — Михайло таки повертався до сина, й тепер не розібрати було — ремствує чи скаржитья.

Помовкли. Стояли і придивлялися до ділянки.

— Як, вуйку, гожа? Старі дерева вирубаєте, пні викоплете і новий сад собі насадите. А там, у тому кінці, вулики поставите... І вода недалеко, і хаща близько, і село під боком! — голова сільради прихвалював садибу колишнього торговця худобою і лісом.

— Та кажеш, Дмитре-голово, що з отсих мурів ще і пригорщі золота собі на багатство вигребу...— посміхнувся Пригара з певною прикрістю — зібралася на чолі зморшками.

— Вигребете, вуйку! Аби я так жив, що тут, в цих кам'яницях, десь щось мусить бути! — твердив і готовий був клястися Славинець уже не так зі справжнього переконання і певності, як для жарту.

Михайло до жартів не був готовий. Бо його тепер непокоїла інша думка.

— Знаєш, Дмитре... Я знаю, якими мозолями, яким потом і яким горбом бистрянський млинар добував собі гаразди... Я знаю, що, може, десь за якимось каменем у якомусь сховку лежить і грудка золота, горнечок з талярами... Але я знаю і те, що земля, до якої загрибалися нечесно добуті таляри, не є чиста... То споганена земля!.. На такій землі ні мої діти, ні діти моїх дітей щастя та здоров'я не мали би... На них тут чатувало би чуже горе...— Пригара відмовився і від цієї садиби...

— Ха-ха-ха... Коли так, вуйку, ми до самого осередку не знайдемо вдатної діляночки... Розсмішили, розвеселили ви мене, щоб вам здоров'я і довгого віку було!..— хитав головою Дмитро Славинець.

І вони пішли далі.

Це було давно.

З толоки вранці дід пригнав маржинку, зайшов до хати — заходився будити онука. Хлопець довго протирав очі. Дід давай малого лінюха соромити. Сказав, що з такого, як він, не буде ні вівчаря, ні бокораша, ні вояка. Михайлик хутко плигнув із лави й побіг вмиватися до Бистої. Старий довго милив загорілу на сінокосі шию, груди і смагле обличчя, рапавою плитою відтирав зчорнілі потріскані ступні. Внук назбирав зеленого стебелля і розтирав його доти в долонях, поки зілля не скипіло зеленавим шумом. Дід смикнув малого опришка за вухо, зирнув, а чи воно чисте, оглянув шию, руки, ноги. А як? Він того ранку вперше брав із собою онука до церкви...

На відправі хлопцеві спершу було цікаво — роздивлявся довкола, чудувався з попа в ризах, потім став нудитися. Дід це помітив, обмахнув хлопця хрестом, щоб прогнати спокусника. І тут же хлопця поставив на коліна. Малому Михайликові, здається, тільки цього й

треба було. Він трішки постояв, потім сів собі, приту-
лився до стіни і солодко заснув. Дід був радий, що ма-
лий на відправі не задивляється по стінах і не ловить
білих ворон.

За послух після відправи дід купив малому за гріш
медяника і рушив додому. Та раптом з хлопчиком зупи-
нився перед кам'яницею з товстими залізними ґратами
на великих вікнах. З будинку на вулицю виривався галас
і спів.

Дід довго стояв, як остовпілий, заляклий. Ручку
хлопчика не випускав з своєї долоні й дивився, дивився
на веселий будинок. Його лице мінялося в цвіту — то
блідло, то полотноло, наливалось кров'ю. Нарешті, коли
очі закліпали, коли заіскрилися дві великі сльози, на-
бігли, набігли, зірвалися з нижньої кліпиці й цівочкою
потекли лицем, дід про все, про все розповів. Михайлик
з розповіді довідався, що корчма стоїть на землі одного
з близьких дідових родаків.

Серед білої днини над родаком була запалена хата,
бо ніяк не хотів кидати пропите добро корчмареві, дар-
ма навіть суд визнав помірок за новим власником. Коли
вже дим стелився білою їдучою мрякою, коли червоні
пломені потріскували над дахом і кидали в повітря пе-
ресохлу дранку, із зойком і страшним плачем повибіга-
ли із хати малі діти, за ними жінка і чоловік... Жінка,
сарака, тулила до себе ще й мале дитятко... Село зіб-
ралось на диво, корчмар заховався до мишачої нірки: па-
рубки хотіли його вбити колами... Жандарми геть-геть
довго берегли зайду від гніву...

Все це припам'яталося Михайлові Пригарі, коли ра-
зом із Славинцем та Сопілкарем проходив мимо насипу,
над яким колись чорніла смерековою дранкою, потім бі-
ліла бляхою корчма. Кривда до корчмарів літами не
вгавала і в серці Пригари. А тут ще Славинець:

— Е, вуйку! Колись давно цей помірочок був ваших
родичів. Прощун би, ще мій дід мені розповідав.

— Коли так, чого нам від двора до двора селом ходи-
ти? Чого далі вибирати? — поспішив Сопілкар і звернув
зі шляху до колишньої корчми. — Тут буде добрих соток
двадцять п'ять... А може, й двадцять сім, вісім...

— Двадцять п'ять не буде! З п'ятнадцять... Але діло
тепер не в тім. Такого, як на Згариці, все одно на цілім
білім світі вже мені не дасть ніхто...

— Садок посадите, кукурудзу посієте, картоплі нивку... А помірок вам на додаток ще десь найдемо! — Со-пілкар зрадів, що Пригара водити їх селом вже не буде.

— Значить, тут? Згода? Оформляємо документи!

...Ця ділянка припала Пригарі до серця не лише тому, що була родинна. Нива ледь-ледь полого стелилася від ґрунка, що зеленів чагарником. В кінці садиби ріс високий стрункий ясен, з-під якого струміло джерело. Вже Пригара подумав, що нову хату звелить поставити не при вулиці, а далі від гуку.

— А кажи, Дмитре-голово! Корчмареві діти, онуки не вернуться в село? Не будуть мене, моїх дітей викурювати димом? Бо чоловік із свого піде, а потім — як серед води... ні до берега правого, ні до берега лівого...

— Е, що ви говорите, вуйку! Їм тут робити нічого! Корчму уже не відкриють, бо патент не дістануть, а іншою торгівлею-гендлем теж не займуться... Земля там, де була корчма, ваша! Ваша тому, бо дає вам її уряд, а документи ваші тут! — Славинець показав і свої долоні з твердими мозолями, ніби саме цим тепер хотів посвідчити, що земля належить тому, хто на ній лле піт.

Михайло скупно усміхнувся. Бо вже дивився, звідки шумить Бистра, водив очима по недалеких горах, зупинявся на дорозі. Ковзнув зором по гребеню ґруня, що з півночі захищав помірок од вітрів. Оглянувся ще, хто його сусіди справа, зліва, навпроти, і зрозумів, що кращої садиби замість осередку в селі тепер не знайти.

— Значить, тут? — Славинець ще раз до Пригари.

— Та що вже чинити?.. Як видно, вибрати нема в чому... Тут!

— Внуки вам подякують!.. Школа близько...

— Внуки, може, й подякують... Та ніколи не будуть знати, як мені тут було! — Михайло приклав важкий кулак до грудей.

— А тепер знову ходім на сільраду.— Славинець брав Пригару під руку.

Чоловіки верталися назад.

XXVI

Рано-вранці Пригара пішов з сокиркою в руці у верболози.

Врубав кілька довгих жердин, чіпко скрутив гужовки і перекинув обручем через ліве плече. Вернувся до хати.

Кидаючи цілими горстками смерекові дранки з горища причинки, торохтів так, що кури розкудкудакалися на всю округу. Коли перед причинкою громадилася ціла кучугура, Михайло зліз із горища, обтрусив із камізьки та крисані павутину й заходився накладати в'язки.

Ретельно припасовував дранку до дранки, присівши навпочіпки. Досить довго порався, коли нарешті два бунти лежали перед хлівом. Нарихтоване перевернув сторч, силою ткнув ще по кілька дранок, аби ноша по дорозі не розсипалася. Й уже готовий був рушати під Тяпеш. Постояв, постояв, ще думаючи. Раптом схопився й поспішив до Микулиної і невістчиної кімнати. Став на порозі:

— Добрий ранок!

— Доброго здоров'я, няню! — м'яко, лагідно відкловився Микола.

— А ти вибираєшся кудись?

— Кузню ставити з Нуждичем...

— Яку? Де?..

— Вчора зустрів мене в селі вуйко Нуждич. Ключе на гесбуд...

— А як? Куди?..

— Коваль потрібен... День за днем минає, дома нічого не висиджу, а там щось можна заробити...

Раптом Пригара не знав, що й казати. Кілька днів тому Сопілкар просив, щоб син ішов до колгоспної майстерні. Саме про це Михайло збирався накинути йому сьогодні. Як-не-як в колгоспі добрий майстер в ціні. Заробить грошей, трудовнів напишуть...

— А Сопілкар, еге, мене просив, щоб ти в колгосп... до кузні. Я йому пообіцяв. А тепер що? В брехні залишитися?

— Та, казати правду, в колгоспі одному Павликові нема що робити,— Микола шукав поважну причину, бо хотів відразу для себе знайти виправдання.

— Ого-го, синку! Де видів ти, аби на землі роботи не було? В колгоспі роботи отак! — під щетинистою бородою Пригара повів пальцем.

— Яка там робота...— Микола навмисне з сумнівами. Бо і сам добре знав, що перед колгоспною кузнею завжди багато всілякого реманенту, що в горні завжди пашіє вогонь, а ковадло видзвонює кожної днини.

— Як яка робота? Навесні — борони, плуги, теліжки, вози, коней кувати... А прийде зима — сани, воли, коні... Роботи і роботи! Було би тільки здоров'я!..

— Та що там за робота? Підкови гнути? А на гесбуді — машини, верстати... тут, няню, техніка... Тут чоловік навчиться ділу!..

— Коли, синку, тобі вже коні, воли, вози, сани, земля — не діло, іди!.. Я знаю, що нині кожна голова іде за своїм розумом... Тільки не знаю, синку, до чого вас той розум приведе...

Микола знав, куди батько гне. Тому всього похилив голову. Волів промовчати. Старий тут уже переступив поріг кімнати молодих, стулив губи, поморщив чоло, очима водив по кімнаті. Раптом зупинився на Ларисиному платті, ткнув рукою в машинку під стіною, показав на прикривки, що ними були застелені ліжка, табурети, далі кивнув головою по заслінках:

— Може, на такі фіглі, синку, і заробите... Може, на буханочку з магазину і заробите... А молочка пахати не будете. Бо за молочко треба земличку пантрувати та й її любити... Ти вже маєш і свій розум. Дивися, думай... Може, чайок і ліпший від молочка... Не знаю, чайок не попивав, бо пив молочко... Не хочеш на землі, купиш собі чайник замість корови... Будеш його дойти... Річ добра — ні косити, ні сіно складати до оборогів, ні хлівця для неї не треба...— Тут Пригара повернувся і вийшов надвір.

Незабаром перед хатою став і Микола. Він помітив два бунти нових дранок і зрозумів, що батько сьогодні береться латати дах на літувці і зимарці під Тяпешем.

Крекчучи, вайлуватю і неспритно не так од невміння і незвичності, як од невдоволення і серця, Михайло піднімав і вмощав на плечі в'язку. Микола було вже хотів рушити до батька, допомгти йому впоратися з ношею, та стримався. Пригара ще взяв до правої руки геть-геть замашну палицю і нею підхопив ношу на рамена, щоб легше неслася.

Син задивився на дорогу, що вела з осередку на кісницю під полониною. Якимось не таким видався йому батько. Тяжким на ході, зібраним громадкою, малим. Ніби в'язка пригинала його до землі, давила. Можливо, саме тому Пригара горбатився, нишк до схилу, кроки його були повільні, тверді. Микола уявою бачив батька

не таким. Бо для нього він вставав поstattю, що легко і м'яко піднімається на ґрунь з в'язкою грабель, з вилами і косами в літню пору. В широких білих портках-конопляниках, в широкополій білій сорочці,— вітер повіває складками й проганяє втому з тіла,— Михайло завжди в час сінокоосу не те аби йшов, а ніби плив, возносився під полонину. Був рослим, ставним, і здавалося, що нема тої ноші, яка була б для нього тяжкою.

— Го-го-гов! Миколо! Чого ти журишся? — озвався старий Нуждич, наближаючись до хати. На його плечах висів рюкзак. В лівій руці коваль тримав сокиру.

— Добрий день, вуйку! Ви так рано...

— А в полудне, синку, на роботу тільки лінивці ходять... Бери лопату, кирку, пилу, бо я від себе не взяв — далеко нести... Та й ходім...

Микола пішов шукати інструмент.

Миколі не працювалося. Не давав спокою, муляв бунт дранок, що білів сторч, зібраний докупи вербовою гужовкою перед дров'яником наготові,— тільки бери і неси його під Тяпеш слідом за батьком.

Мимоволі молодий Пригара поглядав раз по раз до хати на осередок — від місця, де ставилася кузня, його видно мов на долоні. Думки громадилися безладно, як не проганяв їх. Спливали все нові, нові, більш дошкульні. Весь час тепер був під Тяпешем, на тому полі, де не одну весну і не одну осінь випасалася худоба, де косилися буйні трави і складалося в обороги сіно. Він бачив себе підлітком на зимарці і літувці, чув дзенькіт-дзеленькіт громадки овечок і ягничок; війнуло димком халупи під полониною, коли уявив ватру у мурованій з широких плит-піщанок печі. Відчув запахи теплого молока в дійниці,— тільки мати внесла його з приміщення поряд,— лоскотно запахла картопля, велика, біла, печена в попелі, що був перемішаний з жаринами,— ніде на світі не їв такої смачної, як під Тяпешем. Тепер ще бачив себе на сіні. Лежав горілиць, вслухався у нічний шум дерев недалекого лісу і в гомін одинокої смереки серед поля, крізь щілини в даху мерехтіли і кудись манили високі зорі серпневого неба... Раптом по даху заторохтіли краплі дощу. Спершу рідко, великі... Потім частіше, частіше, поки не проллявся рясний дощ... І він уже засинав тим глибоким і солодким сном, до котрого вже ніякий не може прирівнятися ані на печі, ані на

м'яко вівсяною соломою встеленій постелі, ані в білих перинах та подушках...

«Може, на буханочку і заробите... молочка пахати не будете... купиш собі чайник замість корови...» — юрмилися тепер слова, що їх кидав батько з докором і досадою. І ураз йому здавалося, що суворий, рішучий, твердий батько приступиться до нього, візьме за руку, приведе до в'язки дранок і без слова, без одного слова покаже дорогу під полонину. Чомусь перед очима тепер малювалися велетенськими громадами ковадло, кузня, чайник, корова, зимарка... Завзято орудував лопатою, викидаючи з ями глину. Ціла громада глини вже лежала, яма видавалася глибокою. А він бив киркою вперто, бо ще хотів добути з землі каменяку. Від шпичака кирки сапали іскри, камінь не піддавався. Він брав його руками, з усієї сили вивертав, щоб таки стовпець до землі став глибоко і надійно... Щоб стояв у ній твердо...

На Дідиканичевій подині Михайло пригнувся і обережно опустив з плеча в'язку драниць. Широкою долонею витер з чола піт — чув, як горить вогнем лице, нють крижі. Присів відпочити. Дорога вгору справді видалася для нього незвичайно довгою, крутою і важкою. Були такі місця по крутогору, коли Михайлові здавалося, що на в'язку дранок сіло по сім чортів, щоб гнути ношу, а разом з ношею і його самого до праведної землі. Тоді хотілося шпурнути дранками так, щоб розлетілися або цілою в'язкою покотилися в провалля. Та ні! Що казати? Шпурнути працею, мозолем твердим?.. Тільки думав, як колись і не стільки брав на горба, ніс вгору під саму полонину... І втомив теперішньої йому і не привиджувалося...

— От були люди! — Михайло хитнув головою й оглянувся по Дідиканичевім полю. Тут пригадав рослого, дебелого, широкого в плечах, костистого колишнього хазяїна кісниці, на якій нині стирчить всього днище однієї копиці, а колись цілими горами стояли два пузаті оборogi.

Пригадав пору сінокосу. Як рано, бувало, сам не вибирався з осередку під Тяпеш,— дорога завжди вела через Дідиканичів лаз,— хазяїна завжди заставляв при роботі. Косар помахував косою широко, росяна трава бралася вістрям легко, валки стелилися тучні і щедрі. Йому, Михайлові, ввижалося, що Дідиканич не просто

косить, не просто ледь-ледь припадає до землі, а цілий схил пригортає до себе, обіймає.

— От були люди!.. Іли молочко, бринзу їли, солонинки не були жадні... Такий мав силу косою махати, вилами орудувати...— Михайло тепер дивився полем, що по волі бралось чагарями, де треба і де їх не треба, густо всівалося купинками,— косою перед ними ніде й сягнути широко, по волі... Як бач, за останні літа тут ніхто вже не підчищав, не стинав купину, не дбав про порядок. Тому поле пустіло, без рук дичавіло...

— Най п'ють чайок... Коли не хочуть землічку пантрувати, най попивають чайок... Чекай, чекай, то ми ще подивимося, яка робота на окропі та на буханці! Ми ще увидимо, який то гаразд!..— Михайло розмовляє сам з собою, а насправді дорікає синам Дідиканича, бо парубки розійшлися по всяких роботах і ремеслах. Аби тільки не на полі, не коло худобинки. Один вивчився на столяра — аж в Хусті на меблевій працює, другий побував на якихось курсах майстрів — в лісі то з лебідкою, то з бензопилою орудує. А ще два аж в Донбасі на шахтах зупинилися...

Віддихавшись, перепочивши трохи, Михайло встав і почвалав до груші,— недалеко дерева колись глибока і повна криниця була. Прибрів до джерельця, що давно замулилося, пониділо, з землі пробивалося маленьким струменцем. Хтось, певно жменюю, не так і давно пробрав ямку,— спраглий, хотів напиться. Бо маленька калабанька зоріла чистою гірською водою. Михайло і собі припав на коліна, імився руками так, щоб втриматися головою в повітрі. Пив. Пив обережно, щоб не скаламути або не ковтнути намулу. Все-таки вода для нього видалася ладною.

— Колись була вода!.. А тепер, сарака, скупо сльозить! За сто горнят чаю не поміняв би я таку водичку для одного разу напиться! — кркнув і вже задивлявся з Дідиканичевого поля на осередок. Бачив тільки, як смерековими новими лісами білів плац майбутньої автоколони на Гельдмановій кіснійці. Вгадував, де тепер Микола з Нуждичем могли б ставити кузню. Посидів, посидів ще хвилинку, потім сидьма вивалив ношу на плече, сперся рукою об землю й по волі піднімався іти далі.

Пригара твердо і завзято погупував сокирою-побивачкою на даху зимарки, коли на стежині забілів великий

бунт драпачів. Для того, хто ніс, видався, певно, не таким уже й важким, бо чоловік ішов прудко і легко. Хвильку Михайло придивлявся.

«Чи, бува, не жінка часом когось найняла, щоб допомогти впоратися з ремонтом притулку під Тяпешем?» — майнуло. Та в'язка дранок уже показалася на стежині з кушів до галявинки. Тут Михайло легко впізнав сина.

Щось приємне озвалося й ніби ворухнуло цілим Михайловим еством.

На облозі перед хатою грюкотом озвалася кинута з плеча в'язка дранок. Гужовка тріснула, драниці розсипалися.

— Еге-гей, синку! Драницями не розщибають, бо праця поколеться та шкода її... Гірко неслося під саму полонину!..— батько тут уже не тільки злегка докоряв, але й віддавав належне синові за труд.

— Одне плесо майже готове!.. Полатане...— Микола кивнув головою на стрімкий схил даху, що густо рябів новою дранкою...

Михайло забивав цвях, тримаючись цупко на драбині, й мовчав. Тільки брав із цапка-дворучника нову дранку, повернув голову до сина:

— А так... полатане... Ще дранку-дві приб'ю замість тих, що потрухлявіли, і буде чапіти... Як-не-як ліпше від колиби. Притулок худобині і чоловіку...

— А ще десь якусь побивачку не маєте? Аби і я вам поміг...

— Іди, небоже, щось з дороги закуси... Потім будеш помагати! — велів старий.

Микола слухняно зайшов до хати.

Після зими Пригара розпалив вогонь, і хата прогрілась. Та чувся той дивний залежалий сопух, що завжди вивітрюється на третій, четвертий день після того, коли кинуте житло знову дихне димком, заяриться бадьорим потріскуванням ватровища. На ліжку торішня папороть лежала нічим не пристелена, і це теж навівало пусткою. Микола тільки мигцем на все глянув, взяв з лави великий білий шмат сала, вкряяв з півпалиниці кусень хліба. Тут же була й цибулина. Та тільки ковтнув раз-двічі сухого їдла, як все відклав. Миттю зимарку і літувку відчув такою близькою і до болю рідною. Все, все тут було таким, як і багато літ тому, неначе повертало йому дитинство, дитячі забави при худобинці на випасі, дзеленькіт дзвіночків і таємничість казок, що їх колись тут,

в цій халупці, розповідав старий Василь Мазур в сльотаві осінні дні,— тваринці підкидали до ясел сіна, а самі розпалювали ватру, грілися і гуртком забавлялися...

Хутко переступив порога й опинився в приміщенні поряд: тут завжди корови стояли.

— Няню, а няню! Я вам поможу в роботі! — Микола вже приставляв знайдену під стріхою драбину й готовий був вибиратися на дах. Та батько і сам спускався на землю.

— Сідай! — взяв сина за руку й показав сокирами посічену плаху-дровітню.

Микола покірно сів. Навпроти примостився Михайло.

— Кузня готова?

— Та ні... Тільки стовпи закопали, поперечини до них прибили...

Батько глибоко зітхнув, наче кинув з плечей саме тепер тяжку ношу, чи готовий був взяти її і рушити з нею.

— На якій дорозі тебе знайшла?.. Кажі мені, хто її тобі висватав, порадив?..

Син глянув на батька добрими великими очима, й було помітно, як ледь-ледь відчутна посмішка майнула на устах.

— Вона, няньку, мене зустріла на тому перехрестку, де я сам зустрів її. Видно, так нам було суджено... щоб на дорозі ми не обійшлися... А ні сватів, ні свах, ні порадників у нас не було...

— А ви про старшину думали?.. Як няньо, як мама?..

— Думали...

— Коли, як думали? Чому ти нам не дав знати?.. Не порадився... Жінку, чоловіче,— не лісницю закусити... Не полюбилася — взяв та й кинув...

— Знаю.

— А як Парасчина старшина на тебе подивилася? Вона думала, що у тебе є няньо, який тобі заробляв на хліб, що у тебе є мама, яка тобі давала ссати цицьку?

— У Лариси ані мами, ані няня давно нема...

Батько замовк, заплющив очі і раптом стиснув голову долонями, ніби обіймав її.

— У неї одна сестра... Горпина... З чоловіком Горпини я служив на флоті разом. Ми разом демобілізувалися, потім робили в лісокомбінаті разом...— уривчасто, нескладно розповідав Микола сам, щоб якось заповнити пустку і прогалину, яка миттю виникала.

Ошелешений несподіваною вісткою, Михайло обм'як, спохмурнів і, здавалося, подобрів. Та було видно, що він довідався ще не про все, що ціла громада запитань його непокоїть.

— А кажи мені, синку, який вас піп вінчав? — раптом батько підвищеним голосом, бо не припускав нізачо в світі, коли син міг би з кимось жити один день без того, аби не стояти перед вівтарними іконами і запаленими свічками, без сповіді останньої, парубоцької, без попом на голову покладених барвінкових вінків...

— А ми без того... без попа побиралися...

— Кажеш, без попа...— Михайло чухав потилицю так, ніби в ній гніздився неспокій, ніби десь саме там і були слова, що їх тепер шукав.— То виходить, синку, ви так... на віру?..

— Так! Ми, няню, на віру! — підтвердив Микола й не забарився: — Ми, няню, на ту віру, що є у нас обох...

— Та виходить, синку, ви собі так... ні по-божому, ні по-світському... Ви всякий закон потоптали...

— В загсі ми повінчалися... Ми людського закону не топтали...

Далі вже не говорилося.

Близька хаща шелестіла гіллястими велетами буками, а коли вітрик летів полем, гомоніла дивно і таємничо велика розпатлана смерека.

Ураз Миколине лице освітілося, немов тільки тепер він зібрався сказати батькові те, чого ще не говорив після того, як прибув на Згарицю-Пригарицю з молодою жінкою.

— Коли мій лісовоз в аварію попав, мене покладали до лікарні. Я не писав вам... Не хотів, аби мама журилася... Близьких коло мене, самі знаєте, не було... Аркадій — друг по флоту і роботі — з автоколони приходив. Раз або двічі коло мене була його жінка Горпина з сестрою Ларисою... Потім уже приходила одна Лариса,— в Горпини мала дитина... Коли мені стало дуже погано, Лариса пішла до директора. Викликали професора з Архангельська вертольотом... Так я став одужувати... А коли виписався з шпиталю, вже сам приходив до Аркадія... Там бувала і Лариса... Ну і...

Довго мовчали.

Тільки смерека шуміла серед поля обвислими вітами, наче корогвами...

— Кажеш, синку, не на балу... не на забавах...— на-решті промовив батько і поклав синові свою долоню на плече.

XXVII

Як мали почати будівництво, цілою родиною Пригари зібралися на облюбований ділянці. Михайло велів розкидати Зельманів фундамент дотла. Навіть вкопане в землю каміння повибирали, щоб на місці з старого світу нічого не лишалося.

По добрій приязні Смеречина вволив примхам Пригари, дарма в обов'язки не входило розкидати ще й старі фундаменти. Нова ж хата ставилася віддалік, щоб не чути шляхового гуку.

За життя сам Пригара будував немало людям, собі — всього двічі. Вперше незабаром після одруження, коли ставив причінку коло хліва, щоб було куди на осередку в сльоту заганяти овець. Вдруге будував під Тяпешем. Тут ставив замість колиби літувку і зимарку. Діти було попідростали, поле обживалося. Напалили паленищ, накопали нивок, копанички обвели кошарами з ліщини — чагарів поблизу було досить. Посіяли вівса, ячменю, посадили картоплю. Що не казати, поле давало не тільки поживу худобі, але й хліб, а тому за ним потрібен був догляд від ранньої весни до пізньої осені... Хатину і хлівець Михайло поставив під одним дахом і вже мав благословенний спокій: ані худобинка, ані діти не знали біди тоді, коли видавалися весняні чи осінні сльотаві дні — в горах нерідко мрячилося і негодою затягалося на довгі дні...

— Ей, тезку, не журіться, що у мене грошей нема! Дасть бог, не буде їх і у вас, та й станемо собі рівними!..— Смеречина ткнув сокирою в деревину й сягнув за куривом до кишені.— Хижу вам поставимо, як дзвін, та радість у вас буде велика!..— майстер обводив щедрим поглядом все довкола: зруб, громаду матеріалу наготові, ба навіть цілий помірок.

Палахнув вогник, закучерявився сизий димок над цигаркою.

— Я, брате, нічого не кажу... Може, і ліпша буде, як той барак над осередком, де ми не так і давно з вами казкували... Але від мого родинного гнізда — ні... Бо де

чоловік зник, там йому й добре... То не просто і ластівка навесні вертається до свого гнізда...

— Ластівка ластівкою... Правду кажете...— Смеречина погодився.— Але знаєте, Михайле, я вам тут хотів би розповісти одну билицю. Ще від свого няня, прощун би, я її чував. А було воно так: одного разу черв'як заліз у хрін. Довго там пробув, бо хрін трапився великий та й голоду не було — їсти мав що. Думав той черв'як, що солодшого кореня на цілому світі нема. Та сталося так, що черв'якові захотілося іти у вандри,— кортіло видіти далекі краї і моря. Ходив, ходив черв'як, ходив доти, доки не добрався до іншого кореня. Був уже голоден і почав живитися. Посмакував моркву. Наївся, облизався, обтер губи і каже: «Який я був дурний! Коби знав, що морква солодша хрину, давно б сюди привандрував». Не подивуйте, тезку дорогий, що я вам про мізерного хробака розповів... Знаю добре, що чоловік — не черв'як... Але казка на те і є казкою, аби казалася, а люди людьми, аби слухали і вчилися. Бо ще такої казки не було, щоби не взяла щось собі і від життя.

— Може, і правду маєте! — Пригара спроквола піднімався по каменюках, що були складені громадою замість східців перед високим порогом.

Стояв у сінях, просторих, світлих. Смеречина був тут. Йому здалося, що Пригара чимось невдоволений. А він майбутній хазяїн і голова цього дому!

— То правда, сіни повеликі! Нині вже таких не будують... Нині дбають, аби було більше кімнат...— почав Смеречина.

— Я, тезку, сам просив, аби мені такі сіни будували...— поспішив розтлумачити Пригара.— Знаєте, я зник по-давньому. Куди чоловік заховає, щось відкладе на газдівстві, як не до сіней? Тому і треба, щоб вони великі були...— Михайло оглядається і вже прикидає, до якого кутка вмонтує бочку-капустянку, до якого жінка собі прядку поставить, інший реманент — мотовило, лопату для посадки хліба в піч...

— Тут мала кімната... Тут — комора, а тут — світлиця. Це для всієї вашої родинки буде просторо, не тісно!..— гостинно вітав Смеречина Пригару між стінами, що були рублені з добрячого смерекового дерева й пахли дивовижною свіжістю живиці.

— Гм... Гм...— Михайло всього мугикав, і не знати було, що хотів би тепер сказати сам. Він просив, аби

нова хата нагадувала давню,— надто багато було всього, що міцно в'язало його з родинним гніздом на осередку! Та все одно майстри фундамент заклали більший, а по більшому — зруб. Отак і випадало, що нова хата для Пригара буде і ширшою, і довшою, і на вищому підмурку. Навіть віконні прорізи були нічим не схожі до тих, що на осередку.

— З такого вікна щось і видно! — Смеречина мовив так, ніби за цим уже відкривався не просто світ, який вмщався лишень до одного вікна.

— Видно... З такого видно...— погодився Пригара, а сам насправді не розлуштив, що йому казав побратим.

— Славинцю дякуйте! Могорич йому треба поставити! Коли ми тільки збиралися закладати зруб і вже в'язали протеси один до одного, Славинець каже: «Не скупіться! Вікна пустіть в зрубі великі. Аби з них видно цілий світ! Та й аби сонце дивилося до хати цілим лицем!»

— А ви, тезку, думали, чому давно такі малі віконечка протинали люди в зрубах? — несподівано Михайло Пригара не так, може, і запитував, як міркував сам з собою і бажав розмову повести на іншу дорогу.

— Кажу вам правду, не думав...

— А я думав... Та й скажу вам, до чого своїм розумом прийшов. Мале вікно добре насупроти злодія... Та й хижка не така холодна — тепло в ній держиться. Добре мале вікно й задля дітей — розіб'є дитина скло, не така велика шкода, бо мале недорого коштує...— Михайло Пригара викладав цілу низку своїх спостережень та міркувань.

— Може, тезку, якусь правду маєте і ви,— погодився Смеречина.— Перечити вам не буду. Але гадаю, тезку, що наші давні малі вікна — наша давня біда і темність, а з ними і бідність. Та сама, коли і дим з печі до сіней, коли і телятко та овечка були зимою в хаті. В тій хаті, куди вмщалося все — і хліб, і заробок, де днювали і ночували, родилися і помирали...

Смеречина замовк. Мовчав і Пригара. Ніби чекав, що тезку має повісти іще щось.

— Кажіть!.. Іще кажіть нам щось!.. Ви тепер ніби Йоан Златоуст! — Пригара незлобно посміхнувся.

— Я бував по далеких світах... видів людей і в хатах, і в палатах. Видів немало бідноти і темноти. Я, тезку, кажу вам чесно, не раз придивлявся на вікна і по них

брався судити, як люди живуть. Але таких малих вікон, як по нашій Верховині, кажу вам чесно, ніде не видав... Тепер, правда, такі вікна вже залишилися більше для пам'яті, аніж для потреби...

— Правду, тезку, кажете. Помудріли люди... Нині кожен хоче, аби в нього було так, як було давно у нотаря, в попа...

— Хоче, щоби в нього так було, як має бути в людей...

— Куме-е! Куме-е-е! Ану, ходіть сюди,— один із чоловіків, що складали на землі крокви по заготовленому з дощок шаблону, гукав до Смеречини. Певно, кликав для якоїсь спішної поради.

Смеречина поспішив до теслярів.

Пригара ще поводив очима по хаті й брався переступати пороги.

Коли віддалився наділом до вулиці втоптаню стежечкою, недалеко замуленого, занесеного дощовими і талими водами ярка зупинився. Він уже думав, що яругу неодмінно треба буде очистити киркою і лопатою, щоб каламутним водам дати відтік, і здаля придивлявся на білючий зруб.

Від помірку, де будувалася нова хата для Пригар замість старої на осередку, Михайло пішов шляхом до середини села. Назустріч мчали машини то повні, то порожняком, і він думав, що таки гамір вулиці буде близько, бо тракт більше не відділятиме од обійстя ріка Бистра з шумом-гомоном впродовж усіх пір року. І йому знову ставало якось не по собі.

— Го-го-гов! — раптом почув чийсь голос.

Зупинився.

В глибині подвір'я садиби Дурдинців під стіною хатини побачив отця Пафнутія. Довгою мережкою сліпуче виблискували скельця.

Михайло примружився, долоню прикладав до чола дашком. Цікаво, які-то люстерка розставив піп? Отець Пафнутій хвацько махнув рукою, щоб Пригара ішов до нього. Михайло завагався — йти чи ні. Вже сердився на себе, що зупинився. Але відмовлятися було незручно.

Минувши дверцята і пройшовши подвір'ям мимо хати бездітного Дурдинця, Пригара побачив блискотючі скельця завбільшки з учнівський зошит. На дощаній

невисокій лаві стояли тарелі води, консервні бляшанки розведених фарб — червоної, зеленої, рожевої, блакитної, чорної...

В потертій на комірці, полатаній на ліктях сорочці, в давній камізельці, в смужкастих штанях із плямами фарб, у сандалях на босу ногу отець Пафнутій нагадував маляра, що фарбує швидко і дешево де завгодно. На лаві лежало з десять пензлів. Нарізані з картону трафарети були замазані фарбою, певно, вже служили не перший раз. Коло трафаретів височів штабельок віконного скла.

Отець поглядав на гостя, як дивиться добрий майстер на того, що вперше потрапив до його цеху.

— Робота? — очима на лаву показав Пригара.

— Во славу божу і прощення гріхів... Трудимося для спасіння душі! Еге, минулися часи, коли друкарня образчики випускала. А подібне милостивого і лики праведних люди видіти ще хочуть...

Пригара все зрозумів. Пофарбовані скельця, що сохли на сонці під стіною, були рамками невеликих й нехитрих іконок святителів та праведників. Саме їх у Хусті на базарі Михайло якось і бачив. Розкладені були так ділово, що перехожий хотів чи не хотів, а мусив подивитися. Правда, ті рамки були без зображень святих. Тільки одна жінка помітила, що Михайло зацікавлено придивляється до рамок-трафаретів, коли відкликала його вбік і пошепки дала знати, що, мовляв, продавець може постачити й іконку. Бодай одну Михайлові кортіло купити, та грошей вистачало лише на зворотну дорогу. А як розміркував, що ліпше: іти пішки додому з рамкою та іконкою чи вестися на попутній машині без них, таки дався до перепуття, щоб їхати. А так хотілося купити свого патрона — архістратиґа Михаїла.

Оглянув Пафнутіїв крам і:

— Архістратиґ Михаїл є?

— Архістратиґа маю,— піп діловито, показуючи гостю на лаві місце, щоб той сів.

Пригара сів біля отця. Хвилина мовчанки збирала думки. Михайло знав, що піп покликав його для бесіди, тому хутчіш мовив:

— Продайте, отче, архістратиґа, і я буду собі іти.

— Маєте, Михайле, час. Куди вам спішити? Нову хижу вам будують, на осередку своє робиться, малі діти не плачуть, воли і корови погодовані...

— Ваша правда, отче! У мене тепер уже все в порядку... В такому порядку, що ліпший і снитися не може! — Михайло не без хитрості говорив так, аби піп не міг зрозуміти — жартує чи насправді йому так гаразд повелося.

— Хвалити милостивого, хвалити милостивого!.. У нас на землі все в порядку... і не в порядку... — тут піп замовк. Коли гість задивився на нього повними чекання очима, знову промовив: — Я знаю вже, що Василько богу служити не має нахилу... Добре було б, та тягнути до криласа за вуха не треба. Святий вогонь горить із святої іскри... І ще я знаю: ваш Миколай привів собі жону. Я дивуюся не тому, що без сватів, без оповідей, без оголосків... Не дивуйтеся і ви. Бо тепер такий вітер віє. Скоро чоловік не буде знати, де ліва, де права, так усе мішається... Ваш Микола вінчався? — від спокійної розмови, що пливла мирно і лагідно, отець Пафнутій раптом перейшов до запитання.

Для Михайла воно несподіваним не було.

— Ні!

Мовчанка. Важка, як олово, і холодна, як крига.

Піп і Пригара думали про одне. І кожен чомусь чув себе винним.

— А чоловік створений по образу і подобию божому... Чоловік — не бидлина і не хробак!.. — тільки й мовив отець Пафнутій.

Михайло вже хотів просити, аби піп сам із Микулкою поговорив — повінчатися ніколи не пізно... Але Пафнутій випередив його:

— Ходім! — і несподівано ласкаво взяв Михайла під руку.

Зайшли до хати, де пахло вареним, печеним і смаженим. Коло плити поралася невтомна і винахідлива попадя, пересуваючи горшками, дзенькаючи дрібним посудом. Отець хутко провів Пригару через кухоньку до світлиці, примовляючи: «Архістратиґа Михаїла... Архістратиґа Михаїла...»

— Сідайте! — показав на гнутий стілець.

Потім виклав перед Михайлом ікони. А були вони не чимось іншим, як фотографіями з мальованих ікон. Роблені ремісником, що трохи знався на фотографському ділі, підкрашені водяними барвами, були одної довжини і ширини, приготовані саме так, щоб ними заповнялося вільне місце на тих табличках із скла, котрі по трафарет-

ту розмальовував незайнятий трудами будення отець Пафнутій.

Яких образчиків Пригара тут не побачив! Отці Миколи Мирлікійські чудотворці, Іоанни Хрестителі, апостоли Петри і Павли, Юрії Победоносці, архангели Гавриїли, Василії Блаженні, святі жінки від Марії аж до Варвари... Михайло помітив, що одних святих було менше, інших було більше. Він і сам догадався, що в горах більше полюбляють святих Іванів, Василів, Микол, Петрів, Марій та Василин, аніж різних там Протасіїв, Феофілактів, Вавіл...

— Так що, Михайле, во славу та ім'я милостивого потрудимося?

Пригара нічого не второпав:

— Я хотів би знати, про що ви кажете?

— Кажу я от про що: нам треба святі ікони понести по селах... Їх треба людям продати.

— А як ви думаєте?

— А так: буде щось мені, буде заробочок і вам...

— Який заробок?

— На іконах.

— На іконах?

— Чого ні? Знаєте, Михайле, фотографу за лик святого заплати, за скло майстрові заплати, фарби нині дорогі... Щось треба і самому заробити — знаєте, які нині у попа заробітки... Та й не можу того від вас хотіти, щоб ви мені задарма носили іконки з села до села... Щось і вам треба мати з того...

— Духовний отче!..— схопився Пригара.— Я легкого хліба ніколи не їв. Та й кажу вам чесно, гешефту не розумію... Щоб я святих від хижі до хижі носив, та й щоб мене фінагенти по сільрадах водили, та й аби люди дивилися на мене, як на неробу?.. Ні, ні, ні! Це не мій хліб! Я би вам рад допомогти, але до такої торгівлі ні моя голова, ні мої руки не служать...

Від несподіванки отець Пафнутій знітився. Малюючи під хатою, він сподівався на добрий прибуток, звичайно, при доброму помічникові. До того ж при помічникові, який не затаїв би і копійки одної... А тут...

— Михайле, а кажіть мені, хочете узріти боже лице?

— А що таке?

— А щоб лице милостивого узріти, треба заслужити...

— Я хочу узріти, але таку радість заслужити собі гешефтом на іконах не можу...

— Знаєте, нині святу іконку не купиш ніде і за золоті... Ні в Києві, ні в Москві... А в людей божу іскру треба берегти. Ви думаєте, що це простий гешефт? Торгівля? Ні, це не гешефт і не торгівля! Це служба милостивому!..

Михайло тільки головою похитав. Він поглядав на архістратиґа Михаїла, що був притулений сторч головою до стінки на цілому штабелі святих Варвар, і уявляв собі, який куток прикрасити б іконою на осередку. Далі прикидав, куди б вбити для неї цвяшка у новій хаті. Вже зібрався платити, та мигнуло на думці, чи отець Пафнутій не має святої Параскеви, — подарував би невістці. Та йому хотілося, щоб святі були для прикладу невістці — не фарбовані.

— А таких... простих святих не маєте?

— Яких простих?

— Без червонила на губах... без рум'янила на лиці... без пугеру!

Отець Пафнутій задивився на Михайла.

— Кажу вам, що таких... Не мальованих, наших, простих... Таких, як і ми самі...

— Не смійтеся, Михайле. То не червонило і не пудра!

— Коли так, беріть гроші. Плачу за архістратиґа, за Василю, за Параскеву.

— А може, й для продажу візьмете?

— Для гешефту не візьму жодної! Тільки для своєї потреби. Бо я ні на грішних, ні на святих не заробляв! — Пригара випростав припухлі од роботи, пожовклі од мозолів руки. Тверді долоні наставив жменями, наче доводив, що до тих рук даремне і легко нажите не прилипало, що ті руки знають тільки чесно зароблене. Отцю Пафнутію здалося, що Пригара своїми руками хизується. Все ж скосив на пропахлі ладаном свої руки, долоні склав хрестом на крижах:

— Коли так, не дам! Не дам ні Михаїла, ні преподобної великомучениці Параскеви, ні Агафії, ні Василя Блаженного.

— Я за простибіг не прошу. Я плачу те, що інші платять. І гроші мої зароблені чесно! Я святого купую. А не продаєте, не треба! — і Михайло зібрався іти.

Отця Пафнутія ураз підмінили. Він почав говорити лагідно, по-доброму, м'яко.

Михайло слухав, а в думках був далеко від двора Дурдинців. Він згадував книжників і фарисеїв, крама-

рів і перекупників, що їх за торгівлю і користь канчуками виганяли з храму. І вже розмова не в'язалася. Куди піп не заводив, що не говорив про смиренність, нічого не помагало.

Пригара рушив до дверей.

— Та куди ви, Михайле? Беріть іконку для нової хати!

— Ні, вже не треба!

— Та візьміть так... Без грошей... У дарунок візьміть!...

— Не беру! Дарованих не хочу.

— Гріх зганяти злість на святих!..

Та все було марно.

ХХVIII

Пригара тільки ставав до човна, щоб перебратися на осередок, як побачив коло дров'яника гурт людей. Дарма зір мав ще добрий, здаля так нікого й не впізнав. Тому духом подався доріжкою з тим дивним чуттям, що охоплює господаря, коли бачить стороннього хазяйпучим на своєму обійстю. Вже біля сушарки почув розмірене, підбадьорливе погейкування й зрозумів: люди клопітно моцуються з чимось нелегким. В гомоні впізнав Миколу, що подавав команду. І Васильків раптовий сміх впізнав.

Перед дров'яником бовваніла тільки-но викочена колода-довбня, а на ній іржавим плішем темніло ковадло.

Михайло став перед синами і Петром Нужи́дичем. Сини ніби розгубилися, притихли, а Нужи́дич віддихувався.

— А тьху! Виморила, бодай не снилася! — ремствував старий коваль. Наблизився до ковадла, шкребнув нігтем іржу й до Миколи: — А чого поіржавіла? Доброго коваля така бабка ганьбить!..

— Ганьбить... Сам знаю... Та що чинити... Еге, я служив на флоті, потім завербувався на сезон в лісокомбінат, аби щось заробити, а бабка лежала сирохманом... Дах сльозив, дощ капав, а вона, небога, іржавіла.

— А ти не знав смоляником прикрити?

— Нічого їй не буде. Послужить! — втрутився в розмову Василько.

— Послужить-то послужить... Але в доброго майстра інструмент іржею не цвіте...

— А ви куди бабку забираєте? — Михайло тихим, спокійним, але рішучим голосом.

Микола і Нуждич переглянулися.

— Вербуємо її до кузні... А що їй тут вилежуватися?..

— А що... В кузні бабки нема?.. Що то за кузня така?..

— В кузні одна є, другу привезуть через три-чотири дні. А нам зараз треба кувати...— мовби для виправданя сказав Микола.

— Може, ви, Михайле, бабку шкодуєте? То і відливали її, щоб ковалі мали по чому бити молотами... А так, у дров'янику, небогу тільки іржею поточить, дивися, ще, сарака, і пліснею зацвіте... Не гріх? — Нуждич ступив до розмови батька з синами зтяжно, викручуючи і пишуючи...

— А вона й дома їсти не просить... Бодай гвіздок було на чому розігнути... Обруча склепати...

Микола моргнув до Василька. Хлопці тут же взялися качати колоду до теліги на двох колесах, щоб бережком доставити зняряддя в ще не обладнану кузню...

Могутніми грудьми на колоду паліг Нуждич.

XXIX

— Молодець, Ларисо! — вона побачила добру усмішку в очах лікарки.

Раптом пролунав пронизливий плач дитини. Лариса хутко замахала рукою, щоб показали немовля. Лікарка знову усміхнулася. А Ларису вже везли до післяродового покою.

Крізь широкі віконні шиби пробирався день. Синюватим маревом спершу малював стекла на вікнах, окреслював гілки білого бузку, мінявся блакиттю.

Під навісом, недалеко від лікарні, все ще вистукував довбешкою двигун, що подавав світло. Лампа під стелею не гасла, породіль у палаті не було. Ларису брало сном. Вона ще почувала чийсь дотик до свого чола, ще розвела повіки і...

Силоміць сон склепив їй повіки.

В склянці на столику білів пагінець бузку. Проходивши садом, лікарка Зорянко зламала гілку і внесла до палати. Була щаслива, що на світ народилася здорова, гарна дитина. До того ж мама — ніжна і небагатослів-

на Лариса Пригара — припала їй до серця. Було щось добре і хвилююче в їх відносинах.

Лариса теж раділа. Свекор та свекруха, безперечно, полюблять онука. Хлопчик таки схожий до старого Пригари. Придивлялася до сина, коли той залопадливо брав груди. Навіть у тій завзятості вбачала щось суто пригарівське. І на мить уявляла Пригариху. Клопотами стурбовану, навіть перелякану. Бо все сталося так неждано. Коли брало болями, свекруха одягалась кудись іти. Саме з роботи повернувся Микола.

— Ви куди, мамо?

— За кумою.

— Сидить дома,— і вибіг із хати.

Вона мучилась на ліжку, коли почула гуркіт мотора. Хутко одяглася. Тримаючись то за одвірки, то за стіни, рушила надвір. Назустріч біг Микола. Взяв її на дужі руки і поніс. Їй і досі ввижався на чолі його рясний піт...

До палати просунула голову санітарка Авдотя Сухоскіп. Оглянулася, побачила, що Лариса не спить, і зникла. І тут же на порозі виріс Микола. На мить застиг, наче впізнаючи її, далі на пальцях пішов до ліжка. Нахилився, задивився на сина.

— Коли?

— Вночі.

З-під поли вихопив припасений в Хусті пакуночок з цукерками.

— Батьків онук!

— Чистий Пригара!

— Михайлом назвемо!

Авдотя Сухоскіп знову стала на порозі.

Микола поспішив до виходу.

Вже на подвір'ї лікарні хвацько зсунув кепку на потилицю — тепер справді цілий світ був його. Кілька днів тому сів за руль: шофер раптом захворів і попросили на будівництві підмінити. Радів, що Лариса народила сина. Саме тепер пробиралася пломенцем надія, що хлопчик принесе в родину щастя і мир. Як не казати, а хлопець в роду Пригар завжди дарував радість і щастя!.. А ще його назвати по дідусяві! То вже дійсно багато!..

— Шофер? Механік?.. Ні! Льотчиком буде! — зсунув кашкет на потилицю.— Шофер першого класу! Механік найвищого порядку! А коли льотчик — то ас, з тих, що

беруть висоти найбільші і сягають найдальше! — добрав Микола професію і заняття для сина, дарма хлопчиськові було всього два дні від народження...

XXX

Кумиці сиділи перед хатою.

Пригариха зашивала поношені конопляні портки. Так спритно голкою підгинала рубчика на краю латки, мов ціле життя тільки те й робила, що латала. Кінець холоші тримала під коліном, лівою рукою тягла за поясок, щоб латка пришивалася рівно і гладко. Взагалі вона любила тільки гладку роботу. Тому, певно, довго шукала шматину конопляного полотна — хотіла так зробити, щоб латки навіть не було видно.

Зайнята працею, Васирина губи стуляє чіпко, коли голка входить в тканину тугувато. Іноді вганяє голку в рубчик ложкою-цинянкою, потім пучками тре об землю, щоб не ковзалася по них криця, коли голку треба з шитва висмикнути. Нипає очима по строчці пильно, — як бач, зір уже не той, що був колись...

Кума Дудлиха з-за Діла в'яже вовняного капчура, насунувши чорну хустку дашком на очі, щоб сонце не сліпило. Вона до Васирина на осередок навідується не так і часто — раз чи двічі на рік. Та коли вже кумиці зустрінуться — переговорять про давнє, теперішнє і за-втрашнє. Вони радо повертаються до своєї молодості, бо в ній і білий калиновий цвіт, і широка зелена толока під самою полонною, і дим весняних нив — колись разом палили кучугури стебелля кукурудзи. В тій молодості ще гойдалка на гілляці бука і стиглі черешні по залісках та кісницях. Бо пастушили і дівували колись разом, одних м'ясиць і повіддавалися. Тільки перших діток народили не одної пори. Свого первістка Пригариха мала в пилипівку, Дудлиха — перед великим постом.

Сьогодні вже поговорили і про нову хату Пригар, і про те, як садилася картопля на нивці. Нарешті перейшли до шпиталю, де Лариса лежала після пологів. Кума з-за Діла оковирно захапувала майстрованими з закинutoї парасольки спицями коника і так нанизувала вічко до вічка, що могла на роботу і не дивитися.

— То кажете, кумичко дорога та щира, що слабе?.. — знову почала Дудлиха вже переказану казку.

— Слабе, кумичко! Таке небожатко слабе, як кома-рик...

— І народила коло дохторів!..

— В шпиталю народила... Та що дохтур... То не дохтуром діється...

— Може, кумичко, вrekli?..

— А бог святий та праведний знає... Може, і вроки...— бідкалася сама Пригариха.

— Ой кумичко добра та мила! А що нам казати?.. На кого нам поскаржитися та свої жалі викласти?.. Та й як нам при цьому бога праведного та милостивого не славити? Коли ми родили і в полі, і в stodолі, і з бабою, і без баби... А діточки, нівроку, такі на світ приходили, як дубовий жолудь,— чисті та здорові...

— Ой, ми родили!.. Але ми і божого духу мали при собі. Бог святий нам помагав. Куди ми ішли, туди і він з нами. Бо його нам старшина, прощена би, защепила від колиски... Тепер, еге, не встигне заколоти, заболіти, як на амбалаторію біжать... За ліки гроші мечуть... А ми таких фіглів не виділи. Коли боліло, тоді й боліло, а коли мало перестати, тоді й переставало. Чоловік терпів, бо і неміч, і здоров'я — від бога!..

— Бо ми ще й самі собі знали помагати...

— Ой, так, так...— похитувала головою Пригариха.

Коли слово зайшло про фігли, про мудрощі, господиня осередку завела свою куму до кімнати молодих. Ткнули пальцем на батистові заслінки по вікнах, оглянули швейну машинку і погодилися, що то і не машинка, а дуригріш. Обмацали невістчине вбрання, що висіло на цвяшку.

— А кажіть, кумичко, якої вона старшини? — цікавилася Дудлиха.

— Ой, так... як її старшину виділи ви, так виділа і я. Мій казав, що, небога, сирохманка...

— Що кажете, кумо!

Жінки довго мовчали.

— А кажіть, кумичко, вінчалися в попа чи так?.. Понинішньому... Записалися, та й готово...— мигнула Дудлиха очима на фотокартку, де були ще дівчиною Лариса і парубком Микола.

— Не буду вам, кумичко, брехати, не вінчалися. Старий казав: «Повінчайтеся, повінчайтеся!» А він мовчав. І вона як камінь. Може, по дитині і повінчаються... Знаєте, яке-то жінці в тяжі іти під вінок.

— А я вам, кумичко, скажу істинну правду,— поспішила Дудлиха.— Все діється жоною. Бо жона як хоче, так чоловіка й оберне. Куди хоче, туди поведе... Є такий чоловік, що аж би йому жінка сіна дала, з'їв би!.. Є такий, що з пальця своїй жоні крові дав би напитися, так його наверне та причарує до себе... Кажу вам, кумичко, що все жоною діється...

— Ой оберне, поведе... Правда, чоловік собі не дасть на голові кілля тесати. Є такий, що меду йому давай, а він скаже, що то полин. І мусиш мовчати. Бо куди жінці дітись?.. Та найліпше, кумо, коли двоє здадуться на одно. В одну душу тоді живуть собі, як голу-би...

Від бесіди, якими бувають чоловіки, куми знову далися до внука Пригарихи. Господиня нарікала, що хлопчик народився слабенький, бо слаба по собі і невістка, дарма Лариса була з тих жінок, сили й здоров'я від якої могла б собі не одна позичити. Та кума з-за Діла Миколиху вже бачила, тому не могла на таке погодитися.

— Ой кумичко, гріх праведного гнівити! Невістка у вас дужа!

— Ой дужа! А від чого би дужа? Росло небожатко без старшини, а знаєте, як такі діти маються...

Пригариха стулила губи співчутливо. Замовкла і кума з-за Діла. Було чути, як нитка проходить крізь полотно та тихо подзенькують спиці. Раптом Василина охляло поклала руки на шитво.

— Знаєте, кумо, зібралися ми веснувати. Старий коником зорав, заволочив і відміряв молодим наділ. Дав насіння, бо думав так: як собі посадять, так будуть мати... Знаєте, Михайло, неборак, уже ослаб, мене в крижах поболіє, а вони молоді, то їм треба самим думати навесні, з чим до них прийде осінь і голодна зима...

Кума з-за Діла ловила кожне слово, а роботиця і в одної, і в другої лежала на колінах. Господиня не забула повідати, як Михайло змайстрував черпаки, як привів жінок до халабудки за хлівом, як відкрив яму, як вона сама вхопилася за роботу для прикладу і науки молодіці, як потім побігла до невістки, коли побачила її на облозі ницьма.

Дудлиха не витримала:

— От тобі й жінка! Було від чого падати!

Слово по слову кумиці знайшли і свої лиха в часи вагітності, хоч себе потішали, що такі були дужі і терпеливі, нікому не скаржилися, ходити по лікарях та «амбалаторіях» і не думали. До останку мусили пантрувати на газдівстві худобицю та й хату, бо то вже такий був порядок.

Пригариха накладала останню латку на портки. Дудлиха доплітала капчура. Господиня осередку враз посміхнулася.

— А чого ви, кумичко, смієтеся?

— А дайте собі покій! — тут уже голосно Пригариха розсміялася, махнула рукою, ніби щось проганяла од себе.— Що нинішні жінки?.. Давно були жінки! До гробової дошки не забуду своєї старої, бодай їй гріхи бог відпустив. От була жінка! Не знаю, чи хтось би їй доказав від Хуста до Торуні, а може, й по всій закарпатській...

Кума з-за Діла і сама нам'ятала Михайлову покійну маму. Була жінка як жінка, невисока, кощава, працювата, з виду непоказна. Одним словом, нічого незвичайного.

— Одної п'ятниці у велике говіння я напекла меляйного хлібця. Вийняла-м паляниці з печі, прикрила-м рушником, взяла дійницю і пішла дойти корову. Свекруха сиділа собі на запічку. Подоїла я корову одну, здоїла і другу, несучи молоко. Вже в сінях щось ударило мене по носі так, що погибель. Я була, не подивуйте, в тяжі Анничкою, і що де не пахло, я все чула на диво. Ну, думаю собі, десь малий кіт нагараздив. Але чую щось таке, ніби і не кіт, щось таке, як риба. Заходжу до світлиці, а там смердить рибою. На цілий осередок понесло. Я подумала, що хтось розілляв риб'ячку: Михайло із крамниці приніс змащувати ремені на кінській упряжі. «Хто розілляв риб'ячку?» — кажу мамі. А свекруха з запічку: «Що?» Я нічого не розумію, хочу знати далі. А вона каже: «То я їла хлібця». Дивлюся на паляниці, а з одної третина хибить. Тільки тоді я, кумичко, все зрозуміла. Свекруха забагла теплого хліба з олією. Зайшла, небога, до комори і намацала пляшку з риб'ячкою... «Та чи не лихотиться вам від риб'ячки?» — кажу їй. «Ні, не лихотиться... У грудях так легко, що співала би-м!» От була жінка!

— Ба чи хоч присолила риб'ячку на хлібцеві?

— А святий та праведний її знає,— приповіла господиня, відкладаючи портки і намотуючи нитку на клубок.

Пригариха ще збрала кусники полотна, латки, трусонула портками в повітрі. Коли дивилася і нігтем рівняла рубець, кума з-за Діла прихваляла господиню за гладку роботу і непомітно знову перевела бесіду до того, що Василина таки дочекалася внука.

— Кажіть, дорога та люба кумичко, дитинку вже похрестили ці так... без божого духа небожатко?..

— Ой кумичко, та молодим ще і на гадці не було...

— А може, вони і не думають?

— Та вже буду видіти. Старий би їх з хижі вигнав... Як на нехриста дивитися?..

— Гріх, кумо, гріх... Але то гріх не так молодим, не так невістці... Бо вона в законі та молитвах неписьменна... То гріх, кумичко, вам, Михайлові, що й казати... Бо Михайло, неборак, на письмі знається, закон розуміє. А кому дано розум для того, щоб на письмі розумівся та й закон знав, від того багато будуть і просити...

— Ой, так, так...

Жінки гуторили, наче плив дзюркотливий потічок — то неспокійно і заклопотано, то поспішаючи і стрибаючи з каменя на камінь, далі впливаючи на галявину й тільки нашіптуючи тихо. Кума з-за Діла подала думку, що дитинчатко,— хочуть того невістка і Микола чи того не хочуть,— треба понести до хрещення. Дудлиха пообіцяла сама про все домовитися з отцем Пафнутієм. Куми на прощання з присвистом чоломкнулися, й Дудлиха почимчикувала доріжкою від хати...

Василина залишилася одна.

Думала про зведенят-збіглят, про без часу народжених і нехрещених, що по лісах блукають і по ночах плачуть без ймення і долі. Вона вже бачила на сільському цвинтарі могилки без хрестів, порослі дерном,— в них почивають немовлята, що їх матері обмили гіркенькими слізками саме тому, що свого не дочекали в лоні, на світ прийти послішили, а тому не бачили ані сонця над Тяпешем, ані неба над полонинами, самі не покупалися ні одного разу в Бистрій... І Василина вже бачила й чула Миколине дитячко: вітер гойдає його на вербі, під ним хвилями хлюпоче Бистра, над ним миготять зорі і світить холодом місяць. А воно, небожатко, плаче, кличе свою маму, просить своє хрещене ім'я...

Чорним неспокоєм прикрадалася ніч.

За тином цапкувала Дудлиха. Чуманіла зігнута ключкою, виглядаючи кожен крок Пригарихи. А Пригариха обережно, навшпиньках пробиралася садом до білого будинку,— колись у ньому було лісництво, а зараз тут лікарня. Під яблунею стояла, далі, як на пожежу, рвонула до розлогої черешні. Оглянулася довкола: чи хтось не видить? Кинулася з-під черешні в притінок сливи, а звідти чкурнула під грушу. Від груші вже недалеко до вікна.

Подвір'ям лікарні хтось пройшов у білому.

Пригариха прилипла до стовбура, затамувала подих. Вся в чорному, як у великодню п'ятницю. Біла постать хутко зникла, не озираючись. Забилося потривожене Василенине серце. Обережно подивилася до тину, та за деревами куми на чатах не побачила.

Раптом її взяло таке чуття, мов опинилася на краю провалля. Побігла до вікна. Тільки звела руку, аби шибби доторкнутися, як хитнулася завіска і показалося кругле лице Авдоті Сухоскіп. Пригариха хотіла щось промовити, але санітарка зникла. Та ось вікно відчинилося, і з нього висунувся великий білий згорток на руках Авдоті. Васирина вхопила малятко й притулила з давньою материнською ласкою до серця. Її раптом проїняв холодний страх, чи знову хтось не покажеться... А може, її уже й підстерігають?..

— Кумо! Кумичко! Я тут! Тс-с! — Дудлиха пошепки.

Василина стала перед тином, видовжилася на пальцях, подаючи дитинчатко через пліт. Дудлиха обережно приймала хлоп'я.

— Кумичко! Сюди! Еге, тут пліт невисокий. Хапайтеся, бо мені видиться, що хтось за вами іде!

Завмерши, Васирина повисла на штахетинах. Та тільки почула, що хтось іде від лікарні садом, як з усієї моці шибонула собою через огорожу. На дорозі гупнуло, наче телеснув хтось лантухом. І кумиці вже були разом.

— Що я, кумичко, страху та біди навиділася... Вже мені чулося, що якась мара хапле за ногу, коли-м бігла від шпиталю,— скаржилася Пригариха.

— Не біда, кумо. За спасіння душі треба і притерпіти. Спасете душечку малого та й самі боже лице увидите... Що вже чинити, коли такий грішний світ настав, що ми, старі, мусимо ходити до попів і за молодих? — ку-

миці поспішно чвалали окольными доріжками до садиби Дурдинців.

— Ба отець Пафнутій дома?

— Дома, кумичко, дома! Вже й свята водиця гріється...

Пригариха нарешті віддихалася і сіпнула куму на знак, щоб віддала онука. Василю хотілося бодай оком глянути на Миколиного первістка. Та в одну мить майнула страшна думка: а чи малятко в квапленні не задушилося? Всю ніби опалило, по ногах пробіг знесилюючий струмінь. Тут же притулилася до прикритої легкою накидкою голівки своїм лицем, відгорнула краєчок і принишкла. На неї дихнуло теплим материнським молоком... Пригадала, що і Анничка, і Микулка, і Христинка, Василько пахли саме так. І вже думала, що, певно, всі малята на великому білому світі пахнуть, як і квіти... І кудись вже дівалася досада на Микулку. І тому піднімала немовля на руках, хилила голову так, щоб трапити губами і поцілувати онука. Устами торкалася м'якого тонкого полотна і знову чула той же запах материнського молока...

— Ходіть, кумичко, ходіть!..— понукала Дудлиха і сама швидко пішла від хвіртки до попового житла.

— Біжіть, біжіть, а я почекаю тут... Може, хтось у попа сидить та ще нас увидить!..— веліла Пригариха.

Кума мерщій побігла. А Василина тим часом любовно поколисувала маля, зиркала під накидку.

Від халупи покликала Дудлиха. Пригариха швидко рушила від плота.

— Тьфу, тьфу, нівроку! Яке красне! В дідика, в дідика внучок вдався!.. А вони хотіли, щоб воно, небожатко, нехристом росло!..— попадая стискала губами й не могла натішитися, яка дитинка пригожа.

— Нівроку, нівроку!..— Пригариха примовляла й собі, бо не знала, які в попаді очі: добро від них чи негарзд.

Хтось загупотів ножищами під вікном.

Пригариха подумала, що було б, коли б несподівано тут явився Микола? Не встигла поважити, яке діло в таку пору могло б сюди завести її сина, коли до господи завітав Хома Ціпкало. Свого часу він трохи брався дякувати, не лише прислужував у вівтарі. Та для відправи в церкві не годився, бо хоч пам'ять мав і добру, зате голос у нього був сиплуватий і шепелявий. За вміння мов-

чати все-таки людиною для отця Пафнутія він був корисною. Тому його і просив піп при потребі на всяке діло.

Кадило курнуло ялиною смолою — її вживали замість ладану. На табуреті стояло те саме корито, до якого піп зануряв дітей, коли хрещення коналося в церкві. Попада хутко налила води.

— Отчику любий та дорогий! Ми дитинчатко дістали тільки на один голий часочок...— припрошала Василина, бо піп без поспіху, вайлувато переступав з ноги на ногу, готуючись до священнодійства так, ніби в далеку подорож виряджався.

— Отчику любезний та щирий, треба нам скоро впоратися, бо дитинку вже чекають...— підхопила і кума Дудлиха.

— Благословенно царство отця, і сина, і святого духа...— вирвалося чередою шепелявих, притишених слів. Жінки безладно замахали руками, на себе кидаючи хресні знамення. Підспівували дякові.

Раптом треба помчала прискоком, вже було чути тільки п'яте через десяте. Піп немов щось хутко лічив, перебирав у роті так, ніби язика обпікало гарячою картоплиною. Василині спало на гадку, що таке хрещення, можливо, нічого і не варте. Та втішала себе: таки більше варте, аніж коли було б зовсім без нього. Та й за все не по закону зроблене відповідь перед богом дасть сам отець Пафнутій... Не за простибіг править діло.

Піп читав молитву по молитві над водою в кориті. Пригариха дивилася на оздоблений верховинською вишивкою білий попівський одяг і сповнялася незвичайного чуття. Дихала смолою, що була приправлена пахучим зелом, вслухалася у кожне слово. А отець Пафнутій слова виголошував так собі, вихапуював їх із пам'яті, раз від разу поглядаючи і до зализаного пальцями требника. Часом голос його понижувався до шепотіння, тоді слова ледве чулися.

Ось він уже освятить воду для хрещення. Василина гадала, що тепер дитятко занурять до корита, обмиють його від того первородного гріха, який взявся до хлопчика ще тоді, коли він тільки почався. Зашепотіла хутко і свою молитву. Вона думала, що хай піп собі молитися, а вона буде і свого трохи додавати. «Спаси, порятуй на бистрих водах, на прудких переходах і грядах, на широких зрадливих бродях... спаси на лукавих вирах, на глибоких водоміях...» Цею молитвою Василина виряджала

колись і Михайла, як ішов вести бокори по Терєблї від самої Колочави.

Отець Пафнутій сягнув за елеєм, бо прийшов час миропомазувати народженого.

— Яке ім'я младенцю?

— Михайлик, Михайлик, прошу...

Обережно і легко, наче тримав у жмені недолуге пташатко, отець Пафнутій не просто хрестив, а рукою плив у повітрі над хлопчиком, торкаючись його чола, грудей, рамен.

— Помазується раб божий Мелетій елеєм радованія...

В очах Пригарихи ураз все потемніло, потуманилося і пішло ходором, обернулося чорним жорном, потім змішалось до купи. Мелетій... Вона готова була скрикнути, вирвати внучка з підступних попівських рук, але... Добре, що кума вчасно підхопила її під руки..

Василина добре знала, що лукавий Пафнутій в селі вже не одного охрестив наперекір батькам. Знала, що піп любляв давати ймення немовлятам на сміх саме для тих матерів, котрі знаходили снів і дочок без шлюбних чоловіків, котрі жили на віру. Вона знала, що в селі вже є Кирион і Харитон, Анфіса і Мелітриса, сама ж не раз чула, як діти дражнили хлопчиків і дівчаток з незвичайними йменнями, хоч дома тих дітей ласкаво називали Васильками та Іванками, Анничками та Марічками...

— Попик! Бодай йому висхло жало!..— Василина тупила немовлятко до грудей, розуміючи, що сталося неоправне.

Вийшовши од попа, куми трапили в той дивний стан, коли тільки думається, а не говориться...

— Коли я, кумичко, була би віща такого сміху над малим, я би його понесла хрестити на десяте село. Най би чужосільський піп заробив грейцар... Най би було і зовсім не хрещене! — нарешті заговорила Василина.

— Ей, кумо! Таким не варто сушити собі голову! Коби здорове та щасливе росло! Та й коби тільки божий дух був при ньому... А піп клав ім'я по книзі! — Дудлиха втішала і розраджувала Пригариху, хоч і сама чула кривду од попівського зухвальства.

— По книзі?.. А я йому на ту книгу знаєте що?.. Чорнокнижник! Ще каже, яке хочемо дати младенцю ім'я...

А бодай з його лихої голови сміх пішов! Чим воно, небожатко, перед ним провинилося?..

— Е, кумо! Не гнівить милостивого та не майте серця! Кажу вам: коби здорове та щасливе. А яке ім'я дав йому піп, цим жури не майте. Є щасливі Івани, і є Івани нещасливі. Є щасливі Марійки, та є і Марійки без щастя і доброї долі... То, кумичко, не ім'ям діється. Діється, солодка та дорога кумо, не ім'ям, а тим, що кому у книзі записано...

— Кого не пече, той не відсувається. Кожен знає своє. А я знаю своє... Я люблю ім'я красне... Та й піп най хрестить, най миром помазує так, як його просять. Бо за його труд йому чесно платиться! — нарікала, сердилася Пригариха. І знову жінки ішли мовчки.

— Гм...— мугикнула кума Дудлиха, бо вже не знаходила слів. Йї справді було якось не по собі: адже вона з попом вела перемови.

— Та най дає він таке ім'я, яке хоче... А ми будемо собі внучка називати тільки Михайликом! Та й готово!..

Перед огорожею куми стали. Оглянулися вздовж і впоперек. Пригариха присіла навпочіпки, пильно приглянулася, чи хтось по садибі лікарні не ходить. Коли впевнилася, що ніде нікого не видно, дитинчатко дала Дудлісі, а сама через штахетини майнула полами спідниці, наче війнула великими чорними крилами. Дарма літа були немолоді, дарма інших разів ледве через перелаз брала височину. Ще мить — і Дудлиха подавала хлопчика через огорожу.

Василина тонула в темряві лікарняного саду...

— Не бійся, не помре! Коли бог йому дав життя та й запалив для нього велику свічку, — буде жити... Еге, я мала вас четверо!.. — бігли слова навздогін стурбованому й заклопотаному Миколі, тільки він ішов від хати до кузні.

Вона дивилася, як син похилив плечі і весь ніби до громадки зібрався зажурений, як біжить до тої майстерні, що вже видзвонювала розпеченим у горні залізом і палахала вогнем. Завжди привітний до мами, нині був мовчазний і похмурений...

Сіла на довгу лаву перед хатою. Тут кілька днів тому гуторила з кумою Дудлихою — одна з них в'язала вовняного капчура, друга латала портки. Що тоді перемовили! Тепер Василина була сердита на куму. «А що,

коли мале заціпне? Богу душечку віддасть?..» — і чує, як страхами бере її. Вже сама себе потішає і цим, і тим, нарешті, таки вірить, що все в руках у милостивого, все від його доброї волі. Коли малому жити, буде жити!

Робить, а думка при одному. Чим тут зарадити? Що самій вчинити для гаразду?

Надворі гребе півень. Великий, червоний. Довкола себе згромадив цілу зграю курок. Кудкудаче, манить, помолодецьки запопадливо тріпоче крилом, роблячи довкола курки підступного півоборота й розписуючись розведеними великими пір'їнами по самій землі.

Василина сидить і пригадує, як колись вела до лікаря малого Микулку, — хлопець видряпався на ясена за пташиним гніздом, але зірвався й телеснув собою на корягу. Гаразд, що не поламав рук і ніг, лише розітнув підборіддя. Увесь в крові, заховався в сіннику. Піймала тоді півня і далася з хлопцем до лікаря. Птаху лікар вслів передати служниці на кухню, а сам рану промив, наклав скоби, перев'язав. І понині залишився шрам на Миколиній бороді. Що не було, а півень поміг Миколу врятувати.

Василина схапується, заганяє курей до хліва. Довго клопочеться і сяк і так, поки нарешті півень в її руках.

— Геш-ше! Геш-геш! Не було на тебе лисиці! Не було на тебе яструба! — Василина сварилася, а півень завзято бив ножиськами, кігтищами шарпав подолок, коли йому зібралася перев'язувати ноги. Звиклий до свободи на зелених просторах Згариці-Пригариці, він, мабуть, відчув, що скоєно замах на його квітуче життя, тому не лише бунтував крилами, відбивався шпорами, але й зняв такий лемент, що вся домашня птиця зібралася довкола Василини йому на підмогу. Кури кудкудакали, неначе маршем пройшла ватага лисиць по обійстю.

— Гешште!..

Пригариха впорала довгу надійну стрічку з ряднини й перев'язала півневі ноги. Той собою теліпнув, та цупко зв'язані крила і ноги полетіти не дали. Тому, сарака, впав на долівку боком і так залишався лежати.

Голову обвила новою чорною хусткою, ноги в капчурах сунула до калош, що влітку служили їй взуттям. Позамикала всі двері, зачинила дверцята. Зібралася до села. З сінника вхопила півня під пахву й поспішила до переправи.

День був ясний. У дзвінкому прозорому повітрі під чистим незахмареним небом до сонця зеленіла Згариця-Пригариця. Бистра задумано і зажурено співала свою пісню, а верболіз, тополі і вільхи по берегах стояли тихо й зачаровано. Хвиля річки біла дрібно по зарінках, обмиваючи круглий камінь-залізник і переливаючи срібло, що падало з неба щедро...

Стурбовано ішла.

Довго стояла перед хвірткою. Коли вирушала з дому, все їй здавалося таким простим... Задивлялася, чи не побачить Авдоцю Сухоскіп. Санітарка допомогла б порозв'язувати вузли... Та в саду лікарні тільки білизна сохла на мотузках, що були натягнуті від груші до яблуні, од яблуні до сливи, до черешні. Васплині здалося, що маленький Михайлик цілком занидів, зашепав, що вже геть згоріла його тоненька воскова свічечка. Взятася за клямку хвіртки й швидко пустилася двором.

«Що буде, те й буде! Слово — не палиця...» — думала, заходячи з півнем до будинку.

Пахло ліками.

Не знала, до яких дверей постукати.

Раптом у коридорі почулися кроки. Невисока, в білому дівчина несла бляшану шкатулку.

— Добрий день, тітко! — дівчина поклонилася, бо Пригариха їй була далекою родичкою.

— А кажи, Марічко... Як малому Михайликові? Полівило?..

— Що вам буду казати неправду... Слабе, небожатко... Та маємо надію, що виходиться...

— А кажи, Марічко, з ким тут мені поговорити, аби дали ліпших ліків та й за маленьким приглянули...

— Головний лікар якраз тут. Зайдіть сюди! — показала двері.

Василина стукала обережно. ~~Н~~би остерігалася, щоб когось не сполохати. Ніхто не відповідав. Постукала голосніше. З-за дверей відкликнулися. Зайшла.

— Добрий день! — несміливо привіталася Пригариха до молодої лікарки. Але куди подіти праву руку — в лівій тримала півня. Імилася нею за полу піджака, що був з плеча Микулки.

— Доброго здоров'я. Ви до мене?

— До вас.

— Ви хворі?

— Онучок хворий... Я здорова, слава богу... Тут моя невістка з малим...

— Котра?

— Старшого сина... Миколи... Лариса...

— Пригара?

— Так, так, Пригара, прошу вас!.. А я Миколина мама... То, прошу вас, чиніть щось таке, аби мале не померло... Бо ми, прошу вас, ні дня ні ночі не маємо від жури...— нехитро клопотала Василина.

Лікарка мовчала.

— Ми вам за труд віддячимося... Ми не хочемо без платні!.. Еге, я вже і тепер вам...— півень тут тріпонував собою і сполохано озвався.

— Когута, тіточко, несіть додому... Зваріть невістці смачного бульйону! — лікарка встала з-за стола й ступила до Пригарихи ближче.

— У мене кури ще є... У мене досить курей... Я невістці зварю, коби лишень здорова їла... Йй уже і вареного, і печеного носила моя донька... А це я вам за ваш труд...

— За труд мені платять... А від вас платні брати не буду... дякую вам...

— Не сердіться на мене... я рада була би, аби ви ліпше старалися.

— Я вам кажу: ми вчинимо все, що тільки є в наших силах, аби ваш онучок був здоровий. А півня несіть щасливо додому...

Зніжковіла. Розгубилася. Ще стояла, ніби мала крихту надії, що до неї підійдуть, когута візьмуть чи скажуть бодай, куди його віднести для лікарки. Коли бачила, що стоїть в дурних, таки далася до виходу. Ніколи досі не трапляла до подібного стану; здавалося, що хтось її скривдив, неуважив, ба навіть образив. Вона ж від чистого і доброго серця! Вже думала, а чого півня не віднесла лікарці на квартиру. Сердилася за недогадливність. Та заспокоїлася, як тільки прийшло на гадку, що ніхто нічого про півня не знає, крім самої лікарки. Понесла б додому, ще поговорі пішов би по цілому селу. А чи не видить її хтось, як несе когута од лікарні? Ну що ж? А коли видить? Може подумати, що вона когута несла на продаж для кухні, аби його приготували хворим...

— Іду! Іду до нього! Яка я дурна! Хотіла-м покласти свою грішну руку до корита з водою, коли Пафнутій малого хрестив...— побоялася гріха...— шептала Васирина і вже поспішала до попа...

XXXI

Микола стояв під тим вікном лікарні, до якого заглядали вершечки бузкового куща.

Ніжна темінь налягла довкола. Повила далекі і близькі гори, заслонила обрій, що зливався з небом, таким же похмурим і безпроглядно-сліпим, як темрява глухої і німої хащі,— на небі ні зірок, ні місяця, ні Чумацького Шляху не видно. Здається, воно впало в ущелину міжгір'я своєю густою п'тьмою, і хто знає, коли ізнов настане день.

Куш бузку креслився тільки білим суцвіттям, що туттам вже бралось іржею зав'ядання. Тому пахнув у цю пору незвичайно примарно. І той запах теж наповнював усе довкола жахом.

Холодна тиша, така глуха і непривітна, довкола лягла, наче збиралася поглинути гори і хащі, ґруні і полонини велетенською пашчею.

Він вслухався, чи не почує щось із палати. Відходив далі, та тільки за вікном, що було заслонене від верху до низу білою тканиною, бачив світло електричної лампи. Знав, що в палаті Лариса, що біля неї на ліжку згорає в недузі Михайлик. А коло них лікарка Зорянко. Крім неї, з Хуста сьогодні прибув ще один лікар.

І він тепер думав, що, тільки ставши батьком, десь, перед кимось на цей раз у нього мало батьківських прав...

Немов з далекої далини прилинав шум Бистрої. Він неугавно і владно снував довгу важку думу. Миколу брала досада за все, за все. За те, чого вирушав з далекої Архангельської області в Карпати. Там у нього була добра робота і добрий заробіток. Сердився на себе, чого не оселився в Хусті після того, коли повернувся в рідні краї,— міг дістати призначення механіком на лісозаводі. А ні, потягло в гори, до батька, до мами. Тепер гори, все довкола видавалося йому до болю таким рідним, близьким і водночас чужим і невідомим йому досі...

Спинався на пальцях, чи, бува, не побачить щось у палаті. Дарма.

Недалеко чорніла густим віттям черешня. Готовий був забратися на неї. Та все одно його од палати віддаляла біла полотняна завіса. Він чув, як слабістю беруться ноги, йому здавалося, що тепер з-під нього тікає земля. Вхопився рукою за стіну, щоб не впасти.

Небо на горизонті освітілося. Донісся уривчастий гуркіт грому. Далека блискавиця палахнула вдруге. На хвилю з темної безодні показалися велети гір, похмурені й грізні.

Зашумів ліс. Замріяна і таємнича габа шепоту смерек навально покотилася долиною Бистої, падаючи і стогнучи в яругах. З-за гір рвався вітер, хаща гомоніла, ніби тепер, саме тепер на віче збиралися буки, клени, явори і ялини.

Блискавиця розколола небесну темінь, лягла маревом в ущелину, в сад, освітила дерева в лікарняному саду. А через хвилю дерева знову обступили чорними ченцями Миколу.

Вдарив грім.

Микола чув, як задеренчали великі шиби.

Тільки гук ущух, коли з-за вікна в розтривожену ніч упав жіночий плач і захлинувся...

Закам'янів. Не міг рушити з місця, хоч і не знав, що з ним раптом коїться, що сталося взагалі. Очима вп'явся у вікно, до якого щойно підійшла лікарка.

Линула злива. Спершу залопотіла в кронах дерев великими краплями. Вітер заніс дощем по великих шибках освітленого вікна, і він бачив, як вода спливає смугами...

Запахлю йому ураз чабриком, м'ятою і любистком. Бо Микола тут уже бачив уявою обсіпану і наповнену верховинськими зелями маленьку домовину... Ще уявив собі літніх жінок... У кожної в руці жмуток пахучих зел і польових трав...

Хтось відчинив вікно.

Микола кинувся до дверей.

XXXII

Гора Ясенова від підніжжя здіймалася нестрімко, полого, вище спиналася круто, а на ґруні вже вгиналася сідловиною і двома високими верхами тримала на собі прозору у глибоку блакить верховинського неба.

Де-не-де по Ясеновій розкидані хатки. На подинах-галявинках гірські садиби обведені зеленим пряслом — межевою смугою чагарів ліщини, свидини і вільх. Тут-там огорожі давніх верховинських поселень спинаються стрункими ясенами, грабами, коренастими буками і співучими смереками. Деінде біліє по берізіці... То, либонь, господар березу посадив колись для краси. І стоїть біла білявина на ґруні, зеленіє літом, а восени їй вітер полонинський чеше розпущену косу.

Під самою сідловиною Ясенова темніє хащею. Від галявини з хатками, толоками-пасовищами і кісницями, від чагарів на урвищах і проваллях до ґруня залісками кучерявиться буковий лісок, чорніють острівки ялин, далі величаво і гордо стоїть праліс,— він чув не одну громовицю, бачив не одну блискавицю, зустрів не один буревій. Багато весен ласкаво одягало його в зелені шати, не одна осінь щедро наряджала золотом і багрянцем.

Коли над горами білі хмари кошлатяться і вибираються в далеку путь, з полонин дме вітер. Розхристаний, сердитий, він свище у високості, кострубатить одинокі смереки, що стоять на полях, на межах, в пряслах. Смерековий ліс тоді гуде безперестанку, мов повідує дивну казку про дивовижну красу Карпат. Коли полонинські вітри виберуться в дорогу вранці, смерекова хаща гуде срібно, неначе десь далеко-далеко подзеленькують дзвоники. Коли вітри з полонин віють серед днини, хаща співає зажурено, протяжно, величаво-спокійно, мов же не широку і довгу габу по зеленому морю. Коли вітри подихують увечері, хаща співає лагідно і тихо, ніжно й сумирно, ніби веде колискову...

Михайло Пригара любить заслухуватися в гомін смерекового лісу.

Коли ліс гуде, він наче і сам здійсмається й береться на крила, пливе в далекі, незвідані світи. На хвилину забуває все, все, навіть робота застигає в його руках.

Одного разу Василина спитала чоловіка, про що думає, чого забувся і заляк на роботі. Тільки рукою показав у бік хащі. Вона все одно нічого не зрозуміла. Тоді сам розповів, що хащі співають. Не стільки докорив, але пошкодував її, що вона того співу не розуміє і не знає. Василина ніколи більше не питала, бо вже й сама вслухалася, коли ліс котив вихорову хвилю від ґруня до ґруня...

Кожної пори року хаща Пригарі співала по-різному. Слухав той спів, здавалося, не міг наслухатися. Бувало, взимку виходив надвір: небо зоряне-зоряне. Чумацький Шлях посипаний голубим інеєм, а Михайло стоїть і слухає гомін хащі... Намерзнеться, наслухається і йде до хати задоволений, втішений, чимось дивним сповнений...

Пригара опустився на колоду перед дров'яником.

Ліктями підперся на коліна. Голову поклав між долоні. То легко нею похитує, сам собі притакує, потім ураз застигає важко і громадиться брилою. Лінії і повільні, зате настирливі думи в'яжуться в низанку-мережку. Очі Михайла зупинилися на Ясеновій, і він тепер чує, як стогне смерекова хаща. Дарма довкола тихо, тихо — вітрик не шелесне гілкою, не колихне травинкою, — хаща все одно співає... Ні, вона тепер не співає, а плаче протяжно, сумно, зажурено, і Михайло чує той плач...

До Ясенової поволі хилиться сонце.

Михайло жмурить повіки і думає про небесне світило. В його уяві сонце — великий ліхтар у руці милостивого бога. Коли вранці приходить на землю день, господь бере того ліхтаря і розсвічує спершу по самих вершечках ґрунів та полонин, щоб зі спанку прокинулися трави і звірі, щоб лягла радість на серце вівчаря і скотаря. Потім сонце спускається в долини і вже тут світить людям, деревам, рікам та озерам, стелиться нивами та покосами. А коли натруджений день хилиться до вечора, сам господь іде на спочинок і забирає із собою сонце. Тоді все засинає — не тільки чоловік, але й звірина, риба у водах, ще й чагарі, трави та дерева...

Михайло думає, а чого сонце взимку встає пізніше, навесні і влітку — рано-вранці. І він уже знає: сонце і милостивий з ним — все одно що люди на землі коло плуга і ниви, коло худобинки. Коли весна і літо, коли ще осінь, — діл у них багато, то й треба, аби дні були довгі, щоб чимало встигнути. А як прийде зима, і хлібороб собі спочине, щоб з новою силою до весни і праці на землі...

Поколисує головою, тримаючи її на великих теплих долонях... Йому ураз стає справді важко. Бо вже думає, що кожної днини сонце для когось сходить вперше, для когось згасає на віки вічні... Когось уже нема, а сонце все одно світить... Когось не буде, а сонце все одно не погасне...

Дивиться пильно на Ясенову. Сонце в сідловині Ясенової — як золотий вершник на велетенському казковому коні.

Мимоволі його зір веде до вікна.

Чіпко стулив губи. І запустив пальці в чуприну, як тільки мигнуло, блимнуло скупе світельце свічки-вощанки. На половині вікна біліли заслінки — ті самі, що їх невістка з Миколою почепили, поселившись у малій кімнаті після прибуття на Згарицю-Пригарицю.

— Всі вигинете! Всі вигинете, як мухи! Нехрещені, немолені, невінчані! Хто таке видав, люди добрі! Коли таке бувало на Згариці, коли кому таке снилося на зеленій Верховині? Аби люди побиралися без божого духа? А тут його і маєш!.. Показалося!.. Не встигло небожатко народитися, як заціпло... Чекайте, чекайте! Ще не таке на вас прийде! Будете падати, як трава на косі... Як лист із дерева на морозі! Прийде на вас содома і гоморра така, що спасіння не знайдете ні на землі, ні під землею... — Михайло примовляв у моторошному відчаї й зажурено похитував сивою головою, чуючи, як холод біжить по спині.

З кімнати молодих виривається голос молитви. Монотонний, байдужий, чужий... З мало зрозумілих слів в'язалося дивне плетиво то ліниво і повільно, то похапцем дрібними стрибками...

Невидима сила очі Михайла тримає на малій кімнаті. Він вслухається в оте бурмотіння, що його чути. Хоче довідатися, яку катизму тримає дід Антон Санчела, та слова так мигають, так самі скачуть, що довідатися і зрозуміти годі. Натомість Михайло чує запахи ладану і пахучого зела, — ним притрусилася жарини Васирина під тим столом, на якому лежить маленький Михайлик.

Пригара бачив, як знайшла жінка вузлик, як розгорнула папірець і пучками добула десь колись припасеного і посвяченого ладану. Це було тоді, коли Антон Санчела тільки брався до першого псалма. Скосив очима на дров'яника. Тонка стружка біліла кучерявою громадкою. І тут йому запахла воскова свічка і смерекова дошка. Саме такі пахощі на осередку чув багато літ тому, коли стругали домовину покійному батькові...

Думає, що кожна дорога в житті веде до чотирьох дощок. У цьому невідступний закон буття. Але між днем, коли вперше засвітить дниною і коли днина загасне на віки вічні, дорога і час... Батько, що казати, пішов

із Згариці після того, як на землі набувся. Не одну весну веснував, не одне літо літував, не одну зиму зимував. Йому не одне сонце показалося з-за Соколового ґруня, не одне сховалося за сідловиною Ясенової. Батько помер, як покосив гори й гори, перекопав не один пологий схил для ячменю, вівса і картоплі, випас і вигодував цілі череди худоби, цілі отари овець, сплавив сотні бокорів по воді, прищепив не одне дерево і зрубив не одну хату, зібрав не один бджолиний рій до кішниці... Кумив, коли народжувалися діти, не одній молодій парі зв'язав руки рушниками, не на одному весіллі старостував... Він сам привів на світ своїх дітей і тишився ними, дждався внуків і правнуків... Женив синів, віддавав доньок. Під старість сам не раз поговорював, що вже свої дороги сходив, зелену травцю потоптав, що йому зозулі відкукали... Говорив, що в далеку путь на спочинок йому час...

З чуприною покуйовдженою — була збита вихором — з хати виїшов Микола. Михайло глянув на сина й потупив голову. Чув, як цілого проймає не відомим досі струменем.

— Синку! Миколо, ходи до мене! — махає на знак Михайло рукою й показує на колоду, де можна сісти.

Син покірно іде до батька.

— Йому, синку, не встигло сонце блиснути, як уже й погасло... Воно, небожатко, не знає, як пахне сіно і отава. Не виділо, як чоловік оре і сіє, косить і жне... Воно, небожатко, не чуло, як кукає зозуля і співає соловій у верболозі... як паде дощ... Воно, небожатко, не виділо, як летять птахи навесні... Не чуло ні сопілку, ні трембіту... Небожатко, воно не натішилося життю, а музло помирати... То, синку, за чийсь гріх! — значуще зупинився в бесіді, наче давав тепер час, аби Микола подумав, за який такий гріх велика і люта кара впала саме на малого Михайлика...

— А чим воно провинилося? Чим завинило?

— Воно, небожатко, нічим не провинилося. Воно просто спокотувало за ваш гріх... Бо воно у гріху почалося, і бог йому віку не дав...

— У якому гріху?..

— У такому гріху... У первородному... Що ви без благословення, без божого слова, без божої милості і ласки... — тут батько поморщив лоба, почесав сиву глосницю, наче ловив те недобре слово, що ураз мало

вирватися і злетіти. Потім лагідно взяв сина за плече, повів очима і спокійно промовив: — Ти, синку, не думай, що бог когось палицев приходив бити. Ще такого не було... І не буде!.. Але він, бодай святився, дає про себе знати на всякому місці, всякого часу. Еге, тут його маеш!.. Тут його і ми всі — я, моя стара, Василько, Христинка — маємо! — Михайло показав на вікно, за яким лежав на столі недугою спалений внучок.

— То мусить бути дуже несправедливий і лютий бог, коли він таких до землі кладе! Ваша правда: воно не виділо ні весни, ні літа, ні осені, ні зими. Не чуло зозулю і трембіту. Воно не тішилося ще життю... Але чого воно мусило помирати? По якому такому закону?

— По божому!

— Такого бога я не хочу знати, котрий карає невинних! Бо то не милостивий, не ласкавий, а злий і кровожадний бог! Воно ще не встигло у гріх впасти, а вже покаране? За що?.. За що?!

— Воно у гріху почалося і народилося!

— У якому гріху! Під плотом? На чужому оборозі?.. А коли й так було б, не воно грішне! Чого скарано його? Чого не покарано тих, хто на білий світ його привів?

— Вас покарано! Бо на вас впала тягота — смуток і біль!

— Можна закусити зуби і цю тяготу знести. А воно своєї вже не знесе!..

— Повінчайтеся, небоже. Бо щастя не будете мати... — уже не сварився, а просив батько.

— Ми уже повінчалися... Ми уже маємо терновий вінок...

Пригара замовк.

Микола ще хвильку посидів, а потім встав і пішов, сам не відаючи куди.

— На Згариці такого ніхто не пам'ятає. Тут діти приходили на світ, росли, бігали по саду, полем тішилися, дихали смереками і полонинами... А його, небожатко, принесли!.. — говорив приголомшений Михайло сам із собою майже пошепки. І він вперше проникся гірким болем тих, що хоронять малих діток... Ураз близьким став для нього Микола... І вже не такою далекою була невістка...

Тримав голову між долонями. Закрив пальцями очі. Перед ним мерехтіло лягаюче за сідловину сонце. Оберталися, пливли зеленуваті, оранжеві, червоні кола, спа-

лахували і гасли вогники. Почув близькі кроки. По м'якій ході впізнавав: коло нього стала Василина.

— Де гвіздя? — тихо спитала.

— Гвіздя?

Схопився. Переступив поріг дров'яника і потягнувся на полицю за горщиком-залізняком. Тільки тоді, коли рукою взяв купку іржавих нерівних цвяхів, згадав, для чого жінка просить їх. Йому стало не по собі. Бо миттю примарився той глухий стукіт віка труни, коли її забирають. Йому захотілося знайти цвяхів нових. Шукав на полицях в дерев'яних шкатулках, але не знайшов. Жодного на обійстю не було. Зібрався випрямляти іржаві, та ніяк не знаходив клевця, дарма той обушком дивився на нього з перекладини.

— А шезни, пропади!.. Що-м уже осліп,— висварився, коли нарешті побачив молоток й сягнув за ним.

Тільки зайшов до кімнати, першою побачив Ларису. Зіщулилася на табуреті в дешевому ситцевому платті темного кольору й здавалася набагато меншою, ніж була насправді. Чорна хустка ховала її лице. Під стіною біліло віко маленької труни, на верхній дошці якого було накреслено великим столярським олівцем трираменного православного хреста.

Михайло помітив, як здригнулися плечі невістки. Приступився до неї. Важку руку поклав на її рамено.

— Ти ще молода, не плач... Наплакатися встигнеш... А діти будуть. Треба молитися...

Тільки тепер Лариса заплакала вголос. Її плач був надриivistим, мов силоміць прорвався і все ще був чимось важким здавлений.

Михайло взяв невістку важкою рукою за плече і знову:

— Не плач, небого! Милостивий господь змилюється... діточки будуть... А воно пішло на небо ангеликом...

Воскова свічка текла сльозою й бігла жовтим мозолем до громадки рябої квасолі у глечуку, що був поставлений на стіл замість світича. Вона догорала й губилася, пломенцем ниділа в загасаючому промінні сонця, що падало крізь вікно до кімнати й іскрилося в сльозині живиці на смерековій білій дошці. Днина і свічка падали останнім теплим сяєвом на малого Михайлика. Барвінчаний вінчик повивав голову хлопчика: той лежав у білій сорочині, яку Лариса шила уже на

Згариці. Повите польовими квітами, дитя купалося у пахучих полонинських травах, а в бляшанці на долівці вуглики бралися сірим попелом.

Непомітно з сіней ввійшла Василина. В руці мала білого вузлика. Нахилилася під стіл, дмухнула на загасаючі вуглі й притрусила їх з вузлика. Голубий димок звівся над бляшанкою, й по кімнаті густо запахло ладаном.

Антон Санчела змученими очима мигав над товстою книжищею псалтиря, тримав пальця на кутку свічкою обкапаного листа, щоб перегорнути. Прочитаного була вже громада, непрочитані кілька сторінок ліпилися до обтягнутої сирицею палітурки. Санчела сунув окуляри на чоло, заплющував повіки і, похитуючи головою, читав молитву, наче сам собі притакував...

Михайло знову глянув на внука. На грудях хлопчика лежала тонка воскова свічечка: хтось поклав до труни недопалка за тим давнім звичаєм, що казна-відколи ведеться по Верховині.

Останню сторінку Антон Санчела перегорнув із псалтиря і зітхнув, наче ось-ось мав присісти для відпочинку. Він тепер молився голосно, мов ураз повернулася до нього бадьорість і жвавість, хрестився охайно складеними пальцями. Нарешті губи торкнулися палітурки, а це вже мало означати, що псалтир дочитаний. Оглянувся, коли од віка труни впала тінь на хлопчика, склав окуляри, готовий провжджати Михайлика на цвинтар...

Микола виносив домовину.

В очах туманилося від тих почуттів, що їх звідав уперше. З миті, коли в палаті заплакала дружина Лариса, багато передумав. Йому вже здавалося, що минула не просто одна доба, а ціла вічність. Щось звалилося, погасло, відлетіло. Нема вже того, що складало частку його істоти. В любові до Лариси досі була радість чекання того невідомого, що мало прийти. Прийшло, мигнуло радістю і раптом обернулося болем...

Микола взяв на руки трупу зі стола. Антон Санчела дмухнув на свічку. Від гнота вгору потягнувся димок. Мати відразу зачинила вікно, бо їй спала на гадку давня історія, повідана ще бабкою. Коли з однієї хати виносили мерця, забули позачиняти вікна. Нечиста сила захопилася до оселі, і що вже потім не діяли, не помагала ані ворожка, ані молитва. Навіть піп кропилом не

зміг повернути на обійстя спокій і чистоту, бо на горищі по ночах гупало, іконами по стінах носило і колисало, когут на сідалі з самого вечора кукурікав. Як бабка розповідала, газди не мали спокою доти, поки не поміняли на хаті протеси, не дали викарбувати на вінцях і селеминах по хрестіку, а під пороги не поклали по куснику свяченої великодньої проскури, ладану та по зубчику часнику...

Широким кроком Микола переступав поріг й опинився в сінях. Замлоло, закрутило всередині, коли майнуло в голові, що сам Михайлик цих порогів так і не переступив.

— Прощайся! — веліла мати сину.

Микола зупинився: Михайлик мав попрощатися з прадавнім гніздом Пригар. Тричі Микола торкнувся домовиною кожного порога. По хаті плив глухий стукіт. Саме в цю хвилину хата сповнилася плачем. Досі просто зажурена і посмучена, надривно заридала сама Василина.

Невисока, літня жінка — сваха Василини — взяла господиню під руку:

— Не плачте, кумичко, та не сушіть собі очі... То ангелик ще, і плакати за ним — гріх. Воно, небожатко, щасливе, бо його душечка полетіла на небо... Коби ми такі щасливі...

Пригариха гасила плач, а сльози все одно самі текли. З голови тепер не виходило хрещення на кухні... Қаялася, корила себе, чого не ткнула таки пучками грішної руки у воду...

Першим чвалав Антон Санчела. За дяком ступав сусідський хлопець, що на лісковій струганій паличці ніс вишивану хустку.

Вітерець погойдував полотном, рвав листки хрещатого барвінку — ним хтось прикрасив маленьку корогву. За хлопцем ступав Микола, а далі вже кілька чоловіків і жінок крокували по стежині.

Саме перед тим, як мали рушити від хати, з Міжгір'я приїхала Христинка. Вона ішла разом із Ларисою. На Згариці-Пригариці за її пам'яті не хоронили.

Коли дівчина оглянулася, стрілася очима з батьком. Він ішов похмурений, зосереджений. На чолі глибока зморшка, що завжди складалася, коли Михайло про щось важке думав. На Пригару й справді навалилися важкі думи. В уяві тепер бачив колиску. Ту саму колис-

ку, яку син зняв із горища, коли довідався, що Лариса народила малого Михайлика... Васирина взяла її тоді під пахву і понесла до Бистрої, щоб помити. Він і сам дався за жінкою до води... Пам'ятає, як відтирав прикур і кіптяву піском — насіли на горищі...

«Є такий на землі, аби сіяв, а не хотів видіти колоса? Є такий, аби садив, а не хотів видіти цвіту?» — Михайло відводив очі від білої труни, а йому все одно чогось настирливо ввижалася понурена у воду каменем коліска...

XXXIII

Зібравши всіх у світлиці, Михайло Пригара рукою обвів довкола, показуючи ліжко, припічок, ослони, лаву й подаючи знак, щоб жінка, сини, дочка і невістка сідали, де кому любо. Васирина з Христинкою примостилися коло припічка, біля порога стояла бліда, змучена Лариса.

— Тихо будьте! Слухайте, що я вам буду казати.

Христинка лукаво мигнула очима до Василька, хлопця на неї похмурився, щоб мовчала і слухала батька.

— А ти, Микуло, та й ти, Параско, сідайте на лавицю, бо хочу поговорити з вами! — Михайло показав молодим ту лаву, на якій звикла спати Христинка, до якої сам тепер був обернутий лщем.

В кімнаті запала така тиша, що, здається, і стіни зібралися слухати. Михайло присунувся разом із табуретом до сина і невістки. Його великі широкі долоні лягли на руки Миколи і Лариси — лівою взяв зап'ястя сина, праву поклав на невістчину руку.

— Ви, небожата, уже не малі діти, — почав і запнувся, наче все ще думав, з чого має почати ранкову бесіду. — Ви мої діти, а я вам — няньо... За якого хочете, за такого мене майте. Хочете — за розумного, за дурного чи за лихого... Мені все одно! Але я вам мушу казати так, як думаю. Та й ви, прошу вас, мені кажіть так, як думаєте. Бо, еге... — тут Михайло обернувся до жінки й застиг рукою. — Вона знає, та й милостивий господь знає: що у мене було на думці, те було і на язиці! Я не вчився думати одне, а казати інше, то хотів би-м, аби і ви зо мною по правді ішли... А тепер кажіть мені, чи є хтось такий, аби садив, та не хотів видіти цвіту? Та не хотів тішитися тій черешеньці, що має пристигнути, тій

сливці, що має дозріти, тому яблучку, що на нього має прийти час?..

Пригара чекав, що скажуть молоді.

— Та що ти, старий, таке звідуюш? Де такого чоловіка ти видів? — поспішила Василина з припічка.

— Я, небого, не тебе хочу слухати та й чути! Я би зараз хотів знати, як думають молоді.

— Ні! Такого, няню, який сів би і садив, а не хотів видіти врожаю, нема! — вже здогадуючись, що має означати батькове запитання, відповів і за себе, і за Ларису Микола.

Михайло схвально притакнув головою.

— Я не знаю, небожата, які свати вас сватали, яка банда на вашій свайбі грала, бо я Параску увидів тоді, коли вона до нас прийшла самодруга... Я вогонь між вас кидати не хочу, та й ваша мати між вами ватру палити не буде. Бо то було би діло не людське і не боже, а сатанинське... Та я знаю, що ви зібралися не по закону... Що ви живете не по-божому...

Лариса задивилася на свекра очима, в яких змішалися подив і розгубленість.

— Я вам, няню, казав: ми розписані,— мовив спокійно Микола.

— Знаю, знаю, синку, що ви записані. Але я хотів би вам сказати: коли хочете, аби між вами було щастя, повінчайтеся! Не чиніть гріха! Пам'ятайте, що над нами є божа сила. А милостивий ще нікого палицев не приходив бити. То я вже казав не раз і видів на своїй шкурі... Він кожному показувався по-своєму. Одному так, другому інак... Вам уже показався! Та й нам з вами. Думаєш, що мені легко було дивитися, як ти ніс деревище з осередку на горба?.. Такого на Згариці я не видів ще. Такого ніхто ніколи тут не видав, аби воно, небожатко, не переступало порогів, не щebetало, не сміялося, не бігало по травах, не рвало косичок на толоці, не чуло пташок... Та й аби ми його, мертвого, косичили, та прибирали зелями, та виносили через пороги між чотирма дошками?.. А хіба то не божа кара?..

Молоді мовчали, а Василина поспішила:

— Ото не треба було ані пеленочки рихтувати, доки мале не показалося на світ. Хто таке видав? Дитинчатко ще в дорозі, а йому вже шиють, порють, крають... Машинкою крутять... Ні моя мама, ні я сама наперед такого не робила, доки мале не народилося. Бо я знала по-

рядок... Слава і хвала милостивому, з миром давав діточок...

— Яке ви, мамо, смішне кажете. А коли чоловік купить із магазину все, що треба на дитинку, до того, як вона сама народиться... Тоді бігати за пеленками, коли їх уже треба? — несподівано втрутилася Христинка.

— Ти, небого, ще дурна! Коли б я рихтувала наперед, легко би ти топтала зелену травицю... Еге, там, на горбі, зелена травичка тобі зеленіла би... То є такий порядок, і не я його придумала..

— Дурна не дурна, а не сьогодні, то завтра і для її дитини з пода треба буде колиску приносити, на гаки ставити... Біда, може, не в тому, що Лариса шила і порола перед тим, як мале прийшло на світок...— поправив Василю Михайло.

— Бог, няню, у нас самих... Отут!..— Микола п'ятірнею широко розведених пальців імився за груди.

— Бий ся, синку, по роту! Бог там — високо! — Михайло лівою вхопив сина за руку, а праву високо здійняв до неба.

— Бог, няню, у кожного такий, яким він його сам собі розумом і серцем сотворив... Ні менший, ні більший, ні милостивіший, ні зліший. Я вам уже говорив, коли ми сиділи на колоді перед дров'яником.

— То, синку, тепер іще скажеш мені, що і псалтиря не треба було читати над малим за упокій... Що і ладану не треба було, і хреста не треба було ставити...

— А що йому псалтиря було читати, коли воно, небожатко, і не жило? Які гріхи треба було з нього відмолювати?..

— Ой синку, милостивого не гніви! — з припічка схопилася мати.— Святе письмо каже: аще чоловік прожив на землі токмо один день, він грішний єсть...

— Мамо, дайте, щоб Микола сам із няньом поговорив! — просив маму Василько.

— А ти, небоже, слухай, що старшина каже! — причітнула мати на хлопця і тут же до Миколи: — То, може, його, як овечку, треба було і хоронити? Треба було гріха на душу брати?

— Що над ним хреста поставили — добре. Хрест — як знак, аби ми відали, де наш синок лежить... Аби ми знали, де посадити черешеньку, коли прийде осінь... А вінчатися?.. Тепер?.. Хіба людям для сміху. На поговор. Щоб баби мали причину плескати язиками...—

Микола говорив з тою рішучістю, що ішла від переконання всієї недоречності бесіди, яка в цей ранок в'язалася між ним і батьком.

— То, синку, можна і так, щоб кози були цілі і вовк ситий...— знову на підмогу Михайлові з припічка озвалася Василина.— Повінчатися можна і вночі. Хіба мусай тільки тоді, коли день? Богу приємно, і коли люди не видять. Не ви перші, не ви останні. Еге, і бухгалтерка з сільла повінчалася уночі з якимось інструктором так, що лише неборак піп, дяк та церківник знали...

— А тепер уже знає ціле село! — хихикнув Василько.

— А ще хто відречеться мене перед людьми, того я відрекуся на страшнім судилищі! — Михайло тлумачив Василині закона із біблії.— Ні, небого, то ще більший гріх був би... То була би чиста обмана!..

— Ні вночі, ні вдень! То пуста і нікому не потрібна бесіда! Ми могли повінчатися і в Архангельську! Ми і там знайшли б попа, але ми побиралися без нього, бо у нас на вінчанках було дещо більше, як піп, дяк, як ладан, барвінок і розмарин... Нас докупи вінчала любов, і ми самі їй більше віримо, як будь-яким вінчанкам... Правда, я шкодую, що на нашій свайбі не було ні барвінку, ні розмарину,— поженилися ми тоді, коли все було під снігом. А розмарином я себе прикрасив би, барвінчаного вінка по нашому верховинському звичаю на голову Ларисі я поклав би... Та й пшеничним зерном гостей по нашому верховинському звичаю обсіяв би... Та й коломийки, дуботанцю-тропотанцю я так затанцював би, що з кожного рубчика моєї сорочки капало б!.. Кажу вам чесно, я про них тоді думав і не думав... Бо мій увесь світ був у ній! — Микола руку поклав на плече Лариси, злегка усміхнувся.

В хаті засіла тиша.

Раптом Микола схопився:

— Про барвінок я думав тоді, коли Христинка клала на голову вінчик нашому Михайликові. І тоді-м собі ще подумав, а чи не скарав мене бог за те, що я не почестував наш давній верховинський звичай, коли-м женився... І так гірко мені стало на серці, що світ потемнів у очах...— він похмурився, далі махнув рукою, наче про барвінок всі здогади були пусті і недоречні.

Пригара побачив, як Лариса взялася за чоло, долоною затулила очі, бо перед нею зеленів, двоївся, трюївся хрещатий барвінок... Старий похилив голову, ніби дум-

кою міряв, ділив дорогу свого життя. Він побрів осяжною місяцем стежиною через толоки і покоси, перелісками і хашами, то перетинаючи схил, то піднімаючись крутогором до Ясенового верху, під яким стояла рублена з букових деревин зимарка. Бачив, як спить освітлена місяцем на дощанці його Василина, чув невгомне цвірінкання польових цвіркунів і цоркання віконної шиби, коли обережно барабанив по ній чотирма пальцями. Бачив, як Василина схопилася з ліжка, як стала на земляну долівку халупи, немов лісова мавка. Він озивався до неї і вже чув терпкі запахи черешневого цвіту, що ним пахла Василичина довга коса... Він ще уявив собі, як мати на осередку застинала йому лавицю після весілля, і тут відчув солодкий димок ватри під Тяпешем, коли першої весни після одруження паленища перекопували, засівали вівсом, ячменем. І все це тепер пригадувалося разом із грою на сопілці, разом із малими і великими господарськими турботами, корівками та овечками, з ходінням на полонину по бринзу і молоко...

— А от, синку, кажу...— ніби прокинувся Михайло,— те, що ви любилися, добре. Як мені не гірко, що ви обійшли старшину, потоптали давній звичай, я вас хвалю! Та коли, небожата, мале від вас іде без хреста, мене душа болить, я місця собі не знаходжу. Бо коби я святого письма не знав та на законах не розумівся, коби я не пам'ятав, що старшина несе одвіт за своїх дітей перед богом, коби я не думав, що кожного чекає по заслугах — праведного царство небесне між ангелами, херувимами і серафимами, з благодаттю і життям вічним, грішного і нечестивого — геена з пекельними муками, з вельзевулами і лудиперами,— я би вам нічого і не казав. Я би вас не наводив, не повчав...

— Ей, няню, ви з тими чортами маєте біду! — знову озвався Василько.

— Чорти, синку, най щезнуть у сині скали, а я кажу так, як є!.. Я добре знаю: тепер вас рогатими чортами вже не страхають. Тепер кажуть, що вже ні бога, ні чорта нема. Що нема чого боятися ні на землі, ні на небі...

— Ага, тепер уже всі мудрі! — додала й Василичина.

— А звідки та мудрість? Звідки той розум?

— Розум, батьку, то вже — мозок! — слово вставив Василько.

— А звідки той мозок? — тут же наступав Михайло, вже обернувшись до Василя.

— Що, може, бог кинув лопатою комусь із неба? — задиркувато Василько.

— Я знаю, тепер вас учать, що чоловік із мавпи...

— А що?

— Може, хтось і з мавпи... Є люди гірші від мавпи... Але я не з мавпи... Бо у мене був дід і прадід, був прапрадід і пращур був... А у них були свої діди і прадіди... Чомусь, синку, не чувати, аби тепер від мавпи бодай який-такий чоловічок, бодай сяка-така нічужка пішла...

Василина моргнула на Василька, щоб зрозумів: з батьком суперека — діло грішне. Василько послухав маму, дарма хотілося і тут сказати своє...

— То, діточки, страшно і думати... На челядника бризне окропом, а як гірко болить... А в пеклі мусай буде кипіти у смолі за гріхи ще ділом, ще словом, ще помишленієм! — раптом Василина повела своєї, бо вона уже в цій розмові бачила пекельний і неспасенний гріх. Її уява малювала пекло з казанами кип'ячої смоли і грішними душами в кип'ятку.

— Я ні спокійної днинки, ні спокійної ночі не буду мати, коли ви так будете жити... Отут мене болить!.. Отут мене вогнем пече, коли подумаю, що воно, небожатко, пішло нехрещене... І ти, небого стара, неспасенний гріх будеш мати, бо закона сяк-так знаєш...— вів далі Михайло.

— А наш ангелик пішов з хрестом! — поспішила Василина.

Михайло здивовано очима застиг на жінці, мов не знати, яку новину тепер для нього відкрила.

— Як із хрестом?

— А так... З кумою Дудлихою у отця Пафнутія одної ночі ми його...

Лариса застигла, не дихаючи...

— Мамо!.. Так це ви...— зойкнула і впала на плече Миколі.

XXXIV

— То груша? То дерево? То вже ніяке і не дерево!.. То давно було дерево! — Куглицький тикав ціпком в бік стовбура, що розлого кинув трьома гілляками й підні-

мався лепенатою кроною так, наче до себе пригортав та затуляв од громовиць і блискавиць стару хату.

Михайло Пригара з голови зняв широкополого бриля й дивився на дерево. Раптом на груші для нього заспівали весняні солов'ї тих весняних вечорів, коли брався з дому до Ясенового верху на зимарку до Василини, вітер шелеснув і дихнув прохолодою у літню спеку, коли в сінокіс під деревом клепає косу... Золотавою завірюхою закрутилося, полетіло і встелило землю осіннім листям, на кожній гілці заіскрився іній, а тло сріблясто-блакитного зимового неба було поділено химерним малюнком...

Куглицький ураз подумав, що Михайлові подешевілася ціна, яку визначив за стару грушу, тому приступив до неї ближче, тикнув палицею в напливи і мозолі, подовбані дятлами рани, що так і не позаростали:

— То вже годиться тільки на дрова! — примовив, в одній руці тримаючи оціночного акта — до нього мав записати кожне дерево на садибі Пригар, — у другій мав палицю, якою копірив задубілу, потріскану і давно омертвілу кору, що тут-там поросла вже сивим кудлатим лишайником, а при самій землі зеленіла м'яким шовковистим мохом.

— Кажу вам, товаришу начальник, іще раз: тут слово не про гроші. Нема тих золотих, якими будова могла б заплатити мені за сад... Коли так, на ріст, на цвіт і зелений лист, на пожиток людям і птахам, най буде за грушу і ваша ціна! Я на тім не стою і не кажу ні біле, ні чорне, — Михайло махнув рукою на знак, щоб Куглицький записував, як знає.

— Кажіть, кажіть! Доки за дерева не дістанете гроші, вони ваші! Але, знаєте, я по тарифу... по преїскуранту!..

— Гм... — Михайло зажурено посміхнувся зовсім не з вчених слів, що мовилися для ваговитості та основи. — Дерева мої? Дерева наші? — ніби Пригара тут карбував дзвінку мідь, а в його уяві виростав знову і знову цілий світ під цею давньою грушею, що казна-ким з предків була дичкою принесена з лісу, посаджена коло родинного гнізда, прищеплена і любовно випестувана. — Ви знаєте... Та що вам буду про свої радості і про свої біди казати?.. — Михайло знову махнув рукою і вже смішним для нього видавався той чоловічок, що палицею копірив по корі груші, тикав до її порохнявих ран, здирав

зелений мох і видивлявся, а де би іще знайти гілку сушняку, щоб збити на ціні.

І Пригара вже нічого не говорив. Бо під грушею побачив маму після того, як прийшла з церкви одної неділі. У чорній спідниці і вишиваній сорочці, похудла, зниділа: здоров'я і сили танули, як сніг на теплих вітрах. Лежала небога, поклавши під голову лікоть, і солодко спала... В одну мить побачив під цею ж грушею великі сани, на них — дошки, на дошках — деревище, в деревищі — мати. З п'ятаками між пальцями і білими монетами на очах, для яких небо уже погасло і замкнулося навіки. Довкола саней ходив піп із кадилом, квилела родина, підбитою птахою злітала і нікла заупокійна мелодія, а здаля долидало глухе бомкання похоронного дзвона...

Михайло стояв потерпий і зацікавлений. А в його вухах стукотів, дзвенів молоток на бабці: під грушею любив клепати косу і його батько, тут не раз клепав косу і він сам... Все Михайлове життя так щільно і так міцно пов'язане з цим деревом, що, здається, не було ані одної пори року, ні одного місяця, ні одного дня, коли б груша не ставала меншою чи більшою частиною його буття...

Куглицький пішов до горіха. Витрішкувато зиркав по сивому стовбуру, задивлявся на того велета, що коренем глибоко вріс у землю, а верховіттям сягав до самого неба. Для Михайла раптом стало байдуже, скільки йому заплатять за горіх. Не про ціну думав, а про той зимовий день, коли прогортав глибокий сніг, киркою продовбував тверду, як кістка, замерзлу землю, кидав до неї Микулчинне родиме повивало, присівав його зернинами бобу. Він тільки мугикав собі щось під ніс, гірко посміхався і йшов до іншого дерева, яке мало бути оцінене і записане до акта.

— Гм... Яблуня!.. Хіба це яблуня? То вже ніяка і не яблуня! Пень! То колись була яблуня! — ганив Куглицький дерево, що похилилося стовбуром, але якимось дивом ще трималося над землею. Здається, ткини його — і крона ляже. Дерево було підперте росохатою дубовою підпорою, між два рамена якої хтось дбайливо і завбачливо поклав добрячий шмат ряднини — аби живина конари не мертвіла. На висоті з чоловічий ріст яблуня накіпіла товстим наростом — тут приходилося місце щеплення.

— О, на ній би давно задзвеніла пила... На ній би давно затанцювала сокира... Коби... Коби...— тут Михайло замовк. Бо все, що мало бути після отого «коби», тепер уже належало одному йому.

Мов із землі, в Михайловій уяві постав його дід Гриць. На подинці, де тепер похилена над землею яблуня, тоді ще росла дичка — лісниця з хаші. Дід до неї привів онука Михайлика навесні. У глечики з водою тримав щипчики, в табівці-ташці через плече ніс гострого як бритва ножа. Тут мав бляшанку вару-самовару для замазки, що був приготовлений із смоли-живиці, воску і борсучого жиру. Дід щепив лісницю і при цьому повчав онука, як треба і коли краще це робити — ранком чи після полудня, в хмарну днину чи в днину погідну...

— А на оцю я буду приходити дивитися кожної весни! Кожного літа, кожної осені! І де би я не був, вона, небога, буде цвісти, родити і мені. Так, як уже не одну весну цвіла і досі цвіте для мого діда...— Михайло показав рукою на дерево.— Пишіть що хочете, пишіть!.. Та за неї платити не мусите, бо таких грошей нема, якими за неї хтось міг би заплатити... Та й рубати її ніхто не сміє доти, доки Згариці, доки на ній буде зеленіти один листочок!..

Куглицький покрутився, повертівся, поморщив лоб, щось до своїх талмудів записав, і чоловіки пішли далі.

Вони ходили від дерева до дерева. Куглицький прикидав, скільки років яблуні, черешні, сливі, чи дерево вражене шкідником, чи не дуплаве, і вже тоді визначав ціну, записував до паперів.

Михайло наче тепер проходив давніми літами. То бачив дерева у весняному цвіту, то ставив підпори, щоб врожай не ломив гілля і не кришив крон в щедру пору осені, то п'янів від пахощів громад, що лежали під облегшеними деревами тоді, коли плоди вже почервоніли і пожовкли... Тепер над цими деревами для нього знову і знову пурхали зграї птахів, журавлині ключі прописували небо з півночі на південь, з півдня на північ. Час наче повертався, аби поволі проплести і залишити в серці новий глибокий карб...

Нарешті все було написане, оцінене.

Михайло сидів на порозі ганку, а Куглицький при-
мостився на табуреті й щось рахував. Бігав олівцем по

стовпчику цифр, мурконячи під ніс і морщачи чоло. Михайло зовсім не прислухався до того муркотіння, він тільки дивився на Бистру, що шуміла між берегами, тікаючи з гір на долину. По дорозі на Міжгір'я раз від разу мчали машини з вантажем, надсадно двиглячи моторами...

— Ого-го! Дядьку Пригаро! — Куглицький запанібрата плеснув хазяїна по плечу і ткнув пальцем у виведену суму грошей на папері, котру має сплатити будова за дерева. — То ви багатим чоловіком станете! Хата нова, грошей за дерева — купа! Бурр-жуй!..

— Ой стану! Я вже стану! Мене ви добре оженили!.. Я добрий буржуй!..

— Сім тисяч вісімсот дев'яносто дев'ять, та ще й тридцять п'ять копійок! — Куглицький звів цурпалок пальця вгору і застиг, чекаючи, що тепер скаже Пригара. Михайло почував потилицю, поморщився і промовив:

— Щастя з хвостом! — і випнув торчкувату щетину на бороді так, наче десь застряла ще ціла громада слів.

— Писати акт?

— Пишіть! — махнув рукою господар.

Зайшли до хати.

Куглицький сів до столу й розіклав на ньому документи. Легко побігла великим білим листом ручка, залишаючи вправно виведену мережку: окремі літери на особливо важливих паперах Куглицький любив прикрашати хитромудрими закарлючками та хвостиками. Михайло склав руки на колінах і дивився, як Куглицький лише.

З-над річки до відчиненого вікна доносилося гупотіння — певно, розвантажували на будівельній площадці машини. Там же хтось погойкував, мабуть, давав команду, коли гуртом піднімалося важке. Щебет пташні мішався з дивним гомоном трудової днини. В одну мить Пригара хотів гостя поквалити, бо був переконаний, що динка від нього тікає ні в честь ні в славу, марно. Та Куглицький вже вхопив із стола заготовленого для підписів акта й затараторив:

— «Ми, нижчепідписані, повноважний представник гесбуду Куглицький і власник садиби Михайло Пригара, склали цей акт...» — далі пішли невиразні і незрозумілі стрибки через п'яте-десяте. Та в Михайловій голові крутилася тільки цифра: «Дев'ять тисяч вісімсот дев'яносто дев'ять і тридцять п'ять копійок...»

— А як то воно виходить? — Михайло до Куглицького, коли той задивився на Пригару широкими очима, запитуючи і довідуючись, що тепер скаже він сам. Та не встиг Михайло іще про щось довідатися, як представник з повноваженнями од гесбуду поспішив:

— Знаєте, вуйку, ми люди теж малописьменні — гроші любимо! Бо без них, як казав один мудрий філософ, і ні сюди і ні туди... Без сотні і кількох копійок гроші в сумі вісім тисяч карбованців за сад ваші, дві круглі — мої!

— Як так? А за які такі дерева належить вам?..

— А так: ви дістанете гроші і з них дві круглі мені! На руку! Аби тільки один чорт знав і ми з вами! Згода? — Куглицький простягнув м'яку білу долоню, привітно і забавно посміхнувся.

— Ого-го! Та ви що, паночку! Хочете, аби я за ваші фігли в темниці не висидівся?

— У якій темниці?

— А в такій! У тюрмі... Хочете: держава гроші мені, я — вам. Вчинимо шигири-мигири, а потім кому-кому, а дзвони вдарять мені!

— Тут усе по закону. В акті, знаєте, можна і сяк і так... А я вчинив так, щоб вам було добре, щоб і мені яка копійчина перепала. Кажу вам: тут усе по закону!

— То-то й воно, що це ні по-божому, ні по світському закону! Тут здохлий пес не так глибоко закопаний, щоб не чути, як і чим він смердить... А ми тут, на осередку, таке ніколи не нюхали!..

— Дурр... иги-иги... та-та... — відвернувшись від Пригари, презирливо муркотів і татакав Куглицький.

В цю мить Пригара недобирав, ба навіть не думав про те, а що хотів би сказати йому уповноважений гесбуду.

Раптом Куглицький розсміявся на всю ширину кругленького обличчя тою силуваною усмішкою, в якій тепер була зовсім не радість, а безглуздя. Тут же він схопився з-за столу і став серед хати, широко розвівши руки:

— Молодець! Мо-ло-дець!.. Прямо-таки молодчина! Ще є чесні люди на грішнім світі! А я вже думав, що всякій чесності — кінець. От і хотів спробувати... переконатися... Як приємно... як приємно...

Пригара не чув, про що говорив гість. Перед його очима то зеленим буруном закипала гілляста груша, то

спалахувала безліччю золотих червінців, то мов із казки виринала в срібному інеї... Йому вчувалося, як великі краплі лопотять по цупкому листу горіха... Потім бачив, як стоїть під деревом і тримає жменьку бобу над розкопирсаною ямкою в мерзлій твердій землі... В широких конопляних портках, біловолосий дід Гриць мудрими очима дивився на нього, коли навчав щепити дерева, і вклонялася самій землі вітами обважнілої крони та сама яблуня, що родила великі білі плоди, які так любив Михайло...

Над столом зіщулився Куглицький. Переписував акт для сплати грошей...

XXXV

Над Соколовим верхом небо займалося ранковим променем.

Перше сьєво ще тільки падало на вершок Ясенової, ще над Бистрою спливав легкий туман, ще невгомні птахи не перелітали над толокою до лісу, а Михайло Пригара вже вийшов із хати. Тільки озирнувся, коли майнуло на гадці: Бистра віднині буде шуміти через дорогу, за верболозом і крутим урвищем, яке спадає до самої води. Коли повінь понесе осінній лист, а талі весняні води підійдуть і покотять кригу, він буде чути тільки сердитий рев ріки. Бо рівнина через вулицю, верболіз і круча заховують плесо розливу, дарма вікна нової оселі не такі малі, як в нинішній.

Дивився, дивився... І вже не бачив великого з червоної черепиці даху того барака, що його побудували на галявині під осередком. В очах зарябіло, замиготіло. Чув тільки далекий і близький шум ріки. Вона ніби повідувала свої таємниці і ласкаво співала йому.

— Співаєш? Скоро мені тут співати уже не будеш!..

Повернув до хати. З сіней виніс до ганку наповнену книгами колиску. На дні лежали молитовники, біблія, рукописні зшитки коляд, церковних пісень. На саме дно поклав книги, зверху — давні календарі, які з незапам'ятних літ складали на горищі. Бувало і так, що Михайло довгими зимовими вечорами ті календарі знову й знову перечитував. І багато забавного, інтересного в них знаходив. Довідувався, коли яка була погода, дізнавався, якого року і скільки сплачували податку, який приплід давали вівці, що приводили корови. Либонь то-

му, що календарі являли собою неоціненне джерело інформації з давніх літ, вони і призначалися для перевезення на нову оселю...

Михайло взявся перебирати книги і думав над тим, що кожна рукописна була наслідком нелегкої Василюїної праці в пилюпівку і великий піст. Коли дороги від Згариці-Пригариці замітало-заносило й вітри дули такі, що надвір пса шкода було вигнати, Василюїна по святах вмощувалася на лаві, ставила на стіл каламар із саморобним чорнилом і переписувала святі пісні. Писала, звичайно, на зразок друкованого, «грабельками», як кажуть на селі.

Раптом Михайлові заманулося добути з-між книг біблію. Перекинув громаду, взяв товсту книгу, та тільки глянув на рядки Єремії-пророка, як літери забігали чорними разками. Він кинув нею на громаду в колісці і пішов до хліва.

Скрипнув дверима сінника, нахилив голову, щоб не вдаритися в очеп, взявся вносити граблі, вила, коси, держална. Ще вчора весь косарський реманент зняв із горища, зв'язав гужовками, щоб менше роботи мав ніні. Тут же вініс ношілки — довгі, на кінцях загострені смерекові друки, на яких зносили сіно по кісницях до оборогів і копиць.

Заглядав до причінки, з якої вже були винесені стовпці, в'язанки жердок, потім опинявся у дров'янику, де тепер міг спокійно гуляти вітер. Тільки велика дровітня бовваніла, посічена сокирами.

Михайло ще зайшов до хліва. Ступивши через поріг, побачив на широкій дошці в стелі виведений димом свічки чорний хрест: його намалювала Василюїна того великодня, перед яким на отеленні загинула велика телиця. «Віднині самі чорти тут можуть танцювати!..»

Проходив од хліва, коли скрипнули сінешні двері. На порозі стала Василюїна. В білій сорочці з вишиванням, в чорній спідниці, в лямованій хустці — як на свято.

— Не стій! — озвалася. — Час вносити з хати! Скоро тут фурман буде!

Слухняно рушив. В сінях ткнувся на Василька. Хлопець сьогодні не пішов до школи. На долівці перебирав своє добро — книги, зошити, альбоми, дощечки, з яких майстрував гітару, шкатулки з різним реманентом, вет-

хий футляр зі скрипкою... Батько тільки очима мигнув.

— Васильку! Ходи їсти! — мати кликала і хлопця.

Та що за сніданок в такий день міг бути? Кожен на свій смак чимось закусив всього стільки, щоб закинути голод.

По сніданку робили своє. Михайло і Василько виносили речі, що були не під силу жінкам. Вже на подвір'ї лежало розібране ліжко, лави, стояв і різьблений мисник. Тільки стіл залишався ще серед хати.

Саме коли день на осередку брався найбільшою працею, явилася Дудлиха. Тільки куми стрілися, як розчулено поцілувалися. Вони заходилися виносити з комори бербениці, діжки і діжечки, коновки, фаски, казанки, великі горшки і малі миски та корита. Потім взялися за мішки з мотками, клубками, вовною, льоном і коноплями.

— Коли, щира кумичко, живе собі чоловік, йому видиться, що нічого на господарстві у нього нема... Що і се і те йому треба обстарати і придбати, аби челядник не дивився в голе небо, коли до послуги йому треба взяти в руки... А коли почне кудись, як неприємком ми тепер, вибиратися, стільки всього увидить, що Бистру би ним перегагав.

— Ой, так, так, кумичко люба! Вам гріх бога гнівити... Ви трудилися праведно, маєте і для себе, і для діточок, коби їм всевишній дав щастя і добрий розум!..— охоча до бесіди, защебетала кума Дудлиха.

— Ой діти, діти... Еге! — тут Пригариха ткнула пальцем на змайстровану Васильком гітару в сінях, на купу книжок, що була цупко зв'язана шпагатом, лежала у великому ящику.— То вже, кумо, не так є, як було, коли ми пасли телят... Ми і прями, і нитку махали, снували, кросна мотали... Бо нам до всякої роботиці руки старшина направляла. А тепер якась бабка, якець долото, якийсь рашпіль — і свист у лист, як мій старий неприємком каже...

Дудлиха зрозуміла, куди кислицями цілить Пригариха. По вродженій натурі чесати не тільки за шерстю, але й навстріч, кинула словом:

— А на що їм надіятися? Кажіть, кумичко щира та люба! На корови, на воли, на вівці? Коли нині коби в кожного по овечці, аби мав з чого капчурика та рукавицю виплести, коли нині коби одна коровиця валялася,

аби чоловік уже цілком без того молочка не залип... Еге, нині кожен за яким-таким ремеслом тягнеться, бо ремесло на плечах мливом не лежить, а на буханку заробити дасть...

Господиня промовчала. Останні тижні видалися такими, коли з Миколою і Ларисою клопоту мала багато. Тепер раділа, що Лариси дома нема. Оглядалася на зачинені двері малої кімнати. Кума з-за Діла теж мигнула оком.

— А кажіть, кумичко, молодят не берете до нової хижі? Вони тут будуть літуватися?

— А бог святий та праведний знає, де будуть прожити... Микола мені казав, що до якогось гіркожитку будуть перебиратися... Еге, він б'є в кузні... На роботу став... косити вже не хоче... Старий сам, сарака...

— А невістка?

— Параска в канцеларні...

— Писарем? Начальником?..

— Щось таке...

— Та вона, видно, у вас не проста, школована...

— Письменна...— чи то з почуттям задоволення, чи то з байдужістю промовила Пригариха.

— Ой кумичко! Я вас завгуряю балачками, а робитця стоїть! — скрушалася Дудлиха, дарма вже все повиносили з кімнати і сіней, повикладали з комори до кошарок і ящиків, що їх Михайло намайстрував для потреби. Не везти ж дрібне хатне добро так, щоб погубилося та попсувалося...

Куми далися на закурене горище. Взялися накладати до мішків квасолі в квасолинні, потім два лантухи наповнили волоськими горіхами. З горища Пригариха кинула кількома врунами із стрижок, кількома міцками з ягничок і баранчиків, подала берда, інший дрібний інвентар, без котрого нічого не витчеш. Дудлиха придивлялася на зручні лапки, на човники, а Пригариха тепер думала, що цілу зелену Згарицю застелив би ковдрами, всі зелені лужки-бережки лляними і конопляними сувоями повив би, якби зібрав усі ті, що були виткані на осередку...

Коли весь надібок був складений під ганком, жінки пішли за хату. На вбитих у деревини зруба довгих чопач висіли осівниця і кросна. Без одного не нав'єш основи полотна, без другого не витчеш. Все було зібрано і принесено на подвір'я.

— Ой кумичко! Ба хто на них буде ткати? Ба хто буде снувати нитку, коли тепер магазинне та магазинне! — Дудлиха ткнула рукою в ткацьке знаряддя.

— І я собі думаю... Та ні, ще будуть ткати!.. Ще будуть із свічкою шукати і оснівничку, і кросна, і бердо... І того, хто би їм показав і научив роботи!..

Короткий гудок машини прорвався осередком, і було чути двигтіння мотора під схилом. Пригариха вмить задивилася. І було видно, як раптом вона міняється в обличчі — спершу червоніє, потім полотніє, немов застигає уся і німіє...

— Еге, уже й фурман тут! — Дудлиха більше мовила для того, щоб якимось куму привести до тями.

До хати повзла вантажна машина.

На колишній вазовій дорозі ледве вміщалася. Тріснув кіл в огорожі з вориння, коли його вхопило бортом.

Михайло звів руку угору, хотів скрикнути, щоб шофер не нівечив праці та не руйнував хазяйства, але промовчав. Тільки губами стулив і наче на все пропало рукою махнув байдуже.

— Васильку! Ану збігай за Миколою та Параскою! Треба помагати, їх робота не згорить!..— Михайло гукнув до сина.

Хлопець побіг схилом до невеликого будинку, що сапав червоним вогнем горна, гунав ковадлом на видолинку...

— Няпьку-у-у! — Василько гукнув, показавшись із сінника тоді, коли з нього все було на машину вивантажене.

Михайло поспішив до сінника.

— А що сталося, синку!

— Еге, я на хліві в огризах знайшов ще капкана... Такий великий та потужний! То буде на ведмедів!..— юнак ніби радів, що послужив добре при переселенні,— таки не дав залишитися знаряддю.

— Най миром і спокоем лежить неборак!.. Він уже своє відслужив...

— Та ми його, няньку, в музей передамо! Знаєте, як Славінець буде радуватися!..

— Най лежить... на пам'ятку, що колись недалеко від Згариці теж водилися ведмеді... Не рушай!.. Славінець і так того залізачця назбирав стільки, що загату з нього можна б городити...

До хати входили люди. Прошені і непрошені, за давнім-прадавнім звичаєм. Вклонялися, вели очима по стінах й зупинялися на плиті: у ній ще горіла ватра.

Поглядали на селемину-мештерницю — балку посеред самої стелі. Вже не бачили на ній ані флюяр, ані сопілок. Вони стирчали з відра — їх водою продув Михайло, щоб голосу набралися та й щоб легко на них сопілкам гралося.

Подавали господареві руку, бо прийшли з добром та привітністю до статечного Михайла, аби той покидав хату не один, аби не сам зачиняв двері за собою та й аби йому не так гірко було на серці.

Машина стояла в дворі, чекаючи останнього вантажу з того, що нагромадилося літами і не було ще перевезене до нового гнізда.

На столі — обплетена тонким дротом корчага, кухоль-череп'яник, одна велика миска бринзи, на іншій кусні сала. Тут на кленовому листі печена сіра хлібина, сіль і ніж...

Високий, зосереджений, повний гідності, до хати вхід сам Михайло Пригара. Повагом переступив пороги до світлиці й опустив сокиру в руці. На хвильку став коло одвірка й, здавалося, плечем сперся на одвірок. Зирнув по людях, ледь помітна посмішка мигнула лицем і наче освітила його.

— Я вам, люди чесні та добрі, сердечно дякую, та й моя жінка вам дякує, та й уся моя родинка вам дякує, що ви не погонорували прийти до моєї хати, аби зо мною переступити пороги...— мовив і тут же опинився під сволоком з вбитими давно, дуже давно колісковими гаками.

— Аби ви здорові були, та й аби вам добре велося в новому гнізді!..— дружно загомоніли люди.

Михайло змахнув сокирою. Гак дзенькнув, дзеленькотів і стрибав, грав кільцем, а з деревини ані на макове зерно не рушався. Тримався чіпко, наче пустив корінь.

— Дивися на нього, який потужний!..

— Полюбив собі!

— Вріс!

Та Михайло гупав.

Старший Михайлів брат — Данило, сестри — Юліна, Марійка, Ганна — тепер дивилися, і хто знає, що звідували у цю мить? Може, їм вчувалася давня коліскова

пісня, яку співала мати, а може, чули гомін літ, що були вже за далекими і високими перевалами. Михайлові хотілося, щоб в цей день на осередку були всі діти. Та Христинка не змогла приїхати з лісопильного заводу, а в Аннички дитина занедужала — з хлопчиком далася аж до Берегова в лікарню до знаменитого Лінера.

Микола стояв у гурті, а розгублена Лариса дивилася на все тими очима, котрі нічого не розуміли. Микола в одну мить рушив, щоб взяти від батька сокиру і самому обухом по гаку махнути. Та не ступив кроку, як мати вхопила сина за руку.

Гак дзенькнув і випав із гнізда.

Михайло сокиру пустив на землю, а гака на льоту вхопив і поклав на стіл.

— А тепер ти, дорога та люба моя газдинько! То-сьме разом дітей на світ плодили, ти їх колисала та й годувала ципцькою, та свого маєш вибити сама... Аби ніде на світі нашому кореневі не було кінця і переводу, аби він собі добув води із суші і каменя, аби наш верховинський дуб зеленів вічно, а наша колиска аби гойдалася і ніколи не скрипіла...

Васплина знітилася.

— Вибивайте, свашко! Вибивайте, кумо! То самі мусите! Не бійтеся, гак вам мусить піддатися!..— нісся підбадьорливий гук, і Василина вже ступила до печі. Спритно вхопила топорище, відійшла і замахнулася широко, розгонисто. Криця дзвеніла довго, кільце стрибало і не давалося, поки нарешті гак упав на землю. Господиня підняла його і теж поклала на стіл. Сама налила повен глек запашної медовиці й подала Михайлові.

— На щастя і здоров'я, газдику мій! Най у тобі кров'ю обернеться і дужістю! — віншувала.

— На щастя, на здоров'я...— гомоном котилося по світлиці.

— На добро, на здоров'я усіх!..— Пригара обводив кухлем довкола і тепер кланявся до всіх.

Люди кивали головами і Пригарам бажали щастя, гаразду і довгого віку у новім гнізді. А Михайло привітно озиравав усіх, схилив голову до всіх і ще мовив перед тим, як мав пригубити:

— Аби наше нове гніздо добрі люди не минали, аби в ньому тепло було для кожного, хто тільки поріг переступить з добрим серцем і словом!..

Випив до дна. Налив Васи́ліні. Бувало, жінка панькалася, казала, що її від медовиці млоїть у грудях, в отрунку лихотиться і підпирає, а тепер скорилася і випила. Обтерла губи, подала глека кумі Дудлісі, щоб наливала вже кума.

Напій пішов колом. Першими пригостилися з родини, а за ними вже кумове і сватове, сусідове близькі і далекі.

Прихвалляли медовицю, жінки питали, а яким то зіллям Васи́ліна приправляла її, хтось собі закусував бринзою, хтось салом, краяли запашний хліб. І все випивалося, поїдалося смачно. Опісля чоловіки на флярах і сопілках заграли. Звуки відразу видалися незібраними, непокірними, та скоро пісня злинула і полинула доладно з відчинених вікон, щоб попливти, попливти над ущелиною міжгір'я...

Співалося про тих, що довгі дороги сходили і пройшли, кому багато весен цвіло і зеленіло, багато знім біліло. Потім гуртом обнімалися, ставали до танцю. Михайла і Васи́ліну людкове і жіноцтво любовно взяли у середину круга і пішли вихором довкола них...

Вогонь уже не палав, жарини поволі мерли. Коли грудки попелу сіріли і розпадалися, з хати винесли стіл. Зі стіни сам господар зняв свого патрона — архістратига Михаїла.

На машину кинули все, все, що необхідно відвезти на нове обійстя. Васи́ліна в череп'янику берегла головешки із старого вогнища. І всі гуртом сідали до кузова. Щоб допомогти роздмухати та розпалити нову ватру у новому гнізді...

XXXVI

Полегшено зітхає той, хто довго вибирається в дорогу й нарешті сідає до машини. Зручніше вмощаючись, зітхнув і Куглицький. Позаду залишалися напутні розмови з одним, з другим, поради, просьби одне роздобути, інше закупити, ще щось замовити з того, чого і за милу душу не купиш у верховинській глушині. Одному треба до аптеки — суне прадавнього рецепта, хтось просить купити «восстановитель» для волосся — по голосницях сивиною шибнуло, тому треба поточити бритву, а ще комусь необхідно глянути до галантерейної крамнички — саме в моду прийнялася якась небуденна пряжка чи

химерна шпилька — жінкам спокою не дає. Хоч, здавалось би, перед ким тут хизуватися фіглями, коли довкола гори та ущелини, зайняті працею люди...

Газик набрав швидкість. Війнуло прохолодою.

Куглицький зітхнув, наче з плечей упав тягар. Метнув прасованою батистовою хусточкою по чолю, лапнув по широкій шиї, немов мацнув по висидженій гладкій лавиці. Доки віддихався, поглядав з вікна машини, до нього прибудила думка: і чого він не має таланту живописця? Прибрів би у гори з сувоєм полотен, оберемком альбомів, спорудив би шатро десь на березі річки, ловив рибку, варив смачну юшку і поволі творив. Потім виставки, статті в газетах, репрезентації і поїздки по закордонах близьких і далеких, монографії, репродукції та інтерв'ю охочим до сенсацій журналістам... А може, і премійку з лауреатством прихопив би... Та десь на якомусь повороті його думка круто збочила, і Куглицький уже ледь голосно шептав:

— Е, що виставки? Заздрість, критика і самокритика, дивися, ще хтось себе в чомусь впізнав і заскандалив при допомозі дружків... Крім всього, вічні турботи, як би тебе сусід не обскакав, інтриги і критиканство. Інженер! Господарник! Оце надійна штука! Тут тобі готівкою платять на лапу щомісяця! Твердий ґрунт! А не химерна слава після смерті! — І тут Куглицький вхопив шкіряну сумку, змієюю смикнув й шишпорнув рукою між паперами з дорученнями по різних господарських справах. Папери всі в порядку, а попереду кілька не обвантажених великими турботами днів. На душі так стало легко, що йому захотілося співати. Скопив очима на шофера, чи не підхопить той, бува, чи не допоможе. Самого ж натура не наділила ані слухом, ані голосом. Але шофер тримав чіпко кермо і зірко вдивлявся вперед.

Дорога на Хуст лягала між горами, що часом віддалялися й відкривали просторі зелені долини, тут-там шум ріки було ледве чути, а потім вода наближалася, дрібно сріблилася кучерявими грядами на бистринах, зеленіла на тихих глибинах...

Шофер Яків Ростока глянув на Куглицького. Пасажир плющив повіки і ворухив губами. Водій додав газу: в Ужгород хотілося прибути ще до ночі. Ростока дивився вліво, вправо, милуючись краєвидами і чистою небесною блакиттю. Скільки не їхав цією дорогою, завжди бачив щось незвичайне, нове. Йому здавалося, що

при цій красі ніколи не заснув би, ніколи не захотів би іще кудись на світі податися, пошукати краще. Очима скосив на Куглицького, але того безнадійно потягло сном, і він кволо клював бородою по грудях.

Ростока раптом заспівав собі:

Через поле широкее
Протягнена нитка,
Чому-сь до ня не приходив,
Нічка була видка...

Хлопець співав на подив легко й дзвінко. І при цьому не напинав голосу, не ламав мелодії.

Та не може ружа цвісти
Перед морозами,
Та не може любко прийти
Перед сусідами.

Ой ти цвіти, ружо, цвіти,
Як морози спадуть,
А ти прийди, любку, прийди,
Як сусіди ляжуть...

— Молодець! — продер очі Куглицький.

Ростока зняковів. Швидше погнав машину, навіть по-сигналив, хоч прохожих ніде не було. Та й крутий поворот далеко — шлях рівний і прямий між широкими ланами передгір'я.

— Співай, синок, співай, чого замовк?

Шофер відмовчався.

— А чого б тобі не співати? Я люблю, коли співають... Страх люблю народні пісеньки та анекдоти...

Машина вже наближалася до великого села.

— Давай з вітерцем!.. Страх люблю швидку їзду!..

— Населений пункт! Правила не дозволяють!..

— Що там правила!..

Ростока відмовчався.

За селом Куглицький помітив дівчину з доладним струнким станом і довгою заплетеною косою. Щось несла на плечі.

Куглицький вхопив Ростоку за плече, тільки машина порівнялася з дівчиною, щоб шофер зупинив. Висунув голову й запросив сідати.

— Мені недалеко! Дякую! — дівчина мовила й навіть не оглянулася.

— Хоч і не далеко, підвезем!

Віддалялася мовчки.

— Горда яка!

Шофер рушив.

— Видали ми і не таких...— ніяк не міг Куглицький заспокоїтися.

— А красна! — ніби так, між іншим, промовив Ростока собі.

— Во! Салат весняний! — догори Куглицький тицьнув великим пальцем лівої руки, правою ж над ним потирав пучками.— А ти хіба від хороших відвертаєшся?..

— Вони від мене відвертаються...

— Ого-го! Від таких, як ти, синок, не відвертаються! Такі здорові та молоді в ходу! В потребі... То вже від такого, як я... Іноді так кортить трусонутися давниною!..

Ростока поступливо посміхнувся:

— Та, прошу, у вас є жінка!..

Пасажир поморщив чоло, пальці заклав між пальці і похитував злегка головою, покручуючи млинка. Їхали, минали села на Притисянській долині. Далеко позаду залишався прадавній Хуст із руїнами замку на шпилі гори. Несподівано Куглицький протягнув:

— Всі ми, батечку, грішні!..

XXXVII

Минав день за днем. Приходила пора сінокосу.

Михайло Пригара вибрався на осередок, аби глянути на вулики. Щоб не іти тільки з одною потребою, прихпив косу. Зайде до сина в кузню приблизити її,— п'ятка лежала для кісьби на рівнині, а йому треба стинати трави по ґруниках під самим Тяпешем.

Покволом ішов од села. Задивлявся на схил нижче осередку, де стояв той же барак, в якому стрівся з Михайлом Смеречиною напровесні. Горюю стікала каламутна вода цілим потоком — пускали її з тунелю, що брався глибше й глибше в землю. На майданчику житлових будівель вже стирчали кроквами в небо два нові бараки. Крутогором від Згариці почали прокладати дорогу для машин. Робітники розкопували землю, на одному місці рили бульдозером, самоскиди возили камінь на полотно, невеликий дизельний коток утрамбовував щєбінь...

Коли Михайло приближався до броду і вже було підтягав гачі, щоб датися на лівий берег, до осередку підкотила машина. Чи шофер видався уважним та добрим,

чи впізнав колишнього хазяїна Згариці-Пригариці, зупинився.

— Сідайте, вуйку! Перевезу!..

Михайло, як був, з підкоченими до коліна гачами, вібрався в кабінку. Машина повільно, уважно перекочуючи камінням під водою, повзла бродом. Тільки побігла галлявничкою до верболозу, коли Михайло дав знак, щоб шофер зупинив.

Пригара попростував доріжкою до хати.

Як був над видолинком, став передихнути — задихався. Вперше ловив себе на тім, що грудям його неначе повітря бракне. Обернувся і дивився, дивився в той бік, де під швидко змайстрованим навісом стояла кузня. Радився в думці, що має чинити — іти з косою до кузні чи до Лариси. Хотілося поговорити з нею. Чи не пішла б невістка з ним під Тяпеш на сінокіс: Василина щось нездужає. Помогла б сіно сушити. А прийде осінь, зима, молоко брали б собі і молоді. Таки передумав. Бо майнуло в гадці: «А хіба вона знає, що треба коло сіна? А вчити її тому порядку — тільки гріха набиратися!..»

Дався до кузні.

Зупинився на порозі так, що майстри його не помітили. Микола саме щосили бив молотом по розпеченому залізу, стоячи на широко розведених ногах. Знарядням змахував легко і вправно, опускав твердо і точно. З шматка на бабці бризками злітали іскри, падали на долівку залізною лускою, що гасла в повітрі. М'язи на руках у Миколи виділялися твердо і чіпко, плечі раз по раз подавалися і ніби грали в дивному по своїй злагодженості ритмі...

Коли Нуждич залізо знову ткнув до горна, коли знову тиснув важелем і подув ватрою, Микола обернувся.

Батькова підкочена до коліна нога застигла на порозі. Плечем старий сперся об одвірок.

— Добрий день, няню!

— Доброго здоров'я!..

Хвилька ніяковості і розгубленості. Микола зібрався і сягнув за косою.

— Наблизити?

— Треба її приблизити... еге, по груниках...

Син обертав у руці косою, ніби тепер міркував, а як краще впоратися.

— Може, на три-чотири дні і ти прийшов би допомогти... Мати слаба, вироблена. Молока візьмете собі... А й самим корову треба...

— Ми в гуртожитку... де її держати... хліва нема...

Пригара спохмурнів, насупив брови, наче мав припасену цілу громаду дорікань та ремства.

— А чого звідти?.. Хтось вас із хижі виганяв... Вам тісно було?

— Не виганяв ніхто поки що, і тісно не було... Ларисі привиджувався Михайлик, коли одна залишалася... Та й мені уже там не було так, як дома... Як на випаленому було... Хижу розберуть...— схопився раптом на півслові Микола, наче саме тепер говорив зовсім не те, що треба. Повернувся до Нуждича, щоб той порадив, як треба приблизити п'ятку коси.

Михайло поспішив від кузні.

Хода його була важкою, поспішною. Не минуло кількох хвилин, як уже пройшов мимо опустілого дров'яника й був перед вікном тої кімнати, що в ній жили молоді. І вперше здалося йому, що без білих заслонок вікно виглядало непривітним і зчорнілим...

— На світі все має пару... І чоловік, і звір, і птах...

Непомітно для себе скосив оком під стріху. Зліплене з глини ластів'яче гніздо тулилося до віконця і стіни. З нього звисало сухе стебелля. Опустіле, закинute, сіріло тепер земляною пересохлою грудкою..

Михайло любив, коли будували ластівки. Як приходила неділя чи свято, сідав, бувало, під хатою і задивлявся, задивлявся... І все думав: хто пташок навчив цьому мистецтву, і цій премудрості?.. Як першій ластівці прийшло на розум будувати домівку з глини, коли інші птахи в'ють гнізда з стебелін, гілочок та билиночок, ба навіть з хворостинок?..

В будуванні гнізда Пригара завжди вловлював щось таємниче і сповнене надій. І скільки не приходило весен, кожную відчував якимось по-новому. Він довго міг стояти і дивитися за журавлиними ключами. Подив і захоплення збуджувала пташина єдність в польоті, доладність при будуванні гнізда, вміння знайти дорогу в рідні краї. І було щось справді по-весняному радісне на осередку, коли птахи висиджували малих!..

Минали тижні в напрузі і дивному спокої чекання. Пригара все частіше поглядав на гніздо. Нарешті настала днина, від якої на садибі все оберталось по-ново-

му. Це був день той, коли пташата покидали гніздо. В Михайлові проривалося по-дитячому зворушливе, чисте і по-дорослому осмислене та мудре. Так радів тільки хлопчиком, коли на осередку телилася корова, котилися вівці, жеребилася кобила і вилітали рої. Коли в шебетанні пташиної малечі чулися вже крила, Михайло знав: день, два дні — і ластів'ята вилетять. І в цьому були вже не тільки хвилювання та осмислена мудрість. У цьому була потаємність ще не звіданих доріг, невідомих горизонтів і незнаних перельотів. Михайло думав про це і сповнювався новими почуттями.

Сідав на поріг і задивлявся. Бачив того найсміливішого, що першим покидав гніздо. Невміло, зате хвацько і зухвало тріпав крильцями, долаючи першу дальину — від гнізда до груші. Михайло так пильно стежив за першим польотом, як стежив за першими кроками ягнятка і телятка, оглядався, чи поблизу десь не чатує шкідливий котище. А там ще одна пташечка покидала гніздо. Михайло дивився, як клопітно політує коло малечі пара дорослих, наче радить, застерігає. Дорослі, звичайно, літали легко, без метушливості, і в тому, як пурхали вони, була не тільки наука для виводка, а й неминучість невідповідності між досвідом вже набутим і досвідом, що тільки починається.

— Літай! Крила гартуй! Ще тобі їх поломить вітер! — примовляв тоді з добрим співчуттям.

Пригара пішов від хати.

До Соколового верху вгору піднімалося зелене поле. Тут-там кісницю перетинали рядами чагарі. Колись, ще легінчуком, в хазяйському запалі Михайло взяв сокиру і цапіну, пішов цим же грунем — заходився корчувати. Та тільки батько побачив його, як гукнув сваркою. Не будь на схилі чагарів, вода всю землю змила б. Минув не один рік, а куші зеленіють, як колись давно. І Пригара ніби вперше помітив, що чагарник на схилі якийсь покручений, недолугий. Ураз проникся до своїх побратимів на толоці, на кісниці добрим чуттям, пішов до них, наче у них мав знайти розраду. Бо здалися йому близькими, близькими тим, що перекинули зелену кладку в дитинство. Наче сам тут хлопцем ходив лише вчора, а стежка вела все вгору, вгору.

Був високо, коли оглянувся.

Шум ріки долинав, як далекий спів смерекової хащі. З гори осередок здався невеликим. Хата була зовсім

малою. Від неї по схилу зеленів сад. Саме коли дивився на нього, думав про нове, ще не обжите обійстя. Думав про дерева і знову бачив свого діда при щепленні лісових дичок.

— Хату можна побудувати нову. Кращу тої, що на Згариці... Та ні! Кращої мені не треба... Бо нема тих палат, на які я поміняв би рідну хату... Від неї мене дороги вели, і я знову повертався тільки до неї... Я чув, як скрипить у ній колиска. Я видів стіл у кутку і лавицю, що її з клена витесав прадід... Хата дивилася вікном на Бистру, а я на світ дивився з неї... Тут мені зеленів і цвів барвінок для вінка, коли я женився і косичився барвінковим вінком золоченим. З того барвінку в'язали вінчик малому Михайликові — онучкові, коли він лежав у деревищі в зелах і квітах... В тій хаті я грав на сопілці і флюярі... Моя хата в мені від першого подиху і першого кроку на землі... від першого слова і першої співанки...— Пригара говорив собі й тікав, тікав далі вгору...

На Соколовому верху побачив самотнього дуба. Гілля дерева тягнулося високо, лягало крислато, розлого...

Михайло сів. Дихав глибоко, ніби не міг віддихатися од дороги по крутосхилу. Якусь мить він довкола нічого не бачив. А раптом в очі йому кинувся камінь-межовник. При самій землі порослий мохом, сірий на обвіяній вітрами маківці, лисною дивної істоти стирчав з давніх-давен на гребені схилу. Дуб теж на межі. Чи якийсь газда його колись не зрубав — плекав для оборожини. Чи дуба залишили, аби тінь і затінок були в пору сінокоосу... А може, поділитися ним немогли, як не раз немогли поділитися тим, що росло, зеленіло і цвіло на межі...

Раптом Михайло схопився з-під дуба. На гадку прийшло, що син уже косу приблизив. Подивився на порожню хату, потім очима побрів під Тяпеш. Тут побачив ті сінокоси, коли малий Микулка бігав з відром по воду для косарів. Він сина уявляв орачем і сіячем, косарем. Був певен, що більш щасливого чоловіка за орача, сіяча та косаря на землі нема — цей важко заробить, солодко з'їсть... Природа йому ласкава мати, він добрий до неї, вона щедра до нього. Єдине лихо в горах, що тої землі для оранця, для кісниць і пасовищ мало. От коли б землі — як на рівнині! Тоді він би показав себе! Не вірить, що іще на білому світі є хтось такий, хто за одну весну міг би зорати більше, як зорав би він, Михайло

Пригара. Не вірять, що хтось посіяв би стільки, як він, в жнива нав'язав більше за нього снопів, більше намотив зерна... Бо він, Михайло Пригара, в роботі безмежний, як безкрай, неозорий лан...

Його очі знову зупинилися на межовому камені, що не так ще давно відділяв його поле від сусідського. Камінь і після того, як в селі організувався колгосп, стояв на давньому місці. Тільки поріс мохом зеленим, і Михайлові здавалося вже, що тепер стрівся з літнім бородатим чоловічком. Тим самим дивним і потаємним у силі чоловічком, якому скрізь треба віддавати честь. Бо чим межовий камінь був давніший, тим він у Михайловій уяві мав більше сили і честі...

Ступив до межовика.

— О, коли б ти мав силу!.. Тоді і я мав би силу!..— прошепотів Михайло. Дивився, дивився на камінь.— Ми сивіли і дивилися на тебе, як на бога. Ти мав силу і давав силу. Тебе боялися, але тебе і ненавиділи... Бо ти не раз пив кров і п'янів од крові... З-за тебе сестра була у сварі з сестрою, а брат рубав голову братові. Ти був немилосердним, бо од цього ставав ще більш ненаситним і злим. Пам'ятаю літо, коли Манзюк перекосив наше поле. Няньо, прощун би, довго стояв над тобою і дивився на перекошену межу. Потім пішов до газдівського оборога, скинув сіна і наносив на межу, де було перекошено. Палсинце іще сапало вогнем, а я няня запитав: «Чого ви сіно запалили на перекосі? Чого ви не понесли його до нашого оборога, коли воно покошено від нас?» А няньо мені сказав: «Я, синку, запалив, аби газда знав: не сіна мені шкода! Я сіно запалив, аби Манзюк пам'ятав, що є межа... Що є закон!.. Не від мене першого вона пішла, не я перший поля поділив, не я перший закопав межовика!..» — Михайло тепер говорив уже не просто до каменя. Він говорив, ніби оглядав шлях, що був пройдений не тільки ним.— Я гордий, бо за життя пі одної межі не перекосив, не переорав, не перекопав... Бо я був чесний і справедливий, знав порядок. Бо справедливими і чесними були мої діди і прадіди. Я сам знав ціну своєму, тому не витріщався і не роззявлявся на чуже! — при цьому Михайло знову й знову впирався очима в межовика. І ніби невідома для нього сила пропливала струменями од голови до ніг. І вже чув сутність не просто межовика, а чогось більшого, так, як не чув ніколи досі... Тому ще й ще хмурився,

супив брови, ніби ступав крок взадгузь, бо, здавалося, саме так міг все не тільки краще зрозуміти, збагнути, але й побачити.

— Ти в покірності тримав людей, був для них батьківським страхом і батьківською силою! Ти був усім! А тепер ти — одне велике ніщо! Розумієш, каменю, пане межовнику! Ти — ніщо! Ха-ха-ха! — розреготався Михайло й рвонув до каменя.

Зупинився. Повернувся назад, ніби налякався, чи камінь за ним не біжить. Та ні. Межовик стояв на місці. Тоді Михайло до нього. Садонув по нім лівою ногою так, що в очах засвітилося.

— Що ти вартий? Яку ти маєш силу?.. Ха-ха-ха!..

— Няню! Що ви тут чините? — зненацька виринув з-за куща Микола, розгублений і переляканий.

Пригара не промовив і слова. Рушив, опустивши голову, до осередку.

— А коса давно готова... Чекаю, чекаю, ви не йдете та не йдете. Кличу, де ви, а докликатися годі...

Михайло знову ні слова...

Мовчав і Микола.

XXXVIII

Пора сінокосу з долини Бистої піднімалася в гори крутими доріжками. Тут-там по галявниках вже стояли оборони, то пузаті, гонорністі, то недолугі і принишклі під чорними дранковими і гнідими солом'яними дашками. На подинках витягалися шпичасті стріли копиць, десь-не-десь лежали валки, між чагарями стирчало пластя — громадки ще не сухого, на ніч зібраного сіна.

Горами рушали косарі.

Вони виходили з села, коли небо ще було всіяне зорями, а місяць грався на хвилях Бистої. В перекинутих через плече малих торбинках несли клепащиння — бабку, молоток, брусник з точеним каменем.

«Го-го-гов!» — з гори на гору котяться перегуки. То косарі дають знати про себе одному.

Ще сонце тільки показується з-за гір, а по грунях вже лине дзеньк-передзеньк, — чоловіки витягають жала, щоб коса легко рубала зелену траву. Послухай клепащиння коси, вслухайся у те, як косу точать, — впізнаєш, який косар. Чи багато вже літ зустрічає сінокоси, чи, може, тільки звикає до них і вчиться.

«Палить?» — котиться ранковими полями по-молодецьки щедре.

То митає запізнілий косар того, що вже встиг добре намахатися та й не один валок покласти.

«Палить!» — відповідає косар задиркувато, ставить косу сторч й заходиться гострити її.

«Повертайте курити!» — запрошує косар запізнілого. Той гречно дякує, виправдується, що запізнився до свого поля з вини жінки,— довго спала сама та й тому вставати не давала. І піднімається польовою стежиною до свого наділу.

Прийшли сінокоси і до Пригари.

Кілька днів тому в колгоспі зібрали всіх із будівельної бригади й послали на збирання сіна. Пригара кожного літа косить ті ж поля, що й колись косив. Так уже повелося по Верховині. Правда, нині він уже косить за процент... Та як не було б, на одну корівку сіна собі припасе і вже молочком не журиться...

Вибрався під Тяпеш. Дихнув полонинськими травами. Напився води з криниці й наче на новий світ народився... Ранком вставав, коли місяць був на небі і тільки-тільки починали гаснути зорі... Косилося легше при росі. Вдень сушив сіно, відпочивав, як морило спекою. Коли увечері трави знову бралися росами, йшов косити. І так вже до темної ночі.

Корову тримав на прив'язі. Годував її досхочу сирою травою, доїв, варив токан, їв з молоком. І йому здавалося, що день за днем на гірському повітрі під полониною, на молоці і випечених в казанку смачних токанах, на сметані стає не просто легшим, спритнішим в роботі, але й дужим, дужим.

Помахував косою на дільниці, де трава при землі стелилася тучним густим листком. Дарма що не день сонце припікало щедріше, ба навіть з немилосердям, трави ще не пониділи, не послабли, не відцвіли. Саме пора отого найбільш господарського сінокосу!

Ой кошу траву, кошу
Помалу, нешвидко,
Усі жони несуть їсти,
А мою не видко...—

Вж
раптом заспівав Михайло тої давньої, що нею забавлявся тоді, коли Василю знав ще дівчиною.. Пісня понеслася приглушено, розмірено, далі махнула крилом і попливла над кісницями:

Яворові вили були,
Та й ся уломили,
За дурницю, куме Грицю,
Копиці погнили...

Михайла повело на ті пісні, що вертали його до юнацьких, а далі вже й до парубоцьких літ. А коли б тих пісень почула Василина, було б доріканы! Та її на сінокосі нема. Вчора понесла додому молоко і ще не піднялася на грунь. Михайло притискав на псянці так, що земля за ним як випалена залишалася. А може, тепер пригадав літа, коли для нього кісьба була ніби милою забавою?..

На спів з-за грунка показався невідомий. Через трави ішов повільним кроком. Зупинявся й роздивлявся довокола.

— Го-го-гов! Повертайте курити! — гукнув Михайло, бо вже й знудьгувався без людей під полониною.

— Іду, вуйку, іду!..

По голосу Михайло впізнав голову сільради Дмитра Славинця.

«Який гаразд його несе? — подумав і замахав косяю. — Уже тепер може йти сам міністр... Мені вже все одно! А може, косу хоче від мене взяти? О, на неї пині вже мало хто лакомиться... Всі панувати б хотіли!..»

— Щасливої роботи, вуйку Михайле! Добре коситься?.. — вітався і запитував Славинець.

— Дякую! Коситься, коли притискати! — Пригара простягнув руку до Славинця й сперся на косу, зупинившись в роботі.

— Та як ся маєте? — цікавився голова.

— Я добре!.. Коли, хвалити бога, є міць в руках, хребет за косою подається, добре! Еге, кошу громаді і ні про що не думаю. Бо я вже своє усе передумав і нічого ліпшого не придумаю... — Михайло показав широке нескошене поле, що вздовж і впоперек стелилося. Дихнув вітрик. Полем покотилася, як мрія легка, габа квітів і волотей... Тут-там ще заіскрилася срібна роса...

— Добрий врожай на трави?

— Як де... Щось накошується... А поле пустіє... — Михайло мовив, бо пам'ятав справді щедрі літа, — обороти на полях стояли такі, як гори.

— Сідайте, вуйку! — Славинець присів на валок.

— Коли я, Дмитре-голово, сяду, моя робота стане...

— Робота, вуйку, не вовкове... у ліс не втече...

— Та маєш правду!.. Від роботи і коні погибають...— Михайло махнув рукою, нагорнув під себе добрий навілок прив'ялої уже трави й опустився на землю.

— Та чоловік уже таку дурну натуру має, робить та робить, а все йому видиться мало...— пускався в міркування Дмитро.

— То ми, старі... тут, в горах... Бо так научені змалку... А світ нині іде до того, аби мало зробити, мно́го заробити, добре з'їсти, довго спати...

— Так, так!..— погоджувався Славинець, хоч на рахунок нового світу у нього були свої думки.

— Коли так, то хто наробить на тих, що хочуть добре їсти, довго спати, смачно пити?..

Славинець взяв трав'яне стебло, перекусив його і тримав у губах, мов цигарку. Потім вийняв із кишені бляшанку, цигарковий папір і заходився правити самокрутку. Та скоріше, аніж самому з бляшанки взяти пучками пальців тютюну, простягнув його до Михайла. Пригара рукою подав знак, що не курить. Дмитро ретельно крутив цигарку. На тонкий папірець сипонув пучку тонко січеного жовтого тютюну, вказівним пальцем правої руки спритно розрівняв його і завив папірцем.

— А ти, Дмитре, як?.. трави подивитися чи по якому ділу?..— Пригара не довів до кінця думки.

— І трави подивитися — давно не бував по цих гурниках, не знаю, що тут вродило... І до вас маю діло...

— До мене? — здивувався Михайло.

— Кажіть, вуйку, ви нікого не чекаєте в гості?..

— А кого би я мав чекати?

— З Америки не чекаєте?

— З Америки? — Михайло задивився на Славинця, чи той часом не жартує.

— Так от, вуйку, щоб ви знали і були готові прийняти гостя. До нас у село їде рідний вуйко вашої Василини, Росошина Федір... Може, і пам'ятає його?.. Я сам пам'ятаю так, якби десь із туману показувався той день, коли бистряни вибиралися за океан на заробітки. А серед них був і ваш родич Росошина...

— Пам'ятаю, Дмитре, пам'ятаю... То вуйко моєї Василини уже і немолодий. Бо вже тоді, коли із села брався на заробок, у літах був. Писав нам, йому писала моя... Та кажеш, що тепер іде додому?..— схопився Михайло.

— Іде.

— Телеграму дав на сільраду?

— Дзвонили з Хуста. Дали наказ, аби ми його тут зустріли не з порожніми руками,— щоб у хаті було підметено, чисто, аби було наварено і напечено, насмажено і напружено, аби і випити було що... Політика!.. А у вас, вуйку, тепер не хижа, а палата... Американця прийняти є дел!..— посміхнувся Дмитро.— Кажу вам, діло тут політичне, значить, фіглі-міглі — набік!

— Що там за політика! Вуйко Федір — свій чоловік...

— Свій-то свій, але і фіглювати не можна... Дивися, тут якась і провокація, а там тебе за шкуру і стружку давай знімати... Я вже про таке чував...— Славинець хотів втлумачити, що з Росошиною жартувати годі, треба до всього приготуватися.

Михайло, щоправда, не все і зрозумів. Він тільки стиснув губами байдуже, та ще й рукою махнув.

— Я думаю, косу він пам'ятає... а дорогу під Тяпеш знайде. От ми його сюди! — Пригара показав рукою на хату.— Молочко є, токану наваримо, водичка з криниці така, що ніяке пиво, ніякі вина їй нерівня!..— сміявся Пригара.

— Жарт не жарт, а вам треба спуститися з гори до села... Треба щетину з бороди і лица зняти та й так приготуватися, щоб перед самим державним секретарем Білого дому не зганьбитися...— Славинець надто багато значення надавав події, що чекала Нижній Бистрий.

— Е, що ти кажеш? Чого сам фіглюєш? Коли вуйко моєї Василини ішов з Нижнього Бистрого, добре пам'ятаю, яким він був. А коли тепер їде додому, дорога перед ним стелиться широко... Але щоб я перед кимось свою шапку ламав? Ні!

Михайло повертався в думках до того далекого дня, коли Росошина прийшов на осередок з весільною громадою, з рідної хати проводжаючи молодицю Василину. Музики грали, свати танцювали під старою засніженою грушею... Михайло пригадував і те, що вже немолодий Федір збирався і собі оженитися. Його батько навіть висватав газдівську, та Федір весілля відклав і виїхав за моря-океани...

Як з туману, Пригара тепер пригадував давній поговор, що вуйко його Василини любився з Анною Ілька Пучуського... Минали роки, Ількова Анна чекала, чекала. Та потім і їй трапився чоловік.

— То, Дмитре-голово, вдовиці Анні буде якось дивно: її сватач Федір до села явиться. Пам'ятаеш, Росошина хотів брати Анну за жінку, а старий не дав...

— Не пам'ятаю! — похитав головою Славинець і спитав: — З-за ріки? Вдовиця?

— Вдовиця.

— Мав женитися, та не оженився.

— Чекай, чекай, а знаєш, як було?..— схопився Пригара, добуваючи з пам'яті щось таке, наче саме його і потрібно було знайти, аби ланцюг згадок пов'язати до купи.— Старий Росошина хотів висватати за сина кісниці на дві корови, ниву до обід орання і воли чотиригодки. А газда замість волів давав корову... І щось на землі не дотокмилися... А Федір навесні зібрався і гайда з дому... А кажи, він один їде ци, може, з жінкою, з дітьми? — Михайло захвилювався, бо вже думав, як доведеться перебиватися, коли в Росошини сім'я велика.

— Одн...

Чоловіки ще про це, про те поговорили, і Славинець зібрався.

Від лісу доріжкою до криниці повільно ішла натомлена Василина. Важка ноша в картатих бесагах гнула її до землі. Михайло здаля побачив розведену в кінцях хустку, що посунулася з голови на потилицю, розпашіле обличчя Василини. В руці вона несла писаний дзбан, і Михайло бачив тепер витягнуту до землі жінчину руку. З плеча обережно опустила бесаги й тільки мала припасти до криниці, коли до неї озвався:

— Не пий, небого!.. Бо знайдеш собі кашель!..

Василина підгорнула хустку, заправила з чола волосся і тільки на лице долонею гулькнула води, щоб трошки освіжитися.

— П'єш, небого, з тої криниці, аби я журу мав! — Михайло докорив дружині, коли та спустилася до хижі.

— А я думала, що ти мною уже й не журишся...

— А ким мені, небого, журитися?.. Ти Славинця далеко зустрічала?

— На Федьовім...

— Не казав нічого?

— Казав... Уже в селі всі знають... Казав, щоб заставила тебе поголитися.

— Щастя з хвостом!.. Голитися!..— посміхнувся Михайло, підставляючи жмені під глек з водою, щоб перед сніданком помити руки.

— Не бійся, ти не говорила, що я такий порослий... Коли-м ходив до тебе на Ясенову...

— Тоді ти легінився... Ходив, як чічка...

— Але й ти була не просто відданицею... Ти, певно, мала якісь чари, що я ні днини, ні ночі собі без тебе не находив...

— Ой була... А чар ніяких не знала...

— Тепер мене любиш і такого... зарослого...

— Та що маю чинити?..

— А Микола та Параска не прийдуть сюди, аби помогти... Їм молочка не треба?..— спитав Михайло.

— Добре знаєш, що вони не склали руки та не сидять... Василько прийде...

Вже звечора повівав вітрик, і довкола було тихо, тихо... Подаючи на оборіг сіно, Михайло Пригара був якийсь незвичайний — врочистий і мовчазний. Він радів, що Василько вибрався на лаз під полониною, пробуде з ним тут до кінця сінокосу. Хлопець брав навилки, обережно, спритно вистеляв під стріхою дашка на оборозі, цупко втоптував коло самих оборожин, щоб не затікало водою, виповняв середину, як і личить доброму господарю. Старий бачив синову вправність і думав, що його діти таки пішли від здорового і чіпкого пригарівського кореня. Василина орудувала граблями — збирала сіно в навилки довкола оборогу, підбирала навилочок під ноги й так його втоптувала, щоб потерть при поданні на оборіг не падала на землю.

Михайло і Василько ще поралися коло оборогу, а Василина здоїла корову і зібралася з грунтя. Василько бачив, як мама пройшла по польовій стежечці від кісниць до хаші впоперек схилу — і зникла. Невдовзі батько зварив токан, й вони сіли вечеряти. Посиділи, подивилися на далекі вогники, що світилися ліхтариками в долині Бистрої, послушали цвіркунів і лягли спати.

Василько згорнув під пахву ковдрину й вибрався на оборіг.

Михайло заніс корові до ясел оберемок травн й хотів було вкладатися в хаті. Та раптом йому стало чомусь лячно, що поблизу нікого нема.

Рушив і собі до оборогу.

Місяць плив повний, і все довкола було залите срібленим сявом. Михайло дивився на близький ліс, глибоко вдихав пахощі гірського сіна і вслухався в дивну

тишу теплого вечора, коли ліс не шелесне гілкою, коли поснули пташата... Тільки раз у раз дзвіночок на корові подзенькував...

— Васильку!.. А, Васильку!.. Про кого ти мені, синку, розповідав, що добре знав грати на скрипці?..

— Про Паганіні...

Михайло помовчав, помовчав. А потім:

— А як, синку, твоя скрипка?..

— До зими буде готова...

— Розкажи мені, синку, щось про Паганіні!..— несподівано просив сина.

Михайло ішов голитися.

Він, правда, мав і власний голярський інструмент. Беріг, як скарб, куплену в Хусті на ярмарку від мандрівного босняка бритву, для її точіння мав широкого опаска-ремня, котрого добув собі під час перебування на маневрах. Помазок змайстрував сам, докупи зв'язавши шерсть з хребта дикого кабана. Та сьогодні Михайлові не хотілося ані гострити крицю, ані вишкрябувати шерстини з лиця бритвою, що вже годилася скоріше для того, щоб нею мундири з картоплі знімати.

Давнього товариша Юрка Шкребляка він застав на довгій широкій лаві під хатою. Голярський інвентар був викладений із шкатулки, сам Юрко витягав жало бритви. Побратими привіталися, потисли собі руки. Тут же Юрко набрав у рот води й продовжував точити, цівочкою пускаючи струмок на брусок.

Михайло присів на лаві. Він залюбки дивився, як сільський голяр править лезо. А той так оковирно блискав металом, наче для цього довго і копітко вчився у неабиякого майстра. Нарешті Шкребляк відклав брусок, подав кінець ремня Михайлові і взявся догострювати на ремені. Далі Шкребляк ледве торкнувся жалом по волоссю на потилиці, відчув, що бритва палить, ще по долоні кілька разів повів вістрям так, як по ремені, для гарантії на гостроту. Висмикнув із чуприни волосину, поклав на бритву і рвучко дмухнув. На землю впала перетята надвое волосина.

— Англійський лорд, американський сенатор, турецький хан підставляти можуть свою бороду! — прихвалив Шкребляк інструмент і тут же до Михайла: — Кажете, що з Америки іде Росошина? Та й треба себе до порядку дати?..

— Я нічого не кажу...— Пригара промовив. І вже думав собі: «Звідки Шкребляк дізнався новину?»

До голяра поволі збиралися люди.

На лаві уже сидів Микола Дибич — Юрків сусід. Коло Дибича мостився Федір Коциба — сільський ветеринар-самоук. Колись він врятував корову Шкребляків при отеленні од загибелі, тому вдячний хазяїн зобов'язався його стригти і голити без гроша на всі довгі літа. Потім прилівилося ще двоє нестрижених і неголених, а за цими ще й ще.

Бритва шустіла на лиці Пригари.

Поки Михайло був неголений, кудись ховалися його зморшки і впадини, він здавався повнішим, хоч і старшим за свої літа. Тепер надував пониділі щоки і спритно зсередини підпирав їх язиком сторч, щоб майстрові легше було голити. А Юрко догадувався, чого Пригара не обійшовся своїм інструментом. Тому старання голяра в ретельності і були такими небуденними.

Шкребляк стриг, голив.

А тим часом чоловіки в чеканні гуторили найбільше про сінокіс, про овець на полонині, про заробітки в лісі, й уже цим хата і садиба Шкребляка скидалася на своєрідний клуб. Йшлося тут і про те, де, які заробітки далеко од рідних домівок в горах. Повідали, хто і скільки надіслав грошей з Архангельської, з Миколаївської, Херсонщини та Ставрополля, з Комі, Алтаю, ба навіть Новосибірська... Працьовитих та ощадливих хвалили і гордилися честю та повагою, що собі по заробітках добули і горянин-тесляр, і будівник, муляр, каменотес, лісоруб... При цім не обійшлося без ремства, що таки було би краще мати заробітки дома, коло родини, нехай дещо і менші.

— Е ні-ні, прошу вас! То часи стають добрими! Хто хоче триматися своєї родини, своєї хати, роботу має! — раптом озвався на такі розмірковування та ремства Микола Дибич — першокласний муляр, тесляр, столяр і штукатур.— Еге! — ткнув рукою вбік Згариці-Пригариці, кинув очима на Михайла Пригару. І вже чоловіцтво повело гутірку в інше руслице. Повідалося тут про механізми, що їх навезли для будівництва в долину ріки і долину Терєблі, про курси бетонярів і машиністів, електрозварників та шоферів, механізаторів і обізнаних на ділі тунельної проходки — будівництво електростанції в горах потребувало вмілих та знаючих, тому з Нижнього

Бистрого, з Вільшан, з Міжгірщини та Хустщини немало парубків, дівчат було виряджено для навчання.

— І все, прошу вас, коштом нашої держави чоловіка вчать! А не так, як я собі руки оббивав у майстра ще за цесаря! То-м, прошу вас, не раз тої науки мусив украсти, бо майстер не все одразу хотів показати,— інтерес мав, аби я вчився та й на його пані задаремно робив довго!..

— Правду маєте, Миколо! — притакнув, ніби розсвітився Гриць Довгас — невисокий, цупкий і засмаглий на лиці.

Всі знали, що він на будівництві ГЕС з першого каменя і кілка.

Як знали і те, що Довгас є майстром-самоуком, котрий втрачає спокій і вже про все буденне на білому світі забуває навіть коло найнепомітнішого механізму.

— А що, чехи, германці, регент Хорті, ще якийсь чорт-біс дбав і думав про Верховину? — підбадьорений Довгасом Дибич знову не витримав, і тут уже велося про панів-зайд у минулому, про гумові постолі і злидні-бідакування в ті роки на зеленій Верховині...

— Ого-гов! До такого ряду і ладу тебе привели, що можна іти сватати! — жартував Михайлів ровесник Гаврило Смик. Жартував, певно, тому, що Пригара дав собі «дуплівку»,— Шкребляк двічі витанцьовував бритвою по заростях і пеньках.

— Смійся на здоров'я!.. Я вже своє давно висватав...

Тільки Михайло брався додому, його імив під руку Смик:

— Правда чи неправда?

Пригара двигнув плечима: про що цей говорить? Смик похитував головою, глянув на хаші, на гори, на полонини:

— А знаєш, Михайле, чому я тоді сам не дався за моря з твоїм вуйком?

— Бо вас не притискало... Була у вас робота дома, та й якийсь заробок був...

— Е ні... Мое серце завмирало, коли-м подумав собі, що маю лишити зелені полонини... То-м вийшов на грунь і подивився довкола. Та й так я сказав собі тоді: якщо прив'язану на нитці печену картопельку раз на добу я двічі промикав би та й знову з отрунку витягав, аби з'їсти у такий спосіб завтра, післязавтра, і тоді гори та Верховину не полишав би! Бо світ великий і широ-

кнй, а над Карпати, над полонини, над зелену Верховину світу нема!..

— Правду, святу правдицю кажете, дорогий братію! Де я не бував по світах, такого неба та сонця, як наше, ніде не видів. Я зустрічав людей добрих і злих, всяких зустрічав. Один свого пальця в біді для тебе відрізав би та дав, а інший води скупився подати напитися. Але таких красних, та добрих, та душевних людей, як на Верховині, ніде не стрічав я...— запалився Пригара.

Всі гості Шкребляка стали до розмови про рідний край, про батьківську та материнську землю. Як один, зійшлися на тім, що Михайлів родич до Нижнього Бистрого повертається, бо чужини наситився і довікувати хоче тільки на Верховині...

Пригара вештався по двору. То сяку, то таку роботу собі знаходив. А як тільки зачував машину, поспішав до воріт.

Коли машина мчала вулицею мимо, повертався до хати і знову порався.

Василина зранку ворожила в хаті. Роботи у неї багато — вся рідня хотіла, щоб дядько Федір поквартирував на першій порі саме у Пригар. Розум'янена, помолоділа, либонь, на цілих двадцять літ, світилася господиня небуденністю. Рідко, а все ж тільки й вона писала дядькові. Правда, так, щоб Михайло нічого і не знав. Федір в листах просив повідомляти про все, про все. І вона сідала до столу перед великоднем або перед різдвом і писала про всі новини за час від останнього листа. З її листів дядько Росошина міг довідатися, хто і як в Нижнім Бистрім господарює, які ціни на хліб і які податки, кого вбило в лісі, хто загинув на бокорах, бідують люди без роботи і заробітків, чи стало життя кращим...

Нині Василина одягла свій найкращий одяг. На ній була шовком вишивана сорочка, складана темно-синя шерстяна спідниця, черевики з високими халявами — їх для неї купив Михайло тоді, коли заробляв по Шумавських лісах. На шию взяла собі коралове намисто із срібними дукачами, що ледь-ледь подзвонювали, дарма таким у Нижнім Бистрім уже давно ніхто себе з жіноцтва не прикрашав. У цьому саме наряді Василини ховалася певна хитрість — хотіла свого вуйка стріти в тім, в чому колись проводжала його з дому в світ далекий.

Разом із Василюю поралася її сестра Гафія. Гафії помагала молодша сестра — Параска. Перша була старшою за Пригариху і до неї сама Василюна зверталася на «ви», Василюні «ви» казала Параска. Так в окремих родинах на Верховині ведеться з давніх-давен... І в цьому не відчуженість родинна, а повага і цнота...

Параска сиділа на табуреті і стежила за останніми приготуваннями. На столі стояла висока пузата пляшища питва, од якого тягло паленою сливою. Василюна обгортала затичку білим папером, бо досі пляшища була заденчена осердям кукурудзяного качана.

— А що вам, любя сестро, родак принесе з Америки? Ви йому писали та й давали знати, як у нас тут є? — спитала Параска.

— А, сестрице дорога, коби сам здоров та щаслив! До світлої днинки маємо усе, що нам треба, коби здоров'я та гаразд не минали хати. Дарунками я легко сплю... — лагідно відповідала Василюна, з великої миски вибираючи по чарчині і подаючи Парасці, щоб протирала посуд рушничком для чистоти.

Параска ретельно терла й наставляла до світла, щоб мигнути оком, а чи чарчина вже чиста.

Василюна помітила сестрину уважність.

— Знаєте, сестро, що не кожен день під руками, те і не в такій честі! — сама господиня підняла чарку на світло, бо вона справді не блищала од чистоти — заплужена була.

— А я такого начиння і не купувала... Якось обходимося без нього. Рідко щось із питва буває в хижі, та коли вже якоїсь збраги мій принесе, служимося водяничком... — поспішила Параска.

— А, сестро любя, не забудьте собі бесіду, у нас воно є, але в мене таке барахло не має ніякої честі! — Василюна ткнула чарчиною, покепковуючи, мов справді це був нічого не вартий крам. — Я люблю, коли на обійсті мукає, бекає, кувікає, кудкудакає... А коли дзвенять склянки, коли ллється паленка, коли чоловік сам себе кладе на дурня, не люблю. То для мене загибель!.. — нарікала Василюна, дарма ніхто не Згариці-Пригариці не випивав і до корчем не ходив.

— Один чоловік всяке мусить перейти — і мілке, і глибоке, і вбрід, і через кладку... Коби не був п'яний, не знав би, що то самому себе покласти на цапа. Ще гірше! Бо тваринка із собою того не вчинить, що вчинити

може із себе п'яний чоловік! — підхопила Параска на підтримку. — Еге, вчений вип'є капку, і йому досить! — гут Параска тримала пальця наперсточком, щоб показати, а скільки-то за її уявою випивають люди вчені.

— Розумний, кумо, і коло дурного краму розумний... Але і вчені є всякі... — Василина і притакувала, і не погоджувалася. Мала для цього причину.

Сестри поверталися в давні літа, розповідали, яких бід та лих коїла горілка по зеленій Верховині, скільки на вітер було пущено господарів та господарств корчмарями. Сестри лихим каменем-словом кинули і до буфетів та закусочних, де не завжди є чим закусити, та завжди є що випити, звідки теж часом виходять такі, що в очах їм двоїться і троїться, цапкують попід плоти та в канавах валяються.

— Е, любі сестри, коли чоловік нахильний до тої біди, він пап'ється і під вербою! — втрутилася поміркована і завжди небагатослівна Гафія.

— Правду кажете! Чоловік і не придумав би, з ким, коли пап'ється. Еге, навесні до нас приплівся якийсь світовик. Невисоке, балакуче, на голові — як на коліні або, не подивуйтесь, ще десь... Прийшло під ніч, слово по слову прибрехалося до мого Михайла. А мій, сарака, серцем добрий і ци не змусив припряток поставити на стіл? Геть вицидили коло смаженини за вечір! Я не шкодую, коли чоловік п'є на здоров'я та на пожиток... Мій нівроку рано встав тверезий і здоровий, а той і капустаного розсолу цідив та дудлив, аби дурня заглаїти і втихомирити, і студеної води просив гулькнути на потилицю, бо думав, що так полегшає... А вже їсти йому не треба було... Ані крихти до рота не взяв... Геть-геть дешевий та поломлений пішов з осередку!.. Кажуть, що десь тут начальникує...

З вулиці донеслося гудіння мотора.

Хутко жінки вихопилися надвір.

Перед хатою стала вантажна машина. З-між чемоданів, що лежали один на однім, вибрався худорлявий, вже немолодий чоловік. Рукою легко помахав на вітаня у повітрі до жінок, до чоловіків, що його зустріли.

Легкова під'їхала. Зупинилася в п'яти-шести кроках од вантажної. З неї вихопився голова сільради Дмитро Славинець і тут же пішов до Михайла Пригаря. Василина, Параска, Гафія стояли біля машини й чекали свого дядька. Очі Пригарихи блиснули сльозами, вона ха-

палася за борт, щоб стрибнути назустріч родакові. Та кузов був зависоким, а Василина в руках заслабою. Чиясь рука вхопила жінку, щоб її підтримати, та Росошині вже хтось підставив табурета, і той опинився на землі. Гість в широкій посмішці блиснув золотим зубом і широко розвів руки.

— Вуйку! Вуечку наш любий! Як давно ми вас не виділи, як довго ми вас чекали! — Василина розчулилася, припадаючи до Росошини і цілючи гладко поголене його лице.

Він і собі припав до її лица губами. І тут на нього дихнуло гірською кісницею, травами, лісом... Повітавшись з Василиною, Росошина сердечно обнімав Параску, потім Гафію. Чоловіки подавали руки, а хтось задивлявся вже на чемодани, наче приміряв, чи багато привіз добра з тих далечин Федір.

— Просіть вуйка до хати! — голова сільради до господаря.

Хвилина була з тих, коли щось до купи не в'яжеться. Та Славинець і Михайло вже приступилися до Росошини, вели його до світлиць. Дехто залишався на вулиці.

Пригариха із заплаканими очима щось пришіптувала і поглядала в бік чемоданів. «Там тобі і жінка, і діти, і вся радість! Там твоє життя!» — шептала, коли сам Михайло ввалювався з ношею. Дивилася нишком на вуйка, і її вражало плетиво зморщок на обличчі. Себе тепер не бачила: літа не стояли на місці, теж орали плугом, та дядько надто вже здавався їй натомленим і постарілим.

Михайло думав, що один із птахів прилетів з-за морів-океанів до рідного гнізда, і теж поглядав на дядька тишком. «Пуста мамона! Суета сует!» — спливало в думці, коли бачив, як поблискує брелок на кишеньковому годиннику гостя, а на пальці сріблом біліє великий ціфрований перстень...

XXXIX

Поволі минали сінокоси.

Наставала пора, коли знову тут-там музики грали по весіллях.

Росошина цілими днями просиджував на складаному стільці, насупивши брови. Він раз у раз похитував головою, щось мурмонів під ніс на мові, що її не розуміли

ані Михайло, ані Василина. Морщив лоба, задивлявся на гори. Бачив обрій і застигав на ньому зором, п'янів од зелені полів і гомону хащ. Йому хотілося ще бодай один раз піднятися на полонину, звідти глянути по долині Бистрої. А коли чув сміх дівчорі, мимоволі здригався увесь, бо тут його брав біль бездітної самотності.

Не знав, за що взятися. Бродив селом, розмовляв то з одним, то з другим, коли трапляв на тих, що і самі пам'ятали його.

Не так у близької, але і не так у далекої родини Пригар видавали заміж. Молоді прийшли просити на весілля. А Росошина аж розцвів цікавістю.

Вибиралися з дому на заводини. Найдовше чепурився сам вуйко Росошина. Вже пов'язав краватку, до відвислої мочки великого вуха ткнув сережку, з пляшечки на лице бризнув пахощами. Василина ще метнулася до комори й винесла картату ковдрину молодим у дарунок. І гурточком всі пішли вулицею.

Гостей від Пригар посадили за перший стіл. На ньому — паляниці, пляшки, вина, тягло слив'яним самогоном.

Гомін вщух, коли встав балакучий і бадьорий весільний староста Лука Пида — в селі працював завмагом, а молодому доводився родичем.

Староста прорік велемовне, підняв руку високо. Покопився легкий гамір, булькнуло з пляшок.

Де на столах було достатком чарок, випили жінки разом із чоловіками, де посуду не вистачало, випили спершу чоловіки, потім неохоче пригубляло жіноцтво на пожиток собі, а молодим на здоров'я, на многая літа.

Після горілки куховарки подавали голубці, мачанку, потім уже страви мучні і м'ясні...

В окремих громадках самі собі порядкували, як повеливав апетит і смак. Жарти і приповідки понеслися од стола до стола, коли кум до куми, сват до свахи подавали виделки з шматками баранини, одне одного пригощаючи і так виказуючи одне одному повагу. Під стіною на узвишші з дощок тягли музики. Дві скрипки, кларнет, цимбали, бубон. Ліворуч Василина сиділа кума Дзвенячка — розум'янена, весела. Жінки щebetали собі одні, коли Федір Росошина говорив із Пригарою.

— Е, вуйку! Що вам уже тепер сушити собі голову? Я перебув не таке! — прикладав руку до грудей Михайло й дивився в очі елегантно одягненому гостеві. — Коли-м ішов із Згариці, я думав, що серце моє трісне!

А дивіться, я тут!..— у весільний гомін падали слова, якими Пригара хотів розрадити Росошину.

— Все, все минулося, побігло, як камінь з гори! — махнув рукою Росошина.— От вони...— показав на молодят,— починають іти в дорогу... А я, коли подивився на Анну... коли-м подивився на своє життя...— слова в гаморі никли і глухли, бо вже Васирина обіймалася з Дзвенячкою і спливала до лету жіноча пісня:

Віддаєш ня, люба мамко,
За ділок, за ділок,
Аби-м до тя не ходила
В кождий понеділок.

Віддаєш ня, люба мамко,
За діл, за ділочок,
Аби-м до тя не ходила
В кождий уторочок...

А потім кумиці співали про середу і четвер, але не вдвох, бо вже усе жіноцтво виливало дівочу тугу та жаль покидання рідної оселі:

Віддаєш ня, люба мамко,
За гору-горицю,
Аби-м до тя не ходила
У кожду п'ятницю...

Чи тому, що та жіноча пісня тепер лягала на серця каменем, чи тому, що не всі тут були жалісливі по натурі, злетіла парубоцька пісня:

Та ізроблю дарабнну,
Пущу на водицю,
Та не дав би-м за сто дівок
Одну молодицю.

З дівков би ся настояти,
Як пес на морозі,
Молодиці скажеш слово —
Ти вже на дорозі.

З дівков би ся настояти
Та й наговорити,
Молодиці скажеш слово —
Та й буде любити...

Може б, та пісня й продовжувалася, та верх узяли цнотливі молодиці. Зашуміли, завирували під загальний галас і лемент на докір зухвалому парубоцтву. І заспівали гуртом, парубоцтво зовсім заглушаючи:

Кохав тебе, хлопче, отець,
Плекала тя мамка,
А тепер тя поцілує
Хоч яка циганка...

Літні пригощалися в гомоні, молоді ішли до танцю. Поки пар було небагато, вміщалися в хаті та сінях, як з-за столів повиходили кумове, сватове, стало тісно. Тут уже далися надвір разом з музиками.

Пригара забавився в хаті бесідою зі сватом-ровесником, Василина вийшла надвір із вуйком Федором. Сіли на довгій дощаній лаві, дивилися і мовчали. Пригариха прикрадьком поглядала на дядька і думала, що сам він тепер далеко звідсіля. Перед Василюю раптом став усміхнений чоловік і взяв її під руку.

— Ей, жоно люба! Забудьмо всі негаразди!

Василина на мить розгубилася, та швидко піддалася. Спершу повільно, немов ще над чимось думаючи, потім плавно і прудко Михайло повів її в коломийковому танці.

Росошина обіймав освітлений місяцем горизонт й задивлявся на хвилясту лінію, що ділила землю і небо. Зненацька впало на думку, що до хати Пригар саме у цю мить прикрадаються невідомі для наживи. Сполохана уява вже малювала картину, як чемодани з темної кімнати вилітають крізь вікно на місячне подвір'я, як хтось хапає їх і несе в чагарі... Росошина хусткою повів по чолю і вийняв із кишені годинник. Схопився з лави і тільки мигнув до садиби Пригар.

Сів на колоду перед дров'яником. Очі втупилися у зачинене вікно малої кімнати. Подумав, що злодій міг залишити вікна відчиненими. І заспокоївся. Та майнула думка: той, що крав, знає — відчинені вікна ведуть на сліди. Є такі, що грабують у рукавичках. І вже бачив порожню кімнату з ретельно зачиненими вікнами для маскуваня. Побіг двором, припав до шибки. В місячному світлі побачив свої чемодани.

Раптом подумав, що з чемоданів злодій все повикрадав й поклав їх знову так, як лежали. Прийшла думка, що злодій виніс його майно тим вікном, яке зорить на річку. Тому хутко дався до бокової стіни. І це вікно було глухо зачинене. Щось зле і недобре шепнуло: «Майно викрадено через горище!» Побіг довкола й дивився, чи не зяє дах.

З-за будинку спалахнули дві зелені жарини. Росошина потерп... На щастя, тут почув голос Василини і Михайла з вулиці. Схопився їм назустріч, а в цю хвилину полащився в ногах кіт і тими ж зеленими вогниками блиснув знову.

— Вуйку Федоре! А бодай ви напилися і сп'яніли! Якого страху ви завдали нам! — Василина ойкнула здивовано.

— А я гадав, що ви до якої молодиці присусідилися та й пішли ночувати! — на жарти переводив Пригара.

— Я цілий вечір борюся зі злодіями!..

— Які злодії?.. Тут можете серед двора на ніч золото і срібло залишати, ніхто не рушить!..

— Остання грабіжка в нашому селі була ще при війні! — поспішила заспокоїти Василина свого дядька.— Вояки регента Хортія через село пробиралися на фронт, ночували по хлівах... Від Даниловської Олени якийсь когута і гуску швакнув...

— А ми собі з людьми гаразд посиділи...— переходив Пригара на інші дороги, хоч сам не був із тих, які дуже любили гуляти і веселитися.— А моя так натанцювалася, так наспівалася, що буде контетна довго...

— Дай собі покій!..— взяла Василина чоловіка під руку, і всі пішли до хати.

XI

Михайло Пригара до хати вніс вівсяної соломи.

Довго застеляв, розпушував її в ліжку. Такого ще не було, аби сам порався з тим, що має вчинити жінка. За всі літа стелила і розстеляла тільки вона, а нині взявся сам. Василина хотіла замість нього, та він рукою віддалив її, коли приступилася. Лише велів принести чисту сорочку, нове конопляне простирадло з комори. Кінці простирадла заправив, щоб стебелля не вибивалося і не смітилося по долівці. А все не спиться Михайлові. Вдихає пахощі соломи — думає, що тоді сон прийде швидше. Та сон блукає десь далеко, за перевалами. Повертається на ліжку до стіни. Вмить вже чує пахощі і шелест нивки під Тяпешем, бачить рясну вівсяну габу, і здається йому, що спить...

Довкола плетена з ріща огорожа, а далі спів ялинової хащі і легке гудіння вітру... Та ні, знову зітхає, бо раптом хвороблива бадьорість повертається до тіла.

Василіна під вікном на лаві.

— Не спиш? — питає чоловіка.

Михайло мовчить.

«Най мовчить!» — думає Василина, і вітрила згадок несуть її в уплинулі, але, здається, вчорашні дні і ночі, коли в хаті на осередку порядкувала свекруха.

Вулицею гуде вантажна машина.

У вікні спалахує світло. Воно пливе по стінах кімнати, осяває все довкола і погасає. Минає хвилина, і шляхом на Міжгір'я знову щось гуде. Миттю світло сліпить у хаті. Василина знає — це лісовоз...

О, ті машини! Як вони їй надоїли, допекли... Спершу спати не могла. На осередку співав цвіркун, долинав шум дерев приколисуюче — недалеко був ліс. Тишу во-рушив зрідка гавкіт пса. А тут — мотори і мотори!..

Знову чути далекий гуркіт лісовоза. Машина гуде голосніше, голосніше. Раптом гостре світло сліпить Васи-лину, тільки схопилася позаслоняти вікна. «Ні дня ні ночі їм нема!» — сварилася і пристібала ковдру на вікні. Вона звикла до того місячного сяйва, коли в хаті оживали мисник, стіл, припічок, ослонні. Їй малювався контур лампи на крученому спіраллю крицевому дроті, тарілки білили великими більмами під самою стелею. А коли зимою на гілля дерев у саду насідав іній, коли на околиці замовкало все і тільки озивалася клекотом льодами скована заклопотана Бистра, Василина і сама сповнювалася врочистості. Коли пад обрієм котилося посріблене колесо місяця, вона линула з печі у казкові далекі світи. Намріявшись, поринала в той солодкий сон, що завжди їй повертав крихту молодості.

— А ти чого не спиш? — тепер уже Михайло до Васи-лини.

— При такій содомі і гоморрі хіба камінь заснув би...

І вони обоє мовчать...

Михайло думає про вогнище рідного дому. Він уже бачить, як Василина до глека нагортає жарин з ватро-вища Згариці, як роздмухує той вогонь у новій хаті. Коли смеречина затріщала, а над дахом потягнувся ди-мок, в хаті веселилися, щоб для всіх у ній вік минав у здоров'ї та щасті, в гаразді щедрому. Михайло думав, що вогнища Росошини давно вкрилися по далеких сві-тах сірим попелом чужин...

Дума про рідну оселю принесла спокій...

А Василина все ще ворушиться, не засне. Вона думає

про свого найменшого. Бачить його в той день, коли хлопець приїхав з Ужгорода. Сказав, що екзаменів до вузу не склав, що іде на будівництво до брата. Книжки поклав на горище і тут же зібрався під Тяпеш помагати батькові. А кілька днів по тому, як зійшов з гори, дався на будову. Коли думала про Михайла, брав її жаль, чого неборак чоловік так нудиться. З колгоспу цілою громадою на осінь, на зиму ідуть на Вільшани будувати. Навіть збори скликали — роботи для всіх вистачить...

Хотілося їй, щоб Михайло сяку-таку сушарку зліпив на новому обійсті — сливи тут вродили, можна б засушити. Та ні! Михайло до роботи не брався. Гаразд, що домовилася висушити у сусідів: врожай не пропаде.

Нарешті почула, що січе в очах, зажмурилася, дихала тихо, спокійно... І, мов у гарячці, засипала.

...Тихо підійшов до вікна. З вбитого до віконниць цвяха зняв полу ковдри і побачив — надворі ще тільки до-світок. Ранок був ще за горами, бо сутінок на обрії зливався з небом.

Хвильку постояв над Василюю. Зібравшись до купи громадкою, вона спала так, що коліна стирчали з-під давньої ковдри. Обережно ковдру підняв, накрив жінку, щоб їй було тепліше. Дарма під головою лежала подушка, Василина солодко спала на складеній кулаком руці. «Дивися, потріскана, нароблена, намучена рука і вночі не має відпочинку!» — майнуло в голові Михайла. На лиці Василини чаївся спокій, спокій...

— Не бійся! Ми своє ще цими знайдемо! — Михайло простирав руки до жінки.

Василина немов почула той шепіт й ворухнулася. Михайло спер подих і босоніж позадкував на пальцях, і найменшого шуму не зчиняючи в кімнаті.

Вийшов із хати. Був навіть радий, що нові двері не скриплять, як на осередку. В кутку сіней чорнів рекрутський давній чемодан. Взяв його, виніс на ганок. Заходився викладати документи — хотів знайти давні робочі книжки. Знав, що з дому даватися з порожніми руками не варто.

Перебираючи книги, надібуючи писане дідом, батьком, гортаючи листок по листку, Михайло тепер ніби читав цілі сторінки з книги життя не тільки свого, але й батькового, дідового.

Пригара тримав у руці паспорти для худоби. Складе-

ні докупи, перев'язані крученою домашньою ниткою, вони лежали казна-скільки літ. Друковані на цупкому папері з водяними знаками різних держав, паспорти були виписані розгонистим почерком самозакоханого канцеляриста, що не літери викручував, а бублики плів. Окремі паспорти були повиписувані невибагливим, корячкуватим почерком писаря, що державну службу ніс, як несуть непосильний тягар, коли наближаються вже до мети, а сил залишилася одна крихта.

Михайло нипав очима, підносячи папери близько, але без окулярів не міг розлушити ні одного слова. Схопився з порога, тихо зайшов до хати. Оберігаючи сон жінки, тишком знайшов «очі». В них легко впізнавав паспорти, що завалилися з часів старої Австро-Угорщини, роздивлявся ті, що їх виписували пани чеські, потім потримав у руці кілька обведених лямівкою листів із літ угорської регентської окупації.

На паспортах були наліплені марки гербових зборів, виписані прізвища господарів і назви осель, дати з місяцем, роком, днем. Михайло оглянув їх швидко, не читаючи назв населених пунктів. А коли все перештудіював би, він би довідався, коли і яким господарем та чи інша тваринка на Згарицю-Пригарицю була продана.

Михайло не збирався ті паспорти далі тримати на обійсті, тому ними кинув просто на долівку.

Шукаючи документ, з яким мав податися на роботу, Пригара натрапляв на цілі жмутки платіжних податкових повідомлень: кому і за що тільки не платили Пригари! Коли б почав тепер співставляти цифри, не лише довідався б, скільки якого року було сплачено податку, а й побачив би, як податки росли, як колись велике хазяйство дробилося. Несподівано наткнувся на папери, по яких сплачував штрафи. А ось-ось зелений документ! Дивися на нього! Ніби шпичаком сягнув вразливо і боляче по живому! Папірець застиг тепер в руці і видівся вже таким нікчемним! А колись... Колись він так наїв і допик йому, Михайлові...

«А що то було?.. Стій, стій!» — і Михайлові пригадалося, наче було вчора. Такою живою малювалася картина перед ним.

А сталося так. Одного зимового дня Пригара дався в буковий молодник, аби для саней вирубати полози. Довго бродив, придивлявся, шукав, поки трапив на придатні. Уже й додому міг іти — два полози були зв'язані

крученими гужовками, готові. Та полюбився йому ще один вигнутий од кореня жиливий бучок. Постояв, постояв, судився, чи не важко буде іти з трьома. Та як подумав, що колись набреде ще одного і сани будуть про запас, взявся рубати. Тільки бучка повалив, махнув сокирою притинати в потрібному кінці, коли мимо пройшов лісник Тона Айб. Михайло, щоправда, потетерів. Гадав — не тільки дорікань, але й карі не минути. Та вартовий державного лісу не промовив одного слова.

«От чоловік! Не чоловік, а дараба хліба!» — майнуло тоді з вдячністю у думці.

Одної неділі Михайло готовий був пригостити Айба бляхою паленки, коли несподівано до нього приступився бохтер з нотарського уряду й дав оцей зелений папір. По ньому і виплатив Пригара цілих п'ятдесят крон покути за самоправство і нищення державного лісу.

В окремі купці були зчеплені ниткою зобов'язання по сплаті податку, по здачі молока, шерсті, м'яса, яєць. Тільки Пригара нипнув по закарлюках на паперах, як відразу впізнав прізвища фінагента Тиртиркала та агента по заготівлях Цірібайка. Поморщив лоба, ніби тепер сам собі доважував, над чимось судив. А може, роздумував, що ці документи не такі вже й давні — Тиртиркало і Цірібайко живі, — тому заходився копії викопаних зобов'язань цупко перев'язувати, обмотуючи мотузкою. Для безпеки та надійності відклав їх на саме дно чемодана, щоб не погубилися.

Нарешті-таки набрів і на свої старі робочі книжки. Найдавніша, ще цісарська, для Михайла була виписана, коли вперше дався на заробітки з батьком до Трансільванії, — кайменив у колибі: готував дрова, підмітав, варив квасоллю... Другу отримав, коли валив смереки в Шумавських лісах. На цю книжку Михайло і почав придивлятися. В графах, рубриках були позаписувані роботи і фірми, в яких заробляв у ті пори року, як дома уже повеснувалося, а ще не косилося, або ж робота в полі кінчалася й приходив час вечорниць та чекання заробітчан додому на різдво. Миттю Михайлові запахло смолю-живицею зі складок одягу, потягло димом колиби, пригадалися ватри під чужим, далеким небом...

Третя робітничка книжка була обтягнута тонким зеленим сатином. Не лише по святостефанській короні, по двох бляшаних остроках — ними була прищипнута фо-

токартка,— але і по чорнильних плямах Михайло впізнав, що вона з часів угорської регентської окупації.

— Боже ти мій! У якій нечесті був сарака робітник за королівства! — забідкався Михайло, бо пригадав, як службовець показував йому те місце в книжці, де він мав прикласти великі пальці рук в додаток до підпису під фотокарткою...

На порозі стояла Василина.

— А ти чого не спиш? Цілу ніч крутилася, як на веретені! — Михайло здивований.

— А чого ти не спиш? — спитала в свою чергу жінка.— Дивися, аби якийсь документик пропав! Давно клопоту не було! — показала руками на громаду паперів, що валялися довкола Михайла на долівці.

— Не пускай із себе сміху! Ти знаєш, до якої канцелярії тепер з цими документами можеш іти?..— ткнув ногою Михайло в паспорти для худоби, в різні платіжні повідомлення і квитанції, давно закинуті листини...

— Ти відколи такий розумний? Папірець їсти не просить, а треба його буде — знайдеш! — штовхнула чоловіка долонею, щоб випустив документ із-під широкої ступні,— Михайло саме застиг п'ятою на великій гербовій печатці з якимось давнім закрученим підписом.

— От що тепер має ціну! От з чим тепер ще рахуються! — сунув давні робітничі книжки, показуючи в повітрі.— Дивися, дивися добре! Там мої мозолі! Там мій піт!

Гортала листок по листку першу, другу, третю. Потім дивилася на ту, де був Михайлів портрет і розплескані відбитки великих пальців.

— Що? Старий? — задиркувато запитав.

— Ні, чоловічку, не старий... давній...

Михайло встав. Зібрався на Вільшани.

Підстаркуватий, безцвітний в обличчі — Михайлові нагадав мельника, лице якого завжди під пудрою борошна,— в застебнутому на всі гудзики під саму шию кітелі захисного кольору, в таких же галіфе, до блиску начищених хромових чоботах начальник відділу кадрів довго листав робітничі книжки Михайла, нипаючи по графах, записах, печатках. Нарешті він задивився на останню, що з відтисками пальців.

Подібних книжок-документів в зеленому сатині, з остроками на фотокартці і відбитками рук він уже в цьому кабінеті видів і перевидів. Та Михайлові пальці по чор-

нильних плямах видалися службовцю навдивовижу великими, а з цим — і руки. Саме тому хазяїн кабінету скосив очима на дійсно розплескані роботою Михайлові ручища.

— А на яку роботу ви хотіли стати? Яку знаєте?..

— Такої роботи, прошу вас, нема, аби я її не знав... Мурувати так мурувати, з деревом так з деревом, з каменем, з сокирою, з пилою...

— Хорошо!.. Кадровим?.. Сезонним?..— начальник запитував, бо саме од цього мало залежати, якого по Михайловому зарахуванні на роботу випустити наказа.

Михайло мовчав.

— Я питаю: ви хочете до нас кадровиком або на сезон? — уточняв службовець, тримаючи робочі книжки Михайла.

Пригара знову недобрав, чого від нього хочуть.

— Так от, Пригаро, зрозумійте: до нас можна стати на будівництво відтепер аж доти, доки не закінчиться робота. Кадрово то єсть. На постійно... Як зима, так весна, літо, осінь...— розтлумачував Михайлові тут уже про те, які переваги має робітник-кадровик над сезонником, пояснив про відпустку і надбавку, прогресивку.

Пригара слухав, слухав, похитував головою так, ніби все зрозумів, дарма до нього так і не доходило, що то є відпуск і прогресивка, право на якусь там пільгову путівку до Чорного моря і Кавказу з метою лікування і просто приемного відпочинку. Не міг дібрати також і про якусь надбавку за шкідливість — про всі подібні дива жодного разу з ним в колгоспі не тлумачили.

— Ну?.. В кадри?..— хазяїн кабінету вп'явся очима.

— Я — в кадрах... Я — в кадрах на землі! На ниві, на полі, в саду, під Тяпешем. Мої кадри — орати і сіяти, косити, молотити... Мої кадри — коли сходить і зеленіє, цвіте і родить, мукає і бекає... І вже так до кінця мого життя! А на будову хочу тому, бо, еге, іде зима. В колгоспі роботи мало, та й якийсь гріш собі зароблюю... Значить, розуміти — на сезон!.. На зиму!..— Михайло виклав тепер уже своє остаточне, й, здається, було дійсно повного взаєморозуміння.

Начальник злегка посміхнувся без збитку і серця.

— Добре! На сезон так на сезон! Але я хотів би знати...— тут господар кабінету бажав довідатися, куди саме Пригара хоче поступати,— робітники були потрібні на двох вузлах.

— А що заставлять, те і буду робити!..

— А де? На головному, на станційному вузлі?

— Як? — знову не розумів Пригара.

— На Вільшанах хочете чи у Нижньому Бистрому?

— У Бистрому, у Бистрому! Там у мене ще якась садовина, бджоли, якийсь урожаєць картоплі...— заспішив Михайло, викладаючи все до кінця.

Завідуючий кадрами на будові став незвичайно прихильним до Михайла, як тільки зрозумів, що його садиба попала під плацдарм станційного вузла ГЕС.

Розмова про бджоли чоловіків ураз поріднила. Батько господаря кабінету колись був пасічником на Полтавщині, сам він ріс на пасіці і тому, мабуть, в кожному бджоляреві бачив щось рідне і близьке.

— Пишіть заяву! — поклав перед Михайлом лист паперу.

Такого порога в житті Пригара переступав уперше. Задивився розгублено. Скільки не ставав на роботу, заяв ніколи не подавав. Тут сягнув до кишені, шукаючи окуляри. Начальник відділу кадрів все зрозумів, тому схопився і сам швидко написав за Михайла. Пригара всього навмання нашкрябав свій підпис. Тут начальник потягся рукою по краю стола: в сусідній кімнаті дзелькнув дзвоник. До приміщення зайшов високий, худорлявий службовець. Йому подали підписану Пригарою заяву і промовили: «Станційний. До Нароча!»

Пригара мав ще трохи почекати. Господар кабінету тепер уже цікавився, з якого цвіту бджоли в Карпатах приносять найбільше меду, які у Пригари вулики, хто в цьому гірському районі має ще пасіку.

На спокійну і прихильну розмову відчинилися двері. До кабінету ввійшов той же високий із папірцем у руці. Під рядками начальник вимахав ламаними літерами своє прізвище, приклав печатку, і документ був готовий.

— З цим — до начальника станційного вузла.

Документ Михайло заховав до складаного гаманця.

Тільки перед затягнутими крицевим листом дверима Пригара зрозумів, що він був у кабінеті не будь-якому, озирнувся, одягнув капелюха і дався до виходу. Ступав скрипучою підлогою підсліпуватого довгого коридора.

Михайло стояв перед будинком з чотирма стінами без штукатурки і такими ж голими чотирма колонами, що на собі тримали залізною рейкою обведений балкон.

Одне з вікон заграбоване, дарма до нього можна було забратися хіба по довжелезній драбині.

«За тим вікном начальник, що любить бджоли...» — майнуло в думці. І Михайло собі пішов.

Дорога вела на Вільшани, на Колочаву.

Ген-ген сіріє металева баня вільшанської церкви з білих мурів. В'ється сизий димок над хатами...

Мимо нього проходили люди. Незнайомі, заклопотані, натомлені. Були поважні і мовчазні, молоді, говірливі, похнюплені і веселі. Праворуч бігла Терезля.

Повітря дрижало від безугавного гудіння; по схилу котився гуркіт дробленого каміння, в гудки самоскидів вривався пронизливий свист паровозика на вузькоколії. Чулося двигтіння мотора й важкі удари металу. Будова дихала, і Михайло проникався її потаємним життям. І йому ставало страшно, бо чув себе тут чужим...

Прудко пішов схилом до Соколового верху.

Ген-ген високо зупинився. На галявині біля підніжжя піднімався ряд залізних круглих батарей бетонного заводу, над ним височіла обшита дошками ковшева башта. В башті гуркотіло щебенем, скрипіло залізом. На високих опорах до башти простирався велетенський ступінчатий рукав, теж обшитий дошками. Саме ним і торохтів щебінь з виносної залізничної колії, на якій повзло, в безсиллі надривалося мале тіло паровоза. Сапав вогонь з присадкуватої закіптявленої труби, сичала біла пара. На хвилю паровоз у знесиллі зупинявся, сердився, а таки повз колією вгору, до плацу з громадами наваленого щебеню.

Михайлові ураз здалося, що потрапив у тугі обійми велетенської громади заліза, каміння, машин, розритої і понівеченої землі: впоперек долини від гори до гори копали широченну канаву для основної греблі. А ліворуч на схилі сірів земляною породою, — її вивозили з нутра гори вагонетками, — колишній сінокіс, і Михайло тепер думав, що цей сінокіс ніколи вже не буде зеленітися і травами хизуватися. Миттю Михайлові приходило на думку, чи не добре, коли б його поставили пасічником. Всіх робітників нагодував би медом... А потім і сам не знав, а що краще. Доміркував, чи не ліпше, коли б він тут зовсім не пасічникував... Руйнування довкола, пустіння і дичавіння без його землеробських рук на ниві, на полі, в саду боліли б гірким болем...

На Соколовому ґруні сів відпочити. Трави тут давно покосено, сіно зібране, поле поросло молодим морозом — пашею для худоби. Широкі поля освіжіли по дощах, ще зеленів ліс і чагарник, поволі рум'яніла шипшина плодами...

Спершу ніби з далини, далини туртурликання трембіти проривалося, легко котилося і пливло, пробиралося все вище, вище, далі луна обіймала все дальші і дальші ґруні, ліси і праліси. Спів трембіти мрійливо перекочував через перевали і зажурено падав до ущелини глибокої, до стрімкого провалля. А Михайло стояв, стояв, неначе й сам уже брався у високості, чув, як щось невідоме і досі ним не звідане нуртує та болить... Не раз вслухався в спів і пливучу луну трембіти навесні та восени, добре знав, що вона співає не так тоді, коли зеленіють ліси та пасовища і зацвітають трави, як співає в пору, коли жовкне лист і повіває студений вітер передзим'я...

Хлоп'ячий лемент, хруст хворосту в недалекій гушавині Михайла вихопили із забуття.

Побіг до кущів.

З ліщинника вилетіло мале звірятко. Позначений білою латкою під шнею, пухнастий кожушок мигнув, за ним війнув довгий хвіст — білочка оковирно стрибнула на крилатого клена. Поки Михайло схаменувся, гілля затріщало од удару каменем. Перестрашена білочка повисла на гілці.

— Хлопці, що ви! — крикнув Михайло.

— Я хочу хвоста! — зупинився білявий хлопчина, тримаючи в руці напоятів камінь, щоб ним шибнути.

— Я тобі дам хвоста! Я тобі на хребті намалюю хвоста!..

Хлопці втекли. Білочка поколисалася на гілці, далі зібралася вузликом і стрибнула по дереву вгору.

Як тільки Михайло спустився з ґруня, вже не чув гомону Теремлі. Бо оживала ущелина ріки Бистої. Вирувала тою ж бистриною, тим шумом на перекатах, що не вгавав ні на одну мить. І ніби в голові Михайла тепер громадився гамір двох долин. Від цього в голові тріщало, і вона боліла...

Між двома ріками високим і довгим хребтом дибилася гряда гір з Соколовим верхом, з іншими ґрунями, що полюбили наймення птиць, дерев і вітрів...

Здаля Пригара бачив червоні дахи будинків,— в од-

ному живе Микулка з невісткою. Бачив обведений плотом трикутник автоколони. Подивився ще трохи і швидко пішов стежкою до осередку... В кишені мав папір від начальника відділу кадрів будови ГЕС. Знав, що той папір має велику силу... Більшу од всіх його давніх і не так давніх робітничих книжок. Не по них же стане він на роботу! Певно, йому хотілося глянути на документа, бо вийняв гаманця. Розмотав шворочку — нею був для надійності обкручений. Розгорнув наказа й тупив очима по літерах, по словах; далі застиг на тому підписі, що його корячкувато і дубувато твердо вимахував застебнутий на всі гудзики начальник у кабінеті з бляхою обтягнутими дверима.

«З отсим, пане-брате, станемо до сокири, до лопати, до пили!.. До чого нас поставлять!.. Ганьби собі ніде не знайдемо!..» — Михайло витверджував думкою й ще прикидав, як то він сам нагорне мішечок горіхів начальникові станційного вузла. Чень поставить його на роботі десь недалеко од Згариці, й тоді вже він зможе приглянути за всім — за бджолами, за ським-таким врожаєм... А коли й ні? У начальника є жінка, діти, своїх дерев тут не має, а жити хоче кожен... Він уже бачив одного добродія в той вечір, коли било громами і лило бурєю...

Світ в очах йому закрутився, коли наближався до хати, в якій ріс, до якої привів колись молоду жінку... До тої хати, що теплом і добром приймала його дітей. Рукою вхопився за стовпця. Отямився, коли хтось взяв його під руку.

Побачив невістку.

— Ви...

— Де тут, небого, начальник...— раптом зібрався і вже стояв твердо, притискаючи під пахвою геть-геть немалій мішечок волоських горіхів.

Горіхи торохкотнули туркотливо тою скоромовкою, що нагадала йому день тридцять літ перед цим. Тоді він просився на роботу при будівництві лісопильного заводу Фріда в долині Тересви.

...Лариса дала свекрові табурет, аби посидів трішки, сама зайшла до начальника станційного вузла. Поки невістка була за дверима, Михайло чув тріск друкарської машинки з малої кімнати. З тої самої, в якій поселилися Микола та Лариса після прибуття на осередок. Друкарка, видно, в своїй праці ще була невправ-

на, бо літери падали поволі, перебивалися, наставали довгі паузи.

— Заходьте... батьку!..

Свекор пішов до дверей.

Тільки Михайло переступив порога, як зупинився. Видивився, а хто це за столом? В його очах раптом ніби покаламутніло, мимоволі він потер по зажмурених долонею, наче після цього уже міг краще роздивитися. «Чекай, чекай! Де я цього товариша видів?» — умить питав себе. І тут же прийшло на пам'ять усе: як набрів у лісі бракон'єра Куглицького, як шибонув подірявленим відром з потоку, як потім промчав мимо возій з колгоспу, залишивши його з в'язкою тичок, як інженер — цей самий — його на газика забрав. «Так, так, це він!» — Михайло переконав себе, й раптом до нього повернулася та сама впевненість, після якої усе здається легшим...

З-за стола піднявся невисокий, круглолиций, світлолобий начальник будівництва станційного вузла електростанції. Подав Михайлові руку, вказав на стілець перед столом. Зняв окуляри із своїх по-дитячому добрих голубих очей, немов хотів так бачити відвідувача. Застиг руками на великому аркуші паперу. До очей Михайла кинулися золотисті волосинки на суглобах пальців інженера, коли сонячне світло впало на стіл.

Глянув по кімнаті, по білених вапном чистих стінах: колишня домівка тепер справді на канцелярію скидалася. Зирнув ще по вікнах, зупинився на сволоку, з якого зовсім недавно вибивав гака.

— Впізнаєте?.. Ми тут контору тимчасово...

Михайло промовчав. Потягнувся до кишені за документом. Слово по слову, й між ними в'язалася розмова тими ланками, що еднають людей. Говорили про осередок, згадали лінію оборони в Карпатах у минулу війну. Михайло вже знав, що господаря кабінету звуть Євгеном Васильовичем, що сам він з Білорусії, що дід його поліг у цих горах ще в першу світову. Нароч сказав, що хотів би піднятися в гори, де стояли в 1916-му війська Російської імперії. Пригара розповів, що він знає колишню лінію окопів на полонинах, хоч лінія давно поросла травами.

Як було переговорено все для першого знайомства, Нароч поклав на стіл папір од кадровика й спитав:

— Куди вас на роботу?

— Коли можна, добре би тут, десь недалеко... Ще

маю кілька родин бджіл... Сам на роботі був би та й за ними подивився б...

— Теслярську знаєте?

— Знаю.

— Для робітників будуємо купальню... Щоб люди мали де помитися... Поставимо вас на будівництво...

Михайло вже знав, що на роботу йому вийти завтра рано. Та не відав, як бути з волоськими горіхами. Колись з ними було так просто... Знічено від одвірка — мішечок поклав коло дверей, як входив, — дарунок взяв і підніс інженеру:

— Це вам!

— Як так? За яку провину? — посміхнувся інженер.

— На добрім слові... Малим дітям для забави...

Нароч розгубився — дивися, ще хтось увійде і застане його на смішнім. Підійшов до Михайла. Взяв його за плече. І промовив:

— Горіхи понесіть додому... Внукам... Газдиня калачів напече, отоді вже і ми попробуємо з вами...

— Ви зі мною так ласкаво говорили... Я їх вам ніс... А тепер... Моя Василина з мене буде сміятися...

— Не буде, що ви... А як з вами я міг говорити?.. Ви до нас на роботу, і ми раді... Коли вже боїтеся, що газдиня з вас посміється, дайте горіхи Ларисі...

Минуло три тижні...

На видолинку неподалік від кузні кроквами в небо стирчала зведена лазня. Михайло прикрасив свою працю на самому вершечку корогвою з ялини, барвистих стрічок. Так, як водиться по Верховині з давніх-давнин на випадок при будівництві в той день, коли сягнуто кінцевої висоти. Було по зміні — дзеньк ударів по залізній рейці повістив кінець робочого дня. Хто поспішав до гуртожитку, хто переходив Бистру нашвидкуруч зведено лавкою для тимчасового користування й брався шляхом додому.

Михайло додому не йшов.

Від вуликів йому запахло медом і вощиною. Бджоли тільки тут-там ще вилітали, коли повітря прогрівалося сонцем. Та швидко поверталися й ліниво вповзали до льотка. Стояв перед вуликами. Думав, що околиця пашею для бджіл цього літа була багата. Дивився на свої щепи в городці. Пізня осінь була недалеко, і Пригара пригля-

дався до щеп при тій думці садового, що малює квіту-чий сад навесні, а рясний восени, прикидав, де посадить щепи на новому обійсті.

З киркою дався до куша винограду під ганком хати. Блиснувши крицею, вдарив по втоптаній землі. Відвалив малу грудку, імівся копати запопадливо. Орудював киркою далеко від кореня — боявся поранити.

— Перебанує, переболить за Згарицею... Потім прийметься і зазеленіє... Проросте новими гонами! — потішав себе, глянувши на куш винограду, що хату обіймав довкола, садибу тішив зеленим листом, нещедрими гронами восени... Які грона не були, все ж виноград!..

— Що ви, Пригаро! — здивовано промовив Євген Нароч.— Чень не пересаджувати його?..

Михайло застиг в несподіванці. Обперся на держално кирки рукою.

— Стара не дає супокою!.. Принеси та принеси виноград з осередку, бо ще там пропаде... А я, дурний, еге, взявся його викопати... Корінь далеко пішов...

Пригара при цім побачив на очах Євгена Васильовича поступливу усмішку. Обома руками чіпко стиснув держално кирки й замахнувся.

В мокрому брезентовому плащі — кольором скидався на пісню верховинську землю,— в гумових чоботах начальник будівництва станційного вузла поспішав доріжкою до свого житла. Неподалік великого гуртожитку була збудована крамарня, зведені стіни клубу та їдальні, а коло них тулилося кілька невеликих особняків. В одному з них і жив Нароч з родиною.

Євген Васильович Нароч чув, як раптом між плечима морозить. Недарма пробув під землею в тунелі цілу зміну. Гора хлинула водами, затопила штрек, не ладилася робота насосних вузлів.

Був геть-геть далеко, коли знову рвалося гупання, дзенькання кирки,— либонь, Михайло вістряв трапляв на камінь.

«Йому ще не одного порога треба переступати!» — думав про Михайла. І зупинився.

Оглянувся в ту мить, коли тло блакитного неба окреслило високо підняті руки Михайла з крицевою киркою на довгім держалні.

Обрій над Ясеновою йнявся загравою...

З М І С Т

Історія його краю — в його творах. <i>М. Жулинський</i>	5
--	---

О П О В І Д А Н Н Я

Чайки летять на Схід	19
Ружана	20
На заробіток	26
Тестамент	31
Василько	39
Льодові квіти	42
Книжечка	45
Жорно	46
Рукавички	60
Весільний кулон	67
Ярина	90
У вагоні	100
Ватри не згасають	104
Трембіта	112
Косарі	113
Плуг	115
Син	125
Гаврилова «Золота осінь»	153
Криниця діда Василя	178
Комаха в бурштні	216
Цимбаланя	267
Лиска	291

П Т А Х И П О Л И Ш А Ю Т Ь Г Н І З Д А . . .

<i>Роман</i>	323
------------------------	-----

ИВАН МИХАЙЛОВИЧ ЧЕНДЕЙ

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ДВУХ ТОМАХ

Том первый

РАССКАЗЫ. ПТИЦЫ ПОКИДАЮТ ГНЕЗДА... Роман

Киев, издательство художественной литературы «Дніпро», 1982
(На украинском языке)

Редактор *Л. Г. Білик*
Художник *Ю. В. Бондаренко*
Портрет І. Чендея роботи художника *В. В. Микити*
Художній редактор *О. Д. Назаренко*
Технічний редактор *О. М. Грищенко*
Коректор *Т. В. Грузинська*

ІБ № 1787

Здано до складання 22.12.81.
Підписано до друку 13.07.82. БФ 46 346.
Формат 8×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1.
Гарнітура літературна.
Друк високий. Ум. друк. арк. 32,76.
Ум. фарб. відб. 32,76. Обл.-вид. арк. 35,556.
Тираж 65 000. Зам. 842. Ціна 2 крб. 50 к.

Відвицтво художньої літератури «Дніпро»,
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

З матриць Головного підприємства
на Київській книжковій фабриці,
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Чендей І. М.

Ч43 Вибрані твори: В 2-х т.— К.: Дніпро, 1982.—
Т. I. Оповідання. Птахи полишають гнізда...: Ро-
ман. / Передм. М. Жулинського.— 623 с.

До першого тому ввійшли кращі оповідання письменника про життя закарпатських селян в минулому і в наші дні, про неглісні духовні цінності, збережені народом, і роман «Птахи полишають гнізда...» про будівництво гідроелектростанції у верховинському селі, про ті зміни, які відбуваються в психології людей, що стали привченими до творення нового.

Ч $\frac{70303-128}{M205(04)-82}$ 128.82. 4702590200

У2

IBRAHIM PEHLEVAN

2КР5. 10К.